

كشف الباري

عَمَّا فِي

صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ

تصنيف

مختار الأنا سليل الله جل

عالمه شيخ الإسلام والشيخ

مترجم

مؤلفه المشاهير في علم الفقه

والمصنفين في علم الحديث

في كتاب

کشف الباری

عمانی
صحیح البخاری

کتاب العلم (اول)

تأليف ← صدروفاق المدارس مولانا سليم الله خان مدظلہ العالی
شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی
ترتیب و تحقیق ← مولانا نور البشیر صاحب استاذ جامعہ فاروقیہ کراچی
ترجمہ ← مولانا شامہ فیصل فاضل وفاق المدارس، امداد العلوم

خصوصیات

- ① دا حدیثو تخریج
② د تعلیقات بخاری تخریج کول
③ د اسماء الرجال مختصر تعارف
④ د گرانو لغاتو لغوی صرفی او نحوی حل
⑤ ماقبل باب سرہ د ربط پہ بارہ کنبی پورہ تحقیق
⑥ د شرحی د ہری خبری پہ حاشیہ کنبی حوالہ ورکول
⑦ د ترجمہ الباب مقصد پہ بیانولو کنبی پورہ تحقیق
⑧ د مختلفو مذاہبو تحقیقی بیان او بیا د مذهب حنفی ترجیح
⑨ د حدیث اطراف بیانول چہ پہ بخاری کنبی دا حدیث پہ کوم کوم خانہ کنبی دی

فیصل کتب خانہ محلہ جنگی پینپور

خوروئکی

۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵

موبائل :-

د کتاب ټول حقوق د مصنف او ناشر سره محفوظ دي

د کتاب نوم : کشف الباری عماني صميع (البغاري

جلد : کتاب (العلم) (اول)

ناشر : صدر وفاق المدارس شيخ الحديث مولانا سليم الله خان مدظلہ العالی

ترتيب و تحقيق : مولانا نور البش صاحب بارک الله علی عمره

پښتو مترجم : مولانا شاه فيصل فاضل امداد العلوم وفاق المدارس

ایم اے اسلامیات و عربی پښتو ریونیورسٹی

د کشف الباری د پښتو اور فارسي د ترجمي د حقوقو په حقله وضاحت

دا خبره دې به ذهن کښي وی چې فیصل کتب خانہ د صدر وفاق المدارس عربیہ مہتمم جامعہ فاروقیہ شیخ الحدیث مولانا سلیم الله خان مدظلہ العالی څخه د کشف الباری نسخو وېلي دي کښي د ترجمو حقوق ترلاسه کړل او د حقوقو معاوضه ئي ورته ورکړه ددې څخه روسه څخه ځانه د کشف الباری پښتو او فارسي د ترجمه کولو او چاپ کولو اجازت نشته و د هر يو چتر کښي ئي هم د حکومت پاکستان سره شوي دي

د ملاویدو پټي د فیصل کتب خانہ پښور څخه علاوه

- رشیدیه کتب خانہ اکوړه خټک
- علمیه کتب خانہ اکوړه خټک ۰۹۲۳۶۳۰۵۹۴
- مکتبه رشیدیه کوټه ۰۸۱۲۶۶۲۲۶۳
- مکتبه عثمانیه کانسې روډ کوټه ۰۳۰۱۳۷۳۷۰۳۰
- مکتبه یوسفیه کانسې روډ کوټه ۰۳۲۱۰۸۲۸۹۳۰
- راشد کتب خانہ چمن ۰۳۰۰۳۸۹۶۳۵۳
- مکتبه عمریه تاج میر روډ چمن بلوچستان
- مکتبه علوم اسلامیه تاج میر روډ چمن بلوچستان ۰۳۳۳۷۹۵۸۶۹۶
- مکتبه حقانیه چمن ۰۳۳۳۷۷۵۲۲۱۹
- صداقت کتب خانہ قندهار افغانستان ۰۷۸۷۷۴۲۳۲۱
- مکتبه رحمانیه قندهار افغانستان ۰۷۹۷۷۳۵۲۸۱
- مکتبه عبدالحی قندهار افغانستان ۰۷۰۰۸۲۴۳۴
- اسد الله کتب خانہ قندهار افغانستان ۰۷۰۷۱۷۷۶۲۷
- مکتبه غفاریه قندهار افغانستان ۰۷۰۰۳۴۱۷۴۹
- مکتبه رشیدیه قندهار افغانستان ۰۷۷۲۲۱۰۷۰۹
- مکتبه حبیبیه قندهار افغانستان ۰۷۹۹۴۱۷۴۱۳
- مکتبه القدس قندهار افغانستان ۰۷۰۷۹۴۸۵۵۹
- قدرت کتب خانہ کابل افغانستان ۰۷۹۹۲۱۹۲۰۳
- عبدالمجید کتب خانہ جلال آباد ۰۷۰۸۱۹۷۷۴۹
- شاهین کتب خانہ خوست افغانستان
- بلال کتب خانہ خوست افغانستان
- اسلامی کتب خانہ خوست افغانستان ۰۷۹۹۳۱۰۲۴۷

فهرست مضامین

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۳۴.....عرض د مرتب

کِتَابُ الْعِلْمِ

۳۲.....د وحی. ایمان او علم په مینځ کښې ترتیب او مناسبت

۳۲.....د علم حقیقت او ددې قسمونه

۳۷.....وحی الهام او فراست

۱- بَابُ فَضْلِ الْعِلْمِ

۳۹.....تنبيه

۳۹.....د قول..الله..اعراب

۴۰.....د مذکوره آیتونو نه د ترجمې اثبات

۴۰.....① رومې آیت ۹ یُرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ

۴۰.....② دویم آیت ۹ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا

۴۰.....د علم نه مراد دلته علم دین دې

۴۱.....مؤلف رحمه الله د مذکوره ترجمې لاندې یو مسند حدیث ولې ذکر نکړو؟

۴۲.....د عالم د بقاء راز په علم کښې پټ دې

۴۲.....د حضرت شیخ الهند رحمه الله عجیبه تحقیق

۴۴.....فائده

۴۴.....د تکرار فی الترجمة، اعتراض، دهغې جواب او د ترجمې مقصود

۲- بَابُ مَنْ سَبَلَ عِلْمًا وَهُوَ مُسْتَعِلٌّ فِي حَدِيثِهِ فَأَتَمَّ الْحَدِيثَ ثُمَّ أَجَابَ السَّأَلَ

۴۵.....ددې باب ماقبل باب سره مناسبت

۴۲.....د ترجمه الباب مقصد

۴۷.....حدیث باب

۴۷.....رجال الحديث

۴۷.....محمد بن سنان رحمه الله

۴۸.....فلیح

۵۰.....تنبيه

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۵۱	ابراهیم بن المنذر	۵۱
۵۱	ددوی په باره کښې د جرح او تعدیل د عالمانو رحمهم الله اقوال	۵۳
۵۳	محمد بن فلیح	۵۴
۵۴	محمد بن فلیح پلار فلیح بن سلیمان	۵۴
۵۴	هلال بن علي	۵۵
۵۵	عطاء بن یسار	۵۵
۵۵	ابوهریره رضي الله عنه	۵۵
۵۵	قوله: يَتِمُّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي فُجَيْسٍ يُحَدِّثُ الْقَوْمَ جَاءَهُ أَغْرَابٌ:	۵۵
۵۵	دا اعرابی څوک وو؟	۵۵
۵۵	قوله: فَقَالَ مَتَى السَّاعَةُ فَقَضَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَدِّثُ فَقَالَ بَعْضُ الْقَوْمِ	۵۶
۵۶	د سوال په جواب کښې د تاخیر گنجائش وی او که نه وی؟	۵۶
۵۶	قوله: حَتَّى إِذَا قَضَى حَدِيثَهُ قَالَ أَيْنَ أَرَاهُ السَّابِلُ عَنْ السَّاعَةِ:	۵۶
۵۶	د..أين أراه السائل .. مطلب	۵۶
۵۶	دلته شک د کوم راوی د طرفه دي؟	۵۷
۵۷	قوله: قَالَ مَا أَتَانَا رَسُولُ اللَّهِ قَالَ فَإِذَا ضَيَعَتِ الْأَمَانَةُ قَانِطِرُ السَّاعَةِ قَالَ كَيْفَ:	۵۷
۵۷	..جواب علی أسلوب المحکم، او په قرآن کریم کښې د دې نظائر	۵۸
۵۸	د ..وسد .. لغوی تحقیق	۵۸
۵۸	..إذا ضيعت الأمانة، کښې د ..امانت، نه څه مراد دي؟	۵۸
۵۸	د نا اهل نه مراد بې دینه دي	۵۹
۵۹	د حدیث شریف کتاب العلم سره مناسبت	

۳- بَاب مَنْ رَفَعَ صَوْتَهُ بِالْعِلْمِ

۵۹	د ترجمه الباب مقصد	۶۱
۶۱	حدیث باب	۶۱
۶۱	رجال الحديث	۶۱
۶۱	ابو النعمان عارم بن الفضل	۶۱
۶۱	ابو عوانه	۶۱
۶۱	ابو بشر	۶۳
۶۳	یوسف بن ماهک	

صفحہ	مضمون	شمیرہ
------	-------	-------

۲۴	د..م..د.. تحقیق	۲۴
۲۴	د..لفظ منصرف دی کہ غیر منصرف؟	۲۴
۲۴	د..منصرف و نیلو خہ وجہ دہ؟	۲۴
۲۵	عبد اللہ بن عمرو	۲۵
۲۵	ہو لہ قال تَخَلَّفَ عَنَّا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ سَأَلْنَا هَا	۲۵
۲۵	داد کوہ خانہ سفر وو؟	۲۵
۲۲	ہو لہ فَأَذْرَكُنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ وَمَنْ تَوَضَّأَ	۲۲
۲۲	د..أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ .. لغوی تحقیق	۲۲
۲۷	ہو لہ فَبَطَلْنَا فَمَنْ عَلَى أَرْجُلِنَا	۲۷
۲۷	د..مسح نہ خہ مراد دی؟	۲۷
۲۸	ہو لہ فَتَنَّا دِي بِأَعْلَى صَوْبِهِ وَبَلَّ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا	۲۸
۲۸	اثبات د ترجمہ	۲۸
۲۸	د..نبی کریم ﷺ انداز بیان	۲۸
۲۸	د..ویل.. او.. عقب.. تحقیق او مراد	۲۸

سہ باب قول المحدث حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأَنْبَأَنَا

۲۹	وہ اندی باب سرہ مناسبت	۲۹
۲۹	د..ترجمہ الباب مقصود	۲۹
۷۰	د..تحمل حدیث انواع	۷۰
۷۰	①..السماع من لفظ الشيخ	۷۰
۷۱	②..القراءة على الشيخ	۷۱
۷۱	د..قرأت علی الشیخ یا عرض حکم	۷۱
۷۱	د..قرأت علی الشیخ مرتبہ	۷۱
۷۲	③..الاجازة	۷۲
۷۲	د..اجازت قسمونہ	۷۲
۷۴	④..المناولة	۷۴
۷۵	د..مناولہ حکم او ددی مرتبہ	۷۵
۷۵	⑤..المكاتبة	۷۵
۷۷	⑥..الاعلام	۷۷

شیمیره	مضمون	صفحه
۷۲	د اعلام، په بنیاد باندې روایت د حدیث صحیح دې او که نه دې؟	۷۲
۷۲	⑤ الوصیه	۷۲
۷۲	د تحمل په دې نوع سره روایت کول جائز دی او که نه؟	۷۲
۷۲	⑧ الوجادة	۷۲
۷۷	طرق د اداء حدیث	۷۷
۷۷	د سماع الفاظ	۷۷
۷۷	د سماع د الفاظو مراتب	۷۷
۷۷	تنبيه	۷۷
۷۸	د سماع من لفظ الشيخ، او، قرأت علی الشيخ، په صورت کښې به په الفاظ ادا کښې تفریق کیري او که نه؟	۷۸
۷۹	د، قرأت علی الشيخ، په صورت کښې د اداء الفاظ	۷۹
۷۹	مذاهب علماء	۷۹
۸۰	د اجازت په طریقې سره د حاصل شوو روایاتو طریقه اداء	۸۰
۸۰	د اجازت یو څو نور الفاظ	۸۰
۸۰	د، مناوله، په طریقه د حاصل شوو روایاتو طریقه د اداء	۸۰
۸۱	قوله: وَقَالَ لَنَا الْحُمَيْدِيُّ كَانَ عِنْدَ ابْنِ عُيَيْنَةَ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأَثَبَنَا وَسَمِعْتُ وَاحِدًا:	۸۱
۸۱	د قال لنا، قال لی، ذکرنا، او ذکرلی د استعمال مواقع	۸۱
۸۲	الحميدي	۸۲
۸۴	ابن عيينه	۸۴
۸۶	تنبيه	۸۶
۸۷	د صحابه کرامو د تحدیث الفاظ او ددې د ذکر کولو مقصد	۸۷
۸۸	د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه د رومې تعلیق تخریج	۸۸
۸۸	تنبيه	۸۸
۸۸	د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه د دویم تعلیق تخریج	۸۸
۸۹	تنبيه	۸۹
۸۹	د حضرت حذیفه رضی الله عنه د تعلیق تخریج	۸۹
۸۹	حضرت حذیفه رضی الله عنه	۸۹
۸۹	په اسلام کښې د معاهدې احترام	۸۹

شمیره	مضمون	صفحه
..... ۹۰	حضرت حذیفه <small>رضی اللہ عنہ</small> د... نبی کریم <small>صلی اللہ علیہ وسلم</small> رازدار.. لقب سرہ یادیدو ۹۰
..... ۹۱	د حضرت عمر <small>رضی اللہ عنہ</small> «أنت أخی وأنا خوک» فرمانیل ۹۱
..... ۹۱	دا ابو العالیہ خوک دی؟ ۹۱
..... ۹۲	قول راجع ۹۲
..... ۹۳	ابو العالیہ ریاحی ۹۳
..... ۹۴	د... حدیث ابی العالیہ الریاحی ریاح.. مطلب ۹۴
..... ۹۵	د حضرت ابن عباس <small>رضی اللہ عنہ</small> پہ نیز د ابو العالیہ <small>رضی اللہ عنہ</small> مقام ۹۵
..... ۹۵	قوله: عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ <small>رضی اللہ عنہ</small> ۹۵
..... ۹۵	د حدیث قدسی تعریف: ۹۵
..... ۹۶	قوله: وَقَالَ أَنَسٌ: ۹۶
..... ۹۵	دلته د حضرت انس <small>رضی اللہ عنہ</small> کوم حدیث مراد دی؟ ۹۵
..... ۹۶	د مذکورہ تعلیق تخریج ۹۶
..... ۹۶	قوله: وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: ۹۶
..... ۹۷	ددی نہ کوم حدیث مراد دی؟ ۹۷
..... ۹۷	د مذکورہ دواړو حدیثونو تخریج ۹۷
..... ۹۷	د حدیث معنعن په حکم کنبی اختلاف ۹۷
..... ۱۰۰	د.. قال فلان، ذکر فلان.. وغیره حکم ۱۰۰
..... ۱۰۱	حدیث باب ۱۰۱
..... ۱۰۱	رجال الحديث ۱۰۱
..... ۱۰۱	قتیبہ بن سعید: ۱۰۱
..... ۱۰۱	اسماعیل بن جعفر ۱۰۱
..... ۱۰۱	عبد الله بن دينار ۱۰۱
..... ۱۰۳	حضرت عبد الله بن عمر <small>رضی اللہ عنہ</small> ۱۰۳
..... ۱۰۳	قوله: إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَنْقُطُ وَرَقُهَا وَإِنَّهَا مَثَلُ السُّلَيْمِ: ۱۰۳
..... ۱۰۳	د کجورې د ونې او مسلمان په مینځ کنبی وجوہ تشبیہ ۱۰۳
..... ۱۰۴	د تشبیہ یو څو معقولې وجې ۱۰۴
..... ۱۰۶	قوله: فَمَقْدُونِي مَا هِيَ: ۱۰۶
..... ۱۰۶	قوله: قَوَّةُ النَّاسِ فِي شَجَرِ الْبَوَادِي: ۱۰۶

شمیره	مضمون	صفحه
.....	قوله: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ وَوَقَعَ فِي نَفْسِي أَنَّهَا الْفَلَةُ فَأَسْتَحْيَتْ:	۱۰۲
.....	د حضرت ابن عمر <small>رضی اللہ عنہما</small> د شرمیدو وجه خه وه؟	۱۰۲
.....	د اولاد په ترقی سره د مورپلار زړه خوشحالیږی	۱۰۲
.....	د علامه تقی الدین سبکی واقعہ	۱۰۷
.....	د حافظ عراقی واقعہ	۱۰۷
.....	قوله: ثُمَّ قَالَ وَاحِدُنَا مَا هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ هِيَ الْفَلَةُ:	۱۰۷
.....	په ترجمه الباب او حدیث باب کنبی مطابقت	۱۰۷
.....	په دې حدیث سره د ترجمه الباب اثبات	۱۰۷
.....	ه- بَابُ طَرَحِ الْإِمَامِ الْمَسْأَلَةَ عَلَى أَصْحَابِهِ لِيَخْتَبِرَ مَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ	
.....	ما قبل سره مناسبت	۱۰۸
.....	د ترجمه الباب مقصد	۱۰۸
.....	حدیث باب	۱۰۸
.....	رجال الحديث	۱۰۹
.....	خالد بن مخلد	۱۰۹
.....	د تشیع الزام او ددې حقیقت	۱۱۰
.....	سليمان	۱۱۰
.....	عبد الله بن دينار	۱۱۲
.....	ابن عمر	۱۱۲
.....	قوله: إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَنْقُطُ دَرَقُهَا وَإِنَّهَا مِثْلُ الْمُسْلِمِ:	۱۱۲
.....	په حدیث باب کنبی د اسناد په رجالو کنبی د تغیر فائده	۱۱۲
.....	د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت	۱۱۲
.....	۱- بَابُ مَا جَاءَ فِي الْعِلْمِ	
.....	په دې باب کنبی دنسخو اختلاف	۱۱۳
.....	تیرشوی باب سره مناسبت	۱۱۳
.....	آیا په قراعت او عرض کنبی فرق شته؟	۱۱۳
.....	د ترجمه الباب مقصد	۱۱۴
.....	د .. قراعت علی الشیخ .. مانعین	۱۱۴
.....	د .. قراعت علی الشیخ .. مجوزین	۱۱۵

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۱۱۵	قول فیصل	۱۱۵
۱۱۵	تنبيه	۱۱۵
۱۱۶	قوله: وَرَأَى الْحَسَنُ وَالْقَوْرَى وَمَا لِكَ الْقِرَاءَةِ جَابِرَةً:	۱۱۶
۱۱۶	قوله: وَأَخْبَرَهُ بَعْضُهُمْ بِالْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ بِحَدِيثِ هِمَارِ بْنِ قُصَيْبَةَ قَالَ لَيْسَ عَنِ الْمُتَخَبِّرِينَ:	۱۱۶
۱۱۷	قوله: أَخْبَرَهُ هِمَارٌ قَوْمَهُ بِذَلِكَ فَأَجَابُوهُ:	۱۱۷
۱۱۷	د امام مالك بِرَبِّهِ اسْتِدْلَال	۱۱۷
۱۱۷	قوله: وَأَخْبَرَهُ مَا لِكَ بِالصَّيْقِ يَقْرَأُ عَلَى الْقَوْرِ يَقُولُونَ أَشْهَدْنَا فُلَانٌ وَيَقْرَأُ ذَلِكَ قِرَاءَةً عَلَيْهِمْ وَيَقْرَأُ عَلَى الْمُقْرَةِ يَقُولُ الْقَارِءُ أَقْرَأَنِي فُلَانٌ:	۱۱۷
۱۱۸	① يوه مسئله	۱۱۸
۱۱۸	② دويمه مسئله	۱۱۸
۱۱۹	حديث باب	۱۱۹
۱۱۹	رجال الحديث	۱۱۹
۱۱۹	محمد بن سلام:	۱۱۹
۱۱۹	محمد بن الحسن الواسطي	۱۱۹
۱۲۰	حافظ ذهبى بِرَبِّهِ فرمائی .. ثقة ..	۱۲۰
۱۲۰	امام دارقطنى بِرَبِّهِ فرمائی .. لا بأس به ..	۱۲۰
۱۲۱	عوف	۱۲۱
۱۲۱	الحسن	۱۲۱
۱۲۱	قوله: لَا بَأْسَ بِالْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ:	۱۲۱
۱۲۱	د مذكوره اثر تخريج	۱۲۱
۱۲۱	قوله: وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ سُفْيَانَ:	۱۲۱
۱۲۱	قوله: قَالَ إِذَا قُرِئَ عَلَى الْمُحَدِّثِ فَلَا بَأْسَ أَنْ يَقُولَ حَدَّثَنِى:	۱۲۱
۱۲۲	قوله: قَالَ وَتَمَعْتُ أَبَا عَاصِمٍ يَقُولُ عَنْ مَا لِكَ وَسُفْيَانَ الْقِرَاءَةَ عَلَى الْعَالِمِ وَقَرَأَتْهُ سَوَاءً:	۱۲۲
۱۲۲	قوله: ابوعاصم:	۱۲۲
۱۲۳	د .. نبیل .. لقب پریوتلو دلچسپ وجوه	۱۲۳
۱۲۴	ددې قول څه مقصد دې؟	۱۲۴
۱۲۵	حديث باب	۱۲۵
۱۲۵	رجال الحديث	۱۲۵

شمیره	مضمون	صفحه
۱۲۵	عبد الله بن يوسف	۱۲۵
۱۲۵	اللیث	۱۲۵
۱۲۵	سعيد	۱۲۵
۱۲۲	شريك بن عبد الله بن ابي نمر	۱۲۲
۱۲۷	په دوی باندې د .. وضع حدیث .. او د .. قدری .. کیدو الزام او دهغې تردید	۱۲۷
۱۲۷	فانده	۱۲۷
۱۲۷	انس بن مالك <small>رضی اللہ عنہ</small>	۱۲۷
۱۲۸	قوله: يَتَأَمَّنُ جُلُوسٌ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَسْجِدِ دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى عَمَلٍ:	۱۲۸
۱۲۸	د حضرت ضمام بن ثعلبه <small>رضی اللہ عنہ</small> راتگ په کوم سن کښې شوې وو؟	۱۲۸
۱۳۰	قوله: فَأَنَّا خَفَا فِي الْمَسْجِدِ ثُمَّ عَقَلَهُ:	۱۳۰
۱۳۱	قوله: ثُمَّ قَالَ هُمْ أَكْبَرُ مُحَمَّدٍ:	۱۳۱
۱۳۱	قوله: وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَتَكَيَّ بَيْنَ ظَهْرَانِهِمَا:	۱۳۱
۱۳۱	آیا ډډه لگولو سره کیناستل د نبی کریم <small>صلی اللہ علیہ وسلم</small> عادت وو؟	۱۳۱
۱۳۱	د .. بین ظاهرانیه .. تحقیق	۱۳۱
۱۳۲	فانده	۱۳۲
۱۳۲	قوله: فَقُلْنَا هَذَا الرَّجُلُ الْأَبْيَضُ الْمُتَكَيُّ:	۱۳۲
۱۳۲	د نبی کریم <small>صلی اللہ علیہ وسلم</small> رنگ مبارک	۱۳۲
۱۳۲	قوله: فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ يَا أَبَنَ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ:	۱۳۲
۱۳۲	د .. ابن عبد المطلب .. و نیلو وجه	۱۳۲
۱۳۳	قوله: فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَجَبْتُكَ:	۱۳۳
۱۳۳	د .. قدا جبتک .. معنی	۱۳۳
۱۳۳	قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ لِيَنْبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي سَأَلْتُكَ فَمُسَدَّدٌ عَلَيْكَ فِي السَّأَلَةِ:	۱۳۳
۱۳۳	قوله: فَلَا تَعْبُدْ عَلَيَّ فِي نَفْسِكَ:	۱۳۳
۱۳۳	د .. وجد .. د مصادر و لغوی تحقیق	۱۳۳
۱۳۴	قوله: فَقَالَ سَلْ عَمَّا بَدَا لَكَ:	۱۳۴
۱۳۴	قوله: فَقَالَ أَنَا لَكَ بِرَبِّكَ وَرَبِّ مَنْ قَبْلَكَ أَلَلَّهُ أُرْسَلْتُ إِلَى النَّاسِ كُلِّهِمْ فَقَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ:	۱۳۴
۱۳۴	په تفصیل سره د قسم وړ کولو وجه	۱۳۴
۱۳۴	قوله: قَالَ أَشْهَدُكَ بِاللَّهِ أَلَلَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تُصَلِّيَ الصَّلَاةَ الْخَمْسَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ قَالَ:	۱۳۴

شمیره	مضمون	صفحه
.....	قوله: قَالَ أَتُنْكِرُ بِإِلَهِ اللَّهِ أَمَرَكَ أَنْ تُصَوِّرَ هَذَا الشَّهْرَ مِنَ الشَّيْءِ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ۱۳۴	۱۳۴
.....	قوله: قَالَ أَتُنْكِرُ بِإِلَهِ اللَّهِ أَمَرَكَ أَنْ تُأَعِدَ هَذِهِ الصَّدَقَةَ مِنْ أَغْنِيَانَا فَتَقِيَمَهَا عَلَى فَقَرَانَا ۱۳۵	۱۳۵
.....	آیا سرّی خیل زکات پخبله نشی تقسیمولی؟ ۱۳۵	۱۳۵
.....	صرف د... فقراء... د تخصیص وجه ۱۳۵	۱۳۵
.....	بل بنار ته د زکاة منتقل کولو مسئله ۱۳۵	۱۳۵
.....	قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ آمَنْتُ بِمَا جِئْتُ بِهِ: ۱۳۶	۱۳۶
.....	د حضرت ضمام بن سنان حاضری په حالت د اسلام کنې شوې او که په حالت د کفر کنې؟ ۱۳۶	۱۳۶
.....	د بزعم... نه د حضرت ضمام په عدم اسلام باندې استدلال او د هغې جواب ۱۳۶	۱۳۶
.....	د مقلد ایمان معتبر دې ۱۳۶	۱۳۶
.....	قوله: وَأَنَا رَسُولٌ مِنْ وَدَّائِي مِنْ قَوْمِي وَأَنَا هَاهُنَا مِنْ ثَعْلَبَةِ أَهْوَيْتِي سَعْدِ بْنِ بَكْرٍ: ۱۳۸	۱۳۸
.....	په حدیث باب کنې د حج ذکر نشته ۱۳۸	۱۳۸
.....	تنبيه ۱۳۸	۱۳۸
.....	د حدیث باب تعلق ۱۳۹	۱۳۹
.....	قوله: وَرَوَاهُ مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ وَعَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الحمِيدِ عَنْ سَلْمَانَ بْنِ المغيرة عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَذَا: ۱۴۰	۱۴۰
.....	د مذکوره متابعاتو تخريج ۱۴۰	۱۴۰
.....	قوله: علي بن عبد الحميد: ۱۴۰	۱۴۰
.....	د مذکوره متابعاتو تعلیقاً د تخريج کولو وجه ۱۴۱	۱۴۱
.....	آیا امام بخاری رحمه الله سليمان بن المغيرة قابل د احتجاج نه گنړی؟ ۱۴۱	۱۴۱
.....	د ضمام حدیث او د هغې ترجمه ۱۴۳	۱۴۳
.....	رجال الحديث ۱۴۴	۱۴۴
.....	موسی بن اسماعیل: ۱۴۴	۱۴۴
.....	سليمان بن المغيرة: ۱۴۴	۱۴۴
.....	ثابت ۱۴۶	۱۴۶
.....	د حضرت بنانی رحمه الله عبادت او تلاوت سره شوق ۱۴۸	۱۴۸
.....	حضرت انس بن مالك ۱۴۸	۱۴۸
.....	تنبيه ۱۴۸	۱۴۸

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۴- بَاب مَا يَدْكَرُفِي الْمُنَاوَلَةِ وَكِتَابِ أَهْلِ الْعِلْمِ بِالْعِلْمِ إِلَى الْبُلْدَانِ

۱۴۸	ما قبل سره مناسبت او د ترجمه الباب مقصد	۱۴۸
۱۴۹	د مناوله د ابخانو خلاصه	۱۴۹
۱۴۹	د مکاتبت د ابخانو خلاصه	۱۴۹
۱۵۰	مناوله مقرونه بالا جازت ، او مکاتبه دواړه برابر دی او که متفاوت دی؟	۱۵۰
۱۵۰	قوله: وَقَالَ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ لَسْتُ عُمَانُ بْنُ عَفَّانَ الْمُصَاحِفَ قَبِعَتْ بِهَا إِلَى الْأَفَاقِ	۱۵۰
۱۵۰	د حضرت انس رضی اللہ عنہ د مذکوره تعلیق تخریج	۱۵۰
۱۵۰	د حضرت انس رضی اللہ عنہ د مذکوره روایت خلاصه	۱۵۰
۱۵۱	حضرت عثمان رضی اللہ عنہ ټولې خومره نسخې تیار کړې؟ او کوم کوم خانې ته یې لیکلې وې؟	۱۵۱
۱۵۱	یو اشکال او دهغې جواب	۱۵۱
۱۵۲	قوله: قَدْ أَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ وَنَحْنُ بْنُ سَعِيدٍ وَمَالِكُ بْنُ أَنَسٍ ذَلِكَ جَاهِزًا	۱۵۲
۱۵۲	عبد الله بن عمر نه څوک مراد دی؟	۱۵۲
۱۵۲	د یحیی بن سعید د اثر تخریج	۱۵۲
۱۵۲	د امام مالک رضی اللہ عنہ د اثر تخریج	۱۵۲
۱۵۲	قوله: وَأَخْتَبَرْتُ بَعْضَ أَهْلِ الْحِجَازِ فِي الْمُنَاوَلَةِ بِحَدِيثِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَيْثُ كَتَبَ	۱۵۲
۱۵۷	د بعضې اهل حجاز نه څوک مراد دی؟	۱۵۷
۱۵۷	د مذکوره سريزه د واقعي تخریج	۱۵۷
۱۵۷	د واقعي خلاصه	۱۵۷
۱۵۹	حدیث باب	۱۵۹
۱۵۹	رجال الحديث	۱۵۹
۱۵۹	اسماعيل بن عبدالله	۱۵۹
۱۵۹	ابراهيم بن سعد	۱۵۹
۱۵۹	صالح	۱۵۹
۱۵۹	ابن شهاب	۱۵۹
۱۵۹	عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود	۱۵۹
۱۶۰	عبد الله بن عباس رضي الله عنهما	۱۶۰
۱۶۰	قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَعَتْ بِكِتَابِهِ رَجُلًا	۱۶۰
۱۶۰	د رجل، نه څوک مراد دی؟	۱۶۰

شماره	مضمون	صفحه
۱۲۰	حضرت عبد الله بن حذافه سهمی <small>رضی اللہ عنہ</small>	۱۲۰
۱۲۱	قوله: وَأَمْرًا أَنْ يَذَّعَهُ إِلَى عَظِيمِ الْبَحْرَيْنِ قَدْ ذَعَهُ عَظِيمُ الْبَحْرَيْنِ إِلَى كَسْرَى.....	۱۲۱
۱۲۱	د عظیم بحرین نه خوک مراد دی؟.....	۱۲۱
۱۲۱	د کسری نه خوک مراد دی؟.....	۱۲۱
۱۲۱	قوله: فَلَمَّا قَرَأَ مَرْقَهُ.....	۱۲۱
۱۲۱	د کسری غصه کیدل، او د نبی کریم <small>صلی اللہ علیہ وسلم</small> د گرفتارولو کوشش.....	۱۲۱
۱۲۱	د باذان اسلام.....	۱۲۱
۱۲۲	قوله: فَحَبِطَ أَنْ ابْنَ الْمُسَيَّبِ قَالَ قَدْ عَا عَلِيَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يُمَزَّقُوا.....	۱۲۲
۱۲۲	په خط شلولو باندې کسری دپاره د نبی کریم <small>صلی اللہ علیہ وسلم</small> بد دعا او د هغې اثر.....	۱۲۲
۱۲۳	حدیث باب.....	۱۲۳
۱۲۳	رجال الحديث.....	۱۲۳
۱۲۳	محمد بن مقاتل ابو الحسن.....	۱۲۳
۱۲۴	عبد الله.....	۱۲۴
۱۲۴	شعبه.....	۱۲۴
۱۲۴	قتادة.....	۱۲۴
۱۲۴	حضرت انس بن مالک <small>رضی اللہ عنہ</small>	۱۲۴
۱۲۴	قوله: كَتَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كِتَابًا أَوْ أَرَادَ أَنْ يَكْتُبَ.....	۱۲۴
۱۲۵	قوله: فَقِيلَ لَهُ إِنَّهُمْ لَا يَقْرَعُونَ كِتَابًا إِلَّا لَمْ يَخْتُمُوا مَا نَحْنُ عَاثِمًا مِنْ فِعْلةِ نَفْسِهِ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ.....	۱۲۵
۱۲۵	د نبی کریم <small>صلی اللہ علیہ وسلم</small> گتمه او د هغې نقش.....	۱۲۵
۱۲۵	د روایت باب مقصد.....	۱۲۵
۱۲۵	فانده.....	۱۲۵
۱۲۶	قوله: فَقُلْتُ لِقَتَادَةَ مَنْ قَالَ نَفْسُهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ قَالَ أَتْسُ.....	۱۲۶
۱۲۶	د مذکوره عبارت مقصد.....	۱۲۶
۱۲۶	فانده.....	۱۲۶

۸- بَاب مَنْ قَعَدَ حَيْثُ يَلْتَمِسُ بِهِ الْمَجْلِسُ

وَمَنْ رَأَى فُرْجَةً فِي الْحَلْقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا

- ۱۲۷ د علم په مجلس کښې د کینا ستلو طریقه او ادب
- ۱۲۷ ما قبل سره مناسبت

شمیره	مضمون	صفحه
.....	حدیث باب.....	۱۶۸
.....	رجال الحديث.....	۱۶۸
.....	اسماعيل.....	۱۶۸
.....	مالك.....	۱۶۸
.....	اسحاق بن عبد الله بن ابي طلحه.....	۱۶۸
.....	ابومره مولى د عقيل بن ابي طالب.....	۱۶۹
.....	ابو واقد الليثي.....	۱۷۰
.....	قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتِمُّهُوَ جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ وَالنَّاسُ مَعَهُ إِذَا قَبِلَ.....	۱۷۱
.....	د حديث باب مطلب.....	۱۷۱
.....	قوله: فَأَمَّا أَحَدُهُمَا فَرَأَى فُرْجَةً فِي الْخَلْقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا وَأَمَّا الْآخَرُ فَجَلَسَ خَلْفَهُمَا وَأَمَّا الثَّالِثُ:.....	۱۷۱
.....	قوله: فَلَمَّا قَرَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَلَا أُخْبِرُكُمْ عَنِ الثَّقْرِ الثَّلَاثَةِ أَمَّا أَحَدُهُمْ.....	۱۷۲
.....	د استجیاء دوه معانی.....	۱۷۲
.....	د حضرت شاه ولی الله <small>رحمته الله علیه</small> لطیف توجیه.....	۱۷۳
.....	قوله: فَأَسْخَمِيَ اللَّهُ مِنْهُ:.....	۱۷۳
.....	قوله: وَأَمَّا الْآخَرُ فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ:.....	۱۷۳
.....	دا جمله خبریه ده او که دعائیه؟.....	۱۷۳
.....	۹-بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَبِّ مُبَلِّغٍ أَوْعَى مِنْ سَامِعٍ.....	۱۷۴
.....	ما قبل باب سره مناسبت.....	۱۷۴
.....	به ترجمه الباب کنبی د مذکورہ تعلیق تخریج.....	۱۷۴
.....	د ترجمه الباب مقصد.....	۱۷۴
.....	د امام بخاری <small>رحمته الله علیه</small> د رباعیاتو حیثیت.....	۱۷۵
.....	حدیث باب.....	۱۷۵
.....	رجال الحديث.....	۱۷۶
.....	مسدد.....	۱۷۶
.....	بشر.....	۱۷۶
.....	ابن عون.....	۱۷۷
.....	ابن سيرين.....	۱۷۹
.....	عبد الرحمن بن ابي بکره.....	۱۷۹

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۱۸۰	حضرت ابو بکره <small>رضی اللہ عنہ</small>	۱۸۰
۱۸۰	پہ... ذکر... کنبی ضمیر کوم طرف ته راجع دی؟	۱۸۰
۱۸۰	قوله: وَأَمَّا الْإِنْسَانُ يَخْطَا بِهٖ أَوْ يَزِيْرُ مَا يَمْيِرُ:	۱۸۰
۱۸۰	د انسان نه خوک مراد دی؟	۱۸۰
۱۸۱	خطا د او زمام دواړه یو دی؟ او که دواړو کنبی فرق دی؟	۱۸۱
۱۸۱	قوله قَالَ أُنِیْ یَوْمَ هَذَا كُنْتُمْ حَاشِی طَنْتُمْ أَنَّهُ سَيُتِمُّ بِهٖ یَوْمِی اِسْمِہٖ قَالَ أَلَيْسَ یَوْمَ الْغُرُفُنَا:	۱۸۱
۱۸۱	په روایت باب کنبی تعارض او دفع د تعارض	۱۸۱
۱۸۳	قوله قَالَ فَأُنِیْ یَوْمَ هَذَا كُنْتُمْ حَاشِی طَنْتُمْ أَنَّهُ سَيُتِمُّ بِهٖ یَوْمِی اِسْمِہٖ فَقَالَ أَلَيْسَ بِذِی الْحِجَّةِ:	۱۸۳
۱۸۳	قوله: قَالَ فَإِنْ دِمَاءُكُمْ وَأَمْوَالُكُمْ وَأَعْرَاضُكُمْ يَنْتَكُمُ حَرَامٌ كَحُرْمَةِ یَوْمِكُمْ هَذَا:	۱۸۳
۱۸۳	یو اشکال او دهغې جواب	۱۸۳
۱۸۳	قوله: لِيُبَيِّنَ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ:	۱۸۳
۱۸۳	قوله: فَإِنْ الشَّاهِدُ عَسَى أَنْ يُبَيِّنَ مَنْ هُوَ أَوْعَى لَهُ مِنْهُ:	۱۸۳
	۱۰- بَابُ الْعِلْمِ قَبْلَ الْقَوْلِ وَالْعَمَلِ	
۱۸۴	تیرشوی باب سره مناسبت	۱۸۴
۱۸۴	د ترجمه الباب مقصد او د تقدیم قسمونه	۱۸۴
۱۸۶	قوله: يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: مَا عَلَّمَ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ: فَبَدَأَ بِالْعِلْمِ:	۱۸۶
۱۸۶	د امام بخاری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> پخپل مقصد باندې استدلال	۱۸۶
۱۸۶	قوله: وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ:	۱۸۶
۱۸۶	د حدیث مذکور تخريج	۱۸۶
۱۸۶	د حدیث د مذکوره حصې راوړلو مقصد	۱۸۶
۱۸۷	د نبی لغوی او اصطلاحی تعریف	۱۸۷
۱۸۷	آیا «علماء امتی» کا انبیاء بنی اسرائیل «حَدِث دی؟	۱۸۷
۱۸۸	قوله: وَرَثَةُ الْعِلْمِ مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَبْطِ وَافِرٍ:	۱۸۸
۱۸۸	د لفظ... ورثو... تحقیق	۱۸۸
۱۸۸	«مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَبْطِ وَافِرٍ» دا جمله خبر دی او که امر دی	۱۸۸
۱۸۸	قوله: وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ بِهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ سَبِيلًا إِلَى الْجَنَّةِ:	۱۸۸
۱۸۸	د دې حدیث تخريج	۱۸۸

شمیره	مضمون	صفحه
.....	قوله: وَقَالَ جَلْ ذِكْرُهُ (إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ):	١٨٩
.....	مذكوره آیت نه د علم د فضیلت اثبات	١٨٩
.....	آیا علم سره خشیت لازم دي؟	١٨٩
.....	تنبيه	١٩٠
.....	قوله: وَقَالَ (وَمَا يَفْعَلُهَا إِلَّا الْعِلْمُونَ):	١٩٠
.....	قوله: (وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ):	١٩٠
.....	قوله: وَقَالَ (قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ):	١٩٠
.....	د علماؤ پشان کښې د ابن دريد رحمه الله اشعار	١٩٠
.....	قوله: وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ بُرِّدَ اللَّهُ بِهِ عَيْرَ يَقْبَهُهُ فِي الدِّينِ:	١٩١
.....	د مذکوره حديث تخريج	١٩١
.....	قوله: (إِنَّمَا الْعِلْمُ بِالْعَلَمِ):	١٩١
.....	د مذکوره حديث تخريج	١٩١
.....	صرف مطالعې سره د جوړ شوی يو محدث دلچسپه واقعه	١٩٢
.....	قوله: وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ لَوْ وَضَعَتُمُ الْعَمَمَ صَامَةً عَلَى هَذِهِ وَأَشَارَ إِلَى قَفَاةٍ ثُمَّ طَنَنْتُ أُنَى أَنْفِدَ كَلِمَةٍ سَمِعْتُهَا مِنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبْلَ أَنْ تُجِيزُوا عَلَيَّ لَأَنْقُذَهَا:	١٩٢
.....	د مذکوره اثر تخريج	١٩٣
.....	د حضرت ابوذر رضی الله عنه د حق گوئی او بیباکۍ واقعي تفصیل	١٩٣
.....	قوله: وَقَوْلُ النَّبِيِّ (ص): لِيَبْلُغَ الشَّاهِدُ الْغَائِبِ:	١٩٣
.....	قوله: وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ كُنُوزَ الرَّبَّانِيِّينَ حُلَمَاءُ فَقَهَاءُ:	١٩٣
.....	د مذکوره اثر تخريج	١٩٤
.....	د نسخو اختلاف	١٩٤
.....	د... حکمت، معنی:	١٩٤
.....	عالم څه ته وائی؟	١٩٤
.....	فقيه څوک دي؟	١٩٥
.....	د حلما، مطلب	١٩٥
.....	قوله: وَيُقَالُ الرَّبَّانِيُّ الَّذِي يَرَى النَّاسَ بِصَغَارِ الْعِلْمِ قَبْلَ كِبَارِهِ:	١٩٥
.....	د رباني معنی	١٩٥
.....	د کبار علم او صغار علم مصداق	١٩٦

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۱۹۲ امام بخاری رحمته اللہ علیہ د مذکورہ باب لاندی یو مرفوع حدیث ولې ذکر نکړو؟

۱۹۲ اشتغال بالعلم د اشتغال بالنوافل نه افضل دې

۱۹۲ په دې مسئله کېې اختلاف

۱۱- بَاب مَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

يَتَعَوَّلُهُم بِالْمَوْعِظَةِ وَالْعِلْمِ كَيْ لَا يَنْفَرُوا

۱۹۷ ما قبل باب سره مناسبت

په حدیث باب کېنې صرف د .. وعظ .. ذکر دې په ترجمه الباب کېنې د .. علم .. اضافه ولې

۱۹۷ او کړې شوه؟

۱۹۸ د .. کي لا ینفروا .. اضافه

۱۹۸ د امام بخاری رحمته اللہ علیہ مقصد

۱۹۸ حدیث باب

۱۹۸ رجال الحديث

۱۹۸ محمد بن يوسف

۲۰۰ یوه اهمه فائده

۲۰۰ سفیان

۲۰۰ فائده

۲۰۱ للاعمش

۲۰۱ ابوائل

۲۰۱ حضرت عبد الله بن مسعود رضی اللہ عنہ

۲۰۱ قوله: قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَعَوَّلُنَا بِالْمَوْعِظَةِ فِي الْأَيَّامِ كَرَاهَةِ السَّامَةِ:

۲۰۱ د .. يتعولنا .. معنی

۲۰۲ قوله: كَرَاهَةِ السَّامَةِ عَلَيْنَا:

۲۰۲ د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت

۲۰۳ حدیث باب

۲۰۳ رجال الحديث

۲۰۳ محمد بن بشار

۲۰۲ يحيى بن سعيد

۲۰۲ شعبه

شمیرہ	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

ابو التیاح یزید بن حمید ضبعی

انس رضی اللہ عنہ

د عبارت تشریح ۲۰۷

د.. تبشیر.. بہ مقابل کنبی د.. تنغیر.. راوړلو نکته ۲۰۷

یو اہم وضاحت ۲۰۸

۳- ((بَاب مَنْ جَعَلَ لِأَهْلِ الْعِلْمِ أَيَّامًا مَعْلُومَةً))

ما قبل باب سرہ مناسبت ۲۰۹

د ترجمۃ الباب مقصد ۲۰۹

حدیث باب ۲۰۹

رجال الحديث ۲۰۹

عثمان بن ابی شیبہ

جریر بن عبد الحمید ضبعی

منصور بن المعتمر کوفی

د.. رجل.. نہ څوک مراد دی؟ ۲۱۴

روزانہ وعظ کول مناسب نہ دی ۲۱۴

۳- بَاب مَنْ يُرِذُ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُقْبَلُ فِي الدِّينِ

ما قبل باب سرہ مناسبت ۲۱۵

د ترجمۃ الباب مقصد ۲۱۵

حدیث باب ۲۱۵

رجال الحديث ۲۱۲

سعید بن عفیر

ابن وهب

پہ دوی کنبی د علم حاصلولو شوق څنگه پیدا شو؟ ۲۱۸

د امام نسائی او امام احمد رحمہما اللہ جرح او د هغې تردید ۲۱۹

د قضاء عہدہ مسترد کولو حیلہ ۲۲۱

د وفات واقعہ ۲۲۱

د بعضو امامانو جرح او د هغې تردید ۲۲۲

حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ ۲۲۴

شماره	مضمون	صفحه
۲۲۵	په سیاست او حکومت کښې د حضرت معاویه رضی الله عنه حصه	۲۲۵
۲۲۵	د مشاجرات صحابه <small>رضی الله عنه</small> حکم	۲۲۵
۲۲۲	د حضرت معاویه <small>رضی الله عنه</small> وصیت	۲۲۲
۲۲۲	د حضرت معاویه نه د نقل شوو احادیثو تعداد	۲۲۲
۲۲۷	په عموم د ، من ، باندې اشکال او دهغې جواب	۲۲۷
۲۲۸	د مذکوره جملې نحوی تحقیق	۲۲۸
۲۲۸	یو اشکال او د هغې جواب	۲۲۸
۲۲۸	ددې جملې دوه مطلوبونه	۲۲۸
۲۲۹	آیا ټول امت به د الله تعالی په دین باندې قائم وی؟	۲۲۹
۲۲۹	په حدیث کښې کوم یو جماعت مراد دي؟	۲۲۹
۲۳۰	د حضرت کشمیری <small>رحمۃ الله علیه</small> لطیف توجیه	۲۳۰
۲۳۰	ددې مطلب	۲۳۰
۲۳۰	د ، امر الله ، نه څه مراد دي؟	۲۳۰
۲۳۰	په روایاتو کښې تعارض او دهغې دفعیه	۲۳۰
۲۳۱	د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت	۲۳۱

۳- باب القهر فی العلم

۲۳۱	ما قبل سره مناسبت	۲۳۱
۲۳۱	د ترجمه الباب مقصد	۲۳۱
۲۳۳	حدیث باب	۲۳۳
۲۳۳	رجال الحديث	۲۳۳
	علی بن المدینی	
۲۳۵	د حافظ ذهبي په عقيلي باندې شدید تنقید	۲۳۵
۲۳۲	په اصول حدیث باندې رومې تصنیف	۲۳۲
۲۳۷	ابن ابی نجیح متهم بالقدر وو؟	۲۳۷
۲۳۸	یو اشکال او د هغې جواب	۲۳۸
۲۳۹	په روایت د حدیث کښې د بدعت قاده او غیر قاده تفصیل	۲۳۹
۲۴۰	د تدلیس الزام او دهغې تحقیق	۲۴۰
۲۴۱	په امام مجاهد باندې د تدلیس الزام او د هغې تحقیق	۲۴۱
۲۴۳	د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما په روایت کښې احتیاط	۲۴۳

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۲۴۳	د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت	۲۴۳
۲۴۴	تنبيه	۲۴۴

۱۵- بَابُ الْإِعْتِصَامِ فِي الْعِلْمِ وَالْحِكْمَةِ

۲۴۴	ما قبل باب سره مناسبت	۲۴۴
۲۴۴	په ترجمه الباب کښې د علم او حکمت دواړو ذکر کولو وجه	۲۴۴
۲۴۵	د حدیث نه د حضرت عمر <small>رضی اللہ عنہ</small> مقصد	۲۴۵
۲۴۶	د حضرت عمر <small>رضی اللہ عنہ</small> د اثر ترجمه الباب سره مطابقت	۲۴۶
۲۴۶	د حضرت عمر <small>رضی اللہ عنہ</small> د اثر تخریج	۲۴۶
۲۴۷	حدیث باب	۲۴۷
۲۴۷	رجال الحديث	۲۴۷
	حمیدی	
	سفیان	

	اسماعیل بن ابی خالد	
	قیس بن ابی حازم	
	حضرت عبد الله بن مسعود رضی الله عنه	
۲۴۸	د «عَلَى عَيِّبٍ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ» مطلب او ددې تصریح مقصد	۲۴۸
۲۴۹	د حسد نه حقیقی معنی مراد ده او که غبطه مراد ده؟	۲۴۹
۲۵۰	په حق لاره کښې ټول مال خرچ کول اسراف نه دي	۲۵۰
۲۵۱	یو سوال او دهغې جواب	۲۵۱

۱۶- بَابُ مَا ذُكِرَ فِي ذَهَابِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي الْبَحْرِ إِلَى الْخَضِرِّ

۲۵۱	ما قبل باب سره مناسبت	۲۵۱
۲۵۱	د ترجمه الباب مقصد	۲۵۱
۲۵۲	یو اشکال او د هغې توجیهات	۲۵۲
۲۵۳	په ترجمه الباب باندې یو اشکال او د هغې جواب	۲۵۳
۲۵۷	حدیث باب	۲۵۷
۲۵۷	رجال الحديث	۲۵۷
	محمد بن غریر زهری	
	يعقوب بن ابراهيم	

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

	ابی (ابراہیم بن سعد)	
	صالح (صالح بن کیسان)	
	ابن شہاب	
	عبید اللہ بن عبد اللہ	
	عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہما	
	الحربین قیس رحمہ اللہ	
	ابی بن کعب	
۲۵۸	تنبیہ	
۲۵۸	یوہ بلہ تنبیہ	
۲۲۰	ددوی پہ ثقافت باندی کلام	
۲۲۳	د حضرت ابی بن کعب	
۲۲۴	فائدہ (ددوی د مرویاتو تعداد)	
۲۲۵	دلته اختلاف پہ صاحب د موسیٰ <small>ؑ</small> کنبی دی، وړاندې یو بل اختلاف هم دی	
۲۲۲	د حضرت موسیٰ <small>ؑ</small> خپل خان ته اعلم وئیل	
۲۲۲	حضرت خضر <small>ؑ</small>	
۲۲۲	د لفظ ..، خضر، ضبط	
۲۲۲	خضر لقب دی او که نوم؟	
۲۲۲	په خضر سره د ملقب کیدو وجه	
۲۲۷	د حضرت خضر <small>ؑ</small> نوم او نسب	
۲۲۷	د حضرت خضر <small>ؑ</small> نبوت او ولایت	
۲۲۸	حضرت خضر <small>ؑ</small> تر اوسه پورې ژوندی دی او که ددوی وفات شوې دی؟	
۲۲۹	ددوی د حیات د منکرینو او مثبتینو دلائل	
۲۷۲	راجع مذهب	
۲۷۲	یوہ اہمہ خبره	
۲۷۲	آیا علم باطن د علم ظاہر نه افضل دی؟	
۲۷۳	که شیخ د ناجائز حکم او کړی نو مرید دپاره دهغې کول جائز نه دی	
۲۷۳	دا استدلال هم قطعاً غلط دی	

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۱۷- بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ عَلِّمَهُ الْكِتَابَ

۲۷۴	د تیرشوی باب سره د دې باب مناسبت	۲۷۴
۲۷۵	د ترجمه الباب مقصد	۲۷۵
۲۷۶	حدیث باب	۲۷۶
۲۷۶	رجال الحديث	۲۷۶
	ابو معمر	
	عبد الوارث بن سعید	
	خالد بن مهران الحذاء	
۲۸۱	په ، ، حذاء ، لقب سره د مشهور کیدو وجه	۲۸۱
۲۸۳	په حضرت عکرمه باندې درې الزامات او دهغې تحقیق او تردید	۲۸۳
۲۸۷	د علومو منتقل کولو یو صورت	۲۸۷
۲۸۷	په یو روایت کښې د ، علمه الکتاب ، په ځانې ، علمه الحکمة ، وارد دې	۲۸۷
۲۸۷	د نبی کریم ﷺ د دعا سبب	۲۸۷

۱۸- بَابُ: مَتَى يَصِحُّ سَمَاعُ الصَّغِيرِ

۲۸۹	تیرشوی باب سره ربط او مناسبت	۲۸۹
۲۸۹	د ترجمه الباب مقصد	۲۸۹
۲۹۰	د تحمل حدیث په عمر کښې د علماؤ اختلاف او د هغوی دلائل	۲۹۰
۲۹۲	حدیث باب	۲۹۲
۲۹۲	رجال الحديث	۲۹۲
	عبید الله بن عبد الله بن عتبه	
۲۹۴	یوه د عبرت واقعہ	۲۹۴
۲۹۵	د ، ، حمار آتان ، تحقیق	۲۹۵
۲۹۵	نکته	۲۹۵
۲۹۶	د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت د ابن عباس رضی الله عنہ عمر	۲۹۶
۲۹۷	راجع قول	۲۹۷
۲۹۷	د ، ، إلى غیر جدار ، مطلب	۲۹۷
۲۹۸	د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ استدلال	۲۹۸
۲۹۸	ترجمه الباب سره انطباق	۲۹۸

شماره	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

۲۹۹	حدیث باب	۲۹۹
۲۹۹	رجال الحديث	۲۹۹
	محمد بن يوسف بيكندي	
	ابو مسهر بن عبد الاعلى	
	محمد بن حرب	
	الزبيدي (ابو الهزيل محمد بن الوليد)	
	محمود بن الربيع رضى الله عنه	
۳۰۵	يو اعتراض او دهفي جواب	۳۰۵
۳۰۶	فائده	۳۰۶
۳۰۷	ترجمة الباب سره د حديث مطابقت	۳۰۷

۱۹۔ باب الخروج في طلب العلم ودحل جابر بن عبد الله

مسيره شهر الى عبد الله بن أنيس في حديث واحد

۳۰۸	د مخكني باب سره مناسبت	۳۰۸
۳۰۹	د ترجمه الباب مقصد	۳۰۹
۳۱۱	د ذكر شوى حديث تخريج اونص د حديث	۳۱۱
۳۱۲	داين بطلان يوهوم	۳۱۲
۳۱۲	د معلقات بخارى متعلق يوه قاعده او په هغي اعتراض	۳۱۲
۳۱۴	رجال الحديث	۳۱۴
۳۱۴	ابو القاسم خالد بن خكى الاوزاعى	۳۱۴

۲۰۔ باب فضل من علم وعلم

۳۱۷	د مخكني باب سره ربط	۳۱۷
۳۱۷	د ترجمه الباب مقصد	۳۱۷
۳۱۸	رجال الحديث	۳۱۸
	محمد بن الولاء	
	حماد بن اسامه	
	بريد بن عبد الله	
۳۲۸	په مثال او ممثل له كني مطابقت	۳۲۸
۳۳۱	د راهويه تلفظ	۳۳۱

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۲۱=بَابُ رَفْعِ الْعِلْمِ ظُهُورُ الْجَهْلِ

۳۳۴	د مخکنی باب سره ربط او مناسبت:	۳۳۴
۳۳۵	د ترجمه الباب مقصد:	۳۳۵
۳۳۶	تنبيه:	۳۳۶
۳۳۷	دامام ربیعه الراى د ذکرشوى اثر تخريج:	۳۳۷
۳۳۷	د ذکرشوى اثر مطلب اود ترجمه الباب سره مناسبت:	۳۳۷
۳۳۸	رجال الحديث:	۳۳۸
۳۳۹	عمران بن میسر:	۳۳۹
۳۴۰	د علم د پورته کیدو صورت:	۳۴۰
۳۴۲	رجال الحديث:	۳۴۲
	مسدد:	
	یحی:	
۳۴۵	دامورخسه د تخصیص وجه:	۳۴۵

۲۲=بَابُ فَضْلِ الْعِلْمِ

۳۴۶	د مخکنی باب سره ربط او مناسبت:	۳۴۶
۳۴۶	د تکرار فی الترجمة اعتراض اود ترجمه الباب مقصد:	۳۴۶
۳۴۸	تنبيه:	۳۴۸
۳۴۹	رجال الحديث:	۳۴۹
۳۵۰	عقیل بن خالد:	۳۵۰
۳۵۲	حمزه بن عبد الله بن عمر:	۳۵۲
۳۵۳	د پیو نه علم مراد اخستلو وجه:	۳۵۳
۳۵۴	خوفوائد:	۳۵۴
۳۵۴	یوه شبه اودهغې جواب:	۳۵۴
۳۵۴	فانده:	۳۵۴

۲۳=بَابُ الْفُتْيَا وَهُوَ أَقِفٌ عَلَى الدَّائِيَةِ وَغَيْرِهَا

۳۵۴	د مخکنی باب سره مناسبت:	۳۵۴
۳۵۴	د ترجمې مقصد:	۳۵۴
	رجال الحديث:	

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

عیسی بن طلحه

فائده ۳۵۷

قوله: أَنْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَفَ فِي حَجَّةِ الْوَدَاعِ يَمْنَى لِلنَّاسِ بِسُأَلُونِهِ:

قوله: فَمَاءُ رَجُلٍ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَحَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْهَبَ فَقَالَ أَذْهَبْ وَلَا حَرَجَ فَمَاءُ آخَرٍ:

۳۵۸ دیوم النحر خلور مناسک او په دې کښې د ترتیب حکم

۳۶۲ حدیث د ترجمه الباب سره انطباق

۲۲=بَابُ مَنْ أَجَابَ الْفُتْيَا بِإِشَارَةِ الْيَدِ وَالرَّأْسِ

۳۶۴ د ترجمه الباب مقصد

۳۶۵ رجال الحديث

موسی بن اسماعیل تبوزکی

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَهَلَ فِي حَجَّتِهِ فَقَالَ دَخَلْتُ قَبْلَ أَنْ أَرْمِيَ فَأَوْمَأَ يَدِهِ:

قوله: قَالَ حَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْهَبَ فَأَوْمَأَ يَدِهِ وَلَا حَرَجَ:

۳۶۷ رجال الحديث

مکی بن ابراهیم

۳۷۰ د «هرج» معنی

۳۷۱ رجال الحديث

فاطمه بنت منذر بن زبیر

اسماء رضی الله عنها

۳۷۲ د جنت او جهنم وجود

۳۷۷ مسئله د عذاب قبر

۳۸۱ تنبيه

۳۸۲ آیا د قبر سوال د دې امت سره مخصوص دې؟

۳۸۳ آیا د قبر تپوس به د هر کس نه کیږي که صرف د مومن نه؟

۳۸۴ آیا په قبر کښې به د ماشومانو نه تپوس کیږي؟

۳۸۶ فائده

۳۸۶ د احادیث باب ترجمه الباب سره انطباق

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

٢٥=بَابُ تَحْرِيزِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
وَقَدْ عَبْدَ الْقَيْسِ عَلَى أَنْ يَحْفَظُوا الْإِيمَانَ

٣٨٧	د باب سابق سره ربط	٣٨٧
٣٨٧	د ترجمه الباب مقصد	٣٨٨
٣٨٨	د ذکر شوی تعلیق تخريج	٣٨٩
٣٨٩	د ذکر شوی تعلیق مقصد	٣٨٩
٣٨٩	رجال الحديث	

٢٦=بَابُ الرِّحْلَةِ فِي الْمَسْأَلَةِ النَّازِلَةِ وَتَعْلِيمِ أَهْلِهِ

٣٩١	د مخکنی باب سره مناسبت	٣٩١
٣٩١	د تکرار فی الترجمة شبه او دهغي جواب	٣٩١
٣٩١	د ترجمې مقصد	٣٩١
٣٩١	تنبيه	٣٩٢
٣٩٢	رجال الحديث	
	عمر بن سعيد بن ابی حسین	
	عقبه بن الحارث رضی الله عنه	
٣٩٥	آیا په رضاعت کښې د یوې ښځې گواهی معتبره؟	٣٩٧
٣٩٧	د ترجمه الباب اثبات	

٢٧=بَابُ التَّنَاوُبِ فِي الْعِلْمِ

٣٩٨	د مخکنی باب سره مناسبت	٣٩٨
٣٩٨	د ترجمه الباب مقصد	٣٩٩
٣٩٩	رجال الحديث	
	عبید الله بن عبد الله بن ابی ثور	
٤٠٠	فائده	٤٠٠
٤٠٠	یوه بله فائده	٤٠٢
٤٠٢	دا گاونډی څوک وو؟	

٢٨=بَابُ الْقَضْبِ فِي الْمَوْعِظَةِ وَالتَّعْلِيمِ إِذَا رَأَى مَا يَكْرَهُ

٤٠٥	د مخکنی باب سره مناسبت	٤٠٦
٤٠٦	د ترجمه الباب مقصد	٤٠٧
٤٠٧	نهی	٤٠٧
٤٠٧	رجال الحديث	
	محمد بن کثیر	

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

هوله قَالَ قَالَ رَجُلٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ لَا أَكُذُّكَ الصَّلَاةَ مِمَّا يَطْلُو بِهَا الْإِلَاحُ
دا کس خوک وو؟

هوله قَسَارَهُتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَوْعِظَةٍ أَشَدَّ غَضَبًا مِنْ تَوْمِينٍ:

هوله قَالَ أَتَمَّا النَّاسُ إِنْكُمْ مُتَقَرُّونَ قَسْرُ صَلَّى بِالنَّاسِ فَلَا يُخَفِّفُ:

هوله فَإِنَّ فِيهِمُ الْبَرِيصَ وَالشَّعِيفَ وَذَا الْحَاجَةِ:

رجال الحديث ۴۱۲

یزید مولى النبیعت:

یزید بن خالد جہنی رضی اللہ عنہ:

هوله أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلَهُ رَجُلٌ عَنِ اللَّقْطَةِ:

پہ حدیث باب کنہی د ، ، رجل ، ، نہ خوک مراد دی؟ ۴۱۳

دلقطه لغوی تعریف ۴۱۵

التقاط لقطه حکم ۴۱۵

د انتفاع بالملقطه حکم ۴۱۸

کہ لقطه ختمه شی او مالک نی پیدا شی نو تاوان بہ وی کہ نہ؟ ۴۲۴

د صاحب لقطه بہ ذمہ د لقطه واپس کول کله واجب دی؟ ۴۲۵

داوین التقات صحیح دی کہ نہ؟ ۴۲۷

رجال الحديث ۴۲۸

آیا دا دعلم غیب دعوه نہ ده؟ ۴۳۰

باب مَنْ بَرَّكَ عَلَى رُكْبَتَيْهِ عِنْدَ الْإِمَامِ أَوِ الْمُحَدِّثِ

مخکنی باب سره مناسبت: ۴۳۱

د ترجمه الباب مقصد: ۴۳۱

رجال الحديث ۴۳۲

ابوالیمان رضی اللہ عنہ:

انس بن مالک رضی اللہ عنہ:

هوله أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ فَقَامَ عِنْدَ النَّبِيِّ حَذَافَةً فَقَالَ مَنْ أَيْسَ فَقَالَ:

هوله ثُمَّ أَكْثَرُ أَنْ يَقُولَ سَلُونِي:

هوله قَالَ رَضِينَا بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَمُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَبِيًّا فَكَتَبَتْ:

تنبيه ۴۳۴

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۳۰=بَابُ مَنْ أَعَادَ الْحَدِيثَ ثَلَاثًا لِيَقْبَلَهُ عَنْهُ فَقَالَ الْأَوْقُولُ الزُّوَيْدِ

- ۴۳۴ د مخکنی باب سره مناسبت
- ۴۳۴ د ترجمه الباب مقصد
- ۴۳۷ رجال الحديث
- عبد بن حماد:
- عبد الصمد بن عبد الوهاب:
- عبد الله بن المشي:
- ثمامة بن عبد الله بن زياد:
- قوله عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه كان إذا سئل سئل ثلاثاً:
- قوله وإذا تكلم بكلمة أعادها ثلاثاً:
- ۴۴۴ تنبيه
- قوله عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه كان إذا تكلم بكلمة أعادها ثلاثاً حتى يقبل عنه:
- قوله وإذا أتني على قوم فسلم عليهم سلم عليهم ثلاثاً:

۳۱=بَابُ تَعْلِيمِ الرَّجُلِ أُمَّتَهُ وَأَهْلَهُ

- ۴۴۲ د مخکنی باب سره مناسبت
- ۴۴۲ د ترجمه الباب مقصد
- ۴۴۸ رجال الحديث
- البخاري رحمه الله (عبد الرحمن بن محمد بن زياد):
- صالح بن حبان:
- قوله قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثَةٌ هُمْ أَجْرَانِ:
- ۴۵۰ تنبيه
- ۴۵۱ آیا دوه اجر و نه په درې کسانو کښې محصور دي؟
- ۴۵۲ دوه اجر و نه اجر سره د درې کسانو د تخصیص وجه
- ۴۵۴ د اهل کتابو نه څوک مراد دی؟
- ۴۵۸ اهل کتاب دلته عام دی او که هغه خلق مراد دی چاچه تحریف او تبدیلی نه ده کړې؟
- ۴۵۹ د تضاعف اجر دا حکم د نبی ﷺ د زمانې پورې خاص دی او که عام دي؟
- ۴۶۱ یواشکال او هغې جواب
- ۴۶۳ مصادر و مراجع کشف الباري دریم جلد

فہرست اسماء من ترجمہ ہم علی حروف الہجاء

صفحہ	مضمون	شمیرہ
۲۵۸	۱، ابراہیم بن سعد زہری	۱
۵۱	۲، ابراہیم بن المنذر	۲
۲۳۶	۳، ابن ابی نجیح (عبداللہ بن یسار)	۳
۳۳۰	۴، ابن راہویہ (اسحاق بن ابراہیم حنظلی)	۴
۱۷۷	۵، ابن عون (عبداللہ بن عون بن رطبآن بصری)	۵
۲۳۴	۶، ابن المدینی (عل بن عبداللہ بن جعفر)	۶
۲۱۷	۷، ابن وہب (عبداللہ بن وہب)	۷
۲۹۹	۸، ابواحمد (محمد بن یوسف بیکندی)	۸
۳۱۹	۹، ابواسامہ (حماد بن اسامہ)	۹
۳۲۲	۱۰، ابوبردہ (برید بن عبداللہ بن ابی بردہ)	۱۰
۴۴۵	۱۱، ابوبشر (جعفر بن ایاس یشکری)	۱۱
۲۰۲	۱۲، ابوالتیاح (یزید بن حمید)	۱۲
۱۶۳	۱۳، ابوالحسن (محمد بن مقاتل مروزی)	۱۳
۱۲۲	۱۴، ابو عاصم النبیل (ضحاك بن مخلد)	۱۴
۹۲	۱۵، ابوالعالیہ (اہراء)	۱۵
۹۳	۱۶، ابوالعالیہ الریاسی (رفیع بن مہران)	۱۶
۳۱۴	۱۷، ابوالقاسم (خالد بن خلی الکلائی)	۱۷
۳۱۹	۱۸، ابو کریم (محمد بن العلاء ہمدانی کوفی)	۱۸
۱۶۹	۱۹، ابو مرہ مولى عقیل بن ابی طالب	۱۹
۳۰۰	۲۰، ابو مہر (عبدالاعلی بن مسہر)	۲۰
۲۷۲	۲۱، ابو معمر (عبداللہ بن عمرو بن ابی الحجاج المنقری المقعد)	۲۱
۱۷۰	۲۲، ابو واقد لیثی	۲۲
۳۰۲	۲۳، ابو الہذیل (اوگورئی الزہیدی)	۲۳
۲۲۲	۲۴، ابی بن کعب	۲۴

شمیره	مضمون	صفحه
۳۳۰	اسحاق بن ابراهیم (اوگورئی ابن راهویه)	۳۳۰
۲۴۰	اسحاق بن عبدالله بن ابی طلحه	۱۶۸
۲۵۰	اسماء بن ابی بکر صدیق	۳۷۳
۲۲۰	الاوزاعی (عبدالرحمن بن عمرو)	۳۱۲
۹۲	البراء (اوگورئی ابوالعالیه)	۹۲
۳۲۲	برید بن عبدالله بن ابی بردہ (اوگورئی ابو بردہ)	۳۲۲
۲۷۰	بشر بن المفضل	۱۷۲
۲۸۰	بندار (محمد بن بشار)	۲۰۳
۲۹۰	ثابت بن اسلم البتانی	۱۴۲
۳۰۰	ثمامہ بن عبدالله بن انس بن مالک	۴۴۴
۳۱۰	جریر بن عبدالحمید ضعی	۲۱۱
۳۲۰	الحربن قیس	۲۲۳
۳۱۹	حماد بن اسامہ (اوگورئی ابواسامہ)	۳۱۹
۳۳۰	حمزہ بن عبدالله بن عمر بن الخطاب	۳۵۲
۳۴۰	الحمیدی (ابوبکر عبدالله بن الزبیر)	۸۲
۳۵۰	خالد بن خلی الکلاعی	۳۱۴
۳۶۰	خالد بن مخلد القطوانی	۱۰۹
۳۷۰	خالد بن مهران الخذاء	۲۸۰
۳۸۰	ربیعہ الرائی (ربیعہ بن ابی عبدالرحمن فروخ)	۳۳۲
۹۳	رفیع بن مهران (اوگورئی ابوالعالیه)	۹۳
۳۹۰	الزبیدی (ابوالهذیل محمد بن الولید)	۳۰۲
۴۰۰	زید بن خالد الجهنی	۴۱۴
۴۱۰	سعید بن عفیر (سعید بن کثیر بن عفیر)	۲۱۲
۴۲۰	سفیان بن عیینہ	۸۴
۴۳۰	سلیمان بن ہلال قرظی تمیمی	۱۱۰
۴۴۰	سلیمان بن المغیرہ قوسی بصری	۱۴۴

صفحہ	مضمون	شمیرہ
۳۳۹.....	عمران بن میسرہ	(۶۱) ⇨
۳۵۷.....	عیسیٰ بن طلحہ بن عبید اللہ	(۶۲) ⇨
۳۷۲.....	فاطمہ بنت المنذر بن الزبیر	(۶۳) ⇨
۵۳.....	فلیح بن سلیمان	(۶۴) ⇨
۳۸۸.....	مالک بن الحویرث <small>رضی اللہ عنہ</small>	(۶۵) ⇨
۲۴۱.....	مجاہد بن جبر مکى	(۶۶) ⇨
۴۴۹.....	المحاربی (عبدالرحمن بن محمد بن زیاد)	(۶۷) ⇨
۲۰۳.....	محمد بن بشار (اوگورئی بندار)	(۶۸) ⇨
۳۰۲.....	محمد بن حرب الخولانی	(۶۸) ⇨
۱۱۹.....	محمد بن الحسن الواسطی	(۶۹) ⇨
۴۷.....	محمد بن سنان	(۷۰) ⇨
۳۱۹.....	محمد بن العلاء (اوگورئی ابوکریب)	(۷۱) ⇨
۲۵۸.....	محمد بن غریب الزہری	(۷۱) ⇨
۵۳.....	محمد بن فلیح	(۷۲) ⇨
۴۰۸.....	محمد بن کثیر عبدی بصری	(۷۳) ⇨
۱۶۳.....	محمد بن مقاتل مروزی (اوگورئی ابو الحسن)	(۷۴) ⇨
۳۰۲.....	محمد بن الولید (اوگورئی الزبیدی)	(۷۵) ⇨
۲۹۹.....	محمد بن یوسف ہیکندی (اوگورئی ابو احمد)	(۷۶) ⇨
۱۹۸.....	محمد بن یوسف فریانی	(۷۶) ⇨
۳۰۳.....	محمود بن الربیع <small>رضی اللہ عنہ</small>	(۷۷) ⇨
۲۲۴.....	معاویہ بن ابی سفیان <small>رضی اللہ عنہ</small>	(۷۷) ⇨
۲۷۲.....	المقعد (اوگورئی معین)	(۷۸) ⇨
۳۲۷.....	المکی بن ابراہیم	(۷۸) ⇨
۲۱۳.....	منصور بن المعتز	(۷۹) ⇨
۳۲۵.....	موسیٰ بن اسماعیل تہودکی	(۷۹) ⇨
۱۲۲.....	الغیبی (اوگورئی ابو عاصم)	(۸۰) ⇨

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

- (۸۰) هلال بن علی ۵۴
- (۸۱) یزید بن حمید (او گورچی ابوالتیاح) ۲۰۶
- (۸۱) یزید مولی بن المنبعت ۴۱۳
- (۸۲) یعقوب بن ابراهیم بن سعد زهری ۲۵۸
- (۸۳) یوسف بن مآله ۲۳
- (۸۴) یونس بن یزید ابلی ۲۲۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

غرض و مرتب

اَللّٰهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ لَا دُخُوْا ثَنَاءٌ عَلَيْكَ اَدَّتْ كَمَا اَثْنَيْتَ عَلٰى نَفْسِكَ ۝ اَللّٰهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ كَمَا يَنْبَغِيْ لَجَلالِ وَجْهِكَ وَعَظِيْمِ سُلْطٰنِكَ ۝ اَللّٰهُمَّ مَا اَصْبَحَ بِنَا مِنْ نِّعْمَةٍ اَوْ بِاَحَدٍ مِنْ خَلْقِكَ فَمِنْكَ وَحْدَكَ لَا شَرِيْكَ لَكَ ۝ اَللّٰهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ وَلَكَ الشُّكْرُ ۝ اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ وَبَارِكْ عَلٰى سَيِّدِنَا وَشَفِيْعِنَا وَمَوْلَانَا مُحَمَّدٍ دِيْكَ الْاُمِّيْ وَعَلٰى آلِهِ وَاصْحَابِهِ وَتَابِعِيْهِمْ وَمَنْ تَبِعَهُمْ بِاِحْسَانٍ اِلٰى يَوْمِ الدِّيْنِ ۝
اما بعد!

د الله تعالیٰ دیر زیات کرم او نوازش دی. چه هغه خاص پخپل فضل سره د، کشف الباری.. د دریم جلد مکمل کولو توفیق راکړو. دا جلد د، کتاب العلم، د رومبې نصف په تشریحاتو باندې مشتمل دی. او څلورم جلد به انشاء الله تعالیٰ د، کتاب العلم، د آخری نصف په شرح او توضیح باندې مشتمل وی.

په دې جلد کښې هم الحمد لله دهغه ټولو امورو التزام باقاعده ساتلې شوې دي. د کومو اهتمام چه په تیرو شوو جلدونو کښې شوې وو. بلکه د بابونو په مینځ کښې مناسبت، د ابوابو د تراجمو د اغراضو، او مقاصدو توضیح او تراجم د رجال وغیره کښې د تیرو شوو جلدونو په مقابلې کښې دڅه قدرې توسع نه کار اخستلې شوې دي.

د، کشف الباری، ته چه الله تعالیٰ د عالمانو په حلقې کښې کوم عظیم مقبولیت ورکړې دي دا خاص د الله رب العزت فضل او دهغه مهربانی ده. او بیا د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم هغه علمی مقام او مرتبه ده. د کوم نه چه ټولې علمی حلقې واقف دی. دا کتاب د حضرت صاحب د ټول ژوند د تدریسی تجربو عطر او خلاصه ده. هم دا وجه ده. چه د ملک د هر گوټ نه د کتاب مقبولیت کیږي. او ورځ تر ورځه نې مطالبه (غوبښتل) زیاتېږي مونږ دهغه اهل علم حضراتو دیر زیات شکر گزار یو. کومو عالمانو چه ددې کتاب د تحقیقی انداز تعریف او کړو. او زمونږ حوصله نې اوچته کړله خاص طور باندې د علم د سمندر عظیم شناور (لامبو وهونکې) او غواص (غوبې وهونکې)، زمونږ محترم استاذ شیخ الاسلام حضرت مولانا محمد تقی عثمانی صاحب دامت برکاتهم، او د میدان علم شهسوار او د سلف د علومو امین حضرت مولانا مفتی نظام الدین صاحب شامزې حفظهم الله تعالیٰ دیر زیات احسان مند یو. چه هغوی په کشف الباری باندې زبردستي تبصرې اولیکلې دي. د ترتیب او تدوین او تحقیق او مراجعت تعریف نې او کړو. او د کتاب افادیت نې ښکاره کړو. ددې نه زمونږ په حوصلو کښې اضافه اوشوه. الله تعالیٰ دې دوی ته جزائي خیر ورکړي او ددوی د عاطفت (او مهربانی) سوري دې زمونږ په سرونو باندې همیشه دپاره قائم او دائم ساتي. او د علم تېږې دې ددوی د علومو نه تر قیامته پورې سیراب ساتي. آمین.

مونږ ته د خپلې علمي کمزورۍ او د تحقیق په میدان کېنې د خپلې ناتجربه کارۍ نه صرف احساس دې. بلکه ددې مکمل اعتراف هم دې. البته توکلاً علی الله د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم په حکم، او د دوی په توجهات او دعاگانو سره مو ددې عظیم خدمت بیرې اوچته کړې ده. ډیره ممکن ده. چه په دې کېنې دڅه قصد نه بغیر غلطی صادر شوي وي. د اهل علم حضراتو په خدمت کېنې موږ دپاڼه گزارش دې. چه په کتاب کېنې څه قسمه غلطی باندې نظر پریوځي. نو احقر مرتب دې ددې نه خبر کړي. اوددې نه علاوه د کتاب د ترتیب او تحقیق په سلسله کېنې که د کوم صاحب علم په ذهن کېنې څه تجویز وي. نو مونږ ته دې راوړلیکي. مونږ به د ټولو عالمانو ډیر احسان مند او شکر گزار یو.

ددې کتاب د پروف ریډنگ او د طباعت د تیاری په سلسله کېنې د محترمو معززینو مولانا حبیب الله زکریا، مولانا سلیم الله زکریا صاحبان (چه دجامعه فاروقیه استاذان دي) او د مولانا شفیع الله صاحب (استاذ دارالعلوم کراچی) زه احسان مند یم. دې حضراتو ته دې الله تعالی جزائې خیر ورکړي. او علمی او عملی ترقی دې ورکړي.

په آخر کېنې د ټولو قارئینو نه د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم دپاره د خصوصی دعاگانو درخواست دې. چه الله تعالی دې د حضرت د عاطفت (او مهربانۍ) سوري زمونږ په سرونو باندې همیشه دپاره قایم او دائم ساتي. او په ملک او بیرون ملکونو کېنې چه د علمی افاداتو کومه سلسله د نصف صدی نه جاری ده. دا دې تر قیامته پورې جاری او قائم ساتي.

او د احقر مرتب او ددې معاونینو دپاره هم خصوصی دعا کوي. چه دا آسان کړي. او زر تر زره د مکمل کولو توفیق راکړي. او پخپل دریار کېنې د قبولیت شرف ورکړي. او زمونږ دپاره. زمونږ استاذانو، مشانخو، موریلار، او متعلقینو دپاره د آخرت ذخیره او ذریعه د نجات جوړه کړي. آمین.

نورالبشر بن محمد نورالحق طه الله منها

استاذ و رفیق شعبه تصنیف جامعه فاروقیه کراچی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کِتَابُ الْعِلْمِ

د وحی، ایمان او علم په مینځ ګڼې توتیب او مناسبت. امام بخاری رحمه الله د... کتاب الایمان، نه د فراغت نه پس، کتاب العلم، شروع کړې دي. د کتاب العلم، د مقدم کولو وجه دا ده. چه ایمان په اول واجب کیدو سره سره علی الاطلاق افضل الامور هم دي. چه ایمان د علمی او عملی هر خیر مبداء او د هر کمال منشاء ده.

بیا چونکه ایمان د ټولو اعمالو د قبولیت دپاره اساس او بنیاد دي. او ددې په تقاضو باندې هغه وخت پورې عمل نشي کیدې. تر کومه پورې چه علم نه وي. په دې وجه نه ددې نه پس، کتاب العلم، ذکر کړو. ځکه چه د ټولو څیزونو صحت او د هغې حکم، په علم باندې موقوف دي. د علم په ذریعه د صحیح او سقیم فرق معلومیږي. البته د کتاب الوحی د ټولو نه مقدم کولو وجه مونږ وړاندې ذکر کړې ده. (۱) چه سره د ایمان نه د دین د ټولو شرانعو مدار په وحی باندې دي. په دې وجه نه دا د ټولو نه مقدم کړې ده. (۲) والله اعلم.

د علم حقیقت او ددې قسمونه: ددې نه پس پوهه شی: چه په... علم، کښې اختلاف دي. چه آیا دا بدیهی دي. او که نظری دي؟ د قاضی ابن العربی او امام فخرالدین رازی رحمهما الله رائي دا ده. چه علم بدیهی دي. د تعریف ضرورت نشته. (۳)

امام الحرمین او ددوی شاګرد امام غزالی رحمهما الله فرمانی. چه دا نظری دي. او نظری کیدو سره سره متعسر التحدید دي. نو ددې تعریف او تحدید، تقسیم او مثالونو په ذریعه کیږي. (۴)

حالانکه د متکلمینو یو جماعت وائی. چه علم نظری دي. او ممکن التحدید دي. (۵) په دې وجه ددې ډیر تعریفونه شوی دی. لکه چه

- ① بعضو حضراتو ددې تعریف کړې دي. «صفة توجب لِحُلْمِهَا تَبَيُّرُهَا بَيْنَ الْبَعْلِ لَا يَحْتَمِلُ التَّهْيِضُ»
- ② بعضو حضراتو تعریف کړې دي. «هو صفة يتجمل بها المذكور لمن قامت هي به» ددې نه علاوه نور تعریفونه هم شوی دی. (۶)

(۱) کشف الباری (۲۰۷۱، ۲۰۹) بدو الوحی (۵۵۸۱۱) کتاب الایمان)۔

(۲) عمدة القاری (۲۱۲) کتاب العلم)۔

(۳) انظر عرصة الأحوذی (۱۱۴۱۱۰) فاتحة أبواب العلم والتفسير الكبير للرازی (۲۰۳۶۲) المسألة السابعة فی أقوال اناس فی حد العلم تحت قوله تعالى ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾۔

(۴) عمدة القاری (۲۱۲)۔ واتحاد السادة المتقين (۶۴۱۱) کتاب العلم الباب الأول فی فضل الله والتعلم..)

(۵) المصادر السابقة)۔

(۶) د ذکر شوو تعریفونو علاوه د نورو تعریفونو دپاره اوګورئ (اتحاد السادة المتقين (۶۴۱۱) ۶۵)۔

⑥ ملا علی قاری رحمته الله فرمائی: علم یو نور دی، چه دا د مشکوٰۃ نبوت یعنی د محمد صلی الله علیه و آله د افعالو، اقوالو او احوالو نه مقتبس دی، چه دا الله تعالیٰ د مؤمن په زړه کښې اچوی، چه ددې په وجه هغه دپاره پټ امور واضح کیږی، او د هدایت لارې ورته کلاوېږی. (۱)

او دوی فرمائی: چه د علم دوه قسمونه دی

① علم وهبی ② علم کسبی... که علم یې د واسطې د بشر نه وی، نو هغه وهبی یا لدنی دې گنی کسبی دې.

وحی الهام او فراست: بیا د علم وهبی درې قسمونه دی

① وحی ② الهام ③ فراست.

وحی وحی خو په لغت کښې، اشاره بسرعه،، ته وائی، او په اصطلاح کښې هغه کار ته وائی، کوم چه د الله تعالیٰ د طرفه رسولانو باندې نازلولې شی. ددې زیات تفصیل د «بدالوحی»، په مباحثو کښې تیر شوې دې. (۲)

الهام: دا دې چه الله تعالیٰ د پردې دغیب نه دڅه خیز علم د یوکس په زړه کښې واچوی، په ﴿قُلْ إِنِّي نَقَّذْتُ بِالْحَقِّ﴾ (۳) کښې هم دې طرف ته اشاره ده.

فراست: فراست هم یو قسم علم دی، چه دا په آثار او صور باندې نظر کولو سره حاصلیږی.

په قرآن کریم کښې ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْمُتَوَكِّلِينَ﴾ راغلې دې. مفسرینو د «مُتَوَكِّلِينَ» تفسیر په «مفسرین»، سره کړې دې. (۴) دغه شان په ترمذی کښې یو روایت دې: ﴿تَكُونُ أَمَامَ الْمُؤْمِنِ، فَلَهُ يَنْظُرُ نَوَاحِيهِ﴾.

بیا په فراست او الهام کښې فرق دا دې، چه په دواړو کښې علم حاصلیږی، خو په فراست کښې آثار او صور په ذریعه، او الهام کښې بغیر د واسطې نه حاصلیږی.

او په الهام او وحی کښې فرق دا دې، چه الهام د وحی تابع وی، وحی د الهام تابع نه وی. (۵)

بیا د علم بل تقسیم په اعتبار د معلوماتو دې

① یو علم معامله ② او دویم علم المکاشفه... په علم معامله کښې کشف معلومات سره د عمل یعنی د اوامر او نواهی تعمیل مقصود وی، او ددې دوه قسمونه دی.

① یو علم ظاهر ② دویم علم باطن.

علم ظاهر: نه مراد د جوارح د اعمالو علم دی، چه په دې کښې د عباداتو نه علاوه کوم اعمال پوره کولې شی، هغه هم داخل دی، او دعلم باطن د زړونو علم مراد دی، نو د عباداتو

(۱) مرآة المفاتیح (۲۶۱۱) کتاب العلم (.)

(۲) کشف الباری (۲۲۱۱، ۲۲۵) (.)

(۳) سبا: (۴۸) (.)

(۴) قاله جعفر بن حمد، کما فی روح المعانی (۷۴۱۴) وانظر الجوامع الترمذی کتاب التفسیر سورة العنبر

(۵) جامع ترمذی کتاب تفسیر القرآن باب ومن سورة العنبر رقم (۳۱۲۷) (.)

(۶) مرآة المفاتیح (۲۶۴۱۱) کتاب العلم (.)

یعنی د مونخ، روزی، زکاة او حج تعلق به علم ظاهر سره وی او د سری تواضع، مسکنت، رضا بالقضاء، توکل، صبر، او قناعت وغیره اختیارول، او د کبر، حسد، کینه او عناد، بغض، عجب او غرور، او حب دجاه و مال وغیره نه بچ کیدل، ددې ټولو نه د بچ کیدو تعلق به علم باطن سره وی.

ددې تفصیل نه معلومه شوه، چه جوارح سره متعلق د اعمالو دوه قسمونه دی

① یو هغه کوم چه د عبادت په طور پوره کولې شی

② او دویم هغه کوم چه په طور د عادت پوره کولې شی.

دغه شان زړونو سره د متعلق اعمالو هم دوه قسمونه دی

① یو قسم محمود دې، چه په دې سره متصف او خان بنائسته کول مقصود دی.

② او دویم قسم مذموم دې، چه ددې نه اجتناب کول ضروری دی. (۱)

ترکومه پورې چه د علم المکاشفه تعلق دې، په دې کښې صرف کشف معلومات کیږي، په

دې کښې د علم تعلق نه وی، بیا ددې دوه قسمونه دی

① یو کشف تکوین ② کشف تشریع

کشف تکوین: په دې کښې الله ﷻ د یو مؤمن په زړه کښې داسې نور پیدا کوی، چه په دې

سره راروان واقعات او دغه شان تیر شوی واقعات معلومیږي.

کشف تشریع: په دې کښې دا کیږي، چه په زړه کښې د الله ﷻ د صفاتو نه د یو صفت علم

نجلی کیږي، او هم دا حقیقی کشف دې، ،، والله سبحانه و تعالی اعلم،، _

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

د اصیلی او کریمه په نسخو کښې هم دغه شان دی، یعنی وړاندې د ،، کتاب العلم،،

عنوان دې، ددې نه پس ،، بسم الله الرحمن الرحيم،، ده، حالانکه د ابوذر په روایت کښې

،، بسم الله،، مقدم ده، او د ،، کتاب العلم،، عنوان مؤخر دې. (۲)

۱- بَابُ فَضْلِ الْعِلْمِ

امام بخاری رحمه الله دلته دا باب قائم کړې دې، د علم تعریف او ددې اقسام وغیره نې بیان

نکړل قاضی ابن العربی رحمه الله فرمائی، ددې وجه دا ده، چه د علم تعریف چونکه ډیر واضح

دې، په دې وجه د تعریف د ضرورت اونه گټرلې شو، بیا په دې وجه (ذکر نکړې شو، چه) د څیزونو

د حقائقو سراغ لگول (او لتون کول) ددې کتاب د موضوع نه خارج دې، دا دواړه و جوه

بالکل واضح دی، ځکه چه د صحیح بخاری وضع د حقائقو د تحدید او تصویر دپاره نه دې

(۱) إحياء علوم الدين مع شرح إتحاف السادة المتقين (۶۳۱۱) قبیل کتاب العلم، _

(۲) فتح الباری (۱۴۰۱)، _

شوی. بلکه دا د عربو په قدیم اسلوب باندې مبنی دې. چه کله د یو څیز حقیقت واضح وی نو براه راست د تشویق او ترغیب دپاره د مطلوب فضیلت بیانول شروع کوی. (۱) والله اعلم. تنبیه ددې وضاحت ضروری دې. چه مونږ دعلم تعریف او ددې تقسیم سره متعلق مباحث نیز دې بیان کړی دی. «فارجع الیه ان شئت»

﴿وَقُلِ اللَّهُ تَعَالَى (يُرِيهِمُ اللَّهُ الْآيَاتِ أَنْتُمْ كُنْتُمْ وَالَّذِينَ أَوْثَرُوا الْعِلْمَ فَزُجِرُوا) وَاللَّهُ يَمَّا تَعْلَمُونَ غَيْرُهُ﴾ (المجادله: ۱۱) وَتُزِيلُهُمْ زَجَلٌ (وَكُلُّ رَجُلٍ رَفِئِي عِلْمًا) (طه: ۱۱۴)

د قول ..الله، اعراب: حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی. چه دا رفع سره ضبط شوې دې. ځکه چه دا خو یا په کتاب باندې معطوف دې. یا د استیناف په وجه مرفوع دې. (۲) علامه عینی رحمته الله دا مجرور گرځولي دې. هغه فرمائی. چه یا خو دا د .. کتاب العلم، په .. العلم، باندې معطوف دې. که .. باب فضل العلم، موجود نه وی. او که دا باب موجود وی. نو بیا د .. باب، مضاف الیه یعنی .. فضل العلم، باندې معطوف دې. او په هر صورت کښې مضاف الیه باندې د معطوف کیدو په وجه مجرور دې. (۳) علامه عینی رحمته الله په حافظ رحمته الله باندې رد کوی. فرمائی. چه دلته د .. قول، مرفوع ونیلو کوم دوه صورتونه بیان کړې شوی دی. په دې کښې یو صورت هم ممکن نه دې. ځکه که دا دلته د استیناف دپاره اومنلې شی. نو یا به استیناف بیانی مثل ضروری وی. یا استیناف نحوی. په دې کښې استیناف بیانی ځکه صحیح نه دې. چه دا د سوال په جواب کښې راځی. او دلته هیڅ سوال نشته. او استیناف نحوی ځکه صحیح نه دې. چه په دې صورت کښې به ددې رفع یا د فاعل په وجه وی. یا به د ابتداء په وجه وی. دلته د فاعل جوړیدو دپاره هیڅ فعل موجود نه دې. او د مبتدا جوړولو دپاره به د خبر ضرورت وی. حالانکه د خبر محذوف منلو هیڅ مقام نه دې. نه وجوباً او نه جوازا. (۴) علامه قسطلانی رحمته الله هم د عینی رحمته الله موقف اختیار کړې دې. (۵) خو که غور اوکړې شی. نو معلومه به شی. چه د علامه عینی رحمته الله دا ټول کلام خالص مجادله ده.

که دا استیناف بیانی اوگرځولي شی. نو کلام صحیح کیدې شی. ځکه چه د مؤلف ترجمه دعوه وی. کله چه مؤلف او فرمائیل .. باب فضل العلم، نو فوراً سوال پیدا شو. چه ستا ددې دعوې دلیل څه دې؟ مؤلف فرمائی. «قول الله تعالی...» او که دا استیناف نحوی اومنلې شی. نو هم صحیح دې. ځکه که دا د فاعلیت په وجه مرفوع

(۱) فتح الباری (۱/۱۴۰، ۱۴۱) ..

(۲) فتح الباری (۱/۱۴۱) ..

(۳) عمدة القاری (۴/۱۲) ..

(۴) المصدر السابق ..

(۵) إرشاد الساری (۱/۱۵۳) ..

دې نو فعل به دلته،، پدل،، محذوف وی. «ای پدل علیه قبل الله تعالی...» وکه دا د ابتداء په وجه مرفوع اومنطلي شی. نو محذوف خبر به،، فیه،، وی. «ای یان فضل قبل الله تعالی...» دلته هم د محذوف قرینه دا ده. چه دا خبره ښکاره ده. چه آیت د علم د فضیلت دلیل دی. او دلیل پخپل مدلول باندې دال او ددې دپاره مبین وی. نو کله چه دلته کښې «قبل الله...» فاعل جوړ کړې شی. نو د،، پدل،، فعل به محذوف وی. او که دا مبتدا جوړ کړې شی. نو «یون فضل» به خبر مقدم جوړولې شی. کوم چه محذوف دی. (۱) والله اعلم. ه مذکوره ایتونونه د ترجمې اثبات: امام بخاری رحمته الله علیه دلته د خپلې ترجمې د اثبات دپاره دوه آیتونه ذکر کړی دی

① رومې آیت «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ» پوره آیت داسې دي. «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الَّذِي إِنْ شَاءَ قَبِلَ لَكُمْ تَفْصِيلاً فِي الْمَجَالِسِ فَأَتَسَخَّرُوا مِنْهُ لَكُمْ وَأَذَاتِلَ الشُّرُوكَ أَفَأَنْتُمْ تَزْعُمُونَ اللَّهُ يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ يَخْتَارُ مَنْ يَشَاءُ» (۲) ددې آیت نه د علم فضیلت په دې طریقه ثابت دی. چه په دې کښې رفع د درجاتو وړاندې عامو مسلمانانو دپاره ثابت کړې شوې ده. چه په دې کښې عالمان هم داخل دی. بیا ددې تعمیم نه پس ئې د علم خاوندان خصوصیت سره ذکر کړی دی. چه دا ددوی د فضیلت او مقام او مرتبې دلیل دی. دغه شان دلته د درجاتو د اوچتیدو اثبات چونکه د ایمان او د علم خاوندانو دپاره ثابت کړې شوی دی. او دا خبره معلومه ده. چه اهل ایمان ته په غیر اهل ایمان باندې، او اهل علم ته په غیر اهل علم باندې فضیلت حاصل دی.

② دویم آیت «رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا» (۳) ددې نه د فضیلت اثبات یا خو په دې طریقه دی. چه په دې کښې الله تعالی په علم کښې زیاتوالی طلب کولو حکم ورکړې دی. ښکاره ده چه الله نه به د یو څیز د زیاتوالی طلب هغه وخت کولې شی. کله چه په دې کښې څه فضیلت وی. بیا دلته دا خبره هم قابل دغور ده. چه په دې آیت کښې الله تعالی خپل هغه پیغمبر ته د علم د زیاتوالی حکم ورکوی. چاته چه الله رب العزت هر قسمه کمالات ورکړی وو. او چاته ئې چه د اولین او آخرین علم ورکړې وو. ددې باوجود هغوی ته د نفس علم طلب کولو امر نه کوی. بلکه په علم کښې د زیاتوالی امر ورکوی. والله اعلم.

د علم نه مراد دلته علم دین دی. دلته د علم نه علم دین مراد دی. د کوم د تعلیم دپاره چه جبرئیل امین راغلې وو. او ددې علم دین طلب په هر سړی او ښځه باندې فرض دی. (۴) ددې تفصیل دا دی. چه داسې ټول امور دکومو ادا کول چه انسان باندې فرض گرځولی

(۱) حاشیة السندی می صحیح البخاری (۳۹۱۱)۔

(۲) المجادلة: (۱۱)۔

(۳) طه: (۱۱۴)۔

(۴) فتح الباری (۱۴۱۱)۔

شوی دی. د هغې علم حاصلول هم فرض دې خو د واجب امورو علم حاصلول واجب دې. او د مسنون او مندوب امورو علم حاصلول مسنون او مستحب دې. او د قرآن او سنت د ټولو علومو حاصلول، او په دې کښې کمال پیدا کول فرض کفایه دې. فرض عین نه دې. نن صبا چه په سکولونو او کالجونو کښې کوم دنیوی علوم ښودلې کېږي. هغه مطلوب علم نه دې. یعنې دې ته به فرض عین نه وئیلې کېږي. بعض په دې کښې د فرض کفایه په درجه کښې راځي. که دا د مخلوق د فائدو دپاره ضروری وی. او د شریعت په خلاف امورو باندې مشتمل نه وی. یا به دې ته صرف د جواز درجه ورکولې شی. خو کوم علوم چه په داسې امورو باندې مشتمل دی. د کومو چه په شریعت کښې دسره گنجائش نشته نو دهغې حاصلول به ناجائز وی. ددې نه د زیات تفصیل دا موقعه نه ده.

په قرآن کریم کښې دالله تعالی ارشاد دې. ﴿فَأَعْرِضْ عَنْ تَوَلَّىٰ عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْغِيَاةَ الذِّیَاةَ ذَلِكُمْ فَهُمُ مِنَ الْعَلَمِیْنَ﴾^(۱) او په حدیث شریف کښې دی. «ان من العلم جهلاً»^(۲) رشتیا دی چه

علمی که راجع نسی آید جهالت است

مؤلف رحمته الله علیه د مذکوره ترجمې لاندې یو مسند حدیث ولې ذکر نکړو؟ دلته په دې خبره پوهیدل پکار دی. چه امام بخاری رحمته الله علیه ددې باب لاندې صرف دوه آیتونه ذکر کړي دی. هیڅ مسند حدیث نې نه دې ذکر کړې. دا هغه رومې باب دې. کوم ځانې چه امام بخاری رحمته الله علیه صرف ترجمه ذکر کړې ده. او هیڅ یو مسند حدیث نې نه دې راوړلې.

علامه کرمانی رحمته الله علیه د بعض اهل شام نه نقل کړی دی. چه امام بخاری رحمته الله علیه وړاندې تراجم د ابوابو قائم کړی وو. بیا نې تدریجاً دهغه بابونو لاندې د احادیثو ذکر کول شروع کړی وو. نو ددې لاندې هغوی هیڅ یو حدیث ذکر نکړې شو. یا خو ددې وجه دا راپښه شوه. چه د هغوی د شرط مطابق یو حدیث هم نه وو. یا نې په بله څه وجه حدیث ذکر نکړې شو.^(۳)

دوی د بعضو اهل عراق نه نقل کړی دی. چه په اصل کښې امام بخاری رحمته الله علیه ترجمه قائم کړې ده. او قصداً عمدأ نې حدیث ذکر نکړو. ددې ښودلو دپاره چه په دې باب کښې ددوی په نیز هیڅ څیز ثابت نه دې.^(۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني. چه هرکله د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد دا بیانول وی. چه په دې باب کښې هیڅ یو څیز ددوی د شرط مطابق نه دې. نو په داسې موقع باندې دوی ترجمه قانموی. او یو آیت یا اثر هم نه ذکر کوی. او کله چه آیت یا اثر ذکر کوی. نو ددې مطلب د آیت په تفسیر کښې وارد روایاتو او آثارو طرف ته اشاره وی. اگرچه دا دهغوی د شرط مطابق نه

(۱) النجم: ۲۹، ۳۰.

(۲) العدیث بشماه ان من البیان سحراً وان من العلم جهلاً وان من الشعر حکماً وان من القول عیلاً اخرجه ابوداود فی سننه فی کتاب الأدب باب ما جاء فی الشعر رقم ۵۰۱۲) عن بریده بن الحصبیب رضی الله عنه مرفوعاً.

(۳) شرح الکرماني (۲۹۲، ۳).

(۴) شرح الکرماني (۳۱۲).

وی. دغه شان د اثر راوړلو نه دې خبرې طرف ته اشاره مقصود وی. چه ددې نه د مرفوع روایت تقویت کیږی. اگرچه د قوت حاصلیدو باوجود هغه ددوی د شرط موافق نه وی. (۱)
حافظ ابن حجر رحمته الله د علامه کرمانی رحمته الله ذکر شوو احتمالاتو نقل کولو نه علاوه یو احتمال دا هم ذکر کړې دې. چه امام بخاری رحمته الله د ترجمې لاتدې کوم دوه آیتونه ذکر کړی دی. په دې باندې نې اکتفاء کړې ده. (۲)

د عالم د بقاء راز په علم کښې پټ دي. حضرت گنگوھی رحمته الله فرمائی. چه د ترجمه الباب اثبات په راروان باب کښې راتلونکی روایت سره کیږی. په هغې کښې دی. «اذ ویتدا الاموالی للهاده فاتتظر الساعه» ددې روایت نه د علم فضیلت په دې طریقہ ثابتیږی. چه په دې حدیث کښې ښودلی شوی دی. چه کله کار نا اهلو خلقو ته اوسپارلې شی. نو قیامت به نیزدې راشی. گویا د عالم نظام په باقی پاتې نشی. ددې نه معلومه شوه. چه د عالم د بقاء راز په علم کښې پټ پروت دي. (۳) چونکه نا اهل کیدل د علم د فقدان په نتیجه کښې ښکاره کیږی. او یا د علم په تقاضا باندې د عمل نه کولو په صورت کښې ښکاره کیږی.
حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله فرمائی. چه امام بخاری رحمته الله چه دلته کوم مسند حدیث ذکر نکړو. ددې دوه وجې دی

① یو داچه د علم فضیلت چونکه د ډیرو جهاتو نه ثابت دي. که دلته نې څه خاص حدیث ذکر کړې وي. نو کیدي شوه. چه یو کس دا گټلې وي. چه د علم پس صرف هم دا یو فضیلت دي. په دې وجه مصنف رحمته الله څه خاص روایت ذکر نکړو

② او دویمه وجه دا ده. چه روستو یو روایت راروان دي. چه د هغې نه ترجمه ثابتیږی. او هغه د راروان باب روایت دي. (۴)

د حضرت شیخ الهند رحمته الله عجیبه تحقیق: د مجردو تراجمو (چه حدیث پکښې ذکر نه وی) په سلسله کښې حضرت شیخ الهند رحمته الله یوه قاعده بیان کړې ده. د هغې خلاصه دا ده. چه په بخاری شریف کښې تقریباً د سلو نه زیات مقامات داسې دي. چه هلته کښې صرف ترجمه الباب مذکور دي. خو د هغې لاتدې هیڅ یو مسند حدیث نشته. دغه تراجم په مجردو تراجمو سره تعبیر کولې شی. ځکه چه دا مجرد تراجم دی. چه مسند حدیث پکښې ذکر نه وی. بیا ددې دوه قسمونه دی.

① بعضې تراجم داسې دي. چه هلته امام بخاری رحمته الله ترجمه قائم کړې ده. او دهغې لاتدې نې مسند حدیث نه دي ذکر کړي. البته آیت. یا معلق حدیث. یا څه اثر نې ذکر کړې دي. داسې تراجم تقریباً دوه اتیا (۸۲) دی دي ته. تراجم محرده غیر محضه. وانی.

(۱) فتح الباری (۱/۱۱۱)

(۲) المصدر السابق

(۳) لامع الداری (۵۱۲، ۳)

(۴) تعليقات لامع الداری (۴۱۲)

⑦ بعضی تراجم داسې دی. چه هلته امام بخاری رحمته الله علیه آیت نه ترجمه جوړه کړې ده. د هغې لاندې ئې نه څه مسند حدیث ذکر کړې دي. او نه ئې څه معلق حدیث، یا څه اثر ذکر کړې دي. د داسې تراجمو تعداد تقریباً څوارلس دي. دې ته، تراجم مجردة محضه صوریه، وئیلې شی. د صوریه وئیلو وجه دا ده. چه دا تراجم صورتاً د دلیل نه خالی دي. گنې په حقیقت کښې د دلیل نه خالی نه دي. ځکه چه د مصنف رحمته الله علیه کومه دعوه ده. هغه ددې دلیل دي. گویا دا داسې شوه. لکه چه وئیلې شی. «دعوی دلیلها معهما»

⑧ بعضی تراجم داسې دی. چه هلته امام بخاری رحمته الله علیه د خپل قول نه ترجمه جوړه کړې ده. د آیت نه ئې نه ده جوړه کړې. او بیا ئې ددې لاندې د آیت، مسند یا معلق حدیث یا اثر وغیره نه هیڅ نه دی ذکر کړی. داسې تراجم تقریباً نهه دي. دهغې نوم، تراجم مجردة حقیقه، دي. په دې کښې رومبو دواړو قسمونو ته د هیڅ دلیل ضرورت نشته. ځکه چه قسم اول سره د آیت یا معلق حدیث یا اثر په صورت کښې دلیل موجود دي. او په دویم قسم کښې دعوه او دلیل یو دي. بس صرف دومره فرق دي. چه په قسم اول کښې د دعوي نه پس دلیل دي. او په دویم قسم کښې د دعوي سره دلیل دي.

لېته دلته دومره سوال ضرور پیدا کیږي. چه مؤلف د خپل عام طرز خلاف ولې اوکړل؟ ددوی عادت خو دا دي. چه هغوی د ترجمې راوړلو نه پس مسند حدیث راوړلې وي. اوس کیدي شی چه ددې وجه دا ده. چه مؤلف ته هیڅ حدیث ددوی د شرط مطابق ملاو نشو. یا دا اوونیلې شی. چه مؤلف وړاندې یا روستو یو حدیث داسې ذکر کړې دي. چه د هغې نه دا ترجمه ثابتیږي. مؤلف د تکرار نه د بچ کیدو په وجه، یا د طالبانو د تشخیص اذهان (ذهن تیزول) په غرض سره مسند حدیث ددې ترجمې سره ذکر نکړو.

ترکومه پورې چه د دریم قسم تعلق دي. نو ددې متعلق عرض دي. چه نيزدې نيزدې یو روایت داسې ضرور وي. چه ددې نه دا ترجمه راوځي. سوا د دوو دریو تراجمو نه، چه هلته نيزدې هیڅ روایت نشته. خو هغه بالکل بې دلیل نه دي. بلکه لږ لږې وړاندې یا روستو به یو روایت داسې ضرور ملاویږي چه د هغې نه به دا ترجمه ثابتیږي. (۱)

نو اوس به مونږ دا وایو. چه دا ترجمه د مجردو تراجمو د قسم اول څنې دي. یعنی دا، ترجمه مجردة غیر محضه، ده. او د ترجمې دلیلونه هغه دواړه آیتونه دي. کوم چه ددې لاندې ذکر کړې شوی دی

پاتې شوه دا خبره چه مؤلف مسند حدیث ولې ذکر نکړو؟ ددې منشاء خودا ده چه دوی ته هیڅ یو حدیث د شرط مطابق ملاو نشو. یا دا اوونیلې شی. چه نيزدې د یو روایت نه ددوی مدعا ثابتیږي. او دغه روایت د راتلونکي باب لاندې راوان دي. «کاسبق بیلانه»

او حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرماني. په دې باب کښې ئې مسند حدیث بیان نکړو. دوه آیتونه کوم چه ترجمې سره ذکر دي و د ترجمې د اثبات دپاره هر یو آیت کافی دي. په هغې ئې

اکتفاء او کرله. ددی نه علاوه په کتاب العلم کښې ځانې په ځانې مسنده احادیث چه په فضیلت د علم باندې دلالت کوی. کثرت سره موجود دی.

فائده یاد ساتی: چه هسې خو په فضیلت د علم کښې ډیر حدیثونه دی. په هغې کښې د تولو نه زیات واضح روایت د حضرت ابوهریره رضی الله عنه حدیث «ومن سلك طريقاً يلتمس فيه علماً سهل الله

له به طريقاً إلى الجنة.....» چه ددې تخریج امام مسلم رحمه الله کړې دي. (۱) چونکه ددې په سند کښې لږ کلام دي. او دا د امام بخاری رحمه الله د شرط موافق نه وو. په دې وجه دوی دا حدیث

نقل نکړو. تفصیل به انشاء الله په «باب العلم قبل القول والعمل» کښې راشی. ده، تکرار فی التوجه، اعتراض، دهغې جواب او د ترجمې مقصود. دلته په دې خبره هم پوهیدل پکار

دی. چه امام بخاری رحمه الله بعینه هم دا ترجمه روستو د «باب رفع العلم و ظهور الجهل» نه پس هم قائم کړې ده. سوال دا دي. چه دا تکرار د کوم غرض دپاره دي؟ علامه عینی رحمه الله فرماني:

چه په صحیح نسخو کښې دلته د «، کتاب العلم،، نه پس د «، باب فضل العلم،، د سره وجود نشته. بلکه براه راست «، وقول الله تعالى.....» دي. او که د نورو نسخو مطابق اومنلې

شی. چه دلته «، باب فضل العلم،، ترجمه موجود ده. نو تفریق به په دې طریقه کولې شی. چه دلته د علماو فضیلت بیانول مقصود دي. او روستو په راتلونکې باب کښې د علم فضیلت بیانول مقصود دي. نو تکرار لازم نشو. (۲)

علامه کرمانی رحمه الله فرماني. چه په دواړو بابونو کښې تکرار نشته. ځکه چه لته د «، فضل العلم،، نه فضیلت د علم مراد دي. او په راتلونکې باب کښې «، فضل،، په معنی د «، فضله،، یعنی زائد دي. گویا امام بخاری رحمه الله دا فرمائیل غواړی. چه که علم زائد وی. نو

په هغې څه اوکړې شی. دوی چه هلته کښې کوم روایت پیش کړې دي. یعنی «وینا انا دلم اوتیت بقدم لیلین، فشهت حقاً لاری الرق یغمر من أظفاری، ثم أظلمت ففعلت من الغطاب، قالوا: فما

أولته یا رسول الله؟ قال: العلم» ددې نه معلومه شوه. چه بل ته ورکول جائز دی. (۳)

او د علم زائد کیدو مختلف صورتونه دی.

① یو دا چه سړې د خپل ضرورت نه زیاتې مسئلې زده کړی. مثلاً یو گود سړې دي. هغه پخپله د جهاد قابل نه دي. خو د جهاد مسئلې زده کړی. چه نورو خلقو ته نې اویانای. (۴)

② دویم صورت دا دي. چه د یو استاذ نه خپل مقصود حاصل شوې وی. نو د هغه وخت فارغ

(۱) صحیح مسلم (۳۴۵۱۲) کتاب الذکر والعداء والتوبة والإستغفار باب فضل الإجتماع علی تلاوة القرآن وعلی الذکر) _

(۲) عمدة القاری (۳۱۲) و (۸۵۱۲) _

(۳) شرح الکرماني (۳۱۲) _

(۴) الأبواب والتراجم از شیخ الهند قدس الله سره (ص. ۵۰) _

کړې شی. چه نور خلق دده نه علم حاصل کړی

② دریم صورت دا دې. چه سړی سره د ضرورت نه زیات کتابونه دی. نو هغه دا بل کس ته ورکړی (۱)

علامه کرمانی دلته دا بیان کړی دی. (۲) خو کله چه هغه په دویم مقام باندې اورسیدو. نو هلته هغوی د ،، فضل ،، نه فضیلت مراد واخستلو. او ددې تقریر نه شروع کړو. (۳)
حافظ ابن حجر رحمته الله علیه هم دا توجیه اختیار کړې ده. چه دلته د ،، فضل ،، نه مراد فضیلت مراد دې. حالانکه هلته د ،، فضل ،، نه ،، فضله ،، یعنی زیادت مراد دې. (۴) والله اعلم بالصواب.
ددې پوره تقریر نه د ترجمه الباب مقصد هم واضح شوې دې.

۲- باب مَنْ سَلَ سِلَّ عِلْمًا وَهُوَ مُسْتَغْلٌ فِي حَدِيثِهِ فَأَتَمَّ الْحَدِيثَ ثُمَّ أَجَابَ السَّائِلَ

ددې باب ماقبل باب سره مناسبت. ماقبل کښې دعلم فضیلت بیان شوې دې. او د اهل علم دپاره ددې علم په وجه د ډیرو درجو وعده ده. په دې وجه نبی کریم صلی الله علیه و آله ته هم په علم کښې د زیادت طلب کولو حکم ورکولې شی. نو مونږ ته هم پکار دی. چه مونږ دعلم زیادت طلب کړو. او په علم حاصلولو کښې د زړه د اخلاصه عمل شروع کړو. اوس امام بخاری رحمته الله علیه فرمائی. چه په علم کښې د زیادت طلب کولو طریقه دا ده. چه د اهل علم نه سوال اوکړې شی. ددې نه به په علم کښې اضافه کیږي. ددې سره سره امام بخاری رحمته الله علیه د سوال په باره کښې یوڅو آداب بیانوي. چه دا د معلمینو دپاره هم دی. او متعلمینو دپاره هم دی. والله اعلم.
علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی. چه په تیرشوی باب کښې د عالمانو د فضیلت ذکر دې. او په دې باب کښې د مسئولینو عالمانو حال مذکور دې. چه دهغوی نه د مسئلو معلومات کولې شی. گویا دا نهې ښودلې ده. چه د مشکلو مسئلو د هغه عالمانو او فضلاء عاملینو نه تپوس کولې شی. کوم چه په ﴿يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ﴾ کښې داخل دی. دا توجیه په دې صورت کښې ده. چه مونږ دلته ،، باب فضل العلم ،، موجود اومنو،، کماهوږ بعض النسخ،،

اوکه دلته ،، باب فضل العلم ،، موجود نه وی. نو د مذکوره باب نه به د کتاب العلم شروع کولو نکته دا وی. چه دلته چونکه دا ونیلی شوی دی. چه ،، العلم سوال وجواب،، دغه شان ونیلی شوی دی. ،، السوال لصف العلم،، ددې نه د علم په طلب کښې د سوال او جواب اهمیت

(۱) حاشیه السندی علی ضحیح البخاری (۴۹۱) _

(۲) شرح الکرمانی (۳۱۲) _

(۳) شرح الکرمانی (۶۳۱۲) _

(۴) فتح الباری (۱۸۰۱۱) _

معلوم شو په دې وجه ددې باب نه ، کتاب العلم ، شروع کړي شوې دې . (۱) والله اعلم .
د ترجمه الباب مقصد دلته د ترجمه الباب نه د امام بخاری رحمه الله د غرض په سلسله کښې
څلور اغراض مشهور دي .

① د عامو شارحینو رانې دا ده . چه امام بخاری رحمه الله دا فرمائیل غواړي . چه د سوال کونکي
جواب فوراً ورکول ضروري نه دي . (۲) لکه چه امام ابن حبان رحمه الله په دې حدیث باندې ترجمه
منعقد کړې ده . «ذکر الغیر الدال علی إجابة السؤال من العلم من إجابة السائل علی الفور» خو
ددې لحاظ ضروري دې . چه دا هغه وخت دې . کله چه سوال فوری مطلوب نه وي . گنې فوراً
جواب ورکول ضروري دې . که جواب ورنکړي شو . نو وخت به تیر شي . مثلاً یو کس د رمي
کولو دپاره روان دې . او د رمي په باره کښې د مسئلې تپوس کوي . نو فوراً جواب ورکول
پکار دي . گنې ددې وخت به تیر شي

د صحیح مسلم او نسائي په یو روایت کښې دي . «قَالَ أَبُو رُلَاعَةَ اسْتَحْيَتْ إِلَى أَبِي هُرَيْرَةَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ وَهُوَ يَتَلَبَّ قَالَ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ رَجُلٌ غَرِيبٌ جَاءَ يَسْأَلُ عَنْ بَيْنِهِ لَا يَدْرِي مَا بَيْنُهُ قَالَ فَأَجَلْ عَلَى
رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتَرَكَ عَطْبَتَهُ عَنِّي اسْتَحْيَتْ إِلَى أَبِي هُرَيْرَةَ حِينَئِذٍ كَوَاتِهِ حَبِيدًا قَالَ فَتَعَدَّ عَلَيْهِ
رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَجَعَلَ يُعَلِّقُنِي وَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ ثُمَّ لَأَن عَطْبَتَهُ قَاتَمَ آخِرُهَا» (اللفظ لمسلم)

② حضرت شاه ولی الله رحمه الله دخپل شیخ ابو ظاهر مدنی رحمه الله نه نقل کوي . چه د امام بخاری
رحمه الله مقصد ددې باب نه دا ښودل دي . چه که د سائل د سوال فوراً جواب ورنکړي شي . بلکه
عالم پخپل کار کښې مصروف پاتې شي . نو دا په کتمان د علم کښې داخل نه دي . په کوم چه
وعید وارد شوې دي . «من سئل عن علم فكتسه الجبهه الله يلعنهم من دار يوم القيامة» (۱) . (اللفظ له
داود ، بلکه کتمان د علم خو دا دي . چه مطلقاً جواب ورنکړي . یا ورکړي . خو د وخت تیریدو
نه پس نه ورکړي . (۲)

③ دریم غرض دا دي . چه امام بخاری رحمه الله عالم ته ادب ښودلې دي . او دا نه خودلې ده . که د
مشغولیدو په وخت دده نه سوال او کړي شي نو سائل ته د زورنې او ملامته کولو ضرورت

(۱) عمدة القاری (۴۱۲) _

(۲) لامع الدار (۶۱۲) الأبواب والترام از شیخ الهند رحمه الله (ص ۴۳) _

(۳) الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۲۶۸۱۱) کتاب علم رقم الحديث (۱۰۴) _

(۴) صحيح مسلم (۲۸۷۱۱) کتاب الجمعة فصل فی إجابة الخطيب لمن سأله عن شيء من الدين أو غيره وسنن
النسائي (۳۰۲۱۲) خاتمة كتاب الزينة باب الجلوس على الكراسي) _

(۵) أخرجه أبوداود في سننه في كتاب العلم باب كراهية منع العلم رقم ۳۶۵۸ والترمذی فی جامعه فی
كتاب العلم باب ما جاء فی كتمان العلم رقم ۲۶۴۹ وابن ماجه فی سننه فی المقدمة باب من سئل عن علم
فكتسه رقم ۲۶۱ ، ۲۶۶ من حديث أبي هريرة (۶) _

(۷) شرح تراجم أبواب البخاری للشاه ولی الله رحمه الله _

نشته بلکه خپل کار دې پوره کړی. ددې نه پس دې د سائل د سوال جواب ورکړی. لکه څنگه چې نبي کریم ﷺ کړی دی.

خو دلته به هم دغه قید ملحوظ وی. کوم چه د رومبی غرض لاندې بیان کړې شوې دې. یعنی که د سوال جواب فوراً مطلوب نه وی. نو په دې صورت کښې سائل نه په دې وخت کښې اعراض کولې شی. گڼی فوراً جواب ورکول پکار دی. (۱)

⑤ څلورم غرض دا دې چه امام بخاری رحمته الله علیه طالب علم ته ادب ښودلې دې. متعلم ته نې تعلیم ورکړې دې چه که استاذ مصروف وی. نو فوراً سوال کول پکار نه دی بلکه ددوی د فارغ کیدو انتظار کول پکار دی. کله چه دوی فارغ شی. نو بیا دې سوال اوکړې شی. دلته به هم دغه قید لحاظ ساتلې کیږی. چه سوال اهم، ضروری او فوری مطلوب نه وی. که داسې وی نو فوار د سوال کولو اجازت دې. (۲)

حدیث باب

«((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سِنَانٍ قَالَ حَدَّثَنَا فُلَيْحٌ رَوَى عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْمُنْذِرِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ فُلَيْحٍ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ حَدَّثَنِي هِلَالُ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (۳) قَالَ قَالَ نَبِيُّ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي فُلَيْحٍ يُحَدِّثُ الْقَوْمَ جَاءَهُ أَغْرَابٌ فَقَالَ مَتَى السَّاعَةُ فَقَضَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثَهُ فَقَالَ بَعْضُ الْقَوْمِ سَمِعَهُ مَا قَالَ فَكَرِهُوا مَا قَالَ وَقَالَ بَعْضُهُمْ بَلْ لَمْ يَسْمَعْ حَتَّى إِذَا قَضَى حَدِيثَهُ قَالَ أَيْنَ أَرَاهُ السَّابِلَ عَنِ السَّاعَةِ قَالَ مَا أَنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ فَإِذَا ضَيِّقَتِ الْأَمَانَةُ فَأَنْتَظِرُ السَّاعَةَ قَالَ كَيْفَ إِصَاعَتَهَا قَالَ إِذَا وَبِدَ الْأَمْرُ إِلَى غَيْرِ أَهْلِهِ فَأَنْتَظِرُ السَّاعَةَ))»

رجال الحديث

① محمد بن سنان رحمته الله علیه: دا ابوبکر محمد بن سنان (هکس السین المهملة وتخفيف النون الأولى)

(۱) عوفی (بفتح المعین المهملة وبعدها واو مفتوحة ثقاف) (۲) باهلی بصری دې عوفه د ازد قبیلې یوه څانگه ده. په دې خاندان کښې د راتلو په وجه ،، عوفی ،، وئیلې شی. (۳)

۱ فتح الباری (۱۴۲۱).

۲ المصدر السابق.

۳ قوله: عن أبي هريرة الحديث أخرجه البخاري في كتاب الرقاق أيضاً باب رفع الأمانة (۶۴۹۶) ولم يخرجها أحد من أصحاب أصول الستة سوى البخاري رحمته الله علیه انظر تحفة الأشراف (۲۷۷/۱۰) وعمدة القاري (۵۱۲)

۴ المغني (ص ۴۱).

۵ المصدر السابق.

۶ تهذيب الكمال (۳۲۰ ۱۲۵).

دوی ابراهیم بن طهمان، جریر بن حازم، سلیم بن حیان، فلیح بن سلیمان، نافع بن عمر جمحی او هیشم بن بشیر رضی الله عنہم وغیرہ نه روایت حدیث کوی۔
ددوی نه روایت کونکو کنبی امام بخاری، امام ابوداؤد، ابو مسلم ابراهیم بن عبدالله کجی، ابوقلابه عبدالملک بن محمد الرقاشی، ابو حاتم محمد بن ادريس رازی، محمد بن الاشعث السجستانی او محمد بن یحی ذہلی رضی الله عنہم وغیرہ دی۔^(۱)

امام ابو حاتم رضی الله عنہ فرمائی،، صدوق،،^(۲)

امام یحی بن معین رضی الله عنہ فرمائی،، ثقہ،،^(۳)

ابن قانع رضی الله عنہ فرمائی،، کان صالحاً،،^(۴)

امام دارقطنی رضی الله عنہ فرمائی،، ثقہ،،^(۵)

مسلم رضی الله عنہ فرمائی،، ثقہ،،^(۶)

حافظ ابن حجر رضی الله عنہ فرمائی،، ثقہ ثبت،،^(۷)

ابن حبان رضی الله عنہ دوی لره په ،، کتاب الشقات ،، کنبی ذکر کرې دی۔^(۸)

په ۲۲۳ھ کنبی ددوی وفات شوي دي۔^(۹)

① فلیح: دا فلیح (بالتصغیر) بن سلیمان بن ابی المغیره بن حنین خزاعی، اسلمی مدنی دی۔ ابو یحی ددوی کنیت دی۔ ددوی د نیکه ابوالمغیره نوم رافع یا نافع دی۔ پخپله ددوی نوم عبدالملک دی۔ او فلیح ددوی لقب دی۔ لقب په نوم باندې داسې غالب شو۔ چه په نوم سره دوی د سره پیژندلې کیږی هم نه۔^(۱۰)

دوی د ربیعہ بن ابی عبدالرحمن، سعید بن حارث انصاری، ابو حازم سلمه بن دینار مدنی، سهیل بن ابی صالح، عبدالرحمن بن القاسم بن ابی بکر الصدیق، عثمان بن

(۱) د شیوخ اوتلامذه د تفصیل دپاره اوگوری (تهذیب الکمال (۳۲۱/۲۵، ۲۲۳) وسیر أعلام النبلاء (۳۸۵، ۳۸۵/۱۰)۔

(۲) تهذیب الکمال (۳۲۲/۲۵) وسیر أعلام النبلاء (۳۸۶/۱۰) الکاشف للذهبی (۱۷۶/۲) رقم (۴۸۹۰)۔

(۳) تهذیب التهذیب (۲۰۶/۹)۔

(۴) المصدر السابق)۔

(۵) المصدر السابق)۔

(۶) المصدر السابق)۔

(۷) تقریب التهذیب (۴۸۲) رقم (۵۹۳۵)۔

(۸) بالشقات لابن حبان (۷۹/۹)۔

(۹) خلاصة الخزرجی (ص. ۳۳۹) وغیرها من المراجع المذكورة)۔

(۱۰) تهذیب الکمال (۳۱۸، ۳۱۷/۲۳) وسیر أعلام النبلاء (۳۵۱/۷، ۳۵۲)۔

عبدالرحمن تیمی، نافع مولیٰ ابن عمر، نعیم بن عبداللہ المجرم و یحییٰ بن سعید انصاری رحمہم اللہ وغیرہ نہ روایت کوی۔

ددوی نہ علم حدیث حاصلونکو کنبیٰ زیاد بن سعد، زید بن ابی انیسہ جزری، سرج بن النعمان، سعید بن منصور، عبداللہ بن المبارک، محمد بن سنان عوقی، ددوی خونہ محمد بن فلیح، ابوداؤد طیالسی، ابوالربیع الزهرانی او ابو عامر العقدی رحمہم اللہ وغیرہ دی۔ (۱)
اکثر انہ د رجالو ددوی تضعیف کړې دې لکه چہ امام یحییٰ بن معین رحمہم اللہ فرمائی
ضعیف، (۲)

دغہ شان عباس دوری رحمہم اللہ د ابن معین رحمہم اللہ نہ نقل کړی دی «لیس بقوی، ولا یحتج بحدیثہ، وهو دون الدر اور دی، والدر اور دی أثبت منه» (۳)

امام ابو حاتم رحمہم اللہ فرمائی، «لیس بقوی»، (۴)

امام ابوداؤد رحمہم اللہ فرمائی، «لا یحتج بفلیح»، (۵)

امام نسائی رحمہم اللہ فرمائی، «لیس بالقوی»، (۶) او امام نسائی رحمہم اللہ فرمائی، «ضعیف»، (۷)

حاکم ابو احمد رحمہم اللہ فرمائی، «لیس بالمستین عندهم» (۸)

امام علی بن المدینی رحمہم اللہ فرمائی، «کان قلیلاً وأخوہ عبد الحمید ضعیفین» (۹)

البتہ د امام دارقطنی رحمہم اللہ نہ ددوی پہ بارہ کنبیٰ توثیق منقول دې۔ هغه ددوی پہ بارہ کنبیٰ پخپل کتاب الضعفاء کنبیٰ فرمائی، «ثقة»، (۱۰) خو د دوی پہ بارہ کنبیٰ، لاہل پہ، ہم منقول دی۔ (۱۱) دغہ شان دوی فرمائی، «سهیل بن ابی صالح غیر من فلیح بن سلیمان» (۱۲) حالانکہ سهیل

(۱) د شیوخ اوتلامذہ د تفصیل دپارہ اوورنی پورتنی حوالی اوتہذیب التہذیب (۳۰۳۸) وتذکرۃ الحفاظ (۲۲۳۱)۔

(۲) تاریخ عثمان بن سعید الدارمی عن ابی زکریا یحییٰ بن معین فی تجرید الرواة وتعلیلہم (ص ۱۹۰) رقم ۶۹۵
(۳) تہذیب الکمال (۳۲۰/۱۲۳)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) میزان الاعتدال (۳۶۶/۳)۔

(۶) کتاب الضعفاء والمتروکین للنسائی (المطبوع مع التاريخ الصغير والضعاء الصغير للبخاری (۴۰۱)۔

(۷) تہذیب التہذیب (۳۰۴/۸)۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) المصدر السابق۔

(۱۰) تعلیقات الکاشف (۱۲۵/۲) رقم ۴۴۹۶۔

(۱۱) حاشیہ سبط ابن عمی بہامش الکاشف (۱۲۵/۲) ومیزان الاعتدال (۳۶۶/۳)۔

(۱۲) تعلیقات الکاشف (۱۲۵/۲)۔

بن ابی صالح د جرح او تعدیل امامانو په نیز زیات مضبوط راوی نه دي. (۱) نو د امام دارقطنی رحمته الله علیه دوی لره د... نه...، گرځولو مقصد هم د... لا یاس به... درجه ثابتول دي. (۲) ددوی په حالاتو باندې مجموعی طور باندې نظر اچولو سره چه کومه خبره ثابتیږي. هغه دا ده چه دا نه صرف د شیخینو بلکه د اصول سته راوی دي امام بخاری او امام مسلم رحمهما الله ددوی په احادیثو باندې اعتماد کړې دي. (۳) بیا په قول د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه ددوی کوم روایات چه په بخاری شریف کښې دي په هغې کښې د اکثر و تعلق... مناقب... او... رفاق... سره دي بیا امام بخاری رحمته الله علیه په دوی باندې هغه اعتماد هم نه دي کړې. کوم اعتماد نه چې په امام مالک او ابن عیینه رحمهما الله او ددوی پشان نورو حضراتو باندې کړې دي. (۴) هم دا وجه ده چه حافظ ابن عدی رحمته الله علیه ددوی په حالاتو باندې تفصیل سره تبصره کړې ده هغه لیکي: «وفلیح احادیث صالحة یرویهها، یروی عن نافع عن ابن عمر نسخة، ویروی عن هلال بن علی عن عبد الرحمن بن أبی عمرة، عن أبی هريرة أحادیث، ویروی عن سائر الشيوخ من أهل المدينة، مثل أبی النضر وغيره أحادیث مستقيمة وغرائب، وقد اعتمدت الهخاری فی صحیحه، وروی عنه الكثير، وقد روی عنه زید بن أبی أنيسة، وهو عندي لا یاس به» (۵)

دغه شان حافظ ذهبی رحمته الله علیه ددوی په باره کښې د جرح او تعدیل د امامانو کلام نقل کولو نه پس لیکي «وحدیثه فی رتبة الحسن» (۶)

خلاصه دا چه فلیح بن سلیمان د عامو محدثینو په نیز قابل د احتجاج نه دي البته امام بخاری رحمته الله علیه چونکه د حدیث د صحت په سلسله کښې د حد نه د زیات تحری (احتیاط) نه کار اخلي په دي وجه امید هم دا دي چه ددوی کوم روایات په صحیح بخاری کښې دي هغه یې اصل نه دي.

په ۱۲۸ هـ کښې ددوی وفات وشو. (۷) «رحمه الله تعالى رحمة واسعة»، تنبيه فلیح بن مسلم د بخاری او مسلم د راویانو څنې دي ددي باوجود محدثینو او د رجال امامانو دوی لره مطلق قبول نکړو بلکه د امام بخاری رحمته الله علیه نه وړاندې تیر شوی محدثین او دغه شان ددوی نه پس را تلونکی علماء محدثین په دوی باندې ښه ډیر کلام کړې دي نو

۱-ابن معین رحمته الله علیه فرماني ((هو مثل العلاء وليسا بحجة) امام ابو حاتم رحمته الله علیه فرماني: ((لا يحتج به) (الكشاف

للذهبي (٤٧١١) رقم ٢١٨٣).

۲-تعلیقات الکاشف (١٢٥١٢).

۳-هدی الساری (ص. ٤٣٥).

۴-المصدر السابق).

۵-الکامل لابن عدی (٣٠١٦).

۶-تذکره الحفاظ (٢٢٤١١).

۷-تغريب التهذيب (٤٤٤٨) رقم ٥٤٤).

ددې نه معلومه شوه. چه بعضو حضراتو د صحيح بخاری په هر راوی باندې كوم حكم لگولې دي، «هذا جاز القنطرة»، (۱) دا مطلقاً مقبول نه دي.

دغه شان دلته دا خبره هم ياد ساتي: چه حافظ ابن حجر رحمته الله ليکلی دی. چه د امام بخاری رحمته الله په کومو راويانو باندې کلام شوې دي. هغه عام طور باندې ددوی شیوخ دي. او بيا ددوی حديثونه هغوی کثرت سره نه ذکر کوي. (۲)

خو دلته دواړه خبرې نشته. ځکه چه فليح د امام بخاری رحمته الله شيخ نه دي بلکه د شيخ، شيخ نې دي. او ددوی نه کثرت سره احاديث هم اخلي. لکه چه وړاندې د حافظ ابن عدي رحمته الله قول تير شوې دي «وقد اعتمدنا البخاري في صحيحه وروى عنه الكثير»، فقهه،

⑤ ابراهيم بن المنذر: دا ابراهيم بن المنذر بن عبدالله بن المنذر بن المغيرة قرشي، اسدي حزامي مدني دي. ددوی کثيت ابو اسحاق دي. (۳)

دوی دابوضمره انس بن عياض، سفيان بن عيينه، عبدالله بن نافع الصانغ، عبدالله بن وهب مصري، ابوبکر عبدالحميد بن ابي اويس، عبدالرحمن بن المغيرة او محمد بن فليح بن سليمان رحمته الله وغيره نه روايت د حديث کوي.

ددوی نه روايت کونکو کښې امام بخاری، امام ابن ماجه، احمد بن ابي خيشمه، زهير بن حرب، عبدالله بن عبدالرحمن الدارمي، ابوزرعه عبيدالله بن عبدالکريم رازي، عثمان بن سعيد دارمي، ابوحاتم محمد بن ادريس رازي، او مصعب بن ابراهيم بن حمزه زبيري رحمته الله وغيره دي. (۴)

ددوی په باره کښې دجرح او تعديل دعالمانو رحمهم الله اقوال امام نسائي رحمته الله فرماني «ليس به بأس» (۵) صالح بن محمد جزره رحمته الله فرماني، «صدوق»، (۶)

امام ابوحاتم رحمته الله فرماني، «صدوق»، (۷)

امام يحيى بن معين رحمته الله فرماني، «ثقة»، (۸)

صاحب خلاصة فرماني «وثقه ابن معين، والنسائي وأبو حاتم والدارقطني». (۹)

(۱) هدي الساري (۳۸۴) الفصل التاسع _

(۲) هدي الساري (ص ۱۱ و ۱۲) الفصل الثاني ونزه النظر (۳۷) والنكت على كتاب ابن الصلاح (ج ۱) ۲۸۸، ۲۸۷.

(۳) تهذيب الكمال (۲۰۷۱۲)

(۴) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اووړي، تهذيب الكمال ۲۰۷۱۲، ۲۰۷، ۲۰۹ _

(۵) تهذيب الكمال (۲۰۹۱۲) _

(۶) المصدر السابق _

(۷) تهذيب الكمال (۲۰۱۱۲) _

(۸) تهذيب الكمال (۲۰۹۱۲) _

(۹) خلاصة تهذيب الكمال (ص ۲۲) _

امام دار قطنی رحمته فرمائی، «ثقة»، ﴿١﴾

ابن حبان رحمته دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. ﴿٢﴾

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی «أحد الأئمة، وثقة ابن معين، وابن وضاح، والنسائي، وأبو حاتم، والدارقطني» ﴿٣﴾

البتة زكريا بن يحيى ساجي رحمته فرمائی «بلغني أن أحمد بن حنبل كان يتكلم فيه، ويذمه، وقصد إليه به بغداد، ليسلم عليه، فلم يأذن له، وكان قدم إلى ابن أبي داود، فأصدا من المدينة، عند المناكير» ﴿٤﴾

خو ابو الفتح ازدي رحمته فرمائی «إبراهيم هذا في عداد أهل الصدق، وإن أحدث بالمناكير الشيوع الذين روى عنهم فأما هو فهو صدوق» ﴿٥﴾

هم دا خبره خطيب بغدادی رحمته فرمائيلى ده چه «أما المناكير فقلما توجد في حديثه، إلا أن تكون عن المجهولين ومن ليس بشهور عند محدثين، ومع هذا فإن يحيى بن معين وغيره من الحفاظ كانوا يرضونه ويوثقونه» ﴿٦﴾

ترکومه پورې چه د امام احمد رحمته د کلام تعلق دي نو دا په مسئله د خلق قرآن کښې ددوی د څه توقف او بيا ابن ابی داود سره ددوی د حاضري په وجه وو لکه چه علامه تاج الدين سبکی رحمته فرمائی «قد كان حصل عند الإمام احمد رحمته منه شيء لأنه قيل: غلط في مسنة القرآن، لكنه مجيب في الجواب» ﴿٧﴾ «قلت (القاتل: السبكي) وأرى ذلك منه تقية وخوفاً، ولكن الإمام أحمد شديد في صلاته، جزالة الله عن الإسلام خوفاً، ولو كلف الناس ما كان عليه أحمد لم يسلم إلا القليل» ﴿٨﴾

دغه شان حافظ ابن حجر رحمته فرمائی «وتكلم فيه أحمد من أجل كونه دخل إلى ابن أبي داود» ﴿٩﴾ خلاصه دا چه ابراهيم بن المنذر ثقة راوی دي په دوی چه کوم معمولی کلام شوې دي هغه قابل اعتبار نه دي والله اعلم.

(١) تهذيب التهذيب (١٦٧١١) -

(٢) الثقات لابن حبان (٧٣٨) -

(٣) هدى السارى (٣٨٨) -

(٤) تهذيب الكمال (٢١٠١٢) -

(٥) طبقات الشافعية الكبرى (٢٣٢١١) -

(٦) تاريخ بغداد (١٨١٦) -

(٧) قوله: مجيب في الجواب (أى لم يبينه أنظر المجمع الوسيط (٨٥٥١٢) -

(٨) طبقات شافعية الكبرى (٢٣٢١١) -

(٩) هدى السارى (ص ٣٨٨) -

ددوی وفات په ۲۳۶ هـ کښې شوې دې. (۱)، رحمه الله تعالی رحمة واسعة، _

⑤ محمد بن فلیح: دا ابو عبدالله محمد بن فلیح بن سلیمان اسلمی خزاعی دې. (۲) ددوی د پلار فلیح بن سلیمان حالات هم په دې باب کښې تیر شوی دی
ددوی د سفیان ثوری، موسی بن عقبه، هشام بن عروه، یونس بن یزید
ایلی او د خپل پلار فلیح بن سلیمان رضی الله عنه وغیره نه علاوه د ډیرو محدثینو نه احادیث روایت
کړي دي.
ددوی نه احادیث روایت کونکو کښې ابراهیم بن حمزه زبیری، ابراهیم بن الحنذر حزامی،
محمد بن الحسن بن زباله مخزومی، محمد بن یعقوب زبیری او هارون بن موسی زهری
رضی الله عنه وغیره دي. (۳)

امام ابو حاتم رضی الله عنه فرماني: «ما به بأس، وليس بذلك القوي» (۴)

امام دارقطني رضی الله عنه فرماني: «ثقة، وقد روى عنه عبدالله بن وهب مع تقدمه» (۵)

امام ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۶)

البته امام يحيي بن معين رضی الله عنه په دوی باندې کلام کړې دې، لکه چه ددوی په پلار فلیح

باندې کلام کولو کښې فرماني: «فليح بن سلمان ليس بثقة ولا إبه» (۷)

او ابو حاتم رضی الله عنه فرماني: «كان يحيي بن معين يحمل على محمد بن فليح» (۸)

خو حقيقت دا دې، چه محمد بن فلیح ډیر زیات موثق (با اعتماد) راوی خو نه دې البته

ددوی حدیثونه قابل اعتماد ضرور دی، هم دا وجه ده، چه د امام يحيي بن معين رضی الله عنه په کلام

باندې د علم باوجود ابو حاتم رضی الله عنه فرماني: «ما به بأس، وليس بذلك القوي» دغه شان امام

دارقطني رضی الله عنه هم د دوی توثيق کړې دې.

حافظ ذهبی رضی الله عنه په دوی باندې کلام نقل کولو کښې لیکي: «و وثقه بعضهم، وهو أوثق من

أبيه» (۹)

(۱) الکاشف (۲۲۵/۱) رقم ۲۰۸) وتقريب التهذيب (ص. ۹۴) رقم ۲۵۳ -

(۲) تهذيب الكمال (۲۹۹/۲۶) _

(۳) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري، تهذيب الكمال (۲۹۹/۲۶، ۳۰۰) _

(۴) تهذيب الكمال (۳۰۱/۲۶) وتهذيب التهذيب (۴۰۷/۹) وميزان الإعتدال (۱۰/۱۴) _

(۵) تهذيب التهذيب (۴۰۷/۹) _

(۶) كتاب الثقات (۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹) _

(۷) تهذيب الكمال (۳۰۰/۲۶) وتهذيب التهذيب (۴۰۷/۹) _

(۸) المصادر السابقة _

(۹) ميزان الإعتدال (۱۰/۱۴) -

ددې نه علاوه د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د تحقیق مطابق امام بخاری رحمته الله علیه ددوی ټول حدیثونه نه دی روایت کړي. بلکه د تحری نه پس یې منتخب احادیث اخستې دی چه د هغې متابعت موجود دې لکه څنگه چه هغه فرماني «وبعضها من هلال من انس بن مالك، توهم على أكثها عندنا، وله نسخة أخرى عندنا بهذا الإسناد، لكن من عبد الرحمن بن أبي عمرة، بدل عطاء بن يسار، وقد توهم فيها أيضاً، وهي شاذة أحاديث»، «والله اعلم»،^(۱)

ددوی وفات په ۱۹۷ هـ کښې شوې دې^(۲)، رحمه الله تعالی رحمة واسعة، _

⑤ محمد بن فلیح بن ابراهیم بن سلیمان: ددوی حالات ددې باب لاندې تیر شوی دی.

⑥ هلال بن علی: دا هلال بن علی اسامه قرشي عامري مدني دې. دوی ته هلال بن ابی میمون، هلال بن ابی هلال او هلال بن اسامه هم ونيلې شي. گویا چه د یو سړی څلور نومونه دي.^(۳)، فتبه،

دوی د حضرت انس بن مالک رضی الله عنه نه علاوه د عبدالرحمن بن ابی عمره. عطاء بن یسار. ابو سلمه بن عبدالرحمن بن عوف او ابو میمون مدني رضی الله عنه نه روایت کوي.

او ددوی نه روایت کونکو کښې زیاد بن سعد، سعید بن ابی هلال، عبدالعزیز بن ا لجاشون، فلیح بن سلیمان، امام مالک بن انس او یحي بن ابی کثیر رضی الله عنه دي.^(۴)

امام ابو حاتم رحمته الله علیه فرماني، «شيخ يكتب حديثه»،^(۵)

امام نسائي رحمته الله علیه فرماني، «ليس به بأس»،^(۶)

ابن جبان رحمته الله علیه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي.^(۷)

امام دارقطني رحمته الله علیه فرماني، «ثقة»،^(۸) مسلمه بن قاسم اندلسي رحمته الله علیه فرماني، «ثقة قديم»،^(۹)

حافظ ذهبي رحمته الله علیه فرماني، «ثقة مشهور»،^(۱۰)

(۱) هدي الساري (۴۴۲) -

(۲) تقريب التهذيب (۵۰۲)، رقم ۶۲۲۸، والکاشف (۲۱۱۲) رقم (۵۱۱۶) _

(۳) تهذيب الكمال (۳۴۳۱۳۰) -

(۴) تهذيب الكمال (۳۴۴۱۹۰) -

(۵) تهذيب الكمال (۳۴۴۱۳۰) وتهذيب التهذيب (۸۲۱۱) _

(۶) المصادر السابقة _

(۷) كتاب الثقات (۵۰۵۵) -

(۸) تهذيب التهذيب (۸۲۱۱) _

(۹) المصدر السابق -

(۱۰) سير أعلام النبلاء (۵۲۶۵) ميزان الاعتدال (۳۱۱۴) _

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،،، ثقہ،،، (۱)

یعقوب بن سفیان رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «ہلال ثقہ حسن الحدیث، یروی عن عطاء بن یسار أحادیث حسناً، وحديثه یقام مقام الحجة» (۲)

دھشام بن عبدالمکک پہ آخری کلونو کنبی ددوی وفات اوشو (۳) او د هشام آخری کال ۱۲۵ھ دی (۴)،،، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة،،،

⑤ عطاء بن یسار: دا ابو محمد بن یسار بلالی مدنی دی۔ ام المؤمنین حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا مولیٰ دی۔ ددوی حالات پہ.. کتاب الایمان.. کنبی د،،، باب کفران العشیرہ و کفر دون کلم،،، لاندی تیر شوی دی۔ (۵)

⑥ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ: د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ تفصیلی حالات پہ.. کتاب الایمان کنبی د،،، باب امور الایمان،،، لاندی تیر شوی دی۔ (۶)

قوله: يَوْمَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي فُلْجٍ يُحَدِّثُ الْقَوْمَ جَاءَهُ أَعْرَابِيٌّ: نَبِيٌّ كَرِيمٌ پہ یوم مجلس کنبی خلقوسرہ خبری کولی۔ چہ یو اعرابی (دکلی اوسیدونکی) راغبی۔ دا اعرابی خو کو وو؟ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ چہ ددوی دنوم علم اوشو (۷)

قوله: فَقَالَ مَتَى السَّاعَةُ فَمَضَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَدِّثُ فَقَالَ بَعْضُ الْقَوْمِ سَمِعَ مَا قَالَ فَكُرَّةً مَا قَالَ وَقَالَ بَعْضُهُمْ بَلْ لَمْ يَمْعَمَ:

دی اعرابی تپوس اوکرو۔ چہ قیامت بہ کله وی؟ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خپلہ خبرہ جاری اوساتلہ بعضو خلقو اوونیل۔ چہ هغوی د اعرابی خبرہ واوریدلہ۔ خو هغوی دا خبرہ ناخوبہ کرلہ۔ بعضو خلقو اوونیل۔ چہ هغوی صلی اللہ علیہ وسلم دسرہ ددہ خبرہ اوریدلہی ہم نہ دہ۔

مطلب دا دی۔ چہ کله اعرابی د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نہ سوال اوکرو۔ او هغوی جواب ورنکرو۔ نو بعضو صحابو رضی اللہ عنہم اوونیل۔ چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دسرہ سوال ہم نہ دی اوریدلہی۔ بعضو اوونیل۔ چہ سوال خو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اوریدلہی دی۔ خو سوال ئی خو بنی نکر و۔ خکہ چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم بہ د قیامت متعلق سوال نہ خو بنولو۔ پہ دی وجہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم جواب ورنکرو خو روستو بنکارہ

(۱) تقریب التهذیب (۵۷۶) رقم (۷۳۴۴)۔

(۲) تعلیقات تهذیب الکمال (۳۰/۳۴۵، ۳۵) نقلًا عن المعرفة (۴۶۶۲)۔

(۳) تهذیب الکمال (۳۴۴۱۹۰)۔

(۴) الأعلام للزركشي (۸۶۱۸)۔

(۵) کشف الباری (۲۰۴۱۲)۔

(۶) کشف الباری (۶۵۹۱۱)۔

(۷) فتح الباری (۱۴۳۱)۔

شوه چه ددې سبب یو دریم امر وو. هغه داچه نبی کریم ﷺ خلقو سره په خبرو اترو کښې مصروف وو. گویا مصروفیت د جواب مانع وو او دا احتمال هم شته چه دوی د وحی په انتظار کښې جواب کښې تاخیر اوکړو.

د سوال په جواب کښې د تاخیر گنجائش وی او که نه وی؟ بیا که گنجائش وی نو خومره حده پورې وی؟ ددې اجمالی بیان د... ترجمه الباب د مقصد... لاندې مونږ کړې دې دلته د خلاصې په طور باندې بیا پوهه شی. چه د سوال د جواب تاخیر او د عدم تاخیر تعلق یو خو امرو سره دې

① آیا د سوال تعلق عقیدې سره دې. او که عقیدې سره متعلق نه دې.

② سوال ضروری دې. او که غیر ضروری دې.

③ سوال دڅه موقت امر په باره کښې دې. او د غیر موقت امر په باره کښې دې.

ښکاره ده. که سوال د عقیدې متعلق وی. او ضروری وی. نو ددې جواب فوراً ورکول پکار دی. لکه چه وړاندې د ابو رفاعه رضی الله عنه واقعه تیره شوې ده. چه نبی کریم ﷺ هغوی دپاره خطبه بنده کړله. او هغوی ته ئې جواب ورکړې وو. دغه شان بعضو وختونو کښې سوال د یو موقت امر په باره کښې وی. که دلته په جواب کښې تاخیر اوشی. نو دا خطر وه. چه وخت به تیر شی. او د جواب نه به بیا هیڅ فائده حاصله نشی. نو هلته هم جواب فوری ورکول ضرور دې. دغه شان د سائل په باره کښې به دا هم کتلې شی. چه مقامی دې. او که د بهر نه راغلي دې. که مقامی دې. نو هغه ته وروستو هم جواب ورکیدې شی. دغه شان مسئول ته هم کتل پکار دی چه آیا سوال داسې دې چه ددې جواب ددې نه سوال بل څوک هم ورکولې شی او که نشی ورکولې؟ که ددې سوال جواب بل څوک ورکولې شی. نو دلته په تاخیر کښې هیڅ باک نشته. او که دده نه علاوه بل څوک ددې جواب نشی ورکولې. نو هغه د جواب ورکولو مکلف دې. بعضو وختونو کښې سوال فضول وی. بعضو وختونو کښې سوال په عناد باندې مینی وی. کله د تشویش او انتشار پیدا کولو دپاره سوال کولې شی. په داسې صورتونو کښې پکار دی چه جواب ورکړې شی.

دلته هم په دې پوهه شی. چه ددې اعرابی سوال چونکه داسې وو چه امر موقت هم نه وو. او نه په دې باندې څه عمل موقوف وو. په دې وجه نبی کریم ﷺ خپل کلام جاری اوساتلو. او دده جواب ئې مؤخر کړو. والله اعلم.

قوله حَتَّى إِذَا قَضَىٰ حَدِيثُهُ قَالَ آيُنَ أَرَأَاهُ السَّائِلُ عَنِ السَّاعَةِ: تردې چه کله

نبی کریم ﷺ خپل کلام پوره کړو. نو وې فرمائیل. چه چرته دې؟ راوی وائی. زما گمان دې چه نبی کریم ﷺ او فرمائیل. چه د قیامت په باره کښې سوال کونکې چرته دې.

د، این اراه السائل، مطلب راوی ته دلته کښې د، این... نه پس لفظ یاد نشو. چه نبی کریم ﷺ... السائل... فرمائیلی وو. او که نه؟ په دې وجه ئې په مینځ کښې د، اراه... په معنی د... اظن... اضافه اوکړله.

دلته شک دکوم راوی د طرفه دې؟ دا راوی کوم ته چه شک شوې دې. محمد بن فلیح دې.

خکه چه د محمد بن فلیح د واسطی نه بغیر د «الحسن بن سفیان وغیره عن عثمان بن ابی شیمه من یونس بن معتمد من فلیح» په طریق سره دا روایت نقل دې. په دې کښې د خه شک نه بغیر د «ابن السائل.....» الفاظ دی. (۱)

قوله قَالَ هَا أَنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ فَإِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ قَالَ

كَيْفَ إِضَاعَتُهَا: دې اعرابی جواب ورکړو چه ای د الله رسوله ﷺ سائل زه یم نبی کریم ﷺ او فرمائیل کله چه امانت ضائع کړې شی نو د قیامت انتظار کوه دې سړی سوال اوکړو چه امانت ضائع کول به په څه طریقو وی؟

.. جواب علی اسلوب الحکیم، او په قران کریم کښې ددې نظائر د نبی کریم ﷺ دا جواب .. جواب علی اسلوب الحکیم .. دې مطلب دا دې چه ده سوال کړې وو چه قیامت به کله راځی؟ نبی کریم ﷺ جواب ورکړو چه ددې د تپوس کولو ضرورت نشته. خکه چه ددې علم خوماته هم نشته البته که د قیامت د علاماتو په باره کښې ته سوال کوي نو دا زیاته مناسب ده. خکه چه دا ماته معلومه ده بیا دوی ﷺ علامات بیان کړل د قیامت راتلو وخت ئې مقرر نکړو.

دا داسې ده لکه څنگه چه د «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْآيَةِ» په جواب کښې «قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ اللَّيْلِ» (۱) فرمائیلی شوی دی دلته سوال دا وو چه سپوږمۍ وپوکې کيږی او غټيږی ولې؟ ددې د کمیدو او غټیدو علت څه دی؟ په جواب کښې د علت بیانولو په ځانې حکمت بیان کړې شو چه ددې نه د وختونو تعین کيږی.

دغه شان په یو بل آیت کښې دی «يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ» (۲) ددې په جواب کښې ئې او فرمائیل «قُلْ مَا أَلْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ» (۳) سوال کونکی ددې تپوس کوو چه څومره خرچ کړو په جواب کښې دا اونه ونیلې شو چه هر څومره خرچ کوي دا خو ستا په گنجانش (وس) باندې (منحصر) دی. د تپوس کولو خبره دا ده چه کوم ځانې خرچ کړې شی په دې وجه مصارف بیان کړې شو. دغه شان دلته کښې ئې هم د قیامت تعین اونه فرمائیلو بلکه د قیامت علامات ئې اوښودل.

دلته په حدیث باب کښې «إِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ» فرمائیلی دی دغه شان په یو بل حدیث کښې راځی چه نبی کریم ﷺ او فرمائیل «إِذَا كَانَ أَمْرًا كَمِ عِيَارِكُمْ، وَأَغْنِيَا كَمِ سَحَاءِكُمْ، وَأُمُورِكُمْ شُورَى بَيْنِكُمْ، فَظَهَرَ الْأَرْضَ خَدِيدُكُمْ مِنْ بَطْنِهَا، وَإِذَا كَانَ أَمْرًا كَمِ شَارِكُمْ وَأَغْنِيَا كَمِ بَخْلَاكُمْ، وَ

(۱) فتح الباری (۱۴۳۱) -

(۲) البقرة: (۱۸۹) -

(۳) البقرة: (۲۱۵) -

أمرکم الی نساتکم فہطن الأرض یریدکم من ظہرہا) (۱)

پہ دے حدیث کنبی ہم نبی کریم ﷺ علامات نبودلی دی

سائل د امانت پہ ضائع کولو پہ مطلب باندی پوہ نشو پہ دی وجہ ہفہ اوونیل... کیف
إضاعتہا!... ددی نہ معلومہ شوہ کہ د متعلم (شاگرد) پہ پوہ کنبی خبرہ رانشی نو ہفہ
استفسار (دوبارہ تپوس) کولی شی او پہ استفسار باندی معلم تہ خفہ کیدل پکار نہ دی
البتہ کہ د سوال مقصد امتحان اخستل وی پہ تشویش کنبی اچول مقصود وی نویا
خفگن پہ خانی دی

قوله قَالَ إِذَا أُوْبِدَ الْأَمْرُ إِلَىٰ غَيْرِ أَهْلِهِ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ: نبی کریم ﷺ

اوفرمانیل کله چہ کار نا اہل تہ اوسپارلی شی نو د قیامت انتظار کوہ

د، «وسد»، لغوی تحقیق «وسد»، پہ معنی د... اسند... دہ... (۲) سپارل حوالہ کول لکھ خنگہ د
کتاب الرقاق پہ طریق کنبی د... وسد... پہ خانی د... اسند... لفظ راغلی دی (۳)

بعضی حضرات وائی چہ دا د... وسادہ... نہ ماخوذ دی او معنی ئی دہ «إذا وضعت وسادة
الملك، والأمر والنهي لغير مستحقها فانتظر الساعة» پہ دی صورت کنبی بہ... الی... د... لام... پہ
معنی کنبی وی د... اسند... معنی تہ متضمن کیدو باندی دلالت کولو دپارہ... الی...
استعمال کری شوی دی (۴)

«إذا ضيعت الأمانة، كنبی د، امانت»، نہ شہ مراد دی؟ حاصل دا دی چہ پہ «إذا ضيعت الأمانة»،
کنبی امانت نہ مراد د خیانت ضد نہ دی بلکہ ددی نہ مراد ہفہ امانت دی د کوم ذکر چہ پہ
آیت کریمہ «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ»
إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا (۵) کنبی دی دغہ شان دلته کنبی ہفہ امانت مراد دی د کوم ذکر چہ د

رسول کریم ﷺ پہ حدیث کنبی دی «إِنَّ الْأَمَانَةَ ذَلَّتْ فِي جُذُرِ قُلُوبِ الرِّجَالِ...» (۶) ددی امانت
ادا کول مونر قیومیت سرہ تعبیر کولی شو چہ هر خیز د ہفہ پہ مقام باندی کیخودی شی او
صحيح انتظام اوکری شی او دهر خیز حق ادا کری شی

د نا اہل نہ مراد بی دینہ دی بنکارہ دہ چہ کله نا اہل تہ اوسپارلی شی نو د قیامت انتظار

(۱) سنن الترمذی کتاب الفتن باب (بدون ترجمة رقم ۷۸) رقم الحديث (۲۲۶۶)۔

(۲) النهاية فی غریب الحديث والأثر (۱۸۳۱۵)۔

(۳) صحيح بخاری (۹۶۱۱۲) کتاب الرقاق باب رفع الأمانة رقم (۶۴۹۶)۔

(۴) النهاية (۱۸۳۱۵) وفتح الباری (۱۴۳۱)۔

(۵) الأحزاب: (۷۲)۔

(۶) صحيح البخاری (۹۶۱۱۲) کتاب الرقاق باب رفع الأمانة رقم (۶۴۹۷) وصحيح مسلم کتاب الإيمان باب

رفع الأمانة والإيمان من بعض القلوب رقم (۱۴۳)۔

به کولې شی څکه چه نا اهل سرې به د خپلې لاعلمۍ په وجه ذمه داری په پوره طریقه نه ادا کوی کوم چه د کوم څیز محل دې هغه به دهغې په محل کښې نه ایږدی. نتیجه به دا وی. چه دینی بدنظمی به خوریرې او آخر به داسې اوشی چه بې دینی به عام شی او په بې دینی باندې به قیامت قائمیرې ددې نه معلومه شوه چه اهلیت په عالمانو کښې وی په جاهلانو (بې علمو) کښې حقیقی اهلیت نه وی.

حضرت ابو امیه جمحی رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل دې: «إِنَّ مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ ثَلَاثًا إِحْدَاهُنَّ أَنْ يَلْتَسِسَ الْعِلْمُ عِنْدَ الْأَصَاغِرِ» ددې نه په عمر کښې یا ذات کښې کم تر خلق مراد نه دی بلکه ددې نه بې دینه مراد دی. لکه چه حضرت عبدالله بن المبارک رضی الله عنه فرمائی: «، الْأَصَاغِرُ أَهْلُ الْبَدْعِ، ».

دغه شان حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه فرمائی: «لَا يُؤَالِ النَّاسُ صَالِحِينَ مَتَّاسِكِينَ مَا أَتَاهُمُ الْعِلْمُ مِنْ أَصْحَابِ مُحَمَّدٍ ﷺ وَمِنْ أَكَابِرِهِمْ، فَإِذَا أَتَاهُمْ مِنْ أَصَاغِرِهِمْ هَلَكُوا» معلومه شوه چه د نا امله یعنی د بې علمه او بې دینه خلقو په لاس کښې چه کله اختیارات راوړسیرې نو د قیامت انتظار کوی.

د حدیث شریف کتاب العلم سره مناسبت زمونږ د تیرشوی تقریر نه د حدیث باب د واقعي او ترجمه الباب په مینځ کښې مناسبت واضح شو چه که عالم او مسئول په څه مشغله کښې مصروف وی نو خبره دې مکمل کړی او د سائل جواب دې ورکړې شی.

او د حدیث شریف الفاظ «إِذَا وَشَدَّ الْأُمُرُ إِلَى غَيْرِ أَهْلِهِ فَاتْتَظِرِ السَّاعَةَ» نه ددې کتاب العلم سره مناسبت واضح شو چه که معامله بې علمه خلقو ته اوسپارلې شی نو دا به د قیامت د نيزدې والی علامت وی. والله سبحانه أعلم.

۳- ((بَابُ مَنْ رَفَعَ صَوْتَهُ بِالْعِلْمِ))

د ترجمه الباب مقصد حافظ ابن حجر رحمته الله د ابن رشد رحمته الله نه نقل کړی دی. چه په اصل کښې امام بخاری رحمته الله ددې کتاب تدوین په هر اعتبار سره مکمل کول غواړی نو د علم او آداب علم امور جامعیت سره بیانوی او په دې سلسله کښې معمولی معمولی خبرو باندې هم بابونه قائموی. (۴)

حضرت شاه ولی الله رحمته الله فرمائی. چه په روایاتو کښې د نبی کریم ﷺ صفت راغلي دي.

(۱) أخرجه عبدالله بن المبارك في كتاب الزهد الرقائق ٢٠ رقم ٦١ والطبرانی في الكبير انظر مجمع الزوائد (١٣٥١) كتاب العلم باب أخذ كل علم عن أهله والجامع الصغير مع شرحه فيض القدير (٥٣٣٢) رقم (٢٤٧٥)

(۲) أنظر تعليقات كتاب الزهد لعبدالله بن المبارك (ص. ٢١) وقال الهيثمي رحمته الله قال موسى يقلل إن الأصاغر أهل البدع انظر مجمع الزوائد (١٣٥)۔

(۳) روه الطبرانی في الكبير والأوسط ورجاله موثقون قاله الهيثمي في مجمع الزوائد (١٣٥١)۔

(۴) فتح الباری (١٤٣١، ١٤٤)۔

«لیس بصغاب»، (۱) دلته امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د ترجمۃ الباب نہ دا بیانول غواړی. چه ددې نه مراد په لہو ولعب کښې شور شغې کول دی. علم کښې شور کول په دې کښې داخل نه دی. (۲)
حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چه آواز پورته کول یا چغې وهل چونکه په عرف کښې ناخوښه (بد) گنرلې کیږی. او په شریعت کښې هم ددې نه نهی وارد شوې ده. په قرآن کریم کښې چه حضرت لقمان خپلو خوی ته کوم نصیحت کړې وو په هغې کښې ذکر دی
(وَاعْصِ مِنْ صَوْتِكَ.....) (۳) په دې وجه کیدې شی. چه چاته دلته په باب د علم کښې هم شبه وی چه آیا رفع د صوت په علم کښې جائز ده. اوکه نه؟ نو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د ترجمۃ الباب په ذریعه اونیودل چه دا ضرورتاً جائز دی. (۴)

حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چه... جهر مفرط (د حد نه زیات آواز) نه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دشان مناسب دی. نه د علم دین مناسب دی. خو د حدیث باب نہ معلومه شوه. چه د ضرورت په وخت رفع د صوت مباح بلکه مستحسن ده. لبتہ په سبب د قلت مبالغت ربې پرواهۍ یا په وجه د تجبر او تکبر مذموم دی. (۵)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چه ښکاره دا ده. چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د معلم ادا بڼودل غواړی. چه کله ضرورت راپیښ شی. نو آواز پورته کول پکار دی. چه ټول نی واورۍ. (۶)

دا احتمال هم شته. چه د آواز ښکته ساتلو مدح په روایاتو کښې وارد ده. دغه شان په تیز آواز باندې نکیر (منع) هم راغلې دې په دې وجه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د ترجمۃ الباب نہ د بیانول غواړی. چه د ضرورت په وخت آواز پورته کول مستحب دی. (۷)

(۱) أخرجه البخاری فی صحیحه (۲۸۵۱۱) فی کتاب البیوع باب کراهیۃ السخب فی السوق رقم ۲۱۲۵ لیس بفظ ولا غلیظ ولا سخاب فی الأسواق .. وانظر أيضاً کتاب التفسیر سورة الفتح باب «إنا أرسلناک شاهداً ومبشراً ونذیراً» رقم ۴۸۳۸ وانظر الجامع الترمذی کتاب البر والصلة باب ما جاء فی خلق النبی صلی اللہ علیہ وسلم (رقم ۲۰۱۶) والشامائل المحدثیہ له (۲۵۴). بشرح المواهب الدینۃ للبیجوری) وسنن الدارمی (۱۶۱۱، ۱۷) المقدمة باب صفة النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی الکتب قبل مبته)۔

(۲) شرح تراجم أبواب البخاری ۱۵۔

(۳) سورة لقمان: ۱۹۔

(۴) لامع الدارمی (۸۷/۲)۔

(۵) الأبواب والتراجم (۴۳)۔

(۶) الأبواب والتراجم لصحیح البخاری (۴۰)۔

(۷) المصدر السابق)۔

حدیث باب

[۱۰] حَدَّثَنَا أَبُو النُّعْمَانِ عَامِرُ بْنُ الْفَضْلِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَّانَةَ عَنْ أَبِي بَشِيرٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ مَاهَكَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو (۱) قَالَ تَخَلَّفَ عَنَّا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرَةٍ فَأَقْرَأَنَا مَا قَدْ رَكْنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ وَنَحْنُ نَتَوَضَّأُ فَجَعَلْنَا مَسْحَهُ عَلَى أَرْجُلِنَا فَتَنَادَى بِأَعْلَى صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا (۲)

رجال الحديث

① ابو النعمان عامر بن الفضل: دا ابو النعمان محمد بن الفضل السدوسی دې... عامر... ددوی لقب دې. دوی تفصیلی حالات. د کتاب الایمان د،، باب قول النبوة ﷺ: الدين النصيحة....،، لاندې تیر شوی دی. (۲)

② ابو عوانه: دا ابو عوانه وضاح بن عبدالله یشکری رحمته الله دې ددوی مختصر تذکره د... بدء الوحی دریم حدیث لاندې تیره شوې ده. (۳)

③ ابو بَشیر: دا ابو بشر جعفر بن ایاس یشکری واسطی بصری رحمته الله دې. د دوی د پلار ایاس کنیت ابو وحشیه دې. (۴)

دوی په صحابو کښې د حضرت عباد بن شرحبیل رحمته الله نه سماع کړې ده. د دوی نه علاوه د سعید بن جبیر، طلحه بن نافع، طلق بن حبيب، عامر الشعبي، عبدالرحمن بن ابی بکره، عطاء، عكرمه، مجاهد، حبيب بن سالم، ميمون بن مهران، يوسف بن ماهك او ابو نضره رحمته الله وغيره نه روایت کوي.

ددوی نه روایت کونکو کښې ایوب سختیانی، سلیمان الاعمش (وهبا من اقاربه) خالد بن عبدالله واسطی، خلف بن خلیفه، هشیم بن بشیر او ابو عوانه رحمته الله وغيره دی. (۵)

(۱) قوله: عن عبدالله بن عمرو الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب العلم باب من أعاد الحديث ثلاثاً ليفهم عنه رقم ۹۶ وفي كتاب الوضوء باب غسل الرجلين ولايمسح على القدمين رقم ۱۶۳ ومسلم في صحيحه في كتاب الطهارة باب وجوب غسل الرجلين بكاملهما رقم ۵۸۰، ۵۸۲) والنسائي في سننه في كتاب الطهارة باب إيجاب غسل الرجلين رقم ۱۱۱ وأبو داود في سننه في كتاب سننه في كتاب الصلاة والطهارة باب ويل للأعقاب من النار رقم ۷۱۲) _

· كشف الباری (۴۳۴۱۱) _

· كشف الباری (۴۳۴۱۱) _

· تهذيب الكمال (۵۱۵) وسير أعلام النبلاء (۴۶۵۱۵) _

· دسيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گورنۍ تهذيب الكمال (۶۰۵۱۵) _

امام يحيى بن معين، ابو زرعه، ابو حاتم او احمد بن عبدالله عجلي رحمهم الله فرماني: «ثقة»،^(١)
 امام محمد بن سعد رحمهم الله فرماني: «ثقة كثير الحديث»،^(٢)
 ابوبكر احمد بن هارون برديجي رحمهم الله فرماني: «كان ثقة، وهومن أثبت الناس في سعيد بن جبيل»^(٣)
 حافظ ابن عدى رحمهم الله فرماني: «وجعفر بن لياس، هو معروف بجعفر بن أبي وحشية، حدث عنه شعبة
 وهشيم وغيرهما بأحاديث مشاهير وغلثب، وأرجو أنه لا بأس به»^(٤)
 حافظ ذهبی رحمهم الله فرماني: «أحد الأئمة والحفاظ»^(٥) دغه شان دوی فرماني: «أحد الثقات، أوردوا ابن
 عدی فی، کامله، فأساءه»،^(٦)

امام احمد رحمهم الله فرماني: «أبو بشير أحب إلّ من المنهال بن عمرو»^(٧)
 د امام احمد رحمهم الله خوڼې عبدالله بن احمد بن حنبل فرماني: «أحب إليك من المنهال؟ قال: نعم،
 شديد أبو بشير أو ثق»^(٨)
 یاد ساتی: چه منهال بن عمرو د محدثینو په نیز ثقه راوی دي. د بخاری او سنن اریعه د
 رجالو خڼي دي. ^(٩) البته امام شعبه رحمهم الله به ددوی د هغه احادیثو تضعیف کوو. کوم چه دوی
 د حبيب بن سالم او مجاهد بن جبير نه روایت کوی. امام شعبه رحمهم الله فرماني: چه دوی ته حبيب
 بن سالم او مجاهد نه سماع حاصل نه ده. ^(١٠)
 خو دا تضعیف دلته هیڅ مضر نه دي. اول خو په دي وجه چه د امام شعبه تضعیف ددوی
 ضرف هغه حدیثونو سره متعلق دي. کوم چه دوی د مجاهد او حبيب بن سالم نه کوی پخپله
 د ابو بشر د ذات سره ددي هیڅ تعلق نشته. ^(١١)
 دویمه داچه حافظ ابن حجر رحمهم الله فرماني: «احتج به الجماعة، لکن لم یخرج له الشیخان من حدیثه عن

(١) تهذيب الكمال (٧١٥) وتهذيب التهذيب (٨٣١٢) _

(٢) طبقات ابن سعد (٢٥٣١٧) _

(٣) تهذيب التهذيب (٨٤١٢) _

(٤) الكامل (١٥٢١٢) _

(٥) سير اعلام النبلاء (٤٤٥١٥) _

(٦) ميزان الاعتدال (٤٠٢١١) _

(٧) تهذيب الكمال (٧١٥) _

(٨) المصدر السابق _

(٩) الكاشف للذهبي مع تعليقات (٢٩٨١٢) رقم (٥٤٥٣) _

(١٠) تهذيب الكمال (٧١٥، ٨) وسير اعلام النبلاء (٤٤٦١٥) وميزان الاعتدال (٤٠٢١١) وهدي الساري
 (٣٩٥) _

(١١) انظر المصادر المذكورة في التعليقة السابقة وانظر أيضاً التعليقات على الكاشف (٢٩٣١١) رقم (٧٨١) _

مجاهد ولا من حبیب بن سالم^(۱) نو د صحیحینو په حدیثونو کښې هیڅ شبه باقی نه پاتې کړې وانه اعلم

په ۱۲۵هـ کښې ددوی وفات وشو. ^(۲)،، رحمه الله تعالی رحمة واسعة،،

⑤ یوسف بن مَاهک: دا یوسف بن مَاهک (بفتح الهاء وکسر هاء) بن بُهزاد (بکسر الهاء وضمتها وبالواو المعجمة) فارسی مکی رحمته الله دی. ^(۵)

دوی د خپل پلار مَاهک بن بُهزاد او د خپلې مور مُسیکه نه علاوه د حضرت حکیم بن حزام، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عمرو، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت معاویه، حضرت ابوهریره او عائشه رضی الله عنهما (مع) وغیره نه روایت کوي او د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه نه مرسل روایت کوي.

ددوی نه په روایت کونکو کښې ایوب سختیانی، ابو بشر جعفر بن ایاس، حمید الضویل، عاصم احول، عبد الملك بن جریج او عطاء بن ابی رباح مهم (مع) وغیره حضرات دي. ^(۶)

امام يحيى بن معين رحمته الله فرماني،، ثقة،، ^(۷)

امام نسائي رحمته الله هم دوی لره .. ثقه .. گرځولي دي. ^(۸)

امام ابن خراش رحمته الله فرماني،، ثقة عدل،، ^(۹)

امام بن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. ^(۱۰)

امام محمد بن سعد رحمته الله فرماني،، وكان ثقة قليل الحديث،، ^(۱۱)

حافظ ذهبي رحمته الله فرماني،، ثقة،، ^(۱۲)

(۱) هدى السارى (ص. ۳۹۵) _

(۲) ميزان الاعتدال (۴۰۳/۱) وغيره.

(۳) فتح البارى (۱۴۳/۱) _

(۴) المغنى ۱۲ _

(۵) تهذيب الكمال (۴۵۱/۳۲) _

(۶) د شيوخ اوتلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ تهذيب الكمال (۴۵۳/۳۲) _

(۷) تاريخ عثمان بن سعيد الدارى (۲۲۶) رقم ۸۶۴ وتهذيب الكمال (۴۵۳/۳۲) _

(۸) تهذيب الكمال (۴۵۳/۳۲) -

(۹) المصدر السابق _

(۱۰) الثقات لابن حبان (ت ۵۴۹/۵) _

(۱۱) طبقات لابن سعد (۴۷۱/۵) _

(۱۲) الكشف (۴۰۰/۱۲) _

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی، «ثُمَّ» ددوی په سن وفات کښې مختلف اقوال دی چه د ۱۰۳ هـ، ۱۰۶ هـ، ۱۱۰ هـ، ۱۱۳ هـ، او ۱۱۴ هـ اقوال ملاویری (۲)، «رحمه الله تعالی رحمة واسعة»، «ماهک»، تحقیق... ماهک... د... هـ... په فتحې سره دې په دې باندې کسره هم ونیلې شوې ده (۳) دا فارسی لفظ... ماه... په معنی د... سپوږمۍ... دې چه ددې په آخر کښې کاف د تصغیر دې (۴)

دا لفظ منصرف دي که غیر منصرف؟ دا لفظ د بخاری اکثر و شارحینو غیر منصرف ګرځولې دې او اصیلې رحمته الله منصرف ونیلې دې (۵) د غیر منصرف ونیلو وجه خو ښکاره ده چه په دې کښې د غیر منصرف کیدو دوه سببونه عجمه او علمیت موجود دی (۶) د منصرف ونیلو څه وجه ده؟ علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چه د... ماه... معنی چونکه... سپوږمۍ... ده نو د... ماهک... معنی... سپوږمۍ ګوتې... شوه دغه شان په دې کښې د وصف معنی غالب شوه ګویا د عجمه غیر منصرف جوړیدو دپاره چه کوم د علمیت شرط وو هغه مفقود شو ځکه چه په وصف او علمیت کښې تضاد دې او دلته د وصف معنی مونږه غالب ګرځولې ده نو علمیت به نه وی (۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله هم دا خبره ذکر کړې ده (۸) علامه عینی رحمته الله ددې په تشریح کښې فرمائی چه د تصغیر تعلق چونکه صفاتو سره وی په دې وجه به... ماهک... کښې د صفت معنی غالب وی او په صفت او علمیت کښې د تضاد په وجه اجتماع نه کیږي چونکه په دې صورت کښې صرف یو سبب باقی پاتې کیږي په دې وجه به دا منصرف ونیلې کیږي (۹) علامه عینی رحمته الله فرمائی (۱۰)

① که دا لفظ په کسره د هـ سره اوونیلې شی نو دا لفظ به خالص د عربی لفظ وی په دې صورت کښې به منصرف ونیلې کیږي ځکه چه دابه د «مَهْكَ الشَّيْءُ» (ف) «أَمْهَكُهُ مَهْكَ» نه ماخوځه وی چه ددې معنی ده دیوڅیز په میده کولو کښې او اغگلو کښې دبالغې نه کار اخستل (۱۱)

(۱) تخریب التهذیب (ص ۶۱۱) رقم (۷۸۷۸) -

(۲) تهذیب التهذیب (۴۲۲، ۴۲۱۱۱) -

(۳) فتح الباری (۱۴۳۱) -

(۴) عمدة القاری (۸۱۲) -

(۵) فتح الباری (۱۴۳۱) وعمدة القاری (۸۱۲) -

(۶) المصدر السابق -

(۷) شرح الکرماني (۷۱۲) -

(۸) فتح الباری (۱۴۳۱) -

(۹) فتح الباری (۱۴۳۱) -

(۱۰) عمدة القاری (۸۱۲) -

(۱۱) القاموس المحيط (۸۵۹) -

⑦ دغه شان د،، مهک الشئ،، معنی د چغړا کولو (او میده کولو) هم راځی. (۱)

⑧ ممکن ده چه دا لفظ د،، مهک الشباب،، نه ماخوږ وی چه ددې معنی د خوانی ترو تازگی او رونق ده. (۲)

⑨ علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی که دا لفظ .. بفتح الها.. اوو نیلې شی نو بیا هم ممکن ده چه عربی لفظ وی په دې طریقہ چه دا د .. مـاـهـکـه .. (۳) د فعل ماضی .. مـاـهـک .. نه علم منقول او گرځولې شی په دې صورت کښې په د علمیت او وزن فعل په وجه غیر منصرف ونیلې شی. (۴)

بیا اگر چه اکثر و حضراتو .. مـاـهـک .. ددوی د پلار نوم گرځولې دې خو امام دارقطنی رحمته الله علیه .. مـاـهـک .. ددوی د مور نوم گرځولې دې په دې صورت کښې خو د علمیت او تانیث په وجه غیر منصرف گرځولې کیدې شی. (۵) والله اعلم

⑩ عبدالله بن عمرو: دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه دی. ددوی حالات د کتاب الایمان د،، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده،، لاندې تیر شوی دی. (۶)

قوله قَالَ تَخَلَّفَ عَنَّا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرَةٍ سَافَرْنَاَهَا: حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه فرمائی چه په یو سفر کښې چه مونږ وو. نبی کریم صلی الله علیه وسلم زمونږ نه روستو پاتې شو.

داد کوم ځانې سفر وو؟ د صحیح مسلم په یو روایت کښې د ((رحمنا مع رسول الله صلی الله علیه وسلم من مکه إلى المدينة....)) (۷) الفاظ دی. ددې نه معلومه شوه چه دا سفر د مکې مکرمې نه د مدینې منورې په طرف شوې وو.

⑪ داسفړیا خود حجة الوداع سفر وو ځکه چه حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه یقینی طور باندې په دې سفر کښې نبی کریم صلی الله علیه وسلم سره وو.

⑫ یا داد غزوة الفتح سفر وو. اگر چه د غزوة الفتح په موقعه باندې د نبی کریم صلی الله علیه وسلم واپسی د مکې مکرمې نه نه وه شوې بلکه د،، جعرانه .. نه شوې وه خو ونیلې شی چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم

(۱) المصدر السابق -

(۲) المساهكة وهو الجهد في الجماع من الزوجين كذا في العمدة (۸۱۲) -

(۳) عمدة القاری (۸۱۲) تاج العروس (۱۸۵۱۷) -

(۴) عمدة القاری (۸۱۲) -

(۵) کشف الباری (۶۷۹۱۱) -

(۶) صحیح مسلم (۱۲۵۱۱) کتاب الطهارة باب وجوب غسل الرجلین بکمالهما) -

(۷) صحیح مسلم (۱۲۵۱۱) کتاب الطهارة باب وجوب غسل الرجلین بکمالهما) -

چونکه د مدینې منورې نه د مکې مکرمې دپاره روان شوې وو او هم ددې سفر نه واپسې وه په دې وجه اگرچه په حقیقت کښې د جعرانه نه واپسې شوې ده خو په دې باندې د «رجوم من مکة إلى المدينة» اطلاق کولې شی.

⑤ دا هم ممکن ده چه دا د عمره القضاء سفر وی. ځکه چه حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه هم په دې ورځو کښې اسلام راوړلې وو. (والله اعلم).

قوله فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ وَتَحَرُّنَ تَوَضُّأً: نوښی کریم ﷺ مونږ ته راوړسیدو په داسې حال کښې چه مونږ مونځ رالاندې کړی وو او مونږ (په جلتی جلتی) اودسونه کول.

د «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» لغوي تحقیق: «رَفَقَهُ يَرْفُقُهُ رَفْقًا: شَبِهَ، وَلَجَّهُ وَدَنَا مِنْهُ، (رُ)» وحمله مالا يطيقه (رُ) دلته به د «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» معنی وی «أَعْجَلْنَا الصَّلَاةَ» (رُ) حتی کادت أن تغشينا وتُلجنا بصلاة أخرى بعدها»

بیا دا لفظ په دریو طریقو وئیلې شوې دې:

① یو هم دغه شان دې «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» یعنی «.. ارهقت.. د ماضی واحد موث غائب صیغه ده او «الصَّلَاةَ» مرفوع دې چه هغه ددې فاعل دې.

② دویم روایت «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» دې په دې صورت کښې هم «الصَّلَاةَ» د فاعل کیدو په وجه مرفوع دې البته «أَرْهَقُ» د ماضی واحد مذكر غائب صیغه ده چونکه «الصَّلَاةَ» موث حقیقی نه دې په دې وجه ددې دپاره د فعل مذكر استعمالولو هیڅ باک نشته.

③ دریم روایت «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» دې یعنی «أَرْهَقْنَا» د فعل ماضی جمع متکلم صیغه ده نو قاف ساکن دې او «الصَّلَاةَ» د مفعول کیدو په وجه منصوب دې په دې صورت کښې به معنی دا وی «أَحْرَبْنَا هَا وَتَهَا حَتَّى كِدْنَا أَنْ نَغْشِيَهَا وَتُلْجَهَا بِالصَّلَاةِ الَّتِي بَعْدَهَا» (رُ)

بیا ددې مونځ نه د مازیگر مونځ مراد دې لکه څنگه چه په بعضو روایاتو کښې ددې صراحت موجود دې. (رُ)

(۱) انظر فتح الباری (۲۶۵۱۱) کتاب الوضوء باب غسل الرجلین . ولا یسمح علی القدمین).

(۲) القاموس المحيط (۸۰۰) ۲-.. أرهقه: أغشاه () النهاية (۲۸۳۱۲).

(۳) انظر القاموس (۸۰۰).

(۴) عمدة القاری (۸۱۲).

(۵) فتح الباری (۲۶۵۱۱) کتاب الوضوء باب غسل الرجلین ولا یسمح علی الخفین وعمدة القاری (۸۱۲) والنهاية (۲۸۳۱۲).

(۶) کما فی طریق مسدد عن أبی عوانة عند البخاری فی کتاب العلم باب من أعاد الحدیث ثلاثاً لیفهم عنه رقم ۹۶ وفی طریق موسی عن أبی عوانة عنده أيضاً فی کتاب الوضوء باب غسل الرجلین ولا یسمح علی الخفین رقم (۱۶۳).

قوله فَجَعَلْنَا نَمَسَ عَلَىٰ أَرْجُلِنَا: نو مونې (جلتی: جلتی: سره اودس کولو) پخپلو خپو

باندې مو اوبه موگلي

د مسح نه څه مراد دي؟ په .. مسح.. کښې د دوو معانیو احتمال دي

① یو دا چه مسح پخپل ظاهر باندې معمول ده یعنی په خپو باندې لوند لاس راښکل مراد دی ددې احتمال مراد اختلو په صورت کښې به دا ونیلې کيږي چه په یوه زمانه کښې د خپو وینځلو په ځانې د خپو مسح مشروع وه. روستو د وینځلو حکم راغې او د مسح حکم منسوخ شو لکه څنگه چه امام طحاوی رحمته الله علیه دا رائي ښکاره کړې ده. (۱) خو دلته کښې دا ظاهري معنی مراد نه ده.

② دویمه دا چه د .. مسح.. نه غسل خفیف مراد دي. او مطلب دا دي چه د وخت د تنگۍ او په اودس کښې د جلتي په وجه. او په مونځ کښې د تاخیر د خطري په سبب مونې چه څنگه وینځل. هغه معمولی وو. گویا چه د وینځلو په ځانې مسح کیدله. لکه چه علامه عینی رحمته الله علیه د

قاضی عیاض رحمته الله علیه په حوالې سره نقل کړې دی. «معناه غسل كما هو المراد في الآية...» (۲)

دغه شان علامه عینی رحمته الله علیه د امام طحاوی رحمته الله علیه د .. نسخ.. په رائي باندې کلام کړې دي او فرماینلي ئې دي. «وفيه ظرو، لأن قوله: «نمسح على أرجلنا»، يحتمل أن يكون معناه غسلًا خفيفًا مبقعاً» (۳)

حقیري کله مسح...» (۴)

علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی. چه دلته د .. مسح.. نه د .. غسل.. مراد کیدو یوه قرینه دا هم ده چه که وړاندې په خپو باندې مسح کول فرض وو. او وینځل فرض نه وو نو په «ويل للأعقاب من النار» فرماینلو سره ئې د وعید ذکر ولې فرماینلو. د وعید نه بغیر به ئې صرف دا ارشاد فرماینلې وې. چه بیا دپاره وینځل کوئ. ددې نه معلومه شوه. چه د شروع نه غسل رجليں (دخپو وینځل) مشروع دی. نو دلته به د .. مسح.. نه .. غسل.. مراد اختلې کيږي. (۵) والله اعلم.

(۱) أنظر شرح معاني الآثار (۳۵۱۱) كتاب الطهارة باب فرض الرجلين في الوضوء حيث قال الطحاوي رحمته الله علیه فذكر عبدالله بن عمرو أنهم كانوا يمسحون حتى أمرهم رسول الله ﷺ بإسباغ لأوضوء وخوفهم فقال ويل للأعقاب من النار فدل ذلك أن حكم المسح الذي كانوا يفعلونه قد نسخ ما تأخر عنه مما ذكرنا.

(۲) عمدة القاري (۹۱۲).

(۳) بقعة: جعله ذا بقع والبقعة القطعة من الأرض على غير هيئة التي إلى جنبها ومعنى قوله: غسلًا خفيفًا مبقعاً: غسلًا خفيفًا بحيث ينتضح الماء على رجله فابتل موضع منها دون موضع انظر القاموس المحيط (۶۳۴).

(۴) عمدة القاري (۹۱۲).

(۵) عمدة القاري (۹۱۲، ۱۰).

قوله فَنَادَىٰ بِأَعْلَىٰ صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا: نَبی

کریم ﷺ په اوچت آواز دوه یا درې ځله او فرمانیل... پوندو دپاره د اور د عذاب خرابی ده... اثبات د ترجمې د...، فنادی بأعلى صوته،، جملې نه د امام بخاری رحمه الله مدعا ثابتېږي چه علم دپاره اوچت آواز کول نه صرف جائز بلکه د ضرورت په وخت مستحسن دي. د نبی کریم ﷺ انداز بیان نبی کریم ﷺ چه به کله وعظ او نصیحت کولو نو د نبی کریم ﷺ آواز به پورته کیدو.

① حضرت جابر رضي الله عنه فرماني: «كان رسول الله ﷺ إذا خطب أحمزت عيناه وعلا صوته واشتد غضبه...»

② دغه شان د حضرت نعمان بن بشير رضي الله عنه په روايت کښې دي: «سمعتُ رسول الله ﷺ يخطب،

يقول: أندرتمك النار، أندرتمك النار، أندرتمك النار، حق لو أن رجلاً كان بالشوق لسمعه من مقال

هنا...»

③ دغه شان په يو بل روايت کښې دي: «...حق لو كان رجل في أقصى الشوق لسمعه وسمع أهل الشوق

صوته وهو على المنبر...»

قوله وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ:

د «ويل»، او «عقب»، تحقيق او مراد «ويل»، د عذاب او هلاکت او خسران او بربادۍ په معنی

کښې راځي. دغه شان په بعضو رواياتو کښې راځي، «ويل وادي جهنم...»،

په بعضو رواياتو کښې راځي: «ويل وادي جهنم يسيل منه صديد أهل النار»

.. اعقاب.. د عقب جمع ده. پوندو ته وائي. دلته.. اصحاب الاعقاب.. (پوندو والا) مراد دي

او سرې چونکه پخپلو پوندو باندې او درېږي. نو کله چه خپې په جهنم کښې وي نو پخپله به

هم په جهنم کښې وي. د اعقاب.. د تخصیص يوه وجه دا هم کيدې شي. چه دا په اوبو

باندې لوندول پکار وو. خو دا لوندې نشوي نو چونکه د الله تعالی فرض په دې کښې پاتې

شو. نو هم دا حصه به په عذاب کښې وي والله اعلم.

خلاصه د پوره خبرې خلاصه دا شوه. چه کله د مازيگر د منوخ وخت تنگ شو. نو حضرات

صحابه کرام رضي الله عنهم په جلتۍ جلتۍ سره اود سونه کول په دې طريقه اودس کولو کښې د خپو

څه حصه خاص طور باندې د پوندو حصه د اوچ پاتې کيدو زيات امکان وو په دې وجه نبی

کریم ﷺ په اوچت آواز سره دوه دزي ځله خبرداري ورکړو او وې فرمانیل چه د خپو حکم

ويښل دي. چه دا اسباع (اوبو اچولو) سره کول پکار دي صرف مسح کولو والا وينخل

(صحيح مسلم (۲۸/۱) كتاب الجمعة) _

(مسند أحمد (۲۷۲/۴) أحاديث نعمان بن بشير رحمهما الله) _

[بقيه حاشيه په راروان صفحه...]

(المصدر السابق) _

کافی نه دی ممکن ده چه په دې طریقه څه حصه اوچه پاتې شی په دې وجه نه دوه درې ځله ((ویل لا عقاب من الثار)) او فرمانیل چه ټول نه واورى او پوهه شی تنبیه ددې نه معلومه شوه چه طریقه د خپو غسل (وینخل) دى مسح کول نه دى. حالانکه روافض د خپو وظیفه مسح گرځوى تفصیلى بحث به انشاء الله روستو په .. کتاب الوضوء .. کښې راځی وانه اعلم بالصواب

٤- ((بَابُ قَوْلِ الْمُحَدِّثِ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأُنْبَأَنَا))

((وَقَالَ لَنَا الْمُحَدِّثُ كَانَ عِنْدَ ابْنِ عُيَيْنَةَ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأُنْبَأَنَا وَسَمِعْتُ وَاحِدًا وَقَالَ ابْنُ مَعْبُودٍ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ الصَّادِقُ الْمَصْدُوقُ وَقَالَ شَيْبَانُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَلِمَةً وَقَالَ حَدِيثُهُ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثُهُنَّ وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَمَا يَرَوِي عَنْ رَبِّهِ وَقَالَ أَنَسُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَمَا يَرَوِيهِ عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرَوِيهِ عَنْ رَبِّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ))

وړاندې باب سره مناسبت د مذکوره باب ماقبل سره مناسبت دا دې چه په تیرشوی باب

کښې د ،، رفع الصوت بالعلم ،، ذکر وو چه حاضرین نه یاد کړی او نورو ته نه واورسوی او نورو ته رسولو دپاره . چونکه په دې الفاظو کښې به دڅه ضرورت راپیښیږی او ددې الفاظو د لغوی او اصطلاحی معانیو بیانولو حاجت وی په دې وجه نه ،، باب قول المحدث حدثنا ،، او

أخبرنا وأنبأنا ،، منعقد کړې دي.

د ترجمه الباب مقصود ① علامه ابن رشید رحمته الله فرمائی چه امام بخاری رحمته الله دې ترجمې سره دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده. چه دوی پخپل کتاب کښې هغه حدیثونه نقل کړی دی کوم چه مسند دی. او د نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم نه منقول دی. ځکه چه حدیث مسند په ،، حدثنا ،، او ،، أخبرنا ،، سره نقل کولې شی.

② یومقصد دا هم رځولې شی چه محدثینو د روایت نقل کولو په سلسله کښې کوم مختلف الفاظ مخصوص ساتلي دی. نو آیا دا ددوی د دماغو اختراع ده. او که په دې سلسله کښې پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم او ددوی د اصحابو نه هم څه ثابت دی. او چونکه دا معلومه شوې ده. چه اسناد په دین کښې داخل دی په دې وجه اوس دا تلاش ضروری دې چه کومې طریقې

بقیه حاشیه د تیر مخ... الجامع للترمذی کتاب التفسیر باب ومن سورة الأنبياء رقم ٣١٦٤ والمسنَد الأحمد (٧٤١٣) والمستدرک للحاکم (٥٩٦١٤) کتاب الأحوال وصححه الحاکم وأقره الذهبی رحمته الله.
(١) أخرجه السيوطي في الدر المنثور (٨٢١١) و (٣٠٣١٦) وفيه روايات كثيرة فراجعه إن شئت.

محدثینو عالمانو اختیار کری دی. ددې هم څه اصل شته او که نشته. که ددې اصل وی. یعنی پیغمبر ﷺ یا ددوی اصحابو ﷺ ددې الفاظو استعمال کړې دي. نو دا خبره به مستند وی. ځکه چه دین به هم د پیغمبر ﷺ وی. او د نقل کولو طریقه به هم ددوی نه ثابته وی. او په دې کښې به د هیڅ قسمه شبهې گنجائش باقی پاتې نشی.

ددې تقریر په صورت کښې به د ترجمه الباب، قول المحدث حدثنا واهبنا، مطلب دا وی چه صرف هم ددې درې الفاظو په باره کښې تفتیش او تحقیق مقصود نه دي بلکه ددې نه علاوه نور هم چه څومره طریقي د روایت نقل کولو دپاره استعمالولې شی. هغه به ټولې مراد کښې داخل وی. په دې تقدیر باندې به «قال لنا الحمیدی: کان عندنا من عینه حدثنا واهبنا وسعت واحد» دا جمله استطرادی وی. په مقصود کښې به داخل نه وی.

⑤ د ترجمه الباب یو مقصد دا هم کیدې شی. چه د محدثینو عالمانو په نیز دلته د روایت نقل کولو په سلسله کښې مختلف الفاظ استعمالیږی. ددې حیثیت او وزن څه دي؟ یعنی دا الفاظ یو برابر دی. او که په دې کښې د قوت او ضعف فرق دي؟ په دې صورت کښې به د «قال لنا الحمیدی.....» جمله استطرادی نه وی. بلکه ددې مطلب به دا وی. چه په دې الفاظو کښې خپل مینځ کښې د مراتبو فرق نشته. دا ټول برابر دی. محدث ته اختیار دي. که غواړی. حدثنا دې استعمال کړی. او که غواړی د... سمعت... صیغه دې استعمال کړی.

⑥ د ترجمه الباب دا مقصد هم کیدې شی. چه د روایت نقل کولو کومې طریقي په محدثینو کښې معروف (مشهورې) دي. آیا دغه ټولې طریقي جائز دي. یا په دې کښې څه یوه طریقه داسې هم شته. چه هغه ناجائز او گړخولي شی. ځکه چه بعضو حضراتو د... انباء... طریقه کمزورې گړخولي ده. او بعضو دا ناقابل اعتبار گړخولي ده. امام بخاری رحمه الله ترجمه منعقد کړه. او وې بنودل. چه دا ټولې طریقي جائز او قابل د استناد دي. په دې طریقه به د امام حمیدی رحمه الله د ارشاد مطلب دا وی. چه په جواز د تمسک او معمول کیدو کښې ټولې طریقي برابر دي. دا جدا خبره ده. چه بعضو طریکو ته په بعضو باندې ترجیح حاصل ده. لکه څنگه چه د... حدثنا... په تعبیر سره روایت صحیح کیږی. دغه شان به د... اخبار... او... انباء... صیغې اعتبار هم کیږی.

د تحمل حدیث انواع مناسب معلومیږی. چه په دې مقام باندې تاسو د تحمل حدیث په انواعو او د حدیث ادا کولو په طریکو باندې پوهه شی. د اصول حدیث عالمانو د تحمل حدیث اته قسمونه بیان کړی دي.

① السماع من لفظ الشیخ: ددې صورت دا دي چه شیخ د خپل سند روایات اوروی. او شاگرد اوروی. کله شیخ زباني اوروی. او کله په کتاب کښې گټلو سره اوروی. دغه شان شاگرد کله کله صرف په اوریدو باندې اکتفاء کوی. او کله اوریدو سره سره لیکل هم کوی. (۱)

(۱) مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۲) النوع الرابع والعشرون: سماع الحديث وتحمله وضبطه بیان أقسام طرق نقل الحديث وتحمله وفتح المغیث (۱۵۲۲) أقسام التحمل والاختد.

(۲) «القراءة علی الشیخ»: یعنی د شیخ په وړاندې د شیخ مرویات او نیلې شی او شیخ اوری که شاگرد نه وائی او که بل یو طالب علم نه وائی او دې نه وائی بیا دا لوستل که په حفظ (یاد) سره وی او که د کتاب نه وی دغه شان د شیخ اوریدل که حفظاً وی او که کتاب لاس کښي اخستلو سره وی بیا د کتاب په لاس کښي د اخستلو په صورت کښي پخپله د شیخ په لاس کښي کتاب وی او که د بل یو ثقه سړي په لاس کښي وی (۱)

یاد ساتی: چه په «قراعت علی الشیخ»، کښي چه طالب علم کوم روایات وائی هغه دې ددې شیخ مرویات وی نور روایتونه دې نه وی او ددې مقصد دا وی چه طالب علم شیخ ته واورې او توثیق او کړی او که په ضبط کښي څه قسمه کمی وی نو د هغې ازاله او کړی (۱) بیا د جمهورو په نیز دا صورت صحیح دې چه د قراعت په موقعه کتاب د یو ثقه سړي په لاس کښي وی پخپله د شیخ په لاس کښي نه وی ددې نه قاضی ابوبکر باقلانی او امام الحرمین رحمهما الله اختلاف کړی او فرمانی چه پخپله د شیخ په لاس کښي کتاب کیدل پکار دی د بل چا په لاس کښي نه دې پکار (۲) حافظ ابن الصلاح رحمه الله د جمهورو مسلك راجح ګرځولې دې (۳) البته که دغه سړي ثقه نه وی نو دداسې سماع هیڅ اعتبار نشته (۴) «قراعت علی الشیخ»، ته اکثر محدثین عرض هم وائی (۵) وړاندې د باب القراعة والعرض علی المحدث لاتدې ددې زیات تفصیل راځی.

دقرأت علی الشیخ یا عرض حکم: ددې نوع د تحمل د صحت په باره کښي اتفاق دې البته امام ابوعاصم النبیل او عبدالرحمن بن سلام مجمعی د «قراعت علی الشیخ» د عدم جواز قائل دی خو جمهورو ددوی قول رد کړې دې (۱)

دقرأت علی الشیخ مرتبه: ددې نوع څه مرتبه ده؟ په دې کښي درې اقواله دی.

① د امام ابوحنیفه، شعبه، ابن ابی ذئب او یحي القطان رحمهم الله نه منقول دی. د «قراعت علی الشیخ»، درجه د «سماع من الشیخ»، نه زیاته ده. د امام مالک رحمه الله نه هم یو روایت هم دا منقول دې (۲) ددې حضراتو وینا دا ده چه د «سماع من الشیخ» په صورت کښي که شیخ ته سهوه

۱- مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۴، ۶۵) وفتح المغیث للسخاوی (۱۶۸۱۲).

۲- تیسیر مصطلح الحديث (۱۵۸).

۳- توضیح الأفكار لمعانی تنقیح الأنظار (۱۸۷۱۲).

۴- مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۶).

۵- مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۷) وتوضیح الأفكار (۱۸۸۱۲).

۶- فتح المغیث للعراقی (ص. ۱۸۵) ومقدمة ابن لصلاح (۶۴).

۷- المحدثین الفاصل بین الراوی والواعی (۴۲۰، ۴۲۱) وتوضیح الأفكار (۱۸۸۱۲).

۸- ظفر الأمانی (۵۰۶) ومقدمة ابن الصلاح (۶۵).

اوشی نو طالب دیاره رد ممکن نه وی. حالانکه د «، قراءت علی الشیخ»، په صورت کښې که طالب عالم غلطی او کړی نو شیخ د هغې تصحیح کولې شی (۱)

① د امام مالک، سفیان ثوری، امام بخاری رحمهم الله او د حجاز او کوفې ډاکثرو عالمانو په نیز دواړه برابر دي (۲)

② د جمهورو عالمانو په نیز د «، قراءت علی الشیخ»، درجه د «، سام»، نه ادنی او کمتر ده (۳)

البته حافظ سخاوی رحمهم الله فرماني چې په عامو حالاتو کښې خو «، سام»، اعلى ده. خو که څه عارض راپېښ شي نو دا هم ممکن ده چې «، قراءت»، او «، عرض»، د «، سماع»، نه زيات شي مثلاً دا چې طالب علم د شیخ په مقابله کښې اعلم او اضبط وي یا دا چې شیخ د لوستلو د حالت په مقابله کښې د اوریدو په حالت کښې زيات احفظ او متيقظ وي نو په داسې صورت کښې به «، قراءت»، د «، سماع»، نه اولی او اعلى وي (۴)

خلاصه دا ده چې په کوم صورت کښې دغلطو نه د بچ کیدو امکان زيات وي هغه صورت اولی او اعلى دي (۵) والله اعلم.

③ «الاجازة»: يعنى شيخ چاته د روايت کولو اجازت ورکړي. که دا اجازت لفظاً وي او که کتابه وي. مثلاً شيخ يوکس ته اوواني يا ليکلي ورکړي چې «أجرتك أن تروى عنى صحيح البخاري» (۶)

د اجازت قسمونه د اصولو عالمانو د اجازت ډير قسمونه ليکلي دي

① «اجازة معین لمعین»، يعنى مجاز به او مجاز له دواړه معين وي. يو هم مبهم نه وي (۷)

مثلاً شيخ داسې اوواني «أجرتك أيها الطالب كتاب البخاري» يا داسې اوواني «أجرتكم الأصول الستة» دلته مجاز له يعنى مخاطب معين دي او مجاز به يعنى «صحيح بخاري» يا «صحيح سته» هم معين دي. دغه شان دا هم ويلي شي چې «أجرت فلاناً جميع ما شئت عليه فهرى». د اجازت دا صورت د جمهور محدثينو په نیز صحيح کیدو سره سره د اجازت ټولو

۱- ظفر الأمانی (۵۰۶)۔

۲- فتح المغیث للعراقی (۱۸۶) وفتح المغیث للسخاوی (۱۷۱۲) ومقدمة ابن الصلاح (۲۶۵) وتوضیح الأفكار (۱۸۹۱۲)۔

۳- المصادر السابقة)۔

۴- فتح المغیث للسخاوی (۲۱۴۱۲) وظفر الأمانی (۵۱۲)

۵- المصدر السابق)۔

۶- فتح المغیث للسخاوی (۲۱۴۱۲) وظفر الأمانی (۵۱۲)۔

۷- مقدمة ابن الصلاح (۷۳) وظفر الأمانی (۵۱۳)

انواعو نه اعلی دې اگرچه بعضو حضراتو په دې باندې هم کلام کړې دي (۱)

⑦ «اجازة معین فی غیر معین»، یعنی طالب علم کوم چه مجاز له دې دا متعین وی او مجازیه غیر معین وی (۲)، مثلاً داسې اووانی «أجرتك أو أجرت لكم أو أجرت فلاناً مسيوعلی أو مرویال» دلته د مسموعاتو او مرویاتو تعیین او تشخیص نشته.

⑧ «اجازة غیر معین فی معین»، یعنی مجاز له غیر معین وی او محال به متعین او مشخص وی مثلاً «أجرت أهل زمان رواية صحیح البخاری» (۳)

⑨ «اجازة غیر معین فی غیر معین»، یعنی نه مجاز له معین وی او نه محال به مثلاً داسې اووانی «أجرت أهل زمان رواية مسيوعلی» (۴)

«اجازة المعدوم»، یعنی کوم ماشوم چه اوس پیدا شوې هم نه وی هغه ته اجازت ورکول بیا ددې دوه صورتونه دی

① یو دا چه دې معدوم ته اصالتاً اجازت ورکړې شی مثلاً داسې اوونیلې شی «أجرت لمن یولد لفلان»

② او دویم صورت دا دې چه په موجود باندې عطف اوکړې شی تبعاً او ضمناً اجازت ورکړې شی مثلاً داسې اوونیلې شی «أجرت لفلان ولمن یولد له» یا داسې اووانی «أجرت لك ولعقبك» (۵) ددې نوع اجازت هم بعضو حضراتو اجازت ورکړې دې خو صحیح دا ده چه معدوم (غیر موجود) ته اصالتاً اجازت ورکول صحیح نه دی البته تبعاً او ضمناً د اجازت ورکولو گنجائش شته (۶)

③ «اجازة الطفل الذی لم یتیز»، یعنی مجاز له داسې ماشوم وی چه هغه د هوښیار توب عمر ته نه وی رسیدلې. د جمهورو په نیز هغه ته اجازت ورکول صحیح دی البته د سماع دپاره د هوښیار توب عمر شرط دې نو کوم ماشوم چه د تمیز عمر ته نه وی رسیدلې د هغه سماع معتبر نه ده (۷)

④ «اجازة المجاز»، یعنی شیخ اجازت ورکولو کښې داسې اووانی «أجرت لك ما أجرتك» (۸)

(۱) ظفر الأمانی (۵۱۳) ومقدمة ابن الصلاح (۷۲) -

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۷۳) -

(۳) ظفر الأمانی (۵۱۳) -

(۴) مقدمة ابن الصلاح (۷۳) -

(۵) ظفر الأمانی (۵۱۵) ومقدمة ابن الصلاح (۷۵) -

(۶) المصدر السابق -

(۷) ظفر الأمانی (۵۱۶) ومقدمة ابن الصلاح (۷۶) -

(۸) مقدمة ابن الصلاح (۷۷) وظفر الأمانی (۵۱۷) -

حاصل دا چه د اجازت ثومره قسمونه دی. ټولو کښې اختلاف دې چه آیا ددې نه روایت کول صحیح دی. او که نه دی. په دې کښې رومې صورت خو تقریباً ټول حضرات صحیح وگرځوی. بلکه بعضو حضراتو خو دا وئیلی دی. چه اختلاف د رومې صورت نه علاوه په باقی انواعو کښې دې. د رومې نوع په صحیح کیدو کښې دچا اختلاف هم نشته. البته د باقی انواعو په باره کښې اختلاف اگرچه زیات دې. خو د «إجازة المعدوم اصاله»، نه علاوه په باقی انواعو کښې صحیح دا ده. چه صحیح دې. (۱) خو دلته حافظ ابن حجر رحمته الله په شرح نخبه الفکر کښې د «اجازت» بحث په آخر کښې یوه تنبیه کړې ده. د هغې لحاظ ساتل ضروری دی. هغه لیکي: «وکل ذلک كما قال ابن الصلاح، توسع غیر مرضی، لأن الإجازة الخاصة بالمعينة مختلف في صحتها اختلافاً قوياً عند القدماء، وإن كان العمل استقر على اعتبارها عند المتأخرين، فهي دون السام بالاتفاق، فكيف إذا حصل فيها الاسترسال المذكور، فإنها تزاد ضعفاً، لكننا في الجملة غیر من إيراد الحديث معضلاً والله أعلم» (۲)

(۳) **المناولة:** د مناوله معنی اعطاء ده. په اصطلاح کښې د «مناوله» صورت دا وی. چه شیخ طالب علم ته خپل مرویات ورکوي. که «تعلیماً بالبیع والهبة» وی. او که د اجاره او اعارة په طور وی. (۴) ددې یو څو صورتونه مشهور دي:

① یو مناوله مقرونه بالاجازة (۵) او دویم مجرده عن الاجازة. د مقرونه بالاجازة صورت دا دې. چه شیخ پخپلو مرویاتو باندې مشتمل کتاب خپل شاگرد ته ورکوي. او دا کتاب یا خو اصل وی. یا د اصل نه نقل کړې شوی او تصحیح شده وی. او د ورکولو صورت دا وی. چه یا ئې تعلیم په طور ورکوي. په دې طریقه چه خرڅ ئې کړی. یا ئې هبه کړی. یا ئې د اجارې یا د عاریت په طور ورکوي. چه ددې نه ئې نقل کړی. او مقابله ئې اوکړی. او خپل ځان سره ئې اوساتی. بیا هغه کتاب ورکوي. او اووانی. «هَذَا سَامِيٌّ أَوْ رَوَائِقِي عَنْ فُلَانٍ، فَارَوْاهُ عَنِّي» یا داسې اووانی. «أَجُودُ لَكَ رَوَايَتَهُ عَنِّي» (۶)

د مناوله دویم صورت «مجرده عن الاجازة» دې یعنی شیخ کتاب یا مرویات خپل شاگرد ته ورکوي. خو باقاعده د روایت کولو اجازت نه ورکوي. (۷)

د مناوله یو صورت دا هم دې. چه طالب یو کتاب یا حدیث یا څه جزه واخلي. او شیخ ته

(۱) المصادر السابقة.

(۲) نزعة النظر في توضيح نخبه الفكر (۱۲۵) خاتمة الكلام على صيغ الأداء.

(۳) فتح المغيب (۲۸۵/۲) وظفر الأمانی (۵۱۹).

(۴) مقدمة ابن الصلاح (۱۶۵، ۱۶۶) النوع الرابع والعشرون معرفة كيفية سماع الحديث وتحمله وصفه ضبطه نفسه الرابع المناولة وفتح المغيب للعراقي (۲۱۶) وفتح المغيب للسخاوي (۲۸۷/۲).

(۵) مقدمة ابن الصلاح (۱۶۹) وفتح المغيب للعراقي (۲۱۹) وفتح المغيب للسخاوي (۳۰۱/۲).

راشی او د شیخ په وړاندې ئې بیش کړی. شیخ په دې کښې غور او فکر وکړی بیا دا واپس ورکړی او داسې اوواڼی: «وقت علی مافیہ، وهو حدیثی عن فلان أو رواقی عن شیوخی فیہ، فأروہ مفی» دې صورت ته هم عرض وائی. او... قراءت علی الشیخ... ته هم عرض وائی. په دې وجه حافظ ابن الصلاح رحمہ اللہ د... قراءت علی الشیخ... عرض ته... عرض القراءة... او دې موجوده زیر بحث عرض ته ئې... عرض المaulه... نوم ورکړې دې ^(۲)

د مناوله حکم او ددې مرتبه د امام مالک، زهری، یحیی بن سعید انصاری، مجاهد، ابو الزبیر، مسلم الزنجی، علقمه، ابراهیم نخعی، ابن وهب، ابن القاسم، اشهب، قتاده، ابو ابوالعالیه رحمہم اللہ نه منقول دی. چه... تحمل بالمناولة المقرونة بالاجازة... او... تحمل بالسمع... دواړه برابر دی. ^(۳)

خو امام ابوحنیفه، امام شافعی، امام احمد، سفیان ثوری، عبدالله بن المبارك او اسحاق بن راهویه رحمہم اللہ فرمائی. چه د... تحمل بالمناولة المقرونة بالاجازة... درجه د... سماع... نه کترده. ^(۴) حافظ ابن الصلاح او ددوی متبعینو دا صحیح او راجح گرځولې ده. ^(۵)

البته د... مناوله مجردة عن الاجازة... په باره کښې اختلاف دې. چه آیا په دې صورت کښې روایت کول جائز دی. او که نه دی؟ خطیب بغدادی رحمہ اللہ د بعضو حضراتو نه جواز نقل کړې دې. او بعضی حضرات دا جائز نه گڼی. ^(۶)

⑤ المکاتبة: د مکاتبه صورت دا وی. چه شیخ د خپلو مرویاتو او مسموعاتو څه حصه پخپله اولیکي. یا ئې پخپل یو معتمد کاتب اولیکي. او خپل شاگرد ته ئې اولیکي ^(۷)

ددې هم دوه قسمونه دی

① یو دا چه کتابت اجازت سره مقرون وی. چه په شروع کښې یا آخر کښې «أجرتك»، هم اولیکي. ^(۸)

② دویم صورت دا وی. چه صرف مکتوب وی. د اجازت اقتراڼ ورسره نه وی ^(۹) په رومبی صورت کښې روایت کول صحیح دی. او ددې درجه د... مناوله مقرونة بالاجازة... برابر

(۱) مقدمة ابن الصلاح (۷۹) وفتح المغیث للعراقی (۲۱۶) وظفر الأمانی (۵۲۰)۔

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۷۹)۔

(۳) ظفر الأمانی (۵۱۹)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) مقدمة ابن الصلاح (۸۰) وفتح المغیث للعراقی (۲۱۷) وفتح المغیث للسخاوی (۲۹۳/۲)۔

(۶) فتح المغیث للسخاوی (۳۰۱/۲، ۳۰۳)۔

(۷) مقدمة ابن الصلاح (۸۳) وظفر الأمانی (۵۲۱، ۵۲۲) وفتح المغیث للعراقی ۲۲۔

(۸) مقدمة ابن الصلاح (۸۳) وظفر الأمانی (۵۲۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۳)۔

(۹) المصادر السابقة۔

ده او د دویم صورت په جواز کښې اگرچه د بعضو حضراتو اختلاف دې. خو راجع داده چه په دې صورت کښې هم روایت کول صحیح دی (۱)

⑤ الاعلام: اعلام دا دې چه شیخ طالب ته دا اووانی چه دا جز، یا دا کتاب زما روایت کړې شوې دې (۲) په دې کښې د روایت کولو حکم یا ددې د اجازت مذکور نه وی. د «اعلام» په بنیاد باندې روایت د حدیث صحیح دې اوکه نه دې؟ د ابن جریج او عبیدالله عمری نه علاوه نور هم ډیر محدثین ددې خبرې قائل دی چه مطلق .. اعلام .. سره روایت کول جائز دی. بلکه قاضی عیاض رحمته الله خو فرمانی چه دا صورت نه صرف جائز دې بلکه که شیخ منع او کړی بیا هم روایت کول جائز دی ددې په مقابل کښې اصح قول دا دې چه مجرد .. اعلام .. نه روایت کول صحیح نه دی. ځکه عین ممکن ده چه شیخ ته په دې کښې څه خلل معلوم وی. چه ددې په وجه هغه د روایت کولو اجازت نه ورکوی. (۳)

⑥ الوصیة: د تحمل حدیث اووم قسم وصیت دی ددې صورت داسې وی چه شیخ د مرګ په وخت یا د سفر په وخت د خپل روایت کړې شوی کتاب یو سړی دپاره وصیت او کړی. (۴) د تحمل په دې نوع سره روایت کول جائز دی اوکه نه؟ بعضو حضراتو په دې صورت کښې هم روایت کول جائز گرځولی دی حالانکه صحیح دا ده چه د تحمل په دې نوع سره روایت کول صحیح نه دی. (۵)

⑦ الوجادة: .. وجاده .. مولد مصدر دې یعنی د عربو د قدمات نه دا منقول نه دې بلکه اهل اصطلاح دا د مصدر په طور استعمال کړې دې. (۶) په اصطلاح کښې .. وجاده .. دا ده چه یو کس ته د یو شیخ کتاب ملاوښی او ددې شیخ نه دې راوی ته په انواعو د اجازت کښې په یوه طریقه هم اجازت حاصل نه وی. (۷) د وجاده په بنیاد باندې روایت کول: د متقدمینو او متاخرینو معمول پاتې شوې دې البته روایت بالوجاده ته د .. منقطع .. درجه ورکړې شوې ده. اگرچه په دې کښې یو نوع اتصال هم موندلې شی. (۸) و الله اعلم

(۱) مقدمة ابن الصلاح (۸۳، ۸۴) وظفر الأمانی (۵۲۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۳)۔

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۸۴) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۴، ۲۲۵) وظفر الأمانی (۵۲۳)۔

(۳) المصادر السابقة۔

(۴) مقدمة ابن الصلاح (۸۵) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۶) وظفر الأمانی (۵۲۴)۔

(۵) المصادر السابقة۔

(۶) فتح المغیث للعراقی (۲۲۷) ومقدمة ابن الصلاح (۸۶) وظفر الأمانی (۵۲۴)۔

(۷) المصادر السابقة۔

(۸) المصادر السابقة۔

طرق داداء حدیث

د سماع الفاظ که حدیث د تلقی د... سماع من الشیخ... په طریقه وی نو ددې د ادا کولو دپاره د«سمعت، حدثنی، حدثنا، أخبرنا، أنبأنا، ثبأتنا، قال لی فلان، قال لنا فلان، ذکر لی فلان، ذکر لنا فلان» الفاظ استعمالیری قاضی عیاض^(۱) ددې ټولو کلماتو د اطلاق په صحیح کیدو باندې اجماع نقل کړې ده^(۲)

د سماع د الفاظو مراتب البته دا اطلاق د متقدمینو په نیز دې او متاخرینو روستو دغه الفاظ مخصوص کړې دی چه ددوی په نیز د... سماع... په ذریعه تحمل کړې شوی روایات... سمعت... حدثنی... او... حدثنا... سره ادا کولې شی او د... أخبرنی... او... أخبرنا... په ذریعه به هغه روایات ادا کولې شی. کوم چه د... قرائت علی الشیخ... په طریقه حاصل کړې شوی وی او د...، أنبأنا،، او...، اذنا،، اطلاق به... اجازت... دپاره وی او د...، قال لی فلان،،، قال لنا فلان،،، ذکر لی فلان،،، او...، ذکر لنا فلان،،، الفاظ د هغه روایاتو دپاره مخصوص دی کوم چه مذاکره کښې حاصل شوی دی.^(۳)

بیا په دې الفاظو کښې د... سمعت... لفظ په دې اعتبار سره د ټولو نه ارفع دې چه دا لفظ د... اجازت... مکاتبت... په ذریعه حاصل شوو روایاتو دپاره دی. دغه شان د تدلیس په موقعه نه استعمالیری. حالانکه ددې په مقابله کښې د... حدثنا... لفظ په داسې موقعو باندې بعضو حضراتو استعمال کړې دی.^(۴)

بیا دلته دا وضاحت هم ضروری دې چه د... حدثنی... اطلاق به په هغه صورت کښې وی. کله چه سامع یواځې وی او د... حدثنا... مطلب دا دې چه په سماع د حدیث کښې نور حضرات هم شریک دی. دغه شان د... أخبرنی... استعمال به اصطلاح کښې هغه صورت کښې وی. کله چه قراءت کونکې طالب یواځې وی او د... أخبرنا... لفظ به د یو نه په زیات کیدو باندې دلالت کوی.^(۵)

تنبيه دلته ددې خبرې وضاحت هم پکار دې چه په لغت کښې په... تحدیث... اخبار... او... انباء... کښې هیڅ فرق نشته لکه چه د الله ارشاد دې. ﴿يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا﴾ بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا^(۶) دغه شان ارشاد دې. ﴿وَلَا يَنْتَبِكُ مِثْلُ خَبِيرَةٍ﴾^(۷)

^(۱) مقدمة ابن الصلاح (۶۲) النوع الرابع والعشرون سماع الحديث وتحمله وضبطه وفتح المغیث للعراقي (۱۸۲)

^(۲) فتح المغیث للعراقي (۱۸۳، ۱۸۴) _

^(۳) مقدمة ابن الصلاح (۶۳) النوع الرابع والعشرون _

^(۴) نزعة النظر فی توضیح نخبه الفكر (۱۱۸) _

^(۵) الزلزال: ۴، ۵ _

^(۶) فاطر: ۱۴ _

دغه شان په حدیث باب کنبې د نبی کریم ﷺ ارشاد دې: «ان من الشجر شجرة لا يسقط ورقها، وانها مثل المسلم، فحدثني ما هي؟ فوقم الناس في شجر البوادي، قال صدق الله ووقع في نفسى انها النخلة، فاستحييت ثم قالوا: حدثنا ما هي يا رسول الله ﷺ؟»

د کتاب العلم په یو طریق کنبې د «یا رسول الله اعبرنا بهما» الفاظ دی. (۱) او د کتاب التفسیر په یو طریق کنبې د «،،حدثني»، په ځانې «،،اعبرني»، لفظ راغلې دې. (۲) او د اسماعیلی په یو طریق کنبې د «،،أنه»، لفظ وارد شوې دې. (۳)

د «،،سماع من لفظ الشيخ»، او «،،قراة علی الشيخ»، په صورت کنبې به په الفاظ ادا کنبې تفریق کیږي او که نه؟ په لغت کنبې چونکه دا ټول الفاظ مترادف او هم معنی دي. په دې وجه د عالمانو یو لونی جماعت چه په دې کنبې امام زهري، امام مالک، سفیان بن عیینه، یحي القطان، او اکثر حجازیین او کوفیین شامل دي. ددې خبرې قائل دي. چه په دې کنبې د هر یو لفظ استعمال جائز دي. (۴)

او اسحاق بن راهویه، امام نسائی، ابن حبان او ابن منده ټټټ ددې خبرې قائل دي. چه کله سماع من لفظ الشيخ وی. نو دا الفاظ علی الاطلاق ونیلې شی. او که قراة علی الشيخ وی. نو دا الفاظ به «،،قراة»، سره مقید کولې شی. (۵)

او امام ابن جریج، اوزاعی، شافعی، ابن وهب، او د مشرق اکثر و عالمانو د الفاظو تخصیص کړې دې چه د «،،سماع من لفظ الشيخ»، په صورت کنبې به «،،تحدیث»، او د «،،قراة علی الشيخ»، په صورت کنبې به د «،،اخبار»، لفظ استعمالولې شی. (۶) روستو ددوی متبعینو هغه تفصیل اختیار کړې دې. کوم چه مونږه وړاندې ذکر کړې دې چه «،،حدثني»، د یوکس دپاره دې. او «،،حدثنا»، او «،،اخبارنا»، د جمعې دپاره دې. (۷)

خو دلته چه حافظ ټټټ کومه تنبیه کړې ده. هغه یاد ساتل پکار دی. چه دا ټول تفصیل د مستحسن کیدو حده پورې دې. ددې التزام څه واجب نه دې. البته متاخرینو ته ددې مذکوره اصطلاحاتو رعایت کول پکار دی. ځکه چه اوس دې د حقیقت عرفیه حیثیت اختیار کړې

(۱) صحیح بخاری (۲۴۱۱) کتاب العلم باب الحیاة فی العلم رقم (۱۳۱)۔

(۲) صحیح بخاری (۶۸۱۲) کتاب التفسیر سورة ابراهيم باب «كَشْرَةُ طَبِيعَةِ أَصْلَهَا ثَابِتٌ وَقَرَعَهَا فِي السَّمَاءِ نَوَى أَكْثَرِ كُلِّ جَبَلٍ» رقم (۴۶۹۸)۔

(۳) ذکره الحافظ فی الفتح (۱۴۴۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۴۵۱)۔

(۵) المصدر السابق۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) المصدر السابق۔

دی که ددی رعایت اونکری شی. نو د خلط خطر ده. (۱) والله اعلم
 ده، قرات علی الشیخ، په صورت کښې د اداء الفاظ هغه روایات د کومو تحمل چه د
 .. قرات علی الشیخ.. په طریقه باندې شوې وی. د هغې د ادا کولو یو خو صورتونه دی

① یو صورت دا دی چه، «قرأت علی فلان، یا، قرأت علی فلان وأنا اسمع، فأتی به»، اوونیلې شی. دا
 صورت د ټولو نه اعلی او اسلم دی. په دې کښې هیڅ اشکال نشته. (۲)

② دویم صورت دا دی. چه په .. سماع من الشیخ.. کښې چه کوم الفاظ استعمالیږی. هغه
 دلته کښې تقیید سره استعمال کړې شی. مثلاً اوونیلې شی. «حدثنا فلان قراءة عليه»، یا
 «أهینا قراءة عليه»، دا د رومبی قسم په مقابل کښې کمتر دی. (۳)

③ دریم صورت دا دی. چه ددې قسم دپاره هم ده، «سماع من الشیخ»، والا الفاظ، «حدثنا»،
 او، «أهینا»، بغیر دغه قید نه استعمال کړې شی. نو په دې کښې اختلاف دی.

مذاهب علماء ④ د عبدالله بن المبارک. یحي بن يحي تميمی. احمد بن حنبل. او نسائی
 منزه وغیره مذهب دا دی. چه دغه شان علی الاطلاق استعمالول جائز نه دی.

⑤ ددې په مقابل کښې د حجاز او دکوفې داکثرو عالمانو، او د امام زهری. امام مالک.
 سفیان بن عیینه او یحي بن سعید القطان منزه وغیره متقدمینو امامانو په نیز ددې الفاظو
 علی الاطلاق استعمالولو کښې هیڅ باک نشته. د امام بخاری رحمه الله هم دا مذهب دی. (۴) په
 دې مجوزینو کښې بعضو خو .. سمعت فلاناً.. ونیل هم صحیح گرځولی دی. (۵)

⑥ په دې قسم کښې دریم مذهب دا دی. چه په دواړو لفظونو کښې فرق دی. د امام شافعی
 او ددوی د اصحابو قول دی. چه د .. قرات علی الشیخ.. په طریقه د حاصل شوو روایاتو
 ادا کولو دپاره .. اخیرنا .. استعمالول صحیح دی. د .. حدثنا .. اطلاق صحیح نه دی. هم دا
 خبره د امام مسلم رحمه الله او د جمهور اهل مشرق نه منقول ده. اکثر محدثین هم ددې قائل
 دی. (۶) حافظ ابن الصلاح رحمه الله فرمائی: «الفرق بينهما صار هو الشائم الغالب على أهل الحديث،
 والاجتهاد لذلك من حيث اللغة عناء وتكلف، وغير ما يقال فيه: إنه إصلاص منهم أرادوا به التمييز بين
 التوعين، ثم خصص التزم الأول بقول، حدثنا، لقوة إشارات بالنطق والشافعية»، والله اعلم. (۷)

(المصدر السابق) -

(مقدمة ابن الصلاح (۶۵) النوع الرابع والعشرون وفتح المغيث للعراقي (۱۸۷) -

(المصادر السابقة)

(المصادر السابقة)

(مقدمة ابن الصلاح (۶۵) وقال القاضي عياض وهو قول روى عن مالك والثوري وابن عيينة.. ففتح المغيث
 للعراقي (۱۸۷) -

(مقدمة ابن الصلاح (۶۵ ۶۶) وفتح المغيث للعراقي (۱۸۸) -

(مقدمة ابن الصلاح (۶۶) -

د اجازت په طریقې سره د حاصل شوو روایاتو طریقه اداء ① بعضو حضراتو د... حدثنا... او... خبرنا... استعمالولو علی الاطلاق اجازت ورکړې دي. دا د ابن جریج، امام مالک، امام الحرمین او اهل مدینه نه منقول دي.^(۱)

② خو د جمهورو په نیز الفاظ د سماع او قراءت مقید استعمالول پکار دی. مثلاً داسې ونیل پکار دی، «حدثنا إجازة»، یا، «أخبرنا إجازة».^(۲)

د اجازت یو څو نور الفاظ دلته یو څو الفاظ نور هم دی. کوم چه په... اجازت... کښې استعمال کړې شوی دی. لکه چه بعضو حضراتو... شافهني فلان... او... خبرنا مشافه... استعمال کړې دي.^(۳) د امام اوزاعی نه منقول دی. چه دوی د... اجازت... دپاره، «أخبرنا، لفظ استعمال کړې دي. او د، «قرأت علی الشیخ»، دپاره نې، «أخبرنا، استعمال کړې دي.^(۴)

دغه شان اجازت دپاره متاخرینو د، «أنهنا»، لفظ استعمال کړې دي. بلکه علامه ابوالعباس ونید بن بکر معمري پخپل کتاب، «الوجازة فی تجزیر الإجازة»، کښې د... اجازت... دپاره هم دا استعمال کړې دي. حالانکه د متقدمینو په نیز، «أخبرنا، او، «أنهنا»، هم معنی دی.^(۵) والله اعلم د، «مناوله، په طریقه د حاصل شوو روایاتو طریقه د اداء په دې طریقه کښې هم د سماع الفاظ بعضو حضراتو مطلقاً بغیر دغه قید نه استعمال کړی دی. حالانکه په دې کښې هم غوره دا ده. چه تنقید سره ذکر کړې شی. مثلاً داسې اوونیلې شی، «حدثنا مناولة»، یا، «أخبرنا مناولة»، دغه شان صرف، «ناولق»، ونیل هم صحیح دی. او که مناوله مقرون بالاجازة وی نو، «ناولق وأجازل»، ونیلو سره روایت کول غوره دی.^(۶) والله اعلم.

د کتابت، اعلام، وصیت، او وجاهه په طریقو سره د حاصل شوو روایاتو طریقه د اداء

① مکاتبت سره د حاصل شوو روایاتو ادا کولو دپاره یا خو د کتابت تصریح او کړې شی. او اوونیلې شی. چه، «کتب إل فلان»، یا الفاظ د سماع او قراءت مقید استعمال کړې شی او اوونیلې شی. «حدثنا کتابة»، یا، «أخبرنا کتابة»،^(۷) دغه شان د... اعلام... په طریقه د حاصل شوو روایاتو ادا کولو دپاره اوونیلې شی. «أعلنی شیخی بکذا»،^(۸) د... وصیت... په

۱، مقدمة ابن الصلاح (۸۱) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۰).

۲، مقدمة ابن الصلاح (۸۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۰).

۳، مقدمة ابن الصلاح (۸۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۱).

۴، المصادر السابقة).

۵، المصادر السابقة).

۶، مقدمة ابن الصلاح (۸۱) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۰).

۷، مقدمة ابن الصلاح (۸۴) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۴).

۸، نسیر مصطلح الحديث (۱۶۳، ۱۶۴).

صورت کنی به یا خو، «أوصی بالفلان بكذا»، وائی او یا به، «حدثنی فلان وصیة»، وائی (۱)

⑤ د. «وواجه»، به صورت کنی به راوی، «وحدث بخط فلان»، یا، «قرأت بخط فلان»، و نیلو سره روایت سره د سند نه نقل کوی. (۲)

قوله وَقَالَ لَنَا الْحَمِيدِيُّ كَانَ عِنْدَ ابْنِ عُيَيْنَةَ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأَتَبَأْنَا وَتَمَعْتُ وَاجِدًا: حمیدی مونږ ته بیان کړل چه د ابن عیینه په نیز، «حدثنا»، «أخبرنا»، «أتبعنا»، او، «سمعت»، ټول یو (برابر) وو.

د قال لنا، قال لی، ذکرلنا، او ذکرلی د استعمال مواقع وړاندې مونږ د اداء حدیث د طریقو لاندې مونږ بیان کړی دی چه، «قال لنا»، «او»، «قال لی»، «دغه شان»، «ذکرلنا»، «او»، «ذکرلی»، «دا ټول الفاظ د سماع من الشیخ الفاظ دی او په اتصال باندې داسې دلالت کوی لکه څنگه چه، «حدثنی»، «حدثنا»، «او»، «سمعت»، «غیره اتصال باندې دلالت کوی البته دا خبره ضروری ده چه د، «قال لنا»، زیات تر اطلاق هغه روایاتو دپاره کیږی. کوم چه د مذاکره په دوران حاصل کړې شوی وی. (۳)

البته که د حرف جار نه بغیر صرف، «قال فلان»، یا «ذکر فلان»، او نیلې شی نو په دې کنیې د انقطاع احتمال هم شته په دې وجه به ددې درجه د، «قال لنا فلان»، یا د «ذکر لنا فلان»، نه کمتره وی. البته که ددې قائل مدلس نه وی او د راوی مروی عنه سره لقاء هم ثابت وی نو دا به په اتصال باندې محمول وی. (۴)

ابن منده رحمته فرمائی دی چه امام بخاری رحمته کوم ځانې کنیې، «قال لی فلان»، فرمائی هغه، «اجازة»، سره حاصل شوی روایات وی سماعاً یا قراءت سره حاصل شوی نه وی دغه شان کوم ځانې چه، «قال فلان»، (د جار مجرور نه بغیر) ذکر کوی هغه تدلیس دې. (۵) هم دا خبره حافظ ابو یعقوب رحمته هم فرمائی. (۶) او حافظ ابو جعفر بن حمدان رحمته فرمائی چه داسې ټول روایات عرضاً او مناوله سره حاصل کړې شوی دی. (۷) دغه شان د ابن حزم رحمته وینا دا ده چه داسې ټول روایات متصل نه دی. (۸)

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) مقدمة ابن الصلاح (۶۴) النوع الرابع والعشرون القسم الأول: السماع من لفظ الشيخ وفتح المغیث للعراقی (۸۴) وفتح المغیث للسخاوی (۱۶۳۱۲) وظفر الأمانی (۵۰۹، ۵۱۰).

(۴) انظر المصادر السابقة لا سيما من عرف من حاله أنه لا يروى إلا ما سمعه كحجاج بن محمد الأغور فروى كتب ابن جريج بلفظ قال إبن جريج فحملها الناس عنه واحتجوا بها (۱۸۴) وفتح المغیث للسخاوی (۱۶۳۱۲) وظفر الأمانی (۵۱۰).

(۵) فتح المغیث للعراقی (۱۸۴) وفتح المغیث للسخاوی (۱۶۳۱۲) وظفر الأمانی (۵۱۰).

(۶) المصادر السابقة.

(۷) المصادر السابقة.

(۸) ظفر الأمانی (۵۱۱).

خو عالمانو ددې ټولو حضراتو د قول تردید کړې دې. چه مثلاً امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په خپل صحیح بخاری کښې د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ مرفوع حدیث نقل کړې دې. «إذا شئ فأكل أو شرب...» ددې په سند بیانولو کښې فرمائی. «حدثنا عهدان...»^(۱) او هم دا روایت پخپل تاریخ کښې نقل کوی. او فرمائی. «قال لى عهدان...»^(۲) غه شان امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په کتاب التفسیر.. کښې د ابراهیم بن موسی نه په صیغه د تحدیث روایت نقل کړې دې.^(۳) حالانکه په .. کتاب الايمان والنذور.. کښې ئې «قال ابراهيم بن موسى...» الفاظ استعمال کړې دى.^(۴)

الحمیدی: د امام حمیدی رحمۃ اللہ علیہ ذکر اگرچه په .. بدء الوحي.. کښې هم راغلې دې.^(۵) خو هلته ډیر زیات اختصار دې. دلته مونږ په لړشان تفصیل سره ددې ذکر کوو. دا ابوبکر عبدالله بن الزبیر بن عیسی بن عبیدالله بن اسامه بن عبدالله بن الحمید بن زهیر بن الحارث بن اسد بن عبدالعزی قرشی اسدی حمیدی مکی دې.^(۶) دوی د بشر بن بکرتنسی، ابو اسامه حماد بن اسامه، سفیان بن عیینه، عبدالعزیز بن محمد دراوردی، فضیل بن عیاض، امام شافعی، مروان بن معاویه فزاری، وکیع بن الجراح، ولید بن مسلم او یعلی بن عبید طنافسی رحمۃ اللہ علیہ نه روایت کوی. ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، ابوزرعه، عبیدالله بن عبدالکریم رازی، امام ابوحاتم محمد بن ادريس الرازی، امام محمد بن یحی ذهلی، یعقوب بن سفیان، او یعقوب بن شیبه رحمۃ اللہ علیہ دى.^(۷)

امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، «الحمیدی عندنا امام»،^(۸)

ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. «أثبت الناس في ابن عيينه، الحمیدی، وهو رئیس أصحاب ابن عیینه، وهو ثقة لإمام»^(۹)

(۱) صحیح بخاری (۲۵۹۱۱) کتاب الصوم باب إذا أكل أو شرب ناسياً رقم (۱۹۳۳)۔

(۲) التاريخ الكبير (۹۱۱) ترجمة محمد بن سيرين رقم الترجمة (۲۱۵)۔

(۳) صحیح بخاری (۷۲۹۱۲) کتاب التفسیر سورة التحريم باب «يا ايها النبي لم تحرم ما أحل الله لك ..» رقم (۴۹۱۲)۔

(۴) صحیح بخاری (۹۹۰۱۲) کتاب الايمان والنذور باب إذا حرم طعامه رقم (۶۶۹۱)۔

(۵) كشف الباری (۲۳۷/۱)۔

(۶) تهذيب الكمال (۵۱۲/۱۴)۔

(۷) د شیوخو او شاگردانو دپاره اوگوری تهذيب الكمال (۵۱۳/۱۴، ۵۱۴)۔

(۸) تهذيب الكمال (۵۱۳/۱۴) وسیر اعلام النبلاء (۶۱۷/۱۰)۔

(۹) تهذيب الكمال (۵۱۳/۱۴) وسیر اعلام النبلاء (۶۱۷/۱۰)۔

امام عجلئہ فرمائی،، لکھ،،»

ابن حبان عجلئہ فرمائی،، کان صاحب سنة وفعل ودين،،»

امام دارقطنی عجلئہ فرمائی،، حافظ،،»

امام حاکم عجلئہ فرمائی،، لکھ مامون،،»

امام بخاری عجلئہ فرمائی،، الحمیدی (امام الحدیث)،،»

حافظ ابن حجر عجلئہ فرمائی،، لکھ حافظ فقیہ،، اہل اصحاب ابن مینہ،،»

ابن سعد عجلئہ فرمائی،،،، کان لکھ کثیر الحدیث،،»

امام حمیدی عجلئہ د حدیثو علم د نورو استاذانو نہ علاوہ د سفیان بن عیینہ عجلئہ نہ خاص طور باندی حاصل کرو۔ تردی چہ ددوی پہ خدمت کنی نورس۔ یا شل کنہ چوری پتی شوې وو۔ (۸) اودامام شافعی عجلئہ نہ نی دققی علم حاصل کرو (۹)

د امام شافعی عجلئہ د وفات نہ پس حمیدی ته پخپله توقع وه چہ ددوی د جانشینی او خلیفه کیدو، سعادت به حاصلیری۔ خو ددوی په مقابلہ کنی ابن عبدالحکمه ته د امام شافعی عجلئہ د جانشینی شرف حاصل شو۔ نو دوی مکې مکرمې ته راغلل او دننه د علم نشر کولو خدمت پوره کول شروع کړل (۱۰)

امام شافعی عجلئہ پخپله ددوی تعریف کنی فرمائی،، ما رأيتُ صاحب بلغه (أي: إنسان) أحفظ من الحمیدی، کان یحفظ لسفیان بن عیینہ عشرة آلاف حدیث،،»

امام اسحاق بن راهوی عجلئہ فرمائی،، (اللمعة فی زمامنا الشافعی، والحمیدی، وأبو عیینہ)،،»

پخپله امام حمیدی عجلئہ فرمائی،، ما دمّت بالحجاز، وأحمد بن حنبل بالعراق، واسحاق بن راهبان، لا

(۱) تعليقات تهذيب الكمال (۵۱۵۱۱۴) نقلًا عن ثقات العجلي (الورقة ۲۹)۔

(۲) الثقات لابن حبان (۳۴۱۸)۔

(۳) تعليقات تهذيب الكمال (۵۱۵۱۱۴) نقلًا عن علل الدارقطني (۱۷۱۱۳)۔

(۴) تهذيب التهذيب (۲۱۶۱۵)۔

(۵) طبقات الشافعية الكبرى (۱۱/ ۲۶۴) وسير اعلام النبلاء (۶۱۹۱۱۰)۔

(۶) تقريب التهذيب (۳۰۳) رقم ۳۳۲۰۔

(۷) طبقات ابن سعد (۵۰۲۱۵)۔

(۸) طبقات الشافعية الكبرى (۲۶۴۱۱) وسير اعلام النبلاء (۶۱۷۱۱۰)۔

(۹) فتح الباري (۱۰/ ۱۱) كتاب بدء الوحي باب كيف كان بدء الوحي (۱)۔

(۱۰) سير اعلام النبلاء (۶۱۹۱۱۰)۔

(۱۱) طبقات الشافعية (۲۶۳۱۱) وسير اعلام النبلاء (۴۶۴۱۱۰)۔

(۱۲) سير اعلام النبلاء (۶۱۹، ۶۸۱۱۱۰) وطبقات الشافعية (۲۶۴۱۱)۔

یغلبنا أحد) (۷) او هم دوی فرمائی «والله لأن أغزو هؤلاء الذین یرذون حدیث رسول الله ﷺ أحبّ الی من أن أغزو عدتھم من الأتراك» (۸)

ددې د لوني شان اندازه ددې نه لگولې شی چه حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی چه امام بخاری رحمه الله د حدیث «انما الأعمال بالنیات» نه د خپل کتاب افتتاح او فرمانیله او د امام مالک رحمه الله په طریق سره نه ددې (حدیث) روایت کولو په ځانې د حمیدی رحمه الله سند ته ترجیح ورکړله. (۹)

امام حاکم رحمه الله فرمائی «ومحدثین اسماعیل اذا وجد الحدیث عنه لا یفرجه الی غیره» من الثقه به (۱۰) امام حمیدی رحمه الله مسند لیکلي دي چه هغه په ، مسند الحمیدی ، نوم سره معروف دي د علامه حبیب الرحمن عظمی رحمه الله تحقیق سره ، مجلس علمی د ابیہیل ، دا په دوو جلدونو کښې شائع کړې دي.

د امام حمیدی رحمه الله وفات په ۲۱۹ هـ یا ۲۲۰ هـ کښې وشو. (۱۱) ، رحمه الله تعالی رحمة واسعة ،
ابن عیینہ: ددوی ذکر اگرچه وړاندې راغلي دي خو ډیر سړسری طور باندې ددوی ذکر شوې وو. (۱۲) دلته لږ په تفصیل سره ددوی حالات ذکر کولی شی.

دا مشهور محدث سفیان بن عیینہ بن ابی عمران هلالی کوفی دي. د دوی کنیت ابو محمد دي. د محمد بن مزاحم اخي الضحاک بن مزاحم مولى وو (۱۳) دا لس روڼه ووپه دوی کښې پنځه روڼه محدثین دي. سفیان، ابراهیم، محمد، آدم، او عمران. (۱۴)

سفیان بن عیینہ رحمه الله د بې شماره محدثینو نه فیض حاصل کړې دي. چه په هغوی کښې د یوڅو مشهورو شیوخو نومونه دا دي ابراهیم بن میسره، اسماعیل بن امیه، اسماعیل بن ابی خالد، ایوب سختیانی، ابو بشر بیان بن بشر اخمسی، جامع بن ابی راشد، جعفر بن محمد الصادق، حسن بن عماره، حمید الطویل، داؤد بن نصیر الطائی، زائدة بن قدامة، زکریا بن ابی زائده، زیاد بن سعد، زیاد بن علاقه، زید بن اسلم، سالم ابی النضر، سفیان الثوری، ابو حازم سلمه بن دینار، سلیمان الاحول، سلیمان الاعمش، سهیل بن ابی صالح، شعبه بن الحجاج، شبيب بن غرقده، صالح بن کیسان، عاصم بن ابی النجود، ابو الزناد، عبدالکريم، ابی امیه، عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج، علی بن زید بن جدعان، عمارة

(۱) المصادر السابقة)۔

(۲) سیر أعلام النبلاء (۱۰/۶۱۹)۔

(۳) سیر أعلام النبلاء (۱۰/۶۲۰)۔

(۴) تهذیب التهذیب (۲۱۶/۵)۔

(۵) سیر أعلام النبلاء (۱۰/۶۱۸)۔

(۶) کشف الباری (۲۳۸/۱) بده الوحي الحدیث الأول)۔

(۷) تهذیب الکمال (۱۷۷/۱۱، ۱۷۸)۔

(۸) المصدر السابق)۔

بن القعقاع، عمرو بن دینار، ابو معاویه عمرو بن عبدالله نخعی، مالک بن انس، ابن شهاب زهري، مسعر بن کدام، معمر بن راشد، منصور بن المعتمر، هشام بن عروه ولید بن کثیر، ابو اسحاق سبیعی، ابو الزبیر مکی رحمہم اللہ

ددوی نہ پہ روایت کونکو کنبی ددوی خیل شیوخ امام اعمش، ابن جریج او شعبہ نہ علاوہ ہمام بن یحیٰ، حسن بن حی، زہیر بن معاویہ، عبدالله بن المبارک، عبدالرحمن بن مہدی، یحی القطان، امام شافعی، عبدالرحمن، عبدالرزاق، صنعانی، امام حمیدی، سعید بن منصور، یحی بن معین، علی بن المدینی، احمد بن حنبل، ابوبکر بن ابی شیبہ، اسحاق بن راہویہ، او عمرو بن علی الفلاس رحمہم اللہ وغیرہ دی۔^(۱)

سفیان بن عیینہ رحمہم اللہ پہ ۱۰۷ھ کنبی پیدا شو۔^(۲) د ماشومالی نہ پہ طلب د حدیث کنبی لگیا شوائتہ تعالیٰ ددوی پہ علم کنبی او عمر کنبی برکت واچولو چہ ددوی نہ پہ علم حاصلونکو کنبی چہ اجداد (نیکونہ) دی نو احفاد (نمسو) ہم ددوی نہ فیض حاصل کرو۔

۱۴۲ھ نہ تحدیث شروع شو۔ د ٲولو نہ آخر کنبی سماع کونکی یو ابوالنصر الیسع بن زید زینی نومی مکی سرې وو۔ دوی تر ۲۸۲ھ پورې ژوندې پاتې وو۔^(۳) ددوی پہ امامت او لوڼې شان باندې اتفاق دې یر خلق بہ د حج پہ ارادہ وتل خو ددوی پہ نظر کنبی بہ دا خبرہ وه چہ زمونږ سفیان بن عیینہ سرہ ملاقات اوشی او ددوی سند بہ عالی (اوچت) شی۔^(۴)

علی بن المدینی رحمہم اللہ فرمائی: (مالی اصحاب الزہری اتقن من ابن عیینہ)^(۵)

امام احمد بن عبدالله عجلې رحمہم اللہ فرمائی: «سفیان بن عیینہ کوی ثقہ ثبت فی الحدیث، وکان بعض اهل الحدیث یقول: هو أثبت الناس فی حدیث الزہری، وکان حسن الحدیث، وکان یعد من حکماء اصحاب الحدیث، وکان حدیثہ دحواً من سبعة آلاف ولم تکن له کتب»^(۶)

امام شافعی رحمہم اللہ فرمائی: «مالک وسفیان بن عیینة القرینان، یعنی فی الاثنین» اوہم دوی

فرمائی: «لولا مالک وسفیان لذهب علم الحجاز»^(۷)

امام سفیان ثوری رحمہم اللہ نہ چہ کله ددوی پہ بارہ کنبی تبوس او کړې شو نو وې فرمائیل

(۱) داستاذا نواو شاگردانود تفصیل دپارہ اوگورئ (تہذیب الکمال (۱۷۸/۱۷۸، ۱۷۸) وسیر اعلام النبلاء (۵۷۸)۔

(۲) تہذیب الکمال (۱۷۸/۱۷۸)۔

(۳) تہذیب الکمال (۱۷۸/۱۷۸) وسیر اعلام النبلاء (۵۷۸)۔

(۴) سیر اعلام النبلاء (۵۷۸)۔

(۵) تہذیب الکمال (۱۸۹/۱۸۹) وسیر اعلام النبلاء (۵۸۱)۔

(۶) تہذیب الکمال (۱۸۹/۱۸۹)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) المصدر السابق۔

((ذاک أحد الأحدثین، ماکان آخره))^(۱)

یحیی بن سعید رحمته فرمائی: «سفیان (امامی الحدیث)»^(۲)
 امام بن عیینہ رحمته بہ ڊیر زیات حجوتہ کول. یو خل نہی د حج پہ موقعہ پخپل ورازہ حسن بن
 عمران بن عیینہ تہ پہ مزدلفہ کنہی اوفرمانیل: «قد والیت هذا الموضع سبعین مرة، اقول لی کل
 سنة:، اللہم لاتجعلہ آخر العهد من هذا المكان»، ولان قد استحييت من الله من كثرة ما اسأله ذالك» نو
 ددې نہ پس ددوی وفات اوشو. ^(۳)

تنبیہ: د امام یحیی بن سعید القطان رحمته نہ محمد بن عبداللہ بن عمار نقل کړی دی چه دوی
 فرمائی: «أشهدوا أن سفیان بن عیینة اعتلط سنة سبع و تسعين، فمن سمع منه فی هذه السنة وبعدها
 فسامه لاشئ»^(۴) ددې حاصل دا دې. چه سفیان بن عیینہ رحمته د خپل وفات نہ یو کال وړاندې
 مختلط شوي وو.

حافظ ذہبی رحمته فرمائی. چه د ابن عیینہ رحمته نہ په ۱۹۷ھ کنہی سماع کونکي محمد بن
 عاصم رحمته دې چه ددوی یو ... جزء... مشهور دې. چه دا ډیر اوچت سند دې. تر کومه پورې
 چه د آئمہ ستہ د شیخو تعلق دې. نو هغوی ټولو د ۱۹۷ھ نہ وړاندې سماع کړې ده. روستو
 نې نہ ده کړې. ۱۹۸ھ چه دا ددوی د وفات کال دې. په دې کنہی خو چا هم سماع نہ ده
 کړې. ^(۵)

حافظ ذہبی رحمته فرمائی. چه زه د ابن القطان رحمته دا قول مستبعد (او ناممکن) گنم او
 غالبہ دا ده. چه دا د ابن عمار غلطی ده. ځکه چه ابن القطان رحمته پخپله په صفر ۱۹۸ھ کنہی
 وفات شوي وو. کوم وخت چه حجاج واپس راځي. نو دا بعید (نا ممکن) ده. چه هغه پخپله
 دمرګ پہ خوله کنہی وی. او په دې حال کنہی دوی تہ د سفیان د اختلاط خبر رسیدلې
 وی. او هغه ددې اعلان اوکړي. ممکن ده. چه دوی تہ دا خبره د ۱۹۷ھ پہ دوران څه وخت
 رسیدلې وی. خو یاد ساتي: چه یحیی القطان د نقد رجال پہ سلسله کنہی دحد نہ زیات
 متعنت او متشدد دې. او بل طرف تہ د ابن عیینہ شخصیت دې. چه دا نہ صرف ثقہ دې
 بلکه علی الاطلاق حجت دې. او د اسلام پہ ټولو دواوینو کنہی ددوی روایات موجود دی. ^(۶)
 البته علماء د رجالو د سفیان بن عیینہ رحمته په باره کنہی تصریح کړې ده. چه دوی بہ تدلیس
 کوو. چه دوی د زهری رحمته په ډیرو حدیثونو کنہی د تدلیس نہ کار اخستی دې. او امام

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) الطبقات الكبرى لابن سعد (۴۹۸۵).

(۴) تهذيب الكمال (۱۹۶۱۱) وسير اعلام النبلاء (۴۶۵۸) وميزان الاعتدال (۱۷۱، ۱۷۰، ۱۷۱).

(۵) ميزان الاعتدال (۱۷۱۱۲).

(۶) ميزان الاعتدال (۱۷۱۱۲) وسير اعلام النبلاء (۴۶۵۸، ۴۶۶).

زهری رحمۃ اللہ علیہ ددوی براہ راست شیخ دی۔ ددوی کوم حدیثونہ چہ ہفوی براہ راست نہ دی اوریدلی پہ ہفہ حدیثونوکنہی بہ دوی د تدلیس نہ کارا خستلو۔ اوخپل شیخ بہ نہی حذف کولو^(۱) خو ددی تدلیس باوجود د سفیان بن عیینہ رحمۃ اللہ علیہ روایات مطلقاً قابل د احتجاج گنرلی کیری خکہ چہ دوی کله ہم یو شیخ حذف کرې دی۔ ہفہ ثقہ ختلی دی۔ دوی کله ہم د غیر ثقہ سری بہ حدیث کنہی تدلیس نہ دی کرې۔ لکہ چہ حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «اجمعیت الأمة علی الإحتجاج بہ، وکان یدلس، لکن المعبود منہ اہل لا یدلس إلا من ثقہ...»^(۲)

دغہ شان حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة حافظ تقيہ إمام حجة، إلا أنه تغير حفظه بأخره»، وکان رہنا دلس، لکن عن الثقات^(۳)

حافظ ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ألنہم إلا أن یكون مدلس، یعلم اہل ما دلس ثقہ، إلا من ثقہ، فإذا کان كذلك، قُلت روایتہ، وإن لم یؤن السام، وهذا الیس فی الذخیر إلا سفیان بن عیینہ وحدہ»، فإن کان یدلس، ولا یدلس إلا من ثقہ متقن، ولا یجاد یدلس سفیان بن عیینہ مہر دلس فیہ إلا وجد ذلک الخبر بعینہ قد یقن سماعہ عن ثقہ، مثل نفسه والحکم فی قبول روایتہ لہذا العلة وإن لم یؤن السام فیہا، کالحکم فی روایتہ ابن عباس إذا روی عن الثقی رحمۃ اللہ علیہ منہ^(۴)

د امام سفیان بن عیینہ رحمۃ اللہ علیہ د زہد او ورع واقعاتو او عارفانہ کلام دبارہ د تاریخ او سیر کتابونو طرف تہ رجوع او کری۔^(۵)

ددوی وفات پہ ۱۹۸ھ کنہی شوې دی۔^(۶)، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمتہ واسعہ،۔

((وَقَالَ ابْنُ مَعْرُودٍ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ الصَّادِقُ الْمَصْدُوقُ وَقَالَ شَقِيقٌ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَلِمَةً وَقَالَ حَدِيثُهُ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثَيْنِ وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرَوِي عَنْ رَبِّهِ وَقَالَ أَنَسُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرَوِي عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرَوِي عَنْ رَبِّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ))
د صحابہ گرامو د حدیث الفاظ او ددی د ذکر کولو مقصد امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ چہ دلته د حضرت عبداللہ بن مسعود، حضرت حذیفہ، حضرت ابن عباس، حضرت انس او حضرت

(۱) سیر اعلام النبلاء (۴۶۵۸)۔

(۲) میزان الاعتدال (۴۶۵۸)۔

(۳) تفریب التہذیب (۲۴۵) رقم ۲۴۵۱۔

(۴) الإحسان بترتیب صحیح ابن حبان (۱۵۰۱۱)۔

(۵) تہذیب الکمال (۱۹۱۱۱، ۱۹۶) وسیر اعلام النبلاء (۴۶۱۸، ۴۶۴) وحلیۃ الأولیاء (۲۷۰۱۷، ۳۱۸)۔

(۶) تہذیب الکمال (۱۹۶۱۱)۔

ابوهریره (رض) نه کومې جملې نقل کړې دی په هغې کښې بعضو کښې ... حدثنا .. بعضو کښې .. سمعت .. او په بعضو کښې د ... عن ... الفاظ راغلي دي په دې ټولو تعلیقاتو سره ① دا ښودل مقصود دی چه د حدیث، اخبار او سماع دا ټول الفاظ هم معنی (متراوف) دی. دغه شان عنعنې په وصل باندې محمول ده په دې شرط چه د راوی او مروی عنه لقاء ثابته وی. (۱)

② بعضې عالمان فرماني چه دې ټولو تعلیقاتو ذکر کولو سره امام بخاری رحمه الله دا ښودلې ده چه حدیث، سماع، عنعنې وغیره په عهد د صحابو، او تابعینو کښې استعمالیدل. د حضرت ابن مسعود رحمه الله د رومي تعلیق تخریج د حضرت عبدالله بن مسعود رحمه الله دا تعلیق امام بخاری رحمه الله پخپل صحیح کښې په ... کتاب بدء الخلق، کتاب احادیث الانبياء، کتاب القدر، او کتاب التوحید، کښې موصولاً تخریج کړې دي. چه په دې کښې د جنین د پیدائش ذکر دي: «قال مبداء الله: حدثنا رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو الصادق المصدوق، قال: ان احدثكم بجمعة من هذه في بطن امه اربعين يوماً، ثم يكون علقه مثل ذاك، ثم يكون مضغة مثل ذاك، ثم يعث الله مذكاً فيومئذ ياربم كلمات، ويقال له: اكتب عمله، وورثته، وأجله، وشأله أو سعيد، ثم ينفخ فيه الروح، فإن الرجل منكم ليعمل، حتى ما يكون بينه وبين الجنة إلا ذراع، فيسبق عليه كتابه، فيعمل بعمل، أهل النار، ويعمل حتى ما يكون بينه وبين النار، إلا ذراع، فيسبق عليه الكتاب، فيعمل بعمل أهل الجنة» (۲)

تنبیه د حضرت عبدالله بن مسعود رحمه الله حالات په کتاب الايمان .. باب ظلم دون ظلم .. کښې تیر شوی دی. (۳)

د حضرت ابن مسعود رحمه الله د دویم تعلیق تخریج د حضرت عبدالله بن مسعود رحمه الله دا دویم تعلیق هغه حدیث سره متعلق دي. په کوم کښې چه هغوی فرماني: «قال النبي صلى الله عليه وسلم من مات وهو يدعو من دون الله مآداً دخل النار فقلت أنا من مات وهو لا يدعو لغيري هذا دخل الجنة» دا حدیث امام بخاری رحمه الله په ... کتاب الجنائز، کتاب التفسیر، او کتاب الايمان والنذور، کښې موصولاً تخریج کړې دي. (۴)

١، فتح الباری (۱۴۴)۔

٢، صحیح البخاری (۴۵۶۱۱) کتاب بدء الخلق باب ذکر الملائكة رقم ۳۲۰۸ کتاب احادیث الانبياء باب قول الله تعالى ((وإذا قال ربك للملائكة إني جاعل في الأرض خليفة)) رقم ۳۳۳۲ (۹۷۶۱۲) کتاب القدر باب في القدر رقم ۶۵۹۴ (۱۱۱۰۱۲) کتاب التوحید باب ((ولقد سبقت كلمتنا لعبادنا المرسلين)) رقم (۷۴۵۴)

٣، كشف الباری (۲۵۷۱۲)۔

٤، صحیح البخاری (۱۶۵۱۱) کتاب الجنائز. باب في الجنائز من كان آخر كلمة لا إله إلا الله رقم ۱۲۳۸ (۶۴۶۱۲) و (۶۴۶۱۲) کتاب التفسیر سورة البقرة باب ومن الناس من يتخذمن دون الله أنداداً رقم ۴۴۹۷ (۹۸۸۱۲) کتاب الايمان والنذور باب إذا قال لا أتكلم اليوم فصلی أو قرأ أو سبح أو كبر أو حمد أو هلل فهو على نية رقم (۶۶۸۳)۔

دلته یو اشکال دا دی. چه امام بخاری رحمته الله دا تعلیق په دریو ځایونو کېنې موصولاً ذکر کړې دي. په دې کېنې په یو ځانې کېنې هم دلته ذکر کړې شوی الفاظ «سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ...» نشته خو چونکه امام مسلم رحمته الله چه ددې حدیث کوم تخریج کړې دي. په هغې کېنې د «محمّد بن عبدالله بن یحییٰ بن یحییٰ» په طریق کېنې د «سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ...» الفاظ شته. (۱) په دې وجه د امام بخاری رحمته الله دا تعلیق پخپل ځانې بالکل صحیح دي.

تنیبه د حضرت شقیق بن سلمه رحمته الله حالات په کتاب الایمان «باب حقوق المؤمن من أن يعبط ماله وهوايش» لاندې تیر شوی دی. (۲)

د حضرت حذیفه رضی الله عنه د تعلیق تخریج د حضرت حذیفه رضی الله عنه تعلیق نه دا حدیث مراد دي. «حَدَّثَنَا حُذَيْفَةُ قَالَ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثَيْنِ رَأَيْتُ أَحَدَهُمَا وَأَنَا أَتَقَطُّ الْآخَرَ حَدَّثَنَا أَنَّ الْأَمَانَةَ تَكُونُ لِي حَذَرٌ فَلَوْ بَرَّ الرَّجُلُ أَنْ تَمُوتَ مِنْ الْقُرْآنِ ثُمَّ عَلِمُوا مِنَ الشُّعْرِ وَحَدَّثَنَا عَنْ رَفِيعٍ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ الرَّجُلُ الثُّمَّةُ تَنْقُضُ الْأَمَانَةَ مِنْ قَلْبِهِ فَيَكُلُّ أَثَرُهَا وَمِثْلُ أَثَرِ الْوَكْتِ...» دا حدیث امام بخاری رحمته الله په... کتاب الرقاق، کتاب الفتن، او کتاب الاعتصام... کېنې موصولاً تخریج کړې دي. (۳)

او امام مسلم رحمته الله هم دا پخپل صحیح کېنې موصولاً ذکر کړې دي. (۴) امام بخاری رحمته الله دا تعلیقات دلته ذکر کولو سره دې طرف ته اشاره کړې ده. چه حدیث او اخبار او سماع په یو معنی کېنې دي.

حضرت حذیفه رضی الله عنه: دا مشهور صحابی د رسول الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رازدار. ابو عبدالله حذیفه بن الیمان رضی الله عنه دي. ددوی د پلار یمان اصل نوم جسل یا حسیل دي. ددوی نه پخپل قوم کېنې یو خون (قتل) شوې وو. نو دوی مدینې ته تخته‌دلی وو. هلته د انصارو د بنو عبدالاشهل قبیلې حلیف (حمایتی) جوړ شو. او انصار چونکه اصل کېنې دیمن دی په دې وجه دوی ته یمان اوونیلی شو. (۵)

په اسلام کېنې د معاهدې احترام حضرت حذیفه رضی الله عنه خپل پلار سره غزوۀ بدر کېنې شرکت

(۱) قال مسلم حدثنا محمد بن عبدالله بن نمير قال: نا أبي ووكيع عن الأعمش عن شقيق عن عبدالله قال وكيع قال رسول الله وقال ابن نمير سمعت رسول الله يقول ... (صحيح مسلم (۶۶۱) كتاب الإيمان باب الدليل على أن من مات لا يشارك بالله دخل الجنة) _

(۲) كشف الباري (۵۵۹۱۲) _

(۳) صحيح بخاری (۹۶۱۱۲) كتاب الرقاق باب رفع الأمانة رقم ۶۴۹۷ و (۱۰۴۹۱۲) كتاب الفتن باب إذا بقي في حالة من الناس رقم ۷۰۸۶ (۱۰۸۰۱۲) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة باب الإقتداء بسنن رسول الله رقم (۸۲۷۶) _

(۴) صحيح مسلم (۸۲۱۱) كتاب الإيمان باب رفع الأمانة والإيمان من بعض القلوب) _

(۵) تهذيب الكمال (۴۹۷۱۵) وسير أعلام النبلاء (۳۶۳۱۲) والإصابة (۳۱۸۱۱) _

دپاره راتلو چه په لاره کښې ابو جهل سره ملاو شو. ابو جهل تپوس او کړو چه د کوم خانې اراده ده؟ دوی دواړو حضراتو اوونیل چه مونږ خپل يو کار دپاره مدينې ته روان يو. ابو جهل اوونیل چه تاسو د محمد ﷺ امداد دپاره ځئ. په دې ونيلو نې ددوی نه عهد واخستلو چه د محمد ﷺ مدد به نه کوی نو دواړه نښې کریم ﷺ ته لاړل او توله قصه نې تيره کړله او په غزوه بدر کښې د شرکت کولو خواهش نې ښکاره کړو. نښې کریم ﷺ او فرمائیل «الصرفاء علی لهم بعدهم ونستعين الله عليهم» (۱) حضرت حذیفه رضی الله عنه خپل پلار سره په غزوه احد کښې شریک شو. ددوی پلار غلطی سره د بعضو صحابه کرامو د لاسونو نه شهید شو. حضرت حذیفه رضی الله عنه ددوی دیت معاف کړو. (۲) نښې کریم ﷺ د حضرت حذیفه او حضرت عمار رضی الله عنه په مینه کښې مواخات رشته قائم کړې وه. (۳)

حضرت حذیفه رضی الله عنه د نښې کریم ﷺ رازدار، لقب سره یادیدو. حضرت حذیفه رضی الله عنه د نښې کریم ﷺ په ډیر نيزدې اصحابو کښې وو. د نښې کریم ﷺ نه به نې خاص طور باندې د فتنو په باره کښې تپوس کولو پخپله به نې فرمائیل «کان الناس یسألون رسول الله ﷺ عن الغیون وکت أسأله، عن الشئ، مخافة أن یدرکوه» (۴) دغه شان نښې کریم ﷺ دوی ته د منافقینو نومونه هم بنودلی وو. په دې وجه حضرت حذیفه رضی الله عنه تر قیامته پورې د پیدا کیدونکو عظیمو فتنو علم هم وو. او ددغه زمانې د منافقانو تفصیل هم دوی ته معلوم وو. (۵)

حضرت حذیفه رضی الله عنه په جهاد کښې ډیر وخت تیر کړو او هم ددوی په لاسونو دینور، ماسبدان، همدان، او ري فتح شو. په دې کښې بعضې علاقې د وړاندې نه فتح شوې وې خو په دې باندې قبضه ختمه شوې وه. دوباره د حضرت حذیفه رضی الله عنه په لاسونو فتح شوې. (۶)

حضرت عمر رضی الله عنه دوی له د مدائن گورنر جوړ کړو او وې لیگلو. او د مدائن خلقو ته نې اولیکل «لا یدر بعثت الیکم فلاناً فأطیعوه» خلقو ددې خط نه اندازه اولگوله. چه نوې راتلونکې گورنر معمولی سړې نه دې. نو دغه خلق استقبال دپاره اووتل او دلته حضرت حذیفه رضی الله عنه په دې شان سره روان وو. چه په خپل خر باندې نې خپلې دواړه څپې یو طرف ته زوړندې کړې وې. په لاس کښې یو هډوکې او د روتی یوه ټکړه وه. خلقو اونه پیژندو. د روستو راتلونکو

(۱) صحیح مسلم (۱۰۶۱۲) کتاب الجهاد باب الوفاء بالعهد ومسند أحمد (۳۹۵۱۵)۔

(۲) صحیح بخاری (۴۶۵، ۴۶۴۱۱) کتاب بدء الخلق باب صفة إبليس وجنوده رقم (۳۲۹۰)۔

(۳) سیر اعلام النبلاء (۳۶۲۱۲)۔

(۴) صحیح البخاری (۵۰۹۱۱) کتاب المناقب باب علامات النبوة فی الإسلام رقم ۳۶۰۶، ۳۶۰۷ (۱۰۴۹۱۲)۔

کتاب الفتن باب کیف الأمر إذا لم تکن جماعة رقم ۷۰۸۴ وصحیح مسلم (۱۲۷۱۲) کتاب الإمامة باب

وجوب ملازمة جماعة المسلمين عند ظهور الفتن)۔

(۵) سیر اعلام النبلاء (۳۶۴۱۲) ونهذب الکمال (۵۰۱۱۵)۔

(۶) نهذب الکمال (۵۰۶۱۵، ۵۰۷) وخلاصة الخزر حى (۷۴)۔

خلقو نه نې چه کله تېوس اوکړو نو معلومه شوه چه دا خو هغه دې کوم چه وړاندې لارو نو دا خلق راوړاندې شو او سلام نې اوکړو حضرت حذیفه رضی الله عنه په دوی کښې مشرکس ته لونی هډوکې او د روڼ کپړه ورکړله هغه سترگې پناه کړې او وې غورزوله یا نې یو خادم ته ورکړله (۱)

حضرت حذیفه رضی الله عنه چه کله مدائن ته اورسیدو نو هغوی ته نې د حضرت عمر رضی الله عنه خط واورولو خلقو عرض اوکړو چه تاسو حکم او فرمایئ مونږ د پوره کولو دپاره تیار یو حضرت حذیفه رضی الله عنه او فرمائیل زه خپل ذات دپاره صرف خوراک، او خپلې سورلۍ دپاره د ونډې (چاره) مطالبه کوم او بس (نور هیڅ نه غواړم) (۲)

د حضرت عمر رضی الله عنه «انت اخی و انا اخو» فرمائیل دوی هلته یوې مودې پورې پاتې شو بیا حضرت عمر رضی الله عنه دوی راوغوښتل او پخپله لاره کښې پټ کیناستلو چه دوی اوگوری چه آیا ددوی په احوالو کښې څه تبدیلی راغلې ده او که نه؟ نو کله نې چه اوکتل چه هیڅ تبدیلی نه ده پیدا شوې او هم هغه شان سره واپس راروان دې په کوم شان سره چه تلې وو نو هغوی ته مخې ته راغلل او هغوی سره ملاو شو او وې فرمائیل «انت اخی و انا اخو» (۳)

حضرت حذیفه رضی الله عنه د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه علاوه د حضرت عمر رضی الله عنه نه احادیث روایت کوی او ددوی نه روایت کونکو کښې ابو وائل، زر بن حبیش، زید بن وهب، ربیع بن حراش، صلة بن زفر، ثعلبه بن زهدم، ابو العالیه الریاحی، عبدالرحمن بن ابی لیلی، مسلم بن نذیر، ابو ادریس خلواتی رضی الله عنه وغیره حضرات دی (۴)

د حضرت حذیفه رضی الله عنه نه د سلو نه زیات احادیث نقل دی چه په دې کښې د متفق علیه احادیثو تعداد دولس دې د بخاری د انفرادی احادیثو تعداد اته دې او د مسلم د انفرادی احادیثو تعداد اولس دې (۵)

حضرت حذیفه رضی الله عنه په ۳۶ هـ کښې د حضرت عثمان رضی الله عنه د شهادت نه تقریباً څلویښت ورځې پس وفات شوې دې (۶)، «رضی الله عنه وارضاه»

قوله: وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ:

دا ابو العالیه څوک دې؟ حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله پخپله شرح کښې لیکي چه دا ابو العالیه البراء بن تشدید الرأب المهملة دې (۷) ده به چونکه غشی یا لرگی سیرل او جوړول په

(۱) تهذیب الکمال (۵۰۶/۵)

(۲) سیر أعلام النبلاء (۳۶۶/۲)

(۳) تهذیب الکمال (۴۹۷/۵، ۴۹۹) وسیر أعلام النبلاء (۳۶۱/۲)

(۴) تهذیب الکمال (۴۹۷/۵، ۴۹۹) وسیر أعلام النبلاء (۳۶۱/۲)

(۵) سیر أعلام النبلاء (۳۶۱/۲) و خلاصة الخرزجی (۷۴)

(۶) تهذیب الکمال (۵۱۰/۵)

(۷) هسة الفاری (۱۲/۲)

دې وجه دوی ته «هژام» وائی. (۱) چونکه ددوی په نوم کښې اختلاف دې. بعضو زیاد بن فیروز، بعضو اذینه، بعضو کلثوم او بعضو زیاد بن اذینه ښودلې دې. (۲)
دا ثقه دې. (۳) دوی ته د حضرت ابن عباس، حضرت ابن عمر او حضرت ابن الزبیر رضی الله عنہم نه سماع حاصل ده. (۴) علامه کرمانی رحمته الله فرمائی. چه دا ابوالعالیه غالباً رفیع بن مهران ریاحی دې. (۵)

حافظ ابن حجر رحمته الله جزم سره فرمایلی دی. چه دلته د ابوالعالیه نه مراد رفیع بن مهران ریاحی دې او دهغه حضراتو تغلیط نې کړې دې. کومو چه دا فرمایلی دی. چه د ابوالعالیه نه «هژام» مراد دې. حافظ رحمته الله دلیل دا پیش کړې دې. چه مذکوره حدیث (یعنی حدیث یونس بن متى چه ددې تخریج روستو راروان دې) په ابوالعالیه ریاحی عن ابن عباس سره معروف دې. په ابوالعالیه البراء عن ابن عباس سره معروف نه دې. (۶)

خو علامه عینی رحمته الله د حافظ د خبرې رد کولو کوشش کړې دې. ددوی وینا ده چه هرکله ابوالعالیه البراء او ابوالعالیه رفیع دواړه د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ شاگردان دی. نو یو ته یې دلیل ته ترجیح ورکول، چه هم دا یو مراد دې. دویم مراد نه دې. دا صحیح نه ده. ترکومه پورې چه په دې حدیث کښې د ابوالعالیه ریاحی دې حدیث سره د معروف بالروایه کیدو تعلق دې. نو ددې دپاره هم د یو معتمد نقل ضرورت دې. (۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله پخپل کتاب «انقضاء الاعتراض»، کښې لیکلی دی. «ان المصنف وصله التوحید، ولوداوجه العینی من هناك لما احتاج إلى طلب الدلیل» (۸)

قول راجح حقیقت دا دې. چه اگر چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ په شاگردانو کښې دواړه ابوالعالیه دی. خو دلته کښې مراد رفیع دې. براء نه دې. ځکه چه ټولو شارحینو بلکه پخپله علامه عینی رحمته الله په بخاری شریف کښې چه کوم کوم ځانې کښې دا حدیث راغلې دې. هلته تصریح کړې ده چه د ابوالعالیه نه مراد رفیع دې. (۹)

(۱) عمدة القاری (۱۲/۱۲)۔

(۲) المصدر السابق وتقريب التهذيب (۶۵۳) رقم (۸۱۹۷)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) تهذيب الكمال (۱۲/۳۴)۔

(۵) شرح الکرمای (۱۰/۱۲)۔

(۶) فتح الباری (۱۴/۴۱)۔

(۷) عمدة القاری (۱۳/۱۱)۔

(۸) إرشاد الساری للقسطلانی (۱۵۷/۱)۔

(۹) عمدة القاری (۲۹۲/۱۱۵) کتاب أحادیث الأنبياء باب قول الله عز وجل ﴿وَلَهُ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا﴾ (۴/۱۱۶) کتاب أحادیث الأنبياء باب قول الله تعالى وإن يونس لمن المرسلين و (۲۲۵/۱۸) کتاب التفسير سورة الأنعام باب قوله ويونس ولو طأ وكلا فضلنا على العالمين و (۱۹۰/۲۵) کتاب التوحيد باب ذكر النبي ﷺ وروايته عن ربه۔

بلکه په یو مقام کښې ئې دا تنبیه هم کړې ده چه د ابو العالیه کنیت د حضرت ابن عباس د یو بل شاگرد هم دې چه هغه براء، نوم سره مشهور دې. (۱)

بیاحفظ ابوالحجاج رضی الله عنه په تخفة الاشراف کښې د حدیث ... ابوالعالیه رفیع بن مهران عن ابن عباس... په طریق سره نقل کړې دې. (۲)

بیاحفظ ابوالحجاج مزی رضی الله عنه د... ابوالعالیه رفیع عن ابن عباس... په طریقه سره د نقل شوو احادیثو ذکر کړې دې او د امام شعبه رضی الله عنه قول ئې د سنن ابی داؤد (۳) نه نقل کړې

دې. (۴) «قال شعبه: انما سمع قتادة من أبي العالیه أربعة أحادیث، حدیث یونس بن متى، وحدیث ابن عمر

في الصلاة، وحدیث القمام ثلاثة، وحدیث ابن عباس حدثني رجال مرضييون منهم مبر، وأرضاهم عندي عن» ددې عبارت نه دا معلومه شوه چه د یونس بن متی والا روایت، راوی ابوالعالیه رفیع

دې او د ابوالعالیه البراء د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه په صحاح سته کښې صرف یو حدیث نقل دې. «قدم النبی صلی الله علیه وسلم لصبح رابعة یلتون بالحج فامرهم أن یجعلوها عمرة، إلا من كان معه هدی» (۵)

حاصل دا چه مباحوث عنه (حدیث باب) حدیث یونس بن متی کوم چه د... ابوالعالیه عن ابن عباس... په طریق سره نقل دې په دې کښې ابوالعالیه نه رفیع بن مهران ریاحی مراد

دې براء مراد نه دې والله اعلم.

ابوالعالیه ریاحی: دا ابوالعالیه رفیع بن مهران ریاحی بصری دې د بنو یربوع یوې

بنخې دوی لره ازاد کړې وو په دې وجه د ولاء په اعتبار سره ریاحی ونیولې کیرې. (۶) دوی د جاهلیت زمانه موندلې وه د نبی کریم صلی الله علیه وسلم د وفات نه دوه کاله پس ئې اسلام راوړلې وو. (۷)

دوی د حضرت عمر، حضرت علی، حضرت ابی، حضرت ابو ذر، حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت ابوموسی، حضرت ابو ایوب، حضرت زید بن

ثابت، حضرت حذیفه، حضرت انس، حضرت ثوبان، حضرت رافع بن خدیج، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت ابوسعید خدری، حضرت ابوهریره او حضرت عائشه رضی الله عنهن نه

روایت د حدیث کړې دې.

ددوی نه په روایت کونکو کښې ثابت بنانی، بکر بن عبدالله مزنی، ابو خلد خلد بن دینار، خالد الحذاء، شعیب بن الجحاب (۹۷)، عاصم الاحول، قتاده، محمد بن سیرین او حفصه بنت سیرین رضی الله عنهم وغیره حضرات دی. (۸)

(۱) عمدة القاری (۲۹۳/۱۵)۔

(۲) تحفة الأشراف (۴۸۵/۴) رقم (۵۴۲۱)۔

(۳) سنن أبي داود كتاب الطهارة باب الوضوء من النوم رقم (۲۰۲)۔

(۴) تحفة الأشراف (۳۸۵/۴) رقم (۵۴۲۱)۔

(۵) تحفة الأشراف (۲۷۶/۱۵) رقم (۶۵۶۵)۔

(۶) تهذيب الكمال (۲۱۴/۹) وسير أعلام النبلاء (۲۰۷/۱۱۲)۔

(۷) المصادر السابقة۔

(۸) د شیوخ وتلامذه د فهرست دپاره اوگوری اعلام النبلاء (۲۰۷/۱۴) وتهذيب الكمال (۲۱۵/۹، ۲۱۶)۔

يحيى بن معين، ابو زرعه او ابو حاتم رضي الله عنه فرماني، «ثقة»،^(١)

ابو القاسم لالکانی رضي الله عنه فرماني، «ثقة مجهم على ثقته»،^(٢)

ابن سعد رضي الله عنه فرماني، «وكان ثقة كثير الحديث»،^(٣)

حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني، «وهو ثقة»،^(٤)

حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرماني، «ثقة كثير الإرسال»،^(٥)

ددې نقلونو نه معلومه شوه چه د ابو العالیه رضي الله عنه په ثقافت باندې اجماع ده هم دا وجه ده چه د اصول سته مصنفینو په دوی باندې اعتماد کړې دي. او ددوی دا حدیثو تخریج نه کړې دي.

ده، حدیث ابی العالیة الریاحی ریاح، مطلب البته دامام شافعی رضي الله عنه نه منقول دی. «حدیث ابن

العالیة الریاحی ریاح»^(٦)

خو دامام شافعی رضي الله عنه مقصود ددوی ټول احادیث رد کول نه دی. بلکه ددوی نه روایت شوی

مرسل روایت «حدیث التهقیة فی الصلاة» رد کول مقصود دی. ځکه چه مرسل ددوی په نیز حجت

نه دي. لکه چه حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني، «فأما قول الشافعي رضي الله عنه، حدیث ابی العالیة الریاحی، ریاح،

فلما أراد به حدیثه الذی أرسله فی التهقیة فقط، ومذهب الشافعي أن المراسيل ليست بحجة، أما إذا أسند

أبو العالیة فحجة»^(٧)

دغه شان حافظ ابن عدی رضي الله عنه فرماني، «ولأن العالیة الریاحی أحادیث صالحة غیر ما ذکرته، وأكثر ما

نقم علیه من هذا الحدیث حدیث الضحک فی الصلاة، وكل من رواه غیره فلما مدارهم ورجوعهم إلى أبی العالیة،

والحدیث له، وبه يعرف، ومن أجل هذا الحدیث تكموا إلى أبی العالیة، وسائر أحادیثه مستقيمة صالحة»^(٨)

حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرماني، «احتج به الجماعة لكن ليس له في البخاري سوى ثلاثة أحاديث من روايته

من ابن عباس خاصة»^(٩)

(١) تهذيب الكمال (٢١٦٩).

(٢) المصادر السابقة.

(٣) الطبقات الكبرى لابن سعد (١١٧/٧).

(٤) ميزان الاعتدال (٥٤١٢).

(٥) تقرب التهذيب (٢١٠) رقم (١٩٥٣).

(٦) الكامل لابن عدی (١٦٢١٣).

(٧) ميزان الاعتدال (٥٤١٢).

(٨) الكامل لابن عدی (١٧٠١٣).

(٩) هدى الساري (٤٠٢).

حاصل دا چه په دوی باندې کلام صرف امام شافعی رحمته الله علیه کړې دې. او هغه هم د مرسل په طریقه روایت کولو په وجه. حالانکه فی نفسه ابو العالیه متفق علیه طور باندې ثقه دې. بیا داچه امام بخاری رحمته الله علیه ددوی دا متکلم فیه حدیث هم نه دې نقل کړې. نو د ابو العالیه په محتج به کیدو کښې هیڅ کلام نشته.

ابو العالیه رحمته الله علیه لره بعضو حضراتو په علوم د قرآن کښې د صحابه کرامو رضی الله عنہم نه پس اعلم ګرځولې دې. لکه چه امام ابوبکر بن ابی داؤد رحمته الله علیه فرماني «لیس أحد بعد الصحابة أعلم بالقرآن من ابن العالیه»، وبعده سعید بن جبیر، وبعده السدی، وبعده سفیان الثوری رحمته الله علیه.

د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ په نیز د ابو العالیه رحمته الله علیه مقام د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ په نیز د ابو العالیه رحمته الله علیه څه مقام وو؟ ددې اندازه ددې واقعي نه اولګوی. ابو العالیه رحمته الله علیه فرماني

«كنت ألت ابن عباس، فوجدتني على الشري، وريش أسفل من السري، فتغاضى قريش، وقالوا: يرفق هذا العهد على الشري؟ ففطن بهم ابن عباس، فقال: ان هذا العلم بيد الشريف شرفاً ويجلس الملوك على الأمانة رحمته الله علیه»
د امام ابو العالیه رحمته الله علیه وفات په شوال ۹۰ هـ کښې اوشو. بعضو حضراتو په سن د وفات کښې نور اقوال هم نقل کړي دي. (۲)، «رحمه الله تعالى رحمة واسعة»،

قوله: عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رضی الله عنہ: د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنہ حالات په .. بدء الوحي .. کښې او په کتاب الايمان کښې .. بآ كثر ان العشير وكفر دون كفر .. لاندې تیر شوی دی. (۴)

قوله: عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَمَا يُرَوَى عَنْ رَبِّهِ:

د حدیث قدسی تعریف نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم چه څه هم بیانوی. هغه ټول په قاعدې د ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۚ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾ د الله تعالی د طرفه دې. خو بعضې وختونو کښې نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم د الله د طرفه د نقل تصریح کوی. او په بعضو وختونو کښې نه کوی. نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم چه د کوم حدیث په باره کښې د الله تعالی د طرفه د نقل کولو تصریح او فرماني هغې نه .. حدیث الهی .. او .. حدیث قدسی .. ونیلې شی. (۵)

د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ ددې تعلیق نه مراد دا حدیث دې «لا ينهني لعبد أن يقول»، «أنا عهد من يونس بن متى.....» رحمته الله علیه د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ دا تعلیق امام بخاری رحمته الله علیه په .. کتاب احادیث

(۱) تهذيب الكمال (۲۱۸/۹) وسير اعلام النبلاء (۲۰۸/۴) _

(۲) تهذيب الكمال (۲۱۷/۹) _

(۳) تهذيب الكمال (۲۱۸/۹) _

(۴) كشف الباري (۴۳۵/۱) و (۲۰۵/۲) _

(۵) كشف اصطلاحات الفنون (۲۸۰/۱) _

(۶) تعليق التعليق (۶۳/۲) _

الانبياء، کتاب التفسیر، او کتاب التوحید، کنبی موصولاً تخریج کړې دې. (۱)

د امام بخاری رحمه الله نه علاوه امام مسلم او امام ابو داؤد درهما الله هم پخپلو خپلو کتابونو کنبی موصولاً ددې تخریج کړې دې. (۲)

قوله وَقَالَ أَنَسٌ: د حضرت انس بن مالک رحمه الله حالات په کتاب الایمان، باب من الایمان ان یحب لایخیه ما یحب لنفسه، لاندې تیر شوی دی. (۳)

قوله عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَمَا يَرَوِيهِ عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ:

دلته د حضرت انس رحمه الله کوم حدیث مراد دی؟ ددې روایت نه «إِذَا تَقَرَّبَ الْعَبْدُ إِلَى شَيْءٍ تَقَرَّبَتْ إِلَيْهِ ذُرَاعًا وَإِذَا تَقَرَّبَ مِنْهُ ذُرَاعًا تَقَرَّبَتْ مِنْهُ بِحَامًا، وَإِذَا أَتَانِ مَشْيًا أَتَيْتَهُ هَرْوَلَةً» حدیث مراد دی. (۴)

حافظ رحمه الله فرمایلی دی. چه ددې نه مراد د مسلم هغه روایت دې. کوم چه «هَامَرٌ مِّنْ قِتَادَةٍ مِّنْ أَنَسٍ، عَنِ الثَّبِيِّ يَرَوِيهِ عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَا يَظْلِمُ الْمُؤْمِنَ حَسَنَةً...» طریق سره نقل دې. (۵) خو د مسلم شریف په متداول (مروج) نسخو کنبی په یوه نسخه کنبی هم د، «عن ربه عزوجل،» تصریح موجود نه ده. (۶)

د مذکوره تعلیق تخریج: دا تعلیق امام بخاری رحمه الله موصولاً په کتاب التوحید کنبی نقل کړې دې. (۷)

قوله: وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: د حضرت ابو هریره رحمه الله حالات په کتاب الایمان کنبی د، باب امور الایمان، لاندې تیر شوی دی. (۸)

۱، صحیح بخاری (۴۸۱۱۱) کتاب أحادیث الأنبياء باب قول الله تعالى «وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى» رقم ۳۳۹۵ و (۴۸۵۱۱) کتاب أحادیث الأنبياء باب قول الله تعالى: «وَإِنْ يونسَ لَمِنَ المرسلينَ» رقم ۳۴۱۳ (۲) ۲۶۶) کتاب التفسیر سورة الأنعام باب ويونس باب «ويونس ولو طأ وكلاً فضلنا على العالمين» رقم (۴۶۳۰) (۱۱۲۵۱۲) کتاب التوحید باب ذكر النبي ﷺ و روايته عن ربه رقم (۷۵۳۹)۔

۳، أنظر الصحيح للإمام مسلم (۲۶۸۱۲) كتاب الفضائل. باب من فضائل يونس عليه السلام والسنة لأبي داؤد. كتاب السنة. باب التخيير بن الأنبياء عليهم السلام. رقم: (۴۶۶۹)

۴) كشف الباري (۴۱۲)۔

۵) تعليق التعليق (۶۴۱۲)

۶) المصدر السابق۔

۷) صحيح مسلم (۳۷۴۱۲) كتاب صفة المنافقين. باب جزاء المؤمن بحسناته.... مطبوعه قديمى كتب خانه و (۲۱۶۲۱۴) رقم (۲۸۰۸) محققه شيخ محمد فؤاد الباقي رحمه الله۔

۸، الصحيح البخارى (۱۱۲۵۱۲) كتاب التوحيد. باب ذكر النبي ﷺ و روايته عن ربه. رقم (۷۵۳۹)۔

۹) كشف الباري (۶۵۹۱۱)۔

قوله عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَوَاهُ عَنْ رِبِّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ:

ددې نه کوم حدیث مراد دي؟ ① ددې نه هم هغه حدیث مراد کیدې شی کوم چه دحضرت انس رضی الله عنه نه نقل دي. یعنی «اذقارب العبد...» والا روایت، خکه چه دا روایت قتاده د حضرت انس رضی الله عنه نه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه د واسطې نه بغير نقل کړې دي. ② او سليمان تيمي دا د «من انس من ابى هريره» په طريق سره روایت کړې دي. ③ او حافظ ابن حجر رحمته الله عليه فرماني چه ددې نه مراد هغه روایت دي. کوم چه د «شعبة من محمد بن زياد عن ابى هريره» په طريق سره نقل دي. «لكن حمل كقارعة الصومى وأذا أجزى به...»

د مذکوره دواړو حدیثونو تخریج: رومى حدیث یعنی د «اذقارب العبد...» والا حدیث امام بخارى رحمته الله عليه په کتاب التوحيد کښې موصلاً ذکر کړې دي. ④ دغه شان امام مسلم رحمته الله عليه هم پخپل صحيح کښې ددې موصلاً تخریج کړې دي. ⑤

د دویم حدیث «لكن حمل كقارعة» تخریج هم موصلاً امام بخارى رحمته الله عليه پخپل صحيح کښې مختلفو ځایونو کښې کړې دي. ⑥ او امام مسلم رحمته الله عليه هم پخپل صحيح کښې دا موصلاً نقل کړې دي. ⑦

حدیث معنعن او ددې حکم: حدیث معنعن هغه حدیث ته وائی. د کوم په سند کښې چه د... عن...، لفظ استعمال کړې شی. د تحدیث او سماع تصریح نه وی. اگرچه په پوره سند کښې د... عن...، استعمال صرف یوځانې کښې ولې نه وی. ⑧

د حدیث معنعن په حکم کښې اختلاف: ① دابوطالب، شیخ حسن الرصاص، او د منصور بالله رائي دا ده چه حدیث معنعن مطلقاً قابل د احتجاج نه دي. ترکومه پورې چه اتصال واضح نه وی. خکه چه په دې کښې د انقطاع احتمال دي. نو د مرسل او منقطع پشان دا هم

(١) (تعليق التعليق (٤٤١٢) -

(٢) (صحيح البخارى (١١٠١٢) كتاب التوحيد، باب قول الله تعالى: ﴿وَيَذَرُكُمْ اللَّهُ ثَلَاثَةً﴾ (رقم (٧٤٠٥) و (١١٦١٢) كتاب التوحيد، باب قول الله تعالى: ﴿يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلِمَ اللَّهِ﴾ (رقم (٧٥٠٥) و (١١٢٥١٢) كتاب التوحيد، باب ذكر النبي ﷺ وروايته عن ربه (رقم (٧٥٣٧) -

(٣) صحيح مسلم (٣٤١٢) كتاب الذكر والدعاء، باب العث على ذكر الله تعالى -
(٤) صحيح بخارى (٢٥٤١١) كتاب الصوم، باب فضل الصوم، رقم (١٨٩٤)، و (٢٥٥١١) كتاب الصوم، باب هل يقول... إني صائم إذا شئتم، رقم (١٩٠٤) و (٨٧٨١٢) كتاب اللباس، باب ما يذكر فى المسك، رقم (٥٩٢٧) و (١١٦١٢) كتاب التوحيد، باب قول الله تعالى: ﴿يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلِمَ اللَّهِ﴾ (رقم (٧٤٩٢) و (١١٢٥١٢) كتاب التوحيد، باب ذكر النبي ﷺ وروايته عن ربه، رقم (٧٥٣٨) -

(٥) (صحيح مسلم (٣٤٣١١)، كتاب الصوم، باب فضل الصيام) -

(٦) ظفر الأمانى (٢١٧) وفتح المغيب للعراقى (٣٧) -

قابل د احتجاج نه دي. (۱) امام نووی رحمه الله فرماني: «وهذا المذهب مردود بإجماع السلف» (۲)
 ⑥ د امام بخاری، علی بن المدینی او اکثر و محدثینو مذهب دا دي چه حدیث معنعن دوو شرطونو سره د متصل په حکم کښي دي.
 یو داچه د راوی او مروی عنه په مینځ کښي. په ژوند کښي کم از کم یو خل لقاء ثابت وي.
 دویم داچه راوی مدلس نه وي. که په دي دواړو کښي یو شرط هم فوت وي نو هغه حدیث ته به متصل نشي ونيلي. (۳)

⑦ امام مسلم رحمه الله او ددوی متبعین فرماني: که راوی مدلس نه وي راوی او مروی عنه دواړه خپل مینځ کښي هم عصر وي. یعنی لقاء ممکن وي نو دا حدیث معنعن به اتصال باندې محمول کولي شي. د لقاء ثابتیدل ضروري نه دی. (۴) امام مسلم رحمه الله خپل دا مذهب د صحیح مسلم په مقدمه کښي شد و مد سره پیش کړي دي. او د ملاقات د ثبوت قول نې دخپلو بعضو معاصرینو نه نقل کړي دي. او په هغوی نې زبردست رد کړي دي. (۵)
 امام نووی رحمه الله اگر چه د امام مسلم رحمه الله مذهب مرجوح او ضعیف گرځولي دي. (۶) خو حقیقت دا دي چه د امام مسلم رحمه الله مذهب پخپل ځاني ډیر قوي دي.

د امام بخاری رحمه الله د دلیل خلاصه دا ده چه استقراء په دي خبره باندې دلالت کوي چه کوم راویان مدلس نه دي. او د هغوی د خپلو شیوخو نه لقاء هم ثابت ده. نو هغوی عادة د .. عن .. استعمال سماع دپاره کوي. نو ددوی معنعن روایات به اتصال باندې محمول وي ځکه چه کله یو خل لقاء ثابت شي. نو په دي باندې غالب گمان حاصلیږي. چه ټول روایات به نې سماعاً حاصل کړي وي. چونکه په دي باب کښي غالب گمان معتبر دي. په دي وجه صرف هم په دي باندې اکتفاء او کړي شوه. حالانکه د غالب گمان دا کیفیت په هغه صورت کښي نه دي په کوم کښي چه د لقاء امکان وي. خو ددي ثبوت نه وي. (۷)

امام مسلم رحمه الله د خپل مذهب اثبات دپاره فرماني: چه د «ثبوت لقاه ولو مرة»، دا شرط یو محدث نه دي لگولي. نو اول خو دا د اجماع خلاف دي. بیا داسې خومره روایتونه دي چه په هغې کښي د راوی او مروی عنه په مینځ کښي معاصرت ثابت دي. خو لقاء ثابت نه ده. ددي باوجود هیڅ یو محدث داسې حدیثونه غیر صحیح یا منقطع اونه گرځول.
 بیا دا خبره هم قابل دغور ده. چه دا احتمال د انقطاع کومه چه په .. معاصرت محضه، د

(۱) توضیح الافکار (۳۰۳۱) وظفر الأمانی (۲۱۸)۔

(۲) شرح النووی علی صحیح مسلم (۲۱۱۱) مقدمة صحیح مسلم. باب صفة الإحتجاج بالحديث المعنعن (....)۔

(۳) فتح المغیث للمراقی (۷۴، ۷۵) وظفر الأمانی (۲۱۹)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) مقدمة صحیح مسلم (۲۴۱۱) باب صفة الإحتجاج بالحديث المعنعن۔

(۶) شریح النووی علی صحیح مسلم (۲۱۱۱)۔

(۷) شرح نووی لصحیح مسلم (۲۱۱۱) وظفر الأمانی (۲۱۹)۔

لقاء د ثبوت نه بغیر) کښې موندلې کیږي. هغه به د «ثبوت لقاء ولومړۍ»، په صورت کښې هم موندلې کیږي. تر کومه پورې چې راوی په هر هر حدیث کښې د سماع تصریح اونکړي. (۱)

بیا دلته ددې خبرې لحاظ هم ساتل پکار دی چې بعضو حضراتو نقل کړی دی چې د «ثبوت لقاء ولومړۍ»، دا شرط صرف د ابن المدینی رحمته الله په نیز دی. حالانکه د امام بخاری رحمته الله مذهب هم هغه دې کوم چې د امام مسلم رحمته الله دې. یعنی د حدیث په اصل صحت کښې دا شرط نشته چې لقاء کم از کم یو ځل ثابت وی. البته پخپل صحیح... کښې دوی ددې شرط التزام کړې دې چې د یو داسې راوی عنعنه نه ذکر کوی چې هغه ته د خپل شیخ سره کم از کم یو ځل لقاء شوې نه وی. (۲)

د دواړو مذهبونو په مینځ کښې موازنه او محاکمه دپاره د اصول حدیث لویو کتابونو طرف ته مراجعه او کړې. (۳)

⑤ علامه ابوالحسن قابسی رحمته الله فرماني چې صرف مطلق لقاء هم نه، بلکه د لقاء او ادراک، ښکاره او واضح کیدل ضروری دی. (۴)

⑥ علامه ابوالمظفر سمعاني شافعي رحمته الله فرماني چې د متصل ګرځولو دپاره صرف واضح لقاء هم کافی نه ده بلکه دا ضروری ده چې راوی ته شیخ سره طویل صحبت حاصل شوې وي. (۵)

⑦ مشهور قاری ابو عمرو دانی رحمته الله فرماني چې صرف زیات صحبت هم کافی نه دي بلکه ددې راوی د خپل شیخ نه روایت سره معروف کیدل ضروری دی. (۶)

علامه عبدالحی لکهنوی رحمته الله فرماني چې دا ټول شپږ مذاهب دي په دې کښې سوا د دوو مذهبونو نه. باقی ټول مردود دي.

① یو د امام بخاری رحمته الله مذهب دي چې دا احوط دي.

② او دویم د امام مسلم رحمته الله مذهب دي چې دې کښې زیات وسعت دي. (۷)

حدیث موئن او ددې حکم: کله کله د حدیث په سند کښې راوی د... ان... استعمال کوی.

(۱) مقدمة صحيح مسلم (۲۱۱-۲۴).

(۲) قاله ابن كثير في... اختصار علوم الحديث... (۵۴) النوع الحادي عشر: المعضل. ورده الحافظ ابن حجر في... النكت على كتاب ابن الصلاح... (۵۹۵۱۲) فقال: لا... و... أخطأ في هذه الدعوى. بل هذا شرط في أصل الصحة. عند البخاري. فقد أكثر من تحليل الأحاديث في تاريخه بمجرد ذلك).

(۳) ظفر الأمانی (۲۱۹-۲۲۲) والنكت على كتاب ابن الصلاح (۵۹۵۱۲-۵۹۹) و شرح النووي على صحيح مسلم (۲۱۱-۲۴) ومقدمة فتح الملم (۱۰۹۱۱-۱۱۲) وتوضيح الأفكار (۲۹۹۱۱-۳۰۳) والموقف (۴۴).

(۴) (۱۴۰، ۱۳۴).

(۵) ظفر الأمانی (۲۲۲) وتدريب الراوي (۲۱۶۱۱) النوع الحادي عشر... وفتح المغيب للعراقي (۷۴).

(۶) المصدر السابق).

(۷) المصدر السابق).

(۸) ظفر الأمانی (۲۲۲).

داسې حدیث ته ،، موئن ،، وائی. (۱) ددې په باره کښې هم اختلاف دي. چه آیا دا به متصل
مخرولې شی او که نه؟

د امام مالک رحمته الله علیه مذهب دا دي چه دا ،، عن ،، په حکم کښې دي. او متصل دي. ابن
عبدالبر رحمته الله علیه د جمهور محدثینو رانې هم دا نقل کړې ده. چه دا هم د ،، عن ،، په شان اتصال
باندي دلالت کوي. په دې شرط چه ددې کوم شرطونه وړاندي ذکر شوی دي. هغه اوموندي
شی. او د امام احمد بن حنبل رحمته الله علیه نه منقول دی. چه ،، ان ،، او ،، عن ،، دواړه برابر نه دي. (۲)
حافظ عراقی رحمته الله علیه فرماني. که راوی داسې حدیث روایت کوي. چه په هغې کښې څه قصه یا
واقعہ بیان کړې شوی وی. نو دا به کتلې شی. چه آیا راوی پخپله ددې شاهد دي او که نه
دي. مثلاً صحابی یوه واقعہ د نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم په وړاندي او کتلې. یا د صحابه کرام رضی الله عنهم په
مینځ کښې څه واقعہ راپېښه شوه. او ددې مشاهده صحابی او کړلې. او بیا نې دا روایت
کړلې. نو دا متصل ده. او که دوی پخپله مشاهده اونکړلې. نو بیا هم دا د صحابی مرسل ده. چه
دا د متصل په حکم کښې دي. او که راوی ددې په خپله شاهد نه دي. بلکه د نبوت د زمانې
یوه واقعہ څوک تابعی روایت کوي. نو دا منقطع دي.

دغه شان که یو تابعی داسې واقعہ د صحابی نه نقل کوي. چه د هغې واقع کیدل ده پخپله
مشاهده کړې ده. نو دا متصل ده. او که پخپله نې مشاهده نه ده کړې. خو صحابی طرف ته نې
نسبت کړې دي. نو دا هم متصل ده. او که نه نې پخپله مشاهده او کړلې. او نه نې صحابی
طرف ته نسبت او کړو. نو دا منقطع ده. ددې مثال د قیس بن سعد روایت دي. «من طهر من لی
رباه من ابن الحنفیة، أن عماراً من آل أبي طالبی رضی الله عنه فسلم علیه، فزعه علیه السلام» دا روایت به منقطع گنرلې
شی. ځکه چه ابن الحنفیه تابعی دي. دوی دا واقعہ پخپله کتلې هم نه ده. او نه نې صحابی
طرف ته ددې نسبت کړې دي. بلکه واقعہ نې پخپله براه راست بیان کړلې.

ددې په خلاف هم دا واقعہ په دې طریقہ نقل ده. «أبو الهيثم من محمد بن الحنفية من مارب، قال:
أتيت رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فسلمت عليه، فزعه عليه السلام» دلته واقعہ محمد بن الحنفیه رحمته الله علیه حضرت
عمار رضی الله عنه طرف ته منسوب کړې ده. نو دا مسند او موصول ده. (۳)
د ،، قال فلان ،، ذکر فلان ،، وغیره حکم. حافظ ابن الصلاح رحمته الله علیه تصریح کړې ده. که یو راوی
،، قال فلان ،، یا ،، ذکر فلان ،، یا ،، فعل فلان ،، یا ،، حدث فلان ،، یا ،، كان يقول كذا وكذا ،، او وائی. نو
دا هم په ظاهر کښې اتصال باندي محمول دي. په دې شرط چه د تدلیس نه مامون وی. او
لقاء یا معاصرت ثابت وی. (۴) البته که ،، قال فلان ،، یا ،، قال لفلان ،، یا ،، ذکر فلان ،، یا ،، ذکر

(۱) حاشیه تدریب الراوی (۲۱۷/۱) _

(۲) تقریب النووی مع شرح تدریب الراوی (۲۱۷/۱) و مقدمه ابن الصلاح (۲۹) _

(۳) فتح المغیب للعراقی (۷۶) والتقیید والإيضاح (۷۵، ۷۶) _

(۴) مقدمه ابن الصلاح (۲۹) _

لنافلان، اووانى، او روايت كرى نو دا په هر صورت كښې اتصال باندې محمول دې. لكه څنگه چه مونږ په دې باب كښې د ،، قال لنا السيدى.....، لاندې تفصيل سره ذكر كړى دى.

حديث باب

«((حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا إسماعيلُ بْنُ جَعْفَرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ عَنْ ابْنِ عُمرَ (١) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ مِنَ الشَّجَرِ كَهْمَزَةٍ لَا يَنْقُطُ وَكُفًّا وَانْتِهَامًا مَثَلِ الْإِسْلَامِ فَهَذَا نُونِي مَا هِيَ قَوْفَةُ النَّاسِ فِي شَهْرِ الْبَوَادِي قَالَ عَبْدُ اللَّهِ وَقَفَ فِي نَفْسِ أَهْلِ الْخَلَّةِ فَاسْتَحْيَيْتُمْ ثُمَّ قَالَ أَحَدُنَا مَا هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ هِيَ الْخَلَّةُ))»

[٦٢، ٧٢، ١٣١، ٢٠٩٥، ٢٢٢١، ٥١٢٩، ٥١٣٣، ٥٧٧١، ٥٧٩٢]

رجال الحديث

① قتيبة بن سعيد: دا شيخ الاسلام، راوية الاسلام قتيبة بن سعيد ثقفى رحمته دې. ددوى حالات وړاندې د كتاب الايمان په ،، باب افشاء السلام من الاسلام، كښې تير شوى دى. (٢)

② اسماعيل بن جعفر: دا ابواسحاق اسماعيل بن جعفر بن كثير انصارى زرقى مدنى دې. ددوى حالات هم د كتاب الايمان ،، باب علامة المنافق، لاندې تير شوى دى. (٣)

③ عبد الله بن دينار: دوى حالات مختصراً اگر چه وړاندې ذكر شوى دى. (٤) خو دلته لړشان تفصيل سره ذكر كوو. دا مشهور محدث ابو عبد الرحمن عبد الله بن دينار قرشى عدوى مدنى دې. د حضرت عبد الله بن عمر رضي الله عنهما مولا وو. (٥)

(١) الحديث اخرجه البخارى ايضا فى صحيحه (١٤١١) كتاب العلم، باب طرح الإمام المسألة على أصحابه ليختبر ما عندهم من العلم، رقم (٦٢) و (١٧١١، ١٨) كتاب العلم، باب الفهم فى العلم، رقم (٧٢) و (٢٤١١) كتاب العلم، باب الحياء فى العلم رقم (١٣١) و (٢٩٣١، ٢٩٤) كتاب البيوع، باب بيع الجمار وأكله، رقم (٢٢٠٩) و (٦٨١١٢) كتاب التفسير، سورة إبراهيم، باب «كَسَجَرَةٍ طَلَبَتْهُ أَصْلُهُا ثَابِتٌ وَفَرَعُهَا فِي السَّمَاءِ تَوَقَّى أَكْلَهَا كُلَّ جَيْتٍ» باب بركة النخل، رقم (٥٤٤٨) و (٨١٩١٢) كتاب الأطعمة، باب أكل الجمار، رقم (٥٤٤٤) و (٨١٩١٢) كتاب الأطعمة و باب بركة النخل، رقم (٥٤٤٨) و (٩٠٤١٢) كتاب الأدب، باب ما لا يستحي من الحق للتعفه فى الدين، رقم (٦١٢٢) و (٩٠٧١٢) كتاب الأدب، باب إكرام الكبير، و يبدأ الأكبر بالكلام والسؤال، رقم (٦١٤٤)، ومسلم فى صحيحه (٣٧٥١٢، ٣٧٦) كتاب صفة المنافقين، باب.. مثل المؤمن مثل النخلة، والترمذى فى جامعه، فى كتاب الأمثال باب ما جاء فى مثل المؤمن القارى للقرآن غير القارى، رقم (٢٨٦٧)

٢، كشف الباري (١٨١٢) -

٣، (كشف لباري (٢٧١٢) -

٤، كشف الباري (٦٥٨١١) كتاب الايمان، باب امور الإيمان -

٥، تهذيب الكمال (٤٧١١٤) وسير أعلام النبلاء (٢٥٣١٥) -

دوی د حضرت انس، حضرت عبدالله بن عمر، نافع مولا ابن عمر، سلیمان بن یسار، ذکوان او محمد بن اسامه بن زید رضی اللہ عنہ نه روایت کوی. د دوی نه روایت کونکو کښې سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، امام مالک، لیث بن سعد، شعبه بن الحجاج، اسماعیل بن جعفر مدنی، او عبدالعزیز بن الماجشون رضی اللہ عنہ پشان ډیر حضرات دی. (۱)

امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «ثقة مستقيم الحديث» (۲)

امام يحيى بن معين، ابوزرعه، ابوحاتم او امام نسائي رضی اللہ عنہ فرماني: «ثقة» (۳)

ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «ثقة كثير الحديث» (۴)

ابن جبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۵)

امام عجلي رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «ثقة» (۶)

امام ابن عيينه رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «لم يكن هذا ثم صا» (۷)

امام ربيع رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «وكان من صالحى التابعين صدوقاً ديناً» (۸)

حافظ ذهبي رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «أحد الأئمة الأثبات» (۹)

او حافظ ذهبي رحمۃ اللہ علیہ ددوی تذکره شروع کولو کښې لیکي: «الإمام المحدث الحجة...» (۱۰)
خو ددې ټولو توثیقاتو په خلاف امام عقیلی دوی لره د مجروح کولو کوشش کړې دي. لکه چه دوی فرمانيلی دي: «وأما رواية المشائخ عنه ففيها اضطراب» (۱۱)

حافظ ذهبي رحمۃ اللہ علیہ د عقیلی ښه پوره تردید کړې دي. لکه چه دوی فرماني: «وقد أساء أبو جعفر العقيلي بإيراد في كتاب الضعفاء له، فقال: في رواية المشائخ عن عبدالله بن دينار اضطراب، ثم إنه أورده حديثين مضطربين الإسناد، ولا ذنب لعبدالله، وإنما الإضطراب من الروا عنه، وقد وثقه جماعة» (۱۲) او هم

(۱) د شیخ اوتلامذه فهرست دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۴۷۳، ۴۷۲، ۱۴) وسیر اعلام النبلاء (۲۵۴، ۱۵)

(۲) تهذيب الكمال (۴۷۳، ۱۴)

(۳) المصدر السابق

(۴) المصدر السابق

(۵) كتاب الثقات (۱۰۱۵)

(۶) تهذيب التهذيب (۲۰۲۱۵)

(۷) المصدر السابق

(۸) المصدر السابق

(۹) ميزان الاعتدال

(۱۰) سیر اعلام النبلاء (۲۵۳، ۱۵)

(۱۱) كتاب الضعفاء الكبير للعقيلي (۲۴۷، ۱۲)

(۱۲) سیر اعلام النبلاء (۲۵۴، ۱۵) (۲۵۵)

دوی فرمائی: «..... فلا یلتفت إلى فعل العقلی، فإن مبداءه حجة بالإجماع، وثمة أحمد و یحی و أبو حاتم.....» نو د امام عقیلی جرح مردود ده.

د عبدالله بن دینار رحمته الله وفات ۱۲۷ هـ کښې شوې دې. ^(۲)، رحمه الله تعالی رحمة واسعة، _

⑤ حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما: ددوی مختصر حالات د کتاب الایمان، باب الایمان و قول النبی صلی الله علیه و آله، فی الاسلام علی هس، لاندې تیر شوې دې. ^(۳)

قوله: إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَقْطُرُ رَقَبًا وَأَنْهَامُ مِثْلُ الْمُسْلِمِ: بې شکه په ونو کښې یوه ونه داسې ده چه دهغې پانړې نه غورزیږی. او هغه د مسلمان پشان ده. په، مثل المسلم، کښې، مثل، (بکس الهم وسكون الشاة البشاة، او بقتهم) په دواړو طریقو وئیل صحیح دی. ^(۴)

د کجورې د ونې او مسلمان په مینځ کښې وجوه تشبیه: د مسلمان او د کجورې د ونې په مینځ کښې وجوه د تشبیه کوم کوم دی؟ په دې گڼې مختلف اقوال منقول دی.

① بعضو حضراتو وجه د تشبیه دا بیان کړې ده چه د کجورې د ونې خاصه دا ده چه که په اوبو کښې ددې (کجورې) سر ډوب کړې شی نو مړه کیږی. لکه څنگه چه سرې ډوب شی نو مړ کیږی. یا دا که د کجورې سر کټ کړې شی نو ونه او چیرې لکه څنگه چه د سرې سر کټ کړې شی نو هغه ختمیږی.

② بعضو حضراتو وئیلی دی چه په کجوره کښې مذکر او مؤنث دواړه وی او هلته د تلقیح او تأثیر په ماده کجوره کښې د نر کجورې غوټی لگولی سره میوه راځی. دغه شان په انسانانو کښې هم مذکر او مؤنث دواړه وی او د ښځې خاوند د اجتماع نه پس توالد او تناسل کیږی.

③ بعضو حضراتو وئیلی دی چه د نر کجورې په غونچو کښې داسې بوټی وی لکه څنگه چه د انسان په منی کښې وی.

④ بعضو حضراتو وئیلی دی چه په کجوره کښې د عشق صفت دې لکه څنگه چه انسان عاشق وی. ^(۵)

مذکوره وجوه د تشبیه ټول ضعیف دی ځکه چه دلته کښې د کجورې او مسلمان په مینځ کښې وجوه د تشبیه مطلوب دی. حالانکه مذکوره وجوه مسلمان سره خاص نه دی بلکه دا

١) میزان الاعتدال (۱۷۱۲هـ).

٢) تهذيب الكمال (۷۳۱۱۴هـ) و سير اعلام النبلاء (۲۵۵۱۵هـ).

٣) كنف الباری (۶۳۷۱۱هـ).

٤) عمدة القاری (۱۴۱۲هـ).

٥) نقل هذه الجوه الكرمانی فی شرحه (۱۱۱۲هـ) وضققها. وانظر أيضاً العدة (۱۴۱۲هـ) والفتح (۱۴۷۱۱هـ).

خبري کافرانو کښې هم موندلې کېږي. (۱)

⑥ يوه وجه د شباغت دا بيان کړې شوې ده، چه يو حديث کښې دى: «اگر مواهتکم النغلة فلها عقلت من نغلة طينة آدم...» (دغه شان په يو دويم حديث کښې دى: «أحسنوا إلى متکم النغلة، فإن الله خلق آدم وفضل من طينة، فخلق منها النغلة».) په دې دواړو حديثونو کښې کجوره د انسان دپاره عمده پلار (خور) گرځولې شوې ده، هم دا وجه د شباغت ده. خو ① اول خو دا وجه د شباغت هم مسلمان سره مخصوص نه ده، بلکه مسلمان او کافر دواړو ته عام ده. ② او دويم دا چه دا دواړه حديثونه ثابت هم نه دي. (۲)
د تشبيه يو څو معقولې وجې: د حديث باب طرق ته د کتلو نه معلومېږي، چه وجوه د شبيې درې خيزونه دي

① حارث بن ابى اسامه په طريق کښې دى: «إن مثل المؤمن كشل شجرة لا تسقط لها أكلة، أتدرون ما هي؟ قالوا، قال: هي النغلة، لا يسقط لها أكلة ولا تسقط لمؤمن دموع» (۳)

ددې نه معلومه شوه، چه تشبه په دې څيز کښې ده، چه لکه څنگه د کجورې د هرڅيز نه فائده او نفع اخستلې شى. ددې تنه د شهتير، او ستونو جوړولو په کار راځي، که کمزورې شى. د سوزولو په کار راځي. ددې پانړې په چتونو کښې استعمالېږي، پکو (بيوخو) دپاره استعمالېږي. ددې د ميزرو (نرو پانړو) نه رسى (پړى) جوړولې شى. ددې ميوې انسان خورى. اوددې هډوکى خاړوى خورى. دغه شان ددې د مينځ نه چير راوځي، هغه هم انسان خورى. غرض دا چه ددې هيڅ څيز نه ضائع کېږي.

(المصدر السابق)ـ

(الموضوعات الكبير لابن الجوزي) (۱۸۴۱۱) كتاب المبتدأ، باب خلق النخل من طين آدم)ـ

(المصدر السابق، وانظر كشف الباري) (۱۷۲، ۱۷۱۱)ـ

(في الحديث الأول: مسرور بن سعيد التميمي، فقد قال ابن عدي: «وهذا حديث عن الأوزاعي، منكر، وعروة بن رويم عن علي ليس بالمتصل، ومسور بن سعيد غير معروف، لم أسمع بذكره إلا في هذا الحديث» الكامل (۴۳۲۶).)

وقال ابن الجوزي، قال ابن حبان: يروى عن الأوزاعي الصناكير التي لاتجوز الإحتجاج بمن يروها، ومنها هذا الحديث، كتاب الموضوعات (۱۸۴۱۱)، وانظر أيضاً، الميزان (۹۷۱۴).

و أما الحديث الثاني ففيه جعفر بن أحمد بن علي، قال ابن عدي: «حدثنا هو عن أبي صالح كاتب الليث و... و... و... بأحاديث موضوعة، وكنا نتهمه بوضعها، بل نتيقن في ذلك، وكان مع ذلك رافضياً، وقال بعد ذكر حديثين رواهما بإسناده، أحدهما هذا الحديث، وهذان الحديثان بإسنادهما موضوعان، ولا أشك أن جعفرأ وضعهما، أنظر الكامل (۱۵۶۱۲).

وقال الذهبي في الميزان (۴۰۰۱۱).... وذكره ابن يونس فقال: «كان رافضياً يضع الحديث»ـ

(فتح الباري) (۱۴۵۱)ـ

دغه شان د مؤمن هېڅ یوه دعا نه مسترد کیږي. یا هم دغه څیز ورکولی شی. دوکوم چه ده سوال کړې دي. یا څه مصیبت دفع کولی شی. یا دا په آخرت کښې دعا کونکي دپاره ذخیره کولی شی. بهر حال دعا کله هم نه ضائع کیږي. (۱)

⑤ د صحیح بخاری په کتاب الاطعمه کښې هم په دې حدیث کښې دا الفاظ دي. چه «من الشجر ما یرکته کبرکة المسلم» ددې نه معلومه شوه. چه دا تشبیه به بایرکته کیدو کښې دي. ایمان والا ډیر زیات برکت لري. دده ایمان د عالم د بقاء سبب دي. که هېڅ څوک ایمان والا پاتې نشي. نو بیا به قیامت قائمېږي. ددغه شان د ایمان والا هېڅ څیز نه ضائع کیږي. یعنې دده هېڅ یو عمل کوم چه د ایمان د تقاضی مطابق وی. نه ضائع کیږي. گرځیدل، ناسته ولاړه، اوده کیدل پاڅیدل، خوراک څکاک، ټول اعمال که د ایمانی تقاضی مطابق وی. نو ټول دده په حق کښې مفید دی.

⑥ د ابن حبان رحمه الله په روایت کښې دي. «من یغفل من شجرة مثلها مثل المؤمن، أصلها ثابت وثمرها السالم...» یعنې ددې مثال د مسلمان مثال دي. چه جرړې نې خو زمکه کښې دي. او بناخونه نې په آسمان کښې دي. یعنې دا د خپل وجود په اعتبار سره ارضی (زمکی) دي. او سر نې آسمان کښې لگیدلي دي. دغه شان یعین مسلمان د خپل وجود په اعتبار سره ارضی دي. او د علوم او معارفو په اعتبار سره آسمانی دي. یا مطلب دا دي. چه مسلمان عمل خودلته په زمکه کښې کوي. خودده اعمال پورته اوچتولی شی. اودالله تعالی په نیز قلیږي. حاصل دا چه ددې تشبیه ډیر زیات وجوه دي. دهغې خلاصه دا ده. چه مسلمان ډیر بایرکته دي. دده هېڅ یوه دعا رد کیږي نه. او دې دخپل وجود په اعتبار سره زمکی دي. او دخپلو علومو او معارفو په اعتبار سره آسمانی دي. چه دده علوم په آسمان کښې دي. دده د معرفت تعلق د الله تعالی د ذات اقدس سره دي. داسې اوگنړی. چه د کجورې ونه ډیره برکتی او فائده منده ده. ددې هېڅ یو څیز ضائع نه ځي. د صورت په اعتبار سره ددې جرړې خو په زمکه کښې لگیدلي دي. او تنه نې آسمان سره ملاو شوې ده.

(۱) عن جابر رضي الله عنه أن رسول الله ﷺ قال: «...ما من عبد مسلم يدعو بدعاء إلا آتاه الله ما سأل، أو أذخر له في الآخرة خيراً منه أو كف عنه من السوء مثله، ما لم يدع بإثم أو قطيعة رحم... ذكره رزين، كما في جامع الأصول (٥١٣٩) وأخرج الترمذی في كتاب الدعوات، باب ما جاء أن دعوة المسلم مستجابة، رقم (٣٣٨١): «...ما من أحد يدعو بدعاء إلا آتاه الله ما سأل أو كف عنه من السوء ما لم يدع بإثم أو قطيعة رحم...».

(۲) أنظر الصحيح للبخاری (٨١٩٢) كتاب الأطعمة، باب أكل الجمار، رقم (٥٤٤٤).

(۳) عن أنس: أن رسول الله ﷺ قال: «...لا تقوم الساعة حتى لا يقال في الأرض: «الله الله»، وفي رواية قال، قال رسول الله ﷺ: «...لا تقوم الساعة على أحد يقول: «الله الله»، أخرجهما مسلم في صحيحه (٨٤١١) في كتاب الإيمان، باب ذهاب الإيمان آخر الزمان، وانظر أيضاً الجامع للإمام الترمذی، كتاب الفتن، باب منه بعد باب ما جاء في أشرار الساعة، رقم (٢٢٠٧)، ومسنند الإمام أحمد بن حنبل (١٤٢٣).

(۴) فتح الباری (١٤٦١، ١٤٧).

قوله فَحَدَّثُونِي مَا هِيَ: ماته او بنای: چه هغه کومه یوه ونه ده؟
 ددې نه معلومه شوه. چه دونرې ویشتل جائز دی. خو په دې باندې اشکال کیږي. چه حدیث
 کښې دی. «ان الثبی (عليه السلام) من الغلوطات»^(۱) دې جواب دا دي. چه ددې نه مراد داسې خبرې
 دي. چه دهغې هیڅ فائده نه وي. صرف د یوکس تنگول او حقیر او ذلیل کول مقصود وي. او
 د دونرې ویشتلو اجازت هغه وخت دي. کله چه څه دینی یا دنیوی منفعت وي. ذهن تیزول
 مقصود وي. دچا تذلیل او تحقیر مقصود نه وي.^(۲) [دونرې داسې سوال ته وائی. چه مفهوم
 نې واضح نه وي. په اردو کښې ورته ،، پسیلیال“ وائی. (دررمېا]

قوله فَوَقَّعَ النَّاسُ فِي شَجَرِ الْهُوَادِي: نو خلق د څنگل د ونو په خیال کښې اخته شو.
 یعنی چا د یوې ونې نوم واخستلو. او چا د بلې ونې، یا د یوکس ذهن یو طرف ته لاړ. او د
 بل کس بلې ونې طرف ته.

قوله قَالَ عَبْدُ اللَّهِ وَوَقَّعَ فِي نَفْسِي أَتَهَا الذَّلْعَةُ فَاسْتَخْبَيْتُ: حضرت ابن عمر (رضی الله عنهما)
 فرمائی. زما په زړه کښې راغلل. چه دا د کجورې ونه ده. خو زه او شرمیدم.
 د حضرت ابن عمر (رضی الله عنهما) د شرمیدو وجه څه وه؟ د حضرت ابن عمر (رضی الله عنهما) د شرمید وجه دا وه. چه
 په دې مجلس کښې تقریباً لس کسان وو.^(۱) چه په دې کښې حضرت ابوبکر او حضرت عمر
 (رضی الله عنهما) هم وو.^(۲) دا حضرات چونکه خاموش وو. په دې وجه دې هم ادباً خاموش شو. د کتاب
 العلم په آخر کښې روایت راوان دي. چه حضرت عمر (رضی الله عنهما) خپل پلار ته ذکر کړل. چه جواب
 خو زما په ذهن کښې راغلې وو. خو ستاسو حضراتو په وجه زه خاموش پاتې شوم. په دې
 باندې حضرت عمر (رضی الله عنهما) او فرمائیل. «لأن تكون قلتها أصلاً من أن يكون لكذا وكذا»^(۳) د ابن حبان
 په روایت کښې په دې باندې دا اضافه ده. «أحسبه قال: حمر النعم»^(۴) یعنی که تا بنودلې وې.
 نو زه به ډیر زیات خوشحاله شوې ووم. دومره به خوشحاله شوې ووم. چه دهغې په مقابله
 کښې سره اوښان هم هیڅ نه دی.

د اولاد په ترقی سره د مور پلار زړه خوشحالیږي. دا یو فطری خیز دي. چه د اولاد په ترقی:

(۱) سنن أبی داؤد. کتاب العلم. باب التوقی فی الفتیاء. رقم (۳۶۵۶). ومسند احمد (۴۳۵۵).

(۲) فتح الباری (۱۴۶۱).

(۳) کما أخرج البخاری فی صحیحہ (۸۱۹۱۲) کتاب الأطعمة و باب أكل الجمار. رقم (۵۴۴۴). فإذا أنا عاشر عشرة أحدتهم..

(۴) أخرج البخاری فی صحیحہ (۶۸۱۱۲) کتاب التفسیر. سورة ابراهيم. باب (كشجرة طيبة أصلها ثابت وفرعها في السماء) رقم (۴۶۹۸). و رأيت أبا بكر وعمر لا يتكلمان.....

(۵) صحيح بخاری (۲۴۱۱) کتاب العلم. باب الحياء فی العلم رقم (۱۳۱).

(۶) فتح الباری (۱۴۶۱).

سره د مور پلار زړه خوشحالیږي. بیا که دلته کښې حضرت ابن عمر رضی الله عنهما جواب ورکړې وې. نو دوی ته به د نبی کریم صلی الله علیه و آله د طرفه ښې ډیرې د برکت دعاگانې ملاو شوې وې. په دې وجه حضرت عمر رضی الله عنه او فرمانييل. که تا ښودلې وې. نو زه به دومره زیات خوشحاله شوې ووم. چه ددې په مقابله کښې ماته دا خوښه نه ده. چه څه ډیر زیات قیمتي دولت ملاو شي. د علامه تقی الدین سبکی واقعه. علامه تقی الدین علی بن عبد الکافی سبکی ته چه کله دا اوونیلې شو. چه ستاسو د خوڼی بها، الدین احمد بن علی درس ستاسو نه ښه وی. نو دوی د ډیرې خوشحالی نه یو شعر اوونیلې.

دروس احمد عید من دروس و ذاك عند علي طاية الأمل

د حافظ عراقی واقعه. کله چه د حافظ زین الدین عبد الرحیم بن الحسین عراقی رحمته الله زمانه راغله. نو دوی ته هم دغه شان خبره اوکړې شوه. چه ستاسو د خوڼی ولی الدین ابوزرعه احمد بن عبد الرحیم درس ستاسو نه ښه دي. نو دوی د تقی الدین سبکی په شعر کښې معمولی شان تصرف (تبدیلی) اوکړه. او وې وئیل. ~

دروس احمد عید من دروس أبيه و ذاك عند أبيه منتلى أربهم

قوله: ثُمَّ قَالُوا حَدِّثْنَا مَا هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ هِيَ النَّخْلَةُ: بیا حاضرینو تهوس اوکړو. چه ائ د الله رسوله صلی الله علیه و آله چه دا کومه ونه ده؟ نبی کریم صلی الله علیه و آله او فرمانييل. چه دا د کجورې ونه ده.

په ترجمه الباب او حدیث باب کښې مطابقت: ددې باب په شروع کښې مونږ وئیلې دی چه د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد د...، تحدیث...، انباء...، او...، اخبار...، استعمالولو جواز بیانول دی. دا ټول الفاظ په جواز د تمسک او معمول بها کیدو کښې برابر دی. دا جدا خبره ده. چه

بعضو ته په بعضو طریقو باندې ترجیح حاصل وی...، کما سبق ذالك تفصيلا...، په دې حدیث سره د ترجمه الباب اثبات: په دې حدیث سره به د ترجمه الباب اثبات څنگه کیږي؟ ددې جواب دا دي. چه په دې حدیث سره...، ترجمه الباب...، ددې په طرق جمع کولو سره ثابتیږي. ځکه چه دلته...، حدثن ما هي...، دي. په کتاب التفسیر کښې د...، اهدوتی...، لفظ

راغلي دي. (۳) او د اسماعیلی په یو طریق کښې د...، اهدوتی...، لفظ وارد شوې دي. (۴) دغه شان دلته د...، حدثنا ما هي...، الفاظ دی. او هم ددې کتاب العلم په یو طریق کښې د...، اهدوتی...، الفاظ راغلی دي. (۵)...، والله سبحانه وتعالى أعلم...،

(۱) الدر الكامنة فی أعيان المائة الثامنة (۲۴۹۱۱) _

(۲) الضوء اللامع (۳۳۸۱۱) _

(۳) صحيح البخاری (۶۸۱۱۲) كتاب التفسير. سورة إبراهيم باب (كَشَجَرَةٍ طَلِيَّةٍ أَسْلَمَهَا ثَابِتٌ وَفَرَعُهَا فِي السَّمَاءِ)

رقم (۴۶۸۹) _

(۴) فتح الباری (۱۴۴۱۱) _

(۵) صحيح بخاری (۱۴۴۱۱) كتاب العلم. باب الحياء فی العلم. رقم (۱۳۱) _

۵- بَابُ طَرَحِ الْإِمَامِ الْمَسْأَلَةَ عَلَى أَصْحَابِهِ

لِيُخْتَبَرَ مَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ

د امام د خپلو اصحابو او شاگردانو په وړاندې سوال پېش کول، چه هغوی سره کوم علم دي دهغې امتحان واخلې.

ما قبل سره مناسبت: علامه عینی رحمته الله فرماني: چه ددې باب، ما قبل باب سره مناسبت بالکل ښکاره دي. ځکه چه دواړو بابونو کښې حديث يو دي. (۱) دا هم ممکن ده. چه په مخکني باب کښې دا ښودلی شوی وو. چه علم هغه مستند دي. کوم چه سند سره بيان کړې شي. او په دې سلسله کښې چه د سند کوم الفاظ د محدثينو په نيز رائج دي. هغه نې ثابت کړې وو. اوس په دې کښې دا بيانوی. چه د طالبانو کله کله امتحان هم اخستل پکښ دي. ځکه چه امتحان اخستلو سره تيقظ او بيداري پيدا کيږي. او دوی په طلب د علم کښې مستعد کيږي. لکه څنگه چه استاد دپاره دا ضروري ده. چه هغه مستند علم پېش کړي. کوم چه سند سره ثابت وي. دغه شان طالب علم دپاره ضروري ده. چه هغه مستعد او بيدار اوسيږي. غفلت او بې پرواهي مضر او خطرناک ده.

د ترجمة الباب مقصد: د امام بخاري رحمته الله مقصد د ترجمة الباب نه يا خو دا دي. که استاذان او مدرسین د شاگردانو د معلوماتو اندازه لگولو دپاره څه سوالات اوکړي. نو دا جائز ده. يا دا بيانول غواړي. چه داسې قسمه سوالونه کول جائز هم نه بلکه غوره دي. چه شاگردان بيدار اوسيږي. او په غفلت کښې وخت ضائع نکړي.

په تير شوی باب کښې مونږ ذکر کړی دی. چه د حضرت معاويه رضي الله عنه د حديث «ان النبي صلى الله عليه وسلم دى من الغلوطات» (۲) محمل د امتحان سوالونه نه دي. بلکه په مغالطه کښې غورزولو دپاره مشکل او گټه و. سوالونه کول دي. چه ددې مقصد هم دا وي. چه مخاطب په مشکل کښې پريوځي. يا عاجز (لاجوابه) راشي.

حديث باب

۱۲- حَدَّثَنَا حَالِدُ بْنُ مَخْلَدٍ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ دِينَارٍ عَنْ ابْنِ عُثْمَرَ (۳) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَنْقُطُ وَدَقُّهَا وَإِنَّمَا مَثَلُ الْمُسْلِمِ حَدِيثُنِي مَا هِيَ قَالَ قُوَّةُ النَّاسِ فِي شَجَرِ الْبَوَادِي قَالَ عَبْدُ اللَّهِ قُوَّةٌ فِي نَفْسِ أَهْلِهَا الْخَلَّةُ فَاسْتَحْيَيْتُمْ قَالُوا حَدَّثَنَا مَا هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ هِيَ الْخَلَّةُ [۴]

(۱) عمدة القاری (۱۵۱۲)۔

(۲) سنن أبی داود، کتاب العلم، باب التوقی فی الفتیاء، رقم (۳۶۵۶)، و مسند أحمد (۴۳۱۵)۔

(۳) قد سبق تخريج هذا الحديث فی الباب السابق، فارجع إليه إن شئت۔

رجال الحديث

① خالد بن مخلد: دا ابو الهيثم خالد بن مخلد «فتح الميم واللام بينهما عام محبة سائكة» القطوان «فتح القاف والطاء المهملة» النجلى الكوفى دى. (۳)
دوى د سليمان بن هلال، على بن مسهر، امام مالك، ثابت بن قيس او نافع بن ابى نعيم وغيره نه روايت د حديث كرى دى.
ددوى نه په روايت كونكو كښي امام بخارى، عباس دورى، اسحاق بن راهويه، محمد بن عثمان كرامه، ابو كريب محمد بن العلاء، معاويه بن صالح، او ابو يعلى محمد بن شداد المسمى وغيره دى. (۴)

امام يحيى بن معين رحمته فرمانى: «ليس به بأس»،
امام ابو حاتم رحمته فرمانى: «بخالد بن مخلد أحاديث متاكن ويكتب حديثه»
امام ابو داود رحمته فرمانى: «صدوق ولكنه يثيب»
امام عجلى رحمته فرمانى: «ثقة فيه قليل تشيع وكان كثير الحديث»
امام صالح بن محمد جزره رحمته فرمانى: «ثقل الحديث إلا أنه كان متهماً بالقلوب»
امام ابن عدى رحمته فرمانى: «هو من الكثرين وهو عدى إن شأه الله لا بأس به»
امام جوزجاني رحمته فرمانى: «كان شتاً معلناً بسوء مذهبه»
ابن حبان رحمته دوى لره په كتاب الشقات كښي ذكر كرى دى. (۱)
عثمان بن ابى شيبه رحمته دوى لره، «ثقة صدوق»، مگر خولې دى. (۲)

(۱) المغنى (۷۰)۔

(۲) المغنى (۶۵)۔

(۳) تهذيب الكمال (۱۶۳۸)۔

(۴) د شيوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگورى: تهذيب الكمال (۱۶۴۸، ۱۶۵)، وسير اعلام النبلاء (۲۱۸، ۲۱۷، ۱۰)۔

(۵) تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي عن أبى زكريا يحيى بن معين فى تخريج الرواة وتعديلهم (۱۰۵) رقم (۳۰۱)۔

(۶) تهذيب التهذيب (۱۱۸۱۳)۔

(۷) تهذيب الكمال (۱۶۵۸)۔

(۸) تهذيب التهذيب (۱۱۷۱۳)۔

(۹) المصدر السابق۔

(۱۰) تهذيب الكمال (۱۶۶۸) و تهذيب التهذيب (۱۱۷۱۳)، وانظر الكامل (۳۶۱۳)۔

(۱۱) تهذيب التهذيب (۱۱۸، ۱۱۷، ۱۳)۔

(۱۲) الشقات (۲۲۴، ۸)۔

(۱۳) تهذيب التهذيب (۱۱۸، ۱۹۳)۔

ابن سعد رحمته فرمائی: «وكان منكراً الحديث، في التشيع مفرطاً، وكتبوا عنه ضرورة»^(۱)
 د تشیع الزام او ددی حقیقت ددی اقوالو خلاصہ دا ده. چه د جرح او تعدیل اکثر عالمانو
 دوی لره په روایت د حدیث صادق مگر خولې دې. البته په دوی باندې دوه قسمه الزامات دی.
 ① یو داچه منکر او غریب روایتونه ډیر زیات نقل کوی.

② دویم دا چه نه صرف شیعې وو. بلکه په تشیع کښې غلو کونکې هم وو.
 حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «أما التشيع فقد قدمنا أنه إذا كان ثبت الأعداء لا يضره، لا سيما ولم
 يكن داعية إلى رأيه»^(۲) یعنی تر کومه پورې چه د تشیع تعلق دې. نو کله چه راوی په تحمل د
 حدیث او بیا په اداء د حدیث کښې قابل اعتماد وی. نو دا بدعت مضر نه دې. خاص طور
 باندې په دې وجه هم، چه دوی بدعت طرف ته داعی نه وو. د مبتدع روایت په هغه صورت
 کښې مردود وی. کله چه دې،، داعی الی البدعة،، وی.

تر کومه پورې چه د دویم الزام تعلق دې. نو په دې باره کښې هم حافظ ابن حجر رحمته فرمائی:
 «وأما المنكر فقد تتبعها أبو أحمد بن عدي من حديثه، وأورد هائي،، كاملة،، وليس فيها شيء مما أخرج له
 البخاري، بل لم أره عند من أفردا سوى حديث واحد، وهو حديث أبي هريرة،، من عادي ل ولياً
 .. الحديث»^(۳) یعنی تر کومه پورې چه د منکر احادیثو روایت کولو تعلق دې. نو حافظ ابن
 عدی رحمته دهغې تتبع کړې ده. او پخپل کتاب .. الکامل،، کښې نې جمع کړی دی. په هغې
 کښې یو حدیث هم د صحیح بخاری نه دې. بلکه په صحیح بخاری کښې چه ددوی خومره
 مرویات دی. په هغې کښې صرف یو حدیث کښې دوی تفرد اختیار کړې دې. باقی په یو
 روایت کښې هم هغه متفرد نه دې. نو د صحیح بخاری حده پورې کم از کم ددوی تفرد مضر
 نه دې. والله اعلم.

ددوی وفات په ۲۱۳ هـ کښې شوې دې. (۴)،، سامحه الله تعالى ودفنله،،

② سليمان: دا سليمان بن بلال قرشي تيمى، مولى د عبدالله بن عتيق محمد بن
 عبدالرحمن بن ابى بكر الصديق دې. بعضو حضراتو د قاسم بن محمد بن ابى بكر مولى
 مگر خولې دې. ددوی کنيت ابو ايوب يا ابو محمد دې. (۵)
 دوى د عبدالله بن دينار، زيد بن اسلم، ربيعة الراي، سهيل بن ابى صالح، يونس بن يزيد
 او محمد بن عبدالله بن ابى عتيق رحمته وغيره نه د حديثونو روایت کړې دې.

(۱) انطبقات الكبرى لابن سعد (۴۰۶/۶) -

(۲) هدى السارى (۴۰۰) -

(۳) هدى السارى (۴۰۰) -

(۴) تهذيب الكمال (۱۶۶۸)، وسير اعلام النبلاء (۲۱۸/۱۰) -

(۵) تهذيب الكمال (۳۷۲/۱۱) وسير اعلام النبلاء (۴۲۵/۷) -

ددوی نه په حدیث روایت کونکی کښې ابو عامر عقدي، يحيي بن صالح وحاطي، سعيد بن ابی مریم، عبدالله بن المبارک، محمد بن خالد بن عشمه، او اسماعیل بن ابی اویس رضی الله عنه و غیره حضرات دی. (۱)

امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرماني: «لا بأس به ثقة» (۲)

عباس دوری د امام يحيي بن معين رضی الله عنه نه نقل کړی دی «ثقة صالح» (۳)

د امام يحيي بن معين نه تپوس او کړې شو «سليمان بن بلال أحب إليك أو الدارودي؟» نو دوی او فرماني: «سليمان وكلاهما ثقة» (۴)

امام نسائي او يعقوب بن شيبه رهما الله هم دوی لره ثقة گرځولي دي. (۵)

ابن سعد رضی الله عنه فرماني: «وكان ثقة كثير الحديث» (۶)

ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۷)

امام خليلي رضی الله عنه فرماني: «ثقة ليس به كثر...» (۸)

حافظ ذهبي رضی الله عنه فرماني: «ثقة إمام» (۹)

ددې ټولو توثيقاتو په مقابلې کښې عثمان بن ابی شيبة رضی الله عنه فرماني: «لا بأس به وليس من يعتمد على حديثه» (۱۰)

خو ښکاره دا ده چه ټول عالمان بالاتفاق دوی لره ثقة گرځولي دي. ددوی په مقابلې کښې صرف عثمان بن ابی شيبة دوی لره کمزورې گرځوي. چه ددې هيڅ وجه هم دوی نه ده بيان کړې. نو دا د صريح تعديلاتو په مقابلې کښې مبهم جرح ده. چه دا مقبول نه ده هم دا وجه ده. چه حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرماني: «وهو تليين غير مقبول فقد اعتمد الجماعة» (۱۱) يعني دا تضعيف قابل قبول نه دي. او اصحاب د اصول سته ددوی روايات حجت گرځولي دي او

(۱) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گوري: تهذيب الكمال (۱۱/۳۷۲، ۳۷۳) وسير اعلام النبلاء (۴۲۶/۷)

(۲) سير اعلام النبلاء (۴۲۶/۷) و تهذيب التهذيب (۱۷۵/۴)

(۳) تهذيب الكمال (۱۱/۳۷۴)

(۴) تاريخ الدارمي (۱۲۵) رقم (۳۸۹)

(۵) تهذيب الكمال (۱۱/۳۷۴)

(۶) الطبقات الكبرى (۲۰/۵)

(۷) الثقات لابن حبان (۳۸۸/۶)

(۸) تهذيب التهذيب (۱۷۶/۴)

(۹) (الكاشف) (۵۷/۱) رقم (۲۰۷۳)

(۱۰) تهذيب التهذيب (۱۷۶/۴)

(۱۱) هدي الساري (۴۰۷)

قبول کړی دی. د سلیمان بن بلال رحمته وفات په ۱۷۲هـ یا ۱۷۷هـ کښې شوې ده. (۱)

⑤ عبدالله بن دینار: د عبدالله بن دینار رحمته حالات په وړاندې باب کښې تیر شوی دی.

⑥ ابن عمر: د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما حالات په کتاب الایمان کښې د «باب الایمان

وقول النبی صلی الله علیه وسلم فی الإسلام علی خمس» لاتدې تیر شوی دی. (۲)

قوله: إِنَّ مِنْ الشَّجَرِ شَجْرَةً لَا يَسْقُطُ وَرَقُهَا وَإِنَّهَا مِثْلُ الْمُسْلِمِ: ددې باب لاتدې

امام بخاری رحمته بعینه هم هغه حدیث نقل کړې دي. کوم ئې چه وړاندې باب کښې ذکر کړې دي. چونکه د ترجمه الباب په ذریعه ئې یو زیاتې فاندي طرف ته اشاره او کړله. کوم چه ددې حدیث نه مستنبط ده. او په سند د حدیث کښې هم فرق اوشو په دې وجه به امام بخاری رحمته باندې د تکرار اعتراض نه کیږي. (۳)

په حدیث باب کښې د اسناد په رجالو کښې د تغیر فائده دلته ددې سوال په جواب کښې چه داسناد په رجالو کښې د تغیر څه فائده ده؟ علامه کرمانی رحمته او فرمانيیل چه په اصل کښې امام بخاری رحمته کله دا حدیث د خپل شیخ قتیبه نه واوریدو. نو د حدیث د معنی بیانولو په سیاق کښې ئې واوریدو. او کله ئې چه د خپل شیخ خالد بن مخلد نه واوریدو. نو هغوی: «طرح المسئلة»، لاتدې بیان کړو. په دې وجه دهغوی تقلید کولو سره امام صاحب حدیث هم دهغه بابونو لاتدې ذکر کړې دي. د کومو بابونو لاتدې چه هغوی حدیث اوریدلې وو. (۴)

خو حافظ ابن حجر رحمته ددې تردید کړې دي. هغه فرماني. چه د امام بخاری رحمته نه واقفیت لرونکو اهل علمو کښې چاهم دا خبره نه ده نقل کړې. چه هغه په د ابوابو په تراجمو کښې د نورو تقلید کوی. که داسې وی. نو بیا د صحیح بخاری هیڅ مزیت (او خصوصیت) نه پاتې کیږي. بلکه ددې په عکس دا منقول دی. چه امام بخاری رحمته د ابوابو په تراجمو منعقد کولو کښې کوم تصرف کوی. او دقت نظر (او ژور سوچ) نه کار اخلي. دا د صحیح بخاری رحمته یو ممتاز صفت دي.

بیا دا خبره هم قابل د غور ده. چه ددې مشانخو په ابوابو باندې څه تصنیف هم معروف نشته. چه مونږ دا اووايو. چه دغه شیوخو چونکه د فلاتی باب لاتدې حدیث ذکر کړې دي. په دې وجه د هغوی شاگرد امام بخاری رحمته د هغوی تقلید کړې دي. (۵)

د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت په حدیث باب کښې د نبی کریم صلی الله علیه وسلم د صحابه کرامو رضی الله عنهم نه سوال کول مذکور دی. ددې نه ترجمه الباب سره مطابقت بالکل واضح دي.

(۱) تهذیب الکمال (۳۷۶/۱۱) وسیر اعلام النبلاء (۴۲۷/۷)۔

(۲) کشف الباری (۶۳۷/۱)۔

(۳) فتح الباری (۱۴۸، ۱۴۷/۱)۔

(۴) شرح الکرماني (۱۳۱۲)۔

(۵) فتح الباری (۱۴۸/۱)۔

۶- ((بَاب مَا جَاءَ فِي الْعِلْمِ))

((وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا)) (طه: ۳۰) ((الْقِرَاءَةُ وَالْعَرْضُ عَلَى الْمُحَدِّثِ وَدَأَى الْحَسَنُ وَالْقُورِيُّ وَمَا لِكَ الْقِرَاءَةِ جَائِزَةً وَاحْتَجَّ بَعْضُهُمْ فِي الْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ بِحَدِيثٍ ضَمَامٍ مِنْ ثَعْلَبَةَ قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تُصَلِّيَ الصَّلَاةَ قَالَ نَعَمْ قَالَ فَهَذِهِ قِرَاءَةُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخْبَرَ ضَمَامٌ قَوْمَهُ بِذَلِكَ فَأَجَازَهُ وَاحْتَجَّ مَا لِكَ بِالصَّلَاةِ يَقْرَأُ عَلَى الْقَوْمِ فَيَقُولُونَ أَكْمَدْنَا فَلَانٌ وَيَقْرَأُ ذَلِكَ قِرَاءَةً عَلَيْهِمْ وَيَقْرَأُ عَلَى الْمُقْرِءِ فَيَقُولُ الْقَارِءُ أَقْرَأَنِي فَلَانٌ)).

په دې باب كښې دنسوخو اختلاف دلته په بعضو نسخو كښې «باب ما جاء في العلم وقول الله تعالى ﴿وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾» دې خو په اكثر و نسخو كښې دا نشته بيا په بعضو نسخو كښې ددې نه پس «باب القراءة والعرض على المحدث» شته او په بعضو كښې نشته په بعضو نسخو كښې لفظ د... باب... دې او په بعضو كښې نشته. (۱)

تير شوى باب سره مناسبت په دې باب كښې او په تير شوى باب كښې مناسبت دا دې چه په تير شوى باب كښې قراة الشيخ مذكور دې او په دې باب كښې د قراة على الشيخ ذكر دې په دې طريقه دواړو بابونو كښې مناسبت ښكاره دې. (۲)

په «باب قول المحدث حدثنا...» او دمذكوره باب په مينځ كښې فرق تير شوى باب سره نيز دې باب كښې امام بخارى رحمه الله «باب قول المحدث حدثنا أو أخبرنا...» فرمايلى وو. دهغې نه مقصود دا بيانول وو چه استاذ وائى او شاگرد اورى نو دا جائز ده او دلته دا بيانوى كه شاگرد وائى او استاذ اورى نو دا جائز ده.

ايا په قراة او عرض كښې فرق شته؟ په قراة او عرض كښې فرق شته او كه نشته په دې كښې اختلاف دې حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى چه دواړو كښې فرق دې... قراة... عام دې او... عرض... خاص دې خكه چه... عرض... به هغه وخت ونيلى شى كله چه شاگرد پخپله د شيخ په وړاندې اولولى كه اصل د شيخ په لاس كښې موجود وى او كه د بل يو ثقه په لاس كښې وى او كه د شيخ په وړاندې د هغه د مرويات لوستلې كېږى او د لوستونكى نه علاوه نور شاگردان هم په اوريدو كښې شريك وى نو ددې اوريدونكو په حق كښې به دې ته... عرض... نشى ونيلى بلكه... قراة... به ونيلى شى گويا... قراة... عام دې د لوستونكى شاگرد په حق كښې هم دا قراة دې او د اوريدونكو شاگردانو په حق كښې هم.

(۱) قال القسطلاني: باب ما جاء في العلم وقول الله تعالى: ﴿وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾... وهذا ساقط في رواية ابن عساكر. والأصيلي، وأبوذر، والوقت. والباب التالي له ساقط عند الأصيلي وأبي ذر وابن عساكر. باب القراءة والعرض على المحدث. وفي نسخة. القراءة والعرض على المحدث. يحذف الباب... إرشاد الساري (۱۵۸۱) - عمدة القاري (۱۶۲) -

او د... عرض، صرف د لوستونکی شاگرد په حق کښې اطلاق کيږي. (۱)
 خو علامه کرمانی (۲)، علامه قسطلانی (۳) او د اصول حدیث جمهورو عالمانو د دواړو په
 مینځ کښې هیڅ فرق نه دي کړي. بلکه دواړه یې مساوی ګرځولي دي. (۴)

دلته چې امام بخاری رحمته الله علیه کوم، باب القراءة والعرض....، فرمایلی دی. دا عطف تفسیری
 دي. (۵)

د ترجمه الباب مقصد امام بخاری رحمته الله علیه دا باب د بعضو حضراتو د تردید دپاره قائم کړي
 دي. کوم چې... قرائت علی الشیخ، جائز نه ګڼي.

د... قراءت علی الشیخ، مانعین لکه چې د ابو عاصم النبیل، عبدالرحمن بن سلام جمحی،
 محمد بن سلام جمحی او وکیع بن الجراح رحمته الله علیه نه منقول دي چې... قرائت علی الشیخ...
 معتبر نه دي. (۶)

رامهرمزی رحمته الله علیه د ابو عاصم النبیل نه نقل کړی دی. «سبع سفيان وأبا حنيفة ومالك وأبو حريم،
 كل هؤلاء سمعهم يقولون: لا بأس بها يعني القراءة، وأذا لأرأه، وما حدثت بحديث عن أحد من الفقهاء
 قراءة» (۷)

خطیب بغدادی رحمته الله علیه د امام وکیع رحمته الله علیه نه نقل کړی دی. هغه فرماني چې «ما أخذنا حديثاً
 عرضاً» (۸)

دغه شان رامهرمزی رحمته الله علیه د عبدالرحمن بن سلام جمحی په باره کښې نقل کړی دی. هغه
 فرماني. «دخلت على مالك بن أنس وعلى بابيه من يحبه قال: وبين يديه ابن أبي أويس، وهو يقول: حدثك
 فلان، حدثك ابن شهاب، حدثك فلان وفلان، فيقول مالك: نعم، نعم، فلما فرغ قلت: يا أبا عبد الله، عوضني
 مما حدثتني بثلاثة أحاديث تقرأ ما على قال: أعراق؟ أعراق؟ أخرجه عن» (۹)

(۱) فتح الباری (۱۴۹۱)۔

(۲) شرح الکرماني (۱۳۱۲)۔

(۳) ارشاد الساری (۱۵۸۱، ۱۵۹)۔

(۴) قال ابن الصلاح (۱۳۷، تحقيق نور الدين عثر): «من أقسام الأخذ والتحمل. القراءة على الشيخ، وأكثر
 المحدثين يسمونه عرضاً من حيث إن القاري يعرض على الشيخ ما يقرؤه، كما يعرض القرآن على المقرئ»
 او اوګوري: اختصار علوم الحديث لابن كثير (۱۱۰) وفتح المغيث للعراقي (۱۸۵) وفتح المغيث للسخاوي
 (۱۶۷۱۲) وتوضيح الأفكار (۱۸۷۱۲)۔

(۵) شرح الکرماني (۱۳۱۲) وعدة القاري (۱۶۱۲)۔

(۶) فتح المغيث للسخاوي (۱۶۹۲)۔

(۷) المحدث الفاصل بين الراوي والواعي (۴۲۰)۔

(۸) الكفاية (۲۷۱) وفتح المغيث للعراقي (۱۸۶)۔

(۹) المحدث الفاصل (۴۲۱)۔

داسې قسمه خبره د محمد بن سلام جمعی نه هم منقول ده. لکه چه هغه فرماني. «ادركت ما كان اذا الناس يقرءون عليه فلم اسم منه لئلا لك»^(۱)

هم داسې قول د عراق د بعضو نورو حضراتو نه هم منقول دي.^(۲)
د «قراءت على الشيخ» مجوزين ددې په مقابله کېنې په حضرات تابعينو کېنې د عطاء، نافع، عروه، شعبي، زهري، مکحول، حسن بصری، منصور، ايوب، په امامانو حضراتو کېنې د ابن جريج، سفیان ثوري، ابن ابی ذئب، شعبه، ائمه اربعه، ابن مهدي، شريك، ليث، ابو عبيد، او د امام بخاري رحمه الله نه علاوه د ډيرو حضراتو راښي دا ده. چه لکه څنگه سماع معتبر او جائز ده. دغه شان، قراءت على الشيخ، او عرض هم جائز دي.^(۳)

قول فيصل حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني. چه د «قراءت على الشيخ» د نه صحيح کيدو کوم قول وو. هغه ختم شوي دي. اوس ددې په جواز او صحيح کيدو کېنې هيڅ اختلاف نشته.^(۴) لکه چه خطيب بغدادی رحمه الله د ابراهيم بن سعد رحمه الله نه نقل کړی دی. هغه

فرماني. «لا تدعون تنطقكم»^(۵) اهل العراق، العرض مثل الشام»^(۶)
تنبیه مونږ وړاندې د «،، مناو له، د بيان لاندې ذکر کړی دی. چه لکه څنگه «قراءت على الشيخ»، ته «،، عرض»، وائي. دغه شان دي صورت ته هم عرض وائي. چه طالب شيخ ته يو کتاب يا د حديثو يو جزء راوړي. او شيخ ته ئې پيش کړی. شيخ په هغې کېنې غور او فکر اوکړي. او بيا ددې د واپس کولو په وخت داسې اوواڼي. «وقفت على ما فيه، وهو حديث عن فلان، أو

رواي عن شيوع فيه، فارواه حق»^(۷)
خو په دواړو کېنې د فرق کولو دپاره «قراءت على الشيخ»، ته مطلق «عرض» يا «عرض القراءة»، وائي. او مذکوره صورت ته «عرض المناو له»، وائي.^(۸)
امام بخاري رحمه الله د «عرض القراءة»، مسئله بيان کړې ده. د «عرض المناو له»، مسئله ئې نه ده بيان کړې.^(۹) امام حاکم رحمه الله ته دلته وهم شوي دي. دوی په «معرفة علوم

(۱) فتح المغيث للسخاوي (۱۶۹۱۲) _

(۲) المصدر السابق _

(۳) فتح المغيث للعراقي (۱۸۶) _

(۴) فتح الباري (۱۵۰۱۱) _

(۵) التنطق في الكلام: التعق فيهِ، أنظر مختار الصحاح (۶۶۶) _

(۶) الكفاية (۱۶۶) _

(۷) مقدمة ابن الصلاح (۱۶۶)، وفتح المغيث للعراقي (۲۱۶)، وظفر الأمانی (۵۲۰). وفتح المغيث للسخاوي (۲۸۹۱۲) _

(۸) مقدمة ابن الصلاح (۱۶۶) _

(۹) فتح الباري (۱۴۹۱۱) _

الحديث.. کنبی په .. عرض المناولة.. باندې د.. عرض.. اطلاق اوکړو. او دا نې اوفرمانیل چه امام بخاری رحمه الله ددې .. عرض.. اثبات د حدیث باب په ذریعه کړې دې. (۱) حالانکه امام بخاری رحمه الله دته .. عرض القراءة.. ذکر کړې دې عرض المناولة نې نه ده ذکر کړې. او مناولة دپاره امام بخاری رحمه الله روستو باب قائم کړې دې. (۲)

قوله. وَرَأَى الْحَسَنُ وَالتَّوْرِيُّ وَمَالِكُ الْقُرَاءَةَ جَابِزَةً: او حسن بصری، سفیان ثوری، او مالک رحمه الله.. قراءت علی الشیخ.. صحیح گرځوی ددې حضراتو رانې وړاندې تعلیقاً او بیا نې روستو موصولاً ذکر کړې ده. هم دا رانې د جمهورو ده. بلکه اوس دا اختلاف هم ختم شوې دې.. کما سبق ذلک قبل سطور،

قوله. وَاحْتَجَّ بَعْضُهُمْ فِي الْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ بِحَدِيثِ ضَمَامِ بْنِ ثَعْلَبَةَ قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَكَ أَنْ تُصَلِّيَ الصَّلَاةَ قَالَ نَعَمْ قَالَ فَهَذِهِ قِرَاءَةٌ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: په .. قراءت علی العالم.. باندې بعضو حضراتو د ضمام بن ثعلبة رحمه الله د حدیث نه استدلال کړې دې چه دوی نبی کریم ﷺ ته ونیلي وو. چه آیا الله تعالی تاته حکم درکړې دې. چه مونږ مونځونه اوکړو؟ نو نبی کریم ﷺ اوفرمانیل. او وې فرمانیل چه دا.. قراءت علی النبی ﷺ.. دې.

علامه عینی په عمدة القاری (۳) کنبی. حافظ ابن حجر په هدی الساری (۴) کنبی حمیدی شیخ د امام بخاری، او علامه کرمانی.. ثوری، حسن بصری ونجوهما.. (۵) د .. بعضهم.. مصداق گرځولي دې. حالانکه ددې .. بعضهم.. مصداق ابوسعید الحداد دې. لکه څنگه چه امام بیهقی رحمه الله په کتاب المعرفة کنبی د ابن خزیمه په طریق سره نقل کړی دی هغه فرمانی. «سَمِعْتُ الْبُخَارِيَّ يَقُولُ: قَالَ ابُو سَعِيدٍ الْحَدَّادُ، حَتَّى عَرَفْنَاهُ النَّبِيَّ ﷺ فِي الْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ، قِيلَ لَهُ، (۶) فَقَالَ: قِصَّةُ ضَمَامِ بْنِ ثَعْلَبَةَ، قَالَ اللَّهُ أَمَرَكَ بِهَذَا؟ قَالَ: نَعَمْ....» (۷)

(۱) لکه چه امام جاکم رحمه الله په .. النوع الثاني والخمسون.. کنبی فرمانی... وبيان العرض: أن يكون الراوي حافظاً متقناً فيقدم الاستفادة إليه، جزء من حديثه أو أكثر من ذلك. فيناوله. فتأمل الراوي حديثه، فإذا أخبره وعرف أنه من حديثه قال للاستفيد. قد وقفت على ما ناولتني. وعرفت الأحاديث كلها. وهذه رواياتي عن شيوخي فحدث بها عنى. فقال جماعة من أئمة الحديث. أنه سماع. منهم من أهل المدينة... ومن أهل مكة... ومن أهل الكوفة... ومن أهل البصرة... ومن أهل مصر... وكذلك جماعة من أهل الشام وخراسان. وقال بعد ذكر حديث الباب: قال أبو عبدالله، إحتج شيخ الصنعة أبو عبدالله محمد بن اسماعيل البخاري رحمه الله في كتاب العلم من الجامع الصحيح في باب العرض على المحدث. معرفة علوم الحديث (۲۵۶-۲۵۸)

(۲) يعنى.. باب ما يذكر في المناولة وكتاب أهل العلم بالعلم إلى البلدان (۱۵۱) _
(۳) عمدة القاری (۱۷۲) _

(۴) هدی الساری (۲۵۱) _

(۵) شرح الكرمانی (۱۴۱۲) _

(۶) أى سألوه عن ذالك الخبر الذى يدل على إثبات القراءة على العالم) _

(۷) فتح الباری (۱۴۹۱) وفتح المغیث للسخاوی (۱۷۰۱۲) _

هم دا خبره امام بیهقی رحمته په .. المدخل .. کښې هم نقل کړې ده. (۱)
 امام ترمذی رحمته په .. کتاب الزکاة .. کښې هم دا حدیث ذکر کړې دې. نو هلته ئې هم د
 امام بخاری رحمته نه دا نقل کړی دی. چه بعضی عالمانو به ددې حدیث نه د .. عرض علی
 العالم .. په صحت باندې استدلال کوو. (۲) او خطیب بغدادی رحمته په کتاب الکفایه کښې
 براه راست د امام بخاری رحمته نه دا استدلال نقل کړې دې (۳) داسې ښکاری چه امام بخاری
رحمته به په عامو حالاتو کښې خو اکثر مستدل طرف ته اشاره کوله. او بعضو وختونو کښې به
 ئې د استدلال صحیح کیدو په وجه پخپله د ضمام د قصې نه احتجاج او استدلال کولو لکه
 څنگه چه دلته کښې هم امام بخاری رحمته هم په دې سیاق کښې د حضرت ضمام بن
 ثعلبه رضی الله عنه روایت نقل کړې دې.

قوله: أَخْبَرَنِي ضَمَامُ بْنُ قَوْمَةَ بْنِ لَيْثٍ أَنَّكَ فَاجَزَوْهُ: ضمام رضی الله عنه خپل قوم ته ددې خبر ورکړو هغوی
 دا قبول کړو.

امام بخاری رحمته ددې باب لاندې د ضمام قصه نقل کړې ده. خو په دې کښې دا تصریح
 نشته. چه هغوی خپل قوم ته لارل. نو خبر ئې ورکړو. او هغوی دا خبر اومنلو البته په مسند
 احمد کښې ددې تصریح وارد ده. په کوم کښې چه حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه د حضرت
 ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه قصه تفصیل سره ذکر کړې ده. د هغې په آخر کښې چه کله حضرت
 ضمام رضی الله عنه دا او فرمائیل: (لَقَدْ جِئْتُمْكَ مِنْ عِنْدِهَا أَمْ كُمْ بِهِ وَهَاجَمَ عَنْهُ) نو ددې اثر دا اوشو. چه
 ټول په ټوله مسلمانان شو. (فَوَاللَّهِ مَا أَمْسَى مِنْ ذَلِكَ الْيَوْمِ عَلَى حَاضِرَةٍ رَجُلٍ وَلَا امْرَأَةٍ إِلَّا مُسْلِمًا) هم دا
 قبول د اسلام امام بخاری رحمته په .. اجازه .. سره تعبیر کړې دې. چه ددې مطلب .. قبلوه ..
 دې اصطلاحې .. اجازت .. مراد نه دې. (۴)

د امام مالک رحمته استدلال:

قوله: وَاحْتَجَّ مَالِكٌ بِالصَّحِّحِ يَقْرَأُ عَلَى الْقَوْمِ فَيَقُولُونَ أَشْهَدْنَا فَلَانَ وَيَقْرَأُ ذَلِكَ قِرَاءَةً

عَلَيْهِمْ وَيَقْرَأُ عَلَى الْمُقْرَأِ فَيَقُولُ الْقَارِءُ أَقْرَأْنِي فَلَانَ: او امام مالک رحمته د دستاويز
 (اقرار نامې) نه استدلال کړې دې. کوم چه خلقو ته لوستلې شی. او اورولې کيږي. نو هغوی
 وائی. چه مونږه فلانی سړی په دې دستاويز باندې گواه جوړ کړو. او ښودونکی استاذ ته قرآن

(۱) تدریب الراوی (۱۳/۱۴).

(۲) سمعت محمد بن إسماعيل يقول: قال بعض أهل العلم فقه هذا الحديث أن القراءة على العالم والعرض عليه جائز. مثل السماع. واحتج بأن الأعرابي عرض على النبي ﷺ. فأقر به النبي ﷺ. جامع الترمذی. کتاب الزکاة. باب ماجاء إذا أذيت الزکاة فقد قضيت ما عليك. رقم (۶۱۹).

(۳) الکفایه (۲۶۱) باب القول فی القراءة علی المحدث وما يتعلق بها.

(۴) مسند احمد (۲۶۵، ۲۶۴، ۱۱) وسنن الدارمی (۱۷۳/۱) کتاب الطهارة. باب فرض الوضوء والصلاة. رقم (۶۵۲).

(۵) فتح الباری (۱۴۹/۱).

د حصول صورت هم دې چه اوگوره. یو طالب علم نه لوستونکي ته اوروی. او بیا وائی چه ماته فلانی ښودونکي لوستلې دې. (۱)

امام مالک رحمته الله علیه فرمائی: «کیف لا یجوزک هذا الحدیث ویموتک فی القرآن، والقرآن أعظم؟» امام حاکم په معرفه علوم الحدیث کښې نقل کړی دی. چه مطرف رحمته الله علیه فرمائی: «صحت مالکاً سمع مشین سنة، فما رأیته قرأ الموطأ علی أحد» امام مالک رحمته الله علیه وینا دا ده. چه هرکله د قاری د مقری ښودونکي، په وړاندې لوستل، او بیا دا ونیل چه، «أقرآن فلان»، کافی دې. نو په حدیث کښې دا څنگه نشی کافی کیدی؟

حدیث باب

((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الْوَاسِطِيُّ عَنْ عَوْفٍ عَنِ الْحَسَنِ قَالَ لَا بَأْسَ بِالْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ سُفْيَانَ قَالَ إِذَا قُرِئَ عَلَى الْمُحَدِّثِ فَلَا بَأْسَ أَنْ يَقُولَ حَدَّثَنِي قَالَ وَسَمِعْتُ أَبَا عَاصِمٍ يَقُولُ عَنْ مَالِكٍ وَسُفْيَانَ الْقِرَاءَةَ عَلَى الْعَالِمِ وَقَرَأَتْهُ سَوَاءً))

مصنف رحمته الله علیه رومي د حسن بصری، سفیان ثوری، او امام مالک رحمته الله علیه قول تعليقاً نقل کړې وو. اوس د هر یو اثر موصلاً نقل کوی.

رجال الحديث

① محمد بن سلام: دا ابو عبدالله محمد بن سلام بیکندي رحمته الله علیه دې. ددوی حالات د کتاب

الایمان «باب قول النبی صلی الله علیه و آله: أنا أعلمکم بالله وأن المعرفة فعل القلب» لاندې تیر شوی دی. (۲)

② محمد بن الحسن الواسطي: دا محمد بن الحسن بن عمران مزنی واسطی دې. په

اصل کښې د شام دې. په واسط کښې قاضی پاتې شوې دې. (۳)

دوی د اسماعیل بن ابی خالد، عوام بن حوشب، عوف اعرابی، او فضیل بن غزوان رحمته الله علیه وغیره نه روایت د حدیث کړې دي.

ددوی نه امام احمد، محمد بن سلام بیکندي، محمد بن سلام جُمحی، زید بن الحریش، محمد بن اسماعیل حساني، او محمد بن اسماعیل احمسی رحمته الله علیه وغیره علم حدیث حاصل

کړې دي. (۴)

(۱) الکفاية (۲۷۱)، وفتح الباری (۱۴۹۱)۔

(۲) معرفة علوم الحديث للحاکم (۲۵۹) والکفاية (۲۷۱) وفتح الباری (۱۵۰۱)۔

(۳) معرفة علوم الحديث للحاکم (۲۵۹) وفتح الباری (۱۴۹۱) وفتح المغیث للسخاوی (۱۷۰۱۲)۔

(۴) کشف الباری (۹۳۱۲)۔

(۵) تهذيب الکمال (۷۱۱۲۵) وسیر أعلام النبلاء (۳۰۳۱۹)۔

(۶) د شیبوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الکمال (۷۲۱۲۵) وسیر أعلام النبلاء (۳۰۳۱۹)۔

امام احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی:،، لیس پہ ہاس، (۱)

امام یحییٰ بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة»، (۲)

امام محمد بن حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «حدثنا محمد بن الحسن الواسطي ثقة»

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی،، (لاہلہ بہ) (x)

امام ابو داؤد رحمہ اللہ فرمائی،، ثقہ،، (۲)

ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی،، وكان ثقة،،(۱)

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، لکھ،، (۲)

امام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، لاہاس بہ،، (۸)

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ ددوی تذکرہ د،، الضعفاء،، لاندې کړې ده. او فرماینلی چې دی رحمۃ اللہ علیہ یسند المراسیل» چه دوی موقوف لره مرفوع، او مراسیل سنداً روایت کوی. او بیا چې ددې یو مثال هم ذکر کړې دی. **«ذکاة الجنین ذکاة أمه»** دا حدیث دوی د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما نه مرفوع نقل کړې دي. حالانکه حافظ ذهبي رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چه دا .. موقوف علی ابن عمر .. صحیح دي. مرفوع روایت کول صحیح نه دي. (۱)

① خاوال خو این جبان ^{په} ددې غلطۍ یو مثال پیش کړې دې. حالانکه ددې په مقابل کې پورته تاسو د جرح او تعدیل د عالمانو توثیقات کتلی دی. چه یو کس هم دوی لره مجروح نه دې گرځولی.

⑤ دویمه دا چه امام بخاری رحمته الله علیه ددوی نه صرف د حضرت حسن بصری رحمته الله علیه اثر. په واسطه د عوف اعرابی نقل کړې دې. ددوی نه ئې د یو مرفوع حدیث اثبات یا د یو شرعی حکم د استنباط په سلسله کښې احتجاج نه دې کړې.

۳) بیا ابن جبرین پخپله دوی لره په کتاب الشقات کښی ذکر کړي دي. (۱)

(١) تهذيب الكمال (٧٣/٢٥) -

(١) المصدر السابق) _

(١) المصدر السابق) _

(١) المصدر السابق) _

(*) المصدر السابق) _

(١) طبقات ابن سعد (٣١٥/٧) -

(٢) الكاشف (١٦٤١٢) رقم (٧٩٧)

(١١٩١٩) تهذيب التهذيب -

(١) ميزان الاعتدال ((٥١٥\٣)) رقم)

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، «وہذا أصوب»، (۱)

ددوی وفات پہ ۱۸۷ھ یا ۱۸۸۹ھ کنبی شوے دی، «رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃً واسعة»،

⑤ **عوف:** دا ابوسہل عوف بن ابی جمیلۃ العبدی الہجری البصری دی۔ دا د عوف اعرابی پہ نوم سرہ مشہور دی۔ ددوی حالات د کتاب الایمان د «باب اہتمام الجنائز من الإیمان» لاندی تیر شوی دی۔ (۲)

⑥ **الحسن:** دا مشہور تابعی امام حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی حالات ہم د کتاب الایمان «باب المعاصی من أمر الجاہلیۃ» لاندی تیر شوی دی۔ (۳)

قوله: لَا بَأْسَ بِالْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ، عالم تہ پہ لوستلو سرہ اورولو کنبی ہیخ بلک نشتہ۔
د مذکورہ اثر تخریج: دا اثر خطیب بغدادی رحمۃ اللہ علیہ د «أحمد بن حنبل من محدثین الحسن الواسطی من موالی الأعمام» پہ طریق تفصیل سرہ ذکر کری دی۔ پہ دی کنبی دی چہ یو سری حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ تہ او وئیل چہ ای ابو سعید! زما کور لری دی۔ بار بار تلل راتلل زما دپارہ مشکل دی۔ کہ تاسو خہ باک نہ گنری۔ نو زہ ستاسو پہ وړاندی احادیث لوستلو سرہ اوروم۔ حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ اوفرمانیل «ما ابالی قرأت علیک! أقرأت علی» دی سری بیا تپوس اوکړو۔ چہ زہ د حدیث ادا کولو دپارہ، «حدثنی الحسن.. اووایم؟ نو دوی اوفرمانیل «نعم، قل حدثنی الحسن» (۴)

قوله: وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ سَفِيَانَ، ددی خانی نہ د حضرت سفیان ثوری رحمۃ اللہ علیہ قول موصولاً نقل کوی۔ د عبید اللہ بن موسی او د حضرت سفیان ثوری رحمۃ اللہ علیہ دہما اللہ حالات وړاندی تیر شوی دی۔ (۵)

قوله: قَالَ إِذَا قُرِئَ عَلَى الْمُحَدِّثِ فَلَا بَأْسَ أَنْ يَقُولَ حَدَّثَنِي، سفیان ثوری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ کلہ د محدث پہ وړاندی اولوستلې شی۔ نو ادا دپارہ، «حدثنی.. ویلو

(۱) میزان الاعتدال (۵۱۵۱۳) رقم (۷۳۸۴)۔

(۲) کشف الباری (۵۲۲۱۲)۔

(۳) کشف الباری (۲۲۰۱۲)۔

(۴) الکفاۃ (۲۲۵) وفتح الباری (۱۵۰۱۱) وانظر أيضاً المحدث الفاضل للرامهرمزی (۴۲۶، ۴۲۷) رقم

الفقرة (۴۷۳)۔

(۵) د عبید اللہ بن موسی حالاتو دپارہ اوگوری: کشف الباری (۲۳۶۱۱) کتاب الایمان۔ باب الایمان وقول النبی ﷺ بنی الإسلام علی خمس.. او د سفیان ثوری رحمۃ اللہ علیہ حالاتو دپارہ اوگوری: کشف الباری (۲۷۸۱۲)

کتاب الایمان۔ باب ظلم دون ظلم)۔

کنبی میخ باک نشته.

قوله: قَالَ وَسَمِعْتُ أَبَا عَاصِمٍ يَقُولُ عَنْ مَالِكٍ وَسُقَيْمَانَ الْقِرَاءَةَ عَلَى الْعَالِمِ

وَقِرَاءَتُهُ سَوَاءٌ: امام بخاری رحمته فرمائی. چه ما د ابو عاصم نه واوریدل. هغه د امام مالک او سفیان ثوری رحمهما الله نه نقل کوی. چه. قراعت علی العالم.، او. قراعت د عالم.، دواړه برابر دی.

قوله: ابو عاصم: دا امام ابو عاصم ضحاک بن مخلد بن ضحاک بن مسلم شیبانی بصری رحمته دی. (۱) په ۱۲۲هـ کنبی پیدا شو. (۲)

دوی د امام ابوحنیفه، سفیان ثوری، امام مالک، شعبه، اوزاعی، ابن جریج، جعفر صادق، محمد بن عجلان، او حیوة بن شریح رحمته پشان ډیرو حضراتو نه روایت د حدیث کړې دي. ددوی نه روایت کونکو کنبی امام بخاری، جریر بن حازم (دا ددوی شیخ هم دي). امام اصمعی، اسحاق بن راهویه، ابو خیشمه، بندار، محمود بن غیلان او ابو مسلم کجی رحمته پشان ډیر محدثین دي. (۳)

امام یحيى بن معين رحمته فرمائی.،، ثقة،، (۴)

امام عجلې رحمته فرمائی. «ثقة، کثیر الحديث، وکان له فقه» (۵)

امام ابو حاتم رحمته فرمائی. «صدوق، وهو أحب إلي من روى عن عباد» (۶)

عمر بن شبة رحمته فرمائی. «حدثنا أبو عاصم الثبيل، والله ما رأيت مثله» (۷)

ابن سعد رحمته فرمائی. «وكان ثقة فقيها» (۸)

ابو يعلى خلیلی رحمته فرمائی. «متفق عليه زهداً وعلماً وديانة واتقاناً» (۹)

عبد الرحمن بن يوسف بن خراش رحمته فرمائی. «لم يزل يده كتاب فقه» (۱۰)

(۱) تهذيب الكمال (۲۸۱/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۴۸۰/۱۹) _

(۲) سير أعلام النبلاء (۴۸۰/۱۹) وتهذيب الكمال (۲۸۸/۱۳) _

(۳) د شيوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۲۸۲/۱۳-۲۸۵) وسير أعلام النبلاء (۴۸۰/۱۹-۴۸۱) _

(۴) تاريخ الدارمي عن ابن معين (۱۳۶) رقم (۴۴۴) _

(۵) تهذيب الكمال (۲۸۶/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۴۸۱/۱۹) _

(۶) المصدر السابق _

(۷) المصدر السابق _

(۸) طبقات ابن سعد (۲۹۵/۷) _

(۹) تهذيب الكمال (۲۸۶/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۴۸۲/۱۹) _

(۱۰) المصدر السابق _

ابن قانع رحمته فرمائی: «ثقة مامون»^(۱)

ابن حبان رحمته دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي.^(۲)

البته عقیلی رحمته دوی لره پخپل کتاب الضعفاء کښې ذکر کړې دي. او یو حدیث یې نقل کړې دي. چه په هغې کښې ددوی مخالفت شوې دي.^(۳) خو ① اول د کتاب الضعفاء په بعضو نسخو کښې خو ددوی تذکره شته. او په بعضو کښې د سره ددوی تذکره هم نشته.^(۴)

② دویمه داچه د معمولی خطایانو نه څوک محفوظ پاتې کیدې شی؟ په دې وجه د داسې خطایانو باوجود محدثین د ثقاتو روایت قبلوی.

عقیلی رحمته دا هم ذکر کړی دی. چه کله ابو عاصم ضحاک بن مخلد رحمته ته دا اوونیلی شو. چه یحي بن سعید القطان ستاسو په باره کښې کلام کوی. نو وې فرمائیل: «لست بهی ولا مهت إذالم أذكره»^(۵)

ښکاره خبره ده. چه د ابن معین، عجلې، ابو حاتم، ابن سعد، ابن قانع او ابن حبان رحمته وغیره حضراتو د توثیق نه پس دچا د مبهم جرح څه حیثیت پاتې کیږی؟

لکه چه حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «اجمعوا على توثيق أبي حاصم»^(۶)

امام ابو عاصم رحمته پخپله فرمائی: «ما دلست حديثاً قط»^(۷)

د «نیل» لقب پرویتلو دلچسپ وجوه: د امام ابو عاصم رحمته لقب «، نیل .. دي»^(۸). چه ددې مختلف وجوه نقل کړې شوی دی

① بعض حضرات فرمائی. چه یوځل بصره کښې هاتهی راوړسیدو. نو ټول خلق یې کتلو دپاره لارل. او دې لار نشو. ابن جریج رحمته تېوس اوکړو. چه ته ولې لار نشوې. جواب یې ورکړو. چه «لا اجد منک عوضاً» په دې باندې ابن جریج رحمته او فرمائیل: «أنت ذیبل»^(۹).

② بعضی حضرات فرمائی. چه ددوی پوزه ډیره غټه وه. په دې وجه دوی ته نیل اوونیلی شو.

③ بعضی حضرات فرمائی. چه دوی به ډیره قیمتی او ښه کپړه اغوستله. په دې وجه ددوی لقب «، نیل» مشهور شو.

(۱) تهذيب التهذيب (۴۵۲/۴) _

(۲) الثقات (۴۸۳/۶) _

(۳) کتاب الضعفاء الكبير (۲۲۲/۲، ۲۲۳) _

(۴) میزان الإعتدال (وتعليقات على میزان (۳۲۵/۱۲)، وتعليقات كتاب الضعفاء (۲۲۳/۱۲، ۲۲۳) _

(۵) کتاب الضعفاء (۲۲۳/۱۲) ومیزان الإعتدال (۳۲۵/۱۲) _

(۶) میزان الإعتدال (۳۲۵/۱۲) _

(۷) تهذيب الكمال (۲۸۶/۱۳) وسیر اعلام النبلاء (۴۸۲/۱۹) _

(۸) نِيلٌ يُنِيلُ نَيْلًا وَ نَبَالَةٌ: عَظْمٌ وَ شَرَفٌ. يَقَالُ: أَجَادَ غَذَاءَهَا حَتَّى نَبِيلَ جَسْمَهَا. وَأَحْسَنَ تَرْبِيَتَهُ، فَتَبَلَّتْ أَخْلَاقَهُ.

أنظر المعجم الوسيط (۸۹۸/۲) _

⑤ بعضی حضرات فرمائی: چہ یو خل امام شعبہ رحمۃ اللہ علیہ د یو میاشت پورے د حدیث نہ اورلو قسم اوخو لو امام ابو عاصم ہفوی تہ لا یرو او وی فرمائیل: «حدث وھلای العطار ح لوجہ اللہ کھارۃ عن ینک» پہ دے وجہ ددوی لقب .. نبیل .. مقرر شو.

⑥ بعضو ونیلی دی چہ دے بہ د امام زفر رحمۃ اللہ علیہ سرہ اوسیدلو او ددوی سرہ بہ یو بل کس ھ ابو عاصم نومی اوسیدلو چہ ہفہ د ابو عاصم نبیل پشان غت مالدار نہ وو پہ زپو شلیدلو کپرو کنبی بہ اوسیدو یو خل ابو عاصم نبیل امام زفر رحمۃ اللہ علیہ تہ راغی خادم اطلاع ورکړلہ چہ پہ دروازہ باندي ابو عاصم راغلی دے تپوس نہ اوکړو چہ کوم یو ابو عاصم دے؟ خذہ اوونیل، «ذاک الثیل»، دغہ وخت دا لقب مقرر شو. (۱)

دامام ابو عاصم وفات پہ ۲۱۲ھ یا ۲۱۳ھ یا ۲۱۴ھ کنبی اوشو. (۲) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعہ،

قوله: الْقِرَاءَةُ عَلَى الْعَالِمِ وَقِرَاءَتُهُ سَوَاءٌ:

ددے قول ھے مقصد دے؟ د امام مالک، او سفیان ثوری رحمہما اللہ د قول اصل مقصد دا دے چہ لکہ څنگہ قراءت د عالم معتبر دے دغہ شان قراءت علی العالم ھم معتبر دے یعنی پہ معتبر کیدو کنبی دواړہ مساوی دی خو ددے نہ د یوے بلے مسئلے تائید کیرے ہفہ دا چہ تحدیث او اخبار یعنی،، قراءت الشیخ،، او،، قراءت علی الشیخ،، کنبی ہیخ فرق نشته د دواړو درجہ برابر ده. پہ دے مسئلہ کنبی د عالمانو درے اقوالہ دی د کوم تفصیل چہ مونہ پہ «ہا پ قول المحدث: حدثنا....» کنبی د عنوان،، د قراءت علی الشیخ مرتبہ،، لاندے تفصیل سرہ ذکر کړی دی،، فارجمہ الیہ ان شئت،،

(۱) ددے ټولو وجو دپارہ اوگوری: تہذیب الکمال (۲۸۷/۱۳) وسیر اعلام النبلاء (۴۸۲/۹، ۴۸۳)، و عمدة الفاری (۱۸۱۲)۔

(۲) تہذیب الکمال (۲۸۸/۱۳، ۲۸۹)۔

حديث باب

«(١) حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ سَعِيدٍ هُوَ الْمُقْبَرِيُّ عَنْ شَرِيكَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي عُمَرَ أَنَّهُ سَمِعَ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ (٢) يَقُولُ بَيْنَمَا نَحْنُ جُلُوسٌ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَسْجِدِ دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى جَمَلٍ فَأَنَاقَهُ فِي الْمَسْجِدِ ثُمَّ عَقَلَهُ ثُمَّ قَالَ هَلُمُّوا إِلَيْكُمْ مُحَمَّدٌ وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُتَكَيِّفٌ بَيْنَ ظَهْرَانِيهِمْ فَقُلْنَا هَذَا الرَّجُلُ الْأَيْبُضُ الْمُتَكَيِّفُ فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ يَا ابْنَ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَجَبْتُكَ فَقَالَ الرَّجُلُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي سَأَلْتُكَ فَمَشَدَّ عَيْنِكَ فِي السَّنَةِ فَلَا يَحْدُ عَلَى فِي نَفْسِكَ فَقَالَ سَلْ عَمَّا بَدَا لَكَ فَقَالَ أَنُذِرْتُكَ بِرَبِّكَ وَدَبَّ مِنْ قُبْلِكَ اللَّهُ أَرْسَلَكَ إِلَى النَّاسِ كَلِمَةً فَقَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ قَالَ أَنُذِرْتُكَ بِاللَّهِ أَللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تَصَلِيَ الصَّلَاةَ الْخَمْسَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ قَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ قَالَ أَنُذِرْتُكَ بِاللَّهِ أَللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تَصُومَ هَذَا الشَّهْرَ مِنَ السَّنَةِ قَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ قَالَ أَنُذِرْتُكَ بِاللَّهِ أَللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تَأْخُذَ هَذِهِ الصَّدَقَةَ مِنْ أَغْنِيَانَا فَتَقْضِيَهَا عَلَى فَقَرَانَا فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ نَعَمْ فَقَالَ الرَّجُلُ آمَنْتُ بِمَا جِئْتَ بِهِ وَأَنَا رَسُولٌ مِنْ وَدَّاهِي مِنْ قَوْمِي وَأَنَا ضَمَامٌ مِنْ تَغْلِبَةِ أَخُوئِي سَعْدِ بْنِ بَكْرِ وَوَدَّاهُ مُوسَى وَعَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ عَنْ سُلَيْمَانَ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَذَا» (١)

رجال الحديث

- ① عبد الله بن يوسف: دا مشهور محدث عبد الله بن يوسف تيسري رحمته الله دي ددوی مختصر تذکرہ پہ، بدء الوحي،، کنبی د دویم حدیث لاندې تیرہ شوی ده. (٢)
 ② الليث: دا مشهور محدث امام ليث بن سعد فهمي رحمته الله دي ددوی حالات هم په بدء الوحي،، کنبی د دویم حدیث پہ تشریح کنبی تیر شوی دی. (٣)
 ③ سعيد: دا سعيد بن ابی سعيد مقبري رحمته الله دي ددوی تفصیلی تذکرہ په کتاب الايمان

(١) قوله:..أنس بن مالك الحديث أخرجه مسلم في صحيحه (٣٠١١، ٣١) كتاب الإيمان، باب السؤال عن أركان الإسلام، رقم (١١١١) و (١١٢) والنسائي في سننه في كتاب الصيام، باب وجوب الصيام، رقم (٢٠٩٣) وأبو داود طرفاً منه في سننه، في كتاب الصلاة، باب ما جاء في المشرك يدخل المسجد، رقم (٤٨٦) والترمذي في جامعه في أبواب الزكاة، باب ما جاء إذا أدبت الزكاة فقد قضيت ما عليك، رقم (٦١٩) والدارمي في سننه (١٧١١، ١٧٢) فاتحة كتاب الطهارة، باب فرض الوضوء والصلاة، رقم (٦٥٠) وابن ماجه في سننه في كتاب إقامة الصلاة والسنه فيها، باب ما جاء في فرض الصلوات الخمس والمحافظة عليها، رقم (١٤٠٢)
 ١، كشف الباري (٢٨٩١١، ٢٩٠)۔
 ٢، كشف الباري (٣٢٤١١)

کنبی د ،، ہاب الذین یس،، لاندی تیرہ شوې ده. (۱)

⑤ شریک پر. عبداللہ بن ابی نمر: دا ابو عبداللہ شریک بن عبداللہ بن ابی نمر قرشی مدنی رحمۃ اللہ علیہ دی. (۲)

دوی د حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ نه علاوه د سعید بن المسیب، عامر بن سعد بن ابی وقاص، عطاء بن یسار، عکرمہ مولیٰ ابن عباس، کُریب مولیٰ ابن عباس، او ابو سلمہ بن عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ وغیرہ حضراتو نه روایت د حدیث کوی.

ددوی نه روایت کونکو کنبی سعید مقبری (وهو اکبر منه) سلیمان بن هلال، سفیان ثوري، امام مالک، مسلم بن خالد زنجی او اسماعیل بن جعفر بن ابی كثير رضی اللہ عنہ وغیرہ حضرات دی. (۳)

امام يحيى بن معين رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، لیس به ہل،، (۴)

امام ابو داؤد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، ثقہ،، (۵)

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لره په کتاب الثقات کنبی ذکر کړې دی. (۶)

ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، کان ثقہ کثیر الحديث،، (۷)

امام عجلې رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، تابعی ثقہ،، (۸)

امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، لیس بالقوی،، (۹)

د امام يحيى بن معين رحمۃ اللہ علیہ نه هم منقول دی،، لیس بالقوی،، (۱۰)

ابن الجارود رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، (لیس به ہل و لیس بالقوی)،، (۱۱)

امام يحيى بن سعيد القطان رحمۃ اللہ علیہ به ددوی نه روایت نه کولو. (۱۲)

ساجی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، کان یزی القدر،، (۱۳)

(۱) كشف الباري (۳۳۶/۲)۔

(۲) تهذيب الكمال (۴۷۵/۱۲) وسير اعلام النبلاء (۱۵۹/۶)۔

(۳) د شيبوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگورې: تهذيب الكمال (۴۷۵/۱۲، ۴۷۶) وسير اعلام النبلاء (۱۵۹/۶)۔

(۴) تاريخ ابن معين برواية الدارمي (۱۳۲) رقم (۴۲۰)۔

(۵) تهذيب التهذيب (۳۳۸/۴)۔

(۶) الثقات لابن حبان (۳۶۰/۴) وقال .. ربما أخطأ..۔

(۷) تهذيب الكمال (۴۷۷/۱۲) و تهذيب التهذيب (۳۳۸/۴)۔

(۸) تعليقات على تهذيب الكمال (۴۷۷/۱۲) نقلًا عن .. الثقات.. للمجلې۔

(۹) سير اعلام النبلاء (۱۵۹/۴)۔

(۱۰) المصدر السابق. وميزان الاعتدال (۲۶۹/۱۲) رقم (۳۶۹۶)۔

(۱۱) تهذيب التهذيب (۳۳۸/۴)۔

(۱۲) المصدر السابق)۔

(۱۳) المصدر السابق)۔

په دوی باندې د «وضع حدیثه» او د «قدری» کیدو الزام او دهغې تړید د دې ټولو اقوالو نه معلومېږي چه بعضو حضراتو ددوی توثیق کړې دي. او بعضو حضراتو ددوی تضعیف کړې دي. تردې چه ابن حزم رحمته الله دوی لره «... متهم بالوضع...» گرځولي دي. (١) او په دوی باندې د قدری کیدو الزام هم دي. خو ددوی په باره کښې معتدل راني داده چه شريك اگرچه د ډیر مضبوط رواټو نه نه دي خو دهغه راویانو نه ضرور دي. د کومو روایات چه د متابعت او استشهاد په طور باندې پیش کولې شی. لکه حافظ ذهبی رحمته الله فرماني چه «وقد وثقه أبو داود وروی عنه مثل مالک، ولا ريب أنه ليس في الثمت كيمي بن سعيد الأنصاري» (٢)

دغه شان ټولو اقوالو ته کتلو سره حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني «... صدوق يغلط» (٣) بلکه حافظ ابن عدی رحمته الله ددوی په باره کښې قول فیصل دا ذکر کړې دي. چه «وشريك بن مهذاه رجل مشهور من أهل المدينة، حدث عنه مالك وغيره مالك من الثقات، وحديثه إذا روى عنه ثقة، لكنه لا بأس بروايته إلا أن يروى عنه ضعيف» (٤)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. چه ددوی احایث د صحاح سته مؤلفینو قابل د احتجاج گرځولي دي. «آخره له الترمذي في شأله لافي الجامع، يعرف ذلك بمرمزه عند المزي وابن حجر وغيرهما» البته ددوی د اسراء په حدیث کښې کوم چه دوی د حضرت انس رضي الله عنه نه روایت کړې دي. بعضې ځایونه داسې دي. چه هغه شاذ دي. او ددې متابعت نه ملاوېږي. (٥) ترکومه پورې چه د قدری کیدو تعلق دي. نو مونږه څو ځله وئیلی دي. چه د مبتدع روایت هغه وخت مردود وی. کله چه دې داعی وی.

د شريك بن عبدالله بن ابی نمر وفات د ١٣٠ هـ په حدود کښې شوې دي. (٦) اننه اعلم. فاتده ددوی نیکه ابو نمر «فتح الترمذي وكتبه الميم» ابن سعد او ابن السكن رحمهما الله په صحابه کرامو کښې شمار کړې دي. او ابن عبدالبر، ابن فتحون، او ابن الاثير رحمته الله ددوی تذکره پریځودې ده. (٧) او ددوی د پلار «عبدالله بن ابی نمر»، تذکره چرته هم نه ملاوېږي. والله اعلم.

⑤ انس بن مالك رضي الله عنه: د حضرت انس بن مالك رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان کښې د «باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (٨)

(١) سير اعلام النبلاء (١٥٩٦) وانظر أيضا ميزان الاعتدال (٢٦٩١٢).

(٢) سير اعلام النبلاء (١٥٩٦، ١٦٠).

(٣) تقريب التهذيب (٢٦٦) رقم (٢٧٨٨).

(٤) الكامل لابن عدي (٦٤).

(٥) هدي الساري (٤١٠) سير اعلام النبلاء (١٦٠١٦).

(٦) تقريب التهذيب (٢٦٦) رقم (٢٧٨٨).

(٧) فتح الباري (١٥٠١١) والإصابة (١٩٨١٤).

(٨) كشف الباري (٤١٢).

قوله: **يَبْتَاعُونَ جُلُوسَ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَسْجِدِ دَخَلَ**

رَجُلٌ عَلَى جَمَلٍ: مونود نبي كريم ﷺ سره په جمات كښې ناست وو. چه يو سړي په اوښ باندې سور داخل شو.

داسې حضرت ضمام بن ثعلبه رضي الله عنه دې. لکه څنگه چه دروايت په آخر كښې تصريح وارد ده د حضرت ضمام بن ثعلبه رضي الله عنه راتكه په كوم سن كښې شوې وو؟ حضرت ضمام بن ثعلبه رضي الله عنه

د نبي كريم ﷺ په خدمت كښې كوم سن كښې حاضر شوې وو؟ په دې كښې اختلاف دې.

① واقدی. ابن سعد او محمد بن حبيب رضي الله عنه فرماني. چه په ۵۵ كښې ددوی حاضری شوې وه. (ابن سعد رضي الله عنه د واقدی په واسطې سره د حضرت ابن عباس رضي الله عنه يو روايت هم نقل

كړې دې. چه په هغې كښې د ۵۵ تصريح وارد شوې ده. «بعثت بن سعد بن بكر بن رجب سنة خمس ضمام بن ثعلبه...»

خو دا روايت مقبول نه دې. ځكه چه دا د «الواقدي عن أبي بكر بن عبدالله بن أبي سبرة عن شريك بن عبدالله بن أبي ذر عن كريب عن ابن عباس» طريق سره نقل دې. (۳) اول خو په دې كښې... واقدی..

دې. چه په دوی باندې د رجال عالمانو او گډ كلام كړې دې. بعضو حضراتو توثيق كړې دې. خو اكثر و عالمانو دا غير موثوق به گرځولې دې. (۴) او كه او منلي شي. چه په مغازی او

شیر كښې داڅه په درجه كښې معتبر دې. لکه څنگه چه د حافظ ذهبي رحمته الله عليه د كلام نه معلومېږي. (۵) بيا هم دا روايت معتبر نه دې. ځكه چه په دې كښې ددوی استاذ ابو بكر بن

عبدالله بن ابی سبره دې. چه دا مجروح راوی دې. امام نسائي رحمته الله عليه دا متروك گرځولې دې.

امام ابن معين رحمته الله عليه فرماني. «ليس بشي» او امام احمد بن حنبل رحمته الله عليه فرماني. «كان يفتي الحديث»

بيا ددوی استاذ شريك بن عبدالله بن ابی نمر دې. ددوی په باره كښې مونږه ددوی په حالاتو كښې اوس د حافظ ابن عدی رحمته الله عليه كلام ذكر كړې دې. چه «روحيته إذا روى عنه ثقة فله

بأس بروايته إلا أن يروى عنه ضعيف» او دلته د ابو بكر بن عبدالله بن ابی سبره پشان وضاع يا

(۱) فتح الباري (۱۵۲۱) والطبقات الكبرى لابن سعد (۲۹۹۱۱) وفد سعد بن بكر)۔

(۲) طبقات ابن سعد (۲۹۹۱۱) والبدایة والنهاية (۶۱۱۵) قدوم ضمام بن ثعلبه وافتاد علی قومه)۔

(۳) المصدر السابق)۔

(۴) تهذيب الكمال (۱۸۰۲۶-۱۹۴) وسير اعلام النبلاء (۴۵۴۱۹-۴۶۹) وميزان الاعتدال (۶۶۲۱۳-۶۶۶)۔

(۵) حافظ ذهبي رحمته الله عليه فرماني. ((وقد تقرر أن الواقدي ضعيف، يحتاج اليه في الغزوات والتاريخ...)) سير اعلام النبلاء (۴۶۹۱۹) او هم دوی فرماني. ((كان إلى حفظه المنتهى في الأخبار والسير والمغازي والحوادث وأيام الناس والفقه وغير ذلك)) ميزان الاعتدال (۶۶۳۱۳)۔

(۶) ميزان الاعتدال (۵۰۴، ۵۰۳، ۵۰۴) رقم (۱۰۰۲۴)۔

(۷) الكامل لابن عدی (۶۱۴)

متهم بالوضع راوی ددوی شاگرد دې. نو روایت قابل د احتجاج نه دې.

- ① قرطبي رحمه الله يو قول د ٨٧٠ نقل کړې دې^(١)
- ② علامه ابن عبدالبر او ابن الاثير رحمهما الله د بعضو حضراتو نه نقل کړې دي چه ددوی حاضری په ٨٧٠ کښې شوې وه.^(٢)
- ③ د ابن اسحاق او ابو عبيده رحمهما الله وغيره رانې دا ده چه ددوی راتګ په ٨٩٠ عام الوفود کښې شوې وو^(٣) چه ددې وجوه دا دي
- ④ هم په دې باب کښې راروان روایت کښې دي.^(٤) او دا امام مسلم رحمه الله هم نقل کړې دې
- ⑤ «نه ينال القرآن أن نسال النبي ﷺ» چه مونږ په قرآن کریم کښې د نبی کریم ﷺ نه د سوال کولو نه منع کړې شوی يو. ددې نه مراد د سورة مائده آيت «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَن شَيْءٍ أَن تَذَلَّ لَكُمْ تَسْأَلُهُ»^(٥) دې.^(٦) اودا خبره معلومه ده چه د سورة مائده نزول د ٨٥٠ نه کفی روستو دې.^(٧)

- ⑥ دويمه وجه داده چه په دې روایت کښې د حضرت ضمام رحمه الله دا جمله هم ده «اتانا رسولك»^(٨) ستاسو قاصد مونږ ته راغې. نبی کریم ﷺ قاصدان د صلح حدیبیه نه پس لیګلی وو.
- ⑦ دريمه وجه دا ده چه د ضمام په قصه کښې ذکر دی چه دوی لره دده قوم رانيګلي وو.^(٩) نبی کریم ﷺ ته عام طور باندې د وفودو حاضری د فتح مکې نه پس شوې ده^(١٠)
- ⑧ د حضرت ابن عباس رضي الله عنه په روایت کښې دا دي چه ددوی د واپس تلو نه پس ددوی ټول قوم مسلمان شو.^(١١) دا خبره هم معلومه او متعین ده چه ددوی قوم بنو سعد بن بکر بن

^(١) شرح الأبي على صحيح مسلم (٨١١).

^(٢) الإستيعاب بهامش الإصابة (٢١٥١٢) وأسد الغابة (٥٧١٣).

^(٣) السيرة النبوية لابن هشام بهامش الروض الأنف (٣٣٩١٢) وفتح الباري (١٥٢١١) وعمدة القاري (٢٢١٢).

^(٤) صحيح بخاري (١٥١١) دا روایت د بخاري په بعضو نسخو کښې شته او په بعضو کښې نشته...

نښه علی ذالک الحافظ فی فتح الباري... (ج ١٥٣١).

^(٥) صحيح مسلم (٣٠١١) كتاب الإيمان، باب السؤال عن أركان الإسلام.

^(٦) (المائدة: ١٠١).

^(٧) إكمال إكمال المعلم للأبي (٨١١).

^(٨) فتح الباري (١٥٢١١) وعمدة القاري (٢٢١٢).

^(٩) صحيح بخاري (١٥١١) و صحيح مسلم (٣٠١١).

^(١٠) فتح الباري (١٥٢١١).

^(١١) كما في رواية ابن اسحاق، أنظر السيرة النبوية لابن هشام (٣٣٩١٢).

^(١٢) فتح الباري (١٥٢١١).

^(١٣) أنظر سنن الدارمي (١٧٣١١) كتاب الطهارة، باب فرض الوضوء والصلاة، رقم (٦٥٢)، سند أحمد (٢٦٤١١).

هوازن دې او دا قوم د غزوه حنین نه پس مسلمان شوې دې. (۱) او غزوه حنین په شوال ۸ کښې واقع شوې وو. (۲)
ددې ټولو خبرو ملاولو نه راجح هم دا معلومېږي. چه ددوی راتگ په ... سنة الوفود...
یعنی ۹ کښې شوې وو. والله اعلم.

قوله: فَأَنَّا خَهُ فِي الْمَسْجِدِ ثُمَّ عَقَلَهُ: نو دا نې په جمات کښې کینولو. بیا نې دا اوتړلو.
علامه خطابی او ابن بطالرحمهما الله ددې نه په دې خبره باندې استدلال کړې دې. چه د
ماکول اللحم څاروو ارواث او ابوال (سوتي او متيازې) پاکې دي. (۳). ځکه چه دلته کښې
اوبن جمات کښې دننه تړلې شوې دې. ښکاره ده. چه ددې خبرې ضمانت نشي ورکولې
کیدې. چه اوبن به دومره وخته پورې جمات په سوتي (خاشنرو) او متيازو سره نه گنده کوي.
خو ددې نه استدلال د حد نه زیات ضعیف دې. ځکه

① ښکاره ده. چه ددې استدلال مدار په دې خبره باندې دې. چه د اوبن د روځ او بول نه د
جمات پلټ کیدو امکان دې. صرف په دومره احتمال باندې ددې په طهارت باندې حکم
لگول صحیح نه دی.

② ددې نه علاوه ابونعیم په ،، مستخرج ،، کښې چه دا روایت نقل کړې دې. د هغې الفاظ
دی. «اتَّهِلَ عَلٰی بَعِزِهِ حَقُّ آلِ الْمَسْجِدِ، فَأَنَّا خَهُ ثُمَّ عَقَلَهُ، فَدْخَلَ الْمَسْجِدَ» ددې سیاق نه واضح
کیږي. چه دوی په جمات کښې داخل کړې نه وو.

③ ددې نه هم زیات صریح د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما روایت دې. چه دا امام دارمی، امام
احمد، حاکم، او ابن اسحاق رحمهم الله وغیره نقل کړې دې. «فَأَنَّا خَهُ بَعِزُهُ عَلٰی بَابِ الْمَسْجِدِ، ثُمَّ عَقَلَهُ، ثُمَّ
دَخَلَ الْمَسْجِدَ....»

ددې ټولو طرقو نه معلومه شوه. چه په حدیث باب کښې د «فَأَنَّا خَهُ فِي الْمَسْجِدِ» نه مراد (د)
داخل المسجد» نه دې. بلکه «فَأَنَّا خَهُ فِي بَابِ الْمَسْجِدِ» یا «فِي سَاحَةِ الْمَسْجِدِ» مراد دې. (۴). نو ددې نه
په طهارت د ارواث او ابوال (خاشنرو او متيازو) باندې استدلال صحیح نه دې.

(۱) فتح الباری (۱۵۲۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲) _

(۲) المصدر السابق _

(۳) معالم السنن للخطابی... مع مختصر سنن أبی داؤد للمنذری وتهذيب ابن القيم. (۲۶۵۱۱) .. کتاب الصلاة.
باب فی الشریک یدخل المسجد. وفتح الباری (۱۵۱۱۱). وعمدة القاری (۲۲۱۲) وشرح الکرماني (۱۹۱۲) _

(۴) فتح الباری (۱۵۱۱۱) وعمدة القاری (۲۱۱۲) _

(۵) سنن الدارمی (۱۷۲۱۱) کتاب الطهارة. باب فرض الوضوء والصلاة. رقم (۲۵۲) ومسند احمد (۱۶۴۱۱)
والمستدرک للحاکم (۵۴۱۳) کتاب المغازی. حکایة قدوم ضمام بن ثعلبة عند النبی ﷺ وإسلامه. والسيرة
النبيه لابن هشام (۳۳۹۱۲) _

فتح الباری (۱۵۱۱۱) وعمدة القاری (۲۱۱۲) _

قوله ثُمَّ قَالَ هَلُمَّ أَیُّکُمْ مُحَمَّدٌ: بیا نی د صاحبه کرامون علیه السلام نه تپوس اوکړو په تاسو کښې محمد صلی الله علیه و آله څوک دې؟ ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه د نبی کریم صلی الله علیه و آله نوم واخستلو او تپوس نی اوکړو چه دا په ښکاره د ادب خلاف دې ددې جواب دا دې که هغه ددې وخته پورې مسلمان شوی نه وو بیا خو هیڅ اشکال نشته او که مسلمان شوې وو نو ونیلي شی چه نوې نوې راغلي وو د قرآن کریم د تعلیماتو نه پوره واقف نه وو او نه د رسالت د ادابو نه واقف وو په دې وجه دوی د نبی کریم صلی الله علیه و آله نوم اخستی وو او تپوس نی کړې وو. (۱)

قوله وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُتَكَيِّمٌ بَيْنَ ظَهْرَانِيهِمَا: او نبی کریم صلی الله علیه و آله ددوی په مینځ کښې ډډه لگولې وه او ناست وو.

ایا ډډه لگولو سره کیناستل د نبی کریم صلی الله علیه و آله عادت وو؟ نبی کریم صلی الله علیه و آله به عام طور باندې ډډه لگولو سره په امتیازی شان سره کیناستو. (۲) دلته ممکن ده چه څه داسې ضرورت راپیښ شوې وی چه نبی کریم صلی الله علیه و آله ډډه لگولې وی ددې نه علاوه ، ، اتکا ، ، په بستر وغیره باندې اطمینان سره کیناستلو ته هم وائی. اگرکه ډډه نی نه وی لگولې حالانکه عام طور باندې ، ، اتکا ، ، نه دا معلومېږی چه سرې یو طرف ته مائل او ډډه وهونکې ناست دې. (۳)

قوله بَيْنَ ظَهْرَانِيهِمَا:

د ، ، بین ظهرانیهما ، ، تحقیق په ، ، ظهرانیهما ، ، کښې به نون باندې فتحه ونیلي شی کسره صحیح نه ده. دا په اصل کښې ، ، بین ظهرانیهما ، ، دې په دې کښې د الف او نون اضافه شوې ده. او ، ، بین ظهرانیهما ، ، جوړ کړې شوې دې چه دا د ، ، بینهم ، ، په معنی کښې دې. لکه چه ونیلي شی. «أقام فلان بین ظهرانیهما قومه و بین ظهرانیهما» ، ، ای: بینهم ، ، گویا لفظ د ، ، ظهرانیهما ، ، مقم دې علامه زمخشری وائی. «وکان معنی التثنیه فیہ أن ظهرانیهما قومه و آخر و راءه ، فهو مکتوف من جادیه»

بیا لکه څنگه چه په بعضو الفاظو کښې نسبت کولو سره ، ، مبالغتاً او تاکیداً د الف او نون اضافه کولې شی. لکه د ، ، نفس ، ، په نسبت کښې ، ، نفسانی ، ، او د ، ، صیدل ، ، او ، ، صیدن ، ، (وهبا اصول الأشیاء و جواهرها) په نسبت کښې ، ، صیدلانی ، ، او ، ، صیدنانی ، ، ونیلي کېږی دغه شان دلته هم د ، ، ظهرانیهما ، ، نه پس د الف او نون اضافه کړې شوې ده. علامه زمخشری وائی. «هذا أصله، ثم كثرت أی استعماله» حتی استعمال فی الإقامة بین القوم مطلقاً وإن لم یکن مکتوفاً» (۴)

(۱) عدة القاری (۲۱۱۲)۔
(۲) لکه چه د سنن ابی داؤد روایت دې ((کان رسول الله صلی الله علیه و آله یجلس بین ظهري أصحابه. فیجئ الغریب. فلا یدری أیهم هو صلی الله علیه و آله حتی یسأل...))۔

(۳) معالم السنن للخطابی (۲۶۵۱) کتاب الصلاة. باب فی المشرک یدخل المسجد۔
(۴) الفائق للزمخشری (۴۱۱) و النهایة لابن الأثیر (۱۶۶۳) و تاج العروس (۳۷۳۱۳)۔

فائده ددی روایت نه معلومه شوه چه نبی کریم ﷺ به صحابه کرام و ائمه سره یوشان اوسیدو او ددی نه دا هم معلومه شوه چه دخپلې اتباع په مینځ کښې مشرانو دپاره گنجانش (اجازت) شته چه ډډه اووهی او کښی. (۱)

قوله فَقُلْنَا هَذَا الرَّجُلُ الْأَبْيَضُ الْتَمَكِيُّ: مونږ اوونیل چه دا سپین ښانسته بزرگ (محمد ﷺ) دی چه ډډه نې لگولې ده.

د نبی کریم ﷺ ونک مبارک دلته د... ابیض... نه مراد د چوڼي پشان سپین نه دي بلکه يو سپینوالې مراد دي چه په هغې کښې د سوروالی گډون وی (۲) ځکه چه په بعضو روایتو کښې راغلی دی «ولا بالابيض الأمهت ولا بالادم» یعنی دوی نه خالص سپین رنگې وو او نه غنم رنگې وو. لکه چه د حارث بن عمیر په روایت کښې دی «هو الأمهت» (۳)، «امفر» د... مفره... نه ماخوږ دي. مفره هغه سپینوالی ته وائی چه په هغې کښې د سور رنگ گډون وی. لکه چه حمزه بن الحارث د... امفر... تفسیر بیان کړې دي «هو الابيض المشرب بحمر» (۴) دغه شان د نبی کریم ﷺ په صفت کښې نقل دی «أبيض مشرب» (۵) چه ددی تفسیر امه اصمعی یو په «الذی فی بیاضه حمرة» سره کړې دي. (۶)

قوله فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ يَا أَبَی عَبْدِ الْمُطَّلِبِ: دي سړی اوونیل ای د عبدالمطلب خویه دلته د... ابن... نه وړاندې حرف نداء محذوف دي. د... کشمیهنی... په روایت کښې... ابن عبدالمطلب... دي. (۷)

د... ابن عبدالمطلب... وټیلو وجه دي سړی نبی کریم ﷺ عبدالمطلب طرف ته ځکه منسوب کړو چه تراوسه دوی لا پیدا شوی هم نه وو چه ددوی پلار وفات شو او ددوی پرورش نیکه او کړو. ددوی نیکه په عربو کښې مشهور وو هم ددی شهرت په موقعه نبی کریم ﷺ د غزوہ حنین په موقعه باندې فرمانیلې وو.

أنا النبي لا کذب

أنا ابن عبدالمطلب

(۱) فتح الباری (۱۵۰/۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۵۱/۱) و عمدة القاری (۲۱۱۲)۔

(۳) شمائل الترمذی... مع شرح المواهب الدنیة للبیجوری (ص ۸) باب ماجاء فی خلق رسول الله ﷺ۔

(۴) فتح الباری (۱۵۱/۱) و عمدة القاری (۲۱۱۲) و سنن النسائی الکبری (۶۳۱۲) کتاب الصیام. باب وجوب الصیام رقم (۲۴۰۴)۔

(۵) فتح الباری (۱۵۱/۱) و سنن النسائی الکبری (۶۳۱۲)۔

(۶) شمائل ترمذی (ص ۱۸) باب ماجاء فی خلق رسول الله ﷺ۔

(۷) شمائل ترمذی (ص ۲۱)۔

(۸) فتح الباری (۱۵۱/۱)۔

(۹) الروض الأنف (۲۸۹/۲) و معالم السنن للخطابی (۲۶۶)۔

یعنی که داصل او دینی کمال په حیثیت سره اوکتلی شی نو زه نښی یم او که دنیوی فخرونه کتل غواړي نو د عبدالمطلب پشان د مشهور سردار خونې یم ددې نه معلومه شوه چه د سړی خپل نیکه طرف ته نسبت کولو کښې هیڅ پاک نشته.

قوله: فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَجَبْتُكَ: نښی کریم ﷺ هغه ته او فرمائیل زه اورم.

د «قد اجبتک» معنی د «قد اجبتک» ښکاره معنی دا جوړیږي چه «ما تاته جواب درکړو» په دې باندې اشکال کیږي چه اوسه پورې نښی کریم ﷺ جواب کوم خانې ورکړې دي چه «قد اجبتک» نښی او فرمائیلې؟ ددې جواب دا دي چه دلته «اجبتک» د «سمعتک» په معنی کښې دي. (۱) یعنې زه اورم بعضي حضرات فرماني چه دا «انشاء اجابت» دي. (۲) یعنې گویا نښی کریم ﷺ د هغه د خطاب په جواب کښې «نعم» فرمائیلې دي.

حضرت شیخ الحدیث صاحب ﷺ فرماني چه په ابتداء کښې کله هغه «ایکم محمد» او وئیل نونښی کریم ﷺ او فرمائیل «خه دی» او ددې سره سره صحابه کرامو ﷺ او فرمائیل چه محمد ﷺ دا دي نو ده دوباره او وئیل «یا ابن عبدالمطلب» په دې باندې نښی کریم ﷺ او فرمائیل چه «ما تاته وړاندې جواب درکړې دي» نو گویا په دې صورت کښې دا کلمه د تنبیه نه ده بلکه ددې نه اجابت حقیقی مراد دي. (۳)

بعضي حضرات وائي چه نښی کریم ﷺ ته ددوی انداز کلام خوښ نشو په دې وجه نښی کریم ﷺ «قد اجبتک» او فرمائیل د مستقل جواب ورکولو ضرورت نښی اونه گټرلو (۴) خو دا په ظاهره صحیح نه دي ځکه چه د نښی کریم ﷺ د اخلاقو نه دا خبره لرې ده و الله اعلم.

قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي سَأَلْتُكَ فَمَشَى دُؤْلُكَ فِي

الْمَسْأَلَةِ: دې سړی نښی کریم ﷺ ته او وئیل چه زه ستا نه یو خو سوالونه کوم او (په انداز د خبرو کښې) تاسو باندې سختی کونکې یم ددې سختی نه مراد قسم ورکول او تپوس کول دي.

قوله: فَلَا تَجِدُ عَلَيَّ فِي نَفْسِكَ: تاسو پخپل زړه کښې ما باندې مه ناراضه کیږي.

د «وجد» د مصادر و لغوی تحقیق ددې مصدر «وجد» وئیلې شی «وجد علیه موجوده»؛ هېڅ «وجد» د باب «فرط» نه استعمالیږي د مصادر په اختلاف سره ددې معنی مختلف کیږي لکه چه وئیلې شی.

(۱) شرح الکرماني (۱۷۱۲) _

(۲) المصدر السابق _

(۳) تقرير بخاري شريف (۱۷۰۱) _

(۴) معالم السنن (۶۵۱۱) و شرح الکرماني (۱۷۱۲) _

«وَجَدَ ضَالَّتَهُ بِهِ وَجَدَانًا» وَرَكَ شَوْي خِيزَ مُوْنَدَل «وَجَدَ مَطْلُوبَهُ وَجُودًا» مَطْلُوبُهُ خِيزَ حَاصِلُول
 «وَجَدَ فِي الْحَزَنِ وَجْدًا» غَمَكِين كِيدَل «وَجَدَ فِي الْمَالِ وَجْدًا» هَضَم الْوَاوَ وَفَتَحَهَا وَكَسَمَهَا وَجَدًا
 مَالِدَارَهُ كِيدَل «وَجَدَ عَلَى فِلَانٍ مَوْجِدَةً» نَارَاضَهُ كِيدَل (۱)

قوله: فَقَالَ سَلْ عَمَّا يَدَّالِكَ: نَبِي كَرِيم ﷺ وَرَتَهُ أَوْفَرْمَانِيل. خَشَه دِي زَرَه كِنَبِي
 رَاخِي تَبُوس كُوه.

قوله: فَقَالَ أَسْأَلُكَ بِرَبِّكَ وَرَبِّ مَنْ قَبْلَكَ اللَّهُ أَرْسَلَكَ إِلَى النَّاسِ كُلِّهِمْ فَقَالَ
 اللَّهُمَّ نَعَمْ: هغه اوونیل چه زه تاسو ته د ستا د پروردگار او ستا نه د وړاندې خلقو د
 پروردگار قسم درکوم او تپوس کوم چه آيا الله تعالى ته ټولو خلقو طرف ته رالېکلې يې؟
 نبي کریم ﷺ او فرمايل او.

په تفصيل سره د قسم ورکولو وجه: دې سړی چه کوم (تفصيل سره) قسم ورکړو دده په ذهن
 کښې دا وو چه کله زه دا اووايم چه زه ستا د رب، او دټول مخلوق کوم چه ستا نه وړاندې
 تير شوی دی د هغوی دټولو د رب قسم درکوم او تپوس کوم نو که دا سړی غلط بياني
 کونکې وی نو د لوني ذات د هيبت نه به اوپريري او ژبه يې به گډه وډه شی او يقيناً څه نه
 څه به دده په کلام کښې گډ وډې پيدا شی او که رشتوني وی نو بې پرې (په ډاډه زړه) به
 خبرې اوکړي خو چونکه نبي کریم ﷺ رشتوني وو په دې وجهه نبي کریم ﷺ
 او فرمائيل «اللهم نعم».

ورپسې د موسی بن اسماعيل په روايت (چه ددې تخريج امام مسلم ﷺ هم کړې دي) کښې
 دی: «ثَلَاثًا رُسُولُكَ فَأَعْبَدْنَا أَفَكَ تَزُومُ أَنْ اللَّهُ مُزْجِلٌ أَوْ سَلَكَ قَالَ صَدَقَ فَقَالَ قَتْنُ عَلَقَ السَّمَاءِ؟ قَالَ اللَّهُ مُزْ
 جِلٌ، قَالَ قَتْنُ عَلَقَ الْأَرْضِ وَالْجِهَالِ؟ قَالَ اللَّهُ مُزْجِلٌ، قَالَ قَتْنُ جَعَلَ فِيهَا الْمَنَادِمَ؟ قَالَ اللَّهُ مُزْجِلٌ، قَالَ
 قَتْنُ الْبَازِي عَلَقَ السَّمَاءَ وَعَلَقَ الْأَرْضَ وَنَصَبَ الْجِبَالَ وَجَعَلَ فِيهَا الْمَنَادِمَ اللَّهُ أَوْ سَلَكَ؟ قَالَ: نَعَمْ» (۲)

قوله: قَالَ أَتَشُدُّكَ بِاللَّهِ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تُصَلِّيَ الصَّلَوَاتِ الْخَمْسَ فِي الْيَوْمِ
 وَاللَّيْلَةِ قَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ: هغه اوونیل زه تاته د الله تعالى قسم درکوم چه آيا تاته الله
 تعالى حکم درکړې دي چه په ورځ او شپه کښې پنځه مونځونه کوو؟ نبي کریم ﷺ
 او فرمائيل او!

قوله: قَالَ أَتَشُدُّكَ بِاللَّهِ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تُصُومَ هَذَا الشَّهْرَ مِنْ السَّنَةِ قَالَ اللَّهُمَّ
 نَعَمْ: هغه اوونیل چه زه تاته د الله تعالى قسم درکوم چه آيا الله تعالى تاته حکم درکړې

(۱) مختار الصحاح (۷۰۹، ۷۱۰)۔

(۲) صحيح مسلم (۳۰۱۱، ۳۱) كتاب الإيمان، باب السؤال عن أركان الإسلام)۔

دې چه مونږ په کال کښې ددې (رمضان) میاشتي روژې نیسو؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل او! **قوله قَالَ أَتَشْكُرُ بِاللَّهِ أَلَا اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تَأْخُذَ هَذِهِ الصَّدَقَةَ مِنْ أَغْنِيَانَا فَتَقْبِلَهَا عَلَى فَقْرَانَا فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ نَعَمْ** هغه اوونیل چه زه تاته د الله تعالی قسم درکوم چه ایا الله تعالی تاته حکم درکړې دې چه تاسو دا صدقه زمونږ د مالدارو نه واخلي او زمونږ په فقيرانو کښې ئې تقسیم کړئ؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل او!

ایا سړي خپل زکات پخپله نشی تقسیمولې؟ ابن التین رحمته الله د «ان تأخذ هذه الصدقة» نه دا استدلال کړې دې چه سړي خپل زکاة پخپله نشی تقسیمولې خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی «وفیه نظر» ښکاره خبره ده چه دا استدلال کمزوري دې او منہمهم مخالف، حجت نه دې.

صرف د «فقراء» د تخصیص وجه بیا دلته یو وړوکې شان دا سوال کیږي چه د زکاة مصارف په قرآن کریم کښې اته بیان کړي شوي دی دلته صرف د «فقراء» ذکر دې؟ ددې جواب دا دې چه دلته د فقراء ذکر د غالب عنصر په طور شوې دې یا په دې وجه شوې دې چه د مالدارو په مقابل کښې د فقراء ذکر کولې شی. (۱)

بل ښار ته د زکاة منتقل کولو مسئله دلته په دې خبره باندې هم استدلال شوې دې چه په نقل د زکاة کښې یو ښار نه بل ښار ته اوړل جائز نه دی ځکه چه دلته دا دی چه مالدارو نه واخستلې شی او ددوی په فقيرانو کښې تقسیم کړې شی. (۲)

① د شافعيه، مالکيه او جمهورو رحمته الله په نیز د اصح قول مطابق یو ښار نه بل ښار ته نقل کول جائز نه دی که یوکس ئې منتقل کړي نو زکاة به ادا کیږي اوکه نه؟ د مالکيه په نیز د اصح قول مطابق ادا کیږي او د شافعيه په نیز نه ادا کیږي البته که په دې ښار کښې د سره مستحقیق نه وي نو بل ښار ته منتقل کولو سره به زکاة ادا کیږي.

② د امام ابوحنیفه رحمته الله او ددوی د اصحابو او امام لیث بن سعد رحمته الله په نیز نقل کول جائز دی. (۳) «والتفصیل ان شاء الله سبیل کتاب الزکاة».

(۱) فتح الباری (۱۵۲/۱).

(۲) عمدة القاری (۲۳/۲).

(۳) اعلام الحديث للخطابی (۷۲۷/۱) کتاب الزکاة، باب وجوب الزکاة، وقال النووي فی شرحه لصحيح مسلم (۳۷/۱) «کتاب الإیمان، باب الدعاء إلى الشهادتين وشرائع الإسلام.. وهذا الإستدلال ليس بظاهر، لأن الضمير في «فقراهم» محتمل لفقراء المسلمين ولفقراء أهل تلك البلدة والناحية، وهذا الإحتمال أظهر».

(۴) فتح الباری (۳۵۷/۳) کتاب الزکاة، باب أخذ الصدقة من الأغنياء، وترد في الفقراء حيث كانوا، او وگورئ، مختصر اختلاف العلماء (۴۸۱، ۴۸۵) رقم (۴۸۱) والمجموع شرح المذهب (۲۲۱، ۲۲۰/۱۲).

قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ أَمَنْتُ بِمَا جِئْتُ بِهِ: دې سړی اوونیل: چه تاسو کوم څه راوړلې

دی. په هغې باندې زه ایمان راوړم
د حضرت ضمام رضی الله عنه حاضرې په حالت د اسلام کښې شوې وه او که په حالت د کفر کښې؟
حضرت ضمام رضی الله عنه چه کله د نبی کریم صلی الله علیه و آله په بارگاه (دربار) کښې حاضر شو. نو دغه وخت
دې مسلمان شوې وو. او که اوس د مسلمانیدو اعلان کوی؟ په دې کښې اختلاف دې.

① د امام بخاری او امام حاکم رحمهما الله رانې دا ده. چه دې د وړاندې نه مسلمان شوې وو. د
نبی کریم صلی الله علیه و آله په وړاندې هغه اعلان کوی. او خبر ورکوی. گویا: ..أمنت.. داخبار دپاره دې. د
انشاء ایمان دپاره نه دې. په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه په دې حدیث باندې باب قائم کړې
دې. «باب القراءة والعرض على المحدث» گویا چه هغه مخکښې مسلمان شوې وو. او اوس د
اسلام دهغه شرايعو معلومات دپاره حاضر شوې دې. کوم چه هغه د وړاندې نه د نبی
کریم صلی الله علیه و آله د قاصد نه حاصل کړې وو. (۱)

② امام حاکم رحمته الله علیه ددې حدیث نه د اوچت اسناد طلب کولو، سنت کیدو باندې استدلال
کړې دې. چه دوی مخکښې د اسلام د شرايعو علم د نبی کریم صلی الله علیه و آله د قاصد نه حاصل کړو او
په هغې دوی ایمان راوړو. او بیا نبی کریم صلی الله علیه و آله ته د اسناد اوچتیدو دپاره راوړسیدو. (۲)
قاضی عیاض رحمته الله علیه هم دې رانې ته ترجیح ورکړې ده. (۳)

د، زعم، نه د حضرت ضمام په عدم اسلام باندې استدلال او د هغې جواب ③ ددې په مقابله
کښې د بعضو حضراتو رانې دا ده. چه دې د نبی کریم صلی الله علیه و آله په دربار کښې کله حاضر شو. تر
هغه وخته پورې مسلمان شوې نه وو. د نبی کریم صلی الله علیه و آله د تعلیماتو نه موثق (او یقیني) طور
باندې خبریدو نه پس انشاء دایمان کوی. (۴) امام قرطبی رحمته الله علیه هم دې رانې ته ترجیح ورکړې
ده. (۵) ځکه چه ددې روایت په بعضو طرقو کښې «(زعم رسولک)» الفاظ وارد شوی دی. (۶) او د
اهل لغت تصریح کړې ده. چه: ..زعم، غیر موثق قول ته وائی. (۷) نو گویا دوی د قاصد او
مبلغ نه احکام د اسلام اوریدلی وو. خو یقین نې نه وو کړې. بلکه د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه د
تصدیق کولو نه پس ددوی یقین اوشو. نو اوس دوی د ایمان راوړو اعلان کوی.
په دې باندې حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائیلی دی. چه: ..زعم، صرف د، غیر موثق به قول،
دپاره نه دې. بلکه د، محقق قول، دپاره هم استعمالیږي. لکه څنگه چه ابو عمر زاهد په

① فتح الباری (۱۵۲۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲)۔

② معرفة علوم الحديث (ص ۵، ۶)۔

③ فتح الباری (۱۵۲۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲) وشرح الأئمة على صحيح مسلم (۸۲۱۱)۔

④ المصدر السابق)۔

⑤ المصدر السابق)۔

⑥ كفاي رواية صحيح مسلم (۳۱۱۱) كتاب الإيمان. باب السؤال عن أركان الإسلام)۔

⑦ تاج العروس (۳۲۴۸) وفتح الباری (۱۵۲۱۱)۔

.. شرح فصیح ثعلب .. کنبی تصریح کړې ده. هم دا وجه ده چې امام سیبویه ځاني په ځاني .. زعم الخلیل .. لیکي. حالاتکه هغوی دا د احتجاج او استدلال په ځاني کنبی لیکي (۱).
 علامه عینی رحمته الله علیه فرماني چې د .. زعم .. حقیقی معنی .. غیر موثق به .. قول دې او د .. محقق قول .. په معنی کنبی دا مجاز دې چې ددې دپاره د قرینې ضرورت راځي (۲).
 د امام ابوداؤد رحمته الله علیه د ترجمه الباب نه هم دا معلومیږي چې ددوی په نیز هغه .. آمنت .. ونیلو سره انشاء د ایمان کوی. د مخکښې نه مسلمان شوي نه دې راغلې په دې وجه دوی په دې حدیث باندې «باب فی المشرک یدخل المسجد» عنوان قائم کړې دې (۳).

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني چې امام ابوداؤد رحمته الله علیه طرف ته ددې رانې نسبت کول. د ترجمه الباب په بنیاد باندې مشتمل ده. ځکه چې ددې عنوان نه دا نشي اخذ کیدې چې هغه مسلمان شوي نه وو. بلکه کیدې شي چې د امام ابوداؤد ترجمه په دې خبره باندې میني وي چې صحابو یو سړې جمات ته تللو باندې اوکتلو او دا سوال نې اونکړو چې ته مسلمان نې. اوکه کافر نې. معلومه شوه چې جمات ته د مسلمان پشان مشرک هم داخلیدې شي (۴).
 خو دحافظ رحمته الله علیه دا احتمال صحیح نه دې ځکه چې امام بخاری رحمته الله علیه په دې باب کنبی ددې حدیث نه پس د دوو یهودیانو زناکارو قصې هم روایت کړې دي (۵). لکه څنگه چې امام ابوداؤد رحمته الله علیه د حدیث ضمام نه د خپلې دعوي استدلال کړې دې چې غیر مسلم جمات ته داخلیدې شي. بعینه هم په دغه انداز نې د روایت نه هم استدلال کړې دې. والله اعلم.
 علامه کرمانی رحمته الله علیه د امام بخاری رحمته الله علیه رانې ته ترجیح ورکړې ده او فرماني نې دي چې «آمنت»، د اخبار دپاره دې او ددې تائید ددې خبرې نه کیږي چې دوی دبنی کریم صلی الله علیه و آله وسلم نه د توحید د دلیل تپوس اونکړو بلکه دا تپوس نې اوکړو چې ستاسو رسالت د ټولو دپاره عام دې اوکه نه دې؟ اودا چې شرائع داسلام کوم کوم دي؟ که دوی د وړاندې مسلمان شوي وي نو ددوی نه به نې څه معجزه یا دلیل طلب کړې وي (۶).

د مقلد ایمان معتبر دې .. هم ددې .. آمنت .. نه امام قرطبی او ابن الصلاح رحمهما الله په دې باندې استدلال کړې دې چې د مقلد ایمان معتبر دې ځکه چې دوی د هیڅ معجزې مطالبه نه ده کړې (۷). والله اعلم.

(۱) فتح الباری (۱۵۲۱) _

(۲) عمدة القاری (۲۲۱۲) _

(۳) سنن أبی داؤد (۶۹۱۱) _

(۴) فتح الباری (۱۵۲۱) _

(۵) سنن أبی داؤد (۷۰۱۱) کتاب الصلاة، باب فی المشرک یدخل المسجد _

(۶) شرح الکرماني (۱۸۱۲) _

(۷) شرح الأبی (۸۳۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲) _

قوله: وَأَنَا رَسُولُ مَنْ وَرَّاهِي مِنْ قَوْمِي وَأَنَا خِصَامُ مَنْ تَعَلَّبَهُ أَخُو بَنِي سَعْدِ بْنِ

بَكْرِ: زه د خپل قوم قاصد (استازې) يم چه هغوی دلته نه دی راغلی. زه د بنی سعد بن بكر ضمام بن ثعلبه يم.

په حدیث باب کنبې د حج ذکر نشته په دې روایت کنبې د حج ذکر نشته. علامه ابن التین رحمته الله فرماني چه حج نه وو فرض شوي په دې وجه نې ددې ذکر اونکړو. (۱) خو ددوی دا خبره صحیح نه ده. غالباً په دې سلسله کنبې ددوی استناد د واقدی او محمد بن حبیب وغیره د قول نه دي چه د ضمام بن ثعلبه رحمته الله راتگ په ۵۵ کنبې شوې وو. او دغه وخته پورې حج نه وو فرض شوي. (۲) مونږ ددې قول بطلان وړاندې تفصیل سره ذکر کړې دي.

علامه بدرالدین زرکشي رحمته الله فرماني چه د حج ذکر ځکه نه دي شوي چه حج يو معروف او مشهور څيز وو. د شريعت ابراهيمي مطابق خلق په دې باندې عمل کونکی راروان دي. (۳) دا جواب هم ضعیف دي. ځکه چه دا څه ضروري خو نه ده. چه هر هغه څيز کوم چه په شريعت د ابراهيم عليه السلام کنبې موجود وی په شريعت د مصطفی صلی الله علیه و آله و سلم کنبې دي هم هغه په پوره طریقه اومنلې شی.

صحیح جواب دا دي چه دلته د رواټو د طرفه اختصار شوې دي. د بخاری شریف په راروان روایت کنبې، د صحیح مسلم په روایت کنبې، (۴) او د مسند احمد، (۵) مستدرک حاکم (۶) سنن دارمی (۷) او ابن اسحاق (۸) په روایت کنبې د حج ذکر موجود دي. والله اعلم.

تنبيه: حدیث باب په صحیح بخاری کنبې ((أَلَيْسَ بَنِي سَعْدِ بْنِ سَعِيدٍ مِنْ بَنِي سَعِيدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَرْثَدٍ بْنِ أَبِي هُرَيْرَةَ)) نقل دي. بعینه هم دا سند اسماعیلی او ابن منده رحمهما الله هم ذکر کړې دي. (۹) خو امام نسائي رحمته الله دا روایت په پورته ذکر شوی روایت سره ذکر کولو سره په یو بل سند هم ذکر کړې دي چه په هغې کنبې د...، لیث بن سعد، او... سعید مقبری... په مینځ کنبې د... محمد بن عجلان، اضافه ده. گویا سند داسې دي. ((أَلَيْسَ بَنِي سَعِيدٍ مِنْ بَنِي سَعِيدٍ...)) (۱۰)

(۱) فتح الباری (۱۵۲/۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) فتح الباری (۱۵۲/۱)۔

(۴) صحیح مسلم (۳۱، ۳۰۱)۔

(۵) مسند احمد (۲۶۴/۱)۔

(۶) المستدرک (۵۴/۳) کتاب المغازی۔

(۷) سنن الدارمی (۱۷۲، ۱۷۲/۱) کتاب الطهارة، باب فرض الوضوء والصلاة، رقم (۶۵۲)۔

(۸) السيرة النبوية لابن هشام بهامش الروض الأنف (۳۳۹/۱۲)۔

(۹) فتح الباری (۱۵۰/۱)۔

(۱۰) سنن النسائي الصغرى (۲۹۷/۱) کتاب الصيام باب وجوب الصيام، رقم (۲۰۹۵)، وسنن النسائي الكبرى (۶۳، ۶۲/۲) کتاب الصيام، باب وجوب الصيام، رقم (۲۴۰۳۰)۔

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی ہے یا خود نسائی دا روایت وہم دی او د «ألمیدلی متصل
 «انسائی» د قبیل خنی دی یا به داسی اوونیلی شی چه لیث مخکنی د محمد بن عجلان نه
 حدیث واوریدو. روستو براہ راست د سعید مقبری نه ددی سماع حاصل شوہ (۱)
 و حدیث باب تعلق پہ دی مقام کنبی یو دویم اختلاف دی. چه اکثر و حضراتو دا حدیث پہ
 .. مسانید انس بن مالک .. کنبی ذکر کری دی او بعضو حضراتو دا پہ .. مسانید ابی
 ہریرہ رضی اللہ عنہ .. کنبی نقل کری دی لکہ چه د بغوی اونسائی (۲) پہ یو طریق کنبی «العارث بن
 میرمن ابیہ من عبید اللہ بن عمر بن سعید المقبری عن ابی ہریرہ» او د ابن مندہ پہ یو طریق کنبی
 «الضحاك بن عثمان بن سعید المقبری عن ابی ہریرہ» مذکور دی. (۳)

حافظ جمال الدین مزی رحمته الله پہ .. مسانید انس .. کنبی کیدل محفوظ گر خولی دی او د
 بخاری او جمهورو روایت ته نہ ترجیح ورکری ده. (۴)
 دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی ہے پہ دی کنبی یو خو دا احتمال موجود دی. چه
 سعید مقبری د حضرت انس او حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہما دواوہ حضراتو نه حدیث اوریدنی
 وی. د دویم اختلاف منلو پہ صورت کنبی به د .. لیث .. طریق راجع وی ددی
 ① رومی: وجہ خودا ده. چه «لیث اثبت الناس فی سعید المقبری» دی.

② او دویم «سعید المقبری عن ابی ہریرہ» یو مشہور او معروف طریق دی. ددی مخالفت د یو
 ضابط، متقن، او مثبت راوی د طرفہ ممکن دی. دلته لیث ددی جادۂ معروفہ (مشہور
 طریق) مخالفت کری دی. نو ددوی روایت به راجع وی ہم دا وجہ ده. چه ابو حاتم رحمته الله د
 «الضحاك بن سعید عن ابی ہریرہ» طریق .. وہم .. گر خوی. دغه شان امام دارقطنی رحمته الله ہم د
 «عبید اللہ بن عمر، عبد اللہ بن عمر، اوضحاك بن عثمان بن سعید المقبری عن ابی ہریرہ» طرق وہم گر خولی
 دی. او د لیث طریق نہی راجع گر خولی ده. (۵)
 حافظ رحمته الله فرمائی ہے امام مسلم رحمته الله ددی تولو اختلافاتو نه د بیج کیدو دپارہ دسرہ دا طریق
 پریخودو. او د «سلمان بن عبد اللہ عن ثابت عن انس» طریق سرہ نہی روایت ذکر کرو. (۶)
 خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی ہے پہ دی طریق کنبی ہم یوہ خبرہ دا ده. چه دا روایت حماد
 بن سلمہ ہم د ثابت نه نقل کری دی. خو د سلیمان پہ شان د موصولاً نقل کولو پہ خانی نہی

(۱) فتح الباری (۱۵۰/۱)۔

(۲) سنن النسائی الکبری (۶۳/۲) کتاب الصیام. باب وجوب الصیام رقم (۲۴۰۴)۔

(۳) فتح الباری (۱۵۰/۱)۔

(۴) تحفة الأشراف (۴۸۰/۱۹، ۴۸۱) رقم (۱۲۹۹۳)۔

(۵) فتح الباری (۱۵۰/۱)۔

(۶) المصدر السابق۔

مرسلأ نقل کړې دې. چونکه حماد بن سلمه «أثبت الناس ثابته» دې په دې وجه ددوی روایت امام دارقطنی رحمته الله راجع ګرځولې دې. (۱)

خو دلته دا یاد ساتئ: چه سلیمان بن المغیره هم د ثابت د خاصو اصحابو څخې دې. اگر چه حماد بن سلمه ددوی په مقابله کښې هم اثبت دې. (۲)

او د صفانی دتصریح مطابق د سلیمان روایت امام بخاری رحمته الله هم پخپل صحیح کښې ذکر کړې دې. (۳) چه دا ددوی په نیز د راجع کیدو دلیل دې. والله اعلم.

قوله: وَرَوَاهُ مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ وَعَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدٍ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ الْمُغِيرَةِ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَذَا: دا حدیث

موسی او علی بن عبد الحمید «سلمان عن أنس عن النبي صلی الله علیه و آله» بالمعنی روایت کړې دې. د مذکور ه متابعتو تخریج د موسی نه مراد موسی بن اسماعیل تېوژ دې. دا د امام بخاری رحمته الله شیخ دې. ددوی حالات د ، بدء الوحي ،، خلورم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۴) ددوی د روایت امام مسلم پخپل صحیح کښې (۵)، ابو عوانه رحمته الله پخپل صحیح کښې (۶)، او ابن منده رحمته الله پخپل ،، کتاب الايمان ،، کښې (۷) تخریج کړې دې.

د علی بن الحمید روایت د مؤلف په واسطه امام ترمذی رحمته الله پخپل سنن کښې (۸)، امام دارمی رحمته الله پخپل سنن کښې (۹)، او ابو عوانه رحمته الله پخپل صحیح کښې (۱۰) تخریج کړې دې.

قوله: علي بن عبد الحميد: دا علی بن عبد الحمید بن مصعب از دی مغنی شیبني کوفی دې. دده کښت ابو الحسن دې. بعضو ابو الحسن کښت ښودلې دې. (۱۱)

(۱) المصدر السابق.

(۲) امام يحيى بن معين رحمته الله فرمائی: ((ما خلف حماد بن سلمة في ثابت فالحقول قول حماد. قيل فسلیمان بن المغيرة عن ثابت؟ قال: سلمان بن ثابت وحماد أعلم الناس بثابت)) تهذيب الكمال (۲۶۷/۷) ترجمة حماد بن سلمة. وقال علي بن المديني: ((لم يكن في أصحاب ثابت أثبت من حماد بن سلمة. ثم بعده سليمان بن المغيرة....)) تهذيب الكمال (۷۲/۱۲) ترجمة سليمان بن المغيرة.

(۳) فتح الباري (۱۵۳/۱).

(۴) كشف الباري (۴۳۳/۱).

(۵) صحيح مسلم (۳۰/۱) كتاب الإيمان. باب السؤال عن أركان الإسلام.

(۶) تعليق التعليق (۶۹/۲) وفتح الباري (۱۵۳/۱) وعمدة القاري (۲۳/۲).

(۷) المصدر السابق.

(۸) سنن ترمذی. كتاب الزكاة. باب ما جاء إذا أدیت الزكاة فقد قضيت ما عليك. رقم (۶۱۹).

(۹) سنن الدارمی (۱۷۱/۱) فاتحة كتاب الطهارة. باب فرض الوضوء والصلاة. رقم (۶۵۰).

(۱۰) تعليق التعليق (۷۰/۲).

(۱۱) تهذيب الكمال (۴۶/۲۱).

دوی د حفص بن صبیح، حماد بن سلمه، زهیر بن معاویه، سلیمان بن المغیره، شریک بن عبدالله او عبدالعزیز بن الماجشون رحمۃ اللہ علیہم وغیرہ نه روایت کوی. ددوی نه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ صرف په دې مقام کښې تعلیقاً دا روایت کړې دې. د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نه علاوه ددوی نه احمد بن ابی خشمه، بشر بن موسی، عباس دوری، او محمد بن سعد رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ ډیر حضرات روایت کوی. ^(۱)
ابو حاتم، ابو زرعه او عجلې رحمۃ اللہ علیہم ددوی توثیق کړې دې. ^(۲)

ابن واره رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «کان من الفاضلین» ^(۳)

ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «کان فاضلاً عریضاً» ^(۴)

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. ^(۵)

حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «ثقة» ^(۶)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ لیکي: «ثقة» ^(۷)

په ۲۲۲هـ کښې ددوی وفات شوې دې. ^(۸) «رحمۃ اللہ علیہ تعال رحمة واسعة»
د مذکورہ متابعتو تعلیقاً د تخریج کولو وجه ددې حدیث متابعت او تعلیق راوړلو څه وجه ده؟ علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرماني: چه ددې د ذکر فائده استشهاد ده او د مخکنی روایت تقریت مقصود دې. ^(۹) لکه څنگه چه د متابعات نه اصل مقصود هم دا دې.
ایا امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ سلیمان بن المغیره قابل د احتجاج نه گنړي؟ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرماني: چه په اصل کښې دلته سلیمان بن المغیره لره امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ قابل د احتجاج نه دې گنړلې. په دې وجه ئې د تعلیق په صورت کښې ذکر کړې دې. ^(۱۰)
⑤ علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ ددې پوره تردید کړې دې. او فرمانيلی ئې دی. چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په «ابواب الستة» کښې ددوی د حدیث تخریج کړې دې. ^(۱۱) بیا د امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ په

^(۱) د شیوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۴۶/۲۱، ۴۷)۔

^(۲) تهذیب التهذیب (۳۶۰/۷)۔

^(۳) تهذیب الکمال (۴۷/۲۱)۔

^(۴) طبقات ابن سعد (۴۰۸/۶)۔

^(۵) الثقات لابن حبان (۴۶۵/۸)۔

^(۶) الکاشف (۴۳/۲) رقم (۴۷۶۴)۔

^(۷) تقریب التهذیب (۴۰۳) رقم (۳۹۴۱)۔

^(۸) الکاشف (۴۳/۲) رقم (۳۹۴۱)۔

^(۹) شرح الکرماني (۱۹/۲)۔

^(۱۰) فتح الباری (۱۵۳/۱)۔

^(۱۱) صحیح بخاری (۷۳/۱)، کتاب الصلاة، ابواب سترة المصلی، باب یرد المصلی من مر بین یدیه، رقم (۵۰۹)

باره کنې فرماني «ثبت ثبت، ثقة ثقة» ابن سعد رحمته الله فرماني «ثقة ثبت»، امام شعبه رحمته الله دوى لره «ستيد اهل البصر» گرخولي دي. امام ابوداود طيالسي رحمته الله فرماني «كان من عيار الناس» ارباب د اصول سته ددوى احاديث اخستى دي. نو دا وينا څنگه صحيح كيدې شى چه امام بخارى رحمته الله دوى لره قابل د احتجاج نه دي گرخولي. (۱)

خو دلته ددې خبرې لحاظ ساتل پكار دى چه حافظ ابن حجر رحمته الله چه دا فرماني چه سليمان بن المغيرة مې قابل د احتجاج نه دي گرخولي. دا ددوى د متكلم فيه يا مجروح كيدو په وجه نه دي. بلكه په يوه بله وجه دي. هغه دا چه هم دا روايت د ثابت نه حماد بن سلمه ه روايت كړې دي. خو هغه دا د سليمان پشان موصولاً نه روايت كوى. بلكه مرسلاً نې روايت كوى چونكه د سليمان په مقابلې كينې حماد لره د ثابت په روايت كينې اثبت گنې كيرى. په دي وجه امام بخارى رحمته الله د سليمان روايت اصلاً او احتجاجاً ذكر نكړو. بلكه د تعليق په صورت كينې نې ذكر كړې دي. امام دارقطنى رحمته الله هم په دي بنياد باندې د حماد روايت ته د سليمان په روايت باندې ترجيح وركړې ده. (۲)

شيخ الحديث مولانا محمد يونس مدظلهم فرماني چه د علامه عيني رحمته الله اعتراض صحيح نه دي ځكه چه امام بخارى رحمته الله په .. ابواب الستره .. كينې د سليمان روايت احتجاجاً او اصلاً نه دي تخرج كړي. بلكه د يونس بن عبيد روايت سره نې مقروناً ذكر كړې دي. خو حقيقت دا دي چه امام بخارى رحمته الله د سليمان روايت په بعضو مقاماتو كينې احتجاج او استدلال هم ذكر كړې دي. (۳) او په اكثر مقاماتو كينې نې متابعتاً ذكر كړې دي. (۴) كوم ځانې نې چه متابعتاً ذكر كړې دي. د هغې وجه دانه ده. چه دا د امام بخارى رحمته الله د شرائط مطابق نه دي. يا داچه په دوى باندې دچا څه قاذح (مجروح) كلام دي. كه داسې وي نو حافظ رحمته الله به په .. هدى السارى .. كينې دوى هم ذكر كړې وي. كوم ځانې چه دوى منكه

(۱) عمدة القارى (۲۳۱۲، ۲۴)۔

(۲) فتح البارى (۱۵۰۱۱، ۱۵۳)۔

(۳) لكه چه د صحيح بخارى (۷۳۸۱) .. باب يرد المصلى من مربيين يديه .. رقم (۵۰۹) د .. ابواب الستره .. د حديث په تشرح كينې حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني ((وقد قرن البخارى روايته (أى رواية يونس بن عبيد) برواية سليمان بن المغيرة، وتبين من إيراد أن القصة المذكورة فى رواية سليمان، لا فى رواية يونس، ولفظ المتن الذى ساقه هنا هو لفظ سليمان أيضاً لا لفظ يونس...)) ددې نه معلومه شوه. چه د سليمان روايت د امام بخارى رحمته الله په نيز قابل د استدلال او احتجاج دي. لكه څنگه چه دلته كينې امام بخارى رحمته الله د سليمان په الفاظو باندې اعتماد كړې دي. والله اعلم۔

(۴) صحيح بخارى (۱۷۴۱۱) كتاب الجنائز، باب قول النبی ﷺ .. إنا بك لمحزونون .. رقم (۱۳۰۳) و (۴۳۸۱۱) كتاب فرض الخمس، باب ما ذكر من درع النبي ﷺ وعصاه ... رقم (۳۱۰۸) و (۱۰۷۵۱۲) كتاب التمني، باب ما يجوز من اللو، رقم (۷۲۴۱)۔

فیه روایان ذکر کړی دی. حالانکه هلته کښې ئې ددوی هیڅ ذکر نه دې کړې. (۱) بلکه امام بخاری رحمته الله علیه د مختلفو اغراضو دپاره ددوی روایت متابعتاً ذکر کړې دې. او دلته ددوی د روایت متابعتاً او تعلیقاً ذکر کولو وجه دا ده. چه د حماد بن سلمه د مرسل

روایت په مقابلې کښې د سلیمان روایت مرجوح دې.، کما سبق ذکر،، البته دلته دا اشکال کېږي چه حافظ رحمته الله علیه خو فرمائی. چه امام بخاری رحمته الله علیه د سلیمان روایت قابل د احتجاج نه دې گڼلې حالانکه روستو دا روایت راروان دې. ددې جواب دا دې. چه د بخاری په نسخو کښې اختلاف دې. په عامو نسخو کښې ددې روایت تذکره نشته. البته حسن بن محمد صفانی رحمته الله علیه فرمائی. چه دا روایت په هغه نسخه کښې موجود دې. کوم چه د فربری په وړاندې اولوستلې شو. په کوم کښې چه د فربری خط موجود دې. (۲)

چونکه په عامو نسخو کښې دا روایت موجود نه دې. په دې وجه په دې بنیاد باندې حافظ رحمته الله علیه دا کلام کړې دې. والله اعلم.

د ضمام حدیث او د هغې ترجمه: حَدَّثَنِي مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، قَالَ: حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ أَبِي مُرَّةٍ، قَالَ: ثنا ثَابِتٌ عَنْ أَنَسٍ (عَنْ ثَمِيْمٍ) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَانَ يُعْجِبُنَا أَنْ يَخْبِرَ الرَّجُلَ مِنْ أَهْلِ الْبَاهِيَةِ الْعَاقِلَ فَيَسْأَلُهُ وَتَعْنُ نَسْتَمِعُ فَهَلْ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْبَاهِيَةِ فَقَالَ: أَتَانَا رَسُولُكَ فَأَعْبَدْنَا أَلَاكَ تَزُومُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ أَزْسَلَكُ قَالَ صَدَقَ قَالَ فَمَنْ خَلَقَ السَّمَاءَ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ فَمَنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالْجِبَالَ، قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، قَالَ فَمَنْ جَعَلَ فِيهَا الْمَنَافِمَ؟ قَالَ: اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، قَالَ: فَمَا الَّذِي خَلَقَ السَّمَاءَ وَخَلَقَ الْأَرْضَ وَنَسَبَ الْجِبَالَ وَجَعَلَ فِيهَا الْمَنَافِمَ، أَلَمْ أَزْسَلَكُ قَالَ نَعَمْ قَالَ: ذَكَرَ رَسُولُكَ أَلَّا عَلَيْنَا عَشْرَ صَلَوَاتٍ، وَكَأَنِّي أَمْوَالُنَا، قَالَ صَدَقَ قَالَ يَا لَيْدِي أَزْسَلَكُ أَلَمْ أَمْرُكُ بِهِذَا؟ قَالَ نَعَمْ قَالَ وَذَكَرَ رَسُولُكَ أَلَّا عَلَيْنَا صَوْمَ شَهْرٍ سَبْعِينَ قَالَ صَدَقَ قَالَ يَا لَيْدِي أَزْسَلَكُ أَلَمْ أَمْرُكُ بِهِذَا؟ قَالَ نَعَمْ قَالَ وَذَكَرَ رَسُولُكَ أَلَّا عَلَيْنَا حَجَّ الْبَيْتِ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا قَالَ صَدَقَ قَالَ يَا لَيْدِي اذْهَبْ أَمْرُكُ بِهِذَا؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ فَوَالَّذِي بَعَثَكَ بِالْحَقِّ لَا أُزِيدُ عَلَيْكَ شَيْئًا وَلَا أَنْقُصُ، فَقَالَ الرَّجُلُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ صَدَقَ لَيَذْهَبَنَّ الْهَجْلُ»

حضرت انس رضي الله عنه فرمائی. چه مونږ خو په قرآن کښې د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه د سوالاتو کولو نه منع کړې شوی وو. او مونږ به دا خوښول. چه د کلو د خلقو نه څوک هوښیار سرې راشی. هغه سوال اوکړی. او مونږ واورو نو د کلو والو نه یو سرې راغی. او وې ونیل. چه ستاسو یو قاصد

(۱) عقد الحافظ رحمته الله علیه فی .. هدی الساری.. فصلًا مستقلاً. ساق فیہ أسماء من طعن فیهم من رجال صحیح البخاری. و اجاب عن الاعتراضات. ومیز من أخرج له منهم فی الأصول أو فی المتابعات. والاشتهادات. ثم عقب لذلك فصلًا فی سیاق من علق البخاری. شیئا من احادیثهم ممن تکلم فیہ. و إیراد أسماءهم مع الإشارة إلی أحوالهم. انظر هدی الساری مقدمة فتح الباری (ص ۳۸۴-۴۵۹)۔

(۲) فتح الباری (۱۵۳۱)۔

(۳) قد سبق تخريجه فی هذا الباب)۔

مونږ ته راغې. هغه دا بیان کړل چه تاسو وایئ: چه الله تعالی تاسو لره رسول جوړ کړې او رالیگلې دې نبي کریم ﷺ اوفرمانیل رشتیا ئې و نیلې دی بیا ئې اوونیل. ښه آسمان چه جوړ کړې دې؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل الله تعالی (جوړ کړې دې). هغه اوونیل زمکه چه جوړه کړله او غرونه چا جوړ کړل؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل الله تعالی (جوړ کړل) و نیل ښه نو په دې کښې د فاندې څیزونه چا جوړ کړل؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل الله تعالی (جوړ کړل). هغه اوونیل بیا قسم دهغه ذات چا چه آسمان او زمکه جوړه کړله غرونه ئې اولنگول په دې کښې ئې د فاندې څیزونه جوړ کړل. الله تعالی تاسو رالیگلې یئ؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل او. بیا هغه اوونیل ستاسو قاصد اوونیل چه په مونږ باندې ښه مونځونه دی او پخپلو مالونو کښې زکاة دې. نبي کریم ﷺ اوفرمانیل. هغه رښت اوونیل بیا هغه اوونیل نو قسم دې د هغه ذات. چا چه تاسو رالیگلې. آیا الله تعالی تاسو ته ددې خبرو حکم درکړې دې؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل او. بیا هغه اوونیل چه ستاسو قاصد وائی. چه په مونږ باندې ټول کال کښې یوه میاشت روژې دی؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل رشتیا وائی. بیا هغه اوونیل. قسم دهغه ذات. چا چه ته رالیگلې. آیا الله تعالی تاته دا حکم درکړې دې؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل او. بیا ئې اوونیل. ستاسو قاصد دا ه اوونیل چه په مونږه باندې حج دې. یعنی په هغه کس باندې څوک چه هغه ځانې پورې د رسیدو لاره بیامومی. نبي کریم ﷺ اوفرمانیل رشتیا ئې اوونیل. بیا هغه اوونیل چه قسم دې دهغه ذات چا چه ته رالیگلې یئ. آیا الله تعالی تاته دا حکم درکړې دې؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل او. بیا هغه اوونیل چه قسم دې د هغه ځدائې چا چه ته حق سره رالیگلې نه به په دې کارونو کښې څه زیاتوم. نه به په دې کښې زه څه کمی کوم. نبي کریم ﷺ اوفرمانیل. که دې رشتیا وائی. نو ضرور به جنت ته ځی.

رجال الحديث

① موسی بن اسماعیل: دا ابوسلمه موسی بن اسماعیل تبوذکی رحمته الله دې ددوی حالات د... بد الوحي... د څلورم حدیث لاتدې تیر شوی دی. (۱)

② سلمان بن المغیره: دا ابوسعید سلیمان بن المغیره القیسی البصری رحمته الله دې. (۲)
دوی د ثابت بنانی، حسن بصری، حمید بن هلال عدوی، سعید ابن ایاس جریری، محمد بن سیرین، ابو موسی هلالی، او د خپل پلار مغیره رحمته الله نه روایت کوی.
ددوی نه روایت کونکو کښې سفیان ثوری، ابو اسامه، بهز بن اسد، ابوداؤد، ابو عامر عقدی، عبدالسلام بن مطهر، عمرو بن عاصم، علی بن عبدالحمید المعنی، موسی بن اسماعیل تبوذکی او یحیی بن آدم رحمته الله وغیره حضرات دی. (۳)

(۱) کشف الباری (۴۳۱۱)۔

(۲) تهذیب الکمال (۶۹۱۲)۔

(۳) د شیبوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۷۰۱۱۲) و سیر اعلام النبلاء (۴۱۷۷، ۴۱۸)۔

ابو بصير رحمه الله فرماني: «ليس أحد أحفظ لحديث حميد بن هلال من سليمان بن المغيرة» (١)

امام شعب رحمه الله فرماني: «سليمان بن المغيرة سيد أهل البصرة» (٢)

امام ابو داود طيالسي رحمه الله فرماني: «كان خياراً من الرجال» (٣)

معلى بن منصور رحمه الله فرماني: «سألت ابن عثية من حفاظ أهل البصرة فذكر سليمان بن المغيرة» (٤)

عبد الله بن داود خريبي رحمه الله فرماني: «ما رأيت بالبصرة أفضل من سليمان بن المغيرة و مرحوم بن مهدي رحمه الله» (٥)

امام احمد بن حنبل رحمه الله فرماني: «ثبت ثبت» (٦)

امام يحيى بن معين رحمه الله فرماني: «ثقة ثقة» (٧)

امام علي بن المديني رحمه الله فرماني: «لم يكن في أصحاب ثابت أثبت من حماد بن سلمة، ثم بعدة سليمان بن المغيرة، ثم بعدة حماد بن زيد» (٨)

امام ابن سعد رحمه الله فرماني: «كان ثقة ثبتاً» (٩)

امام نسائي رحمه الله فرماني: «ثقة» (١٠)

سليمان بن حرب رحمه الله فرماني: «حدثنا سليمان بن المغيرة الثقة البامون» (١١)

عبد الله بن مسلم رحمه الله فرماني: «ما رأيت بصرياً أفضل منه» (١٢)

عثمان بن ابي شيبه رحمه الله فرماني: «هو ثقة» (١٣)

(١) تهذيب الكمال (٧١/١٢) _

(٢) المصدر السابق _

(٣) المصدر السابق _

(٤) المصدر السابق _

(٥) تهذيب الكمال (٧٢/١٢) _

(٦) المصدر السابق _

(٧) المصدر السابق _

(٨) المصدر السابق _

(٩) الطبقات (٢٨٠/١٧) _

(١٠) تهذيب الكمال (٧٢/١٢) _

(١١) تهذيب التهذيب (٢٢١/١٤) _

(١٢) المصدر السابق _

(١٣) المصدر السابق _

ابن خلفون د ابن نمیر او عجلې رحمہما اللہ نہ ددوی توثیق نقل کړې دې. (۱)
ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۲)

امام بزار رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «کان من ثقات أهل البصرة» (۳)

د سليمان بن المغيرة رحمۃ اللہ علیہ وفات په سن ۱۶۵ هـ کښې شوې دې. (۴)، «رحمۃ اللہ علیہ تعالیٰ رحمۃ واسعة»،

⑤ **ثابت:** دا مشهور تابعی بزرگ ابو محمد ثابت بن اسلم بنانی بصری رحمۃ اللہ علیہ دې. (۵)
دوی د حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن مغفل، حضرت عبدالله بن الزبير،
حضرت ابو بزره اسلمی، حضرت عمر بن ابی سلمه، او حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ (معہ نه
علاوه د شعيب بن محمد، عمرو بن شعيب، ابو العالیه ریاحی، ابو رافع الصانع، او
ابو عثمان نهدی رضی اللہ عنہ وغیره نه روایت د حدیث کړې دې.

ددوی نه په روایت کونکو کښې عطاء بن ابی رباح (وهو اکبر منه) قتاده، یونس بن عبید،
حمید الطویل، سليمان تيمی، عبدالله بن المثنی، سليمان الاعمش، حماد بن زید، حماد
بن سلمه، مبارک بن فضاله، معمر بن راشد او ابو عوانه وضاح بن عبدالله یشکری رضی اللہ عنہ
وغیره حضرات دی. (۶)

امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «ثابت يثبت في الحديث، وكان يقص وتناقله كان يقص وكان أذكر، وكان
محدثاً من الثقات المأمونين صحيح الحديث» (۷)

امام عجلې رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «ثقة رجل صالح» (۸)

امام نسائي رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «ثقة» (۹)

امام ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «أثبت أصحاب أنس»، الزهري، ثم ثابت ثم قتادة» (۱۰)
ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۱۱)

(۱) المصدر السابق

(۲) الثقات لابن حبان (۳۹۰/۱۶)

(۳) تهذيب التهذيب (۲۲۱/۱۴)

(۴) سير أعلام النبلاء (۴۱۹/۱۷)

(۵) تهذيب الكمال (۳۴۲/۱۴)

(۶) د شبيوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۳۴۳/۱۴-۳۴۶) وسير أعلام النبلاء (۲۲۱، ۲۲۰/۱۵)

(۷) تهذيب الكمال (۳۴۶/۱۴) وسير أعلام النبلاء (۲۱۱/۱۵-۲۲۲)

(۸) تهذيب الكمال (۳۴۷/۱۴) وسير أعلام النبلاء (۲۲۲/۱۵)

(۹) المصدر السابق

(۱۰) المصدر السابق

(۱۱) الثقات لابن حبان (۸۹/۱۴)

ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «کان ثابت ثقة فی الحدیث مأموراً»^(۱) ددی تولو توثیقانو باوجود ابن عدی رحمہ اللہ ددوی تذکرہ پہ .. الکامل .. کنبی کرې ده. اگرچه ددوی توثیق نہی ہم کرې دې لکه چه فرمائی: «ثابت البنانی من تابعی اهل البصرة و زادهم و محدثهم، وقد کتب من الکثرة و الثقات من الناس، و أروى الناس عنه حادین سلیة، و ما هو إلا ثقة صدوق، و أحادیثه أحادیث صالحة مستقيمة، إذا روى عنه ثقة، و له حدیث کثیر، و هو من ثقات السليين، و ما وقم فی حدیثه من النکرة فليس ذاك منه، إنما هو من الراوى عنه، لأنه قد روى عنه جماعة ضعفاء و مجهولين»^(۲) کذا فی الأصل، و الصواب: مجهولون و إنما هو فی نفسه إذا روى من هو فوقه من مشائخه، فهو مستقیم الحدیث، ثقة»^(۳) حافظ ذهبی رحمہ اللہ په ابن عدی رحمہ اللہ باندې د خپلې ناراضگۍ اظهار کرې دې په دې خبره چه دوی د ثابت البنانی ذکر په .. الکامل .. کنبی کرې دې لکه چه دوی فرمائی: «ثابت بن أسلم البنانی، ثقة بلامدافعة، کمید القدر، تناکر ابن عدی پد ذکره فی الکامل»^(۴) او هم دوی فرمائی: «ما أذکر الآن ما تعلق به ابن عدی فی إیراده هذا السیّد فی کامله، بل ذکر قول یحیی القطان: عجب من ایوب یدم ثابتاً لا یکتب عنه»^(۵) په آخر کنبی دوی فرمائی: «و ثابت ثابت کاسبه، و لولا ذکر ابن عدی له ما ذکرته»^(۶) البته د امام یحیی بن سعید القطان رحمہ اللہ نه چه کله تپوس او کرې شو چه په ثابت او حمید کنبی کوم یو د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه په روایت کولو کنبی .. اثبت .. دې؟ نو وې فرمائیل چه ثابت مختلط شوې وو او حمید دوی .. اثبت .. او گر خولو. (۷) خو ددې دا مطلب نه دې چه د امام یحیی القطان په نیز ثابت بنانی رحمہ اللہ قابل د احتجاج پاتې نشو. هغه صرف دا نه چه قابل د احتجاج دې بلکه دوی ته په ایوب باندې تعجب دې چه هغه د ثابت بنانی نه حدیث نه لیکي. (۸)

بیا ابوبکر البردیجی رحمہ اللہ فرمائی: چه شعبه، حمادین، سلیمان بن المغیره کوم چه ثقات دی. که دا حضرات .. ثابت عن انس .. سره روایت کوی. نو روایت به صحیح وی «مالم یکن الحدیث مضطرباً»^(۹) معلومه شوه چه دې حضراتو د اختلاط نه وړاندې د ثابت نه روایت

(۱) الطبقات لابن سعد (۲۳۳/۷)۔

(۲) الکامل لابن عدی (۱۰۱۲)۔

(۳) میزان الإعتدال (۳۶۲/۱)۔

(۴) میزان الإعتدال (۳۶۲/۱)۔

(۵) میزان الإعتدال (۳۶۳/۱)۔

(۶) تهذیب التهذیب (۳۸۲)۔

(۷) الکامل (۱۰۰۱۲) میزان الإعتدال (۳۶۲/۱)۔

(۸) تهذیب التهذیب (۴۰۳/۲)۔

اختسې دی. (که اختلاف او منلي شی). والله اعلم.

د حضرت بنانی رحمته الله علیه عبادت او تلاوت سره شوق ثابت بنانی رحمته الله علیه د خپلې زمانې ډیر لونی عابد تیر شوی دی په صوم دهر (تول عمری روژو) باندې عمل کونکې وو. او په شپه ورځ کښې به یې یو قرآن کریم ختمولو. (۱)

حضرت انس رضی الله عنه فرماني: «بَانَ لِلغُرَبَاءِ وَأَوَّلَانِ ثَابِتَاهُمَا مِنْ مَفَاتِحِ الْغُرَبَاءِ» (۲)

د ثابت بنانی رحمته الله علیه وفات په ۱۲۷ هـ کښې اوشو. (۳)، رحمته الله علیه تعالی رحمة واسعة، —

⑤ حضرت انس رضی الله عنه فرماني: «د حضرت انس بن مالک رضی الله عنه حالات په کتاب الایمان کښې د

«بَابُ مِنَ الْإِيمَانِ أَنْ يَحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يَحِبُّ لِنَفْسِهِ» لاندې تیر شوی دی. (۴)

تنبيه مونږه اوس لږ وړاندې ونيلی دی. چه دا حدیث د بخاری شریف په اکثر و نسخو کښې نشته. حافظ ابن حجر رحمته الله علیه لیکلی دی. چه دا حدیث په بغدادی نسخه کښې موجود دی. د کوم تصحیح چه علامه ابو محمد بن الصغانی لغوی رحمته الله علیه د ابو الوقت د شاگردانو نه اوريدلي ده. او د یو څو نسخو سره یې مقابله کړې وه. علامه صغانی رحمته الله علیه هلته حاشیه کښې لیکلی دی.

«هَذَا الْحَدِيثُ سَاقَطٌ مِنَ النُّسخِ كُلِّهَا إِلَّا النَّسخَةَ الَّتِي قَرَأْتُ عَلَى الْفَرَهَرِيِّ صَاحِبِ الْمَخَارِي وَهِيَ هِيَ»

حافظ رحمته الله علیه فرماني: «زه چه د څومره نسخو نه خبریم. په هغې کښې یوه نسخه کښې هم

نشته. والله اعلم بالصواب»، — (۵)

د حدیث شریف تشریح د رومی حدیث په ضمن کښې شوې ده. او ترجمه الباب سره ددې مطابقت بالکل واضح دی.

۷- بَابُ مَا يُدْكَرُ فِي الْمُنَاوَلَةِ وَكِتَابِ أَهْلِ الْعِلْمِ بِالْعِلْمِ إِلَى الْبُلْدَانِ

وَقَالَ أَنَسُ بْنُ عُمَارٍ الْمَصَاحِفُ قُبِعَتْ بِهَا إِلَى الْأَقْبَاقِ [۴۷۰:۳] وَرَأَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ

وَيَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ وَمَالِكُ ذَلِكَ حَازِلًا وَاحْتَبَرَهُ بَعْضُ أَهْلِ الْحِجَازِ فِي الْمُنَاوَلَةِ بِحَدِيثِ النَّبِيِّ

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَيْثُ كَتَبَ لِأَمِيرِ السَّرِيَّةِ كِتَابًا وَقَالَ لَا تَقْرَأُهُ حَتَّى تَبْلُغَ مَكَانَ كَذَا

وَكَذَا فَلَمَّا بَلَغَ ذَلِكَ الْمَكَانَ قَرَأَهُ عَلَى النَّاسِ وَأَخْبَرَهُمْ بِأَمْرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

ما قبل سره مناسبت او د ترجمه الباب مقصد امام بخاری رحمته الله علیه د استادانو نه د روایت کولو وړاندې دوه طریقې بیان کړې وې

(۱) سیر اعلام النبلاء (۲۴/۱۵) و الکاشف (۲۸۱/۱) رقم (۶۸۱) —

(۲) تهذيب الكمال (۳۴۷/۴) —

(۳) الکاشف (۲۸۱/۱) رقم (۶۸۱) —

(۴) کشف الباری (۴/۲) —

(۵) فتح الباری (۱۵۳/۱) —

① یو... قراءة الشيخ على التلميذ... چه دا ئې د «باب قول المحدث حدثنا...» پاندي اشاره ذکر کړې دي

② دويم... قراءة التلميذ على الشيخ... چه دا ئې په تير شوي باب کښې صريحاً ذکر کړې دي. ددې نه پس دوه طريقې نورې هم ذکر کوي:

① یو... مناوله... ② او دويم... مکاتبه...

د مناوله د ابخانو خلاصه... مناوله... دا ده چه استاذ خپل تصنيف يا خپل مرويات يوکس ته ورکړي او دا اوواني چه دا زما روايات دي بيا ددې نه پس ددې دوه قسمونه دي. ① مقرون بالاجازة ② مجردة عن الاجازة... که مقرون بالاجازة وي نو بالاتفاق ددې نه روايت کول جائز دي البته په دې کښې معمولی شان اختلاف دې چه د... مناوله مقرونه بالاجازة... درجه د... سماع من الشيخ... برابر ده او که کمه ده؟

د دويم قسم... مجردة عن الاجازة... په باره کښې د يو جماعت نه منقول دي چه په دې صورت کښې روايت کول جائز دي حالانکه بعضې حضرات په دې صورت کښې د روايت کولو اجازت نه ورکوي بيا یو... مناوله... ده چه ددې تشریح پورته بيان کړې شوه او يو دې عرض المناوله... چه شاگرد د شيخ مرويات واخلي او شيخ ته ئې اوښاني شيخ غور او فکر اوکړي او دهغې توثيق اوکړي چه او دا زما مرويات دي دا ته روايت کولې شي

دغه شان په دې خبره کښې هم اختلاف دې چه د مناوله په طريق سره د حاصل کړې شوو احاديثو ادا کولو دپاره به مطلقاً د څه تقييد نه بغير د اخبار استعمال کولې شي يا دا چه د مناوله تقييد به کيږي دا ټول مباحث د «باب قول المحدث حدثنا...» لاندې تفصيل سره بيان شوي دي... فراجع ان شئت...

د مکاتبه د ابخانو خلاصه... د مکاتبه صورت دا دې چه شيخ خپل روايات يا خپل تصنيف شاگرد ته ليکلي ور اوليگي. (۱)

بيا ددې دوه قسمونه دي: ① مقرونه بالاجازة ② مجردة عن الاجازة. (۲)
مقرونه بالاجازة خو بالاتفاق معتبر ده او دا په حکم کښې د مناوله مقرونه بالاجازة پشان دي. (۳) البته په... مجردة عن الاجازة... کښې اختلاف دي لکه چه ايوب سختياني، منصور بن المعتمر، ليث بن سعد، ابو حامد اسفرائيني، محاملي، صاحب محصول او ابوالمظفر سمعاني رحمهم الله وغيره د دې د معتبر کيدو قائل دي او سيف آدمي رحمهم الله فرماني چه د اجازت نه بغير محض د کتاب په ذريعه روايت معتبر نه دي د صاحب الحاوي الكبير علامه ابوالحسن الماوردي رحمهم الله هم دا رائي ده او د ابوالحسن بن القطان په نيز کتابت مجرده د

(۱) مقدمه ابن الصلاح (ص ۱۷۳) -

(۲) المصدر السابق -

(۳) مقدمه ابن الصلاح (ص ۱۷۴) -

منقطع به حکم کنبی دې. (۱) خو حافظ ابن الصلاح او ددوی متبعینو د مجوزینو رانې راجع
گرځولی ده. (۲)

بیا د مکاتبت په ذریعه د حاصل شوو روایاتو اداکولو دپاره په دواړو طریقو گنجائش
شته که مطلقاً وی. او که .. حدثنا .. او .. اخبرنا .. وائی او یا د کتابت قید اولگوي. حافظ
ابن الصلاح رحمته مفید وئیل. راجع گرځولی دی. (۳)

مناوله مقرونه بالاجازت، او مکاتبه دواړه برابر دي او که متفاوت دي؟ د اصول حدیث دعاالمانو
په دې کنبې اختلاف دي. چه مناوله مقرونه بالاجازه، او مکاتبه مقرونه بالاجازه دواړه په
درجه کنبې برابر دي او که نه، یو ته په بل باندې ترجیح حاصل ده؟
خطیب بغدادی رحمته فرمائی. چه مناوله ته ترجیح حاصل ده. ځکه چه شیخ تلمیذ نه
بالمشافهه اجازت ورکوي. (۴)

او د امام بخاری رحمته رانې دا معلومیږي. چه دواړه برابر دي. ځکه چه دواړه نې په یو باب
کنبې ذکر کړي دي. (۵)

خو یاد ساتي. چه مناوله ته که مشافهه (رو برو) خصوصیت حاصل وی. نو مکاتبه ته هم دا
امتیاز حاصل دي. چه شیخ مکتوب الیه (شاگرد) ته قصداً خپل روایات ورکوي. (۶) هم دا
خصوصیت اگر چه په مناوله کنبې هم شته. خو چونکه په مناوله کنبې هر څنگه کتاب ورکول
داخل دي. ضروری نه ده. چه د محدث خپل تصنیف وی. خو په مکاتبه کنبې محدث عام
طور باندې خپل روایات لیکلي ورکوي. په دې وجه دي ته دا امتیاز حاصل دي.

قوله: وَقَالَ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ سَمِعْتُ عُمَانَ بْنَ عَفَّانَ الْمَصَاحِفَ قُبِعَتْ بِهَا

إِلَى الْأَقَاقِ: حضرت انس رضی الله عنه فرمائی. چه حضرت عثمان رضی الله عنه مصاحف نقل کړل. او دا
نې په مختلفو اطرافو کنبې اولیکل.

د حضرت انس رضی الله عنه د مذکوره تعلیق تخریج: د حضرت انس رضی الله عنه مذکوره تعلیق امام بخاری
رحمته په کتاب المناقب کنبې اجمالاً او په کتاب فضائل القرآن کنبې اجمالاً او تفصیلاً ذکر
کړې دي. (۷)

د حضرت انس رضی الله عنه د مذکوره روایت خلاصه: ددې روایت خلاصه دا ده. چه حضرت حذیفه بن

(۱) فتح المغیث للعراقی (۲۲۳) وفتح المغیث للسخاوی (۵۱۳-۸)۔

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۱۷۴) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۴)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) فتح المغیث للسخاوی (۲۱۳)۔

(۵) فتح الباری (۱۵۴۱)۔

(۶) فتح المغیث للسخاوی (۲۱۳)۔

(۷) صعیح بخاری (۴۹۷/۱) کتاب المناقب. باب نزل القرآن بلسان قریش. رقم (۳۵۰۶) و (۷۴۵۱۲) کتاب

فضائل القرآن. باب نزل القرآن بلسان قریش والعرب. رقم (۴۹۸۴) و (۴۹۸۷)۔

الیمان علیه السلام (چه دوی د آرمینه او آذربایجان په علاقه کښې جهاد کښې شریک وو) دا او کتل چه خلق د قرآن کریم په قرات کښې اختلاف کوی او ددې نه د سختې فتنې خطر ده. نو هغه حضرت عثمان رضی الله عنه ته حاضر شو او خپله خطر دهغوی په وړاندې ښکاره کړله. حضرت عثمان رضی الله عنه د معاملې په اهمیت باندې پوه شو او حضرت حفصه رضی الله عنها ته یې پیغام ولیکلو چه تاسو سره کومې صحیفې دی. هغه راولیکه چه مونې یې نقل کړو ستاسو نسخه به مونې واپس در اولیکو.

ددې نه پس یې حضرت زید بن ثابت، حضرت عبدالله بن الزبیر، حضرت سعید بن العاص، او حضرت عبدالرحمن بن الحارث بن هشام رضی الله عنه ته د مصاحفو د نسخ (لیکلی حکم ورکړو. چه کوم ځانې کښې د باقی دریو وارو حضراتو او په حضرت زید بن ثابت رضی الله عنه کښې اختلاف شی. هلته به د قریشو خبرې ته ترجیح وی ځکه چه قرآن کریم د قریشو په ژبه باندې نازل شوې دې. د مصاحفو د نقل کولو کار چه مکمل شونو ددې نه پس یې حضرت حفصه رضی الله عنها ته ددوی نسخه واپس اولیکله. () او کومې نسخې چه نقل کړې شوې وې. هغه نسخې یې د حکومت اطرافو ته اولیکلې.

حضرت عثمان رضی الله عنه ټولې څومره نسخې تیار کړې وې؟ او کوم کوم ځانې ته یې لیکلې وې؟ حضرت عثمان رضی الله عنه ټولې څومره نسخې تیار کړې وې؟ مشهوره دا ده چه پنځه نسخې وې. () ابن ابی داؤد د حمزة الزیات نه نقل کړی دی. چه دا ټولې څلور نسخې وې. () کوفې، بصرې او شام طرف ته یوه یوه نسخه اولیکلې شوه. او یوه نسخه حضرت عثمان رضی الله عنه خپل ځان سره مدینه منوره کښې کیخوډله. () ابن ابوداؤد د ابوحاکم سجستاني نه نقل کړی دی. چه ټولې اووه نسخې تیار کړې شوې وې. یوه مکه مکرمې ته اولیکلې شوه. یوه شام ته. یوه یمن ته، یوه بحرین ته، یوه بصرې ته، او یوه کوفې ته اولیکلې شوه او یوه نسخه دوی د ځان سره په مدینه منوره کښې اوساتله. ()

ددې واقعي نه دلته امام بخاری رحمه الله دمکاتبت په صحت باندې استدلال کړې دې چه حضرت عثمان رضی الله عنه قرآن کریم اولیکلو. او د حکومت اطرافو ته یې اولیکلو او خلقو په دې باندې اعتماد اوکړو. ()

یو اشکال او دهغې جواب خو دلته اشکال کیږی. چه قرآن کریم خو د الله تعالی کلام دې او ددې د ثبوت دپاره تواتر او قطعیت پکار دې. او دلته یې حضرت عثمان رضی الله عنه د خپلو

(۱) صحیح بخاری (۷۴۵/۲) کتاب فضائل القرآن. باب نزل القرآن بلغه قریش والعرب. رقم (۴۹۸۷)۔

(۲) الإتيان في علوم القرآن (۶۰۱۱) النوع الثامن عشر في جمعه و ترتيبه. وفتح الباری (۲۰۱۹) کتاب فضائل

القرآن. باب جمع القرآن)۔

(۳) کتاب المصاحف لابن أبي داؤد (۲۴۱۱۱) ما كتب عثمان رضی الله عنه من المصاحف رقم (۱۱۵)۔

(۴) البرهان في علوم القرآن للزركشي (۲۴۰۱۱) نقلاً من المقتنع للداني)۔

(۵) کتاب المصاحف (۲۴۲۱۱) رقم (۱۱۶)

(۶) فتح الباری (۱۵۴۱۱)۔

قاصدانو او سفیرانو په ذریعه لیگی. نو د قرآن کریم په ثبوت کښې تواتر پاتې نشو؟
جواب ددې جواب دا دې. چه د قرآن کریم، قرآنیت خو متواتر وو. البته صورت د کتابت خبر
واحد سره ثابتېږي. (۱) خو روستو د صحابه کړاوه رضی الله عنه په دې باندې اتفاق اوشو. او دا مسئله
هم مجمع علیه شوه. په دې وجه قراء حضرات لیکي. چه د مصحف عثمانی د رسم (لیکلی
خلاف د لیکلو گنجائش نشته). (۲)

دلته دا هم ممکن ده. چه ددې واقعي نه مناوله باندې هم استدلال او کړې شی. ځکه چه
حضرت عثمان رضی الله عنه په اطراف عالم کښې، دکومو خلکو په ذریعه مصحفونه لیکلي
وو. بهر حال د هغوی په لاس کښې نه ورکړی وو. نو مناوله هم اوموندلې شوه. او په لاس
کښې ددې دپاره ورکړی وو. چه لارشی. چه دوی بیان کړی. چه حضرت عثمان رضی الله عنه د قرآن پاک
نسخه را لیکلي ده.

قوله: وَرَأَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ وَيَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ وَمَالِكُ بْنُ أَنَسٍ ذَلِكَ جَائِزًا:

عبدالله بن عمر، يحي بن سعيد، او مالک درې واړه حضرات مکاتبه او مناوله ته جائز وائي.
عبدالله بن عمر نه څوک مراد دې؟ علامه کرمانی رحمته الله علیه فرمائي. چه دلته عبدالله بن عمر بن
حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب عمری مدنی مراد دې. لکه چه دوي فرمائي. چه عبدالله
بن عمر فرمائي. «کنْتُ أرى الزهري يأتيه الرجل بالكتاب لم يقرأه عليه ولم يقرأ عليه فيقول: أروهم عنك؟
فيقول نعم، وقال: ما أخذنا نحن ولا مالك عن الزهري إلا هذا» (۳)
بعينه هم دا خبره علامه عینی رحمته الله علیه هم لیکلي ده. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائي. چه ما هم عبدالله بن عمر عمری گنړلو. او هم ددې مطابق مې په
تعلیق التعلیق کښې روایت تخریج کړې دې. (۵) خو بیا دا قرینه راغله. چه دلته نه دوی د

(۱) المصدر السابق.

(۲) قال أشهب: سئل مالك، هل يكتب المصحف على ما أحدثه الناس من الهجاء؟ فقال: لا، إلا على الكبة الأولى. رواه الداني في المتعق، ثم قال: ولا مخالف له من علماء الأمة وقال في موضع آخر: سئل مالك عن الحروف في القرآن مثل الواو، والالف، أترى أن يغير من المصحف إذا وجد فيه كذا لك؟ قال: لا، قال ابو عمرو: يعني الواو والالف المزيديتين في الرسم المعدومتين في اللفظ نحو: ..أولوا.. وقال الإمام أحمد: يحرم مخالفة خط مصحف عثمانی في واو، او ياء، او الف، أو غير ذلك، وقال البيهقي في شعب الإيمان، من يكتب مصحفاً فينبغي أن يحافظ على الهجاء الذي كتبوا به تلك المصاحف ولا يخالفهم فيه ولا يغير ما كتبوه شيئاً، فإنهم كانوا أكثر علماء وأصدق قلباً ولساناً، وأعظم أمانة، فلا ينبغي أن نظن بأنفسنا استدراكاً عليهم.. ألافتان (۱۶۷، ۱۶۶) (۱۶۷، ۱۶۶) النوع السادس والسبعون في مرسوم الخط و آداب كتابته، وانظر البرهان في علوم القرآن (۳۷۹، ۳۸۰) _

(۳) شرح الكرمانی (۲۰۱۲، ۲۱) _

(۴) عمدة القاری (۲۵۱۲) _

(۵) حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په فتح الباری (۱۵۴۱)، کښې دا ذکر کړی دی. چه [بقیه حاشیه په بل مخ...]

یحیی بن سعید نه وړاندې ذکر کړی دې ددې تقدیم نه معلومه شوه چه دلته د عمری نه علاوه بل څوک مراد دې ځکه چه یحیی بن سعید، د عمری نه د عمر او مرتبې هر لحاظ سره اوچت دې. (۱)

حافظ رحمته الله علیه فرماني چه ما تتبع (او لتون) او کړو خو د حضرت عبدالله بن عمر بن الخطاب نه صراحت سره هيڅ روايت ملاو نشو البته ابن منده رحمته الله علیه دامام بخاری رحمته الله علیه په واسطې سره د ابو عبدالرحمن حبلې رحمته الله علیه نه نقل کړی دی. «آله ان عبدالله بکتاب فيه أحاديث، قال: أنزل هذا الكتاب فباهرت منه أترکه، ومالم تعرفه أمحه.....» (۲)

حافظ رحمته الله علیه فرماني چه دلته، عبدالله، مطلق دې چه په دې کښې دا احتمال هم شته چه عبدالله بن عمر بن الخطاب رحمته الله علیه وی ځکه چه ابو عبدالرحمن حبلې د عبدالله بن عمر بن الخطاب رحمته الله علیه نه هم روايت کوی. دا امکان هم شته چه حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رحمته الله علیه وی ځکه چه حبلې د حضرت عبدالله بن عمرو رحمته الله علیه نه روايت کولو کښې مشهور دې. (۳) خو علامه عینی رحمته الله علیه په یو څو وجو سره د حافظ رحمته الله علیه رد کړې دې. (۴) پومې وجه دوی دا بیان کړې ده چه د عبدالله بن عمر د تقدیم نه دلته دا چرته لازمیږي چه دا عبدالله بن عمر عمری نه وی. ددې لزوم دپاره دلیل پکار دې. (۵)

خو حافظ رحمته الله علیه په انتقاض الاعتراض، کښې ددې دا جواب ورکړې دې چه انتفاء د لزوم نه دا ضروری نه ده چه د قرینې کیدو باوجود لزوم ثابت نه وی او دلته قرینه موجود ده ځکه چه تقدیم په اهتمام د شان باندې دلالت کوی او ښکاره ده چه اهتمام به د اسن (مشر) او اوثق وی. (۶) نو ښکاره دا ده چه دلته کوم عبدالله بن عمر، مذکور دې ددې نه به عبدالله بن عمر بن الخطاب مراد وی.

علامه عینی رحمته الله علیه دویم اعتراض دا کړې دې چه د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه دا وینا هم صحیح نه ده چه د حبلې د قول، «آله ان عبدالله»، نه مراد عبدالله بن عمر، یا عبدالله بن عمرو، وی ځکه چه کله په صاحبو رحمته الله علیه کښې د عبدالله، اطلاق کیږي نو ددې نه حضرت عبدالله

...د تیرمخ بقیه حاشیه]] (وکننت أظنه العمرى المدني، وخرجت الأثر بذالك فى تعليق التعليق. وكذا جزم به الكرمانى، ثم ظهر لى من قرينة تقديمه فى الذكر على يحيى بن سعيد أنه غير العمرى. لأن يحيى أكبر منه سنًا وقدرًا. خو په تعليق التعليق کښې په شروع کښې دوی دا راني ثابت کړې ده چه دا عبدالله بن عمرو بن العاص دې. اگرچه د عبدالله بن عمر بن الخطاب احتمال هم شته حالانکه د عبدالله بن عمر عمری نه ښي روستو اثر نقل کړې دې او گوري: تعليق التعليق (۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳).

(۱) فتح الباری (۱۵۴/۱).

(۲) فتح الباری (۱۵۴/۱).

(۳) المصدر السابق.

(۴) عمدة القاری (۲۵۱۲).

(۵) ارشاد الساری (۱۶۳/۱).

بن مسعود رضی اللہ عنہ مراد وی. او د صحابه کرام رضی اللہ عنہم نه پس وی. نو حضرت عبدالله بن المبارک رضی اللہ عنہ مراد وی. (۱)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چه علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ د عبدالله... د اطلاق په سلسله کښې حصر سره کومه دعوه کړې ده. هغه ټیک نه ده. ځکه چه خطیب بغدادی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی. که مصری حضرت عبدالله مطلق اوواني نو ددې نه حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ مراد وی. که اهل عراق ددې اطلاق اوکړی. نو ددې نه مراد عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ وی. (۲)

دلته چونکه جلی مصری دې. (۳) په دې وجه دا عین امکان شته. چه د عبدالله... نه حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ مراد وی.

د علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ اعتراض په دې اعتبار سره هم کمزوری دې. چه ابو عبدالله جلی چه: کوم عبدالله... اطلاق کړي دې. ددې نه، نه حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ مراد کیدي شی. او نه عبدالله بن المبارک رضی اللہ عنہ، ځکه چه په دوی کښې یو ته هم ددوی نه سماع حاصل نه ده. (۴) خاص طور باندې عبدالله بن المبارک خو ددوی نه ډیر زیات متاخر هم دې. ځکه چه: عبدالله بن المبارک ولادت په ۱۱۸ هـ کښې شوې دې. او وفات ئې په ۱۸۱ هـ کښې شوې دې. (۵) او د عبدالرحمن جلی وفات په ۲۰۰ هـ کښې شوې وو. (۶)

دریم اعتراض علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ دا کړي دې. چه د صحیح بخاری خومره نسخې دی. په ټولو کښې حضرت عبدالله بن عمر (بضم العین وبدون الواو فی آخره) دې. په یوه نسخه کښې هم عبدالله بن عمر... (بفتح العین و بالواو فی آخره) نه دې. (۷)

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چه غالب گمان هم دا دې. چه دلته د عبدالله نه مراد عبدالله بن

(۱) عمدة القاری (۲۵۱۲)۔

(۲) ارشاد الساری (۱۶۳۱)، قال ابن الصلاح فی علوم الحدیث (ص ۳۶۲، ۳۶۳) قال سلمة: إذا قيل بـ... عبدالله... فهو ابن الزبير. و إذا قيل بالمدينة... عبدالله... فهو ابن عمر. و إذا قيل بالكوفة... عبدالله... فهو ابن مسعود. و إذا قيل بالبصرة... عبدالله... فهو ابن عباس، و إذا قيل بخراسان... عبدالله... فهو ابن المبارک، و قال الحافظ ابو يعلى الخليلی القزوينی: إذا قال المصري: عن عبدالله... ولا ينسبه، فهو ابن عمرو يعني ابن العاص. و إذا قال المكي: عن عبدالله... ولا ينسبه فهو ابن عباس.

و قال العراقي فی فتح المغیث له (ص ۴۳): قلت (أی العراقي) لكن قال النضر بن شميل: إذا قال الشامي عبدالله... فهو ابن عمرو بن العاص. قال: و إذا قال المدني: عبدالله... فهو ابن عمر. قال الخطيب: وهذا القول صحيح. قال: و كذلك يفعل بعض المصريين فی عبدالله بن عمرو بن العاص...۔

(۳) تهذيب الكمال (۳۱۶۱۶)۔

(۴) د ابو عبدالرحمن جلی شاگردانو دپاره او شیوخو دپاره او گوري: تهذيب الكمال (۳۱۶۱۶، ۳۱۷)۔

(۵) الكاشف للذهبي (۵۹۱۱) رقم (۲۹۴۱)۔

(۶) الكاشف (۲۰۶۱) رقم (۳۰۶۱)۔

(۷) عمدة القاری (۲۵۱۲)۔

عمر العمری .. دې لکه څنگه چه علامه کرمانی رحمته الله علیه جزماً بیان کړی دی. ددې سره سره دا قوی احتمال هم موجود دې چه دلته مراد .. عبدالله بن عمر بن الخطاب .. وی. (۱)

حقیقت دا دې چه دلته عبدالله بن عمر عمری. عبدالله بن عمر بن الخطاب. او عبدالله بن عمرو بن العاص درې واړه حضرات مراد کیدې شی. بلکه ددوی نه علاوه د عبدالله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب نه هم دا څیز منقول دې نو ددوی مراد کیدل هم لرې نه دی.

عبدالله بن عمر عمری ځکه مراد کیدې شی چه ابن منده پخپل سند سره ذکر کړی دی. «..... سمعت أبا صالح، سمعت الليث، يقول: أتان أبو عثمان عهد الحكم بن أميين بهذا الكتاب من عهد الله بن

مير العمري، مغموماً بغائبته، قال أبو صالح: ولم يسم الليث من العمري شيئاً، وإنما روايته منه كناه» (۲)

عبدالله بن عمر بن الخطاب ځکه مراد کیدې شی چه ابن منده پخپل سند سره د ابو عبد الرحمن حبلی نه نقل کړی دی. «أنه لئن عهد الله بكتاب فيه أحاديث، فقال: أصلحك الله، أهدني هذا

الكتاب فما عرفت منه وتركت، وما لم تعرفه محوته، فنظرفيه، قال: فعرضت عليه حتى فرغت منه.....» (۳)

چونکه ابو عبد الرحمن حبلی د حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه نه روایت کوی په دې وجه کیدې شی. چه دلته هم دوی د هغه شیخ وی. (۴)

حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنه ځکه مراد کیدې شی. چه په مذکوره روایت کښې

، عبدالله،، مطلق راغلي دي. او ابو عبد الرحمن حبلی مصري دي. مصري چه کله مطلق

، عبدالله،، وائی. نو حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنه مراد اخلي. (۵) په دې صورت

کښې به ونیلي شی. چه د بخاری په نسخو کښې، ، واو،، غلطی سره ساقط شوې دي.

عبيدالله بن عمر بن حفص بن عاصم ځکه مراد کیدې شی. چه رامهرمزی رحمته الله علیه په .. المحدث

الفاصل،، کښې خپل سند سره روایت نقل کړې دي. «عن عبيد الله بن عمر قال: أشهد على ابن

شهاب، لقد كان يؤتي بالكتب من كتبه، فيقال له، يا أبا هريرة، هذا كتبك؟ فيقول نعم، فيجترئ بذلك ويحمل

منه ما لم يرض عليه» (۶)

دغه شان ابن عبد البر رحمته الله علیه هم د عبيدالله بن عمر نه نقل کړی دی. «كنت أرى الزهري يأتيه الرجل

(۱) عمدة القاري (۲۵/۲، ۲۶) _

(۲) تغليق التعليق (۷۳/۲) _

(۳) تغليق التعليق (۷۲/۲) _

(۴) المصدر السابق _

(۵) تغليق التعليق (۷۲/۲) _

(۶) المحدث الفاصل (ص ۴۳۵) رقم (۴۹۹) باب القول في الإجازة و المناولة _

هالکتاب لم یقرأ علیه ولم یقرأ علیه، فیقال له، أرویک عنک؟ قال نعم»^(۱)
ابن منده او ابو زرعه دمشقی رحمهما الله هم د عبیدالله بن عمر نه نقل کړی
دی. «آیت ابن شهاب پکتاب، فقيل له، هذا حديثك حدث به عنك؟ قال نعم»^(۲)

غالب گمان دادې چه علامه کرمانی او ددوی په اتباع کښې د علامه عینی رحمهما الله نه
تسامح شوې ده چه دوی عبیدالله بن عمر عمری طرف ته منسوب روایت. عبدالله بن عمر
عمری طرف ته منسوب کړې او نقل کړې دي.

حالانکه مذکور روایت چا هم عبدالله بن عمر عمری طرف ته منسوب کړې نه دي بلکه
ددوی نه خو ابن منده هغه روایت نقل کړې دي کوم چه مونږ وړاندې ذکر کړې دي چه لیث
بن سعد رضی الله عنه ته د عبدالله بن عمر عمری روایات مکتوب شکل کښې رارسیدلی وو. والله اعلم
د یحیی بن سعید د اثر تخریج د یحیی بن سعید انصاری رضی الله عنه د اثر تخریج امام حاکم رضی الله عنه په

.. معرفه علوم الحديث،، کښې کړې دي. اسماعیل بن ابی اویس فرمائی. «سمعت عماراً مالک
بن انس یقول: قال لی یحیی بن سعید الأنصاري لما أراد الخروج إلى العراق، التفت لي مائة حديث من حديث ابن
شهاب، حتى أرويهما عنك عنه، قال مالك، فكتبتهما ثم بعثت بهما إليه، فقيل لمالك، أسعها منك؟ قال: هو

أقعه من ذلك»^(۳)

د امام مالک رضی الله عنه د اثر تخریج د امام مالک رضی الله عنه د اثر تخریج رامهرمزی رحمته الله کړې دي
اسماعیل بن اویس فرمائی. «سألت مالكا عن أصح السماء، فقال، قرأته على العالم، أو قال،

الحديث، ثم قرأه المحدث عليّ، ثم أن يذهب إليك كتابه، فيقول، أرو هذا عني....»^(۴)

قوله: وَأَحْتَجَّ بَعْضُ أَهْلِ الْحِجَازِ فِي الْمُنَاوَلَةِ بِحَدِيثِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ حَيْثُ كَتَبَ لِأَمِيرِ السَّرِّيَةِ كِتَابًا وَقَالَ لَا تَقْرَأْهُ حَتَّى تَبْلُغَ مَكَانَ كَذَا وَكَذَا فَلَمَّا

بَلَغَ ذَلِكَ الْمَكَانَ قَرَأَهُ عَلَى النَّاسِ وَأَخْبَرَهُمْ بِأَمْرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:

بعضی اهل حجاز په صحت د مناوله باندې د نبی کریم صلی الله علیه وسلم ددې حدیث نه استدلال کړې
دي په کوم کښې چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم د سريه امير ته يو خط ليکلي ورکړې وو. او فرمایلی نې

(۱) جامع بيان العلم وفضله (۲۱۸/۲) باب فی العرض علی العالم... و (۱۱۵۵/۲) بتحقیق أبی الأشبال
الزهیری. وفيه عبدالله بن عمر، بدل.. عبیدالله بن عمر.. قال محققه. کذا فی الأصل. وفي بعض النسخ
..عبیدالله.. وهو تحريف. قلت: الظاهر أن الصواب هو ..عبیدالله.. لا ..عبدالله.. كما فی المحدث الفاصل
(ص ۴۳۵) رقم (۴۹۹) وكما هو كذلك فی بعض نسخ جامع بيان العلم وفضله. والله اعلم..)

(۲) تغلیق التعليق (۷۳/۲) -

(۳) معرفه علوم الحديث (ص ۲۵۹). المحدث الفاصل (ص ۴۳۸) رقم (۵۰۷) وتغلیق التعليق (۷۳/۲، ۷۴) -

(۴) المحدث الفاصل (ص ۴۳۸) رقم (۵۰۶) -

وو چه ترکومه پورې داسې داسې خانې ته اونه رسيږي. دا مه وايه کله چه هغه دغه خانې ته اورسيدو نو هغوی دا خلقو ته واورولو او د نبی کریم ﷺ د حکم نه نې هغوی خبر کړل.
د بعضي اهل حجاز نه څوک مراد دی؟ د بعضي اهل حجاز نه مراد د امام بخاري رحمه الله شيخ امام حميدی (ابوبکر عبدالله بن الزبير بن عيسى القرشي الاسدي الحميدي المكي) دې دوی پخپل کتاب النوادر کښي د مناوله په حجيت او صحت باندې دا دليل پيش کړي دې چه نبی کریم ﷺ يو خط اوليکلو او يوې سريه ته نې حواله کړي وو او دا نې فرمانيلي وو چه وړاندې لار شي نو دا خط واوروي. (امام ابوالقاسم رحمه الله ددې استدلال ذکر کولو نه پس فرمانی «وهو قه صحيح»^(۱))

د مذکوره سريه د واقعي تخريج ددې سريه اصل قصه محمد بن اسحاق رحمه الله پخپل سيرت کښي د... يزيد بن رومان عن عروة بن الزبير... طريق سره نقل کړي ده.^(۲) او ابواليمان الحکم بن نافع هم پخپله نسخه کښي (کومه چه د شعيب بن ابي حمزه نه روايت کوي) د... عروه بن الزبير... نه مرسلأ نقل کړي ده.^(۳)

هم دا حديث امام طبرانی رحمه الله د حضرت جندب بن عبدالله بجلی رحمه الله نه حسن سند سره مرفوعاً ذکر کړي دي.^(۴) هم دا ضياء الدين مقدسي رحمه الله په... المختاره... کښي نقل کړي دي.^(۵) دغه شان دا واقعه ابن جرير طبري رحمه الله پخپل تفسير کښي د حضرت ابن عباس رحمه الله په واسطې سره نقل کړي ده.^(۶)

حافظ ابن کثير رحمه الله د حضرت ابن عباس رحمه الله نه علاوه د حضرت عبدالله بن مسعود رحمه الله نه هم نقل کړي ده.^(۷)

د واقعي خلاصه: د واقعي خلاصه دا ده چه په رجب ۲هـ کښي نبی کریم ﷺ حضرت ابو عبیده بن الجراح رحمه الله د يوې سريه امير جوړ کړو. هغه د نبی کریم ﷺ په جدایي باندې په ژړا شو. نبی کریم ﷺ ددوی په خانې حضرت عبدالله بن جحش رحمه الله امير جوړ کړو. د دوی په مشرۍ کښي نې د اووه يا دولسو کسانو يو جماعت ورکړو. نبی کریم ﷺ هغوی ته خط اوليکلو او وې فرمانيل. کله چه تاسو فلائی خانې ته اورسيږي يا نې او فرمانيل. کله چه تاسو د دوو ورځو فاصله باندې اورسيږي نو دا خط کلاو کړئ او ددې مطابق عمل اوکړئ.

(۱) عمدة القاری (۲۶۱۲) وفتح الباری (۱۵۵۱).

(۲) الروض الأنف (۲۶۱۲) سريه عبدالله بن جحش.

(۳) فتح الباری (۱۵۵۱) وتعليق التعليق (۷۵۱۲) سيرت ابن هشام (۵۹۱۲).

(۴) فتح الباری (۱۵۵۱) وتعليق التعليق (۷۶۱۲).

(۵) مجمع الزوائد (۱۹۸۶) باب سريه عبدالله بن جحش وقال الهيثمي: رواه الطبرانی و رجاله ثقات. وفتح

الباری (۱۵۵۱).

(۶) تعليق التعليق (۷۶۱۲).

(۷) تفسير الطبري (۲۰۴۱۲) وفتح الباری (۱۵۵۱) وتعليق التعليق (۷۷۱۲).

(۸) تفسير ابن كثير (۲۵۲۱۱، ۲۵۳).

حضرت عبدالله بن جحش رضی الله عنه دا خپل مختصر جماعت واخستلو او روان شو. چه مطلوبه ځانې ته اورسیدو نو خط ېې کلاو کړو په هغې کښې لیکلی شوی وو: «إذا هزئت لی کتابی هذا فامض حق تنزل نافلة بین مکة والطائف، فتصدي بها قریشاً وتعلم لنا من أعباءهم» په دې خط کښې دا هدایت هم وو چه خپل ملگری خان سره په بوتلو باندې مه مجبوره وه بلکه اختیار ورکړه چه د چا زړه غواړی ستا ملگریا دې اوکړی او چه دچا زړه غواړی را واپس دې شی حضرت عبدالله بن جحش رضی الله عنه د خط د هدایاتو نه دوی خبر کړل او ددې نه پس ېې «لله ولاحیه راجعون» اوونیل او وې ونیل «سمعاً وطاعة» خپل ملگری ېې دخط د مضمون نه خبر کړل او ټولو ته ېې د هدایت مطابق اختیار هم ورکړو. د ابن اسحاق د روایت مطابق ټول په ټوله د زړه په خوشحالی: په وړاندې تللو باندې راضی شو او د طبرانی وغیره د روایت مطابق دوه سړی روستو پاتې شو په ښکاره دا دوه سړی هم د مهم (او مقصد) نه قصدا روستو نه وو پاتې شوی بلکه ددوی اوښ ورک شوې وو. د هغې د تلاش په وجه روستو پاتې شوی وو. دا حضرات چه کله .. نخله .. مقام ته اورسیدل نو د عمرو بن الحضرمی قریشی تجارتی قافله روانه وه حضرت واقد بن عبدالله رضی الله عنه غسې اوویشتلو چه په دې سره عمرو بن الحضرمی مړ شو. د تجارت مال د مسلمانانو په لاس راغی. کله چه دا واقعه راپېښه شوه د رجب رومی شپه وه. حالانکه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم د جمادی الاولی آخری تاریخ گنړلو چونکه رجب د اشهر حرم ځنې ده چه په دې کښې به د عربو خلقو قتال نه کولو په دې وجه دې قتل باندې مشرکانو دا وینا شروع کړله چه مسلمانانو د اشهر حرم د حرمت هم لحاظ اونه ساتلو په دې باندې د قرآن کریم آیت نازل شو: «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَتَقَرُّبٌ إِلَى اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَأَخْرَاجُهُمْ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ» ... (۱)

بعضو حضراتو دا اوونیل چه په دې خلقو که گناه نه وی بیا به هم ثواب او اجر نه ملایوړی په دې باندې دا آیت نازل شو: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَةَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (۲)

ددې قصې نه چه څنگه .. مناوله .. ثابت شوه. ځکه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله د سړیه امیر ته خپل تحریر (خط) ورکړې وو. ددې نه .. مکاتبه .. هم ثابت شو. دا ځکه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله خط لیکلې وو او د لشکر امیر ته ېې حواله کړې وو او دا ېې فرمائیلی وو چه کله دوه منزله سفر اوکړی نو ددې مضمون واوروی نو معلومه شوه چه په کتاب باندې اعتماد او اطمینان کیدې شی او د کتاب په ذریعه روایت کیدې شی ځکه چه حضرت عبدالله بن جحش رضی الله عنه دا کتاب لوستلې وو او خپلو ملگرو ته ېې دا مضمون اورولې وو.

حدیث باب

«(حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ صَالِحٍ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ بْنِ مَسْعُودٍ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبَّاسٍ (۱) أَخْبَرَهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ بَكْتَابَهُ رَجُلًا وَأَمَرَهُ أَنْ يَدْفَعَهُ إِلَى عَظِيمِ الْبَحْرَيْنِ فَدَفَعَهُ عَظِيمُ الْبَحْرَيْنِ إِلَى كَنْزَى فَلَمَّا قَرَأَهُ مَرَّاهُ فَحَبِثُ أَنْ ابْنَ الْمُسَيَّبِ قَالَ قَدْ عَا عَلِيَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يَمْرُقُوا كُلَّ مُعَزَّقٍ))» [۳۲۴۶۸۳۶۲۷۷۷]

رجال الحديث

- ① اسماعیل بن عبد الله: دا اسماعیل بن ابی اویس رضی اللہ عنہ دی د عبدالله کنیت ابو اویس دی. ددوی حالات د کتاب الایمان د «باب تفاضل اهل الایمان فی الأعمال» لاندې تیر شوی دی. (۱)
- ② ابراہیم بن سعد: دا ابواسحاق ابراہیم بن سعد بن ابراہیم بن عبدالرحمن بن عوف زهری مدنی رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات هم د «کتاب الایمان»، «باب تفاضل اهل الایمان فی الأعمال» لاندې تیر شوی دی. (۲)
- ③ صالح: دا ابوالحارث صالح بن کیسان مدنی رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات هم په مذکورہ کتاب او باب کښې تیر شوی دی. (۳)
- ④ ابن شہاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبیدالله بن شہاب زهری مدنی رضی اللہ عنہ دی. ددوی مختصر حالات د «بدء الوحی»، د دریم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۴)
- ⑤ عبید الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود: دا د مدینې د مشهورو اووه فقهاؤ څخې دی. ددې مختصر حالات هم د «بدء الوحی»، پنځم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۵)

(۱) قوله: «أن ابن عباس أخبره..» الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۴۱۱۱) في كتاب الجهاد والسير، باب دعوة اليهودي والنصراني و على ما يقاتلون عليه، وما كتب النبي ﷺ إلى كسرى و قيصر، والدعوة قبل القتال، رقم (۲۹۳۹) و (۶۳۷۱۲) في كتاب المغازي، باب كتاب النبي ﷺ إلى كسرى و قيصر، رقم (۴۴۲۴) و (۱۰۷۸۱۲، ۴۰۷۹) في كتاب أخبار الأحاد، باب ما كان يبعث النبي ﷺ من الأمراء والرسل واحداً بعد واحد، رقم (۷۲۶۴)، واحمد في مسنده (۲۴۳۱۱، ۳۰۵)۔

۱، کشف الباری (۱۱۳۱۲)۔

۲، کشف الباری (۱۲۰۱۲)۔

۳، کشف الباری (۱۲۱۱۲)۔

۴، کشف الباری (۳۲۶۱۱)۔

۵، کشف الباری (۴۶۶۱۱)۔

① عبد الله بن عباس رضي الله عنهما: د حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما حالات د
 .. بدء الوحى.. خلوم حدیث لاندې او د کتاب الايمان «باب كفران العشير وكفر دون كفر»
 لاندې تیر شوی دی (۱)

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ بِكِتَابِهِ رَجُلًا: رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يو
 سړی ته خپل خط ورکړ او وې ليکلو.

نبی کریم ﷺ چه کله د صلح حدیبیه نه فارغ شو نو نبی کریم ﷺ ته د کافرانو نه یو قسم
 اطمینان حاصل شو. دغه وخت نبی کریم ﷺ د مکاتبت کار په اعلی پیمانې باندې د کولو
 اراده او کړله. او ددې دائره کې خورول او غوښتل په دې وجه د حجاز په اطرافو کې چې کوه
 لونی لونی بادشاهي وې. هغوی ته چې د خطونو لیکلو اراده او کړله.

د «جل» نه شوک موږ دې؟ په حدیث باب کېنې د «رجل» نه مراد حضرت عبدالله بن
 حذافه سهمی رضی اللہ عنہ دی. (۲)

حضرت عبدالله بن حذافه سهمی رضی اللہ عنہ دا د سابقینو اولینو څنې وو. په بدر کېنې هم شریک
 شوي وو. اگرچه موسی بن عقبه او ابن اسحاق او نورو اصحاب د مغازی ددوی نوم نه دي
 ذکر کړي. (۳)

ددوی عجیبه واقعه اصحابو د سیر نقل کړې ده. چه حضرت عمر رضی اللہ عنہ روم طرف ته یو لښکر
 اولیگلو. چه په هغې کېنې حضرت عبدالله بن حذافه رضی اللہ عنہ هم وو. اتفاق سره د رومیانو په لاس
 گرفتار شو. روم بادشاه د ټولو نه وړاندې دا پیشکش اوکړو. چه که ته نصرانی شوې نو
 پخپل سلطنت کېنې به تا شریک کړم. دوی انکار اوکړو. په دې باندې دوی په سولې د
 رازونډولو او په غشۍ د ویشلو حکم ورکړو. خو په دوی باندې هېڅ قسمه جزع فزع (اود
 پرې) څه اثر ښکاره نشو. بیا چې د یو دیگ په اور باندې د ایگدلو حکم ورکړو. چه په دې
 کېنې اوبه واچولې شوې. او ښه اوخوټکولې شوې (او ویشیدلې). ددوی په وړاندې یو قیدی
 ور اوغورزولې شو. نو فوراً ټوله غوښه او جوشیدله. او د هډوکو نه جدا شوه. او هډوکي
 ښکاره شو. او دوی ته اووښلی شو. که ته نصرانی جوړ نشوې نو په دې کېنې به واچولې
 شې. نو کله چه دوی بوتلې شونو په ژړا شو. بادشاه راوغوښتلو. او د ژړا د سبب تپوس چې
 اوکړو. دوی جواب ورکړو. چه زما خواهش دې. چه زما سل بدنونه وې. او د الله تعالی دپاره
 مې یو بدن داسې قربانولې. چونکه زما دا خواهش نشی پوره کیدې. په دې وجه
 ژاړم. بادشاه ته ډیر زیات تعجب او شو. او وې وئیل. که ته زما سر ښکل کړې. نو زه به تا
 پرېږدم. دوی اووښل. که صرف زما پرېخودل وی بیا خو ماته منظوره نه ده. البته که دټولو

(۱) کشف الباری (۴۳۵۱) و (۲۰۵۱۲)۔

(۲) لکه څنگه چه په صحیح بخاری (۶۳۷۱۲) کتاب المغازی .. باب کتاب النبی ﷺ إلی کسری
 وقیصر .. رقم (۴۴۲۴) کېنې د نوم تصریح موجود ده ۔

(۳) الإصابة (۲۹۶۱۲)۔

آزادی کبری. نو ماته منظوره ده کله چه هغه قبوله کړله نو دوی دهغه سر ټکل کړو. دغه شان سره دخپلو ملگرو حضرت عمر رضی الله عنه ته اورسیدو. حضرت عمر رضی الله عنه ته چه کله د واقعي علم اوشو نو حضرت عمر رضی الله عنه ددوی تندې ټکل کړو. (۱)

ددې حدیث نه مناوله ثابتیږي چه دوی یو خط لیکلي وو او حضرت عبدالله بن حذافه رضی الله عنه ته یې ورکړې وو او ددې دپاره یې ورکړې وو چه دا اووانی چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله خط دې دغه شان ددې نه مکاتبت هم راوخی ځکه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله دا خط ورکړې وو چه ددې مضمون مکتوب الیه اووانی. (۲)

قوله وَأَمْرًا أَنْ يَدْفَعَهُ إِلَى عَظِيمِ الْبَحْرَيْنِ فَدَفَعَهُ عَظِيمُ الْبَحْرَيْنِ إِلَى كِسْرَى:

او دوی ته یې حکم ورکړو چه دا خط عظیم البحرین ته ورکړئ. عظیم البحرین کسری ته دا خط اورسولو.

د عظیم بحرین نه څوک مراد دې؟ د عظیم بحرین نه مراد منذر بن ساوی دې. (۳)
نبی کریم صلی الله علیه و آله دا خط براه راست کسری ته ځکه اونه لیگلو چه هلته رسیدو کښې به مشکلات وو او منذر بن ساوی د بحرین حاکم، د کسری ماتحت وو نو دده په ذریعه رسول آسان وو.

.. کسری .. د فارس د بادشاهانو لقب دې.

د کسری نه څوک مراد دې؟ دلته د کسری نه ، پرویز بن هرمز بن نوشیروان .. مراد دې. (۴)

قوله: فَلَمَّا قَرَأَهُ مَرْقَهُ: کله چه هغه دا خط اولوستلو نو دا یې اوشلولو.

د کسری غصه کیدل، او د نبی کریم صلی الله علیه و آله د گرفتارولو کوشش. کسری سخت غصه شو او د یمن حاکم .. باذان،، ته (چه دهغه ماتحت وو) یې اولیکل چه دوه سړی ددې نبوت مدعی ته اولیکه چه گرفتار یې کړی. او ماته یې حاضر کړه. باذان دوه سړی د نبی کریم صلی الله علیه و آله په خدمت کښې اولیکل. کله چه دوی دواړه قاصدان نبی کریم صلی الله علیه و آله ته اورسیدل نو د شېبې تیرولو نه پس نبی کریم صلی الله علیه و آله دوی دواړو ته او فرمائیل چه خپل بادشاه ته اووايه چه زما رب ستا آقا نن شېبه مې کړې دې. الله تعالی دهغه خوښ ، شیرویه ، په هغه باندې مسلط کړو او هغه یې مړ کړو. (۵)

ددې صورت دا جوړ شوې وو چه پرویز دغه وخت بادشاه وو دده د خوښی شیرویه خپل پلار سره په څه وجه اختلاف شو. هغه دخپل پلار د وژلو تدبیر وکړو په دې طریقه یې هغه مړ کړو. د باذان اسلام. کله چه دوی دواړه قاصدان یمن ته اورسیدل او هغوی د یمن حاکم ته د نبی

(۱) الإصابة (۲۹۶/۲، ۲۹۷) _

(۲) فتح الباری (۱۵۵/۱) _

(۳) المصدر السابق _

(۴) فتح الباری (۱۵۵/۱) و عمدة القاری (۲۸۱/۲) _

(۵) فتح الباری (۱۲۷/۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی صلی الله علیه و آله إلى کسری وقیصر _

کریم ﷺ گفتگو نقل کرله. او د یمن حاکم ته معلومه شوه. چه هو بهو واقعہ هم دغه شان ده. نو هغه سره د خپلو متبعینو مسلمان شو. (۱)

قوله فَحَسِبْتُ أَنَّ ابْنَ الْمَسِيبِ قَالَ فَدَعَا عَلَيْهِمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ أَنْ يُمَزَّقُوا كُلُّ مُمَزَّقٍ: زما خیال دا دې چه ابن المسیب فرمائیلی دی چه نبی کریم ﷺ ددوی دپاره بد دعا اوکرله. چه هغه مکمل طور باندې تکرې تکرې کړې شی.

د «صحب...»، قائل امام زهری رحمته الله دې گویا په دې حدیث کښې د مکاتبت والا حصه دوی سره موصول ده. او د بدعا والا خبره مرسل ده. (۲)

په خط شلولو باندې کسری دپاره د نبی کریم ﷺ بد دعا او د هغې اثر د نبی کریم ﷺ بد دعا داسې اولگیدله. چه شیرویه پخپله د خپل پلار د سازش ښکار شو. صورت دا شو چه کله پرویز ته ددې خبرې احساس او شو. چه شیرویه هغه مې کول غواړی. نو هغه په یوه شیشه د ..

زهر هلاهل. نه ډکه کرله. او په هغې نې اولیکل. «الدواء النافع للجسم»، او دا شیشه نې پخپله خزانه کښې کیخودله. شیرویه چه کله خپل پلار مې کړو. او په سلطنت نې قبضه اوکرله. خزانه نې کلاو کړې. نو هغه ته دا شیشه ملاو شوه. هغه دوا نې اوگنرله. او استعمال نې کرله. ددې نه پس په مشکله شپږ میاشتي ژوندې وو. او هلاک شو. (۳)

بیا شیرویه د خپل خان دپاره د سلطنت باقی ساتلو په غرض، چه د بل چا د شرکت نه بغیر حکومت اوکړی. ده د خپل خاندان ټول سړی مړه کړل. اوس د شیرویه د مرگ نه پس په دې خاندان کښې څوک داسې سړې باقی پاتې شوې نه وو. چه په هغه باندې د سلطنت بار اچولې شوې وې. نو ددې خاندان یوه جینی، «بوران»، په تخت باندې کینولې شوه. په دې باندې

نبی کریم ﷺ او فرمائیل. «لن یفقد قوم ولوا امرهم امرأة» (۴) په دې طریقه د کسری د اوگدې زمانې راسې د روان شهنشاهیت عمارت زمین بوس (او تباہ) شو. او د نبی کریم ﷺ پېشن

گوونی پوره شوه. چه «فاهلك كسرى فلا كسرى يعده» (۵) امام طبری رحمته الله دا هم نقل کړی دی. چه د بوران یوه خور، «آزرمیدخت»، وه هغې هم څه زمانې پورې حکومت کړې وو. (۶) والله اعلم.

(۱) فتح الباری (۱۲۷۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ، إلی کسری و قیصر.

(۲) فتح الباری (۱۵۵۱).

(۳) فتح الباری (۱۲۸۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ، إلی کسری و قیصر.

(۴) صحیح بخاری (۶۳۷۱۲) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ، إلی کسری و قیصر، رقم (۴۴۲۵).

(۵) کتاب الفتن، باب (بلا ترجمة. بعد باب الفتنة التي توج كسرج البحر) رقم (۷۰۹۹).

(۶) صحیح بخاری (۴۰۱۱) کتاب فرض الخمس، باب قول النبی ﷺ: أحلت لكم الغنائم، رقم (۳۱۲۰) و (۳۱۲۱).

(۷) فتح الباری (۱۲۸۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ، إلی کسری و قیصر.

حديث باب

«((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِقَاتٍ أَبُو الْحَسَنِ الْمُرُوزِيُّ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعْبَةُ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ (١) قَالَ كَتَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كِتَابًا وَأَرَادَ أَنْ يَكْتُبَ فَنِيلَ لَهُ إِنَّهُمْ لَا يَقْرَءُونَ كِتَابًا إِلَّا قَتَمُوا فَأَتَاهُ خَاتَمًا مِنْ فِئَةٍ نَفَثَ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ كَاتِبًا أَنْظِرْ إِلَى بَيَاضِهِ فِي يَدِهِ فَقُلْتُ لِقَتَادَةَ مَنْ قَالَ نَفَثَ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ قَالَ أَنَسٍ))» [٢٧٧٠، ٥٥٣٢، ٥٥٣٧، ٦٧٤٣]

رجال الحديث

① محمد بن مقاتل أبو الحسن: دا أبو الحسن محمد بن مقاتل مروزي بغدادى مكى دى. ددوى لقب ،، رخ ،، دى. (١)

دوى د اسباط بن محمد قرشى. انس بن عياض. خلف بن ايوب. سفيان بن عيينه. ابو عاصم النبيل، عبدالله بن المبارك او وكيع بن الجراح رحمهم الله وغيره حضرات نه علم د حديث حاصل كړې دي.

او ددوى نه امام بخارى، امام احمد بن حنبل، ابو حاتم، ابوزرعه او ابراهيم بن اسحاق حري رحمهم الله وغيره روايت د حديث كړې دي. (١)

امام ابو حاتم رحمهم الله فرماني،، صدوق،، (٢)

خطيب بغدادى رحمهم الله فرماني،، كان ثقة،، (٣)

(١) قوله...عن أنس بن مالك.. الحديث أخرجه البخارى فى صحيحه أيضاً (٤١١١) كتاب الجهاد والسير. باب دعوة اليهودى والنصرانى و على ما يقاتلون عليه. وما كتب النبى صلى الله عليه وسلم إلى كسرى و قيصر. والدعوة قبل القتال رقم (٢٩٣٨) و (٨٧٢١٢) كتاب اللباس. باب فض الخاتم. رقم (٥٨٧٠) و باب نقش الخاتم. رقم (٥٨٧٢) و باب اتخاذ الخاتم ليختتم به الشئ أو ليكتب به إلى أهل الكتاب وغيرهم. رقم (٥٨٧٥) و باب قول النبى صلى الله عليه وسلم لا ينقش على نقش خاتمه. رقم (٥٨٧٧) و (١٠٦١١٢) كتاب الأحكام. باب الشهادة على الخط المختوم.... رقم (٧١٦٢) و مسلم فى صحيحه (١٩٦١٢) كتاب اللباس والزينة. باب تحريم خاتم الذهب على الرجال. والنسائي فى سننه (٢٩٤١٢) كتاب الزينة. باب صفة خاتم النبى صلى الله عليه وسلم ونفسه. رقم (٥٢٨٠ - ٥٢٨٣) و ابو داود فى سننه. فى كتاب الخاتم. باب ماجاء فى إتخاذ الخاتم. رقم (٤٢١٤ - ٤٢١٧) و الترمذى فى جامعه فى كتاب اللباس. باب ماجاء فى خاتم الفضة. رقم (١٧٣٩) و باب ما جاء فى لبس الخاتم فى اليمين. رقم (١٧٤٥) و باب ما جاء فى نقش الخاتم. رقم (١٧٤٧) و (١٧٤٨). و ابن ماجه فى سننه. فى كتاب اللباس. باب نقش الخاتم. رقم (٣٦٣٩ - ٣٦٤١).

(١) تهذيب الكمال (٤٩١١٢٦).

(٢) د شيوخ او تلامه تفصيل دپاره او گورى تهذيب الكمال (٤٩٢١٢٦، ٤٩٣).

(٣) تهذيب الكمال (٤٩٣١٢٦).

(٤) المصدر السابق.

ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. او فرمانيلی نې دې «وکان متقناً»^(۱) صاحب د تاریخ مرو فرماني «کان کثیر الحديث»^(۲)

حافظ خلیلی رحمته الله فرماني «ثقة متفق علیه مشهور بالأمانة والعلم»^(۳)

حافظ ذهبی رحمته الله فرماني «ثقة صاحب حديث»^(۴)

ددوی نه په اصول سته کښې صرف امام بخاری رحمته الله روایت اخستې دی. باقی چا هم ددوی نه روایت نه دې اخستې.^(۵)

په ۲۲۲هـ کښې ددوی وفات شوې دې.^(۶) «رحمته الله تعالی رحمة واسعة».

⑦ عبدالله: دا مشهور امام د حدیث عبد الله بن المبارك رحمته الله حنظلی رحمته الله دې ددوی مختصر حالات د «بدء الوحی»، پنځم حدیث لاندې تیر شوی دی.^(۷)

⑧ شعبه: امام ابویسحاق شعبة بن الحجاج عتکی بصری رحمته الله حالات د کتاب الایمان «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویذکر» لاندې تیر شوی دی.^(۸)

⑨ قتادة: د امام قتاده بن دعامة سدوسی رحمته الله حالات د کتاب الایمان «باب من الإیمان أن یحب لأغیه ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی.^(۹)

⑩ حضرت انس بن مالك رضی الله عنه: د حضرت انس رضی الله عنه حالات هم په کتاب الایمان «باب من الإیمان أن یحب لأغیه ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی.^(۱۰)

قوله: كَتَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كِتَابًا أَوْ أَرَادَ أَنْ يَكْتُبَ: نبی کریم صلی الله علیه و آله خط اولیکلو یا دوی د لیکلو اراده اوفرمانیلله.

په دې کښې ،، او ،، د شک دپاره دې نبی کریم صلی الله علیه و آله طرف ته د کتابت اسناد مجازی دې.

(۱) کتاب الثقات (۸۱۹).

(۲) تهذیب التهذیب (۴۶۹۱۹).

(۳) المصدر السابق.

(۴) الکاشف للذهبی (۲۲۳۱۲) رقم (۵۱۶۵).

(۵) عمدة القاری (۲۹۱۲).

(۶) الکاشف للذهبی (۲۲۳۱۲) رقم (۵۱۶۵).

(۷) کشف الباری.

(۸) کشف الباری (۶۷۸۱۱).

(۹) کشف الباری (۳۱۲).

(۱۰) کشف الباری.

قوله فَقِيلَ لَهُ إِنَّهُمْ لَا يَفْقَهُونَ كِتَابًا إِلَّا اخْتُومًا فَاتَّخَذَ خَاتَمًا مِنْ فِصَّةِ نَفْسِهِ مُحَمَّدٌ

رَسُولُ اللَّهِ كَانَتْ أَنْظَرُ إِلَى بَيَاضِهِ فِي يَدِهِ: نبی کریم ﷺ ته اوونیلی شو چه بادشاهان د عالم داسی هیخ یو خط نه لولی په کوم چه مهر نه وی نو نبی کریم ﷺ د سپینو زرو یوه گتمه جوړه کړله چه په هغې باندې .. محمد رسول الله .. نقش وو گویا زه د هغوی ﷺ په لاس کښې د هغې چمک او سپینوالي گورم.

نبی کریم ﷺ چه کله حدیبیه ته تشریف راوړ نو نبی کریم ﷺ دا اراده او کړنه چه شاهان عالم ته د اسلام د طرفه د دعوت خطونه اولیکلې شی نو دوی ته اوونیلی شو چه د بادشاهانو دستور دا دی چه هغوی د مهر نه بغیر خط نه لولی نو نبی کریم ﷺ د سپینو زرو یو مهر جوړ کړو چه په هغې باندې .. محمد رسول الله .. نقش کړې شوی وو دارقضي ﷺ په .. الافراد .. کښې یو روایت نقل کړې دې د هغې نه معلومېږي چه مهر جوړونکې یعلی بن امیه ؓ وو. (۱)

دنبی گویم ﷺ گتمه او د هغې نقش په روایت کښې خو دا دی چه «دکان نقش الخاتم ثلاثة

أسطر، محمد سطر، و رسول سطر، والله سطر» ددې نه خو دا ښکاره کیږي چه د ټولو نه پورتنی سطر (لکیره) باندې .. محمد .. په دویم سطر باندې .. رسول .. او په دریم سطر باندې لفظ الجلالة .. الله .. وو خو بعضو حضراتو ذکر کړی دی چه دا سطرونه د لاندې طرف نه شروع کیږي یعنی د ټولو نه لاندې سطر کښې .. محمد .. په مینځ نی سطر کښې .. رسول .. او د ټولو نه پورتنی سطر کښې لفظ الجلالة .. الله .. وو. (۲) نبی کریم ﷺ د کومو خطونو مبارکو عکس چه شائع کیږي د هغې نه ددې خبرې تائید کیږي وانه اعلم.

د روایت باب مقصد: امام بخاری ؒ دا روایت دلته ددې دپاره ذکر کړې دې چه دا معلومه شی چه عمل بالمکاتبه دپاره شرط دا دې چه کتاب مختوم وی (مهر پرې لگیدلې وی) چه د تغیر او تبدیلی خطره نه وی البته که چرته داسې صورت وی چه هلته د تغیر او تبدل هیخ خطره نه وی مثلاً خط رسونکې امانت دار، دیانت دار، او معتبر وی نو بیا مهر لگول څه ضروري نه دی. (۳)

فائده: بعضو حضراتو په دې خبره باندې جزم کړې دې چه نبی کریم ﷺ گتمه په ۲۶ کښې جوړه کړې وه حالانکه ابن سید الناس جزم سره ۷۷ لیکلې دې په دواړو اقوالو کښې تطبیق په دې طریقه کیدې شی چه دا واقعه د ۵۲ د آخر، او د ۵۷ د شروع ده ځکه چه نبی کریم ﷺ خاتم هغه وخت جوړ کړې وو کله ئې چه د عالم بادشاهانو سره د مکاتبت اراده کړې وه او دا

(۱) فتح الباری (۳۲۸۱۱۰) کتاب اللباس. باب قول النبی ﷺ لا ینقش علی نقش خاتمه. (۲)

(۳) صحیح بخاری (۸۷۳۱۲) کتاب اللباس .. باب هل یجعل نقش الخاتم ثلاثة أسطر. رقم (۵۸۷۸).

(۴) فتح الباری (۳۲۹۱۱۰) کتاب اللباس. باب هل یجعل نقش الخاتم ثلاثة أسطر. (۵)

(۶) فتح الباری (۱۵۶۱۱) ..

مکاتبت د صلح حدیبیه نه پس په موده د صلح کنې شوې وو. دا صلح په ذی قعده ۵۱ کښې شوې وه او نبي کریم ﷺ په ذوالحجه کښې مديني منورې ته تشریف راوړو. په محرم ۵۷ کښې نبي کریم ﷺ خپل صحابه کرام مختلفو طرفونو ته اوليگل ښکاره ده. چه نبي کریم ﷺ د خپلو صحابو ليکلو نه وړاندې خاتم جوړ کړې وو. (۱) والله اعلم.

قوله فَقُلْتُ لِقَتَادَةَ مَنْ قَالَ نَقَشَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ قَالَ أَنَسُ : ما د قتاده نه

تېوس او کړو چه ،، نقشه محمد رسول الله،، د چا قول دې؟ دوی او ويلي چه دا حضرت انس رضی الله عنه ويلي وو.

د ،، قلت ،، قائل امام شعبه رحمه الله دې.

د مذکور عبارت مقصد : د دې مقصد ممکن ده. چه دا وی. چه امام قتاده چونکه مدلس دې او هغه دلته ،، عنعنه ،، سره روایت کوی. په دې وجه امام شعبه رحمه الله د هغوی نه تصدیق او کړو. چه د روایت آخره حصه ،، نقشه محمد رسول الله،، هم د حضرت انس رضی الله عنه نه اوریدلې شوې دې.

خوبه دې باندې دا اشکال دې چه هغه ،، عنعنه ،، په پوره روایت کښې کوی. نو صرف د آخری حصې په باره کښې د تصریح کولو به څه معنی وی؟

نو د دې مقصد دا ويلي کيدې شی. چه ،، نقشه محمد رسول الله،، چونکه یوه مستقل جمله ده. چه دا ماقبل سره هم متعلق کيدې شی. په دې صورت کښې به دا جمله د روایت جزء وی. او دا احتمال هم وو. چه دا مستقل جمله وی. او ماقبل سره د جزء کیدو په حیثیت سره مرتبط نه وی. په داسې صورت کښې به دا د حضرت انس رضی الله عنه بیان کړې شوې قول نه وی. د امام شعبه رحمه الله د سوال مقصد هم دا تصریح کول وو. چه آیا دا د حضرت انس رضی الله عنه د روایت جزء او د دې تتمه ده؟ او که د بل چا قول دې. او د دې روایت جزء نه دې؟ والله اعلم.

فائدة : حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني. چه امام بخاری رحمه الله دلته دهغي اجازت ذکر اونکړو. کوم چه د مناوله یا مکاتبه نه مجرد وی. دغه شان وجاده، وصیت، اعلام، کوم چه د اجازت نه مجرد وی. د دې نې هم ذکر اونکړو. گویا چه دوی د تحمل د دې اقسامو قائل نه دی. (۲) بیا ابن مند رحمه الله دا دعوه کړې ده. چه کوم ځانې امام بخاری رحمه الله ،، قال لی ،، او فرماني. هغه په ،، اجازت ،، باندې محمول دې.

حافظ رحمه الله فرماني. دا دعوه صحیح نه ده. ځکه چه د ډیرو ځایونو د تتبع او تحقیق نه دا معلومیږي. چه امام بخاری رحمه الله ډیر کرته پخپل صحیح کښې ،، قال لی ،، فرماني. حالانکه دا په نورو کتابونو کښې ،، حدثنا ،، سره تعبیر کوی. حالانکه امام بخاری رحمه الله ،، اجازت ،، سره حاصل شوو روایاتو باندې د ،، تحدیث ،، د اطلاق قائل نه دې. معلومه شوه. چه د

(۱) فتح الباری (۳۲۵۱۰) کتاب اللباس. باب إتخاذ الغاتم لیختم به الشیء....

(۲) فتح الباری (۱۵۶۱۱).

.. قال لی.. والا روایات ددوی په نیز د مسموع (اوریدلو شوو) روایاتو څخې دی البته ددې صیغې استعمال هغه د فرق ښکاره کولو دپاره کوی چه دا ددوی د شرط مطابق نه دې او د تحدیث والا روایات ددوی په شرط باندې پوره وی (۱) والله اعلم

وراندې د «باب قول المحدث.....» لاندې د «... طرق د تحمل حدیث... عنوان لاندې مونږ دا بحث تفصیل سره ذکر کړې دې، «فارجه ایله ان شئت»..

۸- بَاب مَنْ قَعَدَ حَيْثُ يَنْتَهِي بِهِ الْمَجْلِسُ وَمَنْ رَأَى فُرْجَةً فِي الْحُلُقَةِ فَمَجَلَسَ فِيهَا

د علم په مجلس کښې د کیناستلو طریقه او ادب: امام بخاری رحمته الله علیه په مجلس د علم کښې د کیناستلو طریقه او ادب بیانوی. که یو سړې راشی او په مجلس کښې ځانې وی. گنجاش موجود وی. نو دغه ځانې کښې دې کښی. یا کوم ځانې چه مجلس ختمیږي. هلته دې کښی دواړه صورتونه جائز دی. د نبی کریم صلی الله علیه و آله په وړاندې دواړه صورتونه راپېښ شوی دی. بیا به په دې کښې کوم صورت ته ترجیح حاصل وی. په ښکاره امام بخاری رحمته الله علیه هېڅ ترجیح نه ده ورکړې. گویا چه هغه د دواړو صورتونو د مساوات قائل دې.

ما قبل سره مناسبت: حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله علیه دلته یو اعتراض کړې دې. د هغې حاصل دا دې. چه امام بخاری رحمته الله علیه کوم تراجم منعقد کړی دی. هغه درې قسمه دی. په بعضو کښې ئې د عالم آداب بیان کړی دی. لکه «باب من رفع صوته بالعلم»، «باب طرح الإمام المسألة علی أصحابه» او په بعضو کښې دوی آداب د متعلم بیان کړی دی. لکه مذکوره باب چه دې او په بعضو کښې دوی طریقه د تعلم او علم حاصلولو ذکر کړې ده. لکه «باب القراءة والعرض علی المحدث» او «باب ما یذکر فی المناولة» وغیره.

علامه قطب الدین حلبی رحمته الله علیه فرمائی چه دا باب یا خو د «باب من رفع صوته بالعلم» نه پس کیدل پکار دې. او یا د «باب طرح الإمام المسألة.....» نه پس، چه آداب عالم سره آداب متعلم هم مذکور شی. دلته کښې ئې دا بې موقعه (او بې محله) ذکر کړې دې. (۱)
علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه ددې باب نه وړاندې د «... مناو له...» ذکر راغلې دې. کوم چه په مجلس د علم کښې کیږي. نو په مجلس کښې د کیناستلو طریقه ئې اوخوله. (۲)
حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی. چه تر اوسه پورې څومره ابواب هم ذکر کړې شوی دی. د هغې ټولو تعلق عالم سره دې. نو اوس مصنف د متعلم ابواب شروع کوی. (۳) او په واقع کښې هم

(۱) فتح الباری (۱۵۶۱).

(۲) عمدة القاری (۳۱۱۲).

(۳) عمدة القاری (۳۱۱۲).

(۴) فتح الباری (۱۵۶۱).

دغه شان کيږي او گوري. آواز عالم پورته کوي. د امتحان په طور باندې د مسئلو تېوس عالم کوي هم هغه... حدثنا... خبرنا... وائي او هم دده په وړاندې نې شاگرد (متعلم) وائي او هم هغه د مناوله په طريقه خپل روايات ورکوي هم هغه چا دپاره خپل روايات ليکي اوس چه کله ددې ټولو نه فارغ شو نو ادب الطالب نې بيان کړل چه دې مجلس د درس ته راشي نو کوم ځاني چه مجلس ختميږي هلته دې کيني که په مينځ کښې چرته کلاو ځاني او گنجانش وي نو هلته په کيناستلو کښې هيڅ باک نشته. والله اعلم.

حديث باب

((حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ أَنَّ أَبَا مَرْثَةَ مَوْلَى عَقِيلِ بْنِ أَبِي طَالِبٍ أَخْبَرَهُ عَنْ أَبِي وَاقِدٍ اللَّيْثِيِّ (١) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتِمُّ هُوَ جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ وَالنَّاسُ مَعَهُ إِذَا أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ نَفَرٌ فَأَقْبَلَ الثَّانِيَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَذَهَبَ وَاجِدًا قَالَ قَوْفًا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَمَّا أَحَدُهُمَا فَرَأَى فُرْجَةً فِي الْحُقَّةِ فَجَلَسَ فِيهَا وَأَمَّا الْآخَرُ فَجَلَسَ خَلْفَهُمْ وَأَمَّا الثَّالِثُ فَأَذْبَرُ ذَاهِبًا فَلَمَّا فَرَغَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَلَا أَخْبِرُكُمْ عَنِ النَّفَرِ الثَّلَاثَةِ أَمَّا أَحَدُهُمْ فَأَوَى إِلَى اللَّهِ فَأَوَاهُ اللَّهُ وَأَمَّا الْآخَرُ فَاسْتَحْيَا فَاسْتَحْيَا اللَّهُ مِنْهُ وَأَمَّا لآخر فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ)) [٢٣٣]

رجال الحديث

- ① اسماعيل: دا اسماعيل بن ابی اویس رضی الله عنه ددوی حالات د کتاب الایمان «باب تفاضل اهل ایمان فی الأعمال» لاندې تیر شوی دی. (٢)
- ② مالک: د امام مالک بن انس رضی الله عنه حالات د کتاب الایمان «باب من الدین القهار من الفتن» لاندې تیر شوی دی. (٣)
- ③ اسحاق بن عبد الله بن ابی طلحه: دا اسحاق بن عبد الله بن ابی طلحه انصاری نجاری مدنی رضی الله عنه د ابو طلحه نوم زید بن سهل دی. دا د حضرت انس رضی الله عنه وراړه دی. ځکه چه عبد الله بن ابی طلحه د حضرت انس رضی الله عنه مور شریک رور دی. (٤)

(١) قوله... عن أبي واقد الليثي.. الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه. (٦٨١١) في كتاب الصلاة. باب الحلق والجلوس في المسجد. رقم (٤٧٤) ومسلم في صحيحه (٢١٧١٢) كتاب السلام. باب من أتى مجلساً فوجد فرجة فجلس فيها وإلا وراههم. والترمذي في جامعه. في كتاب الاستئذان. باب (بدون ترجمة. بعد باب ماجاء كراهية أن يقول: عليك السلام) رقم (٢٧٢٤) وأحمد في مسنده (٢١٩١٥)...

١. كشف الباري (١١٣١٢) -

٢. كشف الباري (٨٠١٢) -

٣. تهذيب الكمال (٤٤٤١٢) -

ددوی کنیت ابویحیی یا ابو نجیح دې. (۱)
دوی د خپل پلار عبدالله بن ابی طلحه، د خپل تره حضرت انس، د ذکوان ابوصالح
السمان، عبدالرحمن بن ابی عمره، ابومره مولى د عقيل بن ابی طالب او ابوالمنذر مولى د
ابی ذر رضی الله عنه و غیره نه روایت کوی.

ددوی نه حماد بن سلمه، سفیان بن عیینه، امام اوزاعی، یحیی بن ابی کنیر، یحیی بن
سعید انصاری، عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج او عکرمه بن عمار رضی الله عنه غیره روایت کوی. (۲)

امام یحیی بن معین رضی الله عنه فرمائی: «ثقة» (۳)

امام ابوزرعه، امام ابوحاتم، او امام نسائی رضی الله عنه فرمائی: «ثقة» (۴)

امام ابن سعد رضی الله عنه فرمائی: «وكان ثقة كثر الحديث» (۵)

ابن حبان رضی الله عنه فرمائی: «وكان مقدماً في رواية الحديث والإتقان فيه» (۶)

امام عجلې رضی الله عنه فرمائی: «مدني بصرى تابعي ثقة» (۷)

په ۱۳۲هـ یا ددې نه روستو وفات شوې دې. (۸)، «رضی الله عنه تعالى رحمة واسعة».

⑤ **ابومره مولى د عقيل بن ابی طالب:** ددوی نوم یزید دې. د ابومره کنیت سره
مشهور دې. (۱) بعضو حضراتو ددوی نوم عبدالرحمن بیان کړې دې. (۲) «واقعی رضی الله عنه
فرمائی: چه دې په اصل کښې د ام هانی رضی الله عنه مولى وو. خو چونکه هر وخت به د عقيل بن ابی
طالب رضی الله عنه په صحبت کښې اوسیدو. په دې وجه.. مولى د عقيل.. مشهور شو.» (۳)
دوی د حضرت عقيل، عمرو بن العاص، مغیره بن شعبه، ابوالدرداء، ابوهریره، ابو واقد
لیثی او ام هانی رضی الله عنه نه روایت د حدیث کړې دې. او د حضرت زبیر بن العوام رضی الله عنه زیارت نې
هم کړې دې.

ددوی نه په روایت کونکو کښې ابراهیم بن عبدالله بن حنین، اسحاق بن عبدالله بن ابی

(۱) تهذيب التهذيب (۲۴۰۱۱).

(۲) د شیوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگورئ: تهذيب الکمال (۴۴۴۱۲، ۴۴۵).

(۳) تهذيب الکمال (۴۴۵۱۲).

(۴) المصدر السابق.

(۵) المصدر السابق.

(۶) الثقات لابن حبان (۲۳۱۴).

(۷) تعليقات تهذيب الکمال (۴۴۶۱۲) نقلاً عن الثقات للعجلي الورقة: (۴).

(۸) تقريب التهذيب (ص ۱۰۱)، رقم (۳۶۷).

(۹) تهذيب الکمال (۲۹۰۱۳۲) وتقريب التهذيب (ص ۶۰۶) رقم (۷۷۹۷).

(۱۰) تقريب التهذيب (ص ۶۷۲) الکنى.

(۱۱) الطبقات لابن سعد (۱۷۷۱۵).

طلحه، زید بن اسلم، سالم ابو النضر، سعید مقبری، ابو حازم، وهب بن کیسان، او یزید بن عبدالله بن الهاد رضی الله عنہم وغیره حضرات دی. (۱)

امام ابن سعد رضی الله عنہ فرمائی: «وكان ثقة قليل الحديث» (۲)

امام عجل رضی الله عنہ فرمائی: «مدني تاهي ثقة» (۳)

ابن حبان رضی الله عنہ دوی لره په کتاب الثقات کښي ذکر کړې دي. (۴)

حافظ ذهبی او حافظ ابن حجر رحمهما الله دوی لره ،، ثقه،،، گرځولې دي. (۵)،، رحمه الله تعالى
رحمة واسعة،،

⑤ **ابو واقد الليثي** : حضرت ابو واقد لیثی رضی الله عنہ د مشهورو صحابه کرامو رضی الله عنہم خني دي. ددوی د نوم په باره کښي اختلاف دي. حارث بن مالک، حارث بن عوف، او عوف بن الحارث دا درې اقواله ملایوړي. پخپل کښت ،، ابو واقد،، سره مشهور دي. (۶)

امام بخاری، ابن حبان، باوردي، ابو احمد الحاکم رضی الله عنہم دوی لره په اصحاب بدر کښي شمار کړې دي. حالانکه ابو عمر رضی الله عنہ انکار کړې دي. بعضي حضرات فرمائی: چه دي د فتح مکي په موقعه مسلمان شو. او نور حضرات فرمائی: چه دي قدیم الاسلام دي. (۷)

دوی د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه علاوه د حضرت ابو بکر او حضرت عمر رضی الله عنہم نه هم روایت کوي. (۸)

ددوی نه په روایت کونکو کښي سعید بن المسیب، سلیمان بن یسار، سنان بن ابی سنان لدولی، عبيدالله بن عبدالله بن عتبة بن مسعود، واقد بن ابی واقد، عبدالمک بن ابی واقد عروة بن الزبير، عطاء بن یسار، موسی بن طلحه بن عبيدالله او ابومرة مولى عقيل رضی الله عنہم دي بلکه ويلي شي. چه حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنہ هم ددوی نه روایت کړې دي. (۹)

ددوی نه ټول څلیرشت حدیثونه نقل دي. یو حدیث متفق علیه دي. او په یو حدیث کښي امام مسلم متفرد دي. (۱۰) په ۵۹۸ هـ کښي ددوی وفات شوې دي. او د صحیح قول مطابق ددوی عمر ۸۵ کاله وو. (۱۱) والله اعلم.

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۳۲۰-۲۹۰).

(۲) أنطبقات (۱۷۷۱۵).

(۳) تهذیب التهذیب (۳۷۵۱۱).

(۴) الثقات (۵۶۱۵).

(۵) الکاشف (۳۹۳۱۲) رقم (۶۳۷۲) وتقريب التهذيب (ص ۶۰۶) رقم (۷۷۹۷).

(۶) الإصابة (۲۱۵۱۴) والإستیعاب بهامش الإصابة (۲۱۵۱۴) وتهذیب الکمال (۳۸۶۳۴).

(۷) تهذیب الکمال (۳۸۶۳۴).

(۸) المصدر السابق.

(۹) خلاصة الخزرجی (ص ۴۶۲).

(۱۰) تقريب التهذيب (ص ۲۸۲) رقم (۸۴۳۳).

قوله أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَمَا هُوَ جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ وَالنَّاسُ مَعَهُ إِذْ أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ نَفَرٌ فَأَقْبَلَ إِلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَذَهَبَ وَاحِدٌ:

نبی کریم ﷺ یوځل په جمات کښې تشریف فرما وو او خلق ددوی سره وو په دې کښې درې سړي بهر تیریدل دوه خو په دوی کښې نبی کریم ﷺ ته راغلل او یو لاړلو.

د حدیث باب مطلب په «أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ نَفَرٌ فَأَقْبَلَ إِلَيْنَا» کښې په ښکاره دا اشکال کیږي. چه کله درې سړي په شروع کښې راغلل نو بیا د دوو سړو د راتلو څه مطلب دي؟ نو د اشکال جواب طرف ته مونږ په ترجمه کولو کښې اشاره کړې ده. چه دا د «أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ نَفَرٌ يَمْشُونَ فَأَقْبَلَ إِلَيْنَا» رسول الله ﷺ په معنی کښې دي. گویا رومبی ځانې کښې د «أَقْبَلَ»، معنی ده. چه دوی تیریدل، نو متوجه شو. او په دویم ځانې کښې د «أَقْبَلَ»، معنی ده. چه مجلس مبارک طرف ته متوجه شو. (۱)

دا هم داسې ده. لکه چه یو سړي ناست وی. او مخامخ څه خلق راروان وی. نو د لرې نه به دا په خیال کښې راځي چه خلق دلته راروان دی. په هغوی کښې که دوه څلور دلته راشی. او باقی لاړ شی. نو څوک ویونکې به وائی. چه دا جماعت دلته متوجه شو. درې خو مجلس ته راغلل. او باقی لاړل.

بیا د «نَفَرٌ.. اطلاق د دریو نه واخله لسو سړو پورې کیږي. دلته د «أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ نَفَرٌ»، مطلب دا دي. چه «أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ رَجَالٌ مَعَهُ نَفَرٌ»، (۲)

بیا «نَفَرٌ.. چونکه اسم جمع ده. په دې وجه «ثَلَاثَةٌ.. دپاره تمیز جوړیدل صحیح دی. چه دا د جمعی تقاضا کوي. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني. چه ماته ددې دریو وارو حضراتو نومونه چرته ملان شو. (۴)

قوله قَالَ فَوْقًا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:

راوی فرماني. چه دوی دواړه د رسول الله ﷺ مجلس مبارک سره اودریدل.

قوله فَأَمَّا أَحَدُهُمَا فَرَأَى فُرْجَةً فِي الْحُلُقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا وَأَمَّا الْآخَرُ فَجَلَسَ خَلْفَهُمْ وَأَمَّا الثَّالِثُ فَأَدْبَرَ ذَاهِبًا: په دوی کښې یو کس معمولی شان خالی ځانې په حلقه

(۱) فتح الباری (۱۵۶۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) فتح الباری (۱۵۷۱)۔

(مجمع) کنبی او کتلو نو هغه هلته کیناستلو دویم سړې د خلقو شاته کیناستلو او دریم، نو هغه شا اوږد خوله او لاړلو. امام بخاری رحمته الله علیه ددې ځانې نه خپله ترجمه اخستې ده.

قوله: فَلَمَّا فَرَغَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَلَا أُخْبِرُكُمْ عَنْ النَّفْرِ الثَّلَاثَةِ أَمَّا أَحَدُهُمْ فَأَوَى إِلَى اللَّهِ فَأَوَاهُ اللَّهُ وَأَمَّا الْآخَرُ فَاسْتَحْيَا فَاسْتَحْيَا اللَّهُ مِنْهُ وَأَمَّا الْآخَرُ فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ: بیا چه کله رسول الله صلی الله علیه و آله فارغ شو، نو ارشاد:

نې او فرمائیلو. زه تاسو ته د دریو وارو د حالاتو خبر درنکړم؟ یو د الله تعالی نه پناه او غوښتله، هغه ته الله تعالی پناه ورکړله، دویم سړې ته حیا راغله، نو الله تعالی هم دهغه نه حیا او کړله، دریم سړی اعراض او کړو، نو الله تعالی هم دهغه نه اعراض او کړو.

«أوی»، په رومبی ځانې کنبې د مجرد ځنې دې، او په دویم ځانې کنبې د مزید ځنې دې: «أوی یاوی»، معنی د پناه اخستلو ده، او د «أوی»، معنی د ځانې ورکولو او اوسولو ده.

د «فأوی إلى الله فأواه الله» مطلب دا دې، چه کوم سړې د الله او د الله تعالی د رسول صلی الله علیه و آله مجلس طرف ته ښکته شو، الله تعالی هغه ته د رحمت پخپله لمنه کنبې ځانې ورکړو، او خپله رضا ئې ورکړله. (۱)

قوله: وَأَمَّا الْآخَرُ فَاسْتَحْيَا:

د استحياء دوه معانی: ① مشهوره معنی خو «استحياء من المواجهة» کړې شوې ده، یعنی په مجلس کنبې د داخلیدو، او مزاحمت کولو نه هغه ته شرم راغې، په دې وجه شاته کیناستلو، او د تخطی رقاب (په اوږو او ختلو) نه ئې ځان اوساتلو. (۲)

② دویمه معنی د «استحياء من الذهاب من مجلس رسول الله صلی الله علیه و آله» کړې شوې ده. (۳) لکه چه دامام حاکم رحمته الله علیه په روایت کنبې استحياء طرف ته اشاره ده. «ومضى الشان قليلاً ثم جاء فجلس» (۴) یعنی دویم کس هم د دریم سړی پشان روان شوې وو، خو بیا د تللو نه او شرمیدو، او راوایس شو، او کیناستلو.

حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه فرمائی: چه رومبی معنی یعنی که «استحياء من المواجهة» واخستلې شی، نو د دویم سړی مرتبه به د رومبی سړی نه اوچته وی، کوم چه وړاندې لاړلو، او کیناستلو، او د دویم احتمال یعنی د «استحياء من الذهاب» په صورت کنبې به د رومبی سړی

۱- فتح الباری (۱۵۷۱).

۲- فتح الباری (۱۵۷۱).

۳- المصدر السابق.

۴- المصدر السابق.

نه خودانی مرتبه وی البته دریم سری نه به اعلیٰ وی. کوم چه دسره په مجلس کښې ناست هم نه دې بلکه لارلو. (۱)

د حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه لطیف توجیه حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه فرمائی. چه دا جمله د مدح او ذم دواړو احتمال لری. که ددې معنی «استعیاض من تخلف الرقاب والمواضع» وی نو دا په مدح باندې دلالت کوی. او که ددې معنی «استعیاض من اعداء العلم» وی نو دا په مذمت باندې دلالت کوی. (۲)

حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه چه کومه رومبې معنی بیان کړې ده. دا خو هغه معنی ده. کومه چه مونږ په رومبې نمبر کښې بیان کړې ده. خو دویمه معنی کومه چه شاه صاحب بیان کړې ده. دا هیڅ یو شارح نه ده ذکر کړې. گویا دا ددې جملې یوه دریمه معنی شوه. وانه اعلم

قوله: فَاسْتَعْيَاَ اللَّهُ مِنْهُ: الله تعالی دهغه نه حیا او کرله. یعنی دهغه په حیا باندې الله تعالی هغه ته بدله ورکړله. چه دهغه د مزاحمت نه کولو په وجه نې هغه باندې رحم او کرم اوکړو. دده معمولی شان تلل نې معاف کړل. او په دې باندې نې مواخذه (گرفت) اونه فرمائیلو. (۳)

قوله: وَأَمَّا الْآخَرُ فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ: دریم سری اعراض اوکړو. نو الله تعالی هم هغه سره د اعراض معامله اوفرمائیله. یعنی دهغه په اعراض کولو باندې الله تعالی د هغه نه ناراضه شو.

دا جمله خبریه ده او که دعائیه؟ دا جمله اخباریه ده او که دعائیه ده. دواړه احتمالات شته. (۴) اقرب دا ده. چه اخباریه وی. د قاضی عیاض رجحان هم دې طرف ته دې. (۵) ځکه چه د حضرت انس رضی الله عنه روایت دې. «فاستغنى فاستغنى الله عنه» (۶) یعنی هغه استغناء ښکاره کړله. نو الله رحمته الله علیه هم دهغه نه استغناء اوکړله.

امام نووی رحمته الله علیه فرمائی. په ښکاره دا سری د نبی کریم صلی الله علیه و آله د مجلس نه د عذر نه بغیر تلې وو. (۷) گنی معذوری داسې څیز دې. چه دا د خیر جالب (او راوستونکې) دې. ددې په وجه مواخذه نه کیږی.

خو ددې توجیه ضرورت هغه وخت دې. کله چه دریم سری مؤمن وی. حالانکه دا عین ممکن

(۱) أوجز المسالك (۱۱۴/۱۵) جامع السلام. -

(۲) رساله شرح تراجم ابواب البخاری مطبوعه مع صحیح بخاری (۱۵۱۱). -

(۳) فتح الباری (۱۵۷/۱) و شرح نووی (۲۱۷/۲). -

(۴) أوجز المسالك (۱۱۵/۱۵) وفتح الباری (۱۵۷/۱). -

(۵) إكمال إكمال المعلم للأبي (۴۳/۱۵). -

(۶) فتح الباری (۱۵۷/۱). -

(۷) شرح نووی (۲۱۷/۲) کتاب السلام. باب من أتى مجلساً فوجد فرجة فجلس فيها وإلا وراههم. -

ده چه هغه منافق وی. حافظ ابن عبدالبر رحمته الله هم دا اختیار کړې دې. هغه فرماني چه د نبي کریم صلی الله علیه و آله د مجلس نه صرف منافق اعراض کولې شی. (والله اعلم)

۹- ((بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

رَبِّ مُبْلِغٍ أَوْعَى مِنْ سَامِعٍ)) (ر: ۱۶۵۳)

ما قبل باب سره مناسبت د مذکوره باب او تیرشوی باب په مینځ کښې مناسبت دا دې چه

په دې باب کښې د «، مهلم»، (بفتح اللام) حال مذکور دې. او په تیر شوی باب کښې په حلقه کښې د کیناستونکي حال ذکر دې. چه دا منجمله مبلغین دې. ځکه چه د نبي کریم صلی الله علیه و آله حلقات (او مجالس) چه هغه به څنگه د علوم او ددې د ښودلو په امر باندې مشتمل وو. هلته به غائبینو پورې د تبلیغ مکلف هم جوړېدې شو. (۱)

په ترجمه الباب کښې د مذکوره تعلیق تخریج په ترجمه الباب کښې د ذکرشوی معلق

حدیث «رَبِّ مُبْلِغٍ أَوْعَى مِنْ سَامِعٍ» تخریج پخپله امام بخاری رحمته الله په دې باب کښې

.. بالمعنی.. او روستو ئې په کتاب الحج «باب الخطبة أيام منى» کښې .. بلفظه.. کړې دې. (۲)

حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله او ددوې اتباع کونکو بعضو شارحینو د دې حدیث د تخریج

نسبت، ترمذی شریف کښې د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه حدیث طرف ته کړې دې. (۳)

چه ددې نه دا وضاحت معلومېږي چه امام بخاری رحمته الله ددې تخریج نه دې کړې حالانکه لکه

څنگه چه اوس تیرشو. امام بخاری رحمته الله پخپل صحیح کښې پخپله ددې تخریج کړې دې. نو

ددې حواله ورکول پکار وو.

د ترجمه الباب مقصد حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله فرمانيلی دی. چه ددې باب مقصد په

دې خبره باندې تنبیه ده. که حدیث لوستونکې غیر عارف او غیر محقق وی. خو کوم څه چه

هغه بیانوي. هغه محفوظ وی. نو د هغه حدیث هم اخستلې کیدې شی. (۴)

حضرت گنګوهی رحمته الله فرماني. چه په دې باب سره د هغه باب رد کول مقصود دی. کوم چه

مشهور دې. چه شاگرد د استاذ نه په علم کښې کمتر وی. (۵)

حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب رحمته الله فرماني. چه د امام بخاری رحمته الله غرض ددې

باب نه ددې خبرې ترغیب ورکول دی. چه د ځان نه د کمتر نه هم د علم حاصلولو اهتمام کول

^(۱) شرح الزرقانی علی مؤطا الإمام مالک (۳۶۰/۴) جام السلام. رقم (۱۸۵۷)۔

^(۲) عمدة القاری (۳۴/۲)۔

^(۳) صحیح بخاری (۲۳۵/۱) کتاب الحج. باب الخطبة أيام منى. رقم (۱۷۴۱)۔

^(۴) جامع ترمذی. کتاب العلم. باب ماجاء فی الحث علی تبلیغ السماع. رقم (۲۶۵۷)۔

^(۵) عمدة القاری (۳۴/۲)۔

^(۶) لامع الدراری (۱۷/۲)۔

پکار دی. (۱) خکہ چه نبی کریم ﷺ فرمائی: «رب مہلک أوعى من سامع» د بعضو بغیر واسطی اوریدونکو خلقو پہ مقابلہ کنہی پہ واسطی سرہ اوریدونکی، «أوعى»، یعنی «،أحفظ»، او «،ألمہم»، وی.

امام وکیع او سفیان بن عیینہ رحمہما اللہ فرمائی: «إنہ لا ینزل المحدث حق ینکتب من موفوقہ و مثله وودہ» (۲)

د امام بخاری رحمہ اللہ د رباعیاتو حیثیت. د حضرت امام بخاری رحمہ اللہ نہ چہ کوم رباعیات نقل کولی شی. (۳) ہغی کنہی ہم دا مضمون وارد دی. دا رباعیات اگرچہ امام سیوطی رحمہ اللہ بغیر دخہ تنقید (او جرحی) نہ ذکر کری دی. (۴) خود حافظ ابن حجر رحمہ اللہ رانی دا دہ چہ دا ثابت نہ دی. (۵) واللہ اعلم.

حدیث باب

۶- (حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا بَشْرٌ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ عُثْبَانَ عَنْ ابْنِ سِيرِينَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي بَكْرَةَ عَنْ أَبِيهِ (۱) ذَكَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَعْدَةً عَلَى بَعِيرِهِ وَأَمْسَكَ

(۱) الأبواب والتراجم (ص ۴۱)۔

(۲) الجامع لأخلاق الراوی و آداب السامع للخطیب (۳۷۳) رقم (۱۶۶۵، ۱۶۶۶) الكتابة عن الأقران. (ص ۳۷۴) رقم (۱۶۷۲) كتابة الأكابر عن الأصاغر. ومقدمة ابن الصلاح (۲۴۸، ۲۴۹) النوع الثامن والعشرون معرفة آداب طالب الحديث، وفتح المغیث للعراقی (ص ۳۰۰) وفتح المغیث للسخاوی (۲۹۶/۳) و تدريب الراوی (۱۴۷/۲، ۱۴۸)۔

(۳) دا رباعیات دادی: واعلم أن الرجل لا یصیر محدثاً كاملاً فی حدیثہ إلا بعد أن ینکتب أربعاً مع أربع. كأربع مثل أربع. فی أربع. عند أربع. بأربع. علی أربع. عن أربع. لأربع. و کلّ هذه الرباعیات لاتتم إلا بأربع. مع أربع. فإذا تمت له كلها. هان علیہ أربع. وابتلى بأربع. فإذا صبر علی ذاك أكرمه الله فی الدنيا بأربع. و أنابه فی الآخرة بأربع.. اوگوری: تدريب الراوی (۱۵۷/۲) آخر النوع الثامن والعشرين معرفة آداب طالب الحديث، و مقدمة أوجز المسالك (ص ۱۲۹)۔

(۴) اوس و اندي حوالہ تیرہ شوی دہ،۔

(۵) مقدمة أوجز المسالك (ص ۱۳۰)۔

(۶) قوله .. عن أبيه.. الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۲۱۱۱) في كتاب العلم. باب ليلغ العلم الشاهد الغائب. رقم (۱۰۵) وفي (۲۳۵، ۲۳۵۱) كتاب الحج. باب الخطبة أيام منى. رقم (۱۷۴۱) وفي (۵۳۱، ۵۵۴) كتاب بدء الخلق. باب ماجاء في سبع أرضين. رقم (۳۱۹۷) وفي (۶۳۲/۲) كتاب المغازي. باب حجة الوداع. رقم (۴۴۰۶) وفي (۶۷۲/۲) كتاب التفسير. سورة براء. باب: إن عدة الشهور عند الله اثنا عشر شهراً في كتاب الله..... رقم (۴۶۶۲) وفي (۸۳۲/۲) كتاب الأضاحي. باب من قال: لأضحي يوم النحر. رقم (۵۵۵۰) وفي (۱۰۴۸/۲) كتاب الفتن باب قول النبي ﷺ لا ترجعوا بعدي كفاراً يضرب بعضكم رقاب بعض. رقم (۷۰۷۸). وفي (۱۱۰۹/۲) كتاب التوحيد. باب [بقية حاشية به راروانه صفحه...

إِنْسَانٌ يَخْطَا بِهِ أَوْ يَزَامِيهِ قَالَ أَيْ يَوْمَ هَذَا فَكُنَّا حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيَسْتَجِيبُهُ سَوَى اسْمِهِ قَالَ
 أَلَيْسَ يَوْمَ الدُّعَى قُلْنَا بَلَى قَالَ فَأَيُّ شَهْرٍ هَذَا فَكُنَّا حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيَسْتَجِيبُهُ بِغَيْرِ اسْمِهِ فَقَالَ
 أَلَيْسَ بِذِي الْحِجَّةِ قُلْنَا بَلَى قَالَ فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ بَيْنَكُمْ مَرَارَ
 كَعَزْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي شَهْرِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا فِي الْبَيْتِ الشَّاهِدِ الْقَائِدِ فَإِنَّ الشَّاهِدَ
 عَسَى أَنْ يَلْتَمَّ مِنْهُ أَوْعَى لَهُ مِنْهُ» (١، ١٥٥، ١٦٥٢، ٣٠٢٥، ٣١٢٢، ٣٣٨٥، ٥٢٣٠، ٦٦٦٧، ٧٠٠٩)

رجال الحديث

① مسدد: دا مشهور امام حديث مسدد بن مسرهد اسدى رحمته الله دى. ددوى مختصر حالات
 د كتاب الايمان «هاهنا من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تير شوى دى. (١)

② بشر: دا بشر بن المفضل بن لاحق رقاشى بصرى رحمته الله دى. ددوى كنيت ابو اسماعيل
 دى. (٢)

دوى د اسماعيل بن اميه، حميد الطويل، خالد الحذاء، سعيد بن ابى عروب، سلمه بن
 علقمه، سهيل بن ابى صالح، شعبه بن الحجاج، عاصم بن كليب، عبدالله بن عون، يحيى
 بن سعيد انصارى، هشام الدستوائى، محمد بن المنكدر، قرة بن خالد او يونس بن
 عبيد رحمته الله وغيره نه د حديثو سماع كړې ده.

ددوى نه روايت كونكو كښې امام احمد بن حنبل، اسحاق بن راهويه، حميد بن مسعود،
 عبيدالله بن عمر القواريرى، عثمان بن ابى شيبة، عفان بن مسلم، على بن المدينى، عمرو
 بن على، مسدد بن مسرهد، نصر بن على جهضمى، ابو الوليد هشام بن عبدالمك
 طيلسى، او يعقوب بن ابراهيم دورقى رحمته الله وغيره دى. (٣)

امام احمد رحمته الله فرمانى: «لَا يَلِيهِ الْمُنْتَهَى فِي التَّحْقِيقِ فِي الْمَصْرَةِ» (٤)

د امام يحيى بن معين رحمته الله نه تپوس او كړې شو: «من أثبت شيوع المصريين؟» نو دوى د يو
 جماعت نوم واخستلو. په هغوى كښې ئې د بشر بن المفضل نوم هم واخستلو. (٥)

....د تير مخ بقيه حاشيه [قول الله تعالى: وجوه يومئذ ناضرة إلى ربها ناظرة، رقم (٧٤٤٧)، ومسلم فى صحيحه
 (١٢٠٦٠٠) فى كتاب القسامة، باب تغليظ تحريم الدماء والأعراض والأموال، و أبوداؤد فى سننه فى
 كتاب المناسك، باب الأشهر الحرم، رقم (١٩٤٧) و (١٩٤٨)، وابن ماجه فى سننه، فى المقدمة، باب من بلغ
 علماً، رقم (٢٣٣)۔

(١) كشف الباري (٢١٢)۔

(٢) تهذيب الكمال (١٤٧٨، ١٤٨)۔

(٣) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورى: تهذيب الكمال (١٤٨١، ١٥٠)۔

(٤) تهذيب الكمال (١٤٨١، ١٤٩)۔

امام ابو زرعه، امام ابو حاتم او امام نسائي رحمهم الله فرماني: «ثقة»^(١)

امام محمد بن سعد رحمهم الله فرماني: «وكان ثقة كثير الحديث»^(٢)

امام ابن حبان رحمهم الله دوى لره په كتاب الثقات كښې ذكر كړې دې.^(٣)

امام عجلي رحمهم الله فرماني: «ثقة فقيه الهدى»^(٤) ثبت في الحديث، حسن الحديث، صاحب سنة^(٥)

امام بزار رحمهم الله فرماني: «ثقة»^(٦)

حافظ ذهبي رحمهم الله فرماني: «وكان حجة»^(٧)

حافظ ابن حجر رحمهم الله فرماني: «ثقة ثبت ماهر»^(٨)

په ١٨٧ هـ كښې د دوى وفات وشو.^(٩) رحمهم الله تعالى رحمة واسعة،

⑤ ابن عون: دا عبدالله بن عون بن اربطبان منزى بصرى رحمهم الله دې د دوى كښت ابو عون دې.^(١٠)

دوى د حضرت انس رضي الله عنه زيارت خو كړې دې. البته د دوى نه ئې سماع ثابت نه ده.^(١١)

دوى د ابو وائل شقيق بن سلمه، شعبى، حسن بصرى، محمد بن سيرين، قاسم بن محمد، ابراهيم نخعى، مجاهد، سعيد بن جبير، مكحول انس بن سيرين، رجاء بن حيوة او ابو رحاء مولى د ابو قلابه رحمهم الله وغيره نه روايت د حديث كوى.

(١) المصدر السابق

(٢) طبقات ابن سعد (٢٩٠/٧)

(٣) الثقات لابن حبان (٩٧٦)

(٤) قال الشيخ محمد عوامة نقلاً عن الشيخ العلامة عبدالله الغمادي: «كلمة، فقيه البدن، يقولها المحدثون. ويقول الأصوليون: «فقيه النفس».. ومعناها: أن الشخص تمكن في الفقه حتى اختلط بلحمه ودمه، وصار سجية فيه. ومراد المحدثين بها ترجيح الراوى الموصوف بها ولو كان أقل من الثقة، بحيث لو تعارضت رواية الصدوق الفقيه البدن مع رواية الثقة غير المتقن، قَدِّمَتْ رواية الصدوق المذكور. أنظر دراسات بين يدي «الكاشف» (٤٣١) الفاظ الجرح والتعديل في «الكاشف».

(٥) تهذيب التهذيب (٤٥٩١)

(٦) المصدر السابق

(٧) الكاشف (٢٦٩١١، ٢٧٠) رقم (٥٩٤)

(٨) تقريب التهذيب (ص ١٤٤) رقم (٧٠٣)

(٩) تهذيب الكمال (١٥١١٤)

(١٠) تهذيب الكمال (٣٩٤١١٥)

(١١) تهذيب الكمال (٣٩٥١١٥) وقال الذهبي في السير (٣٦٤١٦) وما وجدت له سماعاً من أنس بن مالك، ولا من صحابى. مع أنه ولد في حياة ابن عباس وطبقته. وكان مع أنس بالبصرة. وقد ورد عنه أنه رأى أنساً وعليه عمامة خز.

ددوی نه سفیان ثوری، شعبه بن الحجاج، عبدالله بن المبارك، نضر بن شميل، اسماعیل بن علیہ، یزید بن ہارون، اسحاق الارزق، ازہر السمان، ابو عاصم النبیل او امام اصمعی رحمہم اللہ روایت د حدیث کوی. (۱)

امام علی بن المدینی رحمہ اللہ فرمائی: «جمہ لابن عون من الإسناد ما لا یجمع لأحد من أصحابہ....» (۲)
 هشام بن حسان رحمہ اللہ فرمائی: «حدثنی من لم یرمینای مثله» او بیا دوی ابن عون طرف تہ اشارہ او کرلہ. (۳)

امام عبدالله بن المبارک رحمہ اللہ فرمائی: «ما رأیت أحداً ذکر لہ قبل أن ألقاه، ثم لقیته إلا وهو علی دون ما ذکر لہ، إلا ابن عون، وحبیوة، أو سفیان، فأما ابن عون فلو ودت أن لزمته حق أموت أو یوت» (۴)
 عبد الرحمن بن مہدی رحمہ اللہ فرمائی: «ما کان بالعراق أحداً أعلم بالسنة منه» (۵)
 قرہ بن خالد رحمہ اللہ فرمائی: «کنا نجمع من ورم ابن سیرین فأنساہ ابن عون» (۶)
 عیسیٰ بن یونس رحمہ اللہ فرمائی: «کان أثبت من هشام یعنی ابن حسان» (۷)

ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة وهو أكبر من التیمی» (۸)
 ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «وکان ثقة کثیر الحدیث ورعاً» (۹)
 امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة مامون» (۱۰) او پہ یوم مقام کنبی فرمائی: «ثقة ثبت» (۱۱)
 ابن حبان رحمہ اللہ فرمائی: «کان عبد اللہ بن عون من سادات أهل زمانہ عبادۃ، وفضلاً وورعاً، ونسكاً، وصلاحاً فی السنة، وشدۃ علی أهل البدم» (۱۲)

(۱) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل دپارہ او گوری: تهذیب الکمال (۳۹۵/۱۱۵، ۳۹۷) وسیر أعلام النبلاء (۳۶۵، ۳۶۴/۱۶)۔

(۲) تهذیب الکمال (۳۹۷/۱۱۵)۔

(۳) سیر أعلام النبلاء (۳۹۵/۱۶)۔

(۴) تهذیب الکمال (۴۰۰/۱۱۵)۔

(۵) المصدر السابق۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) تهذیب التهذیب (۳۴۸/۱۵)۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) طبقات ابن سعد (۲۶۱/۱۷)۔

(۱۰) تهذیب التهذیب (۳۴۸/۱۵)۔

(۱۱) المصدر السابق۔

(۱۲) الثقات لابن حبان (۳/۱۷)۔

امام بزار رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «کان علی غلیۃ من التعلی»^(۱)

عثمان بن ابی شیبہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة صحیح الكتاب»^(۲)

امام عجلئ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة رجل صالح»^(۳)

ددوی نہ اصحابو د اصول ستہ روایات اخستی دی۔^(۴)

پہ ۱۵۱ھ کنبی دوی وفات شو۔^(۵)،،، رحمۃ اللہ علیہ تعال رحمة واسعة،۔

⑤ ابن سیرین: دا امام محمد بن سیرین بصری رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی حالات د کتاب الایمان «باب اتهام الجنائ» لاندی تیر شوی دی۔^(۶)

⑥ عبد الرحمن بن ابی بکرہ: دا د حضرت ابوبکرہ نفع بن الحارث ثقفی رضی اللہ عنہ خونہی دی۔ ددوی کنیت ابوبحر یا ابوحاتم دی۔ دوی تہ د «أول مولود ولد للإسلام بالمصر» اعزاز حاصل دی۔^(۷)

دوی د حضرت عبداللہ بن عمرو، حضرت علی، دخپل پلار حضرت ابوبکرہ، اشع عصری، او اسود بن سریع رضی اللہ عنہ تہ روایت کوی۔

ددوی تہ ابویشرجعفر بن ابی وحشیہ، خالد الحذاء، عبداللہ بن عون، عبدالمک بن عمیر، قتادہ، محمد بن سیرین، او یونس بن عبید رضی اللہ عنہ وغیرہ حضرات روایت د حدیث کوی۔^(۸)

امام ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وکان ثقة له أحادیث وروایة»^(۹)

امام عجلئ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «بصری تابعی ثقة»^(۱۰)

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ولد لمن عمر، وکان ثقة کبیر القدر مقررماً عالماً»^(۱۱)

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لڑہ پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی۔^(۱۲)

(۱) تہذیب التہذیب (۳۴۸/۵)۔

(۲) تہذیب التہذیب (۳۴۹/۵)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) پورتنہ ذکر شوی کتب رجال۔

(۵) الکاشف (۵۸۲/۱) رقم (۲۸۹۶)۔

(۶) کشف الباری (۵۴۴/۲)۔

(۷) تہذیب الکمال (۵۱۱۷) و سیر اعلام النبلاء (۳۱۹/۴، ۳۲۱)۔

(۸) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل دپارہ اوگورہ: تہذیب الکمال (۵۱۱۷، ۶)۔

(۹) الطبقات لابن سعد (۱۹۰/۷)۔

(۱۰) تہذیب التہذیب (۱۴۸/۶)۔

(۱۱) سیر اعلام النبلاء (۳۲۱/۴)۔

(۱۲) الثقات لابن حبان (۷۷/۵)۔

امام نووی رحمته فرمائی: «والفقوا علی توثیقه» (۱)

پہ ۹۶ھ کنبی ددوی وفات اوشو (۲)، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃً واسعۃً،۔

① حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ: حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ حالات د کتاب الایمان «باب وان طاعتن من

المؤمنین اقتتلوا فاصلحو ایمنہما» لاندی تیر شوی دی (۳)

قوله: ذَكَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَعْدَ عَلَى بَعِيرِهِ: حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ د نبی

کریم صلی اللہ علیہ وسلم ذکر او کرو چہ دوی صلی اللہ علیہ وسلم پخپل اوین باندی ناست وو۔

پہ، «ذکر»، کنبی ضمیر کوم طرف تہ راجع دی؟ پہ دی جملہ کنبی، ذکر، کنبی

ضمیر مستتر حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ طرف تہ راجع دی پہ بعضو نسخو گئی ددی نہ وپاندی

.. قال، ہم شتہ پہ دی کنبی موجود ضمیر مستتر عبد الرحمن بن ابی بکرہ طرف تہ راجع دی

قوله: وَأَمْسَكَ إِنْسَانٌ بِخِطَامِهِ أَوْ بِرَمَاهِهِ: او یو سری د اوین مهار یا پیزوان (د پوزی

رسی) نیولی وہ۔

د انسان نہ شوک مراد دی؟ بعض حضرات فرمائی چہ ددی نہ حضرت بلال رضی اللہ عنہ مراد

دی چکہ چہ د نسانی پہ روایت کنبی حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا فرمائی: «حججت فی حجة النبی صلی اللہ علیہ وسلم

فرايت بلالاً یقود بخطامه راحلته....» (۴)

او بعضی حضرات فرمائی چہ دا عمرو بن خارجه وو چکہ چہ د سنن پہ روایت کنبی د

حضرت عمرو بن خارجه رضی اللہ عنہ نہ نقل دی: «كنت أخذاً بزمَامِ ناقة النبي صلی اللہ علیہ وسلم.....» (۵)

(۱) تهذيب الأسماء واللغات (۲۹۵/۱)۔

(۲) سير أعلام النبلاء (۳۲۰/۴)۔

(۳) كشف الباری (۲۲۵/۲)۔

(۴) سنن النسائي الصغرى (۴۸۱۲، ۴۹) كتاب مناسك الحج، باب الركوب إلى الجمار و إستغلال المحرم، والسنن الكبرى (۴۳۶/۲) كتاب الحج، باب الركوب إلى الجمار واستغلال المحرم، رقم (۴۰۶۶)۔

(۵) قال الحافظ في الفتح (۱۵۸/۱) «وقد وقع في السنن من حديث عمرو بن خارجه قال: كنت أخذاً بزمَامِ ناقة النبي صلی اللہ علیہ وسلم إنتهى، فذكر بعض الخطبة، ولكنى لم أجد هذا اللفظ فيما رجعت إليه من المصادر فقد أخرج

هذا الحديث النسائي في سننه الصغرى (۱۳۱/۲) كتاب الوصايا، باب إبطال الوصية للوارث، وفي سننه الكبرى (۱۰۷/۴) كتاب الوصايا، باب إبطال الوصية للوارث، رقم (۶۴۶۸، ۶۴۷۰) والترمذی فی جامعہ فی

كتاب الوصايا، باب ما جاء لاوصية للوارث، رقم (۲۱۲۱) و ابن ماجه فی سننه، فی كتاب الوصايا، باب لاوصية للوارث، رقم (۲۷۱۲) والدارمی فی سننه، (۵۱۱/۲) فی كتاب الوصايا، باب الوصية للوارث،

رقم (۳۲۶۰) وليس فی واحد من هذه المصادر اللفظ الذى نقله الحافظ عن «السنن» نعم روى أحمد فی

مسنده (۱۷۶/۴، وص ۲۳۸) كنت أخذاً بزمَامِ ناقة رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم..... فكان ما قاله الحافظ، وقد وقع فی

السنن..... سبق قلم، وقد كان يريد أن يكتب، وقد وقع فی مسند أحمد، والله اعلم)۔

خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: چه صحیح دا ده چه دا پخپله د حدیث راوی یعنی حضرت ابوبکره رضی الله عنه دې څخه چه د اسماعیلی په روایت کښې هم په دې حدیث کښې تصریح موجود ده «طلب رسول الله صلی الله علیه و آله من راحلته يوم النحر، وامسكت، اما قال: بخطامها، واما قال: بزمَامها»^(۱) ددې روایت نه یوه فائده دا هم حاصله شوه چه په روایت د باب کښې چه د خطام او زمام په مینځ کښې کوم تردید او شک وارد دې. د حضرت ابوبکره رضی الله عنه د طرفه نه دې بلکه ددوی نه لاتدې د یو راوی د طرفه دې.^(۲)

خطام او زمام دواړه یو دی؟ او که دواړو کښې فرق دې؟ حافظ ابن حجر رحمته الله دواړه مترادف ګرځولی دی. او فرمائیلي نې دی: چه د اوښ په پوزه کښې حلقه اچولې شی په دې حلقه کښې د دواړو طرفه چه کومه رسې ترلې شی. هغه رسې ته «خطام» یا «زمام» وائی.^(۳) صاحب د مختار الصحاح هم د «خطام» تفسیر «زمام» سره کړې دې.^(۴) او بیا د «زمام» تفسیر هم هغه دې. کوم چه اوس پورته مونږ ذکر کړو. نوره اضافه نې دا هم کړې ده چه دې «زمام» (رسې) سره «واګې» هم ترلې شی. او کله کله په واګو باندې د «زمام» اطلاق کولې شی.^(۵)

او د لغت د نورو اصحابو د تشریح نه معلومیږي: چه په «خطام» او «زمام» کښې فرق دې «زمام» هغه نړۍ رسې ته وائی. کوم چه په پوزه کښې اچولې شی. او «خطام» واګو ته وائی.^(۶) والله اعلم.

قوله: قَالَ أَيُّ يَوْمٍ هَذَا أَفَسَكَّنَا حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيَسْتَمِيهِ يَوْمِي اسْمِهِ قَالَ أَلَيْسَ يَوْمَ النَّحْرِ قُلْنَا بَلَى: نَبِي كَرِيم صلی الله علیه و آله تپوس او کړو. دا کومه ورځ ده؟ مونږ خاموش شو. تردې چه مونږ او ګټرله. چه نبي کريم صلی الله علیه و آله به ددې بل څه نوم اوبښائی. نبي کريم صلی الله علیه و آله تپوس او کړو چه آيا دا يوم النحر نه ده؟ مونږ اووئيل. ولې نه ده. په روایت باب کښې تعارض او دفع د تعارض: په روایت باب کښې «سکنا» دې. او د کتاب الحج په روایت کښې «قلنا: الله ورسوله اعلم» دې.^(۷) په ښکاره دې دواړو روایتونو کښې تعارض شان معلومیږي. ددې جواب دا دې چه کیدې شی چه بعضو حضراتو سکوت کړې وی. او بعضو حضراتو «الله ورسوله اعلم» وئيلي وی.

(۱) فتح الباری (۱۵۸۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) مختار الصحاح (ص ۱۸۱) ماده «خطم»۔

(۵) مختار الصحاح (ص ۲۷۵) ماده «زم»۔

(۶) النهاية (۱۵۰۱۲) ماده «خطم»۔

(۷) صحيح بخاری (۲۳۴۱۱) كتاب الحج. باب الخطبة أيام منى. رقم (۱۷۴۱)۔

دا هم کیدې شی. چه په رومی خل و نیلو باندې نې سکوت کړې وی. او په دویم خلی تپوس

کولو باندې نې، «الله ورسوله اعلم»، و نیلې وی. خو دا دواړه جوابونه د احتمال محض په درجه کښې دی. په اصل کښې صحابه کرام رضی الله عنہم «الله ورسوله اعلم»، و نیلې وو. خو دا راوی بعضې ځانې کښې اختصار سره «فسکتا»، سره تعبیر کړو. «ای فسکتا من الجواب» ښکاره ده. چه، «الله ورسوله اعلم»، جواب نه دې. بلکه دا سکوت عن الجواب دې. او جواب الله او د الله تعالی رسول صلی الله علیه و آله طرف ته مفوض (او سپارلې) کېږي. بیا د حضرت ابوبکره رضی الله عنه په روایت کښې خو دا دی. چه صحابه کرام رضی الله عنہم، «الله ورسوله اعلم»، او نیل. او په کتاب الحج کښې د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ په روایت کښې راځي. چه صاحبو رضی الله عنہم په جواب کښې، «یومرهم»، او نیل. (۱) په دې. طریقه دې دواړو روایتونو کښې تعارض شو.

دا تعارض په ډیرو طریقو سره لرې کړې شوې دې:

① اول دا چه نبی کریم صلی الله علیه و آله کله سوال او فرمائیلو. نو بعضو خلکو، «الله ورسوله اعلم»، او نیل او بعضو، «یومرهم»، او نیل. خو دا بعید (او نا مناسب) معلومیږي.

② دویم جواب دا کیدې شی. چه ممکن ده. نبی کریم صلی الله علیه و آله دوه ځل تپوس کړې وی. په رومی خل دې حضراتو، «الله ورسوله اعلم»، و نیلې وی. او په دویم ځل نې، «یومرهم»، و نیلې وی. خو سیاق او طرز د حدیث دا جواب هم لرې (او نا مناسب) گنږي.

③ دریم جواب دا دې. چه کیدې شی. نبی کریم صلی الله علیه و آله دوه ورځې خطبه ورکړې وی. په رومی ورځ خو صحابه کرام رضی الله عنہم، «الله ورسوله اعلم»، و نیلې وی. او په دویمه ورځ د جواب معلومیدو په وجه نې، «یومرهم»، و نیلې وی. خو دا هم بعید معلومیږي.

④ څلورم جواب دا دې. او هم دا اقرب (او مناسب) معلومیږي. چه د حضرت ابوبکره رضی الله عنه روایت مفصل او د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ روایت مختصر او مجمل دې. د حضرت ابوبکره رضی الله عنه

په روایت کښې دا دی. چه نبی کریم صلی الله علیه و آله کله او فرمائیل، «ای یومرهم؟»، نو صحابه کرام رضی الله عنہم، «الله ورسوله اعلم»، او نیل. نبی کریم صلی الله علیه و آله او فرمائیل، «ایس یومرهم؟»، صحابو جواب ورکړو، «هلی»، نو اوس د ټولو مختصر خلاصه دا راووتله چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله په جواب کښې

صحابه کرام رضی الله عنہم، «یومرهم»، او نیل. د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ په روایت کښې اصل مضمون باندې نظر اچولو سره اختصار سره تعبیر کړې شو. او او نیلې شو. چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله په جواب کښې صاحبو رضی الله عنہم، «یومرهم»، او نیل. والله اعلم.

قوله قَالَ فَأَيُّ شَهْرٍ هَذَا فَاسْتَشَارَتْنِي ظَنَنْتُ أَنَّهُ سَيَسْتَمِهُ بِغَيْرِ اسْمِهِ فَقَالَ أَلَيْسَ

بِذِي الْحِجَّةِ قُلْنَا بَلَى: نبی کریم ﷺ تپوس او کرو. چه دا کومه میاشت ده؟ مونې خاموش شو. تردې چه مونې او کنړل. چه ددې میاشت به بل څه نوم او بڼائی. بیا نې تپوس او کرو. چه آیا دا ذوالحجه نه ده؟ مونې او وویل. ولې نه ده. نبی کریم ﷺ سوالات څخه کول. چه صحابه کرام ښه متوجه شی. او د نبی کریم ﷺ خبرې اوریدو دپاره تیار شی.

قوله قَالَ فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ بَيْنَكُمْ حَرَامٌ كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا

فِي شَهْرِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا: نبی کریم ﷺ او فرمائیل. ستاسو وینې، مال او عزت په یو بل باندې داسې حرام دی. لکه څنگه ستاسو ددې ورځې حرمت، ستاسو په دې میاشت کېنې، او ستاسو په دې ښار کېنې (حرام دی). یو اشکال او دهغې جواب: په تشبیه کېنې، ، مشبه به، د... مشبه، نه اقوی وی. دلته مشبه (چه حرمت د وینې او عزت اومال دې) د مشبه به (چه حرمت د ورځې او میاشت او ښار دې) نه اقوی دې؟

ددې جواب دا دې. چه په یو بل جهت سره دلته مشبه به د مشبه نه اقوی دې. هغه دې د حرمت شهرت، ددې خلقو په ذهن کېنې د ورځې او میاشت او ښار حرمت زیات وو. او دا حرمت ددوی په مینځ کېنې معروف او مشهور وو. او د جان ومال او عزت د جاهلیت په خلقو کېنې هیڅ قدر نه وو. یوکس قتل کول، د یوکس مال لوټ کول، د یوکس عزت او حیا اخستل، ددوی د گس لاس کار وو. په دې وجه نبی کریم ﷺ هغوی ته او فرمائیل. چه لکه څنگه تاسو ورځ، میاشت او ښار محترم گنړئ. او په دې کېنې د ظلم نه خان ساتئ. دغه شان دا څیزونه هم حرام او قابل د احترام دی. په دې کېنې هم د ظلم نه خان اوسائئ. (۱) وانته اعلم.

قوله: لِيُبَيِّنَ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ: حاضر دې غائب ته اورسوی.

ددې نه معلومه شوه. چه کوم کس د مسئلې نه خبر وی. هغوی له پکار دی. چه هغوی نې ناخبرو خلقو ته او بڼائی.

قوله: فَإِنَّ الشَّاهِدَ عَسَى أَنْ يُبَيِّنَ مَنْ هُوَ أَوْ عَسَى لَهُ مِنْهُ: څکه ممکن ده چه

حاضر سړي نې یو داسې سړی ته اورسوی. چه هغه ددې خبرې د رسونکي نه زیات یادونکي او پوهیدونکي وی.

هم دا ترجمه الباب دې. یعنی ممکن ده چه نبی کریم ﷺ لره په سترگو کتونکي کس، داسې سړی ته دین اورسوی چه هغه دده نه افهم (زیات پوهیدونکي) او احفظ (زیات یاد ساتونکي) وی. او هم دغه شان شوی دی. د تابعینو په زمانه کېنې بعضي داسې عالمان پیدا

شوی دی چه هغوی د ډیرو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه په حفظ او فهم کښې زیات اوچت وو ددی نه پس هم دا صورت حال پاتې شوې دې چه د تبع تابعینو په دور کښې بعضې داسې عالمان پیدا شو چه هغوی د خان نه په وړاندې طبقه باندې اوچت وو. والله اعلم بالصواب

۱- ((بَابُ الْعِلْمِ قَبْلَ الْقَوْلِ وَالْعَمَلِ))

((يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى «فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» (محمد: ۱۸) قَبْدًا بِالْعِلْمِ ((وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ هُمْ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ وَوَرَّثُوا الْعِلْمَ مَنْ أَعَدَّهُ أَعَدَّ بَعْضُهُمْ وَالْآخَرُ وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ بِهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ)) (وَقَالَ حَلُّ ذِكْرُهُ (أَمَّا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ) (فاطر: ۱۸) وَقَالَ (وَمَا يُفْقَهُ إِلَّا الْعُلَمَاءُ) (النكبات: ۳۳) وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ النَّبِيِّ (الملك: ۱۰) قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ) (الزمر: ۹) وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ((مَنْ يُؤْذِ اللَّهَ بِهِ غَيْرًا يُفْقَهُهُ فِي الدِّينِ وَأَمَّا الْعِلْمُ بِالْعِلْمِ وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ لَوْ وَضَعَهُ الْعَصَمَاءُ عَلَى هَذِهِ وَأَشَارَ إِلَيَّ فَقَاهُ ثُمَّ ظَنَنْتُ أَنِّي أُنْفِدُ كَلِمَةً سَمِعْتُهَا مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قِيلَ أَنْ تُجِيزُوا عَلَيَّ لَا تُفْذِخُنَا وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ (كُونُوا زَيْنِينَ) عُلَمَاءُ قَبْذٍ وَقَالَ الرَّبَّانِيُّ الَّذِي يَرَى النَّاسَ بِصِفَاتِ الْعِلْمِ قَبْلَ كِبَارِهِ))

تیر شوی باب سره مناسبت په تیر شوی باب کښې د مبلغ او سامع ذکر وو چونکه مبلغ (بکس الام) او مبلغ (بقت الام) د علم په ذریعه تعلیم او تعلم باندې قدرت حاصلولي شی په

دې وجه نی دلته د «باب العلم قبل القول والعلم» ترجمه منعقد کړې ده. (۱)
د ترجمه الباب مقصد او د تقدیم قسمونه. تقدم یا خو ذاتاً وی، یا زماناً او یا رتبه وی. په تقدم ذاتی کښې مقدم، د مؤخر نه ذاتاً مخکښی وی. اگرچه د دواړو زمانه یوه وی. لکه د لاس او کنجی حرکت، چه زماناً اتحاد دي. خو ذاتاً د لاس حرکت د کنجی د حرکت نه مقدم دي خکه چه کنجی د لاس په حرکت سره متحرک کیږی.

په تقدم زمانی کښې مقدم، د مؤخر نه د زمانې په اعتبار سره وړاندې وی. لکه د پلار زمانه د خوځی د زمانې نه مقدم ده.

په تقدم رتبی یا په تقدم بالرتبه والشرف کښې مقدم د مؤخر نه په مقام او مرتبه کښې فائق وی. اگرچه د زمانې په اعتبار سره مؤخر ولې نه وی. لکه څنگه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله ته په صحابو باندې فوقیت (او برتری) حاصل وه. اگرچه ډیر صحابه کرام ددوی نه د سن او کال په اعتبار سره مشران وو.

د حضرت عباس رضی الله عنه نه چا تېوس او کړو. «انت اکبر امر رسول الله صلی الله علیه و آله». نو حضرت عباس رضی الله عنه جواب ورکړو. «هو اکبر منی وانا اسن منه»^(۲) یعنیه زمانه لونی دي. او زه د سن او کال په اعتبار

(۱) عمدة القاری (۳۹۱۲)۔

(۲) تهذيب الكمال (۲۲۷/۱۴) وروی أبو زرین: قيل للعباس: أبا أكبر أنت... [بقية حاشية په بل مخ...]

سره د هغوی نه وړاندې یم.

دعامو شارچینو رانې دا ده. چه د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد دا دې. چه علم د حصول په اعتبار سره د قول او عمل نه مقدم دې. مخکښې علم حاصلولې شی. ددې نه پس د عمل نمبر راځی. ددې نه پس د وعظ او تذکیر او د درس تدریس نمبر راځی.

ذاتی اعتبار سره هم علم ته په عمل او قول باندې شرافت حاصل دې. ځکه چه د قول او عمل صحت په نیت باندې موقوف دې. او د نیت صحت په علم باندې موقوف دې. په دې طریقو ښکاره ده. چه علم ته په عمل باندې زماناً هم تقدم حاصل دې. او ددې نه دا هم معلومه شوه. چه علم ته په عمل باندې شرفاً او رتبتاً هم تقدم حاصل دې.

امام بخاری رحمته الله علیه چه په دې باب کښې کوم آیات او آثار وغیره ذکر کړی دی. دوی په هغې باندې مجموعی طور باندې دلالت کوی. او هم دا اقرب معلومیږی.

علامه ابن المنیر رحمته الله علیه فرمائی. چه د امام بخاری رحمته الله علیه ددې باب نه مقصد دا دې. چه علم د قول او عمل د صحت دپاره د شرط په درجه کښې دې. ترکومه پورې چه علم نه وی. تر هغه وخته پورې د قول او عمل اعتبار نه وی. ځکه چه علم د نیت مصحح دې. او نیت د عمل مصحح دې. چونکه دا خبره مشهوره ده. چه د عمل نه بغیر علم نافع نه دې. په دې وجه دې باندې د تنبیه ضرورت پیدا شو. او په ترجمه الباب سره ئې اوښودل. چه علم ذاتاً د قول او عمل نه مقدم دې. (۱) هم دا خبره علامه کرمانی او ابن بطال رحمهما الله فرمایلي ده. (۲)

علامه سندھی رحمته الله علیه فرمائی. چه امام بخاری رحمته الله علیه په دې باب سره د قول او عمل په مقابله کښې د علم د شرف او مرتبې په اعتبار سره مقدم کیدل بیان کړې دې. تقدم زمانی بیانول مقصود نه دی. ځکه چه د باب لاندې کوم څه مذکور دی. د هغې نه تقدم بالشرف والرتبه معلومیږی. (۳)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله علیه فرمائی. چه دلته تقدم زمانی مراد دې. او کوم څه چه د باب لاندې مذکور دی. هغه هم ددې مدعا د اثبات دپاره کافی او واضح دی.

گویا د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد دا وهم لرې کول دی. چه چونکه په علم بلا عمل باندې وعیدونه وارد شوی دی. نو مقصر (کوتاهی کونکی) ته دسره علم حاصلول نه دی پکار. مصنف رحمته الله علیه باب قائمولو سره دا اوښودل. چه ،، علم من حیث هو هو ،، د عمل نه ذاتاً او زماناً مقدم دې. ترکومه پورې چه د عمل نه کولو تعلق دې. نو دا بالکل جدا څیز دې. چه دا موجب د تاوان او د وعیدونو مورد دې. (۴) والله اعلم.

...د تیرمخ بقیه حاشیه [أم النبی ﷺ؟ فقال: هذا أكبر مني و أنا ولدت قبله..... رواء الطیرانی ورجاله رجال الصحیح. انظر مجمع الزوائد (۲۷۰/۹) کتاب المناقب. باب ماجاء فی العباس عم رسول الله ﷺ ومن جمع معه من ولده.]

(۱) فتح الباری (۱۶/۱۱).

(۲) شرح الکرمانی (۲۹۱۲، ۳۰).

(۳) حاشیه السندی علی البخاری (۴۳۱۱).

(۴) تعلیقات لامع الدراری (۱۹۱۲، ۲۰).

قوله: يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿فَاعْلَمُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ﴾ قَبْدًا بِالْعِلْمِ: خكه چه الله تعالى

فرمانی...، نو تاسو پوهه شئ: چه د الله تعالى نه سوا بل خوک معبود نشته...، الله تعالى علم وړاندې بیان کړو.

د امام بخاری رحمته الله علیه پخپل مقصد باندې استدلال: امام بخاری رحمته الله علیه په قول او عمل باندې د علم په تقدم باندې استدلال دپاره دا آیت ذکر کړې دې. او دا استدلال د پوره آیت نه ثابتیږي.

﴿فَاعْلَمُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِدُنْيِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾ (۱) په دې آیت کښې مخکښې د علم ذکر فرمائيلې شوې دې. ددې نه پس دعمل يعنی د استغفار ذکر دې. گویا چه استغفار په زړه سره وی. او که ژبې سره وی. دا به هغه وخت وی. کله چه علم صحیح وی. که علم صحیح نه دې. نو عمل به هم صحیح نه وی.

په دې آیت کښې براه راست خطاب اگرچه نبی کریم صلی الله علیه و آله ته دې. خو دا خطاب د نبی کریم صلی الله علیه و آله امت دپاره هم دې. (۲)

امام سفیان بن عیینة رحمته الله علیه ددې آیت نه دعلم په فضیلت باندې استدلال کړې دې. (۳)

قوله: وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ: بلا شبه عالمان د انبیاء وارثان دي.

د حدیث مذکور تخریج: دا د حضرت ابوالدرداء رضی الله عنه د یو حدیث تکرر ده. چه دا امام احمد. ابوداؤد. ترمذی، دارمی پخپلو کتابونو کښې، او امام بخاری رحمته الله علیه پخپل...، تاریخ کبیر... کښې موصلاً نقل کړې دې. (۴) ددې په سند کښې لږ شان اضطراب دې. (۵) خو حمزه کنانی رحمته الله علیه ددې تحسین فرمائيلې دې. (۶)

د حدیث د مذکور حسی راوړلو مقصد: چونکه امام بخاری رحمته الله علیه دلته ددې د حدیث کیدو تصریح نه ده کړې. په دې وجه دا ددوی په تعالیقو کښې نه شمارلې کیږي. البته ددوي په ترجمه کښې ددې ذکر کول، ددې خبرې دلیل دې. چه ددې اصل موجود دې. د قرآن کریم آیت **﴿ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا﴾** (۷) هم په دې باندې شاهد دې. (۸)

(۱) سورة محمد: (۱۹)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۰/۱)۔

(۳) حلیۃ الاولیاء (۳۰۵/۷) ترجمۃ سفیان بن عیینہ۔

(۴) مسند احمد (۱۹۶/۵) وسنن ابی داؤد، کتاب العلم، باب الحث علی طلب العلم، رقم (۳۶۴۱) و (۳۶۴۲) و جامع ترمذی، کتاب العلم، باب ماجاء فی فضل الفقه علی العبادة، رقم (۲۶۸۲) سنن ابن ماجه، المقدمة، باب فضل العلماء والحث علی طلب العلم، رقم (۲۲۳) وسنن الدارمی (۱۱۰/۱) المقدمة، باب فی فضل العلم والعالم، رقم (۳۴۲) والتاریخ الکبیر (۳۳۷/۸) رقم (۳۲۲۹)۔

(۵) د اضطراباتو د تفصیل دپاره اوگوری: عمدة القاری (۳۹۱۲، ۴۰)۔

(۶) فتح الباری (۱۶۰/۱)۔

(۷) فاطر: (۳۲)۔

(۸) فتح الباری (۱۶۰/۱)۔

ه نبي لقوی او اصطلاحی تعریف په دې حدیث کښې عالمان د انبیاء وارث ګرځولی شوی دی. «انبياء... د... نبی... جمع ده. نبی په لغت کښې خبر ورکونکی ته وائی. او په اصطلاح کښې، نبی... د الله تعالی خبر ورکونکی مخصوص کس ته وائی. دا ښکاره ده. چه خبر ورکونکې هغه وخت خبر ورکولې شی. چه وړاندې نه هغه ته علم وی. د علم نه بغیر خبر ورکول ممکن نه دی. معلومه شوه. چه نبوت من حیث النبوت د صفات علمیه څنو دې. په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه د «العلم قبل القول والعمل» لاندې «وَأَلَّيَ الْفَلَسْطَةُ هُمْ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ» ذکر کړې دې. او فرماینلی نې دی چه د حضرات انبیاء علیهم السلام نه عالمان د علم میراث حاصلوی. د مال دولت میراث نه حاصلوی. هم دا نې په «وَأَنَّ الْأَنْبِيَاءَ لَمْ يورثوا هَيْئاراً ولا درهماً ولا ديناراً» ورواوا العلم» و نیلو سره واضح کړې دې.

چاسره چه څومره علم زیات وی. گویا هغه ته د نبی صلی الله علیه و آله د وراثت نه هم دغومره حصه حاصل شوې ده. دلته په دې ارشاد کښې چه کوم صرف د علم ذکر دې. ددې نه علم صحیح او قوی مراد دې. چه ددې نه پخپله عمل ناشی او صادریری. که یوکس ټول کتابونه رته کړی. او د عمل نه بې پرواه وی. نو هغه د شریعت په اصطلاح کښې علم نه دې. بلکه هغه وبال دې. په دې وجه و نیلې شی. چه علم هغه دې. کوم سره چه خشیت (یره) او تقوی پیدا شی. کله چه خشیت وی. نو عمل به هم دهغې مطابق وی. (۱)

ایا «علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل» حدیث دې؟ عام واعظین «علماء امتی کللیام بنی اسرائیل» د حدیث په طور پیش کوی. خو د سند په اعتبار سره ددې هیڅ ثبوت نشته. د حدیث امامانو علامه دمیری، علامه زرکشی، حافظ ابن حجر عسقلانی، حافظ سخاوی، او ملاعلی قاری رحمته الله علیهم ددې حدیث نه انکار کړې دې. او فرماینلی نې دی. چه ددې هیڅ اصل نشته (۲)

البتة «ان العلماء هم ورثة الانبياء» حدیث، د هغې مضمون او معنی ادا کولې شی. ځکه چه هر کله ددې امت عالمان د انبیاء وارث او ګرځولی شو. نو ددوی به هغه کار وی کوم چه به د بنی اسرائیلو انبیاءو کوو. ځکه چه په بنی اسرائیلو کښې چه به کله یو نبی لارولو. نو د هغه نه پس به الله تعالی دویم نبی تبلیغ دپاره لیږلو. زمونږ د نبی صلی الله علیه و آله دا شان دې. چه ددوی نه پس د بل نوی نبی ضرورت پاتې نشو. البتة د تبلیغ ضرورت شته. الله تعالی دا کار د عالمانو نه واخستلو. نو کوم کار چه به د بنی اسرائیلو انبیاءو کوو. هغه ددې امت عالمان کوی. نو په «العلماء ورثة الانبياء» سره په «علماء امتی کللیام بنی اسرائیل» باندې استدلال کیدلې شی. او و نیلې کیدې شی. چه اگر چه ددې حدیث لفظاً ثبوت نشته. خو دا معنی ثابت دې.

(۱) د... العلماء ورثة الانبياء... والا حدیث جزء دې. او ددې تخریج لږ وړاندې تیر شوې دې. —

(۲) فضل الباری ((۳۷/۲، ۳۸) —

(۳) كشف الخفاء و مزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس (۶۴۱۲). والمصنوع في معرفة الحديث الموضوع (ص ۱۲۳) —

قوله: وَرَوُوا الْعِلْمَ مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَبْطٍ وَافِرٍ: دوی د علم میراث پریخودې دې چاچه دا

حاصل کړو هغه لویه حصه حاصله کړله.

د لفظ «ورثوا» تحقیق دا لفظ د باب تفعیل نه هم کیدې شی او د مجرد نه هم کیدې شی د باب تفعیل نه کیدل راجع دی ځکه چه د روایت سیاق نه هم دا معلومیږي: «ان العلماء هم ورثة الانبياء» ان الانبياء هم یورثوا دینار اولاد رهبا، ولما ورثوا العلم، فمن اخذها به اخذ بحبها وادبها (پ) (الفلفظ للدارمي)

که دا بالتشديد يعنى د باب تفعیل ځنې وی نو ددې ضمير به انبياء طرف ته راجع وی او که بالتخفيف يعنى د باب سمع نه وی نو دا ضمير به علماء طرف ته راجع وی. ()

«مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَبْطٍ وَافِرٍ» دا جمله خبر دې او که امر دې کیدې شی دا جمله معنی هم خبریه وی مطلب دا دې چه چا علم حاصل کړو هغه ډیر لونی دولت حاصل کړو او کیدې شی چه لفظاً خبر وی او معنی امر وی مطلب دا دې چه که یو کس علم حاصل کړی نو هغه له په به شان زیات مقدار کښې حاصلول پکار دی والله اعلم.

قوله: وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ بِهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ: چاچه هغه لاره اختیار کړله په کوم سره چه هغه علم حاصلوی نو الله تعالی به هغه دپاره دجنت لاره آسانه کړی.

ددې حدیث تخریج دا مضمون لکه څنگه چه د حضرت ابوالدرداء رضی الله عنه په روایت کښې وارد شوي دي. () دغه شان د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه هم منقول دي. کوم چه امام مسلم او امام ابوداود رحمهما الله نقل کړي دي: «عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ لَفَسَ عَنْ مُؤْمِنٍ كُرْبَةً مِنْ كُرْبٍ الدُّنْيَا نَفَسَ اللَّهُ عَنْهُ كُرْبَةً مِنْ كُرْبٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَنْ يَسْتَعِزَّ عَلَى مُغِيبٍ يَسْتَعِزَّ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَنْ سَتَرَ مُسْلِمًا سَتَرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ عَوْنُ الْعَمِيدِ مَا كَانَ الْغَمْدُ فِي عَوْنِ أُجَيْبٍ وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَلْتَمِسُ فِيهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ بِهِ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ وَمَا اجْتَمَعَ كُوفِي يَتِيٍّ مِنْ بَنِي إِسْرَءِيلَ إِلَّا رَدَّتْهُمُ عَلَيْهِمُ الشَّيْئَةُ وَغَشِيَتْهُمْ الرُّعْمَةُ وَحَفَّتْهُمْ الْمَلَائِكَةُ وَكَرِهَهُمُ اللَّهُ لِيَمُنَّ عَنْدَهُ وَمَنْ يَتْلَاهُ بِهِ عَمَلَهُ لَمْ يَسْرِعْ بِهِ نَسَهُ» (الفلفظ للمسلم)

() قدسبح تخريج هذا الحديث سابقاً فأرجع إليه.)

(فتح الباری (۱۶۰۱))

() دحضرت ابوالدرداء رضی الله عنه د حدیث تخریج وړاندې د... وان العلماء هم ورثة الانبياء... لاندې تیر شوي دي (صحیح مسلم (۳۴۵۱۲) کتاب الذکر والدعاء والتوبة والإستغفار. باب فضل الإجتماع على تلاوة القرآن وعلى الذکر. و سنن أبی داود. کتاب العلم. باب البحث على طلب العلم. رقم (۳۶۴۳). و جامع الترمذی کتاب العلم. باب فضل طلب العلم. رقم (۲۶۴۶) و کتاب الفرائد. باب (بلا ترجمه. بعد باب ما جاء أنزل القرآن على سبعة أحرف) رقم (۲۹۴۵).

دا حدیث د... من سلك طريقاً... تکرري نه بغیر امام ابوداود پخپل سنن کښې (کتاب العلم..باب فى المعونة للمسلم.. رقم (۴۹۴۶). کښې امام ترمذی رحمته الله علیه بقیه حاشیه په بل مخ....

دا روایت امام بخاری رحمته الله پخپل کتاب کښې درج نکړو ځکه چه ددې په سند کښې معمولی شان اختلاف دې اختلاف دا دې چه دا روایت «الأعمش عن أبي صالح عن أبي هريرة» طریق سره نقل دې اوس په دې کښې کلام دې چه آیا امام اعمش د ابوصالح نه براه راست اوريدلې دې اوکه نه؟ ځکه چه د ابوداؤد او ترمذی په یو یو روایت کښې «حدثنا أبو صالح» دې (۱) چه ددې نه معلومېږی چه د اعمش او ابوصالح په مینځ کښې څوک واسطه شته خو دا روایت امام مسلم رحمته الله په ډیرو طرقو سره نقل کړې دې په هغې کښې د ابواسامه په طریق کښې د «حدثنا أبو صالح عن أبي هريرة» تصریح موجود ده (۲) نو کیدې شی چه اول اعمش په واسطه سره اوريدلې وی او روستو نې بلا واسطه اوريدلې وی وانه اعلم ددې روایت مطلب دا دې چه کوم سړې دعلم د طلب دپاره سعی او کړی او ددې په کوشش کښې لگیا وی الله تعالى به ددې اشتغال بالعلم په وجه دده دپاره دجنت لازمه آسانه کړی ځکه چه کله علم حاصل کړی نو ملکات فاضله به ده ته حاصل شی اعمل صالحه به ده ته معلوم شی د الله تعالی محبت او خشیت به دده په زړه کښې راشی او دا ټول هغه اموز دی چه دا جنت ته بوتلونکی دی په دې وجه به الله تعالى دده دپاره دجنت لازمه آسانه کړی دلته هر ځانې کښې د علم فضیلت راروان دي او دعمل قید مذکور نه دې

قوله وَقَالَ جَلَّ ذِكْرُهُ (إِنَّمَا يُخَشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ) (۳) او الله تعالی

فرمائیلی دی د الله تعالی په بنده گانو کښې د الله تعالی نه عالمان یریري خشیت (یریدل) یو عمل دې دا عمل د علماء، دپاره ثابت کړې شوې دې معلومه شوه چه مخکښې علم راځی بیا د عمل نمبر وی.

مذکوره ایت نه د علم د فضیلت اثبات ددې نه فضیلت د علم هم راوځی ځکه چه خشیت یو مقصودی څیز دې دا د عالمانو دپاره ثابت کړې شوې دې معلومه شوه چه علم ته فضیلت حاصل دې چه د علم نه بغیر دسره مقصود نه حاصلېږی والله اعلم

ایا علم سره خشیت لازم دې؟ دلته دا سوال پیدا کیږی چه بعضي خلق عالمان وی خو په دوی کښې خشیت نه وی؟ ددې جواب دا دې چه دا په حقیقت کښې دسره عالم نه دې.

(مَثَلُ الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الثُّمُولَ ثُمَّ لَا يُحْمِلُوا كَمَثَلِ الْغَنَاءِ يُحْمِلُونَ أَثْقَالًا) (۴)

د تیرمخ بقیه حاشیه [پخپل جامع کښې (کتاب الحدود باب ما جاء فی الستر علی المسلم، رقم ۱۴۲۵، و کتاب البر والصلة، باب ما جاء فی الستر علی المسلم، رقم ۱۹۳۰) کښې هم نقل کړې دي -
(۱) سنن أبی داؤد، کتاب الأدب، باب فی المعونة للمسلم، رقم (۴۹۴۶) و جامع ترمذی، کتاب البر والصلة، باب ما جاء فی الستر علی المسلم، رقم (۱۹۳۰) -
(۲) صحیح مسلم (۳۵۱۲) کتاب الذکر والدعاء، باب فضل الإجتماع علی تلاوة القرآن وعلی الذکر -
(۳) فاطر: (۲۸) -
(۴) الجمعة: (۵) -

دا هم ونیلی شوی دی. چه په دې آیت کښې دا نه دی ونیلی شوی. چه په عالم کښې خښت لازمی دې. بلکه دا ونیلی شوی دی. چه خښت مطلقه کامله که موندلې کېږي نو په عالم کښې به موندلې کېږي.

تنبيه دلته دا وضاحت ضروری دې. چه د عالم کیدو دپاره دا ضروری نه ده. چه کتابونه او وانی او عالم جوړشی. بلکه ضروری داده. چه د یو عالم په صحبت کښې اوسیدلې وی او علم نې حاصل کړې وی. که دهغه نه د کتابونو ونیلوسره حاصل کړې شی. او که د کتابونو نه بغیر دهغه د خبرو او وعظ او نصیحت نه استفاده او کړی. او علم حاصل کړې شی. والله اعلم.

قوله: وَقَالَ (وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعُلَمَاءُ): او وې فرمانیل چه دې بیان کړې شوی مثالونو باندې عالمان پوهیږي. ددې نه هم د علم فضیلت حاصل شو.

قوله: (وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ): او جهنمیان به وانی. که مونږ د اهل علمو پشان اوریدلې. او پوهیدلې. نو د جهنمیانو نه به نه کیدو.

یعنی علم حاصلیږي اوریدو سره، او غور او فکر او تدبیر کولو سره. دوی نه د سماع طریقه اختیار کړله. او نه نې د عقل او غور او فکر طریقه اختیار کړله.

قوله: وَقَالَ (قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ): او وې فرمانیل: چه آیا عالمان او بې علمه برابریدې شی؟!

په دې آیت مبارکه کښې په عالم او غیر عالم کښې څه فرق دې؟ حالاتکه عمل ټول کوی ددې باوجود په عالم او غیر عالم کښې فرق کړې شوې دې. چه دا ددې خبرې دلیل دې. چه علم ته تقدم حاصل دې.

د علماو پشان کښې د ابن درید رحمته الله علیه اشعار: ابن درید رحمته الله علیه د عالمانو پشان کښې یو څو ډیر نه اشعار ونیلی دی: ~

أهلاً وسهلاً بالذين أحبتهم	و اودهم فی الله ذی الاکرام
أهلاً بقوم صالحین ذوی تقی	غز الوجوه و زین کل ملام
یسعون فی طلب الحدیث بعفة	و توقر و سکینه و حیا
لهم المهابه و الجلاله و الثمی	و فضائل جلّت عن الإحصاء
و مداد ما تجری به أقلامهم	ألک و أفضل من دم الشهداء
یا طالبی علم الثبی محمد	ما أتم و سواکم بسواهم

(العنکبوت: ۴۳).

(الملك: ۱۰).

(الزمر: ۹).

(جامع بیان العلم وفضله لابن عبدالبر (۳۷۱) باب تفضیل العلماء علی الشهداء).

قوله وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ يُرِذِ اللَّهَ بِهِ خَيْرٌ أَيْفَقَهُ فِي الدِّينِ: او نبی کریم ﷺ اوفرمانیل: الله تعالى چه د کوم کس سره دخیر اراده فرمائی. هغه ته فقه او دین کښې پوهه ورکوی.

د مذکوره حدیث تخریج دا د حضرت معاویه رضی الله عنه د نقل شوی مرفوع روایت حصه ده. چه ددې تخریج امام بخاری رحمته الله علیه روستو موصلاً کړې دې. (۱) د اکثرو حضراتو په روایت کښې دلته لفظ د... یفقهه... دې. حالانکه د مستملې په روایت کښې... یفهمه... دې. (۲)

ددې دویم روایت تخریج ابن ابی عاصم په... کتاب العلم... کښې کړې دې. (۳) د حدیث مطلب واضح دې چه الله تعالى د چا سره دخیر اراده اوفرمانی. هغه ته علم دین او د دین پوهه ورکوی. او علم چونکه وړاندې راځی. او د عمل نمبر روستو راځی په دې وجه د علم فضیلت او ددې تقدم ثابت شو. والله اعلم.

قوله وَأَمَّا الْعِلْمُ بِاللَّعَلِمِ: او علم خو په زده کولو سره راځی. د مذکوره حدیث تخریج: دا د یو مرفوع حدیث ټکړه ده. چه دا امام طبرانی او ابن ابی عاصم رحمهما الله د حضرت معاویه رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل کړې دې. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ! تَعْلَمُوا، إِنَّا الْعِلْمُ بِالْعِلْمِ، وَالْفَقْهُ بِالْفَقْهِ وَمَنْ يَزِدْهُ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهُهُ فِي الدِّينِ» (۴)

او دا ټکړه د حضرت ابوالدرداء او حضرت عبدالله بن مسعود رحمهما الله نه هم نقل ده. (۵) د ماهر و مفتیانو نه د تربیت مکمل کولو نه بغیر فتوی ورکول صحیح نه دی ددې حدیث په بناء باندې حضرات فقهاو لیکلی دی. چه کوم سړي د فتوی د ماهرینو نه (مفتیانو حضراتو) نه د تربیت مکمل کولو نه بغیر صرف کتابونو کتلو سره فتوی ورکړی. د هغه د خبرې اعتبار نشته. (۶) ځکه چه فتوی ورکول په زده کولو سره راځی.

(۱) اوگوري دوو بابونو نه پس... باب من یرد الله به خیراً یفقهه فی الدین... ددې حدیث پوره تخریج به انشاء الله په مذکوره باب کښې کولې شی. (۲)

(۳) فتح الباری (۱۶۱۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۶۱۱) و تغلیق التعلیق (۷۹۱۲)۔

(۵) فتح الباری (۱۶۱۱) و تغلیق التعلیق (۷۸۱۲)۔

(۶) روی البزار نحوه من حدیث ابن مسعود موقوفاً ورواه ابونعیم الأصبهانی مرفوعاً وفي الباب عن أبي الدرداء وغيره. فتح الباری (۱۶۱۱) وانظر تغلیق التعلیق (۷۸۱۲)۔

(۱) قال ابن عابدین رحمته الله علیه.. وقد رأيت في فتاوى العلامة ابن حجر: سئل في شخص يقرأ و يطالع في الكتب الفقهية بنفسه ولم يكن له شيخ، فيفتي ويعتمد على مطالعته في الكتب. فهل يجوز له ذلك أم لا.. فأجاب بقوله: لا يجوز له الافتاء بوجه من الوجوه. لأنه عامي جاهل لا يدري ما يقول. بل الذي يأخذ العلم عن المشايخ المعشرين لا يجوز له أن يفتي من كتاب ولا من كتابين. قال النووي رحمته الله علیه.. ولا من عشرة؛ فإن العشرة والعشرين قد يعتمدون كلهم على مقالة ضعيفة في المذهب. فلا يجوز تقليدهم [بقية حاشيه به بل مخ.....]

صرف مطالعې سره د جوړ شوی یو محدث دلچسپه واقعه ابن الجوزي رحمه الله یو خانې لیکلی دی چه یو محدث وو. هغوی حدیث ونیلې وو. «دهی من الحلق قبل الصلاة يوم الجمعة» هغه خلقو ته اوونیل چه خلونینت کاله تیر شو. چه زه د جمعې په ورځ د مونځ نه وړاندې سرنه خرایم؟ چا تپوس اوکړو. چه سر ولې نه خړاتي؟ وې ونیل. چه په حدیث کښې د «الحلق یو الجمعة» ممانعت وارد شوې دې. (۲)

په اصل کښې وو، «الحلق»، «بکس العالم البهيمه وفتح اللام» چه دا د... حلقه... جمعه ده دوی چونکه د یو عارف استاذ نه نه وو ونیلې. په دې وجه نې مخکښې لفظی تحریف اوکړو او... حلق... نې... خلق... اوونیل. او ددې نه پس په معنوی غلطی کښې مبتلا شو. دا صرف په دې وجه اوشو. چه دوی په کتاب کتلو علم حاصل کړې وو. د استاذانو او مشانخو نه نې علم نه وو حاصل کړې. (۳)

قوله. وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ لَوْ وَضَعْتُمُ الصَّمَامَةَ عَلَى هَذِهِ وَأَشَارَ إِلَى قَفَاةٍ ثُمَّ ظَنَنْتُ أَنِّي أَنْفَذْتُ كَلِمَةً سَمِعْتُهَا مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قِيلَ أَنْ تُجِزُوا عَلَيَّ لَا تَقْدَحُوا

حضرت ابوذر رضی الله عنه ست طرف ته اشاره اوکړله. اووې فرمائیل. که تاسو په دې باندې توره کیردئ. او زه پوهه شم چه ستاسو زما په ست باندې د تورې چلولو نه وړاندې زه د نبی کریم ﷺ نه اوریدلې شوې یوه خبره اورولې شم. نو زه به دا ضرور اوروم.

...د تیرمخ بقیه حاشیه] فیها، بخلاف الماهر الذي أخذ العلم عن أهله، وصارت له فيه ملكة نفسانية. فإنه يميز الصحيح من غيره، ويعلم المسائل وما يتعلق بها على الوجه المعتد به، فهذا هو الذي يفتي الناس ويصلح أن يكون واسطة بينهم وبين الله تعالى. وأما غيره فيلزمه إذا تسور هذا المنصب الشريف، التعزيز البليغ، و الزجر الشديد الزاجر ذلك لأمثاله عن هذا الأمر القبيح الذي يؤدي إلى مفسد لا تحصى والله تعالى أعلم. انتهى.. شرح عقود رسم المفتي. (ص ۱۵، ۱۶) ضمن مجموعة رسائل ابن عابدين..

(۱) أخرج النسائي في سننه (۱۱۷۱) في كتاب المساجد، باب النهي عن البيع والشراء في المسجد وعن التحلق قبل صلاة الجمعة، من حديث عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما ولفظه.. أن النبي ﷺ نهى عن التحلق يوم الجمعة قبل الصلاة، وعن الشراء والبيع في المسجد. وأخرجه ابوداؤد أيضاً في أبواب الجمعة باب التحلق يوم الجمعة قبل الصلاة، رقم (۱۰۷۹) وابن ماجه في سننه (ص ۷۹) ابواب الجمعة، باب ماجاء في الحلق يوم الجمعة قبل الصلاة..

(۲) نقله ابن الجوزي في «تلبیس ابلیس» (ص ۱۱۵) عن الخطابي، وقد ذكره الخطابي في معالم السنن، (۱۳۱۲) ابواب الجمعة باب التحلق يوم الجمعة قبل الصلاة، رقم (۱۰۴۸)..

(۳) قال الخطيب في الكفاية (ص ۱۶۲، ۱۶۳) و يجب أن يكون حفظه مأخوذاً عن العلماء لا عن الصحف.. وقال سليمان بن موسى: «لا تأخذوا العلم من الصحفيين» وقال ثور بن يزيد: «لا يفتي الناس صفى ولا يقرنهم مصحفى»..

د مذکورہ اثر تخریج د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ دا اثر امام دارمی پخپل سنن کنبی (۱)، ابو نعیم په حلیۃ الاولیاء کنبی (۲)، اسحاق بن راهویه پخپل مسند کنبی، او احمد بن منیع او محمد بن هارون پخپلو خپلو کتابونو کنبی نقل کړې دي (۳).

د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ د حق گوئی او بیباکه واقفې تفصیل ددې قصې تفصل دا دي. چه حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ شام کنبی اوسیدو. دغه وخت حضرت معاویه رضی اللہ عنہ د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د طرفه گورنر وو. د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ مشهوره فتوی وه. چه د ضرورت نه زیات مال او دولت جمع کول جائز نه دی. په دې کنبی به حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ ډیره سختی کوله. او ټول مالداران به یې د آیت (وَالَّذِينَ يَكْنُزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبِئْسَ لَهُم مَّوَدِعُ الْآلِمْةِ) (۴) مصداق ګرځول.

حضرت معاویه رضی اللہ عنہ خلیفه المسلمین حضرت عثمان رضی اللہ عنہ ته ددې خبرو اطلاع ورکړله. هغوی حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ مدینې ته راوغوښتلو. او د داسې قسمه فتوو ورکولو نه یې منع کړو. او پوهه یې کړو. چه ددې نه هسې بیسه اختلاف پیدا کیږي. ددې نه پس د مصلحت په بناء باندې حضرت عثمان رضی اللہ عنہ دوی ته په ریډه کنبی د مقیم کیدو حکم ورکړو. حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ هلته منتقل شو. او هلته ددوی وفات اوشو.

په دې دوران حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ حج دپاره تشریف یوړلو. نو په منی کنبی خلقو ددوی نه د مسئلو تپوسونه شروع کړل. دوی فتوی ورکوله. چه یو سړی اووئیل. چه تاسو د فتوی ورکولو نه، نه وی منع کړې شوې؟ په دې باندې حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ او فرمائیل. چه آیا ته په ما باندې نگران مسلط کړې شوې یې؟ بیا ددې نه پس دوی دا ارشاد او فرمائیلو. کوم چه دلته کنبی منقول دي (۵).

ددې سړی منع کول غلط وو. ځکه چه امیر المؤمنین دوی لره مطلقاً د مسئلو ښودلو نه نه وو منع کړي. بلکه دوی یې د تشدد او خصوصی مسئلو نه منع کړي وو. د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ د کلام مطلب دا دي. چه عالم ته که یوه مسئله هم معلومه وی. او خلقو ته ددې ضرورت وی. نو د داسې سختی او مصیبت په وخت کنبی عزیمت دا دي. چه د مسئلې بیانولو نه منع نشي. په دې اثر کنبی د علم فضیلت او اهمیت طرف ته اشاره ده.

قوله: وَقَوْلُ النَّبِيِّ ﷺ: لِيَبْلُغَ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ: د نبی کریم ﷺ ارشاد دي. چه حاضر دې غائب ته اورسوي. دا عبارت زمونږ د متداول (موجوده) نسخو نه علاوه په نورو نسخو کنبی نشته. ددې عبارت تفسیر او تشریح د تیرشوی باب لاندې تیره شوې ده.

قوله: وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ كُنُوزًا بَيْنَ حُلَمَاءَ فَقَهَاءَ: حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ

(۱) سنن الدارمی (۱۴۶۱) المقدمة، باب البلاغ عن رسول الله ﷺ و تعليم السنن، رقم (۵۴۵)۔

(۲) حلیۃ الاولیاء، وطبقات الاصفیاء (۱۶۰۱۱) ترجمۃ ابی ذر الغفاری (۶)۔

(۳) تغلیق (۸۰۱۲)۔

(۴) التوبه: (۳۴)۔

(۵) فتح الباری (۱۶۱۱)۔

فرمانی چه ربانی جور شی، یعنی حکیم، عالم او فقیه جور شی: د مذکورہ اثر تخریج د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ دا اثر خطیب بغدادی رحمۃ اللہ علیہ پخپل کتاب .. الفقیه والمتفقہ .. (۱) کښي، ابن ابی عاصم رحمۃ اللہ علیہ پخپل .. کتاب العلم .. کښي، (۲) ابن جریر طبری پخپل تفسیر کښي (۳)، او بیهقی په .. شعب الایمان .. کښي (۴) موصولا نقل کړي دي او ابراهیم حربی رحمۃ اللہ علیہ هم دا تفسیر د حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ نه نقل کړي دي. (۵)
د نسخو اختلاف بیا دلته په بعضو نسخو کښي خو د، رڼاچین، تفسیر، حکماء علماء فقهاء، سره منقول دي. (۶) او په بعضو نسخو کښي، علماء فقهاء، وارد دي. (۷) او په بعضو نسخو کښي، حکماء علماء، راغلي دي. (۸)
د، حکمت، معنی .. حکماء، د حکیم جمع ده. دا د حکمت نه ماخوذ دي. د حکمت معنی بعضو حضراتو .. قرآن کریم، او .. فهم قرآن، بیان کړي ده. بعضو حضراتو ددې معنی، نبوت، کړي ده. بعضو، فهم، او بعضو، خشیت، بیان کړي ده. او بعضي حضرات وائی. چه حکمت «إصابة في القول والفعل» ته وائی. (۹)

حافظ ابن جریر طبری رحمۃ اللہ علیہ فرمانی: «....معناه: کأن جميع الأحوال التي قالها القائلون الذين ذكرها قولهم في ذلك داغاً فيها قلنا من ذلك، لأن الإصابة في الأمور إما تكون من فهم بها وعلم ومعرفة، وإذ كان ذلك كذلك، كان البصيص من فهم منه يواضع الصواب في أمور: فهماً عاشياً لله، فقيهاً عالماً، وكانت النتيجة من ألسانه، لأن الأديباء مسددون مفهون وموقنون لإصابة الصواب في الأمور والنهية بعض معاني الحكمة فتاويل الكلام، يؤق الله إصابة الصواب في القول والفعل من يشاء ومن يؤته الله ذلك فقد أتاه عبداً كثيراً»
خلاصه دا چه .. حکمت، په يوه معنی کښي منحصر کول صحيح نه دي. بلکه د قرآن او سنت ټولې خبرې، د عقل او پوهې او بصیرت سره متصف ټول امور حکمت کښي داخل دي. عالم څه ته وائی؟ علما، د علیم جمعه ده. صاحب د علم ته وائی. په ظاهره دلته مقصود هغه

(۱) عمدة القاری (۴۳۱۲) وتغلیق التعليق (۸۰۱۲)۔

(۲) قاله الحافظ في الفتح (۱۶۱۱۱) و تغلیق التعليق (۸۱۱۲) والعینی فی العمدة (۴۳۱۲)۔

(۳) جامع البيان في تفسير القرآن للطبري (۲۳۳۱۳) و تغلیق التعليق (۸۱۱۲)۔

(۴) شعب الایمان (۳۰۰۱۲) رقم (۱۸۵۶)۔

(۵) تغلیق التعليق (۸۱۱۲) وعمدة القاری (۴۳۱۲)۔

(۶) لکه څنگه چه د هندوستان او پاکستان په متداولو نسخو کښي هم دغه شان دي۔

(۷) كما صرح به العینی فی العمدة (۴۳۱۲)۔

(۸) و علی هذه النسخة شرح الحافظ ابن حجر والعینی رحمهما الله. انظر الفتح (۱۶۰۱۱) والعمدة (۴۳۱۲)۔

(۹) جامع البيان للطبري (۶۰۱۳)۔

(۱۰) تفسیر طبری (۶۱۱۳)۔

عالم دی. کوم چه خشیست الهی سره متصف وی. خکه چه حقیقتاً عالم هم هغه دی. ﴿أَتَمَّ يَتَشَى
الله من عبادوا العلوا﴾ (۱)

فقیه خوگ دی؟ فقهاء: د فقیه جمع ده. د فقیه تعریف حضرت حسن بصری رضی الله عنه کړې
دی. ﴿ما الفقیه الزاهد الدنیا، البصیر بدینہ، المداوم علی عبادا ربہ﴾ (۲)
د علماء مطلب حلما: د حلیم جمع ده. حلیم هغه کس ته وائی. کوم چه علمی وقاراو حوصلې
سره متصف وی.

د حضرت عطاء بن یسار رضی الله عنه نه منقول دی. ﴿ما أدوی شیئاً لشیء من العلم﴾ (۳)
د نبی کریم صلی الله علیه و آله یو ارشاد کښې دی. ﴿تعلموا العلم، وتعلموا له السکینه والوقار، وتواضعوا لمن
تتعلمون منه، ولا تکتوا جهاراً العلماء﴾ (۴)

امام لیث بن سعد رضی الله عنه به فرمائیل: ﴿تعلموا العلم قبل العلم﴾ (۵)
قوله: وَيَقَالُ الرَّبَّانِيُّ الَّذِي يُرَبِّي النَّاسَ بِصَغَارِ الْعِلْمِ قَبْلَ كِبَارِهِ: وَنَبِيْلِي
شی. چه،، ربانی،، هغه سړې دی. چه هغه د خلقو د،، کبار علم،، نه وړاندې د،، صغار
علم،، په ذریعه تربیت او کړی.

د ربانی معنی: امام اصمعی او اسماعیلی رحهما الله فرمائی. چه دا د،، رب،، نه ماخوځ
دی. گویا ربانی هغه سړی ته وائی. چه هغه د علم او عمل په سلسله کښې د رب حکم پوره
کړی. (۶)

امام ثعلب رضی الله عنه فرمائی. چه دا د،، تربیت،، نه ماخوځ دی. علماو ته،، ربانی،، خکه وائی. چه
هغوی د علم په ذریعه تربیت کوی. (۷) په دې کښې الف نون د مبالغې دپاره دی. (۸)
بعضو حضراتو د،، ربانی،، تعریف ﴿العالم الراغب فی العلم والدین﴾ کړې دی. (۹) بعضی
حضرات وائی. ﴿الذی یطلب بعلمه وجه الله تعالی﴾ (۱۰)

(۱) فاطر: (۲۸)۔

(۲) حلیۃ الأولیاء (۱۴۷/۲) وسیر أعلام النبلاء (۵۷۶/۴)۔

(۳) جامع بیان العلم وفضله (۱۵۲/۱) باب جامع فی آداب العالم والمتعلم۔

(۴) جامع بیان العلم وفضله (۱۵۱/۱) باب جامع فی آداب العالم والمتعلم۔

(۵) جامع بیان العلم وفضله (۱۵۳/۱)۔

(۶) فتح الباری (۱۶۱/۱) والنهاية (۱۸۱/۲)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) النهاية (۸۱/۲)۔

(۱۰) المصدر السابق۔

او خنې حضرات وائی «العلم العامل المعلم»^(۱)

امام مجاهد رحمته الله فرمائی «الربان: العلم إلى العلم، والفقه: العلم بالسياسة والتدبير، والقيام بأمر

الرحمة وما يصلحهم دنياهم ودينهم»^(۲)

د کبار علم او صفار علم مصداق دلته امام بخاری رحمته الله د بعضو اهل علمو نه چه د ربانی کرم

تفسیر «الذي يربى الناس بصغار العلم قبل كباره» ذکر کړې دې په دې کښې د «کبار علم»

او «صفار علم»، مصداق کښې خلور ا قوله دی: ① «... صفار علم نه مراد جزئیات دی او

د «کبار» نه کلیات، ② «... صفار»، نه فروع مراد دی او د «کبار»، نه اصول.

③ «... صفار»، نه مقدمات او مبادی مراد دی او د «کبار»، نه مقاصد ④ «... صفار» نه

واضحې مسئلې مراد دی او د «کبار»، نه دقیق (باریکې) مسئلې مراد دی. ⑤ «والله اعلم

امام بخاری رحمته الله د مذکوره باب لاندې یو مرفوع حدیث ولې ذکر نکړو؟ د مذکوره باب لاندې

امام بخاری رحمته الله هیڅ یو مرفوع حدیث د خپل شرط مطابق ذکر نکړو. بعضې حضرات

فرمائی: چه امام بخاری رحمته الله بیاض (خالی ځانې) پریخوډې وو چه یو مناسب روایت ملاو

شی نو هغه به اولیکې خو موقعه ملاونشوه. بعضې حضرات فرمائی: چه دوی هیڅ بیاض

وغیره نه وو پریخوډې بلکه کوم آیات او آثار چه مذکور دی هم ددې نه ئې په خپلې مدعی

باندې استدلال کولو باندې اکتفاء کړې ده. ⑥

اشتغال بالعلم د اشتغال بالنوافل نه افضل دې: دلته دا هم ممکن ده چه امام بخاری رحمته الله ددې

ترجمة الباب نه یوې مسئلې طرف ته اشاره کړې وی. هغه مسئله دا ده چه اشتغال بالعلم د

اشتغال بالنوافل نه افضل دې.

په دې مسئله کښې اختلاف: په دې مسئله کښې معمولی شان اختلاف دې د امام ابوحنیفه،

امام مالک، سفیان ثوری، امام شافعی رحمته الله رائي دا ده چه علمی اشتغال په نوافلو کښې د

مشغولیدو نه افضل دې. لکه چه د فقه حنفی په کتابونو کښې دی «طلب العلم والفقه إذا صحت

النية أفضل من جميع أعمال الدين وكذا الإشتغال بزيادة العلم إذا صحت النية، لأنه أهم زُعمًا، لكن شرط أن لا

يدخل نقصان في فرائضه»^(۷)

دغه شان ابن وهب رحمته الله فرمائی «كنث مند مالك بن أوس فجمعت أصلاً الظهر أو العصر، وأنا أقر عليه، و

أطرق العلم بين يديه، فجمعت كتيبي، وقت لأركم، فقال مالك، ما هذا؟ قلت: أقوم للصلاة، قال: إن هذا

(۱) المصدر السابق -

(۲) تفسير الطبري (۲۳۳/۳) -

(۳) فتح الباري (۱۶۲/۱) -

(۴) فتح الباري (۱۶۲/۱) و عمدة القاري (۴۳۱/۲) -

(۵) قاله البزازیة. نقله ابن عابدين فی حاشية رد المحتار (۲۸۹/۵) كتاب الخطر والإباحة -

لعب، فما الذي تمت إليه بأفضل من الذي كنت فيه إذا صحت النية؟»

امام شافعي رحمه الله فرماني: «طلب العلم أفضل من الصلاة النافلة»

امام سفيان ثوري رحمه الله فرماني: «ما من عمل أفضل من طلب العلم إذا صحت النية» أو هم دوى

فرماني: «لا أعلم من العبادة شيئاً أفضل من أن يعلم الناس العلم»

د امام احمد بن حنبل رحمه الله نه تپوس او كړې شو. «أى شيء أحب إليك؟ أجلس بالليل أستم أو أصلي

تلقياً؟ قال: فتسبغ (هكذا في الأصل، ولعل المعنى، فتسبغ مسألة)، تعلم بها أمر دينك، فهو أحب»

خو د امام احمد رحمه الله يو مشهور روایت دا دې چه د فرائضو نه پس اوچته درجه د جهاد

ده لکه چه ابن قدام رحمه الله نقل کړې دی. «قال أبو عبد الله: لا أعلم شيئاً من العمل بعد الفرائض أفضل

من الجهاد»

بهر حال اتمه ثلاثه او جمهور علماء د علم د فضیلت قائل دي. د امام احمد بن حنبل رحمه الله يو

روایت هم دا دي. او ددوی دویم روایت دا دي چه جهاد افضل دي. والله اعلم.

١١- ((بَابُ مَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَخَّاهُ بِالْمَوْعِظَةِ وَالْعِلْمِ كَيْ لَا يَنْفِرُوا))

ما قبل باب سره مناسبت: په ما قبل باب «باب العلم قبل القول والعمل» کښې د علم د حصول

ترغیب او ددې د فضیلت بیان وو. په دې باب کښې د ،، تخول علم،، یعنی د علم په حصول

کښې د رعایت ساتلو ذکر دې چه سترې والې او نفرت پیدا نشي. (١)

په حدیث باب کښې صرف د ،، وعظ،، ذکر دې. په ترجمه الباب کښې د،، علم،، اضافه ولې او کړې

شو؟ امام بخاری رحمه الله په ترجمه الباب کښې «يتغولهم بالموعظة والعلم» فرمانيلی

دي. حالانکه په ترجمه الباب کښې د ،، علم،، ذکر نشته. ددې وجه دا ده چه په حدیث کښې

(١) جامع بیان العلم وفضله (١٢٢١١) رقم (١١٦)۔

(٢) جامع بیان العلم وفضله (١٢٣١١) رقم (١١٨) وحلیه الأولیاء (١١٩١٩) وروی عنه بلفظ آخر: ..لیس بعد

أداء الفرائض شی أفضل من طلب العلم، قیل له. ولا الجهاد فی سبیل الله؟ قال: ..ولا الجهاد فی سبیل الله..

تعلیقات جامع بیان العلم وفضله (١٢٣١١)۔

(٣) جامع بیان العلم وفضله (١٢٤١١) رقم (١١٩)۔

(٤) جامع بیان العلم وفضله (١٢٤١١) رقم (١٢٠)۔

(٥) المجموع شرح المذهب (٢١١١) المقدمة، فصل: فی ترجیح الإشتغال بالعلم عی الصلاة والصیام وغیرهما من

العبادات القاصرة علی فاعلها.۔

(٦) المعنی لابن قدامة (١٢٤١٩) کتاب الجهاد رقم (٧٤١٦)۔

(٧) عمدة القاری (٤٣١٢)۔

اگرچه صرف د، موعظه، ذکر دې، د، علم، ذکر نشته خو چونکه وعظ هم یو قسم علم دې نو مصنف رحمته الله علیه د، دخول بالموعظه، نه دخول بالعلم مستنبط کړې دې او د، والعلم، اضافه نه کړې ده. (۱)

د، کي لا ینفروا، اضافه دغه شان امام بخاری رحمته الله علیه د ترجمه الباب په آخر کښې د، کي لا ینفروا، اضافه کړې ده. دا اگرچه د باب د دویم حدیث نه صراحت سره ثابت دې خو ددې یوه فائده دا حاصله شوه چه د باب په رومبی حدیث کښې د، سامة، تفسیر معلوم شو چه ددې نه مراد نفرت دې په اصل کښې، سامة، سترې کیدو ته وائي او په سترې کیدو باندې نفرت مرتب کیږي په دې وجه ددې تفسیر نفرت سره اوکړې شو. (۲)

د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد ددې ترجمې نه دا دې چه په وعظ و نصیحت او په تعلیم او تبلیغ کښې د سامعینو (اوریدونکو) د طبیعت او سترې کیدو لحاظ ساتل پکار دی. کله چه نشاط (او طبیعت) وی هغه وخت تعلیم او تذکیر (وعظ) کول پکار دی او که نشاط نه وی نو په داسې وخت کښې تعلیم او تذکیر کول پکار نه دی هسې نه چه د علم نه نفرت پیدا شی او د وعظ اوریدو نه طبیعت باندې بوج شی.

حدیث باب

۸- ((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ قَالَ أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ أَبِي وَائِلٍ عَنْ أَنَسِ مَسْعُودٍ (۳) قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَحُولُنَا بِالْمَوْعِظَةِ فِي الْأَيَّامِ كَرَاهَةَ السَّامَةِ عَلَيْنَا)) [۶۰۴۸، ۷۰]

رجال الحديث

① محمد بن يوسف: دا محمد بن يوسف بن واقد ضبی فریابی (کس الفاعل وسكون راء و همثنا تحت، و یوحده) رحمته الله علیه دې ابو عبدالله ددوی کنیت دې. (۵)
دوی د یونس بن ابی اسحاق، فطر بن خلیفه، اسرائیل بن یونس بن ابی اسحاق، ابراهیم بن ابی عبده، امام اوزاعی، مالک بن مغول، سفیان بن عیینه او خاص طور باندې د سفیان

(۱) فتح الباری (۱۶۲۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۲۱)۔

(۳) قوله: وعن ابن مسعود.. الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۱۶۱۱) كتاب العلم. باب من جعل لأهل العلم أياماً معلومة. رقم (۷۰) وفي (۹۴۹۱۲) كتاب الدعوات. باب الموعظة ساعة بعد ساعة. رقم (۶۴۱۱) ومسلم في صحيحه (۳۷۷۱۲) كتاب صفة المنافقين. باب الإقتصاد في الموعظة. والترمذي في جامعه. في كتاب الأدب. باب ما جاء في الفصاحة والبيان. رقم (۲۸۵۵)۔

(۴) المغني (ص ۶۱)۔

(۵) تهذيب الكمال (۵۲۱۲۷، ۵۳)۔

نوری رحمته نه د حدیثو علم حاصل کړې دي. ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، امام احمد بن حنبل، محمد بن یحیی زهلی، اسحاق کوسج، احمد بن عبدالله عجلې، سلمه بن شبيب، محمد بن مسلم بن واره رحمته وغيره حضرات دي. (۱)

امام احمد بن حنبل رحمته فرماني: «كان الفرير في رجل صالحاً» رحمته
امام يحيى بن معين رحمته فرماني: چه فریایی د مؤمل بن اسماعیل، عبيدالله بن موسی، قبيصه او عبدالرزاق پشان، ثقه، دي. (۲)

امام بخاری رحمته فرماني: «حدثنا محمد بن يوسف وكان من افضل اهل زمانه....» رحمته

ابو حاتم رحمته فرماني: «، صدوق ثقة،» رحمته

امام نسائي رحمته فرماني: «، ثقة،» رحمته

امام عجلې رحمته فرماني: «، ثقة،» رحمته

ددې توثیقاتو په مقابلې کښې بعضو حضراتو ددوی په بعضو احادیثو باندې کلام کړې دي. لکه چه ابن عدی رحمته فرماني: «له من الثوري افرادات» رحمته

دغه شان امام عجلې رحمته ددوی د توثیق کولو نه پس فرماني: «وقال بعض المهذبيين، أعطأ محمد بن يوسف في عشرين ومائة حديث من حديث سفیان» رحمته

دغه شان امام ابن معين رحمته ددوی یو حدیث ذکر کړې دي. او فرمانيلی نې دي: «هذه باطل» رحمته
خو حافظ ذهبی رحمته د ابن عدی قول نقل کړې دي. او فرمانيلی نې دي: «قلت: لعله لازمة

مدّة، فلا ينكر له أن ينفرد من ذلك المصحح» رحمته

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۵۳۱۲۷-۵۵) وسیر أعلام النبلاء (۱۱۴۱۰، ۱۱۵) _

(۲) تهذيب الكمال (۵۶۱۲۷) _

(۳) تاريخ الدارمی عن يحيى بن معين (ص ۶۳) رقم (۱۰۱) _

(۴) تهذيب الكمال (۵۷۱۲۷) _

(۵) تهذيب الكمال (۵۸۱۲۷) _

(۶) سير أعلام النبلاء (۱۱۶۱۰) _

(۷) سير أعلام النبلاء (۱۱۶۱۰) و تهذيب الكمال (۵۹۱۲۷) _

(۸) الكامل لابن عدی (۲۳۲۱۶) _

(۹) تهذيب الكمال (۵۹۱۲۷) _

(۱۰) هدى الساری (ص ۴۴۲) _

(۱۱) ميزان الاعتدال (۷۱۱۴) رقم (۸۳۴۰) _

او حافظ ابن حجر رحمته الله د ابن عدی او عجلې وغيره کلام نقل کولو نه پس فرمائی: «استد»
البخاری رحمته الله اتالی احادیث و میز رحمته الله

خلاصه دا ده، چه د حدیثو جمهورو عالمانو ددوی توثیق کړې دې تردې چه دکومو حضراتو نه په دوی باندې کلام منقول دې هغوی هم ددوی توثیق کوی. (۱) او کوم حضرات چه کلام کوی هغوی ددوی په یو خو حدیثونو باندې کلام کوی په ټولو باندې نه کوی. بیا خصوصاً د صحیح بخاری په احادیثو باندې په دې وجه کلام نشی کیدې. چه هغه د امام بخاری رحمته الله براه راست (بلا واسطه) شیخ دې. او په بعضو مقاماتو کښې یوې واسطې سره حدیث نقل کوی. نو دوی ته چونکه د خپل شیخ په صحیح او سقیم (متکلم فیه) روایاتو باندې علم شته په دې وجه دوی د انتقاء او انتخاب او تمیز نه پس حدیث نقل کوی. والله اعلم.
یوه اهمه فائده علامه کرمانی رحمته الله په دې مقام باندې فرمایلی دی. چه د حدیث باب په دې سند کښې د ،، محمد بن یوسف ،، نه ،، محمد بن یوسف بیکنندی ،، مراد دې چه دده کنیت ابو احمد دې. (۲)

علامه عینی، حافظ ابن حجر او علامه قسطلانی رحمته الله دده تردید کړې دې. اولیکلی نې دی. چه دلته محمد بن یوسف فریابی مراد دې. او دا قاعده نې نقل کړې ده. چه کوم ځانې کښې امام بخاری رحمته الله مطلقاً محمد بن یوسف فرمائی. او نسبت نه ذکر کوی. هلته ،، فریابی ،، مراد وی. اگر چه دوی د ،، بیکنندی ،، نه هم روایت کړې دې. (۳)

⑦ **سفیان:** دا مشهور امام سفیان بن سعید ثوری رحمته الله ددوی حالات د کتاب الایمان «باب علامة المتفق» لاندې تیر شوی دی. (۴)

فائده: یاد ساتي: چه امام احمد رحمته الله دا حدیث پخپل مسند کښې د ابن عیینه نه نقل کړې دې. (۵) خو دلته سفیان ثوری مراد دې. ځکه چه فریابی اگر چه د دواړو شاگرد دې. خو چونکه سفیان ثوری رحمته الله سره دوی کافی ولخت تیر کړې وو. په دې وجه چه کله د ثوری نه روایت کوی. نو مطلقاً نې ذکر کوی. نو فریابی چه کوم ځانې کښې ،، سفیان ،، د نسبت نه بغیر

(۱) هدی الساری (۴۴۲)۔

(۲) د ابن معین او عجلې رحمهما الله توثیقات خو پورته نقل کړې شوی دی. ابن عدی رحمته الله فرمائی: «وقد قدم الفريابي في سفیان الثوري على جماعة مثل عبد الرزاق و نظرائه. وقالوا: الفريابي أعلم بالثوري منهم..... والفريابي فيما تبين: هو صدوق لا بأس به. الكامل (۲۳۲۱۶)۔

(۳) شرح الكرمانی (۳۲۱۲)۔

(۴) عمدة القاری (۴۴۱۲) و فتح الباری (۱۶۲۱۱) و إرشاد الساری (۱۶۸۱۱)۔

(۵) کشف الباری (۲۷۸۱۲)۔

(۶) مسند أحمد (۳۷۷۱۱) وفيه: حدثنا عبدالله و حدثني أبي. ثنا سفیان..... و معلوم أن أحمد لم يرو عن الثوري. وإنما روى عن ابن عيينه. فإن ميلاده في سنة ۱۶۴هـ وقد توفي الثوري في ۱۶۱هـ. انظر حلية الأولياء (۱۶۳، ۱۶۱/۹)۔

ذکر کری. هلته به سفیان ثوری رحمۃ اللہ علیہ مراد وی. (۱)

⑤ الاعمش: دا مشهور امام حدیث، ابو محمد سلیمان بن مهران الاعمش الکوفی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی حالات د کتاب الایمان «باب قلم دون قلم» لاندی تیر شوی دی. (۲)

⑥ ابووائل: دا مشهور مخضرم تابعی حضرت ابووائل شقیق بن سلمه اسدی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی حالات هم د کتاب الایمان «باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله وهو لا يشعر» لاندی تیر شوی دی. (۳)

⑦ حضرت عبداللہ بن مسعود رحمۃ اللہ علیہ: د حضرت عبداللہ بن مسعود رحمۃ اللہ علیہ حالات هم د کتاب الایمان «باب قلم دون قلم» لاندی تیر شوی دی. (۴)

قوله: قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَخَوَّلُنَا بِالْمَوْعِظَةِ فِي الْأَيَّامِ

كِرَاهَةِ السَّامَةِ عَلَيْنَا: حضرت عبداللہ بن مسعود رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم به مختلفو ورخو کنبی مونہ تہ د نصیحت فرمائیلو دپارہ زمونہ د احوال و رعایت ساتلو. ددی خطرہ نہ چہ مونہ ستری نشو. زمونہ طبیعت کنبی نفرت پیدا نشی.

د «یتخولنا» معنی: «یتخولنا»، د تخول نہ مشتق دی. ددی معنی اصلاح کول او حفاظت کول دی. (۵) «المتخول: المتعهد».

علامہ خطابی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «الغائل: القائم بالأمور المتعهد له، ويقال: فلان غائل مال، وغال مال، إذا كان حسن القيام عليه» (۶)

امام اصمعی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چہ دا لفظ «یتخولنا»، دی. (۷) د «تغون»، معنی هم .. تعهد .. او نگرانی کول دی. (۸) ددی ماخذ، خیانت، دی. او د «تغون»، معنی، «اجتناب الخيانة»، ده. لکه چہ ونیلې شی، «تحنث»، او «تأثم»، «أى اجتناب الحنث والإثم» گویا په دې کنبی د «تجنب»، خاصیت موجود دی. (۹)

(۱) فتح الباری (۱۶۲/۱) وعمدة القاری (۴۴۱۲)۔

(۲) کشف الباری (۲۵۱۱۲)۔

(۳) کشف الباری (۵۵۹۱۲)۔

(۴) کشف الباری (۲۵۷۱۲)۔

(۵) قال فی النہایة (۸۸۱۲): «یتخولنا.. یتعهدنا. من قولهم: فلان غائل مال. وهو الذی یصلحه ویقوم به»۔

(۶) غریب الحدیث للخطابی (۴۳۷۱۲) و اعلام الحدیث (۱۹۴۱۱)۔

(۷) النہایة (۸۸۱۲) وعمدة القاری (۴۵۱۲)۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) فتح الباری (۱۶۲/۱)۔

فرمانی چه ابو عمرو بن العلاء رحمہ اللہ کله د امام اعمش نه ،، یتخولنا ،، روایت کول واوریدل نو وې و نیل چه دا باللام نه دې بلکه بالنون دې امام اعمش رحمہ اللہ ددوی خبرې طرف نه هیه توجه ورنکړله. (۱)

دغه شان ابو عبید هروی رحمہ اللہ په .. کتاب الغریبین .. کښې د ابو عمرو شیبانی نه نقل کړی دی هغوی به فرمانیل چه صحیح لفظ ،، یتخولنا ،، (بالعلم المهمة واللامدې چه ددې معنی ده. «یتطلب أحوالنا التي تنشط فيها للمهمة»)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمانی چه روایتاً ،، یتخولنا ،، (بالعلم المهمة وباللام) صحیح دې خاص طور په دې وجه هم چه امام اعمش ددې په روایت کولو کښې متفرد نه دې په راروان باب کښې ددوی متابعت منصور کوی. اگرچه نورې دواړه کلمې هم د معنی په لحاظ صحیح دی. خو کله چه د ،، یتخولنا ،، معنی هم صحیح ده. او لفظاً هم دا اصح دې نو په دې باندې هیه اعتراض کول پکار نه دی. (۲)

قوله: كَرَاهَةِ السَّامَةِ عَلَيْنَا : دا مفعول له دې. یعنی په مونږ باندې ستړی کیدل راتلل به نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه خوښولو په دې وجه به ئې زمونږ د طبیعتونو رعایت ساتلو.

،، علینا ،، یا خو ،، الطارئة ،، محذوف سره متعلق دې. چه دا به د ،، السامة ،، صفت وی. یعنی «كرَاهَةِ السَّامَةِ الطَّارِئَةِ عَلَيْنَا» یا داسې اوو نیلې شی. چه په ،، سامة ،، کښې چونکه د ،، مشقت .. معنی موجود ده. په دې وجه دا ،، علی .. سره متعدی کړې شوې دې. او اصل صله محذوف ده. چه هغه ،، من الموهمة ،، دې. اوس به تقدیر د عبارت دا وی «كرَاهَةِ السَّامَةِ مِنَ المَوْهَمَةِ الشَّائِئَةِ عَلَيْنَا» (۳)

د حدیث باب ترجمة الباب سره مطابقت. د حدیث باب ترجمة الباب سره منطبق کیدل ښکاره دی. ځکه چه په ترجمه کښې د ،، تغول بالموهمة ،، ذکر دې. او په حدیث باب کښې دا صراحت سره مذکور دې. او په ترجمه کښې ،، کی لاینفروا ،، دې. په دې جزء باندې د حدیث جمله «كرَاهَةِ السَّامَةِ عَلَيْنَا» دلالت کوی. ځکه چه ستړی کیدو باندې نفرت مرتب کیږی. گویا امام بخاری رحمہ اللہ د ،، سامة ،، تفسیر په ترجمه الباب کښې ذکر کړې دې. چه ددې نه نفرت مراد دې. ،، کما یتناسباها ،،

(۱) فتح الباری (۱۶۲/۱، ۱۶۳)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۳/۱) وعمدة القاری (۴۵۱۲)۔

(۳) فتح الباری (۱۶۳/۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۶۳/۱)۔

دا هم کیدی شی چه امام بخاری رحمته الله د ترجمه الباب دومین حصه یعنی «تغییل بالمیطة والعلم» ددې حدیث نه ثابت کړې وی او دویمه حصه «کی لا تنهوا»، نه د راروان حدیث نه ثابت کړې وی چه په هغې کښې ذکر دی «یسهوا ولا تعسروا و یسهوا ولا تنهوا» و الله اعلم.

حدیث باب

«(عَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الثَّيَّابِ عَنْ أَنَسٍ (۱) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يَتَمَرُوا وَلَا تَعْتَمِرُوا وَيَتَمَرُوا وَلَا تَتَفَرَّوْا)» [۴۴۴]

رجال الحديث

① محمد بن بشار: دا د حدیثو مشهور امام محمد بن بشار بن عثمان عبدي بصری رحمته الله دې ابوبکر ددوی کښت دې بندار ددوی لقب دې. (۲) د بندار معنی حافظ ده چونکه دې پخپله زمانه کښې د خپل وطن د حدیثونو حافظ او جامع وو په دې وجه ددوی لقب بندار شو. (۳)

دوی د یزید بن زریع، معتمر بن سلیمان، عبدالعزیز بن عبدالصمد العمی، محمد بن جعفر غندر، بهز بن اسد، جعفر بن عون، حجاج بن مهال، روح بن عباده، ابوعاصم النبیل، عبدالرحمن بن مهدی، عفان بن مسلم، محمد بن عبدالرحمان الطفاوی، محمد بن عرعره، مکی بن ابراهیم، وکیع بن الجراح، یحی بن سعید القطان، او ابوداؤد طبرسی رحمته الله وغیره نه حدیثونه روایت کړي دی.

ددوی نه روایت کونکو کښې اصحاب د اصول سته، ابراهیم حربی، یقی بن مخلد، ابو حاتم محمد بن ادريس الرازی، محمد بن اسحاق بن خزیمه، ابوزرعه، ابوالعباس السراج او زکریا ساجی رحمته الله وغیره دی. (۴)

امام عجلې رحمته الله فرماني: «بندار بصری، ثقه، کثیر الحديث» (۵)

(۱) قوله:..عن أنس.. الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۹۰۵/۲) في كتاب الأدب. باب قول النبي ﷺ: يسروا ولا تعسروا. رقم (۶۱۲۵) ومسلم في صحيحه (۸۳۱۲) في كتاب الجهاد والسير. باب تأمير الإمام الأمراء على البعث ووصية إياهم بأداب الغزو وغيرها.)

(۲) تهذيب الكمال (۵۱۱۲۴)

(۳) تهذيب الكمال (۵۱۱۲۴) وسير اعلام النبلاء (۱۴۴۱۱۳)

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۵۱۱۲۴-۵۱۴) وسير اعلام النبلاء (۱۴۵، ۱۴۴۱۱۲)

(۵) تهذيب الكمال (۵۱۷۱۲۴) و سير اعلام النبلاء (۱۴۶۱۱۲)

امام ابن خزیمه رحمہ اللہ پخپل کتاب التوحید کتب فرمائی: «أعبدنا إماماً أهل زمانه في العلم والأعمال محمد بن بشار...»^(۱)

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: «صدوق»^(۲)

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: «صالح لا بأس به»^(۳)

امام ابن حبان رحمہ اللہ فرمائی: «وكان ممن يحفظ حديثه ويقرؤه من حفظه»^(۴)

مسلم بن قاسم رحمہ اللہ فرمائی: «وكان ثقة مشهوراً»^(۵)

امام دارقطنی رحمہ اللہ فرمائی: «من الحفاظ الأثبات»^(۶)

البتہ عمرو بن علی الفلاس نہ منقول دی۔ چہ ہفوی بہ دمحمد بن بشار رحمہ اللہ تکذیب کولو۔^(۷)

خو محدثینو ددوی تکذیب نہ دی قبول کری۔ لکہ چہ حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی: «ما أصل أحد إلى تكذيبه ليقنعهم أن ينداراً صادق أمين»^(۸)

دغہ شان عبداللہ بن الدورقی فرمائی: «كنا عند ابن معين، وجرى ذكر يندار، فرأيت يبي لا يعا به ويستضعفه»^(۹) او ابن الدورقی فرمائی: «ورأيت القواريري لا يرضاه»^(۱۰)

خو عالمانو دا جرح ہم نہ دی قبول کری۔ لکہ چہ ابوالفتح ازدي رحمہ اللہ فرمائی: «يندار كتب الناس عنه، وقبلوه، وليس قول يبي والقواريري مما يجرحه، وما رأيت ذكره إلا بخير وصدوق»^(۱۱)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ د يحيي بن معين او د قواريري پہ طرز عمل باندی تبصرہ کری دہ او فرمائی: «يبي دى...»^(۱۲)

(۱) سير أعلام النبلاء (۱۴۵۱۲)۔

(۲) تهذيب الكمال (۵۱۷۲۴)۔ وسير أعلام النبلاء (۱۴۶۱۲)۔

(۳) تهذيب الكمال (۵۱۷۲۴) وسير أعلام النبلاء (۱۴۷۱۲)۔

(۴) الثقات لابن حبان (۱۱۱۹)۔

(۵) تهذيب التهذيب (۷۲۱۹)۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) ميزان الاعتدال (۴۹۰۱۳) وسير أعلام النبلاء (۱۴۷۱۲) وتهذيب الكمال (۵۱۵۱۲۴)۔

(۸) ميزان الاعتدال (۴۹۰۱۳) وقال الحافظ في هدى السارى (ص ۴۳۷)۔ و وضعه عمرو بن عى الفلاس، ولم يذكر سبب ذلك، فما عرجوا على تجربته۔

(۹) تهذيب الكمال (۵۱۵۱۲۴) ۵۱۶ وسير أعلام النبلاء (۱۴۷۱۲)۔

(۱۰) المصدر السابق۔

(۱۱) المصدر السابق۔

(۱۲) ميزان الاعتدال (۴۹۰۱۳)۔

دغه شان د علی بن المدینی رحمته خوږې عبدالله فرمائی. چه ما د خپل پلار نه د «هندارمن ابن مهدی، من ابی بکر بن عیاش، من حاصم بن زید، من عبدالله، من النبی صلی الله علیه و آله : تسخروا فلان فی السحور بركة» په باره کښې تپوس اوکړو. نو علی بن المدینی رحمته او فرمایل: «هذا کذب حدثی ابوداؤد موقوفاً» او بیا دوی ددې سخت انکار اوکړو. (۲)

خو ښکاره ده. چه دا جرح هم هیڅ قابل اعتناء (او قابل اعتبار) نه ده ځکه چه ① اول خو ددې حدیث متن مرفوعاً صحیح سند سره ثابت دي. (۳)

② دویمه دا چه پخپله امام علی بن المدینی دا موقوفاً روایت کوی. (۴)

③ او دریمه دا خبره هم ممکن ده. چه علی بن المدینی دلته د... کذب... کوم لفظ استعمال کړې دي. دا د... خطاء... په معنی کښې وی. ځکه چه اهل حجاز دا د... خطاء... په معنی کښې استعمالوی. چه ددې تصریح ابن الانباری رحمته کړې ده. (۵)

نو د علی بن المدینی رحمته، «هذا کذب»، وئیل، ددوی په تکذیب باندې قطعی نه دي بلکه خطاء باندې محمول دي. او ښکاره خبره ده. چه د یوې نیمې خطایی نه څوک هم نشي بچ کیدی. او نه د داسې قسمه خطایانو په وجه یو راوی مجروح کیدی شی. خاص طور باندې هغه راوی په کوم چه د اصول سته مصنفینو اعتماد کړې وی. او د پوره امت عالمانو دا حجت گرځولې وی. والله اعلم.

(۱) أخرج بهذا السند النسائي في سننه (۳۰۳۱) كتاب الصيام. باب الحث على السحور. وقال: وقفه عبيد الله بن سعيد. ثم ذكر حديث عبيد الله بن سعيد.

(۲) تهذيب الكمال (۵۱۵۱۲۴) وسير أعلام النبلاء (۱۴۷۱۱۲).

(۳) هذا الحديث أخرجه البخاري في صحيحه (۲۵۷۱۱) كتاب الصوم. باب بركة السحور من غير إيجاب. رقم (۱۹۲۳) و مسلم في صحيحه (۳۵۰۱۱) كتاب الصيام. باب فضل السحور وتأكيده استحبابه. رقم (۱۰۹۵) والنسائي في سننه (۳۰۳۱) كتاب الصيام باب الحث في السحور. والترمذي في جامعه في كتاب الصوم. باب ماجاء في فضل السحور... رقم (۷۰۸) كلهم من حديث أنس رضي الله عنه وقال الترمذي: وفي الباب عن أبي هريرة. وعبد الله بن مسعود. و جابر بن عبد الله. و ابن عباس. و عمرو بن العاص. والعرباض بن سارية. وعتبة بن عبد الله. و أبي الدرداء رضي الله عنه.

(۴) وقد رواه عبيد الله بن سعيد، شيخ النسائي أيضاً موقوفاً كما سبق تخريجه.

(۵) قال المرتضى الزبيدي رحمته في تاج العروس (۴۵۱۱۱): قال ابن الانباري. إن الكذب ينقسم إلى خمسة أقسام: إحداها تغيير الحاكما ما يسمع. وقوله مالا يعلم نقله و رواية... الثاني: أن يقول قولاً يشبه الكذب ولا يقصد به إلا الحق... الثالث: بمعنى الخطأ. وهو كثير في كلامهم... والرابع: البطول. كذب الرجل: بمعنى بطل عليه أمه وما رجاء... والخامس: بمعنى الإغراء... وعلى الثالث (أي بمعنى الخطأ) خرجوا حديث صلاة الوتر:.. كذب أبو محمد.. أي خطأ. و في التوشيح: أهل الحجاز يقولون: كذبت بمعنى.. أخطأت. وقد تبعهم فيه بقية الناس....

د محمد بن بشار رحمته وفات په ۲۵۲ هـ کښې شوې دي. (۱)، رحمته تعال رحمه واسعة، _

- (۱) یحیی بن سعید: دا مشهور امام سعید بن یحیی بن سعید بن فروخ القطان تمیمی رحمته دي ددوی حالات د کتاب الایمان «باب من الإيمان أن يحب لأبيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دي. (۲)
- (۲) شعبه: دا امام شعبه بن الحجاج رحمته دي ددوی حالات هم مختصر د کتاب الایمان «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندې تیر شوی دي. (۳)

- (۳) أبو التياح: دا أبو التياح (بفتح المشاة الفوقاية وتشديد التحتانية، وآخره حاء مهمله) یزید بن حمید ضبعی بصری رحمته دي. (۴)
- دوی د حضرت انس بن مالک، عبدالله بن الحارث بن نوفل رحمته نه علاوه د ابو عثمان نهدي، مطرف بن عبدالله بن الشخير، ابومجلز، ابوزرعه بجلی، او حسن بصری رحمته وغیره نه حدیثونه روایت کوي. ددوی نه په روایت کونکو کښې سعید بن ابی عروب، شعبه، همام، حماد بن سلمه، حماد بن یزید، اسماعیل بن علیه او ابو هلال راسبی رحمته وغیره حضرات دي. (۵)

امام احمد رحمته فرماني، «ثبت ثقة ثقة»، (۶)

امام یحیی بن معین، ابوزرعه، نسائی رحمته فرماني، «ثقة»، (۷)

امام علی بن المدینی رحمته فرماني، «معروف»، (۸)

امام ابوحاتم رحمته فرماني، «صال»، (۹)

ابن حبان رحمته دوی لره په .. کتاب الثقات .. کښې ذکر کړې دي. (۱۰)

ابن سعد رحمته فرماني «وكان ثقة وله أحاديث»، (۱۱)

(۱) تهذيب الكمال (۵۱۸/۲۴) _

(۲) كشف الباري (۲۱۲) _

(۳) كشف الباري (۶۷۸/۱) _

(۴) فتح الباري (۱۶۳/۱) _

(۵) تهذيب الكمال (۱۰۹/۳۲) _

(۶) د شیوخ او تلامذه دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۱۰۹/۳۲، ۱۱۰) وسیر اعلام النبلاء (۲۵۱/۵) _

(۷) تهذيب الكمال (۱۱۰/۳۲) وسیر اعلام النبلاء (۲۵۲/۵) _

(۸) تهذيب الكمال (۱۱۰/۳۲، ۱۱۱) _

(۹) المصدر السابق _

(۱۰) المصدر السابق _

(۱۱) الثقات لابن حبان (۵۳۴/۵) _

(۱۲) الطبقات لابن سعد (۲۳۸/۷) _

امام حاکم رحمه الله به .. تاریخ نيسابور .. کتب ليکي ،، ثقة مامون ،،

ددوی وفات ۱۲۸ هـ کتبې شوې دې. (۲) ،، رحمه الله واسعاً ،،

⑤ انس رضي الله عنه: د حضرت انس بن مالك رضي الله عنه حالات په كتاب الايمان کتبې د «باب من الإيمان أن يحب لأبيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۳)

قوله قَالَ يَسْتَرُوا وَلَا تَعْتَبُوا وَيَسْتَرُوا وَلَا تَنْفَرُوا: نبی کریم ﷺ او فرمائیل چه آسانی کوی سختی مه کوی خوشخبری ورکوی. نفرت مه پیدا کوی.

د عبارت تشریح: امام نووی رحمه الله فرماني چه د ،، یستروا ،، نه پس د ،، لا تعتروا ،، د تصریح فائده دا ده. که چرې یوکس سره صرف یو خل د ،، یسر ،، معامله شوې وی او خوځو خله د ،، عسر ،، شوې وی نو په هغه به هم ،، یسروا ،، صادقېږي. اوس ،، لا تعتروا ،، فرمانیلو سره نې د ،، تعسروا لې جميع الأحوال ،، نفی او کړله. هم دا خبره د ،، یستروا ،، نه پس د ،، لا تنفروا ،، اضافه کتبې هم ده. (۴)

د ،، تبشیر ،، په مقابل کتبې د ،، تنفیر ،، راوړلو نکته حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه د ،، یسر ،، او ،، عسر ،، په مینځ کتبې خو تقابل شته خو د ،، تبشیر ،، او ،، تنفیر ،، په مینځ کتبې تقابل نشته. د ،، تبشیر ،، مقابله ،، انذار ،، سره ده. نو دلته د ،، تنفیر ،، په ځای د ،، انذار ،، ذکر کول پکار وو. (۵)

ددې جواب پخپله حافظ رحمه الله ورکړې دي چه چونکه په ابتداء د تعلیم کتبې ،، انذار ،، چه دا په حقیقت کتبې اخبار بالشر دي موجب د تنفیر وی. په دې وجه دلته د ،، بشارت ،، په مقابله کتبې ،، نفرت ،، ذکر شوې دي. (۶) او ،، تسکین ،، د ،، تنفیر ،، عن مقابل دي. حضرت شیخ الهندي رحمه الله فرماني چه دلته د ،، یسروا ،، په مقابله کتبې د ،، انذار ،، ذکر ځکه نه دي شوي چه ،، انذار ،، پخپله په تبشیر کتبې داخل دي او د مقصد په لحاظ سره انذار د بشارت مقابل او ددې ضد نه دي بلکه د بشارت یو فرد دي ددې وضاحت دا

(۱) تهذيب التهذيب (۳/۱۱۱) _

(۲) الکاشف (۳۸۱۲) رقم (۶۲۹۲) _

(۳) کشف الباری (۴۱۲) _

(۴) شرح النووي علی صحيح مسلم (۸۲۱۲) كتاب الجهاد والسير. باب تأمير الإمام الأمراء علی البعوث و وصيته إياهم بأداب الغزو وغيرها. وفتح الباری (۱۶۳۱) _

(۵) فتح الباری (۱۶۳۱) _

(۶) المصدر السابق) _ ددې نه علاوه د كتاب الادب په روايت کتبې امام بخاری رحمه الله د ،، و سکنوا ولا تنفروا ،، الفاظ نقل کړي دي. (صحيح البخاری (۹۰۴۱۲) كتاب الأدب. باب قول النبي ﷺ يسترُوا ولا تعسروا. رقم (۶۱۲۵) _

دې چه دلته په حدیث شریف کښې د «بشروا»، نه پس «لا تعشروا»، او د «بشروا»، نه پس «تفروا»، فرمانیلې شوی دی. ددې نه واضح طور باندې دا خبره معلومیږي. چه مقصد د پسر او آسانتیا معامله ده او د سختۍ نه بچکول دی. چه دا د نفرت لاره ده. نو د «بشروا» معنی دا شوه چه سختۍ پیدا کولو سره خلقو کښې نفرت مه پیدا کوی. بلکه په ښائسته تدبیر سره نې په کار باندې اولگوئ. ځکه چه مشکلاتو پیدا کولو سره مقصد فوت کيږي او هرکله چه مقصد په کار باندې لگول شو. نو شاباشي ورکول، د احساناتو دباو اچول، او یرول او دهمکي ورکول، او انذار نه کار اخستل او په لار راوستل ټول برابر دي. ځکه چه: طبیعتونو د مختلف کیدو په وجه ددوی د متاثره کولو طریقي مختلف کيږي.

بعضي خلق په مختصره شان خبره متاثره کيږي. بعضي په مختصر باندې صبر نه کوي هغوی کښې د اطاعت جذبه پیدا کولو دپاره د الله تعالی د احساناتو او د شپې ورځې د نعمتونو تذکره کول پکار وي. بعضي طبیعتونه داسې وي. چه د انعاماتو او احساناتو تذکرې کولو سره نه متاثره کيږي. دوی لږه په مقصد باندې راوستلو دپاره د تخويف او انذار او د وعیدونو اورولو، د یرولو او دهمکیانو ضرورت وي. معلومه شوه. چه ډیر خل انذار او تخويف هم بعضي ځایونو کښې د تبشیر کار ورکوي. نو «انذار»، «تبشیر»، مقابل او ضد نشو. بلکه په دې کښې شامل شو. (۱)

حضرت علامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ ددې حدیث مفهوم دا بیان کړې دي. چه انذار او بشارت یوځانې یوځانې اوساتلې شی. صرف وعیدونه اورول پکار نه دي. بلکه کوم ځانې چه د رحمت ذکر وي. هلته د نعمتونو تذکره هم وي. کوم ځانې چه تخويف وي. هلته د ترجمه (او امید) معامله هم وي. چه خوف او رجاء (امید) دواړه یوځانې وي. البته مناسب دا ده. چه د بشارت اړخ مقدم کړې شی. (۲)

یواهم وضاحت یوه خبره په ذهن کښې کینول پکار دي. چه په حدیث کښې د تیسیر کوم حکم ورکړې شوې دي. د هغې مقصد دا هیچرې نه دي. چه مدهانت اختیار کړې شی. چه یو شرعي منکر (او ناروا کار) اوکتلې شی. او هغه سره مصالحت کول، دا بالکل ناجائز دی. د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم مقصد دا دي. چه د خلقو دین طرف ته راوستلو دپاره سختی اونکرې شی په نرمۍ او ملاطفت (مهرباني) سره دین طرف ته دعوت ورکړې شی.

مدهانت بل څیز دي. په دې کښې صراط مستقیم باندې د راوستلو کوشش نه کيږي. هلته سرې دا کوی. چه کوم خلق کار کوي هغوی کولو ته پریځودلې شی. مونږ ته د نکیر (منع کولو) او تنبیه کولو یا د ترغیب او تذکیر ضرورت نشته. نو ددې اجازت نشته.

۱. فضل الباری (۴۵۱۲، ۴۶)۔

۲. انوار الباری (۷۷/۳)۔

۱۲- ((بَاب مَنْ جَعَلَ لِأَهْلِ الْعِلْمِ أَيَّامًا مَعْلُومَةً))

ما قبل باب سوره مناسبت په دواړو بابونو کښې مناسبت واضع دې ځکه چه وړاندې باب کښې د «تغول بالموقفه والعلم» ذکر دې چه ستړې والې او نفرت نه وې په دې باب کښې ددې ستړې والې او نفرت دفع کولو طريقه ښودلې کېږي چه د علم دپاره مخصوص ورځې مقرر کړې شي (۱)

د ترجمه الباب مقصد چونکه د علم د حصول په سلسله کښې د زمانې يا مکان په اعتبار سره تعين شرعا ثابت نه دې په دې وجه داسې قسمه تعين سره د بدعت توهم پيدا کېږي ددې د دفع کولو دپاره امام بخاری رحمه الله دا باب قائم کړې دې او دا بيانول غواړي که اهل علم د تعليم دپاره هفته کښې څه ورځ مخصوص او متعين کړي نو دا تعين بدعت نه دې په سنت کښې ددې اصل موجود دې نبي کریم ﷺ به روزانه تعليم نه فرمايلو د صحابه کرامو د طبيعت رعايت په نې ساتلو نو که معلم د متعلمينو (او شاگردانو) دپره څه وختونه مقرر کړي نو هيڅ باک نشته (۲)

حضرت شيخ الحديث صاحب رحمه الله فرماني دا هم ممکن ده چه امام بخاری رحمه الله په دې ترجمه الباب کښې يوې نکتې طرف ته اشاره کړې وي او هغه دا چه تعليم او تذکیر دپاره څه ورځې مقررول، تقصير فی التبليغ (او کوتاهی) نه ده (۳)

حديث باب

۱۰- ((حَدَّثَنَا عُمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ قَالَ حَدَّثَنَا جَرِيرٌ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ أَبِي وَائِلٍ (۱) قَالَ كَانَ عَبْدُ اللَّهِ يُذَكِّرُ النَّاسَ فِي كُلِّ عَمِيرٍ فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ لَوْ دِدْتُ أَنَّكَ ذَكَّرْتَنَا كُلَّ يَوْمٍ قَالَ أَمَا إِنَّهُ يَمْنَعُنِي مِنْ ذَلِكَ أَنِّي أَكْرَهُ أَنْ أَمْلِكُمْ وَلِي أَعْمَلُكُمْ بِالْمَوْعِظَةِ كَمَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُنَا بِهَا خُفَاءَةً السَّامَةِ عَلَيْهِمَا)) (۲: ۱۸۰)

رجال الحديث

① عثمان بن أبي شيبة رحمه الله: دا عثمان بن محمد بن قاضي ابو شيبة ابراهيم بن عثمان عيسى کوفی رحمه الله دې د مشهور محدث ابوبکر بن أبي شيبة زور دې ابو شيبة ددوی د نيکه د ابراهيم کنيت دې او ددوی د پلار نوم محمد دې (۱) عام طور باندې دوی په عثمان بن

۱- عمدة القاری (۴۷: ۲)

۲- لامع الدراری (۲۳۱۲)

۳- الألبواب و التراجم لصحيح البخاری (ص ۴۲)

۴- (قد مر تخريجہ قبل حديث)

۵- تهذيب الكمال (۴۷۸/۱۹) وسير اعلام النبلاء (۱۵۲/۱۱)

ابی شبیه او ددوی روز په ابوبکر بن ابی شبیه نوم سره یادیری. د علم د طلب په سلسله کښې ئې د مکې مکرّمې او د ری سفر او کړو ډیر حدیثونه ئې اولیکل... مسند... او... تفسیر... ددوی علمی یادگار دي. (۱)

دوی د شریک بن عبدالله، جریر بن عبدالحمید، حمید بن عبدالرحمن، سفیان بن عیینه، طلحه بن یحیی زرقی انصاری، عبدالله بن المبارک، عبدالرحمن بن مهدی، عبده بن سلیمان، عفان بن مسلم، قبیصه بن عقبه، ابو معاویه محمد بن خازم الضریر، هشیم بن بشیر، وکیع بن الجراح او یزید بن هارون رضی الله عنہم وغیره نه د حدیثو روایت کړې دي. ددوی نه امام بخاری، امام مسلم، امام ابوداؤد، امام ابن ماجه، ابو حاتم، ابراهیم حری، بقی بن مخلد، ابو یعلی موصلی، ابو القاسم بغوی، محمد بن سعد او محمد بن یحیی ذهلی رضی الله عنہم وغیره حضرات روایت کوي. (۲)

ابوبکر الاثرم د امام احمد بن حنبل رضی الله عنہ نه د عثمان بن ابی شبیه په باره کښې تپوس او کړو نو وي فرمائیل: «ماعلیت الا هذا» او امام احمد رضی الله عنہ ددوی تعریف او کړو. (۳)

امام یحیی بن معین رضی الله عنہ فرماني: «ثقة مأمون»، (۴)

ابو حاتم رضی الله عنہ فرماني: «هو صدوق»، (۵)

امام عجل رضی الله عنہ فرماني: «عثمان کوفي ثقة»، (۶)

د محمد بن عبدالله بن نمیر رضی الله عنہ نه ددوی په باره کښې تپوس او شو نو وي فرمائیل: «سبحان الله! ومثله یُسئل عنه؟» (ما یُسئل هو هنا) (۷)

ابن حبان رضی الله عنہ دوی لره په... کتاب الثقات... کښې ذکر کړې دي. (۸)
ددې توثیقاتو سره سره ددوی نه څه احادیث منکر هم رانقل دي. چه د هغې په وجه امام احمد رضی الله عنہ څه نکیر هم کړې دي. (۹)، خطیب بغدادی رضی الله عنہ د هغې احادیثو تتبع (او تلاش) کړې دي. او یوځانې ئې جمع کړی دي. او دهغې عذر ئې هم بیان کړې دي. (۱۰)

(۱) تهذیب الکمال (۱۹/۴۷۹) _

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۱۹/۴۷۹ - ۴۸۱) وسیر (۱۱/۱۵۲) _

(۳) تهذیب الکمال (۱۹/۴۸۱) وسیر أعلام النبلاء (۱۱/۱۵۲) _

(۴) سیر أعلام النبلاء (۱۱/۱۵۲) _

(۵) تهذیب الکمال (۱۹/۴۸۲) _

(۶) تهذیب الکمال (۱۹/۴۸۲) _

(۷) تهذیب التهذیب (۷/۱۵۰) _

(۸) الثقات لابن حبان (۸/۴۵۵) _

(۹) هدی الساری (ص ۲۴) ومیزان الاعتدال (۳۶/۳۷) _

(۱۰) هدی الساری (ص ۲۴) _

سره ددې چه د علمی مقام او لوڼې مرتبې مالک وو ددوی په مزاج کښې د مزاج ماده وه تردې چه د قرآن کریم په آیت کښې به نې تصحیف کولو او بیا به نې د هغې توجیه کوله (۱)، «سامعه الله تعالى».

په ۲۳۹ هـ کښې ددوی وفات وشو. (۲)، «بیته تعالی رحمة واسعة».

(۲) جریر رضی الله عنه: دا جریر بن عبد الحمید بن قرط ضبی رازی دې ابو عبدالله ددوی کنیت دې. (۳)
دوی د منصور بن المعتمر، عبد الملك بن عمیر، بیان بن بشیر، مغیره بن مقسم، عاصم الاحول، سلیمان التیمی، امام اعمش، لیث بن ابی سلیم، عطاء بن السائب، هشام بن عروه، او یحیی بن سعید انصاری رضی الله عنه وغیره نه حدیثونه روایت کړي دي.
ددوی نه روایت کونکو کښې ابو خیشمه زهیر بن حرب، اسحاق بن راهویه، سلیمان بن حرب، عبدالله بن المبارك، ابوبکر بن ابی شیبه، عثمان بن ابی شیبه، علی بن المدینی، قتیبه بن سعید، محمد بن حمید رازی، محمد بن سلام بیکندی، یحیی بن اکثم، یحیی بن معین او ابوداؤد طیالسی رضی الله عنه وغیره حضرات دي. (۴)
امام یحیی بن معین رضی الله عنه ددوی توثیق کړې دي. (۵)

امام عجلې رضی الله عنه فرماني، «کفی ثقة»، (۶)

امام ابوحاتم رضی الله عنه فرماني، «جریر ثقة»، (۷)

امام نسائي رضی الله عنه فرماني، «ثقة»، (۸)

عبد الرحمن بن یوسف بن خراش فرماني، «صدوق»، (۹)

ابوالقاسم لاکانی رضی الله عنه فرماني، «مجبه علی ثقته»، (۱۰)

ابن سعد رضی الله عنه فرماني، «وكان ثقة كثر العلم ترحل اليه»، (۱۱)

(۱) تهذيب الكمال (۴/۸۶۱۹) وميزان الاعتدال (۳۷۱۳) وسير اعلام النبلاء (۱۵۳، ۱۵۲/۱۱).

(۲) ميزان الاعتدال (۳۸۱۳).

(۳) تهذيب الكمال (۵۴۰۱۴).

(۴) دشيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۵۴۱۱۴-۵۴۳) وسير اعلام النبلاء (۱۰۱۹).

(۵) تاريخ الدارمي (ص ۵۱) (رقم ۵۰) و (ص ۶۰) (رقم ۸۸).

(۶) تهذيب الكمال (۵۵۰۱۴).

(۷) المصدر السابق.

(۸) المصدر السابق.

(۹) المصدر السابق.

(۱۰) المصدر السابق.

(۱۱) الطبقات لابن سعد (۳۸۱/۷).

ابن عمار موصلي رحمه الله فرماني «حجة كانت كتبه صحاحاً» (۱)

ابن جبان رحمه الله دوی لره په .. کتاب الشقات .. کښې ذکر کړې دي (۲)

ابو احمد الحاكم رحمه الله فرماني «هو عندهم ثلثة» (۳)

علامه خليلی په .. الارشاد .. کښې فرماني «ثلاثة متفق عليه» (۴)

البته قتيبه دوی لره تشيع طرف ته منسوب کړې دي (۵) او بعضې حضرات فرماني چه په آخری عمر کښې ددوی په حافظه کښې تغير راغلې وو (۶)

تر کومه پورې چه حافظه کښې د تغير تعلق دي نو د امام يحيى بن معين رحمه الله نه چه کله ددې په باره کښې تپوس او کړې شو چه «كيف تروى عن جرير؟» نو وې فرمائيل «ألا تراهم قد بين لهم

أمرها» (۷) يعنى ددوی کوم حدیثونه چه د عاصم الاحول او اشعث په واسطه نقل دي په هغې کښې اختلاط واقع شوې دي چه د هغې تعين شوې دي نو د جرير په احاديثو کښې هېع کلام نشته والله اعلم.

په ۱۸۸ هـ کښې ددوی وفات او شو (۸) «... رحمه الله تعالى رحمة واسعة» _

⑤ منصور رحمه الله: دا مشهور محدث ابو عتاب منصور بن المعتمر السلمی الکوفی رحمه الله دي (۹) دوی د ابو وائل. ربعی بن حراش، ابراهيم نخعی، امام مجاهد، سعيد بن جبیر، امام شعبی، حسن بصری، او عطاء بن ابی رباح رحمه الله وغيره حضرات نه احاديث روايت کړي دي. ددوی نه ايوب سختياني، امام اعمش، سليمان تيمي، شعبه، سفيان ثوري، قاضي شريك، ابو عوانه، معتمر بن سليمان، او سفيان بن عيينه رحمه الله پشان ديرو حضراتو احاديث روايت کړي دي (۱۰)

امام ابو زرعه رحمه الله فرماني «أثبت أهل الكوفة منصور ثم وسع» (۱۱)

(۱) ميزان الاعتدال (۳۹۴/۱) رقم (۱۴۶۶) _

(۲) تهذيب التهذيب (۷۷/۲) _

(۳) تهذيب التهذيب (۷۷/۲) _

(۴) المصدر السابق _

(۵) هدى السارى (ص ۳۹۵) وتهذيب التهذيب (۷۷/۲) _

(۶) المصدر السابق _

(۷) تهذيب التهذيب (۷۷. ۷۶/۲) _

(۸) تهذيب الكمال (۵۵۱/۴) _

(۹) تهذيب الكمال (۵۴۶/۲۸. ۵۴۷) _

(۱۰) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۲۸/ ۵۴۷ - ۵۴۹) وسير اعلام النبلاء (۴۰۳. ۴۰۲/۵) _

(۱۱) تهذيب الكمال (۵۵۳/۲۸) _

امام ابو حاتم رحمته فرماني، «ثقة»، او هم دوى فرماني «الأعشى حافظ يدلس ويغلط، ومنصور اتقن منه لا يغلط ولا يدلس»^(١)

امام عجلي رحمته فرماني «كلى ثقة، ثبت فى الحديث، كان أثبت أهل الكوفة، وكان حديثه القدر، لا يختلف فيه أحد، متعبد، رجل صالح»^(٢)

امام يحيى بن معين رحمته فرماني «منصور أثبت من الحكم بن متهبة ومنصور من أثبت الناس»^(٣)

امام يحيى بن سعد القطان رحمته فرماني «كان منصور من أثبت الناس»^(٤)

ش امام عبد الرحمن بن مهدى رحمته فرماني «حفاظ الكوفة أربعة، حماد بن مرة، ومنصور، وسليمان كهيل، وأبو حصين»^(٥)

امام سفيان ثورى رحمته فرماني «ما خلفت بعدى بالكوفة آمن على الحديث من منصور»^(٦)

امام سعد رحمته فرماني «وكان ثقة مأمونا كثيرا الحديث ربهما عاليا»^(٧)

ابن حبان رحمته دوى لره به ، كتاب الثقات ، كنبى ذكر كرى دى.

ددى تولو توثيقاتو په مقابله كنبى امام عجلي او حماد بن زيد رحمهما الله ددوى په باره

كنبى ذكر كرى دى. چه په دوى كنبى تشيع وولكه چه امام عجلي رحمته فرماني «وكان فيه

تشيع قليل ولم يكن بهال»^(٨)

او حماد بن زيد رحمته فرماني «رأيت منصور بن المعتز صاحبكم، وكان من هذه الخشبية،»^(٩) وما اراده

كان يكنذب، قلت: القائل الذهى: الخشبية: هم الشيعة»^(١٠)

(١) المصدر السابق.

(٢) تهذيب الكمال (٥٥٤١٢٨).

(٣) المصدر السابق.

(٤) تهذيب الكمال (٥٥٢١٢٨).

(٥) سير أعلام النبلاء (٤٠٧١٥).

(٦) سير أعلام النبلاء (٤١٢١٥).

(٧) المصدر السابق.

(٨) الطبقات لابن سعد (٣٣٧١٦).

(٩) الثقات لابن حبان (٤٧٤، ٤٧٣١٧).

(١٠) تهذيب التهذيب (٣١٥١٠).

(١١) قال الزبيدي فى تاج العروس (٢٣٤١١): «والخشبية، محرقة: قوم من الجهمية، قاله الليث، يقولون: إن الله تعالى لا يتكلم، وإن القرآن مخلوق. وقال ابن الأثير: هم أصحاب المختار بن أبى عبيد: ويقال: هم ضرب من الشيعة. قيل: لأنهم حفظوا خشبة زيد بن على حين صلب... وقال منصور بن المعتمر: إن كان من يجب عليا بقال له: خشى فاشهدوا أنى سأحبه. قال الذهى: قاتلوا مرة بالخشب فعرفوا بذلك».

(١٢) سير أعلام النبلاء (٤٠٨١٥).

خو اول خو پخپله دا حضرات فرمائی: چه تشیع کم وو او په دوی کښې غلو نه وه او حافظ ذهبي رحمته الله علیه فرمائی: «تشیعة حب و دلا قتل»^(۱)

په ۱۳۲ هـ کښې دوی وفات شو. ^(۲)، رحمته الله علیه تعال رحمة واسعة،

⑤ **ابو وائل** رحمته الله علیه: دا ابو وائل شقيق بن سلمه اسدي کوفی رحمته الله علیه دې د دوی حالات په کتاب الايمان کښې د «باب هوو المؤمن من أن يحيط به وهوا ليشع» لاندې تیر شوی دی. ^(۳)

قوله كَانَ عَبْدُ اللَّهِ يُذَكِّرُ النَّاسَ فِي كُلِّ خَمِيسٍ: حضرت عبدالله بن مسعود رحمته الله علیه به هر زیارت خلقو ته نصیحت کولو.

د حضرت عبدالله بن مسعود رحمته الله علیه تذکره وړاندې په کتاب الايمان کښې د «باب قلم مدن غس» لاندې شوی ده. ^(۴)

قوله فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ لَوِ دِدْتُ أَنَّكَ ذَكَرْتَنَا كُلَّ يَوْمٍ: دوی نه

یوکس او وئیل، ای ابو عبدالرحمن! زما خواش دې چه تاسو موږ ته روزانه نصیحت کوئ د «رجل» نه خو ک مواد دې؟ د دې مبهم «رجل»، نه مراد غالباً یزید بن معاویه نخعی رحمته الله علیه دې. ^(۵) د کتاب الدعوات روایت نه هم دا معلومېږي ځکه چه په هغې کښې ابو وائل

فرمائی: «کنا نتظر عهد الله، إذ جاء يزيد بن معاوية فقلنا: ألا تجلس؟ قال: لا ولكن أدع، فأخبرني بك صاحبكم ولا جئت أنا فجلست، فخرج عهد الله، وهو أخذ بيدنا، فقام علينا، فقال: أما إن أعور بكم كاذب، ولكنه

ينعني من الغرور اليكم، أن رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم كان يتغولنا بالموعظة في الأيام، كراهية السامة علينا»^(۶)

په دې روایت کښې د یزید بن معاویه نخعی ذکر راغلي دې چه دوی حضرت عبدالله بن مسعود رحمته الله علیه په وعظ کولو باندې د راضی کولو کوشش کړې وو په دې وجه عین ممکن ده چه په روایت باب کښې د «رجل» نه مراد هم دوی وی.

روزانه وعظ کول مناسب نه دی

قوله قَالَ أَمَا إِنَّهُ يَمْنَعُنِي مِنْ ذَلِكَ أَنِّي أَكْرَهُ أَنْ أَمْلِكُكُمْ وَإِنِّي أَتَحَوَّلُكُمْ

بِالْمَوْعِظَةِ كَمَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَحَوَّلُنَا بِهَا فَخَافَهُ السَّامَةُ عَلَيْنَا:

وې فرمائیل چه د روزانه وعظ او نصیحت نه زما دپاره مانع دا دې چه ماته دا خوښه نه ده چه زه تاسو په سترې کیدو (او ستومانه کیدو) کښې مبتلا کړم زه په نصیحت کولو کښې

^(۱) سیر اعلام النبلاء (۴۰۷۱۵)۔

^(۲) تهذيب الكمال (۵۵۵۱۲۸)۔

^(۳) كشف الباری (۵۵۹۱۲)۔

^(۴) كشف الباری (۲۵۷۱۲)۔

^(۵) فتح الباری (۱۶۴۱۱)۔

^(۶) صحيح البخاری (۹۵۹۱۲) كتاب الدعوات. باب الموعظة ساعة بعد ساعة. رقم (۶۴۱۱)۔

ستاسو دپاره د موقعي او وخت رعایت کوم لکه څنگه چه به نبی کریم ﷺ زموږه موقعه او وخت کتلو نوموړي ته به نه نصیحت کولو هغوی ته هم دا بړه وه چه موږ سترې نشو (او زموږ نفرت پیدا نشي)

مطلب دا دي چه د کوم شوق اظهار تاسو کوي په صحابه کرامو ﷺ کښي ددې نه زیات شوق او جذبه موجود وه ددې باوجود به نبی کریم ﷺ په تعلیم او تذکیر کښي زموږ د طبیعت لحاظ ساتلو ستاسو ذوق او شوق د صحابه کرامو ﷺ د ذوق او شوق برابر نه دي هرکله چه هغوی د زړه د تنگیدو لحاظ ساتلو او د تعلیم او موعظت عمل نه جاري ساتلي دي نو زما دپاره څنگه مناسب کیدي شی چه بلا ناغه تعلیم او تذکیر جاري اوساته لکه څنگه چه به د نبی کریم ﷺ د رغبت (او شوق) لحاظ ساتلو دغه شان زه هم رعایت کوم

۱۳- بَابُ مَنْ يُرِدُ اللَّهَ بِهِ خَيْرًا يَفْقَهُهُ فِي الدِّينِ

ما قبل باب سره مناسبت په تیر شوی باب کښي د هغه سړي حال مذکور دي چه هغه د تعلیم او تذکیر کار کوي او خلقو ته د دین خبرې ښاني هغوی په نفع او نقصان باندې پوهوي چونکه دا کار د... فقیه فی الدین... دي په دي وجه مذکوره باب کښي د... فقیه فی الدین... تعریف فرماني. (۱)

د ترجمة الباب مقصد حضرت شیخ الهندی رحمه الله فرماني چه د ترجمة الباب او ددي لاندې د ذکر شوی حدیث نه دوه خبرې ښکاره کیږي:

① یو دا چه... فقه فی الدین... ډیر لوڼي خیر دي.

② دویمه دا چه... فقه فی الدین... د الله تعالی عطاء ده تردې چه نبی کریم ﷺ هم... وایا نا قاسم... فرمائیلو سره خپل عذر ښکاره کوي چه ددې نه... فقه فی الدین... عظمت او فضیلت ښکاره کیږي. (۲)

حديث باب

«((حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَفِيرٍ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ عَنْ يُونُسَ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ قَالَ قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ سَمِعْتُ مَعَاوِيَةَ (۱) خَطِيبًا يَقُولُ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

(۱) بمدة القاري (٧٤٨٢) -

(۲) الأبواب و التراجم (ص ٤٦) -

(۱) قوله: ...سمعت معاوية خطيباً... الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (٤٣٩١١) في كتاب فرض الخمس. باب قول الله تعالى (فَأَنذِرْهُمْ) رقم (٣١١٦) و (٥١٤١١) كتاب المناقب. باب (بدون ترجمة. بعد باب سؤال المشركين أن يريهم النبي ﷺ) آية فاراهم انشقاق الفجر) رقم (٣٦٤١) و (١٠٨٧٢) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة. باب قول النبي ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرة على الحق. رقم (٧٣١٢) و (١١١١٢) كتاب التوحيد. باب قول الله تعالى (أَتَمِنُوا لِي فِي) رقم (٧٤٦٠) و مسلم في صحيحه (٣٣٣١) كتاب الزكاة. باب النهي عن المسألة و (١٤٣١٢) كتاب الإمارة. باب قوله ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي... و ابن ماجه في سننه (ص ٢٠) المقدمة. باب فضل العلماء الحث على طلب العلم. رقم (٢٢١)

يَقُولُ مَنْ يَرِذِ اللَّهُ بِهِ عَيْتًا يَقْبِضْهُ فِي الذِّبْنِ وَأَنَا أَنَا قَاسِمٌ وَاللَّهُ يُعْطِي وَلَنْ تَزَالَ هَذِهِ الْأُمَّةُ قَائِمَةً عَلَى أَمْرِ اللَّهِ لَا يَبْعَثُهُمْ مِنْ خَالِفِهِمْ حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ)) [٤٠٣٣، ٤٠٣٤، ٤٠٣٥، ٤٠٣٦، ٤٠٣٧، ٤٠٣٨]

رجال الحديث

- ① سعيد بن عفير رضي الله عنه: دا سعيد بن كثير بن عفير رضي الله عنه دي كله كله نيکه طرف ته نسبت کولو سره سعيد بن عفير ونييلي کيږي. لکه څنگه چه دلته کښې هم داسې دي. ابو عثمان ددوی کښت دي. (١) دوی د انصار د موالی ځينو دي. په ١٤٦ هـ کښې ددوی ولادت اوشو. (٢) دوی د امام مالک، ليث بن سعد، سليمان بن بلال، عبدالله بن لهيعة، عبدالله بن وهب، يحيى بن ايوب او يعقوب بن عبدالرحمن اسكندراني رضي الله عنه وغيره نه احاديث روايت کوي. ددوی نه په روايت کونکو کښې امام بخاري، امام ابن معين، عبدالله بن حماد آملی. يحيى بن عثمان بن صالح، ابو الزبناغ روح بن الفرج او احمد بن حماد زغبة رضي الله عنه وغيره حضرات دي. (٣) امام ابو حاتم رضي الله عنه فرماني: «لم يكن بالثبت، كان يقرأ من كتب الناس، وهو صدوق» (٤) امام ابن معين رضي الله عنه فرماني: «ثقة لا بأس به» (٥) امام نسائي رضي الله عنه فرماني: «سعيد بن عفير صالح» (٦) حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني: «وكان ثقة إماماً من بحور العلم» (٧) امام حاکم رضي الله عنه فرماني: «ان مصرا لم تغرأ أجبت للعلوم منه» (٨) امام ابن معين رضي الله عنه فرماني: «رأيت بمصر ثلاث مجانب: الثئيل، ولأهرام، وسعيد بن عفير» (٩) حافظ ذهبي رضي الله عنه په دوی باندې تبصره کولو کښې ليکي: «صحيح أن يحيى إمام المحدثين انهزم لابن عفير» (١٠) ابن حبان رضي الله عنه دوی لره په .. کتاب الثقات .. کښې ذکر کړي دي. (١١)

(١) تهذيب الكمال (٣٧، ٣٦١١١) _

(٢) سير أعلام النبلاء (٥٨٣١١٠) _

(٣) دشيخ اوتلامذه دتفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (٣٨، ٣٧١١١) وسير أعلام النبلاء (٥٨٣١١٠) _

(٤) تهذيب الكمال (٣٨١١١) _

(٥) تهذيب التهذيب (٧٥١٤) _

(٦) المصدر السابق _

(٧) سير أعلام النبلاء (٥٨٤١١٠) _

(٨) تهذيب التهذيب (٧٥١٤) _

(٩) سير أعلام النبلاء (٥٨٤١١٠) _

(١٠) المصدر السابق _

(١١) الثقات لابن حبان (٢٤٦٨) _

ابن یونس رحمته فرمائی: «کان سعید من أہل الناس بالأسباب، والأخبار الماضية، وأيام العرب والتواريخ، کان فی ذلک کما شیئاً محیباً، وکان مع ذلک أمیاً فصیحاً، حسن البیان، حافر الحجة، لا تمل مجالسة، ولا ینفذ عنہ، قال: وکان شامراً ملیح الشعر...»^(۱)

البتہ امام ابواسحاق سعدی جوزجانی رحمته ددوی پہ بارہ کنبی فرمائی دی: «فہم خیر لون من الہدم، وکان مغلفاً خیر لمة»^(۲) خو ابن عدی رحمته ددوی پہ تردید کنبی لیکلی دی: «هذا الذی قالہ السعدی لامعنی لہ، ولم أسمع أحداً، ولا یلتقی من أحد من الناس کلاماً ل سعید بن کثیر بن عفون وهو عند الناس صدوق، ثقة، وقد حدث عنہ الأئمة من الناس، إلا أن یكون للسعدی أراد بہ سعید بن عفون آخرہ، وأنا لأہم سعید بن عفون خیر المصری...»^(۳)

حافظ ابن عدی رحمته ددوی دودہ منکر حدیثونہ نقل کری دی او فرمائی نی دی: چہ ماتہ سوا ددی دوو حدیثونہ نہ زیاتی بل کوم منکر روایت ملاو نشو او پہ دی دوو روایتونو کنبی ہم چہ کوم نکارت راغلی دی. ہفہ ددوی د خوی عبدانہ بن سعید پہ وجہ راغلی دی. خکہ چہ سعید برہ عفیر مستقیم الحدیث دی^(۴) حافظ ذہبی رحمته ددی دوو روایتونہ نہ علاوہ یو بل حدیث ہم ذکر کری دی. چہ ہفہ منکر دی خو ددی نکارت سبب نی ددوی استاذ یحیی بن ایوب مگر خولی دی^(۵).

او حافظ ذہبی رحمته دا ہم فرمائی: «من کان فی سعة علم سعید فلا غرو أن ینفرد...»^(۶) یہ حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «لم یکن عنہ البخاری»^(۷) یعنی اول خو ددوی منکر احادیث د سمیر یو خو حدیثونہ دی. چہ دا متعین او معلوم دی. ددی نہ علاوہ امام بخاری رحمته ددوی نہ کثرت سرہ روایتونہ ہم نہ دی نقل کری.

پہ ۲۲۶ھ کنبی ددوی وفات اوشو.^(۸)، رحمته تعالیٰ رحمۃ واسعہ،

① ابن وہب رحمته: دا د حدیثو او فقہی مشہور امام ابو محمد عبدانہ بن وہب بن مسلم قرشی فہری مصری رحمته دی.^(۹)

(۱) تہذیب التہذیب (۴۰/۱۱).

(۲) الکامل لابن عدی (۴۱/۱۳).

(۳) المصدر السابق.

(۴) الکامل (۴۱/۱۳، ۴۱۲).

(۵) میزان الاعتدال (۱۵۵/۲).

(۶) سیر أعلام النبلاء (۵۸۵/۱۰).

(۷) ہدی الساری (۴۰۶).

(۸) سیر أعلام النبلاء (۵۸۶/۱۰).

(۹) تہذیب الکمال (۲۷۷/۱۶).

دوی د ابن جریج، یونس بن یزید ایلی، حنظله بن ابی سفیان، امام مالک لیث بن سعد، ابن لهیعه، حرمله بن عمران، اسامه بن زید لیثی، حیوه بن شریح، موسی بن ابوب غافق، او افلاح بن حمید رحمته و غیره ډیر حضراتو نه روایت کوی ددوی نه روایت کونکو کښې ددوی د شیخ لیث بن سعد نه علاوه عبدالرحمن بن مهدی، احمد بن صالح، حارث بن مسکین، سخون بن سعید، یحیی بن یحیی لیثی، یونس بن عبدالاعلی، اصبع بن الفرج او سعید بن ابی مریم رحمته و غیره ډیر حضرات دی. (۱)

عبدالله بن وهب رحمته په ۱۲۵ هـ کښې پیدا شو (۲) د بعضو صغار تابعینو نه دوی ته لکه، حاصل ده (۳)

په دوی کښې د علم حاصلولو شوق څنگه پیدا شو؟ د خپل طالب علمی قصه ذکر کولو کښې فرمائی چه زه په شروع کښې عبادت طرف ته راغب ووم شیطان زما په زړه کښې وسوه اچول شروع کړل او زه د حضرت عیسی رحمته په باره کښې سوچ کښې پریوتلم چه الله تعالی هغوی څنگه پیدا کړل داسې قسمه نورو سوالونو زما په زړه کښې خانې اونیولو ما یو سړی ته شک یت اوکړو هغوی او فرمائیل، «أطلب العلم»، نو د هغوی دا ارشاد زما د علم طب کونو سبب جوړ شو. (۴)

امام احمد بن حنبل رحمته فرمائی: «عهد الله بن وهب صحيح الحديث، يفصل السام من التعرض، والحديث من الحديث، ما أصح حديثه وأثبتة....» (۵)

امام یحیی بن معین رحمته فرمائی، «ثقة»، (۶)

امام ابو زرعه رحمته فرمائی: «تقرئ في حديث ابن وهب نحو ما من ألف حديث، من حديثه عن المصريين وغيرهم، فما أعلم أن رأيت له حديثاً أصلاً له، وهو ثقة» (۷)

امام ابو حاتم رازی رحمته فرمائی: «هو صدوق صالح الحديث» (۸)

امام ابن عدی رحمته فرمائی: «وعهد الله بن وهب من أجله الناس ومن ثقاتهم....، ومن يكون له من

د تیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری تهذیب الکمال (۲۷۷/۱۶ - ۲۸۲) و سیر اعلام النبلاء (۲۳۱/۹ - ۲۴۲)

سیر اعلام النبلاء (۲۳۲/۹)

سیر اعلام النبلاء (۲۲۴/۹)

جامع بیان العلم وفضله (۱۲۹/۱) باب تفضیل العلم علی العبادة. رقم (۱۲۸)

تهذیب الکمال (۲۸۲/۱۶) والإتقاء في فضائل الأئمة الثلاثة الفقهاء (ص ۹۳)

تهذیب الکمال (۲۸۳/۱۶) و سیر اعلام النبلاء (۲۲۶/۹)

الإتقاء (ص ۹۴) و تهذیب الکمال (۲۸۴/۱۶) و سیر اعلام النبلاء (۲۲۵/۹)

سیر اعلام النبلاء (۲۲۶/۹) و تهذیب الکمال (۲۸۴/۱۶)

أو صنف مثل ما ذكرته أستغنى أن يذكر له شيء، ولا أعلم له حديثاً منكراً [إذا حدث عنه ثقة من الثقات] (١)
 إمام ابن حبان رحمته دوى لره په كتاب الثقات كنبى ذكر كرى دې او ليكلى نې دى.
 «وكان من جمعه وصف، وهو الذى حفظ على أهل الحجاز ومصر حديثهم، وعنى بهم ما روى من السانيد والمطاطيع، وكان من العباد...» (٢)

ابن سعد رحمته فرمانى «وكان كثير العلم، ثقة فيما قال،، حديثنا،» (٣)

إمام عجلي رحمته فرمانى «مصرى، ثقة، صاحب سنة، رجل صالح، صاحب آثار» (٤)

إمام نسائى رحمته فرمانى «ثقة، ما أعلمه روى من الثقات حديثاً منكراً» (٥)

ساجى رحمته فرمانى «صدوق ثقة، وكان من العباد» (٦)

خلىلى رحمته فرمانى «ثقة متفق عليه» (٧)

إمام مالك رحمته به ابن وهب په «مفتى مصر،، او «، فقيه مصر،، القابو سره يادولو. (٨)
 حافظ ابن عبد البر رحمته فرمانى «يقولون إن مالك رحمته لم يكتب إلى أحد كتاباً يُعْتَوَدُ بالقبية إلا إلى ابن

وهب» (٩)

البته ابن عدى رحمته دوى لره په «الكامل... كنبى ذكر كرى دې» (١٠) او په دې كنبى نې د
 يحيى بن معين نه نقل كرى دى. چه «ابن وهب ليس بذلك وابن جرير، كان يستصغره» (١١)

د امام نسائى او امام احمد رحمهما الله جرح او د هغې ترديد. امام نسائى رحمته فرمانى «كان
 يتساهل في الأخذ ولا بأس به» (١٢)

(١) الكامل (٢٠٥٤)۔

(٢) الثقات (٣٤٦٨) بتصرف ما وقع فى هذه العبارة من التحريفات، وانظر تهذيب الكمال (٢٨٥١١٦) وميزان الاعتدال (٥٢٣١٢)۔

(٣) الطبقات لابن سعد (٥١٨١٧)۔

(٤) تهذيب التهذيب (٧٣١٦)۔

(٥) تهذيب التهذيب (٧٤١٦) وسير أعلام النبلاء (٢٢٨١٩)۔

(٦) تهذيب التهذيب (٧٤١٦)۔

(٧) المصدر السابق۔

(٨) سير أعلام النبلاء (٢٢٧١٩) وتهذيب التهذيب (٧٣١٦، ٧٤)۔

(٩) الإنتقاء (ص ٩٤)۔

(١٠) الكامل (٢٠٢١٤)۔

(١١) الكامل (٢٠٢١٤)۔

(١٢) تهذيب التهذيب (٧٤١٦)۔

او امام احمد رحمته نه چه كله تپوس اوشو. «أليس كان سني الأئمة» نو دوی اوفرمائیل «بلی» ترکومه پورې چه د ابن معین رحمته کلام دې نو د جمهورو عالمانو د توثیقاتو نه علاوه ددوی خپل توثیق هم وړاندې تیر شوې دې نو ددې توثیقاتو په مقابله کښې ددې جرح هیڅ حیثیت نه پاتې کیږي

ترکومه پورې چه د امام احمد او امام نسائی رحمهما الله دوی لره د «سني الأئمة» یا «متساهل»، گرځولو تعلق دې نو اول خو دا د تحمل حدیث په یو مخصوص صورت باندې رد کول مقصود دی چه ددې د امام ابن وهب نه علاوه یو ډیر لوني جماعت قائل دې هغه صورت دا دې چه دوی د «اجازت حدیث» په بنیاد باندې د «حدثنا» په الفاظو سره «دا صحیح کیدو قائل وو او په دې باندې عامل وو.»

بب دویمه خبره دا هم ده چه کوم ځانې کښې امام احمد رحمته ددوی د «سني الأئمة» کیدو ذکر کوی هلته ورسره دا تصریح هم کوی چه «ولكن إذا ظرت لي حديثه وما روی عن مالك وجهته صحيحاً» «دې بعض الروایات»، «وما روی عن مشائخه وجهته صحيحاً»

او امام نسائی رحمته دوی لره اگر چه «متساهل فی الاخذ»، گرځولي دې خو هغوی پخپله فرمائی «ثقة، ما علمه روی عن الثقات حديثاً منكراً»

حافظ ابن عدی چه ددوی ذکر په «الكامل»، کښې کړې دې چه دا د ضعفا، د تذکری ډېره مخصوص دې په دې باندې حافظ ذهبی رحمته تنقید کړې دې او فرمائیلی نې دی «تأكد» ابن عدی بیلواد «فی الكامل»

حافظ ذهبی رحمته په دوی باندې تبصره کولو کښې بالکل صحیح فرمائیلی دی چه «ومعداً: حجة مطلقاً، وحديثه كثير في الصحاح، وفي دواوين الإسلام، وصحك بالنساق وتعتته في النقد حيث يقول: «ابن وهب ثقة، ما علمه روی عن الثقات حديثاً منكراً»

(ميزان الاعتدال (٥٢٣١٢)۔)

قال الساجي... وكان يتساهل في السماع. لأن مذهب أهل بلده أن الإجازة عندهم جائزة. ويقول فيها: حدثني فلان.. تهذيب التهذيب (٧٤١٢). وقال الذهبي في السير (٢٣١٩): هذا الفعل مذهب طائفة. وإن الرواية سائغة به. وبه يقول الزهري وابن عيينة.. وقال في الميزان (٥٢١١٢): هذا مذهب الجماعة. وإن كان على عباده فيه عتب فابن عيينة شريك فيه.)

(الانتقاء (ص ٩٣)۔)

(تهذيب الكمال (٢٨٢١١٦) وسير أعلام النبلاء (٢٢٦١٩) وميزان الاعتدال (٥٢٣١٢)۔)

(تهذيب التهذيب (٧٤١٦)۔)

(تأكد القوم: تعاسروا وضائق بعضهم بعضاً. المعجم الوسيط (٩٥١١٢)۔)

(ميزان الاعتدال (٥٢١١٢)۔)

(سير أعلام النبلاء (٢٢٨١٩)۔)

او هم دوی فرمائی «وَلَد تَعْقِل بِعَیْنِ الْأُمَّةِ عَلَى ابْنِ وَهْبٍ لِي أَخَذَهُ لِلْحَدِيثِ، وَأَنَّهُ كَانَ يَتَرَعَّصُ لِي الْأَعْنَدُ، وَسَوَاءٌ تَرَعَّصَ وَرَأَى ذَالِكَ سَائِغاً أَوْ تَشَدُّدَ، فَمِنْ يَرَوِي مِائَةَ أَلْفٍ حَدِيثٍ، وَيَنْدَرُ الْمُنْكَرُ لِي سَعَةً مَارَوْي، فَلِي بِهِ الْمُنْتَهَى فِي الْإِتْقَانِ» (۷)

د قضاء عهده مسترد گولو حيله ابن وهب رحمته الله لره حاکم وخت د قضاء عهدي قبولولو باندې مجبور کرو نو دوی پخپل خان باندې جنون راوستلو او په دې طريقه يې د قضاء عهدي قبولولو نه انکار او کړو (۸)

دا ابن وهب رحمته الله ډیر تصنيفات دي په هغې کښې ... کتاب الجامع ... کتاب البيعة ... المناسك ... المغازی ... الردة ... او ... تفسير غريب الموطأ ... مشهور دي (۹) دوی د امام مالک رحمته الله نه د موطأ هم روایت کړې دي او د موطأ په مشهورو نسخو کښې ددوی نسخه خاص اهميت لري (۱۰)

د وفات واقعه ددوی د وفات واقعه داسې پېښه شوه چه ددوی په وړاندې ددوی خپل تصنيف «أهوال القيامة»، اولوستلې شو. ونيلې شی چه نومېې يې هوشی او غوټه شان راغله او بيا هم په دې حال کښې وفات شو (۱۱)

ددوی د وفات کال ۱۹۷ هـ دي (۱۲)، رحمته الله تعالی رحمة واسعه، _

⑤ **يونس رحمته الله:** (۱۳) دا يونس بن يزيد ايلي قرشي رحمته الله دي. ددوی کښت ابويزيد دي (۱۴) دوی د ابن شهاب زهري، نافع مولی د ابن عمر، قاسم بن محمد بن ابي بکر، عكرمه مولی ابن عباس، عمارة بن غزیه، او د خپل زور ابوعلی بن يزيد رحمته الله وغيره نه روایت کوي ددوی نه لیث بن سعد، يحيى بن ايوب، نافع بن يزيد، ليث بن عذاعة، جرير بن حازم، عبد الله بن المبارك، بقیة بن الوليد، سليمان بن بلال او محمد بن فليح رحمته الله وغيره ډیر حضرات روایت کونکي دي (۱۵)

دوی د امام زهري رحمته الله په خدمت کښې دولس يا خوارلس کاله پاتې شوی دي (۱۶)

(۱) المصدر السابق _

'سير أعلام النبلاء (۲۳۴/۹) _

'سير أعلام النبلاء (۲۲۵/۹) _

'مقدمة التعليق المجدد (ص ۱۸) ومقدمة أوجز المسالك ((۳۶/۱) _

'بالانتفاء (ص ۹۴) وسير أعلام النبلاء (۲۲۶/۹) _

'بالكشاف (۶۰۶/۱) رقم (۳۰۴۸) _

'ددوی مختصر ترجمه په كشف الباری (۴۶۳/۱) کښې تیره شوي ده _

'تهذيب الكمال (۵۵۱/۳۲، ۵۵۲) وسير أعلام النبلاء (۲۹۷/۱۶) _

'د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گوري تهذيب الكمال (۵۵۲/۳۲، ۵۵۳) وسير أعلام النبلاء (۲۹۸/۱۶) _

'تهذيب الكمال (۵۵۳/۳۲) _

امام ابن مبارك او عبد الرحمن بن مهدي رحمهما الله فرماني: «كتابه صحيح»^(١)

امام احمد بن حنبل فرماني: «يونس أكثر حديثاً من الزهري من عقيل، وهما ثقتان»^(٢)

امام ابن معين بن حبان فرماني: «ثبت الناس في الزهري: مالك ومعمرو بن يسار، و..... و.....»^(٣)
او امام ابن معين بن حبان فرماني: «يونس ثقة»^(٤)

امام احمد بن صالح بن حنبل فرماني: «نحن لا نقدر على الزهري على يونس أحد»^(٥)

امام عجلي او امام نسائي رحمهما الله فرماني: «ثقة»^(٦)

يعقوب بن شيبه بن حبان فرماني: «صالح الحديث، عالم بحديث الزهري»^(٧)

ابو زرعه بن حبان فرماني: «لا بأس به»^(٨)

ابن خراش بن حبان فرماني: «صدوق»^(٩)

حافظ ذهبي بن حبان فرماني: «الإمام الثقة المحدث....»^(١٠)

او هم دوى فرماني: «ثقة حجة»^(١١)

حافظ ابن حجر بن حبان فرماني: «ثقة، إلا أن في روايته عن الزهري وهماً قليلاً، وفي غير الزهري خطأ»^(١٢)

ابن حبان بن حبان دوى لره به .. كتاب الثقات .. كني ذكركي دي: «^(١٣)

د بعضو امامانو جرح او د هغي توديد البته ابن سعد بن حبان فرماني: «وكان حلوا الحديث، كثيرة ليس

بحجة، وربما جام بالشئ المنكر»^(١٤)

(١) تهذيب الكمال (٥٥٤/٣٢)

(٢) تهذيب الكمال (٥٥٥/٣٢)

(٣) المصدر السابق

(٤) تاريخ الدارمي (ص ٤٥) رقم (٢١)

(٥) تاريخ الدارمي (ص ٤٦) رقم (٢٤)

(٦) تهذيب الكمال (٥٥٧/٣٢)

(٧) المصدر السابق

(٨) المصدر السابق

(٩) المصدر السابق

(١٠) سير أعلام النبلاء (٢٩٧/٦)

(١١) ميزان الإعتدال (٤٨٤/٤) رقم (٩٩٢٤)

(١٢) تقريب التهذيب (ص ٦١٤) رقم (٧٩١٩)

(١٣) الثقات لابن حبان (٦٤٩، ٦٤٨١٧)

(١٤) الطبقات لابن سعد (٥٢٠/٧)

دغه شان امام وکیع رحمته دوی لره، «ستین الحفظ»، گر خولی دې ^(۱) او امام احمد رحمته ددوی ځینې احادیث منکر گر خولی دی ^(۲) خو حافظ ذهبی رحمته د ابن سعد او وکیع دواړو حضراتو جرحې رد کړې دی لکه چه دوی فرماني «ثلاثة صحبة، شأنهم سعد بن قنبة، ليس بحجة، وشذوكم فقال: ستين الحفظ» ^(۳) ترکومه پورې چه د امام احمد رحمته دهغوی د بعضو احادیثو منکر گر خولو تعلق دې نو کوم یو چه مکثر راوی وی. نو د هغه په احادیثو کښې څه نه څه منکر احادیث هم موجود وی او حافظ ابن حجر رحمته فرماني «ولعله الجمهور مطلقاً، وإنما ضعفوا بعض روايته حيث يخالف أقواله أو يحدث من حفظه، فإذا حدث من كتابه فهو حجة» ^(۴)

حافظ ذهبی رحمته فرماني «قد احتج به أرباب الصحاح أصلاً وتبعاً» ^(۵) او ابن سعد رحمته چه «ربما جاء بالشئ المنكر» فرمانيلی دی په دې باندې رد کوی او فرماني «ليس ذاك عند أكثر الحفاظ منكرًا، بل غريب» ^(۶) په ۱۵۹هـ کښې وفات شو. ^(۷) «رحمته تعال رحمة واسعة».

⑤ ابن شهاب رحمته: د امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهري رحمته مختصر حالات د... بدء الوحى... د دریم حدیث لاندې تیر شوی دی. ^(۸)

⑤ حمید بن عبد الرحمن رحمته: دا ابو ابراهیم بن حمید عبد الرحمن بن عوف رحمته دې ددوی حالات په کتاب الايمان کښې «باب تطوع قيام رمضان من الايمان» لاندې تیر شوی دی ^(۹)

⑥ حضرت معاویه رضی الله عنه: دا امیر المؤمنین ابو عبد الرحمن معاویه بن ابی سفیان صخر بن حرب بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف بن قصی بن کلاب قرشی اموی مکی رحمته دې ^(۱۰)

^(۱) سیر أعلام النبلاء (۲۹۸/۶).

^(۲) أنكر أبو عبدالله على يونس. فقال: كان يجيء عن سعيد بأشياء ليست من حديث سعيد، وضغط أمر يونس، وقال لم يكن يعرف الحديث. وروى الميموني عن أحمد قال: روى يونس أحاديث منكورة. سیر أعلام النبلاء (۲۹۹/۶).

^(۳) ميزان الاعتدال (۴۸۴/۴) رقم (۹۹۲۴).

^(۴) إهدى السارى (ص ۴۵۵).

^(۵) سیر أعلام النبلاء (۳۰۰/۶).

^(۶) سیر أعلام النبلاء (۳۰۰/۶).

^(۷) بالكشاف (۴۰۴/۲) رقم (۶۴۸۰).

^(۸) كشف الباری (۳۲۶/۱).

^(۹) كشف الباری (۳۱۶/۲).

^(۱۰) تهذيب الكمال (۱۷۶/۲۸، ۱۷۷) وسیر أعلام النبلاء (۱۱۹/۳، ۱۲۰).

ددوی مور حضرت هند بنت عتبہ بن ربیعہ بن عبد شمس بن عبد مناف بن قصی رضی اللہ عنہ ونبلی شی چہ دوی د خپل پلار نه وړاندې د عمره القضاء په موقع باندې مسلمان شوو خو د خپل مور پلار پره ورسره وه په دې وجه نه اظهار نشو کولې تردې چہ د فتح مکې په موقعه باندې دوی اسلام ښکاره کړو (۱)

د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه علاوه حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ، حضرت عمر رضی اللہ عنہ او د خپلې خور حضرت ام المؤمنین ام حبیبہ رضی اللہ عنہا نه روایت کوي. ددوی نه روایت کونکو کښې د تابعینو نه سعید بن المسیب، ابو صالح السمان، ابو ادریس خلانی، ابو سلمه بن عبدالرحمن، عروہ بن الزبیر، سالم بن عبدالله، محمد بن سیرین، سعید مقبری رحمہم اللہ وغیرہ حضرات دی د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم نه حضرت ابن عباس، حضرت جریر، حضرت ابوسعید، حضرت نعمان بن بشیر او حضرت عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہم ددوی نه روایات اخستي دي. (۲)

حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ ته د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سره د قرابت (رشته داری) تعلق سره د کتاب وحی کیدو شرف هم حاصل دي. (۳)

حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ دپاره د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دعاگانې حضرت عبدالرحمن بن ابی عمیر، مزنی رضی اللہ عنہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه نقل کوي. چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل «اللهم علمه الكتاب والحساب وقره العذاب» (۴)

حضرت مسلم بن مخلد رضی اللہ عنہ نه مرفوعاً نقل دي. «اللهم علمه الكتاب، و مکن له في الهلاك، وقره العذاب» (۵)

د حضرت عبدالرحمن بن ابی عمیر رضی اللہ عنہ نه نقل دي. چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل «اللهم اجعله هادياً مهدياً واهد به» (۶)

حضرت یونس بن میسره نه نقل دي. چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم حضرت ابوبکر او حضرت عمر رضی اللہ عنہما ته خطاب او کړو. او د حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ په سلسله کښې نه او فرمائیل «أخضروه أمرکم، و أشهدوه أمرکم، فله حق أمين» (۷)

۱- المصدر السابق.

۲- المصدر السابق.

۳- د شیخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری تهذیب الکمال (۱۷۷/۲۸، ۱۷۸) و سیر اعلام النبلاء (۱۲۰/۳) بروی أحمد فی مسنده (۳۳۵/۱) عن ابن عباس:..... قال: اذهب فادع لی معاویة، قال: وکان کاتبه..... أنقر سیر اعلام النبلاء (۱۲۳/۳).

۴- سیر اعلام النبلاء (۱۲۴/۳).

۵- سیر اعلام النبلاء (۱۲۵/۳) وانظر مجمع الزوائد (۳۵۶/۹).

۶- جامع الترمذی، کتاب المناقب، باب مناقب لمعاویة بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ رقم (۳۸۴۲) ومسند احمد (۲۱۶/۴).

۷- سیر اعلام النبلاء (۱۲۷/۳) وانظر مجمع الزوائد (۳۵۶/۹).

بوخل نبی کریم ﷺ حضرت معاویه رضی اللہ عنہ خپل خان سرہ ردیف جوڑ کرو او کینولو او تپوس نہی او کرو،، ما یلیق منک؟،، نو دوی عرض او کرو،، ہلقی یا رسول اللہ ﷺ،، نبی کریم ﷺ او فرمانیل: «اللہم املاہ علیا»،، پہ بعضو روایاتو کنبی د،، وعلیاً،، اضافہ ہم دہ. (۱)

پہ سیاست او حکومت کنبی د حضرت معاویه رضی اللہ عنہ حصہ حضرت معاویه رضی اللہ عنہ د خپل رور حضرت یزید بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ نہ پس د حضرت عمر رضی اللہ عنہ پہ زمانہ کنبی د شام گورنر جوڑ شو د حضرت عمر رضی اللہ عنہ نہ پس حضرت عثمان رضی اللہ عنہ دوی لره پخپل حال گورنر اوساتلو دغه شان تقریباً شل کاله هغه پہ دې عہدہ باندې فائز پاتی شو. (۲)

حضرت عمر رضی اللہ عنہ ته د مملکت د انتظام په سلسله کنبی ددوی په صلاحیتونو باندې زبردست اعتماد وو. یو ځل نې حضرت معاویه رضی اللہ عنہ طرف ته اوکتل او وې فرمانیل: «هذا کس العرب» (۳) او هم دوی فرمائی: «تجمعون من دعامه قتل وکسری و تدعون معاویه» (۴)

حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ فرمائی: «ما رأیت أحداً بعد عثمان أقبح حق من صاحب هذا الباب، یعنی معاویه» (۵)

قیصه بن جابر رضی اللہ عنہ فرمائی: «صحب معاویه لما رأیت رجلاً أقتل علیاً، ولا أبداً جهلاً، ولا أهدأ أدناً منه» (۶) حضرت علی رضی اللہ عنہ ارشاد فرمائی: «لاکرموا إمرة معاویه، فلو قد قتلتموه لرايتم الرؤوس تتدر من کواهلها» (۷)

د،، مشاجرات صحابه رضی اللہ عنہ، حکم د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د شهادت نه پس چه د حضرت علی او حضرت معاویه رضی اللہ عنہ په مینځ کنبی کوم څه واقعات مشاجرات (اختلافات) راپېښ شو. د هغې په باره کنبی د اهل سنت والجماعت فیصله هم دا ده. چه حضرت علی رضی اللہ عنہ په حق باندې وو. او حضرت معاویه رضی اللہ عنہ ته اجتهادی لغزش (او خطاء) واقع شوې وو. (۸) خو ددې مشاجراتو (او اختلافاتو) په بنیاد باندې هیڅ چاته د بد وئیلو هیڅ گنجائش نشته لکه څنگه چه د نورو صحابه گرامو حضراتو په باره کنبی مونږه دا وایو. چه دا حضرات اگرچه معصوم نه دی. ددوی نه د خطاء صدور نه صرف دا چه واقع کیدې شی. بلکه د بعضو نه

(۱) سیر اعلام النبلاء (۱۲۷/۳)۔

(۲) تهذيب الكمال (۱۷۸/۲۸، ۱۷۹)۔

(۳) سیر اعلام النبلاء (۱۳۴/۳)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) سیر اعلام النبلاء (۱۵۰/۳)۔

(۶) سیر اعلام النبلاء (۱۵۳/۳)۔

(۷) سیر اعلام النبلاء (۱۴۴/۳)۔

(۸) انظر سیر اعلام النبلاء (۱۲۸/۳)۔

صدور شوی هم دې خو ټول صحابه ددې دنیا نه په داسې حالت کښې تلې دی (وفات شوی دی، چه الله ددوی نه راضی وو او هغوی ټول په ټوله جنتیان دی) (۱)
نو په دې سلسله کښې د حضرت معاویه رضی الله عنہ یا د بل کوم صحابی تذکره غلط طور باندې کولو سره خپل آخرت مه بریادوی

په ۴۰ کښې کله حضرت علی رضی الله عنہ شهید شو حضرت حسن رضی الله عنہ د حضرت معاویه رضی الله عنہ سره صلح اوکړله او د هغوی په لاس باندې یې بیعت اوکړو په دې طریقہ حضرت معاویه رضی الله عنہ متفقہ طور باندې امیر منتخب شو ددې نه پس یې مسلسل شلو کالو پورې حکومت اوکړو (۲)

د حضرت معاویه رضی الله عنہ وصیت کله چه د وفات وخت رانیژدې شو نو تپوس ترې اوکړې شو چه تاسو څه وصیت کول غواړئ؟ نو وې فرمائیل «اللهم اقل العشرة، واعف عن الزلّة، وتجاوز بعلت عن جهل من لم يربح غيرك، فما ورامك مذهب» ددې نه پس یې دا شعر اووئیل :-

هو الموت لا منعي من الموت والذي
نحاذر بعد الموت أدهى وأقصر (۳)

مرگ یو داسې اټل حقیقت دې چه ددې نه هیڅ ټیخته نشته بیا چه د مرگ نه روستو د کومو خطراتو یره ده. هغه خو ډیر زیات هولناک او تکلیف ورکونکی دی.

ددې نه پس یې وصیت او فرمائیلو «کنْتُ أَوْسَى رَسُولَ اللَّهِ ﷺ، فنزع قبضه و کسانیه، فرغته، وخبأت قلامة أفقاره، فإذا مكّ فلهبسن القبيص على جلدي، واجعلوا القلامة مسحوقه في عيني، فعسى الله أن يرحمني ببركتها» (۴)

د حضرت معاویه رضی الله عنہ نه د نقل شوو احادیثو تعداد د حضرت معاویه رضی الله عنہ نه ټول یوسل ډیرش حدیثونه نقل دی چه په دې کښې متفق علیه حدیثونه څلور دی او بخاری په څلورو حدیثونو سره او مسلم پنځو حدیثونو سره متفرد دې (۵)

په رجب ۲۰ کښې ددوی وفات او شو (۶)، رضی الله عنه وأرضاه، وأدخله مسیح جهنمه،،،

۱- قال السخاوی فی فتح المغیث (۹۳/۴) وهم رضی الله عنہم باتفاق أهل السنة. عدول کلهم مطلقاً. کبیرهم وصفیرهم. لابس الفتنه أو لا. وجوباً لحسن الظن بهم. ونظراً إلى ماتمهد لهم من المآثر من امتثال أوامره بعده رضی الله عنہ و فتحهم الآفالیق. وتبلیغهم عنه الکتاب والسنة وهدایة الناس. ومواظبتهم على الصلوات. والزکوات. وأنواع القربات. مع الشجاعة. والبراعة. والکرم. والإیثار. والأخلاق الحمیده التي لم تکن فی أمة من الأمم المتقدمة.. وانظر المحلی لابن حزم (۶۵۱۱)-

۲- سیر أعلام النبلاء (۱۳۷/۳)-

۳- سیر أعلام النبلاء (۱۶۰/۳)-

۴- سیر أعلام النبلاء (۱۲۶/۳)-

۵- سیر أعلام النبلاء (۱۲۶/۳) وخلاصة الخزرجی (ص ۳۸۱)-

۶- خلاصة الخزرجی (ص ۳۸۱)-

قوله عن ابن شهاب قال قال حميد بن عبد الرحمن: دلته امام زهري عليه السلام

، قال حميد بن عبد الرحمن، ونيلو سره روايت كوي حالانكه په .. كتاب الاعتصام .. كنيې د .. اعيان حميد، الفاظ دي (۱) او د مسلم په روايت كنيې د «حنفي حميد بن عبد الرحمن بن عوف» الفاظ راغلي دي (۲) معلومه شوه چه دا حديث حديث او اخبار سره نقل دي نو د انقطاع احتمال ختم شو

قوله سمعت معاوية خطيباً يقول سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول من

يرد الله به خيراً يققه في الدين: ما د حضرت معاويه عليه السلام نه واوريدل چه خطبه ني وركوله هغه فرماني چه ما د نبي كريم صلى الله عليه وآله نه واوريدل چه فرمانييل يي .. چا سره چه الله تعالى دخير اراده او فرماني هغه ته فقه في الدين وركوي ..

په عموم د .. من، باندې اشكال او دهغي جواب بعضي حضرات فرماني چه په .. من يرد الله به خيراً .. كنيې كه .. من .. عموم باندې محمول نكړې شي بيا خو اشكال نه كيږي خكه چه

په دې صورت كنيې به د .. بعض من اريد له الخو، په معنى كنيې شي او كه .. من .. پخپل عموم باندې اوساتلې شي نو بيا اشكال كيږي چه كوم ماشوم د بالغ كيدو نه وړاندې د ايمان په حالت كنيې مړ شوي وي نو هغه سره د خير اراده متعلق كيدل معلوم او منلي شوي دي حالانكه هغه ته فقه في الدين حاصل نشو؟

ددې جواب وركړې شوې دي چه د اكثر و عموماً پشان دا هم عام مخصوص منه البعض دي او مطلب دا دي .. من يرد الله به خيراً خاصاً ..، گويا چه دلته صفت محذوف دي (۳)

علامه سندھی رحمه الله فرماني چه غوره توجیه دا ده چه په .. خير .. كنيې تنوين په تعظيم باندې محمول كړې شي اوس به مطلب دا وي «من يرد الله به خيراً عظماً يققه في الدين» اوس هيڅ اشكال نه كيږي.

او دوى فرماني چه دا هم ممكن ده چه .. خير .. مطلق اوساتلې شي او غير فقيه في الدين د فقيه په مقابل كنيې د عدم په درجه كنيې او گنلې شي په دې صورت كنيې به دا كلام مبالغه باندې محمول وي گويا چه كوم كس ته فقه في الدين ورنكړې شو هغه سره دخير اراده اونكړې شوه (۴)

۱ صحیح بخاری (۱۰۸۷/۲) کتاب الإعتصام بالكتاب والسنة. باب قول النبي ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق... رقم (۷۳۱۲) _

۲ صحیح مسلم (۳۳۳/۱) کتاب الزكاة. باب النهي عن المسألة _

۳ حاشية السندی على صحيح البخاری (۴۵، ۴۴۱) وحاشية السندی على ابن ماجه (۱۴۳۱) المقدمة. باب

فضل العلماء والحث على طلب العلم. رقم الحديث (۲۲۰) _

۴ المصدر السابق _

او علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ دلته بہ ... من... د مکلفینو پہ معنی باندی معمول کوو خکہ چہ د شارع کلام د مکلفینو احوالو سرہ متعلق کیری. نو هغه بجی کوم چہ د بالغ کیدو نه وړاندې مړ شوې وی خو مؤمن وی. دغه شان هغه سرې چہ هغه مسلمان وی. او اوس لا د مونخ وخت هم نه دې راغلي. چہ دهغه وفات او شو. نو هغه ددې حدیث په مصداق کښې دسره داخل نه دي. (۱)، والله اعلم،

قوله وَأَمَّا أَنَا قَاسِمٌ وَاللَّهُ يُعْطِي: او زه صرف تقسیمونکې یم. او الله تعالی ورکوی.

د مذکورہ جملې نحوی تحقیق علامه طیبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وإنا أنا قاسم...» کښې او حالیه دې او دا د... یقفه، د فاعل یا مفعول نه حال دې. که د فاعل نه حال وی. نو مطلب به دا وی چہ زه په القاء د علم او په تبلیغ د وحی کښې فرق نه کوم. او هیڅ چاته به بل باندې ترجیح نه ورکوم. الله تعالی چہ کوم کس ته خومره قدرې غواړی. ورکوی. او که د مفعول نه حال واقع وی. نو مطلب به دا وی چہ الله تعالی کوم کس ته فقه فی الدین ورکول او غواړی. نو هغه ته به معانیو د فهم استعداد ورکوی. بیا په ما باندې د هر یو د استعداد مطابق د علم د القاء الهمام فرمائی. (۲)

یو اشکال او د هغې جواب: دلته یو سوال دا پیدا کیری. چہ که د صورت په اعتبار سره اوونیلې شی. نو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم معطی (ورکونکې) هم دي. او قاسم (تقسیمونکې) هم دي. او که د حقیقت په اعتبار سره او کنلې شی. نو معطی او قاسم دواړه الله تعالی دي. په دې وجه به دا فرق کول څنگه صحیح وی؟

ددې جواب دا دي. چہ معطی په عرف کښې مالک ته وائی. او قاسم تقسیمونکې ته وائی. مراد دا دي. چہ اصل مالک خو الله تعالی دي. او زه صرف د هغه د طرفه تقسیمونکې یم. لکه څنگه چہ ذرائع، وسائط او کار کونکې (عمله) وی. په عرف کښې هم دغه شان ده. (۳)
ددې جملې دوه مطلبونه بیا ددې جملې دوه مطلبونه کیدي شی: ① یو دا چہ الله تعالی ماته علوم راکوی. هغه مالک دي. هغه خزانه زما په لاس کښې راکړې ده. زه د هغې نه تاسو باندې تقسیموم. ② دویم مطلب دا کیدي شی. چہ د علومو تقسیم خو زه کوم. په دې کښې هیڅ تفاوت او تفاضل نه کیری. البته ددې پوهه او ادراک او په دې کښې عمق او ژور والي، دا الله تعالی ورکوی. والله اعلم.

قوله وَلَكِنْ تَزَالْ هَذِهِ الْأُمَّةُ قَابِئَةً عَلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ لَا يَضُرُّهُمْ مِنْ خَلَقْتَهُمْ حَتَّىٰ

يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ: او دا جماعت به د الله تعالی په حکم باندې قائم وی. او ددوی د مخالفینو نه به دوی ته هیڅ نقصان نه کیری. تردې چہ د الله تعالی حکم راشی.

(۱) حاشیه السندی علی صحیح البخاری (۴۵، ۴۴۱)۔

(۲) الکاشف عن حقائق السنن للطیبی (۳۵۸۱۱) کتاب العلم، الفصل الاول)۔

بخصل الباری (۴۸۱۲) و فیض الباری (۱۷۱۱)۔

ایا ٔول امت به د الله تعالى په دین باندې قائم وی؟ ددې نه په ښکاره دا معلومیږي. چه ٔول امت به د الله تعالى په دین باندې قائم وی. حالانکه دا خلاف ظاهر او خلاف مشاهده دي. په دې وجه ونيلې شی. چه دلته پوره امت مراد نه دي. بلکه د امت نه یو جماعت مراد دي. لکه چه د عمیر بن هانی رضی الله عنه په روایت کښي «لا يزال من أمتي أمة قائمة بأمر الله.....» الفاظ دي. (۱) په حدیث کښي کوم یو جماعت مراد دي؟ دا طائفه او جماعت کوم چه به د الله تعالى په حکم باندې قائم وی. ددې نه کوم یو جماعت مراد دي؟ د مسلمانانو مختلفو طبقو خپلې خپلې طبقې ددې مصداق گرځولې دي.

امام بخاری رحمته الله فرماني: «وهم أهل العلم» (۲)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرماني: «ان لم يكونوا أهل الحديث فلا أدري من هم؟» (۳)

قاضی عیاض رحمته الله فرماني: «أراد أحمد أهل السنة، ومن يعتقده مذهب أهل الحديث» (۴)
د بعضو روایاتو نه معلومیږي. چه ددې نه د مجاهدينو جماعت مراد دي. لکه چه د حضرت جابر بن سمره رضی الله عنه مرفوع روایت دي: «لن يروى هذا الدين قائماً يقاتل عليه عصابة من المسلمين حتى تقوم الساعة» (۵)

د حضرت جابر رضی الله عنه مرفوع روایت دي: «لا تزال طائفة من أمتي يقاتلون على الحق ظاهرين إلى يوم القيامة» (۶) د حضرت معاويه رضی الله عنه په یو روایت کښي دي: «.....ولا تزال عصابة من المسلمين يقاتلون على الحق.....» (۷)

د حضرت عقبه بن عامر رضی الله عنه په روایت کښي دي: «لا تزال عصابة من أمتي يقاتلون على أمر الله ظاهرين لعدوهم، لا يضرمهم من خالفهم حتى تأتيهم الساعة وهم على ذلك» (۸) په دې ټولو روایاتو کښي تصریح ده. چه دا جماعت د مجاهدينو دي.

(۱) صحیح بخاری (۵۱۴۱) کتاب المناقب. باب (بلا ترجمه). بعد باب سؤال المشرکین أن یریمہم النبی ﷺ آية. فأراهم انشقاق القمر) رقم (۳۶۴۱) کتاب التوحید. باب قول الله تعالى: ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ﴾ رقم (۷۴۶۰).

(۲) صحیح بخاری (۱۰۸۱۲) کتاب الإعتصام. باب قول النبی ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق يقاتلون. وهم أهل العلم.

(۳) شرح النووي (۱۴۳۱۲) کتاب الإمامة. باب قوله ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق... وفتح الباری (۱۶۴۱۱).

(۴) المصدر السابق.

(۵) صحیح مسلم (۱۴۳۱۲) کتاب الإمامة. باب قوله ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق... المصدر السابق.

(۶) المصدر السابق.

(۷) المصدر السابق.

خو حقیقت دا دې چه په دې کښې د... طائفه حقه... نه عموم مراد دې چه په دې کښې یواز
اهل حق داخل دی لکه چه امام نووی رحمته فرماني

«يَحْتَمِلُ أَنَّ هَذِهِ الطَّائِفَةَ مَفْرَقَةٌ بَيْنَ أَنْوَاعِ الْمُؤْمِنِينَ، مِنْهُمْ: شُجَّانٌ مُقَاتِلُونَ، وَ مِنْهُمْ: قَهْلَاءٌ، وَ مِنْهُمْ: مُحَدِّثُونَ، وَ مِنْهُمْ: زُهَادٌ وَ آمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ، وَ مِنْهُمْ: أَهْلُ أَنْوَاعٍ أُخْرَى مِنَ الْخَيْرِ وَ لَا يَزِيدُ
أَن يَكُونُوا مُجْتَمِعِينَ، بَلْ قَدْ يَكُونُونَ مُتَفَرِّقِينَ عَلَى أَقْطَارِ الْأَرْضِ» (۱)

د حضرت کشمیری رحمته لطیف توجیه حضرت کشمیری رحمته فرماني چه په حدیث کسې
چونکه د مجاهدینو تصریح موجود ده ددې باوجود امام احمد رحمته ددې مصداق... هر
حدیث... یعنی... اهل السنة... گرځوی چه په دې باندې زه ډیر حیران ووم بې په تریخی
مواردو باندې نظر کولو نه دا خبره په پوهه کښې راغله چه د مجاهدینو او اهل السنة
والجماعة دواړو مفهوم خو جدا جدا دي خو د خارجی مصداق په لحاظ سره دواړه یو
دی ځکه چه د جهاد فريضه هميشه اهل السنة والجماعة ادا کړي ده نورو ډلو ته د جهاد
توفیق نه دې شوي او خصوصیت سره د روافضو ډلې نه خو اکثر اسلامي حکومتونه
عظیم نقصانات رسيدلي دي. (۲)

دلته ددې لحاظ هم ساتل پکار دی چه د... مجاهدین... مراد اخستلو په صورت کښې به
... جهاد... عام وی که په توره او په نیزه وی او که په قلم او ژبه وی د جهاد بېسلف په
مقابلې کښې د جهاد بالقلم واللسان اهمیت څه کم نه دي ددې هميشه ضرورت راپېښیږي
نو دا هم په... جهاد... کښې داخل دي.

قوله: لَا يَضُرُّهُمْ مَرُبٌّ خَالَفَهُمْ: مخالفين به دوی ته نقصان نشي رسولې
ددې مطلب ددې دا مطلب نه دي چه اهل حق ته هيڅ نقصان د هيڅ يو طرفه نه نشي
رسيدلې او دوی ته به څه تکليف او مصيبت نه راځي دوی ته تکليف رسيدلې شي د قبه
او جيل مصيبتونه راپېښيدې شي د قتل حالت راتلې شي خو ددوی مشن او مهم هيڅ خوند
ختمولې نشي ددوی مهم به جاري وی او تر قیامته پورې به دا سلسله جاري وی.

قوله: حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ: تردې چه د الله تعالی حکم راشي
د «امر الله» نه څه مراد دي؟ ددې... امر الله... نه په ظاهره... قیامت... مراد دي
په روایاتو کښې تعارض او دهغې دفعیه خو په دې باندې اشکال کیږي چه په حدیث کښې
دی «لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى لَا يَقَالَ لِي الْأَرْضُ: اللَّهُ اللَّهُ» (۳) دغه شان په یو روایت کښې دی «لَا تَقُومُ
السَّاعَةُ عَلَى أَحَدٍ يَقُولُ: اللَّهُ اللَّهُ» (۴) دغه شان په یو بل روایت کښې دی «لَا تَقُومُ السَّاعَةُ إِلَّا عَلَى شَاهِدٍ

(۱) شرح النووي على صحيح مسلم (۱۴۳۱/۲).

(۲) فيض الباري (۱۷۱/۱، ۱۷۲) و انوار الباري (۸۲/۳).

(۳) صحيح مسلم (۸۴/۱) كتاب الإيمان، باب ذهاب الإيمان آخر الزمان.

(۴) المصدر السابق.

الناس»^(۱) ددې روایاتو نه معلومېږي چه قیامت به هغه وخت قائمېږي کوم وخت چه .. الله .. ویونکي هیڅ څوک نه وی او په .. شرار الناس .. به قیامت قائمېږي حالانکه د حدیث باب نه معلومېږي چه تر قیامته پورې به دا .. طائفة حق .. قائمه وی په دواړه قسمه حدیثونو کښې تعارض معلومېږي؟

ددې جواب دا دي چه دلته د .. امر الله .. نه مراد .. قیامت .. نه دي بلکه هغه .. ریح .. هوا، مراد ده کوم چه به د یمن نه چلیږي. لکه چه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په مرفوع روایت کښې دی «ان الله عز وجل یبعث ریحاً من الیمین الیمن من العزیر فلا تدم أحداً فی قلبه، قال ابوعلقمة: مثقال حبة، وقال عبدالعزیز: مثقال ذرة من لیان لا یهتته»^(۲) نو اوس په دواړه قسمو روایاتو کښې تعارض پاتې نشو.

بیا په کومو روایاتو کښې چه «حق تقوم الساعة»، مذکور دي د هغې نه «حق تقرب الساعة»، مراد دي.^(۳)

د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت ترجمه الباب د حدیث باب په پومبی جزء باندې مشتمل دي. نو د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت بالکل واضح دي. بید ددې دویمه جزء په .. اعطاء .. او .. تقسیم .. باندې دلالت کوي کوم چه زکاة او خمس سره متعلق دي په دي وجه امام بخاری رحمته الله علیه دا په .. کتاب الخمس .. کښې او امام مسلم رحمته الله علیه په .. کتاب الزکاة .. کښې نقل کړي دي. او ددې آخری جزء، د قیامت علاماتو سره موافق دي په دي وجه امام بخاری رحمته الله علیه دا حدیث په .. کتاب الاعتصام .. کښې نقل کړي دي. ددوی ذهن دي جهت طرف ته متوجه شوي دي چه په هره زمانه کښې به څوک نه څوک مجتهد ضرور وي (۱) وانه اعلم بالصواب.

۱۴- باب الفهم فی العلم

ما قبل سره مناسبت علامه عینی رحمته الله علیه فرمائي چه په ما قبل باب کښې د .. تفقه فی الدین .. ذکر وو. او په دي باب کښې .. فهم فی العلم .. بیانوي په .. تفقه .. کښې .. فهم .. داخلیدل واضح دی.^(۴)

د ترجمه الباب مقصد د ترجمه الباب مقصد څه دي؟ په دي کښې د عالمانو اختلاف دي.

① علامه سندهی رحمته الله علیه فرمائي چه د امام بخاری رحمته الله علیه مقصدا دا ښودل دی چه .. افهام ..

(۱) صحیح مسلم (۴۰۶۱۲) کتاب الفتن. باب قرب الساعة.

(۲) صحیح مسلم (۷۵۱۱) کتاب الإيمان. باب فی الریح التي تكون فی قرب القيامة من فی قلبه شيء من الإيمان.

(۳) شرح النووی علی صحیح مسلم (۱۴۳۱۲) کتاب الإمارة. باب قوله رحمته الله علیه لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين علی الحق لا یضرم من خالفهم).

(۴) فتح الباری (۱۶۴۱۱).

(۵) عمدة القاری (۵۲۱۲).

مختلف وی تردی چه حضرت ابن عمر رضی الله عنهما سره د صغیر السن کیدو په هغه خبره پوهه شو په کومې چه مشران حضرات پوهه نشو علامه سندهی رحمته الله علیه فرمائی چه په دې کښې د فضل الفهم... بیانول مقصود نه دی ځکه چه د حدیث په دې باندې هیڅ دلالت نشته (۱)

⑥ حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرمائی چه ددې باب نه غرض ، فضل الفهم فی العلم ، بیانول دی حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه علامه سندهی رحمته الله علیه طرف ته اشاره کړې ده او فرمائیلې نې دی چه بعضو اهل تحقیق اعتراض کړې دي چه په حدیث کښې هیڅ یو لفظ په ، فضل ، باندې دلالت کونکې موجود نه دي خو دا اعتراض صحیح نه معلومیږي ځکه چه مؤلف قریب بعید (یعنی لږ وړاندې) د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما دا حدیث په مختلفو ابوابو کښې ذکر کړې دي چه په دې کښې په فضل د فهم باندې دلالت کونکې لفظ متعددو روایاتو کښې موجود دي روستو په کتاب العلم کښې د حضرت عمر رضی الله عنه دا ارشاد راروان دي چه «لأن تكون قلتها أحب إلى من أن يكون لي كذا وكذا» دا جمله په فضل د فهم باندې دلالت کوی او د امام بخاری رحمته الله علیه د عاداتو څنې ده چه په مقصود باندې دلالت کونکې لفظ په یو حدیث کښې موجود نه وی خو که هم دا حدیث په یوه بله موقعه باندې چه کله راوستلې شی نو هلته مقصود باندې دلالت کونکې لفظ موجود وی نو هم دا د ترجمه الباب د اثبات دپاره کافی گټرلې کیږي (۲)

⑦ حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرمائی چه ددې باب منعقد کولو نه مقصود دا دي چه تفقه فی الدین د عالمانو د اعلی مراتبو څنې دي که دا مرتبه حاصل نشی نو کم از کم ددې نه ادنی مرتبه یعنی ، فهم د مراد ، خو ضرور حاصلول پکار دی ځکه چه په حدیث باب کښې د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د سوال په جواب باندې پوهیدل مذکور دی او په دې باندې د حضرت عمر رضی الله عنه دا فرمائیل چه که تا جواب ورکړې وې نو زه به ډیر زیات خوشحاله شوي ووم دا د فهم او فطنت (ذهانت) په فضیلت باندې دلالت کوی او ښکاره ده چه دا ، فقه ، نه ده ځکه چه ، فقه ، خوا استنباط د مسائلو او د شریعت دقائقو او د احکامو په علتونو باندې د مطلع کیدو نوم دي

حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرمائی چه دا هم ممکن ده چه دا د تیرشوی باب بیان وی ځکه چه ، فقه ، او ، فهم ، دوه جدا جدا څیزونه نه دی بلکه دا دواړه یو دی (۳)

⑧ حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب رحمته الله علیه فرمائی چه زما په نیز ددې باب نه د تدبر او مطالعې ترغیب ورکول دی او د مطالعې په طریقه باندې متنبه کول مقصود دی چه په دې سلسله کښې قرائن او امارات ملحوظ اوساتلې شی لکه څنگه چه د نبی

۱- حاشیه السندی علی صحیح البخاری (۵۱۱)

۲- صحیح بخاری (۲۴۱۱) کتاب العلم، باب العیاء فی العلم، رقم (۱۳۱۱)۔

۳- الأبواب والتراجم (ص ۴۶)۔

۴- جامع الدراری (۲۴۱۲)۔

کریم علیه السلام سوال، اود حضرت ابن عمر رضی الله عنهما . . . جمار . . . د کجورو مغز په لاس کښي کتلو سره مطلب او جواب باندې پوهیدل. په دې باندې واضح طور باندې دلالت کوي. (۱) والله اعلم.

حدیث باب

«(حَدَّثَنَا عَلِيُّ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ قَالَ قَالَ لِي ابْنُ أَبِي نَجْمٍ عَنْ فُجَاهٍ قَالَ صَبَّحْتُ ابْنَ عُمَرَ (۲) إِلَى الْمَدِينَةِ فَلَمَّا أَسْمَعُهُ يُحَدِّثُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحَدِيثًا وَاحِدًا قَالَ كُنَّا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَتَانِي بِهَمَارٍ فَقَالَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً مِثْلُهَا كَنْزُ الْمُسْلِمِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَقُولَ هِيَ الْخَلَّةُ فَإِذَا أَنَا أَصْغُرُ الْقَوْمِ فَسَكَتُ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هِيَ الْخَلَّةُ)) (۳: ۷۱)»

رجال الحديث

① **علي رضی الله عنه**: دا امير المؤمنين في الحديث. الحجة. امام ابو الحسن علي بن عبدالله بن جعفر بن نجيع سعدی بصری رضی الله عنه دې. چه دا په ابن المديني نوم سره مشهور دې. (۴)
دوی د خپل پلار نه علاوه د حماد بن زيد، هشيم بن بشير، معتمر بن سليمان، سفيان بن عيينه، جرير بن عبد الحميد، محمد بن جعفر غندر، يحيى بن سعيد القطان او عبدالرزاق رضی الله عنه نه روايت کړي دي. ددوی نه په روايت کونکو کښي امام احمد بن حنبل، امام بخاري، صالح بن محمد جزره، ابو مسلم الکجی، ابو القاسم بغوی، او عبدالله بن محمد بن ايوب الکاتب رضی الله عنه دي. (۵) ددوی نه دده شيوخو هم روايتونه اخستي دي چه په دې کښي سفيان بن عيينه رضی الله عنه هم دي. (۶)
دا په اصل کښي د مديني منورې دي. هم په دې نسبت سره د . . . ابن المديني . . . په نوم سره مشهور دي. البته په ۱۶۱هـ کښي بصره کښي پيدا شو. (۷)

امام ابو حاتم رازی رضی الله عنه فرماني: «كان ابن المديني علمي الناس في معرفة الحديث والعلل» (۸)

سفيان بن عيينه رضی الله عنه فرماني: «تلموني على حب علي، والله، والله، لقد كنت أعلم منه أكثر مما يتعلم

¹ ايام الدراري (۲/ ۴۱۲) والأبواب والتراجم لصحيح البخاري (ص ۴۲) -

² قد سبق تخريج هذا الحديث. في باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا و أنبأنا -

³ تاريخ بغداد (۵/ ۵۸۱۱) وتهذيب الكمال (۵/ ۵۲۱) -

⁴ د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گوري: تاريخ بغداد (۵/ ۵۸۱۱، ۵۵۹) و تهذيب الكمال (۶/ ۶۱۲۱-۹)

⁵ سير اعلام النبلاء (۴/ ۴۳، ۴۲۱۱) -

⁶ سير اعلام النبلاء (۴/ ۴۳۱۱) -

⁷ الثقات لابن حبان (۶/ ۴۶۹۸) والأنساب للمعاني (۲/ ۳۵۱۵) وسير اعلام النبلاء (۴/ ۴۳۱۱) -

⁸ تهذيب الكمال (۹/ ۹۱۲۱)، وسير اعلام النبلاء (۴/ ۴۳۱۱) -

مفی)» دغه شان یحی بن سعید القطان رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «الناس یلومونی فی قعودی مع علی، وانا اتعلم منه اکثر مما یتعلم منی»^(۱)

امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «كان الله خلق علي بن المديني لهذا الشأن»^(۲)

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «ما استصغرت نفس عند أحد إلا عند علي بن المديني»^(۳)

فرہیان رحمۃ اللہ علیہ و غیرہ فرمائی «أعلم أهل زمانه بعلم الحديث: علي»^(۴)

صالح جزر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «أعلم من أدرکت بالحديث وعلمه علي بن المديني....»^(۵)

امام عبد الرحمن بن مہدی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «علي بن المديني أعلم الناس بحديث رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم وخاصة بحديث ابن عيينة»^(۶)

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «و أما علي بن المديني: فإليه المنتهى في معرفة علل الحديث النبوي، مع كمال المعرفة بتقدم الرجال، وسعة الحفظ والتحري في هذا الشأن، بل لعله فرد زمانه في معناه....»^(۷)

البتہ دوی لره عقیلے پہ .. کتاب الضعفاء .. کنبی ذکر کرے دی او لیکلی نی دی «چند ای ابن ابی دؤاد والجهيمه وحديثه مستقيم ان شاء الله»^(۸) یعنی علی بن المديني ابن ابی دؤاد معتزلی او جهميه طرف ته مائل وو. البتہ ددوی حدیثونہ انشاء اللہ صحیح دی چونکہ احمد بن ابی دؤاد معتزلی د خلق قرآن نه صرف قائل وو. بلکه ددی داعی وو او ده د خليفه په ذريعه عالمان په مختلفو آزمائشونو کنبی مبتلا کړی وو. امام علی بن المديني رحمۃ اللہ علیہ نه په دې موقعه باندې هغوی طرف ته څه میلان موندلې شوې وو چه دهغې په وجه عقیلے په دوی باندې کلام اوکړو او پخپل .. کتاب الضعفاء .. کنبی نی دوی ذکر کړل. حالانکه دوی د خلق قرآن قائل نه وو. او کوم میلان چه وو. دهغې نه هم دوی توبه اوبنکلی وه. لکه چه محمد بن عثمان بن ابی شیبه رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «سمعتُ علي بن المديني يقول لعل موته بشهرين، من قال: القرآن مخلوق، فهو كافر»^(۹)

(۱) تاریخ بغداد (۵۹۱۱۱) و تهذيب الكمال (۲۱۱۰).

(۲) سير اعلام النبلاء (۵۱۱۱).

(۳) سير اعلام النبلاء (۶۱۱۱) و تهذيب الكمال (۱۴۲۱).

(۴) سير اعلام النبلاء (۶۱۱۱) و تاريخ بغداد (۴۶۳۱۱).

(۵) سير اعلام النبلاء (۹۱۱۱).

(۶) سير اعلام النبلاء (۵۰۱۱۱).

(۷) تهذيب الكمال (۱۴۲۱).

(۸) ميزان الاعتدال (۱۴۱۳).

(۹) كتاب الضعفاء الكبير للعقيلي (۲۳۵۱۳).

(۱۰) ميزان الاعتدال (۱۴۱۳) و سير اعلام النبلاء (۵۸۱۱۱) و تهذيب الكمال (۳۲۱۲۱).

دغه شان علي بن المدینی رحمہ اللہ پہ منبر باندی اودریزی او اعلان کوی «من زعم أن القرآن مخلوق، أو أن الله لا يرى، أولم يكلم موسى على الحقيقة، فهو كافر»^(١)

د حافظ ذہبی رحمہ اللہ پہ عقلی باندی سخت تنقید حافظ ذہبی رحمہ اللہ د عقلی،، سامعہ اللہ تعالیٰ،، پہ دے جسارت (او زہر ورتیا) باندی سخت تنقید کړې دے^(٢)،

دغه شان عبد الله بن احمد بن حنبل رحمہ اللہ فرمائی «کان ابن حداثه، ثم أصمك عن اسمه، وكان يقول: حدثنا رجل، ثم ترك حديثه بعد ذلك»^(٣)

خو دا اعتراض هم قابل د توجه نه دے ځکه چه علي بن المدینی او د امام احمد په مینځ کښې ډیر زیات د محبت او الفت تعلق وو چه امام احمد رحمہ اللہ په همیشه دوی نړه د احترام او تعظیم په وجه کښت سره یادولو کله به ئې هم نوم نه اخستلو^(٤)،

(المصادر السابقة)۔

د حافظ ذہبی رحمہ اللہ دا تنقید په ډیرو فاندو باندې مشتمل دے په دې وجه ددې پوره عبرت نقل کولې شی دوی په میزان الاعتدال (١٤٠٣، ١٤٠١) کښې فرمائی ((وقد بدت منه حقاً ثم تاب منه. وهذا أبو عبدالله البخاري، ونأهيك به. قد شخن صحيحه بحديث علي بن المديني. وقد ما استصغرت غسي بين يدي أحد إلا بين يدي علي بن المديني. ولو تركت حديث علي. وصاحبه محمد. وشيخه عبد الرزق. وعثمان بن أبي شيبة. وإبراهيم بن سعد. وعفان. وأبان العطار. وإسرائيل. وأزهر السمان. وبهز بن أسد. و ثابت البناني. وجريز بن عبد الحميد. لغلقتنا الباب. وانقطع الخطاب. ولما نت الآثار. واستوتت الزوائد. ولخرج الدجال. أفما لك عقل يا عقيلي. أتدري فيمن تتكلم! وإنما تبغناك في ذكر هذا سمع نذب عنهم. ولنزيف ما قيل فيهم. كأنك لا تدري أن كل واحد من هؤلاء أوتق منك بضيقا. بل وأوتق من ثقات كثيرين لم توردهم في كتابك. فهذا مما لا يرتاب فيه محدث..

و أنا أشتنى أن تعرفني من هو الثقة الثبت الذي ما غلط ولا انفر د بما لا يتابع عليه. بل الثقة الحافظ إذا انفر د بأحاديث كان أرفع له. و أكمل لرتبته. و أدل على اعتنائه بعلم الأثر. وضبطه دون أقرانه لأشياء ما عرفوها. ألهم إلا أن يتبين غلطه و همه في الشيء فيعرف ذلك. فانظر أول الشيء إلى أصحاب رسول الله ﷺ تكبار والصفار. ما فيهم أحد إلا وقد انفر د بسنة. فيقال له هذا الحديث لا يتابع عليه^(٥)، وكذلك التابعون. كل واحد عنده ما ليس عند الآخر من العلم. وما الغرض هذا. فإن هذا مقرر على ما ينبغي في علم الحديث..

و إن تفرد الثقة المتقن بعد صحيحاً غريباً. و إن تفرد الصدوق ومن دونه بعد منكر. و إن كثار الراوي من الأحاديث التي لا يوافق عليها لفظاً أو اسناداً يصيره متروك الحديث..

ثم ما كل أحد فيه بدعة. أو له هفوة. أو ذنوب يقدر فيه بما يوهن حديثه. و لامن شرط الثقة أن يكون معصوماً من الخطايا والخطأ. ولكن فائدة ذكرنا كثيراً من الثقات الذين فيهم أدنى بدعة. أولهم أو هام بسيرة في سعة علمهم أن يعرف أن غيرهم أرجح منهم و أوتق إذا عارضهم أو خالفهم. فزن الأشياء بالعدل والورع

(میزان الإعتدال (١٣٨٣)۔

تهذيب الكمال (٩١٢١)۔

کله چه به امام علی بن المدینی بغداد ته راتلونو د حلقې صدارت به دوی سنبالولو په دې موقعه به امام احمد بن حنبل او یحیی و غیره حضرات راتلل پخپلو کښې به یې مذاکره او مناظره کوله کله چه به په دوی کښې اختلاف شو نو د علی بن المدینی قول به قول فیصل وو (۱) بهر حال حفاظو او نقادو د حدیث تصریح کړې ده چه امام احمد رحمته الله علیه په علی بن المدینی رحمته الله علیه باندې کوم کلام کړې دې هغه صرف د خلق قرآن په مسئله کښې د نرمۍ اختیارولو په وجه دې چه ددې نه هم هغوی توبه اوبښکلي وه لکه چه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی: «تکلم به

أحمد ومن تابعه لأهل ما تقدم من إجماع المنة، وقد اعتذر الرجل من ذلك، وتاب وألهم» (۲)

په اصول حدیث باندې رومې تصنیف امام علی بن المدینی رحمته الله علیه هغه رومې شخصیت دې چه دوی د اصول حدیث په مختلفو انواعو باندې د ټولو نه وړاندې مختلف کتوبه اولیکل (۳) امام نووی رحمته الله علیه لیکلی دی چه ددوی د دوو سوو نه زیات تصانیف دی (۴) حاکم رحمته الله علیه د یو څو کتابونو نومونه لیکلی دی (۵)

د امام علی بن المدینی وفات په «سمر من ری» (سامرا) کښې ۲۳۳ هـ کښې وشو (۶) تعالی رحمة واسعة،

② سفيان رحمته الله علیه: دا امام سفيان بن عيينه رحمته الله علیه دې ددوی حالات په «بدع الوحي» کښې رومې حدیث په ضمن کښې مختصر (۷) او په کتاب العلم کښې د «باب قول المحدث: حدث و أخبرنا و أنزلنا» لاندې تفصیل سره ذکر شوی دی.

③ ابن أبي نجیح رحمته الله علیه: دا ابویسار عبدالله بن ابی نجیح (فتح النون و کسر الهميم، و بعد هایه مشاة تحتية و آخره حاء مهبله) ثقفی مکی دې د ابو نجیح نوم یسار دې چه دا د حضرت اخضر بن شريق رحمته الله علیه مولى وو (۸) دوی د خپل پلار ابو نجیح مکی، امام مجاهد، عطاء بن ابی رباح، طاؤس، او سالمه بن

١- تهذيب الأسماء واللغات (۳۵/۱۱) و تاريخ بغداد (۴۳/۱۱)۔

٢- تهذيب التهذيب (۳۵۶/۷)۔

٣- اوگورئ: لمحات من تاريخ السنة و علوم الحديث.. للشيخ عبدالفتاح أبو غدة رحمته الله علیه.. (ص ۱۰۱، ۱۰۲)۔

٤- تهذيب الأسماء واللغات (۳۵/۱۱)۔

٥- معرفة علوم الحديث (ص ۷۱) النوع العشرون: فقه الحديث. الأكثر إكرام الله إمداد الحق د علي بن المديني رحمته الله علیه د څلويښتو کتابونو ذکر کړې دې اوگورئ: الإمام علي بن المديني و منهجه في نقد الرجال (ص ۲۶۲، ۲۷۹)۔

٦- تاريخ بغداد (۴۷۳، ۴۷۲/۱۱)۔

٧- كشف الباري (۲۳۸/۱)۔

٨- تهذيب الكمال (۲۱۵/۱۶، ۲۱۶) و سير أعلام النبلاء (۱۲۵/۶)۔

عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ وغیرہ نہ روایت کوی ددوی نہ امام شعبہ، سفیان ثوری، سفیان بن عیینہ، ابن علیہ، روح بن القاسم، ابراہیم بن نافع مکی او هشام دستوانی رضی اللہ عنہ وغیرہ روایت کوی (۱)

امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ فرمائی «ابن نجیم ثقہ، کان ابوہ من عیار حماد اللہ» (۲)

امام یحییٰ بن معین، امام ابو زرعه، او امام نسائی رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقہ،» (۳)

د ابو حاتم رضی اللہ عنہ نہ چہ کلمہ تبوس او کړې شو «ابن ابی نجیم عن مجاہد أحب إليك أو عفيف من مجاہد»، نو وی فرمائیل، «ابن ابی نجیم أحب إلّی، إنّا یقال لّی ابن ابی نجیم القدر، وهو صالح الحديث» (۴)

ابن سعد رضی اللہ عنہ فرمائی «کان ثقہ کثیر الحديث» (۵)

امام عجلوی رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقہ،» (۶)

ابن حبان رضی اللہ عنہ دوی لره په «، کتاب الثقات»، کښې ذکر کړې دې (۷)

حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقہ،» (۸) او هم دوی فرمائی «هو من الأئمة الثقات» (۹)

ابن ابی نجیم متهم بالقدر وو؟ د ابن ابی نجیم اگرچہ ټولو حضراتو توثیق کړې دې خو دې متهم بالقدر وو.

لکه چہ امام بخاری رضی اللہ عنہ فرمائی «حماد الله بن ابی نجیم کان یتهم بالاعتزال والقدر» (۱۰)

امام علی بن المدینی رضی اللہ عنہ فرمائی «أما الحديث فهو فيه ثقہ وأما الرأي فكان قدراً ممتزجاً» (۱۱)

جوز جانی رضی اللہ عنہ هم دوی په متهم بالقدر کښې شمار کړې دې (۱۲)

يعقوب سدوسي رضی اللہ عنہ فرمائی «هو ثقہ قدری» (۱۳)

(۱) دشيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گورئ تهذيب الكمال (۲۱۶/۱۶) وسير أعلام النبلاء (ع/۱۲۵)۔

(۲) تهذيب الكمال (۲۱۷/۱۶)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) الطبقات لابن سعد (۴۸۳/۵)۔

(۶) تهذيب التهذيب (۵۵۶)۔

(۷) الثقات لابن حبان (۵۱۷)۔

(۸) الكاشف (۶۰۳/۱) رقم (۳۰۲)۔

(۹) ميزان الاعتدال (۵۱۵/۲)۔

(۱۰) المصدر السابق۔

(۱۱) المصدر السابق۔

(۱۲) المصدر السابق۔

(۱۳) سير أعلام النبلاء (۱۲۵/۶)۔

امام يحيى بن سعيد القطان رحمه الله فرماني «كان من رؤوس الدعا إلى القدر»

ابن سعد رحمه الله فرماني «ويذكرون أنه كان يقول بالقدر»

ددې اقوالو نه معلومه شوه چه عبدالله بن ابي نجيع نه صرف دا چه قدری ووبلکه د دعا الى القدر... خني وو

يو اشكال او د هغې جواب سوال دا دې چه امام بخاري رحمه الله ددوی نه استدلال او احتجاج څنگه او کړو حالانکه مبتدع راوی کوم چه داعی وی دهغه نه روایت او احتجاج کول صعيح نه دي: ٢

١ ددې يو جواب دا دې چه ممکن ده چه هغوی د خپل بدعت نه توبه اونیکلي وی لکه چه حافظ ذهبي رحمه الله فرماني «ولعله رجع عن البدعة»

دغه شان جوزجانی چه کله عبدالله بن ابي نجيع، زكريا بن اسحاق، شبل بن عباد، ابي ابي زنب او سيف بن سليمان په قدره کښې شمار کړو. نو حافظ ذهبي رحمه الله اوفرمانيل هل هولا ثقات، وما ثبت عنهم القدر، أولعلمهم تابوا: ٣

٢ دويم جواب دا دې چه که راوی مبتدع... داعی الى البدعة... وی نو د هغه د روایت نه احتجاج صحيح نه دي: ٤ خو که داسې راوی ثقه او ضابط وی او ددې روایت نه دده د بدعت تائيد نه کيږي او دا روایت ددې مبتدع نه علاوه د بل چا نه نقل نه وی نو دده روایت به قابل قبول وی: ٥ لکه څنگه چه امام بخاري رحمه الله د داسې ډيرو حضراتو نه روایت قبول

١ حاشیه سبط ابن العجمی علی الکاشف (٦٠٣١١) رقم (٣٠٢٠)۔

٢ الطبقات (٤٨٣١٥)۔

٣ بعدی الساری (ص ٣٨٥) الفصل التاسع، وتعليقات... الرفع والتكيسل في الجرح والتعديل (ص ١٤٤، ١٤٥)۔

٤ سير أعلام النبلاء (١٢٦١٤)۔

٥ ميزان الاعتدال (٥١٥١٢)۔

٦ قال ابن الصلاح في علوم الحديث (ص ١١٤، ١١٥): وقال قوم تقبل روايته إذا لم يكن داعية إلى بدعته ولا تقبل إذا كان داعية وهذا مذهب الكثير أو الأكثر من العلماء. وحكي بعض أصحاب الشافعي رحمه الله خلافاً بين أصحابه في قبول رواية المبتدع. إذا لم يدع إلى بدعته. وقال: أما إذا كان داعية فلا خلاف بينهم في عدم قبول روايته. وقال أبو حاتم بن حبان البستي أحد المصنفين من أئمة الحديث: الداعية إلى البدع لا يجوز الاحتجاج به عند امتننا قاطبة. لا أعلم بينهم فيه خلافاً. وهذا المذهب الثالث عدلها وأولها. والأول (أي ردة رواية المبتدع مطلقاً) بعيد مباعد للشافعية عن أئمة الحديث. فإن كتبهم طافحة بالرواية عن المبتدعة غير الدعاة. وفي الصحيحين كثير من أحاديثهم في الشواهد والأصول. والله اعلم. ٧

٧ قال الحافظ رحمه الله: ... فالمتعمد: أن الذي ترد روايته. من أنكّر أمراً متواتراً من الشرع معلوماً من الدين بالضرورة. أو اعتقد عكسه. وأما من لم يكن بهذه الصفة. وانضم إلى ذلك ضبطه لما يرويه مع ورعه وتقواه فلا مانع من قبوله. نزهة النظر (ص ٨٨)۔

کړې دې چه هغوی نه صرف دا چه مبتدع وو بلکه د رؤوس المتبدعين څنې وو او خپل مذهب طرف ته به نې خلقو ته دعوت هم ورکولو لکه عمران بن حطان. عبدالحميد بن عبدالرحمن حمانی وغيره چه د بدعت د داعيانو څنې وو (۱)

په روايت د حديث کښې د بدعت قاده او غير قاده تفصيل او حافظ ابن حجر رحمته د بدعت قاده او بدعت غير قاده په تفصيلاتو کښې لاندې ليکي «وعلی هذا اذا اشتملت رواية المبتدع سواء كان داعية أم لم يكن، علی ما لا تعلق له بهدعته أصلاً، هل ترد مطلقاً؟ أو تقبل مطلقاً؟ مال ابو الفتح القشيري فی تفصيل آخر فيه (۲) فقال: إن واقعه خير فلا يلتفت إليه هو، إجماعاً لهدعته وإجماعاً لنا رد، وإن لم يوافق أحد ولم يوجد ذلك الحديث إلا عندنا مع ما وصفنا من صدقه وتحبزه عن الكذب واشتغاره بالدين وعدم تعلق ذلك الحديث بهدعته فينبغي أن تقدم مصلحة تحصيل ذلك الحديث ونشر تلك السنة علی مصلحة إمامته وإتمام بهدعته، والله اعلم» (۳)

دریمه خبره دا ده چه دوی لره صرف امام يحيي بن سعيد القطان رحمته په .. دعا الی القدر، کښې شمار کړې دي. ددوی نه علاوه باقی ټولو دوی لره قدری گرځولي دي خو په .. دعا.. کښې د کیدو تصریح نې نه ده کړې. غالباً د امام بخاری رحمته په نیز ددوی صرف قدری کیدل ثابت دي. داعی کیدل نې ثابت نه دي. لکه چه د حافظ سخاوی او حافظ عراقی رحمهما الله شعر: ~

.....وَرَوَوْا :: عَنْ أَهْلِ يَهُدَى عَلَى الصَّحِيحِ مَا عَمَوْا

(یعنی..... ائمه نقاد د حدیث. مثلاً امام بخاری او مسلم رحمهما الله وغيره پخپل صحیح.. کښې د بعضو داسې اهل بدعت نه روايت نقل کړې دي چه هغوی د خپل بدعت داعیان نه وو). په تشریح کښې د ډیرو راویانو نومونه ذکر کړي دي چه هغوی کښې بدعت وو خو هغوي داعیان نه وو. په دغه نومونو کښې هغوی د عبدالله بن ابی نجیح نوم هم ذکر کړې دي. (۴)

غالباً د حافظ مزې رحمته په نیز هم ددوی .. داعی الی القدر.. نه کیدل راجع دی ځکه چه دوی د ائمه رجال نه په توثیق کولو باندې اکتفاء کړې ده البته ضمناً نې د ابو حاتم نه توثیق سره ددوی .. مائل الی القدر.. کیدل نقل کړی دی او د يحيي القطان د .. داعی الی القدر.. قول دوی نه دي ذکر کړې. (۵)

(۱) تدريپ الراوی (۳۲۶/۱)۔

(۲) حکي سخاوی عن ابن دقيق العيد ما مال إليه القشيري. أنظر فتح الحديث (۶۰۱/۲ ۶۱)۔

(۳) هدي الساری (ص ۳۸۵)۔

(۴) فتح المغيب للسخاوی (۶۶۱۲)۔

(۵) تهذيب الكمال (۲۱۷/۱۶ ۲۱۸)۔

و تدلیس الزام او دهغې تحقیق بیا دوی لره امام نسائی رحمته الله علیه په مدلسینو کښې شمار کړې

دې. لکه چه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه لیکي: «وذكره النسائي فيمن كان يدلس»^(۱)

او حافظ رحمته الله علیه فرماني: «أكثر من مجاهد، وكان يدلس عنه، وصفه بذلك النسائي»^(۲)

دغه شان حافظ رحمته الله علیه فرماني: «ثقة روي بالقدر و ربما دلس»^(۳) خو ددوی تدلیس مضر نه دې. ځکه چه:

① اول خو به دوی په عامو حدیثونو کښې تدلیس نه کولو. بلکه صرف د امام مجاهد رحمته الله علیه په احادیثو کښې به نې تدلیس کولو. ^(۴) بیا نې ددوی په عامو حدیثونو کښې هم نه کولو. بلکه صرف د امام مجاهد د تفسیر سماع دوی ته حاصل نه وه. نو د تفسیر په روایت کښې به د تدلیس نه کار اخستلو. ^(۵) چونکه دا د امام مجاهد رحمته الله علیه د خاص الخاص شاگردانو څنې دې. ^(۶) په دې وجه عالمانو ددوی د تفسیر د روایاتو هم تصحیح کړې ده. لکه چه امام وکیع رحمته الله علیه فرماني: «كان سفیان يصحح تفسيره ابن أبي عمير»^(۷)

② دویم دا چه علامه قطب الدین حلبی رحمته الله علیه فرماني: «أكثر العلماء أن المعنعطات القول الصحيح منزلة منزلة السام»^(۸)

د ابن ابی نجیح رحمته الله علیه وفات په ۱۳۱ هـ یا ۱۳۲ هـ کښې اوشو. ^(۹)، رحمته الله علیه تعالی رحمة واسعة.

③ مجاهد رحمته الله علیه: دا شیخ القراء والمفسرين ابو الحجاج مجاهد بن جبر مکی قرشي مخزومی رحمته الله علیه دې. ^(۱۰)

(۱) تهذيب التهذيب (۵۵۱۶).

(۲) تعريف أهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدليس (ص ۲۸).

(۳) تقريب التهذيب (ص ۳۲۶) رقم (۳۶۶۲).

(۴) كما يدل عليه قول الحافظ .. أكثر عن مجاهد، وكان يدلس عنه..... تعريف أهل التقديس (ص ۲۸).

(۵) قال يحيى بن سعيد: لم يسمع ابن أبي نجيح التفسير عن مجاهد، قال ابن حبان: ابن أبي نجيح نظير ابن جريج في كتاب القاسم بن أبي بزة عن مجاهد في التفسير، روي عن مجاهد من غير سماع.. تهذيب التهذيب (۵۴۱۶).

(۶) كما يدل عليه قول الحافظ .. أكثر عن مجاهد..... تعريف أهل التقديس (ص ۲۸).

(۷) تهذيب الكمال (۲۱۷/۱۶).

(۸) فتح المغيث للعراقي (ص ۸۱، ۸۲) وفتح المغيث للسخاوي (۲۱۸/۱) قال السخاوي: ... يعني إما لمجبتها من وجه آخر بالتصريح أو لكون المعنعن لا يدلس إلا عن ثقة، أو عن بعض شيوخه، أو لوقوعها من جهة بعض النقاد المحققين سماع المعنعن لها.....

(۹) تهذيب الكمال (۲۱۸/۱۶).

(۱۰) تهذيب الكمال (۲۲۸/۲۷).

دوی د حضرت ابن عباس، حضرت ابوهریره، حضرت عائشه، حضرت سعد بن ابی وقاص، حضرت عبدالله بن عمرو، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت رافع بن خدیج، حضرت جابر، حضرت ابو سعید خدری، حضرت ام هانی رضی الله عنہا نه روایت د حدیث کړې دي.

ددوی نه په روایت کونکو کښې عکرمه، طاووس، عطاء (وهم من ائمه) عمرو بن دینار، ابوالزبیر، ابن ابی نجیح، منصور بن المعتمر، اعمش، ایوب سختیانی، قتاده او فطر بن خلیفه رضی الله عنہم وغیره دي. ^(۱)

بعضو حضراتو هغه روایات مرسل گرځولي دي. کوم چه دوی د حضرت سعد بن ابی وقاص، حضرت معاویه او کعب بن عجره رضی الله عنہم نه روایت کوي. ^(۲) او بعضو حضراتو د حضرت عائشه رضی الله عنہا نه ددوی د سماع هم انکار کړې دي. ^(۳) خو صحیح خبره دا ده، چه دوی ته د حضرت عائشه رضی الله عنہا نه سماع حاصل ده. ^(۴) په صحیح بخاری کښې ددې تصریح موجود ده. ^(۵) خسیف رضی الله عنہ فرماني: «کان اهلهم بالتفسير مجاهد.....» ^(۶)

امام يحيى بن معين او ابوزرعه رحمهما الله فرماني: «ثقة» ^(۷)

امام عجلي رضی الله عنہ فرماني: «مکی تابعی ثقة» ^(۸)

ابن حبان رضی الله عنہ فرماني: «وکان قتيها عابداً ورعاً متقناً» ^(۹)

امام ابن سعد رضی الله عنہ فرماني: «وکان قتيها عالماً ثقة كثير الحديث» ^(۱۰)

حافظ ذهبي رضی الله عنہ فرماني: «امام في القراءة والتفسير حجة» ^(۱۱)

په امام مجاهد باندې د تدليس الزام او د هغې تحقيق: علامه ابوالعباس نباتي صاحب، «الذئيل

^(۱) دشيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۲۲۹/۲۷ - ۲۳۲) وسير اعلام النبلاء (۴۵۰/۱۴) _

^(۲) تهذيب التهذيب (۴۴۱/۱۰) _

^(۳) امام يحيى بن معين رضی الله عنہ فرماني: «لم يسمع مجاهد من عائشة.. تهذيب الكمال (۲۳۲/۲۷) _

^(۴) امام علي بن المديني رضی الله عنہ فرماني: «سمع مجاهد من عائشة.. سير اعلام النبلاء (۴۵۱/۱۴) _

^(۵) صحيح بخاري (۲۳۸/۱، ۲۳۹) كتاب العمرة، باب كم اعتمر النبي ﷺ، رقم (۱۷۷۵)، (۱۷۷۶) و (۶۱۰/۱۲) كتاب المغازي، باب عمرة القضاء، رقم (۴۲۵۳)، (۴۲۵۴) _

^(۶) تهذيب الكمال (۲۳۳/۲۷) _

^(۷) المصدر السابق _

^(۸) تهذيب التهذيب (۴۴۱/۱۰) _

^(۹) النقات لابن حبان (۴۱۹/۵) _

^(۱۰) الطبقات (۴۶۷/۵) _

^(۱۱) الكاشف (۲۴۰/۱۲، ۲۴۱) رقم (۵۲۸۹) _

حل الکامل،، لیکلی دی چه ابن حبان یستی رحمته امام مجاهد لره پخپل کتاب الضعفاء کښې ذکر کړې دې ددې نه علاوه نې چا هم په کتاب الضعفاء کښې نه دې ذکر کړې (۱)
ددې جرح په رد کولو کښې علامه نباتی رحمته فرماني «ومجاهد لغة بلا مدافعة»
دغه شان امام ترمذي رحمته په کتاب العلل کښې لیکلی دی «ومجاهد معلوم التديس...»
گویا امام مجاهد رحمته په معروف (او مشهورو) مدلسینو کښې دې خو حافظ ابن حجر رحمته
فرماني «ولم أر من نسب إلى التديس»^(۲)

البته د امام مجاهد نه منقول دی چه دوی افرمانيل «خبرنا علي بن ابي حمزة»^(۳)
که د علماو د تصريح مطابق ددوی د حضرت علي رحمته نه سماع ثابت نشته (۴) بيا خو به دا
جمله «...دال على التديس...» وی گنې عين ممکن ده چه دوی ته د حضرت علي رحمته نه
سماع حاصل وی ځکه چه غالب دا ده چه ددوی پيدانش د ۱۸هـ او ۲۱هـ په مینځ کښې
شوې دې (۵) نو د حضرت علي رحمته (چه ددوی شهادت په ۳۰هـ کښې شوې دې) نه ددوی
سماع څه لري نه ده نو دا د تدليس څه واضح دليل نه دي.
خلاصه دا چه امام مجاهد رحمته بالاتفاق حجت او امام دي او په دې باندې هيڅ قسمه څه
کلام موثر نشته لکه چه امام ذهبي رحمته فرماني «وأجمعت الأمة على إمامة مجاهد واحتجاجه»^(۶)
دامام مجاهد رحمته وفات دراجح قول مطابق په ۱۰۴هـ کښې اوشو (۷)، رحمته تعالی رحمة واسعة،
⑤ ابن عمورضي الله عنه: حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان
کښې د «باب الإیمان وقول النبي ﷺ: بی الإسلام علی خمس» لاندې تیر شوی دی (۸)

۱- ميزان الاعتدال (۴۳۹۱۳) رقم (۷۰۷۲) قال الشيخ محمد عوامة: فإن كان كتاب الضعفاء هو كتاب المجروحين كما هو مشهور فنسبة ذلك إلى ابن حبان فيها نظر. إذ لا شيء في المجروحين. وإن كانا كتابين مختلفين. كما يقوله شيخنا المحقق عبدالله الصديق الغماري و يؤكد. فيقبل. والله اعلم. تعليقات على الكاشف (۲۴۱۱۲) _

۲- ميزان الاعتدال (۴۳۹۱۳) رقم (۷۰۷۲) _

۳- تهذيب التهذيب (۴۴۱۱۰) _

۴- تهذيب التهذيب (۴۴۱۱۰) _

۵- المصدر السابق _

۶- قال أبو زرعة: مجاهد عن علي مرسل.. تهذيب التهذيب (۴۴۱۱۰) _

۷- تعليقات على الكاشف (۲۴۱۱۲) _

۸- ميزان الاعتدال (۴۴۰۱۳) _

۹- الكاشف (۲۴۱۱۲) رقم (۵۲۸۹) _

۱۰- كشف الباری (۶۳۷۱) _

قوله قَالَ قَالَ لِي ابْنُ أَبِي نَجِيحٍ: سفیان بن عیینہ فرمائی چه ماته ابن ابی نجیح رضی اللہ عنہ اوفرمائیل.

په مسند حمیدی کنبی د،، سفیان حدیث ابن ابی نجیح،، الفاظ دی. (۱) چه په دې سره د تدلیس شبه ختمیږي

قوله قَالَ صَحِبْتُ ابْنَ عُمَرَ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلَمْ أُنْمَعْهُ يُحَدِّثُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحَدًا: امام مجاهد رضی اللہ عنہ فرمائی چه ما د (مکې نه) مدینې پورې د حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما په صحبت کنې سفر اوکړو. ما ددوی نه ددې پوره سفر په دوران کنې سوا د یو حدیث نه بل حدیث داسې واونه ریدو. چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم طرف ته نه نسبت کولو سره بیان کړې وی.

د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما د هغوی الله عنهما په روایت کنې احتیاط دا احتیاط فی الروایت دې چه د ابن عمر پشان عاشق رسول صحابی، د مکې مکرمې نه مدینې منورې ته سفر کوی او مجاهد د هغوی خاص شاګر د سفر ملګري دې. هغه فرمائی چه په پوره لاره کنې نه صرف یو حدیث بیان کړو. حالانکه هغه چه په خومره خبرې هم بیانولې. هغه به ټول احادیث وو خو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم طرف ته په نسبت کولو کنې نه احتیاط کولو.

قوله قَالَ كُنَّا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَتَى بِجَمَّارٍ: وې فرمائیل چه مونږ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سره وو. چه هغوی صلی اللہ علیہ وسلم ته د کجورو مغز راوړلی شو.

قوله فَقَالَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجْرَةً مِثْلُهَا كَمِثْلِ الْمُسْلِمِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَقُولَ هِيَ النَّخْلَةُ فَإِذَا أَنَا أَصْعَرُ الْقَوْمَ فَسَكَتُ: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اوفرمائیل. چه بې شکه په ونو کنې یوه ونه داسې ده. چه هغه د مسلمان پشان ده. ما اراده اوکړله چه اونیایم چه هغه د کجورې ونه ده خو ما اوکتل. چه زه په دې جماعت کنې د ټولو نه کشریم نو خاموش شوم.

مطلب دا دې. چه هسې نه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ناراضه شی چه مشران حضرات په مجلس کنې موجود دی د هغوی په وړاندې دې خبرې وې اوکړې؟ په دې خیال سره زه خاموش شوم.

قوله قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هِيَ النَّخْلَةُ: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اوفرمائیل. چه دا د کجورې ونه ده.

دلته امتحان اوشو. د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما په ذهن کنې جواب راغې. دا،، فهم فی العلم،، دې. دا بله خبره ده. چه د ادب په وجه خاموش شو.

د هدیث ترجمه الباب سره مطابقت د علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ د قول مطابق چونکه د باب مقصد افهامو مختلف کیدو بیانول دی. په دې وجه دلته کنې د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما د کم

عمره کیدو باوجود پوهیدل، او د نورو حضراتو نه پوهیدل، د افهامو په دې اختلاف باندې واضح دلیل دي.

د شیخ الهند رحمه الله په نیز چونکه، فضیلت د فهم، بیانول مقصود دی. نو دا حدیث به په فضیلت د فهم باندې داسې دال وی. چه ددې په دویم طریق کښې د حضرت عمر رضی الله عنه دا ارشاد موجود دي: «لأن تكون قلتها أحب إلى من أن يكون لك ذكاء وكذا»^(١)

دغه شان حضرت گنګوهی رحمه الله فرمائی. چه ددې باب نه مقصود د، تفقه، د اعلی مراتبو نه کیدل بیانول دی. نو دلته چونکه حضرت ابن عمر رضی الله عنه پوهه شو. او په دې باندې د حضرت عمر رضی الله عنه د خوشحالی اظهار مرتب کیږی. په دې وجه ددې نه د فهم فضیلت خو ثابتیږی. البته استنباط د مسائلو او د شریعت په دقانقو باندې اطلاع کومه چه، فقه، ده او دا د فهم، نه اعلی ده. ددې اثبات نه دي. ددې ذکر په تیرشوی باب کښې شوې دي.

د حضرت شیخ الحدیث رحمه الله د قول مطابق چونکه مقصود د باب د مطالعې طریقه خودل او د مطالعې ترغیب ورکول دی. او دا خبره د نبی کریم صلی الله علیه و آله، جمار، (د کجورو مغز) په لاس کښې اخستل، او د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه د غور او فکر او تدبر کولو سره د جواب پوهیدو نه واضح کیږی. والله اعلم بالصواب.

تنبيه په دې حدیث باندې تفصیلی کلام د «باب قبل المحدث حدثنا أو عهدنا أو أئله» لاندې شوې دي.

١٥- ((بَابُ الْإِعْتِبَاطِ فِي الْعِلْمِ وَالْحِكْمَةِ))

ما قبل باب سره مناسبت: ددې نه وړاندې امام بخاری رحمه الله «باب الفهم في العلم» قائم کړې وو او اوس نې «باب الإعتباط في العلم والحكمة» قائم کړې دي. په دواړو کښې مناسبت په دې طریقه دي. چه خومره د یوکس په فهم د علم کښې اضافه وی. هغومره به دهغه په خوشحالی او غبطه کښې اضافه وی. ځکه چه کله د یوکس په فهم کښې اضافه وی. نو د هغه نظر وړاندې زیاتیری. او هغه سړي به په نظر کښې ساتی. کوم چه د فهم په اعتبار سره زیات قوی وی. دي به خواش کوی. چه زه هم دهغه په شان شم. هم دا غبطه ده. (٢)

په ترجمه الباب کښې د علم او حکمت دواړو ذکر کولو وجه: بیا په ترجمه الباب کښې امام بخاری رحمه الله د، علم او حکمت، دواړو ذکر کړي دي. حالانکه په حدیث باب کښې صرف د حکمت ذکر دي. که دا دواړه مترادف وی. نو بیا دا عطف تفسیری دي. او ښودل مقصود دی. چه په حدیث کښې د، حکمت، نه مراد، علم، دي. او که د دواړو په مینځ کښې فرق او کړې شی. نو دا به عطف الخاص علی العام وی. او د، علم، د لفظ په اضافي سره دا اشاره مقصود ده. چه د، حکمت، حصول د علم په حصول باندې موقوف دي. (٣) والله اعلم.

(١) صحیح البخاری (٢٤١١) کتاب العلم. باب الحیاة فی العلم. رقم (١٣١١)۔

(٢) عمدة القاری (٥٤١٢)۔

(٣) فتح الباری (١٦٦١) و إرشاد الساری (١٧١١)۔

د حکمت... په باره کښې تفصیل وړاندې د حضرت ابن عباس رضی الله عنه د ارشاد «کودار یاهین

حکام، علم، فقه» لاندې مونږ بیان کړې دي

قوله: وَقَالَ عُمَرُ تَقْفُوا قَبْلَ أَنْ تُسَوِّدُوا: حضرت عمر رضی الله عنه فرماني: چه د سردار جوړیدو نه وړاندې تفقه حاصل کړئ.

«تسوودوا»: دا د «سوؤ تسوؤ تسوؤا» (باب تفعیل) نه د مضارع مجهول جمع مذكر حاضر صیغه ده. سردار جوړیدل، د ثلاثی مجردو نه «ساد تسوؤ تسوؤا و سوادا»، راځي. (۱)

د حدیث نه د حضرت عمر رضی الله عنه مقصد د حضرت عمر رضی الله عنه مقصد دا دي. چه سیادت (سرداری) او ریاست (حکومت) کله کله د تفقه او تعلم نه مانع جوړیږي. ځکه چه د لوني جوړیدو نه پس متعلم جوړیدو سره سرې طبعاً شرمیږي. په دې وجه ته د سیادت د حصول نه وړاندې علم حاصل کړه. (۲)

امام شافعي رحمته الله فرماني: «إذا تصدر الحدث فاته علم كثر» (۳) یعنی کله چه یو نوعمر د ریاست په گدې باندې کښي. نو هغه د ډیرو علومو نه محرومه کیږي. هم دا مفهوم امام يحيی بن معين رحمته الله نه هم نقل دي. (۴)

ابو عبید رضی الله عنه پخپل «غریب الحديث» کښې ددې مطلب دا بیان کړې دي. چه ته په ماشوموالی (کم عمری) کښې د سردار جوړیدو نه وړاندې علم حاصل کړه. گنی بیا به ته د خپلو کشرانو نه په علم حاصلولو کښې شرم محسوسوي. نو ته به جاهل پاتې شي. (۵)

شمر لغوی د «تسوودوا»، ترجمه په «تزوؤوا»، سره کړې ده. ځکه چه کله سرې نکاح اوکړي. او بیا خاص طور باندې کله چه دده اولاد پیدا شي. نو د خپل کور د خلقو... سید... (سردار) جوړیږي. (۶) په ده باندې ذمه داریانې راځي. په دې وجه د نکاح نه وړاندې علم حاصل کړه. علامه کرمانی رحمته الله دا احتمال هم ښکاره کړې دي. چه دا د «سواد لحيه» نه ماخوژ دي. گویا دنوجوان یاخوان په گیره کښې د ډیر توروالي نه وړاندې د علم حاصلولو حکم مقصود دي. یا د پوځ عمر سرې ته حکم کول مقصود دي. چه هغه دگیرې د ویختو سپین والی طرف ته د مانل کیدو نه وړاندې علم حاصل کړي. (۷) خو په دې احتمال کښې تکلف دي. (۸)

(۱) عمدة القاری (۸۴۱۲)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۶۱)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) عمدة القاری (۵۵۱۲)۔

(۵) فتح الباری (۱۶۶۱)۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) شرح الکرمانی (۴۱۱۲) و فتح الباری (۱۶۶۱)۔

(۸) فتح الباری (۱۶۶۱)۔

د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د اثر ترجمه الباب سوه مطابقت ابن المنیر رحمہ اللہ فرمائی. چہ پہ دې اثر کښې سیادت (او سرداری) د علم د ثمراتو څخې گرځولې شوې دې. او طالب علم ته ونیلې شوی دی. چہ دې د سیادت درجې ته درسیدو نه وړاندې زیادت د علم غنیمت او گټورۍ چہ استحقاق د سیادت ثابت شی. کوم چہ سبب د اغبطاط دې. (۱)

حافظ رحمہ اللہ فرمائی. چہ زما په نیز مطابقت داسې دې. چہ ریاست اگرچہ عاده د غبطه سبب جوړېږي. خو حدیث شریف په دې باندې دلالت کوي. چہ د غبطې بنیاد دوه څیزونه دي. یو علم دې. او بل جود (سخاوت) دې. بیا جود هم هغه وخت محمود دې. کله چہ علم سره وي. گویا حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمائی. چہ د ریاست او سیاست د حصول نه وړاندې علم حاصل کړه. چہ کله په تا باندې رشک او کرې شی. نو دا رشک کول په حقه دي. دغه شان گویا حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمائی. چہ ته د ریاست په حصول کښې جلد بازی مه کوه. چہ ددې په وجه عادتاً عام طور باندې سړې د علم د طلب نه پاتې کیږي. بلکه د ریاست طلب پرېږده. او علم حاصل کړه. چہ ته په حقیقت کښې قابل د رشک جوړ شی. (۲) والله اعلم.

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَبَعْدَ أَنْ تُسَوِّدُوا: ابو عبدالله یعنی امام بخاری رحمہ اللہ فرمائی. چہ کله سردار جوړ کړې شی. ددې نه پس هم علم حاصل کړه.

امام بخاری رحمہ اللہ ددې ښودلو دپاره د مذکوره جملې اضافه فرمائيلې ده. چہ د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د قول «تَقْهَمُوا قَبْلَ أَنْ تُسَوِّدُوا» دا نه او گټورلې شی. چہ .. بعد السیادة .. علم حاصل نکړې شی. (۳)

د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د اثر تخریج دا اثر ابن عبدالبر رحمہ اللہ په .. جامع بیان العلم وفضله .. کښې (۴). ابن ابی شیبې رحمہ اللہ په .. مصنف .. کښې (۵). بیهقي رحمہ اللہ په .. المدخل .. کښې (۶). او په .. شعب الایمان .. کښې (۷). دارمی رحمہ اللہ پخپل .. سنن .. کښې (۸). او ابن ابی شیبې رحمہ اللہ په .. کتاب العلم .. کښې (۹). کښې موصولاً تخریج کړې دې.

قوله: وَقَدْ تَعَلَّمَ أَصْحَابُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي كِبَرِ سِنِهِمْ: د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اصحابو په کبرسنی (لوني عمر) کښې تعلیم حاصل کړې دې.

۱- المتواری علی تراجم البخاری (ص ۵۶)۔

۲- فتح الباری (۱۶۶۱)۔

۳- فتح الباری (۱۶۶۱)۔

۴- جامع بیان العلم وفضله (۳۶۷، ۳۶۶، ۳۶۷) رقم (۵۰۸) و (۵۰۹)۔

۵- المصنف لابن ابی شیبې (۲۸۵۱۵) کتاب الأدب. باب ما جاء فی طلب العلم وتعلیمه. رقم (۲۶۱۰۷)۔

۶- کذا فی عمدة القاری (۵۵۱۲) وتغلیق التعليق (۸۲۱۲)۔

۷- شعب الایمان (۲۵۵۱۲) باب فی طلب العلم. رقم (۱۶۶۹)۔

۸- سنن الدارمی (۹۱۱۱) المقدمة. باب فی ذهاب العلماء. رقم (۲۵۰)۔

۹- تغلیق التعليق (۸۲۱۲)۔

دا جمله هم د امام بخاری رحمته الله د قول «، وبعدها تسود»، تنم او ددې علت دې مطلب دا دې چه د سیادت حاصلیدو نه پس د علم حاصلولو نه مه منع کیږي بلکه دا سلسله جاری ساتي ځکه چه علم خو د مهد نه لحد (د غیرې نه لحد) پورې طلب کولې شی. حضراتو صحابه کرام رضی الله عنهم چه کله ایمان نه وو راوړلې او د جاهلیت دور وو. هغوی ته معلم د خیر هم نه وو ملاو شوي او نه د هغوی علم طرف ته رغبت (او شوق) وو. د ایمان راوړلو نه پس الله دوی ته علم هم ورکړ او د علم رغبت او شوق یې هم ورکړ. هغوی ددې د ضرورت په لحاظ سره د سیادت حاصلیدو نه پس هم علم حاصل کړو.

لکه چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما حدیث په بخاری شریف کښې دې فرماني: «کنت اقری رجلاً من المهاجرین، منهم عبدالرحمن بن عوف» (دغه شان په یو روایت کښې دی: «کنت اقری عبدالرحمن بن عوف»)

نو دا سیادت دې په علم حاصلولو کښې مانع جوړ نشی. اصل هم دا دې چه تاسو دا علم وړاندې حاصل کړئ. خو که تاسو وړاندې حاصل نکړې شو نو، «بعدها تسود»، هم حاصلو ضروری دی. والله اعلم.

حدیث باب

«...» ((حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ حَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي عَالِدٍ عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ قَالَ سَمِعْتُ قَيْسَ بْنَ أَبِي حَازِمٍ قَالَ سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مَسْعُودٍ (۳) قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ رَجُلٌ آثَاهُ اللَّهُ مَالًا فَلْيَطْعَمْهُ عَلَى هَلَكَةِ فِي الْحَقِّ وَرَجُلٌ آثَاهُ اللَّهُ الْحِكْمَةَ فَيُوقِضْ بِهَا وَيُعْلِمَهَا))

[۱۳۴۳، ۶۷۲۲، ۶۸۸۶]

رجال الحديث

① حمیدی رحمته الله: دا امام ابوبکر عبدالله بن الزبیر حمیدی مکی رحمته الله ددوی حالات د

(۱) صحیح بخاری (۱۰۰۹۱۲) کتاب الحدود. باب رجم العیلي من الزنا إذا أحصنت. رقم (۶۸۳۰)۔

(۲) صحیح بخاری (۱۰۸۹۱۲) کتاب الإعتصام بالكتاب والسنة. باب ما ذکر النبي ﷺ وحض علی اتفاق أهل العلم... رقم (۷۳۲۳)۔

(۳) قوله: عبدالله بن مسعود... الحديث أخرجه البخاری فی صحيحه (۱۸۹۱۱) کتاب الزكاة. باب إنفاق المال فی حقه. رقم (۱۴۰۹) و (۱۰۵۷۱۲) لأحكام. باب أجر من قضی بالحكمة. رقم (۱۷۴۱). (۱۰۸۸۱۲) کتاب الإعتصام بالكتاب والسنة. باب ما جاء فی إجتهااد القضاة بما أنزل الله تعالى. رقم (۷۳۱۶) ومسلم فی صحيحه (۲۷۲۱۱) کتاب فضائل القرآن. باب فضل من يقوم بالقرآن ويعلمه. و ابن ماجه فی سننه. فی کتاب الزهد. باب الحسد. رقم (۴۲۰۸)۔

بدالوحی درومبی حدیث لاتدی اختصار سره (۱) او په کتاب العلم کښې د «باب قول المحدث حدثنا أو أخبرنا أو أضافنا» لاتدی تفصیل سره تیر شوی دی

① سفيان بن عيينه: دا امام سفيان رضي الله عنه ددوی تذکره هم د بدالوحی درومبی حدیث لاتدی اختصار سره (۲) او د «باب قول المحدث حدثنا.....» لاتدی تفصیل سره ذکر شوی دی.

② اسماعيل بن ابي خالد: دا تابعی محدث اسماعيل بن ابي خالد احمسی بجلی کوفی رضي الله عنه ددوی مختصر تذکره په کتاب الايمان کښې د «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاتدی تیر شوی دی. (۳)

③ قيس بن ابي حازم: دا مشهور مخضرم تابعی قيس بن ابي حازم احمسی بجلی کوفی رضي الله عنه ددوی حالات په کتاب الايمان کښې د «باب قول النبي ﷺ: انما النصيحة لله ولرسوله ولأئمة المسلمين وعامتهم» لاتدی تیر شوی دی. (۴)

④ حضرت عبد الله بن مسعود: د حضرت عبدالله بن مسعود هزلی رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان کښې د «باب قلم دون قلم» لاتدی ذکر شوی دی. (۵)

قوله: قَالَ حَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ: سفيان بن عيينه رضي الله عنه فرمائی: چه مونږ ته اسماعيل بن ابي خالد په داسې الفاظو سره حدیث واورولو چه دا دهغي الفاظو نه علاوه وو. کومو سره چه زهري مونږ ته حدیث بيان کړې وو. د «عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ» مطلب او ددې تصريح مقصد: مطلب دا دي. چه سفيان بن عيينه دا روايت د اسماعيل بن ابي خالد نه هم نقل کوي. او د زهري نه هم. د زهري روايت په بخاری شريف کښې په، من سالم عن ابيه، طريق سره نقل دي. (۶) دغه شان په مسلم کښې

۱) کشف الباری (۲۳۷/۱).

۲) کشف الباری (۲۳۸/۱).

۳) کشف الباری (۶۷۹/۱).

۴) کشف الباری (۷۶۱/۲).

۵) کشف الباری (۲۵۷/۲).

۶) ماخرجه البخاری فی صحيحه (۱۱۲۳/۲) فی کتاب التوحيد. باب قول النبي ﷺ: رجل آتاه الله القرآن فهو يقوم به آتاه الليل والنهار..... رقم (۷۵۲۹) عن طريق.. علي بن عبدالله. عن سفيان. عن الزهري..... كما أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۷۵۱۲/۲) في كتاب فضائل القرآن. باب اغتباط صاحب القرآن. رقم (۵۰۲۵) عن طريق.. أبي اليمان عن شعيب عن الزهري..... بدون واسطة سفيان..

هم دا روايت منقول دي. (١) حالتيكه اسماعيل دا روايت د قيس بن ابي حازم په واسطې سره د حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه نه نقل كوي. په دواړو روايتونو كښې د سند سره سره الفاظو كښې هم څه قدرې فرق شته. (٢)

د «علي بن ابي حمزة الثمالی» تصريح نه غرض يو خو متعدد طرقو طرف ته اشاره ده. چه دا د روايت د تقويت سبب دي. دويمه ددې شېبې ازاله مقصود ده. چه څوك د سفيان مختلفو سندونو ته په كتلو سره سند كښې اضطراب او نه گنري. (٣) والله اعلم.

قوله قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ: حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه فرماني. چه رسول الله صلي الله عليه وسلم او فرمايل. چه صرف د دوو سړو په خصلتونو باندې رشك كيدل پكار دي.

د حسد نه حقيقي معنى مراد ده. او كه غېظه مراد ده: په ترجمه الباب كښې امام بخاري رحمه الله د «، اغتباط ،» لفظ استعمال كړې دي. حالتيكه په حديث كښې د «، حسد ،» لفظ دي. امام بخاري رحمه الله په ترجمه الباب سره دا بنودلې ده. چه په حديث كښې «، حسد ،» حقيقي معنى كښې نه دي. بلكه د «، غېظه ،» په معنى كښې دي.

ددې دليل دا دي. چه امام بخاري رحمه الله هم دا روايت په «، فضائل القرآن ،» كښې د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه هم روايت كړې دي. چه د هغې الفاظ دا دي. «لا حسد الا في اثنين: رجل عليه الله القرآن، فهو يتلوه آلام الليل وآلام النهار، فسمعه جاره، فقال: ليتني أوتيت ما أوتي فلان فصليت مثل ما يصلي» دا الفاظ په دې خبره باندې دلالت كوي. چه دلته «، حسد ،» مراد نه دي. په كوم كښې چه د بل كس د نعمت زوال مطلوب وي. بلكه غېظه مراد ده. چه په دې كښې د زوال نه بغير د هغه د نعمت خپل ځان دپاره د حصول تمنا او خواش كيرې.

دغه شان د ابو كبشه انماري رضي الله عنه اوږد حديث دي. «وعبد ربه الله عبداً ولم يرزقه مالا فهو صادق النية، يقول: لو أني مالاً لبعيت بعيل فلان، فهو ريته، فأمرها سواء.....» (٤)

دلته دا احتمال هم شته. چه «، حسد ،» پخپله حقيقي معنى كښې وي. خو په دې صورت كښې به استثناء منقطع وي. او مطلب به دا وي. چه حسد خو په هيڅ صورت كښې هم

آخرجه مسلم في صحيحه (٢٧٢١١) في كتاب فضائل القرآن. باب فضل من يقوم بالقرآن ويعلمه. عن طريق.. أبي بكر بن أبي شيبة وعمر بن الناقدة، وزهير بن حرب عن سفيان. عن الزهري عن سالم عن أبيه..... كما أخرجه عن يونس عن الزهري. أيضاً. (٥)
(٦) د الفاظو د فرقونو دپاره تيرې شوې حوالي او گوري. (٧)
نشرح الكرماني (٤٢١٢).

(٨) صحيح البخاري (٧٥١١٢) كتاب فضائل القرآن. باب إغتياب صاحب القرآن. رقم (٥٠٢٦).
(٩) آخرجه الترمذي (واللفظ له) في جامعه. في كتاب الزهد. باب ماجاء مثل الدنيا مثل أربعة نفر. رقم (٢٣٢٥). وابن ماجه في سننه. في كتاب الزهد. باب النية. رقم (٤٢٢٨).

صحيح نه دي. البته دا دوه خصلتونه محمود دي. چه په دې کښې هم حسد نشته. نو په هيڅ خيز کښې حسد مه کوي. (۱)

بيا دلته د ،، اثنتين ،، لفظ دي. او مراد ،، خصلتين ،، دي. په اکثرو رواياتو کښې هم دغه شان دي. (۲) نو ورپسې به ،، رجل آتاه الله ،، کښې رجل مرفوع ونيلې شی. په اصل کښې ددې نه وړاندې به ،، صلة ،، مضاف محذوف وي. چه دا مبتدا ده. دا حذف کړې شو. او مضاف اليه ددې قائم مقام کړې شو. او په دې باندې نې د مضاف اعراب ورکړل. (۳) البته د ،، کتاب الاعتصام ،، په روايت کښې ،، اثنتين ،، د مذكر لفظ دي. (۴) گویا ،، رجلين اثنتين ،، مراد دي. نو ددې نه پس به ،، رجل ،، د بدليت په بناء باندې مجرور ونيلې شی. (۵) والله اعلم

قوله: رَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَا لَا فَلَظَ عَلَيْهِ هَلَكْتِهِ فِي الْحَقِّ: يو د هغه سړی په خصلت باندې چاته چه الله تعالى دولت ورکړې وي. او هغه د حق په سلسله کښې خرج کولو باندې مسلط شوې وي.

،، سَلَطَ ،، دي. ،، هَلَكَةً ،، په فتحې د هاء او لام سره دي.

د دولت مندو عام طور باندې دا حال وي. چه دهغه دولت د هغه په زړه باندې خور (او چاپېره) وي. خو ددې سړی دا کيفيت بيان کړې شوې دي. چه الله تعالى څنگه ده ته مال ورکړې دي. دغه شان نې په حق لاره کښې ده ته د خرج کولو توفيق هم ورکړې دي. په حق لاره کښې ټول مال خرج کول اسراف نه دي. ددې ځانې نه يوه خبره بله هم معلومه شوه. چه که الله تعالى يوکس ته مال ورکړی. او هغه ټول په ټوله په حق لاره کښې خرج کړی. نو دې ته به اسراف نشي ونيلې.

قوله: وَرَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ الْحِكْمَةَ فَيُوقِضُ بِهَا وَيَعْلَمُهَا: او دويم دهغه سړی په خصلت باندې، چه هغه ته الله تعالى د قرآن او حديث علم ورکړې وي. هغه ددې موافق فيصله کوي. او خلقو ته نې ښاني.

دلته د حکمت ذکر دي. حالانکه په بعضو رواياتو کښې د ،، قرآن ،، ذکر دي. «رجل علمه الله القرآن فهو يتلوه آداه الليل وآداه النهار.....» (۶)

۱-فتح الباری (۱۶۷۱)-

۲-المصدر السابق-

۳-المصدر السابق-

۴- کذا قاله الحافظ في الفتح (۱۶۷۱)-

۵-فتح الباری (۱۶۷۱)-

۶-صحيح البخاری (۲۵۱۲) کتاب فضائل القرآن. باب إغتياب صاحب القرآن. رقم (۵۰۲۶)-

یو سوال او دهغې جواب دلته یوسوال دا دي چه ددې دوو څیزونو د تخصیص څه وجه ده؟
حالاتکه رشک په نورو صفاتو باندې هم کیدې شي؟

① ددې یو جواب دا دي چه ددې دواړو صفاتو د اهمیت په وجه نبی کریم ﷺ د مباهې په طور اغتباط دي دواړو کښې محصور او فرمائیلو. حقیقت کښې نه دي نور صفات هم قابل د غبطې کیدې شي خو ددې دواړو په مقابله کښې هغه گویا کالعدم دی.

② دویم جواب دا دي چه دا دواړه د انسان د ټولو خصلتونو (او خویانو) عنوان دي ځکه چه په انسان کښې به خویانې یا داخل وي یا به خارجي وي په خارجي خویانو کښې دټولو نه لویه خوبی دا ده چه هغه سره مال وي او هغه دخیږ په لاره کښې خرج کوی په داخلی خویانو کښې د ټولو نه اهمه خوبی دا ده چه دده سره علم او حکمت وي او هغه ددې مطابق فیصله اوکړی او تعلیم ورکړی گویا نبی کریم ﷺ دا دواړه خویانې د مثال په طور فرمائیلی دي والله اعلم.

۱۲- ((بَابُ مَا ذَكَرَ فِي ذَهَابِ مُوسَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْبَحْرِ إِلَى الْخَضِرِ وَقَوْلِهِ تَعَالَى هَلْ أَتَبِعَكَ عَلَى أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عُلِّمْتُ رُشْدًا)) [الكهف: ۶۶]

ما قبل باب سره مناسبت: ددې نه وړاندې باب قائم کړې شوې وو. «باب الاغتباطی العلم والحکمة» او اوس نې د «باب ذهاب موسی الی البحر الی الخضر» باب قائم کړې دي. په دواړو بابونو کښې ① مناسبت دا دي چه کوم څیز قابل د غبطې وي د هغې په حاصلولو کښې مشقت اوچتولې شي. (۱)

② دغه شان یو مناسبت دا دي چه په وړاندې باب کښې د حضرت عمر رضی الله عنهما اثر وو چه «تفقوا قبل ان تسودوا» اوس په دې باب کښې دا بیانولې شي چه اوگوري! حضرت موسی رضی الله عنهما د سیادت په اوچت مقام باندې فائز وو خو ددې باوجود د علم د طلب نه بند نشو. (۲)
د ترجمه الباب مقصد حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه ددې ترجمې منعقد کولو مقصد د علم د طلب په سلسله کښې د مشقت برداشت کولو ترغیب ورکول دی. (۳)

شاه ولی الله صاحب رحمه الله فرمائی چه ددې باب نه مقصد د علم د حصول دپاره د... مرحله، (سفر) اثبات دي ځکه چه علم دپاره سفر د حضرات صحابه کرامو رضی الله عنهم او د تابعینو رضی الله عنهم په زمانه کښې معهود نه وو بلکه دغه حضراتو به د خپل خپل ښار د عالمانو علم حاصلولو بیا کله چه کتابونه مدون شو او دا کتابونه په مختلفو ښارونو کښې خواره شونو خلقو ددې د

بسمه القاری (۵۸۱۲) وفتح الباری (۱۶۸۱)۔

المصادر السابق۔

فتح الباری (۱۶۸۱)۔

حصول دپاره سفرې شروع کړلې. دغه شان د ،،رحله،، عادت شروع شو. ددې ،،رحله،، دپاره مؤلف یو صحیح او قوی اصل دلته بیان کړې دي. (۱)
 یو اشکال او د هغې توجیهات خو په دې باندې اشکال کیږي. چه امام بخاری رحمه الله ددې نه دوه بابونه روستو «باب الخروج فی طلب العلم» منعقد کړې دي. او هم دا حدیث نه دویاره راوړلې دي. او حضرت شاه صاحب رحمه الله چه کوم مقصد بیان کړې دي. دا د «باب الخروج» سره زیات مناسب دي؟

ددې اشکال نه خلاصې په دې طریقه ممکن دي. چه داسې اوونیلې شی. چه ددې باب نه مقصود ،،خروج فی العلم،، بیانول دی. د راروان باب نه مطلق خروج ثابتول مقصود دی. (۲)
 حضرت شیخ الهندي رحمه الله فرماني. چه د مذکور باب نه د ،،تعلم بعد السیاده،، اثبات مقصود دي. چه دا یو خاص او اهم صورت دي. او په راروان باب کښې ،،خروج فی طلب العلم،، عام دي. اوس هیڅ قسمه څه تکلف نشته. او امام بخاری رحمه الله په نورو موقعو کښې هم دغه شان کړی دي. چه د تیرشوی باب متعلق د یو امر تحقیق او تکمیل نه په دویم باب کښې کړې دي. نو په تیرشوی باب کښې «قد تعلم اصحاب النبی صلی الله علیه و آله فی کسبهم» مجملأ د ترجمې لاندې ذکر کړې شوې وو. اوس نه د هغې تکمیل بالاستقلال اوکړو. او دا نه ثابت کړه. چه اوگوره! حضرت موسی عليه السلام سید السادات وو. خو سره ددې نه د علم د تعلیم دپاره پخپل شوق څومره جدوجهد اوکړو. او علم هم هغه کوم چه د ضروری علم نه زیاتی او دحضرت کلیم الله د علم نه مفضل وو. (۳)

حضرت شیخ الهندي رحمه الله چه د الله تعالی قول «هَلْ أَتَيْتُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَ مِمَّا عَلَّمْتُ رُشْدًا» (۴) د ترجمې جزء جوړ کړې دي. ددې په توجیه کښې فرماني. چه ،،خیال هغه طرف ته ځي. چه حضرت موسی عليه السلام کیدې شی. چه په غرض د تعلیم تشریف نه وی اوړلې. بلکه د حضرت خضر د ملاقات او د هغوی د علم د مشاهدې په شوق کښې تشریف اوړلې وی. لکه چه سید المرسلین عليهم السلام هم «یوحی الله موسی! لودننا لوصیرحق یقین علینا من امرهم» فرمائیلو سره د شوق اظهار فرمائیلې دي. غالباً هم ددې خیال رد کولو په غرض مؤلف ترجمه الباب سره د الله تعالی قول «هَلْ أَتَيْتُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَ مِمَّا عَلَّمْتُ رُشْدًا» ذکر کړې دي. والله تعالی اعلم. (۵)

۱- شرح تراجم أبواب البخاری (ص ۱۵)۔

۲- بالأیواب والتراجم، از شیخ الهندي رحمه الله (ص ۴۸)۔

۳- بالمصادر السابق)۔

۴- الکف (۶۶)۔

۵- صحیح البخاری (۲۳۱۱) کتاب العلم. باب ما يستحب للعالم إذا سئل: أي الناس أعلم؟ فيكل العالم إلى الله. رقم (۱۲۲)۔

۶- الأیواب والتراجم (ص ۴۸)۔

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ زما پہ نیز ددی باب مقصد د علم د طلب دپارہ د سمندری سفر جواز بیانول دی. خکہ چہ د حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما حدیث «لا یرکب البحر الا حامیاً أو معتمراً أو غازی سبیل اللہ»^(۱) نہ پہ ینکارہ حصر معلومیہی. ددی توہم د لری کولو دپارہ نہی دا باب قائم کری دی. او ددی نہ روستو پہ کتاب البیوع کنبی «باب التجارۃ فی البحر»^(۲) نہی ہم ددی مقصد دپارہ قائم کری دی. ^(۳) واللہ اعلم.

دا ہم ممکن دہ. چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا باب د دوو موقوف آثارو تقویت دپارہ قائم کری وی.

① یو اثر د ابو العالیہ رحمۃ اللہ علیہ دی. «أن موسى التقي بالخضر في جزيرة من جزائر البحر»^(۴)

② او دویم اثر د ربیع بن انس رحمۃ اللہ علیہ دی. «ادھاب الماء من مسلك الحوت، فصار طائفة مفتوحة، فدخلها موسى على أثر الحوت حتى انتهى إلى الخضر»^(۵) دا دواړه آثار اگرچہ موقوف دی. خو ددی رجال ثقات دی. نو د هغی د تقویت ینکارہ کولو او اثبات دپارہ نہی دا باب قائم کری دی. ^(۶)

په ترجمه الباب باندې یو اشکال او د هغی جواب: د ترجمه الباب الفاظ «ذهاب موسى إلى البحر»^(۷) په دې خبره باندې دال دی. چہ حضرت موسی علیہ السلام د حضرت خضر علیہ السلام سره د ملاقات دپارہ د سمندر سفر او کړو. حالانکہ دوی د هغه سره ملاقات دپارہ د اوچې سفر کری وی. ولکه چہ د «فاصلتا قایشیان»^(۸) او د «حق آتیا الصغرا»^(۹) الفاظ دال دی. سمندری سفر دوی حضرت خضر علیہ السلام سره د ملاقات دپارہ نه، بلکه د ملاقات نه پس نہی هغوی سره (یوځانې) کری وی. حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ په دې کنبی یا خو د «،، البحر»، نه وړاندې مضاف محذوف دی. یا د «،، الخضر»، نه وړاندې مضاف محذوف دی. یعنی «ذهاب موسى إلى ساحل البحر إلى الخضر»^(۱۰) مراد دی. یا «ذهاب موسى إلى البحر إلى مقصد الخضر» مراد دی. ^(۱۱)

(۱) سنن أبي داود، کتاب الجهاد، باب فی رکوب البحر فی الغزو، رقم (۲۴۸۹)۔

(۲) صحيح البخاری (۲۷۷۱) رقم الباب۔

(۳) تعليقات لامع الدراری (۲۹۱۲)۔

(۴) فتح الباری (۱۶۸۱)۔

(۵) المصادر السابق۔

(۶) تعليقات لامع الدراری (۳۰۱۲)۔

(۷) صحيح البخاری (۴۸۲۱) کتاب أحاديث الأنبياء باب حديث الخضر مع موسى عليهما (السلام) رقم (۳۴۰۱)

(۸) صحيح البخاری (۴۸۲۱) کتاب أحاديث الأنبياء باب حديث الخضر مع موسى عليهما السلام رقم (۳۴۰۱)۔

(۹) فتح الباری (۱۶۸۱)۔

① په رومبی صورت کښې په مطلب دا وی. چه موسی عليه السلام د حضرت خضر عليه السلام سره د ملاقات په غرض سره د بحر د ساحل (د سمندر د غاړې) سفر او کړو.

② په دویم صورت کښې په مطلب دا وی. چه موسی عليه السلام په سمندر کښې د حضرت خضر عليه السلام د مقصد لاندې تابع جوړ شوې روان وو.

یاد ساتی: چه دلته د محذوف، ساحل، نه علاوه، ناحیه، یا، جانب، هم راوښکلی کیدې شی. د دریو وارو مفهوم یوشان دې په دې وجه د یو د راجع ګرځولو ضرورت نشته.

بیا بعضو حضراتو فرمایشی دی. چه په رومبی صورت کښې د «ذهاب موسیٰ فی ساحل البحر» نه پس، «إلى الغمر»، ونیل. د ضرورت نه یوه زیاتی خبره ده. (۱)

خو دا اعتراض ځکه صحیح نه معلومیږی. چه حضرت موسی عليه السلام کوم سفر اختیار کړې وو. دهغې مطلب د علم د طلب په سلسله کښې حضرت خضر عليه السلام سره ملاویدل وو. نو د «ذهاب

موسیٰ فی ساحل البحر» نه پس، «إلى الغمر»، په مقصد باندې دلالت کونکې کلمه ده. دا به د ضرورت نه زیاتی خبره نشی ګرځولی.

دغه شان په دویم صورت یعنی د «ذهاب موسیٰ فی البحر إلى مقصد الغمر» د تاویل په صورت کښې هم اعتراض شوې دې. چه حضرت موسی عليه السلام کوم سفر کړې وو. د هغې مقصد د حضرت خضر عليه السلام نه حصول د علم وو. لکه څنګه آیت کریمه «هَلْ أَتَيْتُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَ وَمَا عَلَّمْتُكَ» (۲) دلالت کوی. نو د «إلى مقصد الغمر»، ونیلو په ځای، «إلى مقصد التعليم»، ونیل پکار وو. (۳)

خو دا اعتراض هم صحیح نه معلومیږی. چه حضرت موسی عليه السلام په اصل کښې د علم د طلب دپاره وتلی وو. او دا علم دوی لره د حضرت خضر عليه السلام نه حاصلول وو. په دې وجه دوی د ملاقات نه پس د «اتباع»، اجازت واخستلو په دوی باندې یو څو شرطونه کیځودې شو. شرطونه قبول شونود، «اتباع»، اجازت ملاو شو. اوس حضرت موسی عليه السلام د حضرت خضر عليه السلام تابع شو. اوس که د یومقصد دپاره حضرت موسی عليه السلام د حضرت خضر عليه السلام د تابع کیدو په حیثیت سره دوی سره سفر کوی. نو په دې کښې څه باک دې؟

حافظ رحمه الله دویم احتمال دا ذکر کړې دې. چه دلته د حضرت موسی عليه السلام سفر بری (په اوچه) هم شوې دې. دا بری سفر حضرت خضر عليه السلام سره د ملاقات دپاره شوې دې. دغه شان ددوی سفر بحری هم شوې دې. دا بحری سفر د حضرت خضر عليه السلام په معیت کښې شوې دې. د دواړو سفرونو نه مقصود تحصیل د علم دې. دلته چه کوم «ذهاب موسیٰ فی البحر إلى الغمر» ونیلو سره بحری سفر مخصوص بالذکر کړې دې. ددې مقصد د بری سفر نه انکار نه دې. بلکه مقصد

(۱) ایضاح البخاری (۶۶۱۵).

(۲) الکهف.

(۳) ایضاح البخاری (۶۶۱۵).

یعنی تحصیل د علم کوم چه دواړو سفرونو سره متعلق دي. ددې دپاره سفر کول. او دا بحرۍ... سره مختص کول. دا د «اطلاق الكل على البعض» د قبیل څنې دي. یا د «تسمية السبب باسم المسبب» د قبیل څنې دي. (د) مطلب دا دي. چه ددې نه انکار نه دي. چه د حضرت موسی (ع) سفر بری شوي دي. او ددې نه هم انکار نه دي. چه د حضرت موسی (ع) ملاقات حضرت خضر (ع) سره په بر (اوچه) کښې شوې دي. خو د حضرت موسی (ع) مقصد یعنی علم حاصلول د دواړو سفرونو یعنی د بری او بحرۍ سفرونو د مجموعې نه حاصل شو. چه مخکښې نې بری سفر اوکړو. بیا نې بحرۍ سفر اوکړو. په دې وجه دلته د کل یعنی د علم د تحصیل اطلاق په جزء یعنی صرف په «بحرۍ سفر» باندې اوکړې شوي. دا چه بحرۍ سفر چونکه د علم د تحصیل سبب جوړ شوي دي. په دې وجه باندې د مسبب اطلاق اوکړې شو.

ابن رشید (رحمته الله) فرماني. چه حضرت موسی (ع) د حضرت خضر (ع) په طلب کښې د بر نه پس حقیقتاً د بحر رخ کړې وو. او بحرۍ سفر کولو نه پس نې هغوی سره ملاقات کړې وو. په دې وجه امام بخاری (رحمته الله) دلته د «فی البحر» قید لگولي دي. (۱)

حافظ (رحمته الله) ددې په تائید کښې فرماني. چه په حدیث کښې «فكان يقيم أثر الحوت في البحر» راغلي دي. (د) په دې کښې د «فی البحر» ظرف څه سره متعلق دي؟ په دې باره کښې دوه احتمالات دي.

① یو دا چه د «فی البحر» تعلق د «یتبع» فاعل یعنی حضرت موسی (ع) سره وی. نو په دې صورت کښې به مطلب دا وی. چه حضرت موسی (ع) د تلونکي کب په طلب کښې د سمندر سفر اوکړو.

② دویم احتمال دا دي. چه د «فی البحر» تعلق د «الحوت» سره وی. نو په دې صورت کښې به مطلب دا وی. چه کوم کب په سمندر کښې تلې وو. د هغې په طلب کښې حضرت موسی (ع) روان شو. په دې صورت کښې به د حضرت موسی (ع) سفر د حضرت خضر (ع) د طلب دپاره بری وی. بحرۍ به نه وی. (د)

حافظ (رحمته الله) فرماني. چه په دې دواړو احتمالاتو کښې د ابن رشد په نیز رومې احتمال قوي دي. او هغه دا فرماني. چه د حضرت خضر (ع) په تلاش کښې حضرت موسی (ع) د سمندر سفر کړې وو. ددې تائید امام بخاری (رحمته الله) د خیل «ترجمة الباب» په ذریعه فرماني. ددې احتمال تائید د ابو العالیه او ربیع بن انس، دوو موقوفو اثارو په ذریعه سره کیږي.

(۱) فتح الباری (۱۶۸۱).

(المصدر السابق).

(کما فی حدیث الباب).

(فتح الباری (۱۶۸۱).

چه ابو العالیه د عبد بن حمید نه نقل کری دی. «ان موسى التلی بالغمضی جریدا من جزائر البحر»^(۱) بنکاره ده. چه یوې جزیرې ته رسیدو دپاره سمندری سفر ضروری دې.

د ربیع بن انس روایت هم عبد بن حمید نقل کړې دې. «انما ابی الماه من مسلك الموت، لمار طائفة مفتوحة فدخلها موسى على اثر الموت حتى التلى بالغمضی»^(۲) یعنی کب چه کومه لاره اختیار کړله. د هغه ځانې نه اوبه اخوا شوې. اود یو کهلاو سرنګ صورت نې اختیار کړو. موسی^(ع) کب پسې روستو په دې سرنګ کبې داخل شو. تردې چه حضرت خضر^(ع) سره ملاو شو. ددې نه هم معلومیږي. چه حضرت خضر^(ع) سره د ملاقات دپاره دوی د سمندر سفر کړې وو. والله اعلم.

ابن المنیر^(رحمته الله) فرماني. چه دلته «الی» په معنی «د» مع «دې»^(۳) لکه څنګه چه په «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ»^(۴) کبې «الی» «د» مع «په معنی کبې دې. نو اوس مطلب واضح دې. او «ذهب موسى إلى البحر مع الغمضی» یې اعتراضه دې.

حضرت شیخ الهند^(رحمته الله) فرماني. چه آسانه دا ده. چه «الی» او «بحر» پخپله بنکاره معنی باندې پریخوډې شی. او دا اوونیلې شی. چه د «الی الغمضی» نه وړاندې واو د عطف ذکر نکړې شو. چه د سامع په فهم باندې اعتبار کولو سوه ډیر خل واو د عطف نه ذکر کوی.^(۵) نو اوس به مطلب دا وی. چه «ذهب موسى إلى البحر مع الغمضی»

په دې توجیه باندې یو اشکال دا کیدې شی. چه حضرت موسی^(ع) د سمندر سفر روستو کړې وو. مخکېنې نې د اوچې سفر کړې وو. چه په هغې کبې نې حضرت خضر^(ع) سره ملاقات کړې وو؟ ددې جواب دا دې. چه بحری سفر چونکه ډیر زیات خطرناک او مشکل وی. نو ددې د اهمیت په وجه نې ددې ذکر مقدم کړو.

دا هم ونیلې کیدې شی. چه بحری سفر چونکه اصلی مقصود وو. ځکه چه علم هم ددې په ذریعه حاصل شو. په دې وجه نې دا مقدم ذکر کړو. او بری سفر په حقیقت کبې وسیله وه. په دې وجه نې دا مؤخر کړو.

دا هم ونیلې کیدې شی. چه د امام بخاری^(رحمته الله) مقصد چونکه دلته بحری سفر د علم د طلب دپاره ثابتول دی. په دې وجه دوی بحری سفر وړاندې ذکر کړو. والله اعلم بالصواب.

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) فتح الباری (۱۶۸۱).

(۴) النساء (۲۱).

(۵) الأبواب والترجم (ص ۴۸).

دوی د ابو نعیم الفضل بن دکین، مطرف بن عبدالله مدنی او یعقوب بن ابراهیم بن سعد زهری رحمۃ اللہ علیہ نه روایت کوی. ددوی نه امام بخاری، عبدالله بن شیبب مدنی، ابو جعفر محمد بن احمد بن نصر ترمذی رحمۃ اللہ علیہ روایت کوی. (۱)
ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لره په ،، کتاب الثقات ،، کښې ذکر کړې دي. (۲)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرماني: ،، صدوق ،، (۳)

تنبيه حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرماني: چه سمعاني رحمۃ اللہ علیہ په ،، الاتساب ،، کښې ليکلی دی. چه ددوی د پلار غریر اصل نوم عبدالرحمن دي. چه دا په غریر لقب سره مشهور دي. (۴)
خو دا په ظاهر کښې د حافظ رحمۃ اللہ علیہ تسامح ده. ځکه چه علامه سمعاني د اسحاق بن غریر بن المغیره بن حمید بن عبدالرحمن بن عوف زهری د تذکري لاتدي نقل کړی دی. چه د ،، غریر ،، نوم عبدالرحمن بن المغیره دي. (۵) او زیر بحث راوی محمد بن غریر بن الولید بن ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف دي. علامه سمعاني رحمۃ اللہ علیہ ددي نه روستو ددوی تذکره هم په دي نوم سره کړې ده. او ددوی د شیوخو او شاگردانو ذکر نې کړې دي. (۶) دا د ،، غریر ،، په نوم دوه مختلف افراد دي. یو د مغیره خوښی دی. هم ددوی نوم عبدالرحمن دي. دویم د ولید خوښی دي. کوم چه دلته د زیر بحث راوی پلار دي. والله اعلم.

یوه بله تنبيه: حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د ،، الزهره ،، په حواله نقل کړی دی. چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددوی نه پنځه حدیثونه روایت کړی دي. (۷) خوابو نصر کلابازی رحمۃ اللہ علیہ فرماني: چه ددوی صرف درې حدیثونه په صحیح بخاری کښې دي. یو په کتاب العلم کښې، یو په کتاب الزکاة کښې، او یو د بنی اسرائیل په بحث کښې لاتدي (۸)، رحمۃ اللہ علیہ تعالی رحمة واسعه،،

② یعقوب بن ابراهیم رحمۃ اللہ علیہ: دا ابویوسف یعقوب بن ابراهیم بن سعد بن ابراهیم بن

۱' شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۲۶۸/۲۶۹، ۲۶۹)۔

۲' بقاله المزی فی تهذیب الکمال (۲۶۹/۲۶) والحافظ فی تهذیب التهذیب (۳۹۶/۹) والخزرجی فی ،، الخلاصة ،، (ص ۳۵۵) وسبط ابن العمی فی تعلیقانه علی الکاشف (۲۱۰/۲) رقم (۵۱۰۸) قال الشیخ محمد عوامه، ولم أره فی المطبوع من ،، الثقات ،، قلت: ولم أجد أيضاً طول بحثی فی المحدثین من کتاب الثقات المطبوع.،

۳' تقریب التهذیب (ص ۵۰۱) رقم (۶۲۱۶)۔

۴' تهذیب التهذیب (۳۶۹/۹)۔

۵' الأنساب للسمعانی (۲۸۸/۴) نسبة ،، الغریری ،،۔

۶' المصدر السابق.،

۷' تهذیب التهذیب (۳۹۶/۹)۔

۸' بقاله المعنی فی العدة (۶۱۲) وانظر لحدیثه صحیح البخاری (۲۰۰/۱۱) کتاب الزکاة باب قول الله تعالی، لا یسألون الناس إلا عافاً، وحکم الغنی. رقم (۱۴۷۸) و (۴۹۸/۱) کتاب المناقب. باب ذکر أسلم وغفار و مزینة وجهینة وأشجع. رقم (۳۵۱۳)۔

عبد الرحمن بن عوف قرشی زهري مدنی نزیل بغداد دی. (۱)

دوی دخپل پلار ابراهیم بن سعد، شعبه، عاصم بن محمد عمری، محمد بن اخي الزهري، عبد الملك بن الربيع بن سيرة الجهنی، عبیده بن ابی رانطه، لیث بن سعد، عبدالعزيز بن المطلب، سیف بن عمرضبی، او شریک بن عبدالله نخعی رحمہم اللہ نه روایت کوی. ددوی نه په روایت کونکو کښي امام احمد بن حنبل، اسحاق بن راهویه، ابوخیثمه زهير بن حرب، علی بن المدینی، محمد بن غریر الزهري، محمد بن یحيى ذهلي، یحيى بن معين، او یعقوب بن شیبه سدوسی رحمہم اللہ پشان د علم حدیث ستنې (لوی عالمان) دی. (۲)

امام یحيى بن معين رحمہم اللہ فرمائی، «ثقة»، (۳)

امام عجلې رحمہم اللہ فرمائی، «ثقة»، (۴)

امام ابوحاتم رحمہم اللہ فرمائی، «صدوق»، (۵)

امام دارقطنی رحمہم اللہ دوی لره ثقه گرځولې دي. (۶)

ابن حبان رحمہم اللہ دوی لره په «، کتاب الثقات»، کښي ذکر کړي دي. (۷)

ابن سعد رحمہم اللہ فرمائی، «وكان ثقة مأموناً..... وكان يقدم على أعيان الفضل والورع والحديث» (۸)

حافظ ذهبی رحمہم اللہ فرمائی، «حجة ورم»، (۹)

حافظ ابن حجر رحمہم اللہ فرمائی، «ثقة فاضل»، (۱۰)

په سن ۲۰۸ هـ کښي دوی وفات شو. (۱۱)، «رحمہم اللہ تعالی رحمة واسعة».

⑤ رحمہم اللہ: ددوی تذکره په کتاب الايمان کښي د «تفاضل أهل الإيمان في الأعمال» لاندې مختصر ذکر شوي وه. (۱۲) دلته لږ په تفصيل سره ذکر کولې شی. دا د یعقوب بن ابراهيم

(۱) تهذيب الكمال (۳۰۸۱۳۲).

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۳۰۸۱۳۲، ۳۰۹) وسیر اعلام النبلاء (۴۹۲، ۴۹۱۱۹).

(۳) تاريخ الدارمی (۲۳۰) رقم (۸۸۵).

(۴) تهذيب الكمال (۳۱۰۱۳۲).

(۵) المصدر السابق.

(۶) سنن الدارقطني (۵۹۱۱) كتاب الطهارة، باب استقبال القبلة في الغلاء، رقم (۲).

(۷) الثقات لابن حبان (۲۸۴۱۹).

(۸) الطب لابن سعد (۳۴۳۱۷).

(۹) الكاشف (۳۹۳۱۲) رقم (۶۳۸۴).

(۱۰) تقريب التهذيب (۶۰۷) رقم (۷۸۱۱).

(۱۱) تهذيب الكمال (۳۱۱۱۳۲).

(۱۲) كشف الباری (۱۲۰۱۲).

پلار ابراهیم بن سعد بن ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف زهری قرشی مدنی دی. ددوی کنیت ابو اسحاق دی. (۱)

دوی د خپل پلار سعد بن ابراهیم، عبدالله بن جعفر مخرمی، امام زهری، هشام بن عروه، شعبه، صالح بن کیسان، صفوان بن سلیم او ابن اخی الزهری رضی الله عنه وغیره نه روایت کوی. ددوی نه ابراهیم بن حمزه زبیری، سعد بن ابراهیم، یعقوب بن ابراهیم، عبدالله بن مسلمه قعنبی، عبدالله بن وهب مصری، عبدالرحمن بن مهدی، عبدالصمد بن عبدالوارث، وکیع بن الجراح، یزید بن هارون او یحیی بن یحیی نیسابوری رضی الله عنه وغیره نه روایت د حدیث کوی. (۲)

امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرمائی، «ثقة»، (۳) او هم دوی فرمائی، «أحاديثه مستقيمة» (۴)

امام یحیی بن معین رضی الله عنه فرمائی، «ثقة»، (۵)

امام عجلې رضی الله عنه فرمائی، «مدني ثقة»، (۶)

ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی، «ثقة»، (۷)

ابن خراش رضی الله عنه فرمائی، «صدوق»، (۸)

ابن سعد رضی الله عنه فرمائی، «وكان ثقة كثير الحديث وربما أعطى الحديث» (۹)

حافظ ذهبی رضی الله عنه فرمائی، «أحد الأعلام الثقات» (۱۰)

ددوی په ثقافت باندې کلام: بعضو حضراتو په دوی باندې معمولی کلام هم کړې دی. کله چه د یحیی بن سعید رضی الله عنه په وړاندې ددوی او د عقیل تذکره اوشوه. نو هغوی پخپل خاص انداز سره دا ښکاره کړله. چه دوی ضعیف دی. خو امام احمد رضی الله عنه فرمائی، «أيش ينقم هذا؟ هؤلاء ثقات، لم يغيرها يحدی» (۱۱) یعنی د داسې قسمه تضعیف هیڅ فائده نشته. ځکه چه دې د ثقاتو څنې دي. یحیی بن سعید رضی الله عنه دوی معلوم کړی نه دی.

(۱) تهذيب الكمال (۸۸۱۲)۔

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گوری: تهذيب الكمال (۸۸۱۲-۹۰) وسیر اعلام النبلاء (۳۰۵۸)۔

(۳) تهذيب الكمال (۹۰۱۲)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) تهذيب الكمال (۹۱۱۲) وسیر اعلام النبلاء (۳۰۵۸) وتهذيب التهذيب (۱۲۱۱) والکامل لابن عدی (۲۴۷۱)۔

(۶) تهذيب الكمال (۹۲۱۲)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) الطبقات لابن سعد (۳۲۲۱۷)۔

(۱۰) میزان الإعتدال (۳۳۱) رقم (۹۷)۔

(۱۱) الکامل لابن عدی (۲۴۶۱)۔

ابن عدی رحمہ اللہ بعضی داسی احادیث ذکر کری دی. کوم چہ دی د امام زہری رحمہ اللہ نہ روایت کوی او ذہبی پہ سندونو کنبی د امام زہری رحمہ اللہ دویم شاگرد ددوی سرہ اختلاف کوی. خو امام ابن عدی رحمہ اللہ ددغہ حدیثونو ذکر کولو نہ پس فرمائی: «لا قول من تکلم لی إبراہیم بن سعد من ذکرناہ بقدر ماتکم فیہ تعاملًا علیہ فیما قالہ فیہ، وإبراہیم بن سعد من ثقات المسلمین، حدث عنہ جماعة من الأئمة من ہم اکبر سنًا منہ، وأقدم موتًا منہ....» (۱) او ہم دوی فرمائی: «ولا إبراہیم بن سعد لما ثبت صلحہ مستقیمہ من الزہری ومن غیرہ، ولم يتخلف أحد من الکتابہ عنہ بالکوفة والبصرة و بغداد، وهو من ثقات المسلمین» (۲)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ ددوی غریب احادیث ذکر کولو نہ پس فرمائی دی: «إبراہیم بن سعد ثقة بلا شیا، قد روی عنہ شعبۃ مع تقدمہ و جلالتہ» (۳)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة حجة تکلم فیہ بلا قاصر» (۴)
ددوی احادیث اصحابو د اصول ستہ قبول کری دی. او ذہبی نہ ئی احتجاج او استدلال کری دی. (۵)

پہ ۱۸۳ھ کنبی ددوی وفات اوشو. (۶)، «رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة»،

⑤ صالح رحمہ اللہ: دا ابو محمد یا ابو الحارث صالح بن کیسان مدنی رحمہ اللہ دی. ددوی حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب تفاضل أهل الإيمان فی الأفعال» لاتدی ذکر شوی دی. (۷)

⑤ ابن شہاب رحمہ اللہ: دا امام محمد بن مسلم بن عبید اللہ بن شہاب زہری رحمہ اللہ دی. ددوی حالات د بدالوحی د دریم حدیث لاتدی ذکر شوی دی. (۸)

⑥ عبید اللہ بن عبد اللہ رحمہ اللہ: دا مشہور فقیہ عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود رحمہ اللہ دی. ددوی حالات ہم د بدالوحی پنجم حدیث لاتدی ذکر شوی دی. (۹)

⑦ عبد اللہ بن عباس رحمہ اللہ: د حضرت عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہ حالات د بدالوحی

(۱) الکامل (۲۴۸/۱، ۲۴۹)۔

(۲) الکامل (۲۵۰/۱)۔

(۳) میزان الإعتدال (۳۴۱/۱) رقم (۹۷)۔

(۴) تقرب التهذیب (ص ۸۹) رقم (۱۷۷)۔

(۵) عہدی الساری (ص ۳۸۸)۔

(۶) الکاشف (۲۱۲/۱) رقم (۱۳۸)۔

(۷) کشف الباری (۱۲۱/۲)۔

(۸) کشف الباری (۳۲۶/۱)۔

(۹) کشف الباری (۴۶۶/۱)۔

خلورم حدیث لاتدی، (۱) او په کتاب الایمان کښې د «هېاب کفران العشود کفر حدت کفر» لاتدی ذکر شوی دی. (۲)

⑤ الحربین قیس رضی الله عنه: دا حضرت حر بن قیس بن حصن بن حذیفه بن بدر فزاری رضی الله عنه دی. دا د حضرت عیینه بن حصن رضی الله عنه وراره دې نبي کریم صلی الله علیه و آله چه کله د غزوه تبوک نه راوایس شو. دغه وخت د بنو فزاره و قد راغلي وو. چه په هغې کښې حضرت حر بن قیس رضی الله عنه هم وو. حضرت حر بن قیس رضی الله عنه د فضل او کمال والا خلقو څنې وو. د حضرت عمر رضی الله عنه مقربین او ددوی د خصوصی حضراتو څنې وو. دکومو نه چه به حضرت عمر رضی الله عنه رانې او مشوره اخستله. (۳)

په صحیح بخاری کښې ددوی تذکره د موسی او دخضر مهبیا (لومړی) د قصي نه علاوه په یوه بله موقعه هم راغلي دي. په هغې کښې ذکر دی. چه حضرت عیینه بن حصن رضی الله عنه د خپل وراره حر بن قیس رضی الله عنه سره ایسار شو. او هغه ته ئې اوونیل. چه د حضرت عمر رضی الله عنه په دریار کښې د تلو دپاره اجازت راواخله. هغوی اجازت راواخستلو. نو عیینه بن حصن حضرت عمر رضی الله عنه ته خطاب اوکړ. او وې ونیل: «یا أبن الخطاب! فوالله ما تعطينا الجبل ولا تحکم بهتا بالمعدل» حضرت عمر رضی الله عنه سخت ناراضه شو. حضرت حر بن قیس رضی الله عنه فوراً عرض اوکړ: «یا أمیر المؤمنین! إن الله قال لنبيه صلی الله علیه و آله: ﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾» واین لهذا من الجاهلین» فرمانی. چه کله حضرت عمر رضی الله عنه دا آیت واوریدو. نو غصه ئې فوراً سره شوه. «وکان وقافاً عند کتاب الله» (۴)

⑥ ابی بن کعب رضی الله عنه: دا مشهور صحابی سید القراء حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه دی. د انصارو قوم خزرج سره ددوی تعلق دی. (۵) ابوالمنذر او ابوالطفیل دواړه ددوی کښتونه دي. (۶) په بیعت عقبه ثانیه کښې شریک وو. د بدر سره په نورو غزواتو کښې هم د نبي کریم صلی الله علیه و آله سره شریک پاتې شوي دي. (۷)

ددوی نه په صحابه کرامو کښې حضرت ابویوب، حضرت ابن عباس، حضرت ابو موسی

(۱) کشف الباری (۴۳۵/۱)۔

(۲) کشف الباری (۲۰۵/۲)۔

(۳) تفصیل دپاره اوگوري: الإصابة (۳۲۴/۱)۔

(۴) صحیح البخاری (۶۶۹/۱۲) کتاب التفسیر. سورة الأعراف باب: خذ العفو وأمر بالعرف وأعرض عن الجاهلین برقم (۴۶۴/۲) و (۱۰۸۲/۲) کتاب الاعتصام بالکتاب والسنة. باب الإقتداء بسنن رسول الله صلی الله علیه و آله برقم (۷۲۸۶)

(۵) تهذیب الکمال (۲۶۲/۱۲) وتهذیب الأسماء واللغات (۱۰۸۱/۱) والإصابة (۱۹۱/۱)۔

(۶) المصادر السابق۔

(۷) المصادر السابق۔

اشعری، حضرت انس بن مالک، حضرت عمر، حضرت ابوهریره، حضرت سلیمان بن صرد، حضرت سهل بن سعد الساعدی، عبدالله بن الحارث بن نوفل رضی اللہ عنہ روایت کوی.

دغه شان د تابعینو نه حضرت ابو العالیہ ریاحی، زر بن حبیش اسدی، سعید بن المسیب، ابو ادریس خولانی، ابو عثمان نهدی، عبید بن عمیر لیشی، عطاء بن یسار، او عماره بن عمرو بن حزم انصاری رضی اللہ عنہ وغیره حضرات روایت کوی. (۴)

د حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ بعضی فضائل او امتیازات: د حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ یو اهم فضیلت دا دې، چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دوی ته قرآن واورولو او وې فرمائیل چه الله تعالی ماته ستانوم اخستی دې. او د قرآن واورولو حکم ئې راکړې دې. (۵)

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل: «استقر هذا القرآن من أربعة، من عبد الله بن مسعود، فهداه، وسالم مولى لى حذيفة، ولې بن كعب، ومعاذ بن جبل» (۶)

د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په زمانه مبارکه کښې چه کومو حضراتو قرآن کریم جمع کړو. حضرت ابی ابن کعب رضی اللہ عنہ د هغه حضراتو څنې وو. حضرت انس رضی اللہ عنہ فرمائی: «جمع القرآن على عهد النبي صلی اللہ علیہ وسلم

أربعة كلهم من الأنصار، أي، ومعاذ بن جبل، وأبو زيد، وزيد بن ثابت» (۷)
حضرت عمر رضی اللہ عنہ دوی ته په ،، سید المسلمین، معزز لقب سره رابللې دې. (۵)

واقدي رضی اللہ عنہ فرمائی: «أول من كتب لرسول الله صلی اللہ علیہ وسلم حين قدم المدينة لې بن كعب، وهو أول من كتب في آخر الكتاب: فلان بن فلان» (۸)

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دوی ته ،، سید الانصار،، وئیلې دې. (۷)
د بیمارو د کفارې کیدو فضیلت اوریدو نه پس حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ د الله تعالی نه

دعا او کړل: «اللهم إني أسألك حتى لا تمنعني خروجاً إلى سيديك، ولا خروجاً إلى بيتك، ولا مسجدك» (۹)
نودا دعا داسې قبوله شوه چه همیشه به ددوی جسم گرم وو. (۸)

(۱) تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال (۲۶۳/۲، ۲۶۴) و تهذيب الأسماء (۱۰۹۱۱) وسير أعلام النبلاء (۳۹۰/۱)۔

(۲) قال النبي صلی اللہ علیہ وسلم لأبي: إن الله أمرني أن أقرأ عليك، لم يكن الذين كفروا، قال: وسأني؟ قال: نعم، فبكي.. صحيح البخاري (۵۳۷۱) كتاب المناقب، باب مناقب أبي ابن كعب رضی اللہ عنہ، رقم (۳۸۰۹)۔

(۳) صحيح البخاري (۵۳۱۱) كتاب فضائل أصحاب النبي صلی اللہ علیہ وسلم، باب مناقب سالم مولى أبي حذيفة رضی اللہ عنہ، رقم (۳۷۵۸)۔

(۴) صحيح البخاري (۵۳۷۱) كتاب المناقب، باب مناقب زيد بن ثابت رضی اللہ عنہ، رقم (۳۸۱۰)۔

(۵) الإصابة (۱۹۱۱) و تهذيب الكمال (۲۶۹۱۲) و تهذيب الأسماء واللغات (۱۰۹۱۱)۔

(۶) تهذيب الأسماء واللغات (۱۰۹۱۱)۔

(۷) تهذيب الكمال (۲۶۸۱۲) وسير أعلام النبلاء (۳۹۶/۱)۔

(۸) تهذيب الكمال (۲۶۸۱۲) وسير أعلام النبلاء (۳۹۲/۱)۔

نبی کریم ﷺ د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه نه تپوس او کړو چه د قرآن کریم د ټولو نه عظیم آیت کوم یو دی؟ حضرت ابی ابن کعب رضی الله عنه جواب ورکړو چه ،، آیت الکرسی ،، د ټولو نه عظیم آیت دی. نبی کریم ﷺ د مسرت (او خوشحالی) اظهار او کړو او ددوی په سینه باندې نې لاس رابنکلو او وې فرمائیل «لېهنگ العلم لها المذاک» نبی کریم ﷺ او فرمائیل «الفرهم لکتاب الله ﷻ»

معمر بن یزید فرمائی «مامنه علم ابن عباس من ثلاثة: عمر، وعلی، وأبی» حضرت مسروق بن یزید فرمائی «کان أصحاب القضاء من أصحاب رسول الله ﷺ ستة: عمر، وعلی، و مهاد الله، وأبی، وزید، وأبو موسی» د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه په سن د وفات کښې ډیر اختلاف دی. واقدی بن یزید فرمائی «رأيت أهله وغيره واحد يقولون: مات في سنة اثنتين وعشرين بالمدينة، وقد سمعت من يقول: مات في خلافة عثمان سنة ثلاثين، وهما ثبت الاكابر عندنا» حافظ ابن عبد البر بن یزید فرمائی «والاكثر أنه مات في خلافة حسن»

خلاصه دا چه ددوی د وفات په باره کښې مختلف اقوال دی «أقل ما قيل سنة ١٩ هـ، وأكثر ما قيل سنة ٢٣ هـ» (١) الله اعلم. فاتحه (ددوی د مرویاتو تعداد): د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه تقریباً یوسل څلور شپته (یعنی ١٣) حدیثونه را نقل دی. په دې کښې متفق علیه حدیثونه درې دی. او امام بخاری یې په دریو حدیثونو کښې او امام مسلم یې په اووه حدیثونو کښې متفرد دی. (٢) والله اعلم، رضی الله تعالی عنه وأرضاه، _

(١) صحيح مسلم. كتاب صلاة المسافرين. باب فضل سورة الكهف وآية الكرسي. رقم (١٨٨٥).
(٢) جامع الترمذی. كتاب المناقب. باب مناقب معاذ بن جبل وزید بن ثابت وأبی بن کعب وأبی عبيدة بن الجراح رضی الله عنه. رقم (٣٧٩١).
(٣) سير أعلام النبلاء (٣٩٨١).
(٤) تهذيب الأسماء واللغات (١٠٩١١) والإصابة (١٩١١).
(٥) طبقات ابن سعد (٥٠٢٣).
(٦) الإstimاع بهامش الإصابة (٥٢١١).
(٧) تقريب التهذيب (ص ٩٦) رقم (٢٨٣) وتعليقات الكاشف (٢٢٩١١) رقم (٢٣١).
(٨) تهذيب الأسماء واللغات (١٠٩١١) وسير أعلام النبلاء (٤٠٢١١) وخلاصة الخزرجي (ص ٢٤) البته په دې آخري ماخذ کښې د بخاري د منفرد احاديثو تعداد څلور دی. والله اعلم.

قوله: أَنَّهُ تَمَارَى هُوَ الْخُزْنُ قَيْسُ بْنُ حِصْنِ الْفَزَارِيِّ فِي صَاحِبِ مُوسَى :

حضرت ابن عباس او حضرت حر بن قیس بن حصن فزاری رضی اللہ عنہ په مینځ کښې په دې خبره باندې جگړه شوه چه د حضرت موسی عليه السلام ... صاحب... (ملګري) څوک وو؟

مطلب دا دې چه حضرت موسی عليه السلام دچا په طلب کښې سفر کړې وو او د هغه په باره کښې قرآن کریم کښې وارد دی. **(فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا...)** (نو دا څوک دې؟

د حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہ وینا دا وه چه دا حضرت خضر عليه السلام وو او حضرت حر بن قیس رضی اللہ عنہ ددې انکار کولو او هغه د یو بل کس نوم اخستلو هغه د بل کوم کس نوم اخستلو؟ په هیڅ یو روایت کښې ددې تصریح نه ملاوېږي.)

دلته اختلاف تاسو گورئ چه د حضرت ابن عباس او حضرت حر بن قیس رضی اللہ عنہ په مینځ کښې واقع دې ددې نه پس د فیصله کونکي ذکر دې چه هغه حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ دې. دلته اختلاف په صاحب د موسی عليه السلام کښې دې، وړاندې یو بل اختلاف هم دې بیا دلته اختلاف

د موسی عليه السلام د صاحب په تعیین کښې دې حالانکه روستو امام بخاری رحمته الله علیه په «باب ما

يستحب للعالم إذا سئل: ألقى الناس أعلم؟ فيكلم العلم إلى الله»^(۱) کښې دغه شان په کتاب التفسیر

کښې^(۲) روایت نقل کړې دې چه په هغې کښې یو بل اختلاف دې دا اختلاف د دوو

تابعینو حضرت سعید بن جبیر او د نوف بکالی رحمهما الله په مینځ کښې واقع شوې دې او

اختلاف په دې خبره کښې دې چه د... موسی... نه څوک مراد دې؟ د حضرت سعید بن

جبیر رضی اللہ عنہ وینا وه چه دا موسی بن عمران دې کوم چه د بنی اسرائیلو مشهور پیغمبر تیر

شوې دې او د نوف بکالی دعوه دا وه چه د... موسی... نه مراد موسی بن میثا بن افرانیم

بن یوسف بن یعقوب ملبه (سلام دې)^(۳) ددې دویم اختلاف فیصله کونکې حضرت عبدالله

بن عباس رضی اللہ عنہ دې.

قوله: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ هُوَ خَضِرٌ قَمَرٌ بِلَمَّا أُبِيَّ بْنُ كَعْبٍ قَدَعَا ابْنَ عَبَّاسٍ

فَقَالَ ابْنُ تَمَارِثُ أَنَا وَصَاحِبِي هَذَا فِي صَاحِبِ مُوسَى الَّذِي سَأَلَ مُوسَى

السَّبِيلَ إِلَى لَقِيهِ هَلْ سَمِعْتَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَذْكُرُ شَأْنَهُ قَالَ نَعَمْ

(۱) سورة الكهف (۶۵)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۹۱)۔

(۳) صحیح بخاری (۲۳۱۱) کتاب العلم. رقم الحدیث (۱۲۲)۔

(۱) صحیح البخاری (۶۸۸، ۶۸۷۲) کتاب التفسیر. سورة الكهف. باب: و إذ قال موسى لفتهاء لا أبرح حتى أبلغ مجمع البحرين أو أمضى حقبا. رقم (۴۷۲۵). باب: فلما بلغا مجمع بينهما نسيا حوتهما... رقم (۴۷۲۶).

وباب: فلما جاوزا قال لفتهاء آتنا غداءنا لقد لقينا من سفرنا هذا نصبا. رقم (۴۷۲۷)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۹۱)۔

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما او فرمائیل چه دا خضر دی. دوی دواړو سره حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه تیر شو. حضرت ابن عباس هغوی متوجه کړل او عرض ئې اوکړو. چه زما او زما د دوست په مینځ کښې د موسی عليه السلام او دهغه د... صاحب... په باره کښې اختلاف شوی دی. د کوم سره چه د ملاقات لاره دوی د الله تعالی نه غوښتلې وه. آیا تاسو د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه د هغوی څه ذکر اوریدلې دي؟ هغوی او فرمائیل چه او.

قوله: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ بَيْنَمَا مُوسَى فِي مَلَأَمٍ

بَنِي إِسْرَائِيلَ جَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ هَلْ تَعْلَمُ أَحَدًا أَعْلَمُ مِنْكَ قَالَ مُوسَى لَا:

حضرت ابی ابن کعب رضی الله عنه فرمائی. چه ما د رسول الله صلی الله علیه و آله نه واوریدل چه دا ئې فرمائیل چه یوځل موسی عليه السلام د بنی اسرائیلو په جمات کښې تشریف ایخوډې وو چه یو سړې هغوی ته راغی. او دهغه نه ئې تپوس اوکړو. چه تاسو څوک داسې سړې پیژنئ. چه هغه ستاسو نه زیات علم لری؟ موسی عليه السلام او فرمائیل چه نه. (نه پیژنم).

دا سوال کونکې سړې څوک وو. د هغه د نوم تصریح په هیڅ یو روایت کښې نه ملاوړی. د حضرت موسی عليه السلام خپل خان ته اعلم وئیل حضرت موسی عليه السلام د خپل خان نه د زیات علم والا سړې کومه نفسی کړې وه. هغه صحیح وه. ځکه چه هغه د الله تعالی په جلیل القدر رسولانو کښې دي. ښکاره ده. چه نبی او رسول نه زیات علم والا هیڅ څوک نشی کیدی. خو چونکه هغه ته دا ښودل مقصود وو چه د الفاظو په استعمال کښې د احتیاط ضرورت دی. په داسې موقعو باندې. آله اعلم، وئیلو سره حقیقی علم الله تعالی طرف ته منسوب کول پکار دی. په دې وجه دي باندې عتاب (او ملامتیا) اوشوه. (۱)

قوله: فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى مُوسَى بَلِّغْ عَبْدُنَا خَضِرًا: الله تعالی حضرت موسی عليه السلام طرف ته وحی راولیکله. چه ولې نشته! زمونږ بنده خضر ستا نه زیات علم لری.

حضرت خضر عليه السلام

د لفظ «خضر» ضبط... خضر... د ځاۍ معجمه په فتحې او د... ضاد... په کسري سره هم ضبط کړې شوې دي. او د... ځاۍ... کسري او د... ضاد... سکون سره هم وئیلې شوې دي. (۲)
خضر لقب دي او که نوم؟... خضر... دا لقب دي. نوم نه دي.
په خضر سره د ملقب کیدو وجه په... خضر... سره د ملقب کیدو څه وجه ده؟ امام بخاری رحمه الله د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل کړی دی. «إنا سئى الغضر، لأنه جلس على فروة يضاء»

۱. فتح الباری (۱۶۹۱).

۲. فعقب الله عليه إذ لم يرده العلم إليه... صحيح البخاری (۴۸۲۱) کتاب أحاديث الأنبياء... باب حديث

الغضر مع موسى عليه السلام. رقم (۳۴۰۱).

۳. المغنى (ص ۲۷، ۲۸).

لِإِذَا هِيَ تَهْتَزُّ مِنْ عِلْفِهِ عَضَامٌ»^(۱)

امام عبدالرزاق رحمۃ اللہ علیہ دا حدیث پخپل مصنف کنبې خپل سند سره نقل کړې دې او په دې کنبې د... فروة... دا تفسیر اضافہ ہم شته «الفروة: العشيش الأبيض وما أشبهه»^(۲) دا غالباً عبدالرزاق پخپله تفسیر کړې دې^(۳)

امام حربی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «الفروة من الأرض: قطعة يابسة من حشيش»^(۴) په دې تفسیر سره هم د امام عبدالرزاق د قول تائید کړی.

امام ابن الاعرابی فرمائی «الفروة: أرض يضاء ليس فيها نبات»^(۵)

امام خطابی رحمۃ اللہ علیہ اوددوی اتباع کونکو نوروحضراتوپه دې تفسیر باندې اعتماد کړې دې^(۶) ددې خلاصه دا ده چه حضرت خضر عليه السلام ته... خضر... خکه اوونیلې شو چه هغه به کله په اوچه گیا، یا په بې اوبو اوبې گیا زمکه باندې کیناستلو نو دغه گیا یا زمکه به سرمیزه او شینکۍ جوړه شوه.

په دې لقب سره د ملقب کیدو یوه وجه امام مجاهد رحمۃ اللہ علیہ نه هم منقول ده «لأنه كان إذا صلى اغضى

ملحوله»^(۷) چه هغه به کله هم یو خانې کنبې مونځ کولو نوگیرچاپیره زمکه به سرمیزه کیدله. د حضرت خضر عليه السلام نوم او نسب د حضرت خضر عليه السلام په نوم کنبې او ددوی د پلار په نوم کنبې هم ډیر اختلاف دې بعضو ددوی نوم... بلیا... بنودلې دې بعضو... الیاس... بعضو... الیسع... بعضو... عامر... او بعضو... خضرون... بنودلې دې.

د راجح قول مطابق ددوی نسب نامه داسې ده «بلیا: یفتح الهاء الموحدة، بعدها لام ساكنة، و بعدها یاء تحتانیة وبعدها ألف، بن ملک بن فالخ بن عابر، بن شالخ، بن أرفخشذ بن سام، بن نوح عليه السلام»^(۸)

د حضرت خضر عليه السلام نبوت او ولایت حضرت خضر عليه السلام ولی وو. او که نبی وو. او که رسول وو؟

(۱) صحیح البخاری (۴۸۳۱) کتاب أحادیث الأنبياء، باب حدیث الخضر مع موسى عليهما السلام، رقم (۳۴۰۲) وجامع الترمذی، کتاب التفسیر، سورة الکهف، رقم (۳۱۵۱)۔

(۲) فتح الباری (۴۳۱۶) کتاب أحادیث الأنبياء، باب حدیث الخضر مع موسى عليهما السلام)۔

(۳) قال عبدالله بن أحمد بعد أن (واه عن أبيه عنه: أظن هذا تفسيراً من عبدالرزاق، انتهى. و جزم بذلك عياض، فتح الباری (۴۳۱۶)۔

(۴) فتح الباری (۴۳۱۶)۔

(۵) المصدر السابق)۔

(۶) غريب الحديث للخطابي (۲۲۲۱)، والفائق للزمحشری (۱۰۳۳) والنهية لابن الأثير (۴۱۱۳)۔

(۷) فتح الباری (۴۳۱۶)۔

(۸) تفصيل دپاره اوگوری: فتح الباری (۴۳۱۶)۔

په دې کښې اختلاف دې یو جماعت چه په هغوی کښې امام ابوالقاسم قشیری رحمته الله علیه هم

دې ددې خبرې قائل دې چه حضرت خضر رحمته الله علیه ولی وو (۱)
ابن عطیه بغوی رحمته الله علیه د اکثر و اهل علمو نه نقل کړی دی چه هغه نبی وو البته بیا په اهل
علمو کښې دا اختلاف دې چه آیا هغه رسول هم وو او که نه؟ (۲)
امام قرطبی رحمته الله علیه فرمائی چه د جمهورو په نیز حضرت خضر رحمته الله علیه نبی وو آیت هم په دې
باندې دلالت کوی ځکه چه هیڅ یو نبی د غیر نبی نه تعلیم نه حاصلوی او په دې وجه هم
چه د باطن په احکامو باندې انبیاء کرام د وحی په ذریعه خبریدې شی (۳)
د جمهورو عالمانو په نیز ددوی نبی کیدل پخپله قرآن کریم کښې د ذکر شوو واقعاتو نه
ثابت دې ځکه چه د حضرت خضر رحمته الله علیه نه په دې سفر کښې چه څومره واقعات ثابت دی د
هغې نه بعضی خو قطعی طور باندې خلاف شرع دی او د شریعت د حکم نه استثناء د وحی
الهی نه بغیر کیدې نشی چه دا د نبی او پیغمبر سره مخصوص دې ولی ته هم په کشف یا
الهام سره بعضی څیزونه معلومیدې شی خو هغه څه حجت نه وی د هغې په بناء باندې د
ظاهر شریعت هیڅ حکم نشی بدلیدلې په دې وجه دا متعین کیدې شی چه حضرت
خضر رحمته الله علیه د الله تعالی نبی او پیغمبر وو دوی ته د وحی الهی په ذریعه بعضی خاص هغه
احکام ورکړي شوی وو کوم چه د ظاهر شریعت خلاف وو هغوی چه هرڅه او کړل ددې
استثنائی حکم لاندې شي او کړل (۴) پخپله ددوی د طرفه ددې اظهار هم د قرآن کریم په دې
جمله کښې اوشو (وَمَا قَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي) (۵)

بیا بعضی حضرات ددوی د ، ، ملک، ، (فریسته) کیدو قائل دی لکه چه ابن کثیر دا قول
علامه ماوردی طرف ته منسوب کړي دې (۶)
حضرت خضر رحمته الله علیه تر اوسه پورې ژوندې دي او که ددوی وفات شوې دي؟ دا مسئله هم ډیره
اختلاقی پاتې شوې ده امام نووی، ابن صلاح، او حضرات صوفیه ددې خبرې قائل دی چه
حضرت خضر رحمته الله علیه تر اوسه پورې ژوندې دي لکه چه حافظ ابن الصلاح رحمته الله علیه فرمائی «هو حي
مجد جهور العلماء، والعامه معهم في ذلك، وإنما شذَّ بهذا كراه بعض المحدثين» (۷)

(۱) فتح الباری (۴۳۴/۶)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) الجامع لأحكام القرآن (۱۶۱۱)۔

(۴) معارف القرآن (۶۱۲۱۵)۔

(۵) الکهف (۸۲)۔

(۶) تفسیر ابن کثیر (۹۹۱۳) تحت قوله تعالى: و أما الجدار....

(۷) فتح الباری (۴۳۴/۶) و شرح النووی علی صحیح مسلم (۲۶۹۱۲) کتاب الفضائل، باب من فضائل
الخضر رحمته الله علیه وتهذيب الأسماء واللغات (۱۷۱۱)۔

امام نووی رحمہ اللہ ددوی پہ اتباع کنبی زیاتی دا ہم لیکلی دی. «جمهور العلماء على أنه من موجود بين أظهرنا، و ذلك متفق عليه عند الصوفية و أهل الصلاة و المعرفة، و حکایاتہم فی رؤیتہ، و الإجماع بہ، و الأغصان، و سؤالہ و جوابہ، و وجودہ فی البواضع الشريفة و مواطن الغیر اکثر من أن تحصى و أشهر من أن تستقصى»

خو ددوی پہ مقابلہ کنبی د اکثر و محدثینو پہ دے باندے اتفاق دی. چہ حضرت خضر رحمہ اللہ اوس ژوندی نہ دے. د هغوی وفات شوې دے. (۴)

د حیات (ژوند) نه په انکار کونکو کنبی امام بخاری، ابراهیم حربی، ابو جعفر پین المنادی، ابو یعلی بن الفراء، ابو طاهر العبادی او ابویکرین العربی وغیرہ ډیر حضرات دی. (۵)

ددوی د حیات د منکرینو او مثبتینو دلائل. د حیات د منکرینو ① یو اهم دلیل هغه روایت دے کوم چہ د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما نه نقل دے. هغه فرمائی: «صلى بنا رسول الله ﷺ ذات ليلة صلاة العشاء في آخر حياته، فلما سلم قام، فقال: أرايتكم ليستكم هذه؟ فإن على رأس مائة سنة منها لا يبقى

من هو على ظهر الأرض أحد» (۶) هم ددے مفهوم حدیث د حضرت جابر رضی اللہ عنہ نه هم نقل دے. (۷)

مثبتین د حیات ددوی ① جواب ورکوی. چہ په دے حدیث کنبی د «، على ظهر الأرض»، قيد دے. حالانکہ حضرت خضر رحمہ اللہ دغه وخت په سمندر کنبی وو. (۸)

② یا دا چہ ددے حدیث د عموم نه حضرت خضر رحمہ اللہ مخصوص دے. لکه څنگه چہ ابلیس او حضرت عیسی رحمہ اللہ ددے نه مستثنی دی. (۹)

③ د حیات د منکرینو یو دلیل د الله تعالی ارشاد هم دے. ﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ﴾ (۱۰) خو ښکاره ده چہ مثبتین د حیات د حضرت خضر رحمہ اللہ د دوام او خلود قائل نه دی نو ددے نه استدلال صحیح نه دے.

④ د حیات د منکرینو یو دلیل د قرآن آیت دے. ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كُنْزٍ وَجِبْتُمْ لِي مُرَجَأَكُمْ رَسُولٍ مُضِلٍّ لِمَا مَعَكُمْ تَقْتُمُونَ بِهِ وَلْتَضَعُنَّ آلِهَتَهُمْ وَأَعْدَتَهُمْ عَلَى ذُلِّكُمْ صُرِيٍّ فَقَالُوا

(۱) المصادر السابق.

(۲) فتح الباری (۴۳۴/۶).

(۳) المصادر السابق.

(۴) صحيح مسلم. كتاب فضائل الصحابة. باب بيان معنى قوله: على رأس مائة سنة لا يبقى. نفس منقوسة ممن هو موجود الآن. رقم (۶۴۷۹) و (۶۴۸۰).

(۵) صحيح مسلم. كتاب فضائل الصحابة. باب بيان معنى قوله: على رأس مائة سنة..... رقم (۶۴۸۱-۶۴۸۴).

(۶) فتح الباری (۴۳۴/۶).

(۷) المصادر السابق.

(۸) الأنبياء (۳۴/۱).

أَقْرَبًا قَالَ فَاشْهَدُوا أَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ» (۱) هم دا مفهوم په یو روایت کښې هم دې: «ما بهت

الله نبياً» (۲) اخذ علیه البیضا: لئن بهت محمد وهو سی یؤمن به ولینصره....» (۳)

استدلال په دې طریقه دې چه ددې آیت (۱) حدیث په رو سره الله تعالی چونکه د هر نبی نه دا عهد اخستی دې چه که د نبی کریم ﷺ زمانه ملاو شی نو ایمان راوړلو سره سره به نصرت هم لازمی وی په دې وجه لازماً د حضرت خضر رضی الله عنه نه هم عهد اخستی شوې دې خکه چه هغه هم نبی دې که هغه د نبی کریم ﷺ په زمانه کښې وو نو د نبی کریم ﷺ د نصرت او اعانت دپاره حاضر ولې نشو که داسې وې نو د روایاتو نه به ضرور معلومه شوې وه (۴)

خو مثبتین د حیات ونیلې شی چه په روایاتو کښې ذکر راتلل ضروری نه دې ډیره ممکن ده چه حضرت خضر رضی الله عنه د نبی کریم ﷺ په خدمت کښې حاضر شوې وی او په غزواتو کښې هم شریک شوې وی.

حافظ ابن حجر رحمه الله زیاتی نور دلائل او شواهد هم ذکر کړی دی او مثبتین د حیات مستدرک حاکم د یو روایت نه استدلال کوی:

«...ثنا عباد بن عبد الصمد عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال: لما قبض رسول الله ﷺ أهدى به أصحابه، فبكوا حوله واجتمعوا، فدخل رجل أصهب اللحية، جسيم، صبيح، فتخطى رقابهم، فبكى، ثم التفت إلى أصحاب رسول الله ﷺ فقال: إن لي الله عزاء من كل مصيبة، وعوضاً من كل فائت، وعلفاً من كل هالك، فوالله فلأنبأ، وإليه فارغبوا، وطلبوا إليكم في البلاء، فانظروا، فلأننا البصاب من لم يجهن وانصرف، فقال بعضهم لبعض: تعرفون الرجل؟ فقال أبو بكر وعمر: نعم، هذا أخو رسول الله ﷺ الخضر رضي الله عنه» (۵)

خو دا حدیث قابل د استدلال نه دې خکه چه په دې کښې د حضرت انس رضي الله عنه نه روایت کونکي راوی عباد بن عبد الصمد د حد نه زیات ضعیف او ناقابل اعتبار دې (۶) امام حاکم رحمه الله هم ددې تخریج کړې دې او فرمایلې نې دی «هذا شاهد لما قبله، وإن كان عباد بن

عبد الصمد ليس من شرط هذا الكتاب» (۷)

(۱) آل عمران (۸۱)

(۲) عزاء ابن كثير في البداية والنهاية (۳۰۶/۲) مبعث رسول الله ﷺ تسليماً كثيراً. وذكر شي من البشارات بذلك) وابن حجر في فتح الباري (۴/۴۱۶) إلى صحيح البخاري. ولم أجد فيه بعد بحث كثير. والله اعلم. وانظر الدر المنثور (۴۸. ۴۷۲).

(۳) فتح الباري (۴/۴۱۶)

(۴) المستدرک للحاکم (۵۷۱۳) کتاب المغازی. تعزیه الخضر عند وفاته رحمه الله.

(۵) عباد بن عبد الصمد. أبو معمر. عن أنس بن مالك. بصرى واه. قال البخاري. منكر الحديث... ووقاه ابن حبان وقال... حدثنا عباد بن عبد الصمد عن أنس بنسخة أكثرها مَوْضُوعَة..... وقال أبو حاتم: عباد ضعيف جداً. وقال ابن عدي. عامة ما يرويه في فضائل علي. وهو ضعيف. غال في التشيع. ميزان الإعتدال (۳۶۹/۲) رقم (۴۱۲۸)

(۶) المستدرک (۵۸۱۳)

⑦ دغه شان یو استدلال د مسلم شریف د یو حدیث نه هم دې چه هغه د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه نه نقل دې. هغه فرمائی: «حدثنا رسول الله ﷺ يوماً حديثاً طويلاً من الدجال، فكان فيما حدثنا قال: يلقى وهو ممن عليه أن يدل على ثقب المدينة، ينتهي إلى بعض السهام التي تل المدينة، فيخترقها إليه يرمي رجل هو غير الناس أو من غير الناس، فيقول له: أشهد أنك الدجال الذي حدثنا رسول الله ﷺ حديثه، فيقول الدجال، أرايتم إن قتلت هذا ثم أحييته أشكوني الأمر؟ فيقولون: لا قال: فيقتله ثم يحييه، فيقول حين يحييه، والله ما كنت فيك قط أشد بصيرة مني الآن، قال: فوييد الدجال أن يقتله، فلا يسلط عليه»^(١) ددې حدیث په آخر کښې د امام مسلم شاگرد. د صحيح مسلم راوی ابو اسحاق فرمائی: «يقال إن هذا الرجل هو الغضار رضي الله عنه»^(٢) دا حدیث اگرچه صحیح دې خو په دې کښې د... رجل... خضر رضي الله عنه کیدل متیقن نه دی. د ابو اسحاق قول په دې سلسله کښې حجت نه دې.

⑧ د مثبتین حیات یو دلیل هغه واقعه ده. کومه چه یعقوب بن سفیان پخپل تاریخ کښې او ابو عروبه د رباح بن عبیده په طریق سره نقل کړې ده. «رأيت رجلاً يمشي عبرين عهد العزير معتدلاً على يديه، فلما انصرف، قلت له، من الرجل؟ قال: رأيته؟ قلت: نعم، قال: أحسبك رجلاً صالحاً، ذاك أخى الغضار، هشرين أن سأول وأعدل»^(٣)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «لا بأس برجاله، ولم يقيم لي إلى الآن خبر ولا أثر بسند جيد غيره»^(٤) خو پخپله حافظ رحمته الله ددې په جواب کښې فرمائی: «وهذا لا يعارض الحديث الأول في مائة سنة، فإن ذلك قبل المائة»^(٥)

ددې نه علاوه هم مثبتین د حیات د مختلفو روایاتو نه استدلال کوی. خو حقیقت دا دې چه د سند په لحاظ سره هغې کښې یو روایت هم صحیح نه دې. ^(٦)

البته د حضرات صوفیه وینا ده. چه بې شمیره خلقو حضرت خضر رضي الله عنه کتلې دې او هغه سره

(١) صحيح مسلم (٤٠٢١٢) كتاب الفتن، باب ذكر الدجال)۔

(٢) المصدر السابق)۔

(٣) فتح الباري (٤٣١٦)۔

(٤) المصدر السابق)۔

(٥) المصدر السابق)۔

(٦) ددې روایاتو دپاره اوگوری: فتح الباري (٤٣١٦) قال ابن كثير: وذكروا في ذلك حكايات وآثاراً عن السلف وغيرهم وجاء ذكره في بعض الأحاديث، ولا يصح شيء من ذلك. تفسير القرآن العظيم. (٩٩١٣)۔ وقال ابن الجوزي: قال ابن المنادي:..... وجميع الأخبار في ذكر الخضر وأهبة الصدور والأعجاز، لا تخلو من أمرين إما أن تكون أدخلت بين حديث بعض الرواة المتأخرين استغفالاً، وإما أن يكون القوم عرفوا حالها فرووها على جهة التعجب. فنسبت إليهم على وجه التحقيق..... الموضوعات لابن الجوزي (١٩٩١)۔

نهی ملاقات کړې دي. راجح مذهب خلاصه دا ده چې دواړو طرف ته خومره دلائل دی. دا پخپله مدعا باندې قطعی او واضح نه دی په دې وجه خاص یو طرف ته د اصرار کولو ضرورت نشته. البته په دې مقام باندې راجح د محدثینو مذهب معلومېږي.

یوه اهمه خبره دلته دا خبره هم د یادولو ده چې د حضرت خضر عليه السلام مرگ او ژوند سره زمونږه څه اعتقادی یا عملی مسئله متعلق نه ده. ځکه چې قران او حدیث کبسي ددې متعلق هیڅ صراحت او وضاحت نه دي شوې. په دې وجه په دې کبسي د زیات بحث او تحصیل کولو هم ضرورت نشته. او نه خاص د یو طرف یقین کول مونږ دپاره ضروری دی. والله اعلم

((فَسَأَلَ مَوْسَى السَّبِيلَ إِلَيْهِ فَعَجَلَ اللَّهُ لَهُ الْخُوتَ آيَةً وَقِيلَ لَهُ إِذَا فَقَدْتَ الْخُوتَ فَارْجِعْ فَإِنَّكَ سَتَلْقَاهُ وَكَانَ بَيْتُهُ أَثَرُ الْخُوتِ فِي الْبَحْرِ فَقَالَ لِمَوْسَى قَتَاةٌ أَرَأَيْتَ إِذَا أَوْتَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي لَبِيتُ الْخُوتَ وَمَا أَلْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ قَالَ ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي فَارْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا فَجَدَا خَضِرًا أَفْكَانَ مِنْ شَايِبِمَا الَّذِي وَصَّ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ فِي كِتَابِهِ))

نو موسی عليه السلام هغه پورې د رسیدو د لارې تپوس او کړو. الله تعالی یو کب هغوی دپاره نشانه مقرر کړله. او وې فرمائیل چې کله کب ورک شی نو واپس شه. ته به هغه سره ملاو شي. حضرت موسی عليه السلام په سمندر (په غاړه غاړه) ددې کب په نشان باندې روان شو. ددوی خادم (حضرت یوشع) هغوی ته اووئیل چې کله مونږ صخره (غټ کانړی) سره ایسار شوی وو. نو ما نه د کب قصه بیانول هیرشو. او شیطان زما نه هیره کړله. چې زه تاسو ته د هغې ذکر او کړم حضرت موسی عليه السلام او فرمائیل چې مونږه هم ددغه ځانې په تلاش کبسي وو. بیا دواړه په تلاش کبسي د خپلو څپو په نشانونو راوایس شو. هلته ئې خضر عليه السلام سره ملاقات اوشو. بیا هغه قصه تیره شوه. کومه چې الله تعالی پخپل کتاب کبسي بیان کړله.

ایا علم باطن د علم ظاهر نه افضل دي؟ دلته بعضو خلقو وئیلی دی چې حضرت موسی عليه السلام د شریعت یعنی د ظاهر عالم وو. او حضرت خضر عليه السلام د باطن عالم وو. د ظاهر عالم ته د باطن عالم شاگرد جوړیدو دپاره وئیلې شی. او د هغوی نه د علم حاصلولو حکم ورکولې شی. معلومه شوه چې علم باطن یعنی علم طریقت، د علم ظاهر یعنی د علم شریعت نه افضل دي.

① حضرت تهانوی رحمته الله علیه فرمائی چې دا غلطه ده. علم باطن یا علم طریقت خو پخپله د شریعت جزء دي. شریعت د ظاهري اصلاح او د باطنی اصلاح د علم نوم دي. په شریعت کبسي د اعمالو او معاملاتو صحیح کیدو سره د اخلاقو د صحیح کیدو او د زړه د تزکیه هم حکم دي. معلومه شوه چې شریعت علم ظاهر او علم باطن ته جامع دي. طریقت چې دا په علم باطن سره تعبیر کولې شی. دا د شریعت یو جزء دي. او دا خبره معلومه او مسلم (منلې شوې) ده چې جزء د کل نه افضل نه وی.

② دویمه خبره دا ده چې حضرت موسی عليه السلام د علم ظاهر او علم باطن جامع وو. د علم شریعت او علم طریقت حامل وو. هغه چې حضرت خضر عليه السلام ته ورغلي وو. هغه د علم طریقت یا علم باطن زده کولو ته نه وو ورغلي. هغه خو یو څو تکوینی امور وو. چې دهغې نه علم

ظاهر سره تعلق وو. او نه علم باطن سره. ددغه تکوینی امور و علم حضرت موسی علیه السلام ته نه کیدل. ددوی دپاره څه عیب یا نقص نه دي. (۱)

د حضرت خضر علیه السلام په واقعه کښې دا اوشو چه بعضې څیزونه کوم چه زماناً یا مکاناً د حضرت خضر علیه السلام په اعتبار سره بعید (لري) وو. هغه د حضرت خضر علیه السلام دپاره قریب (نژدې) وو. حضرت خضر علیه السلام ته د هغې علم اوشو. او حضرت موسی علیه السلام ته د هغې علم اونشو. لکه چه بادشاه مکاناً بعید وو. نو حضرت موسی علیه السلام ته د هغه د حالاتو علم نه وو. دغه شان کوم بچي (ماشوم) چه حضرت خضر علیه السلام قتل کړو. د هغه کفر زماناً بعید وو. او حضرت خضر علیه السلام ته الله تعالی ددې علم ورکړو. دغه شان هغه خزانه کومه چه مدفون وه. حضرت موسی علیه السلام دپاره دهغې علم بعید وو. د حضرت خضر علیه السلام دپاره نیزدې وو. دغه شان زماناً یا مکاناً ددې څیزونو حضرت خضر علیه السلام دپاره قریب کیدل، او ددې علم کیدل. په دې سره د حضرت موسی علیه السلام په مقابله کښې د حضرت خضر علیه السلام فضیلت نه ثابتیږي. او دا به نشي وئيلي. چه خضر علیه السلام د طریقت او باطن عالم وو. او موسی علیه السلام د هغې د زده کولو دپاره هغوی ته ورغلې وو. حضرت موسی علیه السلام خو پخپله جامع د شریعت او طریقت وو. هغه خو پخپله د ظاهر او باطن د علم نه ښه واقف وو. دا تکوینی امور وو. چه ددې حضرت موسی علیه السلام ته علم نه وو. او حضرت خضر علیه السلام ته وو. ددې علم نه کیدل د حضرت موسی علیه السلام د علم د نقص دلیل نه دي. تر کومه پورې چه د حضرت موسی علیه السلام حضرت خضر علیه السلام ته د ورتلو تعلق دي. نو ددې وجه افضلیت نه دي. بلکه تعلیم او تادیب دي. چه بیا دپاره په تکلم کښې احتیاط کوه. که شیخ د ناجائز حکم او کړي نو مرید دپاره دهغې کول جائز نه دي بعضې خلقو دلته دا استدلال هم کړې دي. چه که شیخ د ناجائز کار حکم ورکړي. نو مرید له هغه کول پکار دي. گني محرومه به شي. حضرت خضر علیه السلام دلته درې کارونه او کړل. حضرت موسی علیه السلام ته په هغې باندې اعتراض شو. او ددې اعتراض نتیجه دا شوه. چه هغه د علم د حصول نه منع کړې شو. ددې نه جاهلانو دا نتیجه او ښکلي ده. چه که شیخ د خلاف شریعت کار حکم ورکړي. او مرید د هغې تعمیل اونکړي. نو هغه محرومه کولي شي.

دا استدلال هم قطعاً غلط دي ① اول ځکه چه حضرت موسی علیه السلام ، الله تعالی حضرت خضر علیه السلام ته وراولیکلو. او دا معلومه ده. چه الله تعالی خپل پیغمبر د یو خلاف شریعت کار کونکي ته وراولیکلو دپاره نشي راضي کیدې. نو دلته دا وئیل اصلاً غلط دي. چه حضرت خضر علیه السلام ناجائز کارونه او کړل. ځکه چه د حضرت خضر علیه السلام متبع د شریعت کیدل، د الله تعالی هغه کړه د مقررولو نه ثابتیږي.

بیا ددې خبرې لحاظ ساتل هم پکار دي. چه د حضرت خضر علیه السلام شریعت به جدا وی. او دهغې احکام جزئیه او فرعیه به جدا وی. او د حضرت موسی علیه السلام شریعت به جدا وی. او ددې احکام او مسائل او فروع به جدا وی. په دې وجه حضرت موسی علیه السلام ته اشکال اوشو. ښکاره ده. چه د حضرت خضر علیه السلام شریعت او احکام د جدا کیدو په وجه هغه مورد د الزام نه

دی. دغه شان د حضرت موسی (ع) شریعت او احکام جدا کیدو په وجه دا هم مورد الزام نشی کیدی.

دلته چه د کوم شیخ د اطاعت خبره شروع ده چه که هغه د شریعت خلاف حکم ورکړی نو هغه اومنلې شی. او هیڅ اعتراض اونکړې شی نو

① اول خو ددې شیخ الله تعالی کوم ځانې نوم اخستې دې. چه دهغې نه دا ثابته شی. چه دې د شریعت خلاف خبره کونکې نه دې.

② دویمه خبره دا ده. چه دلته خو شریعت یو دې. دا خبره خو نه ده. چه دشیخ شریعت د محمدرسول الله (ص) د شریعت نه جدا بل یو شریعت وی. اوس که شیخ د شریعت خلاف حکم

ورکوی. نو د «لا طاعة لمخلوق فی معصية الخالق» مطابق به دهغه خبره رد کول واجب وی.

③ البته که څه مبهم خبره وی. چه په هغې کښې د تاویل گنجانش وی. نو هغه بله خبره ده. دلته د کفر بواح او د هغه امر خبره کولې شی. چه د هغې په عدم جواز کښې هیڅ شبه

موجود نه ده.

ایا د شیخ اکبر ابن عربی (رح) په نیز ولایت د نبوت نه افضل دې؟ شیخ اکبر محی الدین ابن عربی (رح) د ولایت او نبوت نه بحث کولو کښې فرمائیلی دی. چه ولایت د نبوت نه افضل

دې. حافظ ابن تیمیة (رح) په دې باندې سخت تردید کړې دې. او ابن عربی نې کفر او الحاد ته رسولې دې. (۱)

خو صحیح خبره دا ده. چه د ابن عربی مقصد دا نه دې. چه ولی د نبی نه افضل وی. د هغوی مقصد دا دې. چه په نبی کښې دننه یو شان د نبوت وی. او یو شان د ولایت وی. د نبی شان

ولایت ددوی د شان نبوت نه افضل وی. په غیر نبی کښې که څه ولایت اوموندې شی. نو هغې ته د نبی د نبوت نه افضل نشی وئیلې کیدی. او نه ابن عربی وئیلی دی.

حضرت مجدد الف ثانی (رح) پخپلو مکتوباتو کښې ددې هم تردید کړې دې. او فرمائیلی نې دی. چه په نبی کښې دننه چه کوم شان د ولایت او شان نبوت دواړه وی. هغې کښې شان د

نبوت د شان ولایت نه افضل وی. (۲)، «والله اعلم بالصواب والیه المرجع والمآب».

۱۷- بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ عَلَيَّ الْكِتَابُ

د تیرشوی باب سره ددې باب مناسبت. په دواړو بابونو کښې مناسبت ① دا دې. چه په تیرشوی باب کښې د حضرت ابن عباس (رض) په حضرت حر بن قیس (رض) غلبه مذکور ده. چه

دا د حضرت ابن عباس د کمال علم په وجه اوشوه. او په دې باب کښې دا مذکور دی. چه دا علم او فضل حضرت ابن عباس (رض) ته د نبی کریم (ص) په دعا سره حاصل شو. (۳)

(۱) مجموع فتاوی شیخ الإسلام (۲۰۴/۲-۲۴۷).

(۲) مکتوبات مجدد الف ثانی.

(۳) بمعة الفاری (۶۵/۲).

⑥ دویمه وجه د مناسبت دا بیان کړې شوی ده. چه په تیرشوی باب کښې دا مذکور دی. چه حضرت موسی (ع) د حضرت خضر (ع) نه دهغي علم استفاده اوکړله کوم چه دوی سره نه وو. او په دې باب کښې د حضرت ابن عباس (ع) د نبی کریم (ص) نه د علم کتاب د استفادې ذکر دې. (۱) والله اعلم.

د ترجمه الباب مقصد حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمهما الله فرمائی. په دې کښې اشاره ده. چه ددې الفاظو استعمال د نورو خلقو دپاره کیدې شی. دا جواز د ابن عباس (ع) خصوصیت نه دې. هم دا وجه ده. چه په حدیث کښې د ترجمې الفاظ کیخوډې شو او دا نې اونه وئیل. چه ددې دعائیه کلمو تعلق د یو خاص ذات سره دې. ددې معنی په لحاظ سره د .. علمه.. مرجع به څوک مخصوص سرې نه وی. (۲)

حافظ (ع) فرمائی. چه دا هم کیدې شی. چه مرجع ابن عباس (ع) وی. دکوم ذکر چه په تیرشوی باب کښې راغلې دې. او په دې طریقه اشاره اوشوه. چه د جر بن قیس په مقابله کښې د ابن عباس (ع) کامیابی د پیغمبر (ص) ددې دعا اثر وو. (۳)

حضرت شیخ الهندي (ع) فرمائی. چه ددې واقعي نه د علم او د حضرت ابن عباس (ع) د دواړو عظمت او فضیلت بدهات سره معلومیږي. په دې وجه مؤلف دا روایت په کتاب العلم او په مناقبو د ابن عباس (ع) دواړو خایونو کښې ذکر کړې دې. ددې سره دا هم په فهم کښې راځي. چه علم د الله (ع) خاص انعام او عطاء ده. لکه څنگه چه په «باب من یراه الله په عوماً یفقهه فی الدین» کښې اوس مذکور شونو سرې چه هر څومره ذهین او فهیم وی. او په تعلم د علم کښې څومره هم جدوجهد (او محنت) اوکړی. هیڅ کله هم قابل د اعتماد نه دې. بلکه توجه او التجا الی الله ضروری ده. ددې نه بغیر د خیر د ارادې دا نعمت نشي ملاویدی. یعنی په ضروریاتو د تعلم کښې دعا او التجا الی الله هم ده. په دې وجه فهم او سعی سره ددې هم ډیر زیات حاجت دې. (۴)

حضرت گنگوهی (ع) فرمائی. چه په دې کښې دې خبرې طرف ته اشاره ده. چه کوم کس سره د کتاب علم دې. هغه گویا د نبی کریم (ص) د سینې مبارکې نه استفاده کوي. گویا چه ددې سړی سینه د نبی کریم (ص) د سینې سره منضم (او پیوست) ملاو شوي ده. لکه څنگه چه نبی کریم (ص) حضرت ابن عباس (ع) خپلې سینې مبارکې سره ملاو کړې وو. او دعا نې ورته کړې وه. (۵)

حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب (ع) فرمائی. چه ددې باب مقصد نبی

۱- المصدر السابق.

۲- فتح الباری (۱۶۹۱۱) وعمدة القاری (۶۵۱۲).

۳- فتح الباری (۱۶۹۱۱).

۴- الأبواب والتراجم از حضرت شیخ الهند قدس سره (ص ۴۹).

۵- لامع الدراری مع تعلیقاته (۳۲۱۲).

کریم علیه السلام د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ دپاره کومه دعا کړې ده. د هغې سبب طرف ته اشاره کول دي. دغه سبب یا خو د نبی کریم صلی الله علیه و آله خدمت دي. چه هغوی د نبی کریم صلی الله علیه و آله دپاره د اودس اوبه ایخودې وې. یا دهغوی حسن ادب دي. چه نبی کریم صلی الله علیه و آله هغوی خپل خان سره برابر اودرولو. خو هغه شاته شو. او اودریدو. ددې دواړو سببونو ذکر روستو راروان دي. (١)
حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله فرماني. چه دا هم ممکن ده. چه امام بخاری رحمته الله ددې نه د استاذ او د شیخ ادب بیان کړې وې. چه استاذ له پکار دي. چه خپلو طالبانو دپاره دعا کوي. لکه څنگه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ دپاره دعا اوکړله. (٢) او هم دوی فرماني. چه دا هم ممکن ده. چه امام بخاری رحمته الله دا باب چه مطلق ساتلي دي. دا د فاندو د تکثیر په غرض سره ایخودې وې. چه په دې کښې د استاذ دعا کول هم داخل دي. او د طالب علم دعا طلب کول هم دا خل دي. (٣) والله اعلم.

حدیث باب

هـ- ((حَدَّثَنَا أَبُو مَعْمَرٍ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ قَالَ حَدَّثَنَا خَالِدٌ عَنْ عِكْرَمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (١) قَالَ قَالَ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ اللَّهُمَّ عَلِّمْنِي الْكِتَابَ))
[١٦٤٣، ٣٥٤٦، ١٦٨٢]

رجال الحديث

① **ابو معمر رحمته الله**: دا عبدالله بن عمرو بن ابی الحجاج منقری بصری دي. ابو معمر نې کښت دي. اود ، ، مقعد ، ، په لقب سره مشهور دي. (٥)
دوی د جریر بن عبد الحمید ، عبد العزیز بن محمد دراوردي، عبد الوهاب ثقفی، ملازم بن عمرو حنفی نه علاوه د عبدالوارث بن سعید نه روایت د حدیثو کوي. خاص طور باندې دوی د عبدالوارث نه ښه استفاده اوکړله. په اصول سته کښې چه ددوی څومره روایات نقل دي.

(١) تعليقات لامع الدراري (٣٢، ٣١١٢) والأبواب والتراجم لصحيح البخاري (ص ٤٣)۔

(٢) الأبواب والتراجم لصحيح البخاري (ص ٤٣)۔

(٣) المصدر السابق۔

(١) قوله... عن ابن عباس.. الحديث أخرجه البخاري (أيضاً في (٢٦١١) كتاب الوضوء، باب وضع الماء عند الخلا، رقم (١٤٣١) وفي (٥٣١١) كتاب فضائل أصحاب النبي صلی الله علیه و آله (المناقب) باب ذكر ابن عباس رضي الله عنه منها رقم (٣٧٥٦) وفي (١٠٨٠١٢) فاتحة كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة، باب (بدون ترجمة) رقم (٧٢٧٠)، ومسلم في صحيحه في كتاب فضائل الصحابة، باب من فضائل عبدالله بن عباس رضي الله عنه منها رقم (٦٣٦٨) والنسائي في السنن الكبرى (٥٢، ٥١١٥) كتاب المناقب، باب: عبدالله بن العباس بن عبدالمطلب خير الأمة وعالمها وترجمان القرآن صلی الله علیه و آله، رقم (٨١٧٧ - ٨١٧٩) و ابن ماجه في سننه، في المقدمة، باب في فضائل أصحاب رسول الله صلی الله علیه و آله، فضل ابن عباس، رقم (١٦٦)۔
(٢) تهذيب الكمال (٣٥٣١٥) وسير أعلام النبلاء (٦٢٢١٠)۔

تول عبد الوارث په واسطې سره دی.)

ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، امام ابوداؤد، امام ابوزرع، امام ابو حاتم، امام دارمی، امام ذهلی، عباس دوری، او محمد بن واره رضی الله عنه وغیره ډیر حدیثو ستنې (ډیر لوی محدثین، دی.)

امام يحيى بن معين رضی الله عنه فرماني، «ثقة ثبت»، او هم دوی فرماني «ثقة ذلیل حافل»^(۱)

علی بن المدینی رضی الله عنه فرماني «قد کتبت کتب عبد الوارث عن ولده عبد الصمد، وأنا اشتی أن أکتبها من أبي معین»^(۲)

حافظ ذهبی رضی الله عنه د علی بن المدینی رضی الله عنه د مذکوره قول قدر او قیمت ښکاره کولو دپاره فرماني «يقول على مثل هذا القول مع أنه قد بقي أيضاً عبد الوارث وسم منه جملة أحاديث»^(۳)

يعقوب بن شبيب رضی الله عنه فرماني «كان ثقة ثبتاً، صحيح الكتاب وكان يقول بالقدر....»^(۴)

امام عجلې رضی الله عنه فرماني «أبو معير ثقة، يرى القدرى»^(۵)

امام ابوحاتم رضی الله عنه فرماني «صدوق متقن قوى الحديث، غير أنه لم يكن يحفظ، وكان له قدر عند أهل العلم»^(۶) ابو زرعه رضی الله عنه فرماني «ثقة حافظ، يعني أنه كان متقناً مع رآلكتبه»^(۷)

ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په «، کتاب الثقات،، کښې ذکر کړې دي.»^(۸) ددې ټولو توثیقاتو سره تاسو دلته دا هم اوکتل چه دې قدری وو. ددې باوجود ددوی احادیث اصحابو د اصول سته قبول کړل. او پخپلو کتابونو کښې ئې دا روایت هم کړل. ځکه چه دې داعی الی البدعة نه وو. لکه چه امام ابوداؤد رضی الله عنه فرماني «وكان لا يتكلم فيه»^(۹) یعنی هغه به د «، قدر،، په باره کښې کلام هم نه کولو.

(۱) حاشية ابن العجمي على الكاشف (۵۷۹/۱) رقم (۲۸۷۸)۔

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۳۵۳/۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۲/۱۰)۔

(۳) تهذيب الكمال (۳۵۴/۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۲/۱۰)۔

(۴) المصادر السابق۔

(۵) تهذيب الكمال (۳۵۵/۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۳/۱۰)۔

(۶) سیر اعلام النبلاء (۶۲۳/۱۰)۔

(۷) تهذيب الكمال (۳۵۵/۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۳/۱۰)۔

(۸) المصادر السابق۔

(۹) تهذيب الكمال (۳۵۶/۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۳/۱۰، ۶۲۴)۔

(۱۰) المصادر السابق۔

(۱۱) الثقات لابن حبان (۳۵۴، ۳۵۳/۸)۔

(۱۲) تهذيب الكمال (۳۵۵/۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۳/۱۰)۔

٢٢٤ هـ كُتِبَ دَدُو وَفَات أَوْشُو. (١)، «فَمَّا لَلَهُ»، _

② عبد الوارث رحمته الله: دَا عبد الوارث بن سعيد بن ذكوان تميمي عنبري تنوري بصري رحمته الله دِي. أَبُو عُبَيْدَةَ دَدُو كُنِيَتْ دِي. (٢)

دُو دِي زَيْدُ الرُّشَك، أَيُوبُ سَخْتِيَانِي، أَيُوبُ بْنُ مُوسَى، شُعَيْبُ بْنُ الْحَجَّابِ، عَمْرُو بْنُ عُبَيْدٍ، دَاوُدُ بْنُ أَبِي هَنْدٍ، عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ صَهَيْبٍ، عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي نَجِيحٍ، سُلَيْمَانُ تَيْمِي، أَبُو عَمْرُو بْنُ الْعَلَاءِ أَوْ سَعِيدُ بْنُ أَبِي عَرُوبَةَ رحمته الله وَغَيْرِهِ حَضَرَاتُوهُ رَوَيْتُ دَ حَدِيثُو كُوِي.

دَدُو نَه پَه رَوَايْتُ كُونَكُو كُنِيَتْ دَدُو خُونِي عَبْدُ الصَّمَدِ بْنِ عَبْدِ الْوَارِثِ، أَبُو مَعْمَرِ الْمُقْعَدِ (وَهُوَ رَاوِيَةٌ كَتَمَهُ)، مُسَدَّدُ بْنُ مَسْرُودٍ، قَتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، بُشَيْرُ بْنُ هَلَالِ الصَّوَّافِ، عُبَيْدَانَةُ بْنُ عَمْرِ الْقَوَارِيرِي، أَوْ عَلِيُّ بْنُ الْمَدِينِيِّ رحمته الله وَغَيْرِهِ حَضَرَاتُ دِي. (٣)

إِمَامُ أَبُو زُرْعَرٍ رحمته الله فَرَمَانِي، «ثَقَّة»، (٤)

إِمَامُ أَبُو حَاتِمٍ رحمته الله فَرَمَانِي، «ثَقَّةٌ صَدُوقٌ»، مِمَّنْ يَعْذَمُ مَعَ ابْنِ عَلِيَّةٍ، وَبُشَيْرُ بْنُ الْمُفَضَّلِ، وَوَهَيْبٌ، يَعْذَمُ مِنَ الثَّقَاتِ، هُوَ أَثْبَتُ مِنْ حَمَادِ بْنِ سَلْبَةَ. (٥)

إِمَامُ نَسَائِي رحمته الله فَرَمَانِي، «ثَقَّةٌ ثَبَتٌ». (٦)

إِبْنُ سَعْدٍ رحمته الله فَرَمَانِي، «كَانَ ثَقَّةً حَمِيدًا». (٧)

إِبْنُ حَبَانَ رحمته الله فَرَمَانِي، «كَانَ قَدْرِيًّا، مُتَقَنًّا لِي الْحَدِيثِ، كَانَ شُعْبَةُ يَقُولُ: يَعْرِفُ الْإِتْقَانَ فِي قَهَائِهِ». (٨)

إِبْنُ مَعِينٍ رحمته الله فَرَمَانِي، «هُوَ مِثْلُ حَمَادِ بْنِ زَيْدٍ لِي أَيُّوبَ». (٩)

دَابِيسُ مَعِينٍ رحمته الله چَه كُلُّهُ تَبُوسُ أَوْ كَرِي شُو. «مِمَّنْ أَثْبَتُ شَيْخُو الْبَصْرِيِّينَ؟» نُو وَيِ فَرَمَانِيَلِ «
هَبْدُ الْوَارِثِ، وَاسْمِي جَمَاعَةٌ». (١٠)

١) الكاشف (٥٧٩١١) رقم (٢٨٧٨) _

٢) تهذيب الكمال (٤٧٨١٨) وسير أعلام النبلاء (٣٠٠٨) _

٣) دَشِيخُ أَوْ تَلَامِذُهُ دَ تَفْصِيلِ دِبَارِهِ أَوْ كُورِي: تَهْذِيبُ الْكَمَالِ (٤٧٨١٨-٤٨١) وَسِيرُ أَعْلَامِ النَّبَلَاءِ (٣٠١، ٣٠٠٨) _

٤) تهذيب الكمال (٤٨٣١٨) وسير أعلام النبلاء (٣٠٤٨) _

٥) تهذيب الكمال (٤٨٣١٨) _

٦) المصدر السابق _

٧) الطبقات الكبرى (٢٨٩١٧) _

٨) الثقات لابن حبان (١٤٠١٧) _

٩) تهذيب الكمال (٤٨٣١٨) وسير أعلام النبلاء (٣٠٤٨) _

١٠) المصادر السابق _

ددې ټولو توثیقاتو باوجود په دوی باندې د قدری کیدو الزام هم دې. حافظ ذهبی رحمته الله ددوی قدری کیدل جزم سره نقل کړی دی. حافظ ذهبی رحمته الله فرماني: «والله المنتهی فی التثبت إلا أنه قدری متصحب لعمر بن عبید»^(۱)

او هم دوی فرماني: «وكان غالباً معجوداً، من فصحاء أهل زمانه، ومن أهل الدين والورع، إلا أنه قدری مبتدع»^(۲) او هم دوی فرماني: «ثبت صالح ولكنه قدری»^(۳)

د حماد بن زید رحمته الله نه منقول دی. چه هغه به د عبدالوارث نه د روایت کولو نه منع کول. (۴)

یزید بن زریع رحمته الله به فرمائیل: «من أئ مجلس عبد الوارث فلا يقربني»^(۵)

خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: «ثقة ثبت روى بالقدر، ولم يشته عنه»^(۶)

ددې نفی بنیاد په اصل کښې د عبدالوارث د خوښی عبدالصمد دا قول دې. چه هغه به قسم

سره وئیل: «لأنه لم يذنب على أبي، وما سمعت قط يعنى القدر وكلامه معروين عبید»^(۷)

غالباً په دوی باندې د قدری کیدو الزام دې. دا په دې وجه لگیدلې وو. چه ده به د عمرو بن

عبید معتزلی تعریف کولو. او د هغه نه به ئې روایتونه اخستل. لکه چه هغه به وئیل: «لولا

أنف أعلم أنه صدوق ما حدثت عنه»^(۸) او هم دوی به فرمائیل: «أن يروا من معروين عبید أكبر من عمر

أيوب السفتياني ويونس وابن عون»^(۹)

که په دوی باندې د قدری کیدو الزام ثابت هم شی. بیا هم چونکه دې داعی نه وو. په دې

وجه به ددوی احادیث مقبول وی. لکه چه جمهورو محدثینو او اصحابو د اصول سته ددوی

احادیث قبول کړی دی. او کله چه د حضرت عبدالله بن المبارك نه تپوس او کړې شو: «کیف

رويت عن عبد الوارث وترکت معروين عبید؟» نو دوی او فرمائیل: «إن معراکان داعياً»^(۱۰)

په محرر ۱۸۰ هـ کښې ددوی وفات وشو. (۱۱)، رحمته الله تعالی رحمة واسعة، _

(۱) میزان الاعتدال (۶۷۷۱۲) رقم (۵۳۰۷) _

(۲) سیر أعلام النبلاء (۳۰۱۸) _

(۳) الکشاف (۶۷۳۱۱) رقم (۳۵۱۰) _

(۴) تهذيب الكمال (۴۸۳۱۱۸) وسیر أعلام النبلاء (۳۰۳۸) _

(۵) سیر أعلام النبلاء (۳۰۳۸) _

(۶) تقریب التهذيب (ص ۳۶۷) رقم (۴۲۵۱) _

(۷) هدی الساری (ص ۴۲۲) _

(۸) المصدر السابق _

(۹) سیر أعلام النبلاء (۳۰۲۸) _

(۱۰) سیر أعلام النبلاء (۳۰۲۸) _

(۱۱) سیر أعلام النبلاء (۳۰۴۸) _

⑤ خَالِد بن مَهْرَان رضی اللہ عنہ دا مشہور محدث ابو المنازل (بہم الیم و کس الزای، وقیل بفتح الیم ایما رضی اللہ عنہ) خالد بن مهران خذاء بصری رضی اللہ عنہ دی. (۱)

دوی د حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ زیارت کړې دې. (۲) دوی دانس بن سیرین، محمد بن سیرین، حفصہ بنت سیرین، حسن بصری، ابو عثمان نهدی، ابو العالیہ ریاحی، عطاء بن ابی رباح، عطاء بن ابی میمونہ، او ابو رجاء عطاردی رضی اللہ عنہ وغیرہ حضراتو نه روایت د حدیث کوی.

او ددوی نه روایت کونکو حضراتو کښې ابو اسحاق فزاری، اسماعیل بن علیہ، بشر بن المفضل، حفص بن غیاث، حماد بن زید، حماد بن سلمہ، سفیان ثوری (۳) سلیمان الاعمش، شعبہ بن الحجاج، عبدالله بن المبارک، عبدالوارث بن سعید، محمد بن جعفر غندر، محمد بن سیرین (وهو شیخه) معتمر بن سلیمان، منصور بن المعتمر او ابواسحاق سبیعی رضی اللہ عنہ وغیرہ دی. (۴)

امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثبت،» (۵)

امام نسائی او یحیی بن معین رحمہما اللہ فرمائی: «ثقة،» (۶)

حافظ ذہبی رضی اللہ عنہ دوی لره «الإمام الحافظ الثقة» (۷) او «الحافظ أحد الأئمة» (۸) او «ثقة إمام» (۹) گرځولې دې. (۱۰)

ابن سعد رضی اللہ عنہ د فہد بن حیان قیسی نه نقل کوی: «وكان عالماً ثقة، رجلاً مهيئاً، لا يفتري عليه أحد، وكان كثير الحديث» (۱۱)

البته امام ابو حاتم رضی اللہ عنہ فرمائی: «يكتب حديثه ولا يحتج به» (۱۲)

(۱) تقريب التهذيب (ص ۱۹۱) رقم (۱۶۸۰)۔

(۲) تهذيب الكمال (۱۷۷۸)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) كذا في تهذيب الكمال (۱۷۹۸) وليس فيه ذكر سفیان بن عیینة. وذكر الذهبي في السير ابن عیینة (۱۹۱۶) ولم يذكر الثوري. فليحقق.۔

(۵) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۱۷۸۸-۱۸۰۰) وسیر اعلام النبلاء (۱۹۱۶، ۱۹۲) تهذيب الكمال (۱۸۰۸)۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) سیر اعلام النبلاء (۱۹۰۶)۔

(۸) میزان الاعتدال (۶۴۲۱) رقم (۲۴۶۶)۔

(۹) الكاشف (۳۶۹۱) رقم (۱۳۵۶)۔

(۱۰) الطبقات الكبرى لابن سعد (۲۵۹۱۷، ۲۶۰)۔

(۱۱) تهذيب الكمال (۱۸۰۸)۔

دغه شان امام شعبه، ابن علیہ او حماد بن زید رضی اللہ عنہم هم دوی باندې لږ کلام کړې دي. (۱)
خو حقیقت دا دې چه په دوی باندې کومه جرح شوې ده. جمهور نقادو د حدیث دا رد کړې
ده. لکه چه ابن العجمی رحمۃ اللہ علیہ فرماني «قال ابن الهادی،، طبعاته،، ولم یقبل هذا القول منه لیه ولا
لغيره من الأئمة» (۲)

ښکاره ده، چه امام احمد، ابن معین او نسائی وغیره دوی لره،، ثقه،، او،، ثبت،، مگر خوی.
نو د ابو حاتم مبهم جرح څنگه موثر کیدې شی؟ بیا تر کومه پورې چه د شعبه د کلام تعلق
دې. نو حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د هغې وجه بیانوی، او لیکي چه:

«وتکلم لیه شعبة وابن علیة لما لکنه دخل علی شی من عمل السلطان، أو لما قال حماد بن زید: قدم علينا
قدمة من الشام فكأنما أنکرنا حفظه» (۳)

حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ د ابو حاتم او شعبه رحمۃ اللہ علیہما اقوال نقل کوی. او فرماني: «ما التفت أحدنا
هذا القول أبدا» (۴) او شعبه چه کله د خالد حذاء په باره کښې کلام او کړو. نو عباد بن عباد او
حماد بن زید دواړه دوی ته راغلل. او وې ونیل. «مالك! أجننت! أنت أعلم، وتهذجان» نو شعبه
بیا کلام کول پریخودل. (۵)

البته حماد بن زید چه کوم دا وئیلی دی. چه د شام نه د واپس راتلو نه پس ددوی په حافظه
کښې څه تغیر راغلې وو. ممکن ده. چه دا بالکل د آخری عمر خبره وی. ځکه چه ټولو
اصحابو د اصول سته او نورو محدثینو ددوی د احادیثو نه احتجاج او استدلال کړې
دي. (۶) والله اعلم.

په «حذاء» لقب سره د مشهور کیدو وجه. دوی پخپله پېزار جوړونکې یا خرخونکې نه
وو. بلکه ① دوی چونکه د،، حذائینو،، (پېزار جوړونکو او خرخونکو) سره کیناستو
پاسیدو. په دې وجه ددوی نوم،، حذاء،، مشهور شو.

⑦ بعضې حضرات دا وائی. چه دوی به،، حذائین،، سره کیناستلو. او هغوی ته به نې

هدایت ورکولو. «احذ علی هذا النقص» (په دې طریقه باندې گندول کوئ. داسې پېزار جوړوئ). په
دې وجه د دوی نوم،، حذاء،، شو. ⑧ یو قول دا هم دي. چه دوی د بنی مجاشع یوې ښځې
سره نکاح او کړله. او خپل خان سره بوتله. او په حذائین علاقه کښې نې اوسیدل اختیار

① میزان الاعتدال (۶۴۳۱) رقم (۲۴۶۶).

② حاشیه ابن العجمی علی الکاشف (۳۶۹۱).

③ هدی الساری (ص ۴۰۰).

④ میزان الاعتدال (۶۴۳۱) رقم (۲۴۶۶).

⑤ میزان الاعتدال (۶۴۳۱) وسیر أعلام النبلاء (۱۹۱۶).

⑥ هدی الساری (ص ۴۰۰).

کړل په دې وجه ددوی نوم ... حذاء... مشهور شو. (۱)

په ۱۴۱ هـ یا ۱۴۲ هـ کښې ددوی وفات وشو. (۲)، ﷺ تعال رحمة واسعة،

عکرمه ﷺ دا مشهور امام حدیث او تفسیر ابو عبدالله عکرمه ... مولی د عبدالله بن عباس ... مدنی ﷺ دې دوی د مغرب بربري خاندان سره تعلق لری. د حصین بن ابی العریضی غلام وو. ددوی حضرت ابن عباس رضی الله تعالی عنهما ته هبه کړو. (۳)

حضرت عکرمه ﷺ د حضرت عبدالله بن عباس، حضرت جابر، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عمرو، عقبه بن عامر جهنی، معاویه بن ابی سفیان، یعلی بن امیه، حضرت ابوهریره، او حضرت ابو قتاده رضی الله عنهما نه روایت د حدیث کړې دي. دوی د حضرت عائشه، حضرت علی، حضرت ابوبکر صدیق، حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنهما نه هم روایت کړې دي خو محدثینو تصریح کړې ده چه دده ددې حضراتو نه کوم روایتونه دي هغه مرسل دي. (۴)

ددوی نه روایت کونکو کښې ابراهیم نخعی، امام شعبی، عمرو بن دینار، ابو الزبیر مکی، قتاده، مطر الوراق، موسی بن عقبه، ایوب سختیانی، اشعث بن سوار، حمید الطویل، خالد الحذاء، امام اعمش، سماک بن حرب، عاصم بن بهدله، عاصم الاحول، فطرن خلیفه او لیث بن ابی سلیم رضی الله عنهم وغیره حضرات دي. (۵)

جابر بن زید ﷺ فرمائی: «عکرمه مولى ابن عباس هذا أعلم الناس» (۶)

د سعید بن جبیر ﷺ نه تپوس او کړې شو: «تعلم أحدًا أعلم منك؟» نو دوی او فرمائیل: «نعم»

عکرمه (۷)

امام قتاده ﷺ فرمائی: «أعلم التابعين أربعة.... وكان أعلمهم بالتفسير» (۸)

ایوب سختیانی ﷺ فرمائی: «لولم يكن عندي ثقة لم أكتب عنه» (۹)

عمرو بن دینار ﷺ فرمائی: «مارأيت مثل عکرمه قط» (۱۰)

۱- سير اعلام النبلاء (۱۹۲/۶)۔

۲- تهذيب الكمال (۱۸۱/۸)۔

۳- تهذيب الكمال (۲۶۴/۱۲۰، ۲۶۵) وسير اعلام النبلاء (۱۲۵، ۱۳)۔

۴- حاشية ابن العجمي على الكشاف (۳۳/۲) رقم (۳۸۶۷)۔

۵- د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۲۶۵/۱۲۰-۲۶۹) وسير اعلام النبلاء (۱۳۵، ۱۴)۔

۶- تهذيب الكمال (۲۷۲/۱۲۰) وسير اعلام النبلاء (۱۶۵) وهدی الساری (ص ۴۲۸)۔

۷- سير اعلام النبلاء (۱۶۵) و تهذيب الكمال (۲۷۲/۱۲۰) وهدی الساری (ص ۴۲۹)۔

۸- تهذيب الكمال (۲۷۲/۱۲۰) وسير اعلام النبلاء (۱۷۵) وهدی الساری (ص ۴۲۹)۔

۹- سير اعلام النبلاء (۱۸۱/۵) وهدی الساری (ص ۴۲۹) و تهذيب الكمال (۲۷۵/۱۲۰)۔

۱۰- هدی الساری (ص ۴۲۹)۔

سلام بن مسکین رضی اللہ عنہ فرمائی: «کان حکمة من أعلم الناس بالتفسیر»^(۱)
 سفیان ثوری رضی اللہ عنہ فرمائی: «هذه التفسیر من أربعة» او یہ دوی کنبی نہی د عکرمہ ذکر ہم
 اوکرو^(۲) امام بخاری رضی اللہ عنہ فرمائی: «لیس أحد من أصحابنا إلا احتج بحکمة»^(۳)
 امام یحییٰ بن معین رضی اللہ عنہ فرمائی: «إذا رأیت السناد یقع علی حکمة فاتهمه علی الإسلام»^(۴)
 امام نسائی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة»^(۵)
 ابو حاتم رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة»^(۶)

او ہم دوی فرمائی: «أصحاب ابن عباس خیال علی حکمة»^(۷)
 امام اسحاق بن راہویہ رضی اللہ عنہ فرمائی: «حکمة عندنا إمام أهل الدیة»^(۸)
 امام علی بن المدینی رضی اللہ عنہ فرمائی: «کان حکمة من أهل العلم، ولم یکن فی موالی ابن عباس أغزر علماً
 منه»^(۹) ابو بکر بن ابی خیشمہ رضی اللہ عنہ فرمائی: «کان حکمة من أثبت الناس فیما یروی ولم یحدث عن هو
 دونه أو مثله، أكثر حدیثه من الصحابة»^(۱۰)

دا ددوی تعدیل او توثیق او د امامت شان سرہ متعلق یو خو اقوال دی. حالانکہ ددوی د
 معدلینو او شاخوانو فہرست کافی اوږد دی. ددی توثیقاتو او تعدیلاتو سرہ پہ دوی باندی
 لویو لویو اکابرو حضراتو کلام ہم کری دی. حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ پہ تہذیب التہذیب او ہدی
 الساری کنبی دغہ ټول جروح رانقل کری دی. او دہقی جواب نہی وړکړی دی او ثابتہ کری
 نہی ده. چہ پہ دوی باندی ہیخ یوہ جرح ثابت او منقول نہ ده.

پہ حضرت عکرمہ باندی درې الزامات او دہقی تحقیق او تودید د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د بیان
 مطابق چہ پہ دوی باندی کوم کلام شوې دی. ہغہ درې قسمہ الزامات دی:

① یو دا چہ دوی لږہ بعضو حضراتو مثلاً حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دروغژن گرځولې دی لکہ چہ
 ددوی نہ منقول دی چہ دوی خپل مولیٰ نافع ته خطاب کولو. او وی فرمائیل:

(۱) تہذیب الکمال (۲۷۲/۲۰) و ہدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۲) تہذیب الکمال (۲۷۴/۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۱۸۱۵) و ہدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۳) تہذیب الکمال (۲۸۹/۱۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۳۱۱۵) و ہدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۴) تہذیب الکمال (۲۸۸/۱۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۳۱۱۵) و ہدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۵) تہذیب الکمال (۲۸۹/۱۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۳۱۱۵) و ہدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۶) المصادر السابق۔

(۷) تہذیب الکمال (۲۸۹/۱۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۳۲۱۵) و ہدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۸) ہدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۹) تہذیب الکمال (۲۸۹/۱۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۳۱۱۵) و ہدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۱۰) ہدی الساری (ص ۴۲۹)۔

«لا یکنب علی کما ینب علی محمد الله بن عباس»^(١)
 دغه شان دا خبره د سعید بن المسیب رضی الله عنه نه هم نقل کولې شی چه دوی خپل مولی
 ..برد.. ته هم دا خبره کړې ده ^(٢) دغه شان علی بن عبدالله بن عباس نه چه کله تپوس
 او کړې شو چه عکرمه ولې ترلې شوې دې؟ نو دوی جواب ورکړو «له یکنب علی رضی الله عنه» دغه
 شان یو خو اقوال نور هم منقول دی چه په هغې کښې عکرمه طرف ته د کذب نسبت شوې
 دې ^(٣)

حافظ ابن حجر رضی الله عنه ددې ټولو اقوالو تنفید (او تحقیق) کړې دې او ثابته کړې نې ده چه دا
 قول د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما او د نورو حضراتو نه اول خو صحیح سند سره ثابت نه دې
 دویمه دا چه ..کذب.. کښې هم ډیر احتمالات ممکن دی مثلاً دا چه د ..کذب.. معنی
 دلته دروغ نه دی بلکه ..خطا.. ده چه دا د اهل حجاز په نیز مستعمل دې ^(٤)

پخپله عکرمه رضی الله عنه فرمائی: «أرایت هؤلاء الذین یکنبون من خلفی أفلا یکنبون لی وجمعی»^(٥) او حضرت
 عکرمه رضی الله عنه یوخل ابو امامه بن سهل بن حنیف ته اوونیل: «یا أبا امامة، أذکرک الله، هل سعت
 ابن عباس یقول: ما حدثکم عنی عکرمه فضنوه، فله لم یکنب علی؟ فقال أبو امامة: نعم»^(٦)

حافظ ابن عبد البر رضی الله عنه فرمائی: «فأما قولهم: کذاب، فلیس بمایشیت به جرء حق یتیمین ما قاله»^(٧)
 ⑤ دویم الزام په دوی باندې دا دې چه ددوی عقیده د خارجیانو پشان وه لکه چه په دوی
 باندې امام مالک کوم نکیر کړې دې هغه هم په دې وجه دې چه امام ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی
 «والذی أکره علیه مالک إنسا هو یسب رایه»^(٨)

حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی چه ددوی نه قطعی طور باندې د خارجیانو عقیده ثابت نه ده
 البته ممکن ده چه په بعضو مسئلو کښې نې موافقت وی په دې وجه دوی طرف ته د
 خارجي کیدو نسبت کړې شوې وی ^(٩) حافظ عجلې رضی الله عنه فرمائی: «مکی تابعی ثقة، یری ما

^(١) نقله الذهی فی میزان الاعتدال ثم رده، أنظر (٩٧٣) رقم (٥٧١٦).

^(٢) میزان الاعتدال (٩٦٣) و تهذیب الکمال (٢٨٠١٢٠).

^(٣) تهذیب الکمال (٢٨٠١٢٠).

^(٤) هدی الساری (ص ٤٢٥، ٤٢٦).

^(٥) هدی الساری (ص ٤٢٧، ٤٢٨).

^(٦) هدی الساری (ص ٤٢٨).

^(٧) تهذیب الکمال (٢٧١٢٠).

^(٨) التمهید (٣٤١٢).

^(٩) تهذیب الکمال (٢٨٩١٢٠).

^(١٠) هدی الساری (ص ٤٢٨).

يرمي به الناس من العروية) (١)

⑤ دريم الزام دا دي چه ده به د امراء (حاكمانو) نه جواز او هدايا قبولي. حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه دا شه داسي جرح نه ده چه ددوي روايتونه رد كړي شي هغه فرماني.

«وهذا الزمري قد كان في ذلك اشهر من عكرمة، ومع ذلك فلم يترك أحد الرواية عنه بسبب ذلك» (٢)

معلومه شوه چه په دوي باندې كوم كلام شوي دي. د هغې هيڅ اعتبار نشته هم دا وجه ده چه د اصول سته د اصحابو نه د امام مسلم رحمته الله نه سوا ټولو ددوي احاديث د احتجاج او استدلال په طور قبول كړي دي. او امام مسلم رحمته الله هم ددوي حديثونه قبول كړي دي. خو مقرونه يې ذكر كړي دي. (٣)

په آخر كښې د عكرمه رحمته الله په دفاع كښې يو څو جامع اقوال نقل كولې شي

① ابن عبد البر رحمته الله فرماني: «عكرمة مولى ابن عباس: من جملة العلماء، لا يقدم فيه كلام من تكلم فيه،

لأنه لأجرة مع أحد تكلم فيه» (٤)

② محمد بن نصر مروزي رحمته الله فرماني: «اجمع عامة أهل العلم على الإحتجاج بحديث عكرمة، واتفق

على ذلك رؤساء أهل العلم للحديث من أهل عصرنا، منهم أحمد بن حنبل وإسحاق بن راهويه، وأبو ثور، ويحيى

بن معين....» (٥)

③ امام ابن جرير طبري رحمته الله فرماني: «ولم يكن أحد يدفع عكرمة عن التقديم في العلم بالفقه والقرآن

وتأويله، وكثرة الرواية للأثر، وأنه كان عالماً بهولاء، وفي تقييد جملة أصحاب ابن عباس لياؤه وصفهم لهم

بالتقدم في العلم، وأمرهم الناس بالأخذ عنه ما بشهادة بعضهم تثبت عدالة الإنسان، ويستحق جواز

الشهادة، ومن ثبتت عدالته، لم يقبل فيه الجرم، وما تسقط العدالة بالنظر، ويقول فلان، لهولاء: لا تكذب

علي، وما أشبهه، من القول الذي له وجوه، وتصاريف ومعان، غير الذي وجهه إليه أهل الغباوة، ومن لا علم

له لتصاريف كلام العرب» (٦) او هم دوي فرماني: «لو كان كل من ادعى عليه مذهب من المذاهب الردية

ثبت عليه ما ادعى به وسقطت عدالته وبطلت شهادته بهذا: للزم ترك أكثر محدثي الأمصار، لأنه ما منهم إلا

وقد نسبهم قوم إلى ما يربط به عنه» (٧)

(١) تهذيب الكمال (٢٨٩/٢٠) _

(٢) هدى الساري (ص ٤٢٨) _

(٣) هدى الساري (ص ٤٢٥) _

(٤) التمهيد (٢٧١٢) _

(٥) التمهيد (٣٣١٢) وهدى الساري (ص ٤٢٩) _

(٦) هدى الساري (ص ٤٢٩) _

(٧) هدى الساري (ص ٤٢٨) _

⑤ ابن حبان رحمته فرمائی: «کان عکرمۃ من علماء الناس فی زمانہ بالقرآن والفقه.... ولا یجب علی من شئ راتعة العلم أن یعرم علی قول یزید بن أبی زیاد، حیث یقول: دخلت علی علی بن عبد الله بن عباس، وعکرمۃ مقید علی باب الحش، قلت: من هذا؟ قال: إن هذا یکذب علی أبی، ومن أمحل البحال أن یجرم العدل بکلام المجرور، لأن یزید بن أبی زیاد لیس ممن یتحتج حدیثه، ولا بشئ یقولہ أبیوب بن ربیع، عن دافع قال: سمعت ابن عمر یقول: یا دافع، لا تکذب علی کما یکذب عکرمۃ علی ابن عباس، قلت: القائل ابن حبان، أما عکرمۃ ففعل أهل العلم عنه الحدیث فی الأقالییم كلها، وما أعلم أحدا ذمہ بشئ إلا بدعا بکانت فیہ» (۱)

⑥ ابن عدی رحمته فرمائی: «وعکرمۃ مولى ابن عباس لم أخرج ههنا من حدیثه شیئاً، لأن الثقات إذا روا عنه، فهو مستقیم الحدیث، إلا أن یروی عنه ضعیف، فیکون قد أتى من قبل ضعیف لا من قبله، ولم یتتم الأکمة من الروایة عنه، وأصحاب الصحاح أدخلوا أحادیثه إذا روى عنه ثقة فی صحاحهم، وهو أشهر من أن یحتاج أن أخرج حدیثاً من حدیثه، وهو لا بأس به» (۲)

پہ ۱۰۳ھ، یا ۱۰۵ھ، یا ۱۰۶ھ، یا ۱۰۷ھ کنبی ددوی وفات اوشو. (۳)، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعۃ،۔

⑤ ابن عباس رحمہما : حضرت عبداللہ بن عباس رحمہما حالات د بدعا لوی د خلورم حدیث. او پہ کتاب الایمان کنبی د «باب کفران العشرینو کفر دون کفر» لاندی تیرشوی دی. (۴)

قوله: قَالَ ضَمَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: حضرت ابن عباس رحمہما فرمائی: چہ نبی کریم رحمہ زہ خیل خان سرہ لولگولم د حضرت ابن عباس رحمہما پہ مناقبو کنبی ہم دا حدیث ذکر کرے شوے دی پہ ہغے کنبی اضافہ ده. «قَالَ ضَعِيفُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» (۵) چہ نبی کریم رحمہ زہ خیلی سینی مبارکے سرہ لولگولم. حضرت ابن عباس رحمہما پہ دغہ وخت بالغ شوے خو نہ وو. البتہ صبی ممیز (او پوہہ ماشوم) وو. ددی نہ معلومہ شوہ. چہ د شفقت پہ طور رشتہ دار ماشومان سینی سرہ لگول جائز دی. (۶)

(۱) الثقات لابن حبان (۲۲۹۱۵)، (۲۳۰)۔

(۲) الکامل لابن عدی (۲۷۱۱۵)، (۲۷۲)۔

(۳) تہذیب الکمال (۲۹۱۱۲۰)، (۲۹۲)۔

(۴) کشف الباری (۴۳۵۱۱) و (۲۰۵۱۲)۔

(۵) صحیح البخاری (۵۳۱۱۱) کتاب فضائل أصحاب النبی رحمہ (الناقب) باب ذکر ابن عباس رحمہما رقم (۳۷۵۶)۔

(۶) فتح الباری (۱۷۰۱۱)۔

قوله وَقَالَ اللَّهُمَّ عَلِّمْنِي الْكِتَابَ: او نبی کریم ﷺ اوفرمائیل ای الله! ده ته د کتاب علم ورکړي.

د علومو منتقل کولو یو صورت نبی کریم ﷺ حضرت ابن عباس رضی الله عنهما خپلې سینې مبارکې سره اولگولو او دا عظیمه د عا نې اوکرله چه ای الله! ده ته د کتاب علم ورکړي په کتاب کښې دننه ټول دینی امور او احکام شرعیه راځي. ددې عمل نه دا معلومه شوه چه د احکام شرعیه او د علوم دینیه سرچشمه د نبی ﷺ سینه مبارکه ده چاته هم چه دا دولت ملاوشی د نبی کریم ﷺ د سینې نه به ملاویږي. دچا سینه چه څومره هم د نبی کریم ﷺ سره اتصال او نژدیکت لري. هغومره به هغه باندې د علومو فیضان کیږي. او نبی کریم ﷺ سره د اتصال او قرب دارومدار په اتباع سنت، د الله تعالی په احکامو پوره کولو باندې دي دلته نې حضرت ابن عباس رضی الله عنهما خپلې سینې مبارکې سره ملاوړو. او افاضه د علومو نې اوفرمائیل. او د حضرت ابوهریره رضی الله عنهما په طلب باندې نې یو څیز راوښکلو. دهغه په څادر کښې نې کیځودو. او ارشاد نې اوفرمائیلو. چه دا خپلې سینې سره اولگوه. چه په دې سره د حضرت ابوهریره رضی الله عنهما سینه د نبوی علومو خزانه جوړه شوه. (۱)

د علومو منتقل کولو هم دا طریقه د الله ﷻ په نیابت کښې حضرت جبرئیل رضی الله عنهما د نبی کریم ﷺ سره اختیار کړې وه. (۲) د امت په صالحینو کښې د بعضو اهل الله عمل هم داسې قسمه پاتې شوې دي.

په یو روایت کښې ده، علمه الکتاب، په ځانې، «علمه الحکمه»، واده دي ددې روایت په یو طریق کښې ده، «الکتاب»، په ځانې ده، «الحکمه»، ذکر راغلي دي. (۳) اگرچه د حکمت په تفسیر کښې عالمانو ډیر اقوال ذکر کړي دي. مثلاً قرآن، عمل بالقرآن، سنت، د قول صحیح والې، خشیت، فهم عن الله، عقل، ما یشهد العقل بصحته، نور یفرق بین الالهام والوسواس، سرعة الجواب مع الاصابة، وغیره خو په ظاهره دلته کښې، «کتاب الله»، او، «فهم د قرآن مراد دي». (۴) والله اعلم.

د نبی کریم ﷺ د دعا سبب نبی کریم ﷺ چه په حضرت ابن عباس رضی الله عنهما باندې دا مخصوص شفقت اوکړو. او خاص دعا نې اوکرله. ددې سبب څه وو؟

په احادیثو کښې دوه واقعي ملاویږي. د یو تعلق خدمت سره دي. او د دویمې تعلق ادب او احترام سره دي. دواړه واقعات د دعا سبب کیدي شی. ① یوه واقعه خو دا ده. چه نبی کریم ﷺ د قضا حاجت د ضرورت دپاره تشریف یووړ نو حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د آرام په

١) بنظر الإصابة (۲۰۷۴).

٢) كما في حديث عائشة (ما نقله) البخاري في صحيحه (۲۱۱، ۳) كتاب بدء الوحي. الحديث الثالث. رقم (۳۱). فأخذني فغطني حتى بلغ مني الجهد. وقد فعل ذالك ثلاثاً.

٣) صحيح البخاري (۵۳۱۱) كتاب المناقب. باب ذكر ابن عباس رضي الله عنهما (۳۷۵۶).

٤) فتح الباري (۱۷۰۱).

غرض سره لوڅې د اوبو ډک کيځودو نبي کریم ﷺ چه تشریف راوړو تپوس ئې اوکړو چه اوبه چا ايځودې دى؟ معلومه شوه چه ابن عباس رضی الله عنہ ايځودې دى نو نبي کریم ﷺ خوشحاله شو او دعا ئې اوکړله (۱)

د نبي کریم ﷺ د دعا سبب په دې عمل کښې د اصل دعا سبب دا خبره ده چه کله نبي کریم ﷺ د قضاء حاجت دپاره بيت الخلا، ته تشریف يوړو نو حضرت ابن عباس رضی الله عنہ سوچ اوکړو چه هرکله زه دلته حاضر يم نو ما له څه خدمت کول پکار دى په دې سلسله کښې درې صورتونه راوپاندې شو ① اوبه راخستل او بيت الخلا کښې حاضریدل ② د بيت الخلا دروازې نه بهر نبي کریم ﷺ ته نيزدې اوبه ايځودل ③ يا د هغوى په غوښتلو باندې اوبه حاضرول نو په دې کښې پومې صورت د بې پردگنۍ وو په دريم صورت کښې د حکه په تعميل کښې د تاخير خطره وه البته په دويم صورت کښې د ستر (او پردې) رعايت هم وو او فوری طور باندې د خلا، نه بهر ته تشریف راوړلو نه پس، اوبو سره استنجا کښې د هغوى اعانت هم کيدو نو هم دا ئې اختيار کړو په حقيقت کښې دا ددوى د ذکاوت او هونيارتيا خبره وه. . . جزاء من جنس العمل.. په اصول باندې نبي کریم ﷺ د، اللهم عليه الكتاب، دعا او فرمائيله يعنى الله تعالى دې دوى ته نور هم زيات فهم سليم او هونيار توب ورکړى (۲)

ددې نه معلومه شوه چه د بزرگانو خدمت او ددې په صله کښې د دعاگانو حصول. د علم دپاره معاون دى او په دې کښې مدد ورکوي.

غالباً دا واقعه هغه وخت راپيښه شوه کله چه حضرت ابن عباس رضی الله عنہ يوه شپه نبي کریم ﷺ سره د خپلې ترور حضرت ميمونه رضی الله عنہا په نمبر کښې تيره کړې وه چه د نبي کریم ﷺ د شپې معمولات اوگورۍ چه د نبي کریم ﷺ د شپې عبادت څنگه دې؟ څومره رکعتونه ادا کوي کوم وخت دې؟ وغيره وغيره (۳)

② دويمه واقعه په مسند احمد کښې نقل ده چه نبي کریم ﷺ حضرت ابن عباس رضی الله عنہ د تهجدو په مانځه کښې خپل خان سره برابر اودرولو حضرت ابن عباس رضی الله عنہ شاته شو او اودريدو نبي کریم ﷺ بيا برابر کښې اودرولو هغه بيا شاته شو نبي کریم ﷺ د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ نه تپوس اوکړو چه هرکله زه تا وړاندې کوم نو ته ولې شاته کيږې؟ حضرت ابن

ابن عباس أن النبي ﷺ دخل الخلا، فوضعت له وضوءاً، قال: من وضع هذا؟ فأخبر، فقال: اللهم فقهه في الدين، صحيح البخاري (۲۶۱۱) كتاب الوضوء، باب وضع الماء عند الخلا، رقم (۱۴۳)۔
(۱) ايضاح البخاري (۷۱۵)۔

(۲) أنظر صحيح البخاري (۲۲۱۱) كتاب العلم، باب السر في العلم، رقم (۱۱۷)۔

دلته دا شبه اونکړې شې چه په داسې کمره کښې چه هلته کښې د دوو سرو ځاني هم مشکل سره ملاويږي د يو دريم انسان د گور د معاملاتو جائزه اخستلو دپاره د شپې په وخت قيام کول، څنگه صحيح کيدې شي؟ وجه دا ده چه په يو روايت کښې دا تصريح موجود ده چه حضرت ميمونه رضی الله عنہا په دې موده کښې په حالت د حيض کښې وه فتح الباري (۴۸۲۲۲) کتاب الوتر، ۱۔

عباس رضی اللہ عنہ جواب ورکړو. چه «أونیثی لأحدان یصلی حذاءك وأنت رسول الله ﷺ» آیا د یوکس دپاره دا مناسب ده. چه ستاسو یعنی د الله د رسول ﷺ په برابر کښې اودرېږی. او مونځ اوکړی؟ په دې باندې نسی کریم ﷺ د علم او فهم د زیاتوالي دعا ورکړله. حاصل دا چه د حدیث نه دا خبره ثابته شوه. چه د فهم او ذکاوت (هونیثارتوب) او محنت نه علاوه د بزرگانو دعاگانې هم د علم د حصول دپاره ډیرې زیاتې ضروری دی. او ددې دعاگانو د حاصلولو ذریعه دا ده. چه د بزرگانو خدمت اوکړې شی. او دهغوی د ادب او احترام پوره لحاظ اوکړې شی. لکه څنگه چه حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ د رسول اکرم ﷺ نه د ..علم کتاب.. دعا حاصل کړله. او په صحابه کرامو کښې نې علمی اعتبار سره یو امتیازی مقام حاصل کړو. په تفسیر د قرآن کښې خو د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ مقام واضح دې. په فقه د دین کښې چه کوم مقام دوی ته ملاو شو. هغه هم د چا نه پټ نه دې. نن خاص طور باندې د فقه شافعی مدار د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ په مرویاتو او اجتهاداتو باندې دې. په حدیث باب او ترجمه الباب کښې انطباق بالکل واضح دې. والله اعلم.

۱۸- ((بَابُ: مَتَى يَصْعَقُ سَمَاعُ الصَّغِيرِ))

تیرشوی باب سوه ربط او مناسبت: په تیرشوی باب کښې د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ په حق کښې د نسی کریم ﷺ دعا مذکور وه. دغه وخت حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ صبی ممیز (پوهه ماشوم) وو. او په دې باب کښې د سماع په سلسله کښې د هونیثار ماشوم حال مذکور دې. (داسې هم وئیلې شی. چه په تیرشوی باب کښې حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ د نسی کریم ﷺ په خدمت کښې حاضر شو. او دعاگانې نې حاصلې کړې. او د بالغ کیدو نه پس نې دغه دعاگانې نقل کړې. او د هغوی په نقل باندې پوره پوره اعتماد اوکړې شو. حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ دغه وخت صغیر وو. په دې وجه نې ددې نه فوراً پس د «مَتَى يَصْعَقُ سَمَاعُ الصَّغِيرِ» باب قائم کړو. (۲)

د ترجمه الباب مقصد: دټولو نه وړاندې دلته کښې په دې پوهه شی. چه وړاندې تاسو وئیلی دی. چه یو تحمل د حدیث دې. او یو اداء د حدیث ده. تحمل د حدیث سماع ته وائی. او اداء د حدیث. روایت کولو او اسماع د حدیث ته وائی. دلته د «سماع..» نه هم دا «تحمل..» مراد دې. علامه سندھی رحمته الله علیه فرمائی. چه امام بخاری رحمته الله علیه دلته دوه جزئی واقعات ذکر کړی دی. ددې د مجموعی نه معلومېږی. چه د تحمل د صحت او سماع دپاره هیڅ حد معین نه دې. بلکه مطلق سن تمیز. تعقل سن صحت سماع، او تحمل دې. (۳)

(۱) مسند احمد (۳۳۰/۱).

(۲) عمدة القاری (۶۸۶۷۲).

(۳) ایضاح البخاری (۷۳، ۷۲/۵).

(۴) حاشیة السندی علی صحیح البخاری (۴۶۱۱).

د حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه هم دا راتنی ده. (١)
 حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه هم دې ته نیز دې خبره کړې ده. هغه فرمائی. چه په دې کښې خو
 هیڅ اختلاف نشته. چه اداء حدیث دپاره عاقل او بالغ کیدل ضروری دی. البته د تحمل دپاره
 بالغ کیدل ضروری نه دی. کوم صبی چه قریب البلوغ وی. او د خیر او شر په مینځ کښې فرق
 کولې شی. د هغه تحمل صحیح دي. د مؤلف مقصد ددې اثبات دي. (٢)
 د تحمل حدیث په عمر کښې د علماو اختلاف او د هغوی دلائل اوس د حضرت شاه ولی
 الله رحمته الله علیه په حوالې سره دا خبره تیره شوه. چه د اداء حدیث دپاره د عاقل او بالغ کیدو شرط
 متفق علیه دي. په دې کښې د هیڅ چا اختلاف نشته. البته بعضی حضرات د بلوغ نه
 وړاندې د تحمل حدیث نه هم منع کوی. او وائی. چه د بالغ کیدو نه وړاندې د تحمل حدیث
 هیڅ اعتبار نشته. (٣) خو د جمهورو په نیز د بلوغ نه وړاندې تحمل صحیح دي. (٤)
 بیا ددې عمر په تحدید کښې اختلاف دي. کوم چه د سماع مقبول کیدو دپاره ضروری یا
 مستحب دي. بعض حضرات، خاص طور باندې اهل کوفه خو ددې خبرې قائل دی. چه د
 شلو کالو نه وړاندې سماع او تحمل حدیث کول پکار نه دی. (٥) امام ابو عبدالله زیبیری رحمته الله علیه
 دا عمر مستحب ګرځوی. (٦) موسی بن هارون رحمته الله علیه فرمائی. «أهل البصرة يكتبون لعشر سنين، وأهل
 الكوفة لعشرين، وأهل الشام ثلاثين» (٧) امام یحي بن معین رحمته الله علیه فرمائی. چه عمر د تحمل حدیث
 پنځلس کاله دي. (٨) امام یزید بن هارون رحمته الله علیه د یارلس کاله حد خودلي دي. (٩)
 موسی بن هارون جمال رحمته الله علیه فرمائی. چه کله ماشوم په غوا او نورو څاروو کښې فرق اوکړې
 شی. نو دا عمر د تحمل دي. (١٠) قاضی عیاض رحمته الله علیه فرمائی. «قد حدّ أهل الصنع في ذلك أن أقله
 سن محمود بن الربيع» (١١) او د بخاری په روایت کښې دده پنځه کاله کیدل مذکور دی. نو ګویا
 عمر د تحمل پنځه کاله دی.

١- الأبواب والتراجم (ص ٤٩)۔

٢- شرح تراجم أبواب البخاری (ص ١٥)۔

٣- وعليه أبو منصور محمد بن المنذر بن محمد المراكشي الفقيه الشافعي. انظر فتح المغيث للسخاوي (١٣٤١٢)۔

٤- انظر علوم الحديث لابن الصلاح (ص ١٢٨) النوع الرابع والعشرون. معرفة كيفية سماع الحديث وتحمله وصفة ضبطه.۔

٥- علوم الحديث (ص ١٢٨، ١٢٩)۔

٦- علوم الحديث (١٢٨) وفتح المغيث للسخاوي (١٣٧١٢) والكفاية (ص ٥٥)۔

٧- الكفاية (ص ٥٥)۔

٨- الكفاية (ص ٦٣)۔

٩- المصدر السابق۔

١٠- الكفاية (ص ٦٥)۔

١١- الإلصاع (ص ٥٨)۔

حافظ ابن الصلاح رحمته فرمائی: «التحذیر بغس هو الذی استقر علیه جبل أهل الحديث (التأخرین)» او ہم دوی فرمائی: چه کوم ماشوم د پنخو کالو یا ددی نه زیات وی. نو هغه دپاره د... سمع... لفظ استعمالیږي. او کوم چه ددی نه وړوکي وی. هغه دپاره د... سمع... لفظ نه استعمالیږي. بلکه د... حضر... یا د... احضر... لفظ استعمالیږي. (۲)

حافظ ابن الصلاح رحمته فرمائی: چه د تحديد کولو په ځاني دا او کتلي شی. چه دا ماشوم خطاب باندې پوهیږي. او جواب ورکولې شی. نو کوم ماشوم چه هغه د پنخو کالو هم نه وی. خو د خطاب او جواب صلاحیت لري. نو د هغه سماع صحیح ده. او دا عین ممکن ده. چه یوکس د پنخو کالونه زیات وی. خو د خطاب او جواب اهلیت نه لري. نو د داسې کس د سماع اعتبار نشته. (۳) دا امام احمد بن حنبل رحمته په... عقل او ضبط... سره تعبیر کړې دي. چه کوم ماشوم هوښیار شی. او د ضبط (حفظ) صلاحیت لري. د هغه سماع صحیح ده. (۴)

جمهور چه د بلوغ قید نه لگوي. او نه د یو عمر تحديد کوي. د هغوی دلیل هغه روایات دي. کوم چه د صفار صحابه مثلاً حضرات حسنین، عبدالله بن جعفر بن ابی طالب، عبدالله بن الزبیر، عبدالله بن عباس، نعمان بن بشیر، سائب بن یزید، مسور بن مخرمه، انس بن مالک، مسلم بن مخلد، عمر بن ابی سلمه، یوسف بن عبدالله بن سلام، ابو الطفیل او حضرت عائشه رضی الله عنہا وغیره نه نقل دي. محدثینو ددوی په روایاتو کښې دا تفریق چرته هم نه دي کړې. چه دا روایات د بلوغ نه وړاندې دي. او دا روایات د بلوغ نه وروستو دي. (۵)

امام ابن معین رحمته چه د پنخلسو کالو کوم تحديد کړې دي. د هغوی استدلال د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنہما د واقعي نه دي. چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم هغوی لږه په غزوۀ بدر کښې د شرکت نه منع کړې وو. او بیا کله چه د غزوۀ احد موقعه راغله. نو په هغې کښې ئې د شرکت اجازت ورکړې وو. ځکه چه دغه وخت هغه د پنخلسو کالو شوې وو. (۶)

خو امام احمد رحمته فرمائی: چه د پنخلسو کالو قید قتال دپاره خو بالکل صحیح دي. ځکه چه په دې کښې د جسماني قوت، او دجنگی مهارت ضرورت وی. او په تحمل د حدیث کښې خو د عقل او ضبط ضرورت وی. که په یوکس کښې عقل او ضبط موجود وی. نو هغه دپاره د سماع حدیث اجازت دي. او دهغه سماع معتبر ده. (۷)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: چه ابن معین رحمته کوم د پنخلسو کالو تحديد کړې دي. په هغې

(۱) علوم الحديث (ص ۱۳۰)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) أنظر علوم الحديث لابن الصلاح (ص ۱۳۰)۔

(۴) الكفاية (ص ۶۳)۔

(۵) فتح المغیث للسخاوی (۱۳۵۱۲، ۱۳۶)۔

(۶) فتح الباری (۱۷۱۱۱) والكفاية (ص ۶۲)۔

(۷) فتح الباری (۱۷۱۱۱) والكفاية (ص ۶۳)۔

کښې دوه احتماله کيدې شي:

① يو دا چه هغه د پنځلسو کالو عمر د ابتداء طلب دپاره مناسب خيال کوي. چه په پنځلسو کالو کښې بچي ته طلب د حديثو کول پکار دي. دا معنی صحيح کيدې شي.

② دويم احتمال هغه دي. کوم چه متبادر او ښکاره دي. چه هغه د پنځلسو کالو عمر لازمی مخرجوی او وانی. چه کوم ماشوم د پنځلسو کالو نه وړاندې کوم يو حديث واوريدو. او هغه نې ياد کړو. د هغې اعتبار نشته. نو دا معنی قابل قبول نه ده. (۱)

حافظ رحمته الله عليه فرماني. چه ابن عبدالبر رحمته الله عليه په دې خبره باندې د اهل علمو اتفاق نقل کړې دي. چه په ماشوم والی کښې اوريدلې شوې روايت. که روستو ادا کړې شي. نو هغه مقبول دي. په دې وجه د ابن معين رحمته الله عليه د قول رومي معنی دلته مراد ده. دويمه معنی مراد نه ده. (۲) والله اعلم.

حديث باب

٤١- ((حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي أُوَيْسٍ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ (۳) قَالَ أَقْبَلْتُ رَأْسَ عَلِيٍّ حَمًّا أَثَانًا وَأَنَا يَوْمَئِذٍ قَدْ تَاهَرْتُ مِنَ الْإِحْلَاءِ مَوْسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي بِمِثْنِي إِلَيَّ غَيْرُ حَذَرٍ فَفَرَزْتُ بَيْنَ يَدَيَّ بَعْضَ الصَّفِّ وَأَزْسَلْتُ الْأَثَانَ تَرْتَةً فَدَخَلْتُ فِي الصَّفِّ فَلَمْ يَنْكُرْ ذَلِكَ عَلَيَّ)) [٣٧١، ٨٢٣، ١٧٥٧، ٤١٥٠]

رجال الحديث

① اسماعيل بن ابي اويس رحمته الله عليه: ددوی حالات په کتاب الایمان کښې د «باب تفاضل اهل الإيمان فی الأعمال» لاندې تیر شوی دی. (۴)

١- فتح الباری (۱/۱۷۱۱)۔

٢- بالمصدر السابق۔

٣- قوله: عن عبدالله بن عباس... الحديث أخرجه البخاري أيضاً في (٧١١١) كتاب الصلاة. فاتحة أبواب ستره المصلي. باب ستره الإمام ستره من خلفه. رقم (٤٩٣) و (١١٩١١) كتاب الأذان. باب وضوء الصبيان. ومتى يجب عليهم الغسل والطهور. وحضورهم الجمعة والعيدين والجنائز وصفوهم. رقم (٨٦١) و (٢٥٠١١) كتاب جزاء الصيد. باب حج الصبيان. رقم (١٨٥٧) و (٦٣٣١٢) كتاب المغازي. باب حجة الوداع. رقم (٤٤١٢) ومسلم في صحيحه. في كتاب الصلاة. باب ستره المصلي... رقم (١١٢٤-١١٢٧) والنسائي في سننه. في كتاب القبلة. باب ذكر ما يقطع الصلاة وما لا يقطع إذا لم يكن بين يدي المصلي ستره. رقم (٧٥٥) وأبو داود في سننه. في كتاب الصلاة. باب من قال: الحمار لا يقطع الصلاة. رقم (٧١٥-٧١٧) والترمذي في جامعه. في كتاب الصلاة. باب ما أحاط لا يقطع الصلاة. رقم (٣٣٧) وابن ماجه في سننه. في كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها. باب ما يقطع الصلاة. رقم (٩٤٧)۔

٤- كشف الباری (١/١٣١٢)۔

⑥ مالك بن انس: دا مالك بن انس رضي الله عنه دې ددوی حالات په كتاب الايمان كښې د «پاپ من الدين الهرامن الفتن» لاندې تیر شوی دی. (۱)

⑦ ابن شهاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبدالله بن عبدالله بن شهاب زهري رضي الله عنه دې ددوی مختصر حالات د بدء الوحي د دریم حديث لاندې تیر شوی دی. (۲)

⑧ عبدالله بن عبدالله بن عتبة: دا دمدينې منورې د فقهاء سبعة خني مشهور فقيه عبدالله بن عبدالله بن عتبة بن مسعود هذلي مدني رضي الله عنه دې ابو عبدالله ددوی كښت دې. (۳)

دوی دحضرت عائشه، حضرت ابوهريره، فاطمه بنت قيس، ابو واقد ليشي، زيد بن خالد جهني، حضرت ابن عباس (چه دوی سره نې اوږد صحبت اختيار كړې دې) حضرت عبدالله بن عمر، حضرت ابوسعيد، حضرت نعمان بن بشير، حضرت ميمونه، حضرت ام سلمه رضي الله عنهن نه روايت كوی.

ددوی نه ددوی ورور عون بن عبدالله بن عتبة، ضميره بن سعيد مازني، عراك بن مالك، موسى بن ابي عائشه، ابو الزناد، صالح بن كيسان، خفيف جزري، او سالم ابو النصر رضي الله عنه وغيره روايت كوی. (۴)

واقدی رضي الله عنه فرماني: «....وكان ثقة قتيها كثير الحديث والعلم شاعرا» (۵)

امام عجلي رضي الله عنه فرماني: «....تابعي، ثقة، رجل صالح، جامع للعلم، وهو معلم عشرين من الصحابة» (۶)

امام ابو زرعه رضي الله عنه فرماني: «ثقة مأمون» (۷)

ابن حبان رضي الله عنه دوی لره په «، كتاب الثقات»، كښې ذكر كړې دې او فرمايلي نې دی: «من سادات التابعين» (۸)

حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني: «....كان من بحور العلم» (۹)

(۱) كشف الباری (۸۰۱۲)۔

(۲) كشف الباری (۳۲۶۱۱)۔

(۳) تهذيب الكمال (۷۳۱۱۹) وسير اعلام النبلاء (۴۷۵۱۴)۔

(۴) دشيخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۷۴، ۷۳۱۱۹) وسير اعلام النبلاء (۴۷۵۱۴، ۴۷۶)۔

(۵) الطبقات لابن سعد (۲۵۰۱۵)۔

(۶) تهذيب الكمال (۷۵۱۱۹) وسير اعلام النبلاء (۴۷۶۱۴)۔

(۷) المصادر السابق۔

(۸) الثقات لابن حبان (۶۳۱۵)۔

(۹) الكاشف (۶۸۲۱۱) رقم (۳۵۶۲)۔

امام زهری رحمہ اللہ فرمائی: «.... امام عبيد الله بن عبد الله، فكننت إذا تقيته أتفجر منه بهراً وكنت أعلن أن قد علمت العلم، فلما جالسته رأيت أن كنت ل شاعراً من العلم»^(۱)
 امام طبري رحمہ اللہ فرمائی: «كان مقدماً في العلم والمعرفة بالأحكام والحلال والحرام وكان مع ذلك شاعراً مجيداً»^(۲)

ابن عبد البر رحمہ اللہ فرمائی: «أحد الفقهاء العشرة ثم السبعة الذين تدور عليهم الفتوى، وكان عالماً فاضلاً مقدماً في الفقه، تقياً شاعراً محسناً لم يكن بعد الصحابة إلى يومنا فيها علمت فقيه أشعر منه ولا شاعر أقمه منه»^(۳) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة فقيه ثبت»^(۴)

یوہ د عبوت واقعہ اصحابو د سیر لیکلی دی۔ چہ دوی تہ بہ خنگہ نور حضرات اہل علم و فضل، کسب د فیض دپارہ حاضریدل۔ دغہ شان بہ حضرت علی بن الحسین زین العابدین رحمہ اللہ ہم راتلو۔ ہغہ بہ کینا ستلو۔ او عبید اللہ بن عبد اللہ بہ پہ مانخہ کنبی مشغولیدو۔ او ددوی عادت وو۔ چہ کلہ بہ پہ مانخہ کنبی مشغول شو۔ نو بیا بہ نہی ہیخ چا طرف تہ توجہ نہ کولہ۔ یو کس دوی تہ او وئیل: «یا تیک ابن بنت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فتحمسه هذا الحمس»^(۵) نو دوی او فرمائی: «اللهم غفر! لا یذلن طلب هذا الشأن أن یعنی» یعنی اللہ ج دے ما معاف کری۔ خو حقیقت دا دے چہ خوک ہم علم پسے اولگی۔ ہغہ پہ مشقت کنبی ضرور پریوخی۔^(۶)
 ددوی وفات پہ ۹۳ھ یا ۹۵ھ یا ۹۸ھ یا ۹۹ھ کنبی اوشو۔^(۷) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمتہ واسعہ،

⑤ عبد الله بن عباس رحمہ اللہ: حضرت عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہما حالات د بدء الوحی د خلورم حدیث لاتدی^(۸) او پہ کتاب الایمان کنبی د «ہاب کفران العشر و کفر دون کفر» لاتدی تیرشوی دی۔^(۹)
قوله: قَالَ أَقْبَلْتُ رَأْيَا عَلَى حِمَارِ أَثَانَ: حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما فرمائی: چہ زہ پہ یوہی خری باندی سور راغلم۔

(۱) تعلیقات تہذیب الکمال (۷۶۱۱۹) نقلاً عن تاریخ ابی زرعۃ الدمشی (۵۲۱)۔

(۲) تہذیب التہذیب (۲۴۱۷)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) تقریب التہذیب (ص ۳۷۲) رقم (۴۳۰۹)۔

(۵) سیر اعلام النبلاء (۳۸۸۱۴) ترجمۃ علی بن الحسن زین العابدین، و (۴۷۸۱۴) ترجمۃ عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود۔

(۶) تہذیب الکمال (۷۶۱۱۹)۔

(۷) کشف الباری (۴۳۵۱)۔

(۸) کشف الباری (۲۰۵۱۲)۔

«هماران» تحقیق د .. حمار .. اطلاق په جنس باندې کیږي. که مذكر وی او که مؤنث وی (۱) د «اتان»، اطلاق «انثى الحمار» باندې کیږي. (۲) «هماران»، دواړه مجرد دي، «اتان»، یا خو «حمار»، نه بدل دي. یا ددې صفت دي. (۳)

بعضو حضراتو دا اضافت سره هم ونیلې دي. (۴) خو په دې باندې اشکال دا دي. چه په دې کنبې «إضافة الشيء إلى نفسه»، راځي؟ ددې جواب دا کیدې شی. چه دا د کوفینود مسلک مطابق دي. چه هغوی دا وانی. چه صرف د لفظ د اختلاف په صورت کنبې هم اضافت صحیح دي. اگر که دواړه په یوه معنی کنبې وی. (۵)

د .. حمار .. نه پس «اتان»، راوړلو سره نې دا اوبنودل. چه دا حمار د .. انثى .. دجنس څنې دي. «حماره»، بالتاء نې اونه ونیل. علامه کرمانی رحمته الله فرماني. چه .. حماره .. نې ځکه اونه ونیل. چه کیدې شی. چه ځوک احتمال پیدا کړي. او خیال اوکړي. چه دا تاء د وحدت ده. (۶)

خو علامه برماوی رحمته الله دا رد کړې دي. او ونیلي نې دي. چه .. حمار .. هغه اسم جنس نه دي. دکوم په واحد او جمع کنبې چه د تاء په وجود او عدم وجود سره فرق کولې شی. بلکه .. حمار .. اسم مفرد دي. (۷)

صحیح خبره دا ده. کومه چه علامه عینی رحمته الله ذکر کړې ده. چه په اصل کنبې د .. حماره .. اطلاق لکه څنگه چه د .. انثى .. اتان دپاره کیږي. دغه شان د .. فرس هجين .. (۸) دپاره هم کیږي. نو د .. حماره .. ونیلو په صورت کنبې دا احتمال هم پیدا کیدو. چه دا .. فرس هجين .. وی. حالانکه دا .. اتان .. یعنی د انثى د قبیل نه .. حمار .. دي. (۹) بیا دا خبره هم ده. چه د .. حمار .. اطلاق د .. انثى الحمار .. دپاره شاذ هم دي. (۱۰)

نکته. ابن الاثير جزري رحمته الله فرماني. چه دلته د .. حمار .. نه پس .. اتان .. راوړلې شوې دي.

(۱) عمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۲) مختار الصحاح (ص ۴) وعمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۳) عمدة القاری (۶۹۱۲) وفتح الباری (۱۷۱۱)۔

(۴) فتح الباری ((۱۷۱۱)) وعمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۵) بشرط الكوفية في الجواز اختلاف اللفظ فقط من غير تاويل.... انظر جمع الجوامع وشرحه مع الهوامع (۴۹۱۲) وانظر ايضا الأشعموني مع حاشيته للصبيان (۲۵۰۱۲)۔

(۶) شرح الكرمانی (۵۰۱۲)۔

(۷) شرح القسطلانی (۱۷۵۱۱)۔

(۸) الهجين من الخيل: ما تلده برذونة من حصان عربي (يعني مور نې د عجمي نسل اسپه وی. او پلار نې عربي النسل وی) انظر المعجم الوسيط (۹۷۵۱۲)۔

(۹) عمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۱۰) ذكره الجوهري. انظر فتح الباری (۱۷۱۱) وعمدة القاری (۶۹۱۲)۔

ددې نه دا خبره معلومېږي چه د انشي حمار مرور قاطع د صلاة نه دې او هرکله چه د حمير انشي، مرور قاطع نه دې، نو انسان چه اشرف او اکمل دې، دده د انشي مرور به څنگي قاطع د صلاة کيدې شي؟^(۱)

ابن الاثير جزري رحمه الله دا خبره د يوې نکتي حيثيت خو لري، خو د نورو رواياتو معارض ده ښکاره ده چه د رواياتو معارض دپاره قياس کافی نه دې،^(۲) بلکه ددې دپاره خو روايات پکار دي، کله چه روايت موجود وي، نو دهغې په تائيد کښې قياس پيش کولې شي، والله اعلم

قوله وَأَنَا يَوْمَئِذٍ قَدْ نَاهَزْتُ الْإِخْلَامَ: په دغه ورځو کښې زه بلوغ ته نيزدې ووم د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت د ابن عباس رضی الله عنه د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت د حضرت ابن عباس رضی الله عنه څومره عمر وو؟ په دې کښې اختلاف دې، د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه يو روايت منقول دې، په هغې کښې دوی فرماني: «تولى النبي ﷺ وأنا ابن عشرين سنة»^(۳) دغه شان ددوی نه منقول دی، «جمعت المحکم علی عهد رسول الله ﷺ وأنا ابن عشرين سنة»^(۴) او هم ددوی منقول په يو بل روايت کښې دی، «تولى رسول الله ﷺ وأنا ابن عشرين سنة»^(۵)

او واقد او زبير بن بکار رحمهما الله فرماني، چه د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت د حضرت ابن عباس رضی الله عنه عمر ديارلس کاله وو، ددې وجه دا ده، چه حضرت ابن عباس رضی الله عنه د هجرت نه درې کاله وړاندې په شعب ابی طالب کښې پيدا شوې وو، کوم وخت چه بنوهاشم سره قريشو مقاطعه کړې وه، دهجرت لس کاله او ددې نه وړاندې درې کاله، دا ټول ديارلس کاله شو،^(۶) دغه شان مصعب الزبيري رحمه الله په نيز حضرت ابن عباس دغه وخت د څوارلسو کالو وو هم په دې باندې امام شافعي رحمه الله جزم کړې دې،^(۷) ديو قول مطابق دوی د شپاړسو کالو وو،^(۸) د حضرت ابن عباس رضی الله عنه يو روايت د ابو العالیه په طريق سره بيهقي نقل کړې دې، چه په هغې کښې دوی فرماني: «قرأت المحکم علی عهد رسول الله ﷺ وأنا ابن ثلثين سنة»^(۹)

دغه شان دا ټول شپږ اقواله جوړېږي، ① لس کاله، ② دولس کاله ③ ديارلس کاله، ④ څوارلس کاله، ⑤ پنځلس کاله، ⑥ شپاړس کاله، حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني، چه په دې

(۱) النهاية لابن الاثير (۲۱/۱) مادة أُنْزِلَ.

(۲) فتح الباری (۱۷/۱۱).

(۳) مسند احمد (۲۵۳/۱، ۲۸۷).

(۴) مسند احمد (۳۲۷/۱).

(۵) مسند ابی داؤد الطيالسي (ص ۳۴۳) رقم (۲۶۴۰).

(۶) سير أعلام النبلاء (۳۳۵/۳، ۳۳۶).

(۷) فتح الباری (۸۴/۹) کتاب فضائل القرآن، باب تعليم الصبيان القرآن.

(۸) المصدر السابق.

(۹) المصدر السابق.

کښې د شپاړسو او دولسو کالو روایات سنداً ثابت نه دي. په باقی اقوالو کښې تطبیق کیدې شی. (۱)

راجع قول خلاصه دا چه د اکثر و اهل سير او محققينو په نیز ددوی عمر د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت دیارلس کاله وو. والله اعلم.

قوله: وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي بِمَنْىَ إِلَى غَيْرِ جَدَارٍ: رسول الله ﷺ په منى کښې بغیر د آر (سترې) نه مونځ کولو دا د حجة الوداع واقعه ده. (۲)

د، الی غیر جدار، مطلب د امام شافعی او دنورو ډیرو عالمانو رانې دا ده چه د، الی عهد جدار، معنی، الی غیر ستره، ده. یعنی د هغوی مخې ته هیڅ ستره نه وه. (۳) ددې دوه قرینې دي: ① عقلی قرینه. ② نقلی قرینه.

قرینه نقلیه دا ده چه بزار رحمته الله علیه یو روایت نقل کړې دي. په هغې کښې دي: «والنبي ﷺ يصلی المكتوبة ليس لشي يستتر» او عقلی قرینه دا ده چه حضرت ابن عباس رضي الله عنه دا بنودل غواړي. چه، مرور بین یدی المصلی، قاطع د مونځ نه دي. که هلته ستره وې نو د ابن عباس رضي الله عنه دا وینا، چه زه په حمار باندې سور د نبی کریم ﷺ په وړاندې تیر شوم، دده مقصد ته به مفیده نه وه. ځکه چه دا ونیلې کیدې شو چه هلته مونځ قطع کول ځکه موجود نشو. چه نبی کریم ﷺ سترې طرف ته مونځ کولو. او، مرور بین المصلی والستره، او نه موندې شو. خود امام بخاری، امام نووی او علامه عینی رحمته الله علیهم رانې دا ده چه د، الی غیر جدار، معنی «الی ستره غیر جدار»، ده. یعنی هلته ستره وه. خو دا ستره، جدار، نه وو. (۴) ځکه امام بخاری رحمته الله علیه په دې حدیث باندې په، ابواب السترة المصلی، کښې ترجمه منعقد کړې ده، په اب ستره الإمام ستره من خلفه، «خو دلاتوته په کتلوسره پومبې رانې راجع معلومېږي. والله اعلم.

(۱) فتح الباری (ج... ص ۸۴) کتاب فضائل القرآن. باب تعليم الصبيان القرآن. و (۹۰/۱۱) کتاب الإستئذان. باب الختان بعد الكبير وتنف الإبط.

(۲) والحق أن ذالك كان في حجة الوداع. قاله العافظ في فتح الباری (۵۷۲/۱) کتاب الصلاة. ابواب ستره المصلی. باب ستره الإمام ستره من خلفه.

(۳) ذكره البيهقي في السنن الكبرى (۲۷۳/۲، ۲۷۷) کتاب الصلاة. باب من صلى إلى غير ستره. وباب الدليل على أن مرور الحمار بين يديه لا يفسد الصلاة. وانظر فتح الباری (۱۷۱/۱).

(۴) فتح الباری (۱۷۱/۱).

(۵) امام نووی رحمته الله علیه د حدیث باب د فواندو لاتدي لیکي: وفي هذا الحديث: أن صلاة الصبي صحيحة. وأن ستره الإمام ستره لمن خلفه... شرح النووي على صحيح مسلم (۱۹۶/۱) کتاب الصلاة. باب ستره المصلی. وانظر عمدة القاري (۲۷۶/۴) کتاب الصلاة. ابواب ستره المصلی. باب ستره الإمام ستره من خلفه.

(ج) (۱۷۱/۱).

قوله: فَرَرْتُ بَيْنَ يَدَيِ بَعْضِ الصَّفِّ زه د یو صف په وړاندې تیر شوم.

دلته ابهام دي او د کتاب الحج په روایت کې د ... صف اول ... تصریح موجود ده. (۱)

قوله: وَأَرْسَلْتُ الْأَتَانَ تَرْتَةً فَدَخَلْتُ فِي الصَّفِّ فَلَمْ يَنْكُرْ ذَلِكَ عَلَيَّ : ما خړه د خړلو

دپاره پریځودله او پخپله صف کېنې داخل شوم. ما باندې ددې عمل په وجه چا نکیر اونکړو. حضرت ابن عباس رضی الله عنه فرمائی: چه زه په حالت د سوریډو کېنې د صف په وړاندې تیر شوم. یو طرف ته کوز شوم او په صف کېنې شامل شوم او سورلی مې پریځودله. چه خړن اوکړي (گیا اوخړي). چا په دې سلسله کېنې ما باندې نکیر اونکړونه د مونځ په حالت کېنې او نه د مانځه نه پس، نه په اشارې سره او په صریح کلام سره. معلومه شوه چه د مونځ گزار مخې ته د خړې په تیریدو مونځ نه فاسدېږي او هرکله چه خړې سره نه فاسدېږي نو د ښځې په تیریدو به په درجه اولي نه فاسدېږي.

د حضرت ابن عباس رضی الله عنه استدلال: حضرت ابن عباس رضی الله عنه پخپل مقصد باندې د نکیر نه کولو نه استدلال کړې دي. خو په دې باندې اشکال کیدې شی. چه خلق چونکه په مانځه کېنې مشغول وو په دې وجه نه نکیر اونکړې شو. نو عدم نکیر نه څنگه استدلال کیدې شی؟ ددې جواب ① دا دي. چه دلته حضرت ابن عباس رضی الله عنه مطلقاً د نکیر نفی کوي. که په مانځه کېنې وي او که روستو د مانځه نه وي. که د مانځه نه روستو نکیر موجود شوې وي. نو هغه مطلقاً نفی ولي فرمائيله.

② او په مانځه کېنې نکیر بالقول مشکل دی. ځکه چه خبره کول جائز نه دی. خو په اشارې سره خو نکیر ممکن وو. هرکله چه د مطلق نکیر نفی ده. نو معلومه شوه چه په هیڅ شان هم نکیر نه دي موجود شوي. (۲)

ترجمه الباب سره انطباق وړاندې ذکر شوی دی. چه ددې باب قائمولو مقصد دا ښودل دی. چه دصحت تحمل او سماع دپاره هیڅ حد معین نه دي. بلکه په هوښیار تیا او پوهې باندې موقوف دي. چه که ماشوم سن تمیز (د هوښیار توب عمر) او تعقل ته اورسیږي. نو د هغه تحمل صحیح دي.

حضرت ابن عباس رضی الله عنه دلته د خپل بلوغ نه وړاندې واقعه کومه چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله حال سره متعلق ده. نقل کړې ده. د حضرت ابن عباس رضی الله عنه د نبی کریم صلی الله علیه و آله فعل او حال نقل کول داسې دي. لکه قول نقل کول، لکه څنگه چه د قول نقل کول معتبر دی. دغه شان د فعل او حال نقل کول هم معتبر دی. ځکه چه په دریو وارو ځیزونو کېنې هیڅ فرق نشته. (۳)

۱... حتی سرت بین یدی بعض الصف الأول. صحیح البخاری (۲۵۰/۱) کتاب جزاء الصید، باب حج

الصبيان، رقم (۱۸۵۷) -

فتح الباری (۱۷۲/۱) -

فتح الباری (۱۷۲/۱) -

بهر حال د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ د کم عمره کیدو باوجود ددوی روایت واخستلې شو. او ددې نه د مسالو استخراج او کړې شو. نو ترجمه ثابته شوه. که ماشوم هونیبار او عقلمند وی او هغه د بلوغ نه وړاندې اوریدلې شوې خبره د بلوغ نه پس بیان کړې نو د هغې اعتبار به کولې شی. (والله اعلم).

حدیث باب

«((حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو مَسْرٍ قَالَ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ حَرْبٍ حَدَّثَنِي الزُّبَيْدِيُّ عَنْ الزُّهْرِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الرَّبِيعِ (١) قَالَ عَقَلْتُ مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حُجَّةً جَمَاهِي وَجَبِي وَأَنَا ابْنُ ثَمِيسٍ بَيْنَ مِنْ ذُلٍّ)) (١٨٦، ٥٩٩٣)

رجال الحديث

① محمد بن يوسف رضی اللہ عنہ: دا ابو احمد محمد بن يوسف بيکندي بخاري رحمته اللہ دې. (٢)
محمد بن يوسف فريابي مراد نه دې. ځکه چه دلته د محمد بن يوسف شيخ ابو مسهر دې. حالانکه ابو مسهر د بيکندي د شيوخو څنې دې. د فريابي په شيوخو کښې نه دې. (٣)
دوی دامام احمد بن حنبل، ابو اسامه حماد بن اسامه، حيوه بن شريح، حفيان بن عيينه، ابو جعفر عبدالله بن محمد نفيلي، ابو مسهر عبدالاعلي بن مسهر، عثمان بن ابي شيه، نصر بن شميل، او کيع بن جراح رحمته اللہ نه حديثونه روايت کړي دي. ددوی نه امام بخاري، احمد بن سيار مروزي، حريث بن عبدالرحمن بخاري، او عبيدالله بن واصل بخاري رحمته اللہ روايت کړي دي. (٤)

حافظ خليلي رحمته اللہ فرماني: «ثقة متفق عليه» (٥)

١/ايضاح البخاري (٧٤١٥)۔

(٢)قوله: عن محمود بن الربيع، الحديث أخرجه البخاري ايضاً في (٣١١١) كتاب الوضوء باب استعمال فضل وضوء الناس، رقم (١٨٩) وفي (١١٤١١) كتاب الأذان، باب من لم يرد السلام على الإمام، و اكتفى بتسليم الصلاة، رقم (٨٣٩) وفي (١٥٨١١) كتاب التهجد، باب صلاة النوافل جماعة، رقم (١١٨٥) وفي (٩٤٠١٢) كتاب الدعوات، باب الدعاء للصبيان بالبركة ومسح رؤوسهم، رقم (٦٣٥٤) وفي (٩٥٠١٢) كتاب الرقاق، باب العمل الذي يبتغي به وجه الله، رقم (٦٤٢٢)، ومسلم في صحيحه في كتاب المساجد، باب الرخصة في التخلف عن الجماعة لعذر، رقم (١٤٩٨)، وابن ماجه في سننه، في كتاب الطهارة، باب المص في الإناء، رقم (٦٦٠) وفي كتاب المساجد والجماعات، باب المساجد في الدور، رقم (٧٥٤)۔

٣/تهذيب الكمال (٦٣١٢٧، ٦٤)۔

٤/جزم بذلك البيهقي وغيره، فتح الباري (١٧٢١١) وعمدة القاري (٧١١٢)۔

٥/ شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (٦٤١٢٧)۔

(٦)تهذيب التهذيب (٥٣٨٩)۔

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «ثقة»^(۱)

صاحب د خلاصۃ الخزرجی فرمائی: «موثق»^(۲)

پہ کتب د رجالو کنبی ددوی حالات ډیر کم دی، رحمہ الله تعالیٰ رحمتہ واسعہ،۔

② ابومسهر رحمته الله: دا د اهل شام شیخ امام ابومسهر عبدالاعلیٰ بن مسهر بن عبدالاعلیٰ بن

مسهر غسانی دمشقی رحمته الله دی.^(۳)

دوی د سعید بن عبدالعزیز، عبدالله بن العلاء، سعید بن بشر، معاویہ بن سلام، مالک بن انس، اسماعیل بن عیاش، محمد بن مهاجر، او سفیان بن عیینہ رحمته الله نه روایت د حدیثو کړي دي.

ددوی نه په روایت کونکو کنبی مروان بن محمد طاطری، یحییٰ بن معین، احمد بن حنبل، محمد بن عائد، عبدالرحمن بن ابراهیم دحیم، احمد بن ابی الحواری، محمد بن یحییٰ ذہلی، امام بخاری، ابو حاتم رازی او

ابراہیم بن دیزیل رحمته الله وغیرہ دی.^(۴)

خلیفه مامون الرشید دوی د... خلق قرآن، په سلسله کنبی بغداد ته راوغوښتلو او جلا د ته نې حواله هم کړو. خو ددوی د استقامت په قدم کنبی لغزش او رچ راغې. خلیفه دوی لره قتل خو نکړو. خو په جیل کنبی نې محبوس (قید) کړو. تردې چه په جیل کنبی ددوی وفات اوشو.^(۵)

امام احمد بن حنبل رحمته الله به ددوی ډیر تعریف کولو او فرمائیل به یی: «رحم الله ابا مسهر، ما کان اثبتہ»^(۶)

ددوی استاذ سعید بن عبدالعزیز رحمته الله فرمائی: «ما شہتک فی الحفظ إلا یجذبک إلی ذمامک، ما کان یسم شیئاً إلا حفظہ»^(۷)

د امام ابو داؤد رحمته الله په وړاندې چه کله یوکس د ابومسهر په باره کنبی اووئیل: «کان متکبراً ل نفسه» نو امام ابو داؤد او فرمائیل.

(۱) تقریب التہذیب (ص ۵۱۵) رقم (۶۴۱۷)۔

(۲) خلاصۃ تہذیب التہذیب الکمال (ص ۳۶۵)۔

(۳) تہذیب الکمال (۳۶۹۱۱۶)۔

(۴) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل دپاره اوگوری: تہذیب الکمال (۳۷۰۱۱۶-۳۷۳) وسیر اعلام النبلاء (۲۲۹، ۲۲۸۱۱۰)۔

(۵) طبقات ابن سعد (۴۷۳۱۷)۔

(۶) تہذیب الکمال (۳۷۳۱۱۶) وسیر اعلام النبلاء (۲۳۱۱۱۰)۔

(۷) تہذیب الکمال (۳۷۴۱۱۶) وسیر اعلام النبلاء (۲۳۲۱۱۰)۔

«كان من ثقات الناس، رحم الله أبا مسهر، لقد كان من الإسلام بهكان...»(١)

امام يحيى بن معين، ابو حاتم، او عجلي رحمهم الله فرمانى، «ثقة»،(٢)

حافظ خليلي رحمهم الله فرمانى، «ثقة حافظ امام متفق عليه»(٣)

امام حاكم رحمهم الله فرمانى، «امام ثقة»(٤)

ابن وضاح رحمهم الله فرمانى، «كان ثقة فاضل»(٥)

ابن حبان رحمهم الله فرمانى، «كان من الحفاظ المتقنين وأهل الورع في الدين»(٦) او هم دوى فرمانى، «وكان

امام أهل الشام في الحفظ والإتقان، ممن عفى بأنساب أهل بداءة وأنياتهم، وإليه كان يرجع أهل الشام في الجرح

والتعديل لشيوعهم»(٧)

حافظ ابن حجر رحمهم الله فرمانى، «ثقة فاضل»(٨)

په ٢١٨ هـ كنى وفات شوى وو. (٩) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ محمد بن حرب: دا ابو عبدالله بن حرب خولانى حمصى الابرش كاتب الزيدى رحمهم الله

دى. (١٠)

دوى محمد بن زياد الهانى بحير بن سعد، عمر بن وريه، محمد بن الوليد الزيدى. صفوان

بن عمرو، امام اوزاعى، حفص بن سليمان، شعيب بن ابى حمزه. عبد الملك بن جريج. او

عبيد الله بن عمر العمرى رحمهم الله وغيره نه روايت كوى.

دوى نه روايت كونكو كنى ابو مسهر، عبد الاعلى بن مسهر، محمد بن وهب بن عطيه

اسحاق بن راهويه، كثير بن عبيد، محمد بن مصفى، خالد بن خلى الكلاعى. حيوة بن شريح

او هشام بن عمار رحمهم الله وغيره حضرات دى. (١١)

(١) تاريخ بغداد (٧٥١١) و تهذيب الكمال (٣٧٥١٦) _

(٢) تهذيب الكمال (٣٧٣١٦) _

(٣) تهذيب التهذيب (١٠١٦) _

(٤) المصدر السابق _

(٥) المصدر السابق _

(٦) قاله ابن حبان فى كتاب الضعفاء له فى ترجمة عمرو بن واقد. تهذيب التهذيب (١٠١٦) _

(٧) النفات لابن حبان (٤٠٨٨) _

(٨) تقريب التهذيب (ص ٢٣٢) رقم (٣٧٣٨) _

(٩) الكاشف (٦١١١) رقم (٣٠٨٢) _

(١٠) تهذيب الكمال (٤٤١٢٥) _

(١١) دشيوخو او شاگردانو دپاره او گورنى. تهذيب الكمال (٤٦٠٤ و ٤٦١٢٥) وسير اعلام النبلاء (٥٧١٩ و ٥٨) _

امام احمد رحمته فرمائی: «لیس به یأس» (۱)

امام یحییٰ بن معین، امام نسائی، امام عجل، محمد بن عوف الطائی او عثمان بن سعید

دارمی رحمته فرمائی: «ثقة» (۲)

امام ابو حاتم رحمته فرمائی: «صالح الحديث» (۳)

خُشنام بن صدیق رحمته فرمائی: «وكان من خيار الناس» (۴)

ابن حبان رحمته دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی۔ (۵)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «ثقة» (۶)

پہ ۱۹۴ھ کنبی دوی وفات شوی وود رحمته رحمة واسعة.

⑤ الزبيدي: دوی قاضی ابوالهذیل محمد بن الولید بن عامر الزبيدي الحمصي رحمته

دی۔ (۷)

دوی د نافع مولى ابن عمر، مکحول، عمرو بن شعيب، امام زهری، سعید مقبری، عبد الرحمن بن القاسم او سعد بن ابراهيم رحمته وغيره نه حدیثو رویت کری دی۔

د دوی نه چه چا روایت کری دی، پہ هغو کنبی امام اوزاعی، شعيب بن ابی حمزه، فرج بن فضاله، بقیة بن الولید، محمد بن حرب، عبدالله بن سالم او عتبه به حماد رحمته وغيره

حضرات دی۔ (۸)

امام يحيٰ بن معین رحمته د دوی توثیق کری دی، او د زهری رحمته پہ احادیثو کنبی نہی دوی ته د

سفيان بن عيينه په مقابلہ کنبی ترجیح ورکری ده۔ (۹)

امام اوزاعی رحمته دوی د زهری رحمته پہ تولوشاگردانو کنبی فائق گرخولي دی۔ (۱۰)

امام ابوزرعه، اما عجل، او امام نسائی رحمته فرمائی: «ثقة» (۱۱)

(۱) تهذيب الكمال (۴۶۱۲۵)۔

(۲) تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي (ص. ۸۰) رقم ۹۱ و ۹۲ و تهذيب الكمال (۴۶۱۲۵)۔

(۳) تهذيب الكمال (۴۷۱۲۵)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) الثقات لابن حبان (۵۰۱۹)۔

(۶) تقريب التهذيب (۴۷۳) رقم ۵۸۰۵۔

(۷) الكاشف (۱۶۳۱۲) رقم ۴۷۸۶۔

(۸) تهذيب الكمال (۵۸۶۱۲۶) ۵۸۷ و ۵۸۸۔

(۹) ددوی فرشیو خواوتلازمؤ دپاره اوگورئ (۵۸۷۱۲۶ و ۵۸۸) وسیر اعلام النبلاء (۲۸۱۱۶)۔

(۱۰) تهذيب الكمال (۵۸۸۱۲۶) وسیر اعلام النبلاء (۲۸۱۱۶)۔

(۱۱) تهذيب الكمال (۵۸۹۱۲۶) وسیر اعلام النبلاء (۲۸۱۱۶)۔

(۱۲) تهذيب الكمال (۵۸۹۱۲۶) وسیر اعلام النبلاء (۲۸۲۱۶)۔

امام علي بن مدني رحمته فرماني «ثقة ثبت»^(١)
 دحيم رحمته فرماني «شبيب بن أبي حرة ثقة ثبت يشبه حديثه حديث عقيل والبيدي فوجه»^(٢)
 ابن سعد رحمته فرماني «وكان ثقة إن شاء الله وكان أعلم أهل الشام بالفتوى والحديث...»^(٣)
 ابن حبان رحمته فرماني «وكان من الحفاظ المتقنين والفقهاء في الدين أقام مع الزهري عشر سنين حتى احتوى
 أكثر عليه وهو من الطبقة الأولى من أصحاب الزهري»^(٤)
 محمد بن عوف رحمته فرماني «البيدي من ثقات المسلمين وإذا جاءك البيدي من الزهري فاستمك
 به»^(٥) امام ابو داود رحمته فرماني «ليس في حديثه خطأ»^(٦)
 امام احمد رحمته فرماني «كان لا يأخذ إلا عن الثقات»^(٧)
 امام خليلي رحمته فرماني «ثقة حجة إذا كان الراوى عنه ثقة»^(٨)
 امام ذهبي رحمته فرماني «ثبت»^(٩)
 حافظ ابن حجر رحمته فرماني «ثقة ثبت»^(١٠)
 په كال ١٢٩ هـ كنيي دوى وفات شوى وود»

⑥ الزهري: دوى ابوبكر مسلم بن عبيد بن عبدالله بن شهاب زهري رحمته دى ددوى
 مختصر حالات په بدء الوحي كنيي د دريم نمبر حديث لاندي تير شوى دى «د»

⑦ محمود بن الربيع رحمته: دوى حضرت محمود بن الربيع بن سراقه بن عمرو خزرجى
 انصارى رحمته دى ددوى كنييت ابونعيم او ابو محمد خوږې شوې دې راجع دا ده چه ددوى

(١) المصادر السابقة _

(٢) تهذيب الكمال (٥٩٠١٢٦) _

(٣) الطبقات لابن سعد (٤٦٥١٧) -

(٤) الثقات لابن حبان (٣٧٣١٧) _

(٥) تهذيب الكمال (٥٩٠١٢٦) _

(٦) المصدر السابق _

(٧) تهذيب التهذيب (٥٠٣١٩) _

(٨) المصدر السابق _

(٩) الكاشف (٢٢٨١٢) رقم (٥١٩٩) _

(١٠) تقريب التهذيب (ص ٥١١) رقم (٦٣٧٢) _

(١١) الكاشف (٢٢٨١٢) رقم (٥١٩٩) _

(١٢) كشف الباري (٣٢٦١١) _

کنیت ابو محمد دی. او ابو نعیم د محمود بن لبید کنیت دی. (۱)
 بعضی حضرات دوی په بنو عبد الاشهل کنیې ګرځولی دی. (۲) خودا صحیح نه ده. ځکه چې
 د عبد الاشهل تعلق د قبیلې اوس سره وو. او دې خزرجی دی. (۳)
 دوی د نبی ﷺ په زمانه کښې ډیر ماشوم وو. په کوم کال چې نبی ﷺ وفات شوې وو. نوهغه
 وخت دوی د پنځو کالو وو. (۴)
 په مدینه منوره کښې اوسیدل. او د بیت المقدس سفر نې کړې وو. دوی د حضرت عبادہ بن
 صامت رضی اللہ عنہ څوم وو. (۵)
 دوی مداعبه یا تبرکاً د دوی په مخ باندې دخولې نه اوبه چرکاؤ کړې. دا خبره به هغوی په
 حدیث مبارک کښې بیانوله.

چونکه دوی صغیر السن وو. ځکه د دوی اکثر روایات د صحابه کرامو رضی اللہ عنہم نه دی. (۶)
 دوی د نبی ﷺ نه علاوه د حضرت عبادہ بن صامت، حضرت عتبان بن مالک او حضرت
 ابویوب انصاری رضی اللہ عنہم نه هم روایت کوی.
 د دوی نه حضرت انس بن رضی اللہ عنہ ابوبکر بن انس بن مالک، رجاء بن حیوة، ابن شهاب زهري
 مکحول شامی، او هانی بن کلثوم رضی اللہ عنہ روایت کړې دي. (۷)
 په کال ۹۹ هـ کښې وفات شوی وو. (۸) رضی الله عنه وأرضاه.

قوله: قال عقلت من النبي هجة مجبأفي وجهي وأنا ابن خمس سنين من

دلو: حضرت محمود بن ربیع رضی اللہ عنہ فرمائی: چې ماته د نبی ﷺ هغه د خولې اوبه یادي
دي. کومې چې نبی ﷺ د یو ډول نه راخستې وې. اوزما په مخ ئې راشیندلې وې. په هغه وخت
کښې زه د پنځو کالو ووم.
«مجة» خوله کښې اوبه اچول،

اهل لغت فرمائی: چې «المجة»: [رسال الماء من الفم مع لفظه] (۹)

(۱) الإصابة (۳۸۶۱۳)

(۲) قاله ابن عبد البر رحمه الله في الاستيعاب (بهاشم الإصابة (۴۲۱۱۳) -

(۳) الإصابة (۳۸۶۱۳)

(۴) أخرجه الطبراني من طريق محمود بن الربيع قال توفي النبي ﷺ وأنا ابن خمس سنين أنظر الإصابة (۳۸۶۱۳)

(۵) تهذيب الكمال (۳۰۱۱۲۷)

(۶) تقريب التهذيب (ص. ۵۲۲) رقم (۶۵۱۲)

(۷) د دوی د شيوخو او تلامذو د پاره او گوړي تهذيب الكمال (۳۰۱۱۲۷) -

(۸) الكاشف (۲۴۶۱۲) رقم (۵۳۲۰) -

(۹) عمدة القاري (۷۲۱۲) -

بعضی حضرات فرمائی: چہ د «میں» دپارہ «رسال الماعن بعید» شرط دی.»

پہ دی جملہ کنبی «ابن وحی» د «میں» نہ حال دی. «ای مقلت میں مجہا حال کنہای وحی» نئی کریم ﷺ د محمود بن ربیع (رضی اللہ عنہ) پہ مخ باندی دخولی نہ اوبہ یا خود تبریک دپارہ پرش کرے وی خکہ چہ نئی ﷺ بہ دصحابو ﷺ بچوسرہ تبریک کولو اودبرکت پہ غرض بہ نئی دھغوی پہ مخونو باندی لاس رانیکل، اوکلہ بہ نئی تحنیک کولو. (یعنی پہ خولہ کنبی بہ نئی قجورہ پستہ کرہ. اویبا بہ نئی هغ ماشوم تہ پہ خولہ کنبی ورکرہ) اویا نئی ﷺ د دوی پہ مخ باندی دخولی خوبہ د لوبو پہ طور باندی شیندلے وی. یعنی دلوبو اوتوقوبہ غرض نئی ﷺ دوی سرہ داسی کار کرے وو.»

قوله وَأَنَا ابْنُ خَمْسِ سَنِينَ: زہ د پنخو کالو ووم.

دا دوفات نبوی دکال واقعہ ده. امام بخاری (رحمہ اللہ) پہ تاریخ صغیر کنبی اوامام طبرانی پہ خپل سند سرہ روایت نقل کرے دی. «توفی النبی ﷺ وَأَنَا ابْنُ خَمْسِ سَنِينَ» ابن حبان (رحمہ اللہ) لیکلی دی. چہ د دوی وفات پہ ۹۹ھ کنبی شوے وو. اوددوی عمر خلونوی کالہ وو. (۵) پہ دی سرہ هم ددی تائید کیے.

قوله مَنْ دَلُو: د نسانی پہ روایت کنبی «مَنْ دَلُو» معلق دی. (۶)

د ابن حبان (رحمہ اللہ) پہ روایت کنبی د «معلقة» لفظ دی. (۷)

پہ یو روایت کنبی د «مَنْ دَلُو» پہ خانی «مَنْ دَلُو» الفاظ راغلی دی. (۸) پہ دواړو کنبی تطبیق دادی. چہ اوبہ ددول پہ ذریعہ دکوہی نہ راوویستی شوے. اونبی ﷺ ددول نہ اوبہ اوخکلی. (۹) یواعتراض اودھغی جواب دلته علامہ مہلب بن ابی صفرہ (رحمہ اللہ) پہ امام بخاری (رحمہ اللہ) باندی اعتراض کرے دی. چہ د امام بخاری (رحمہ اللہ) دپارہ پکار وو. چہ ددی حدیث پہ خانی دحضرت ابن الزبیر (رضی اللہ عنہ) واقعہ نقل کرے وه. پہ کومه کنبی چہ هغوی دخپل پلاریہ بارہ کنبی دا نقل کرے دی. چہ کله هغوی پہ خپل اس باندی د بنوقریظہ د طرف نہ راتلو. نوماتہ هغه وخت یاد

(۱) القائل هو خالدين جنبه: كما ذكر الهروي انظر النهاية لابن الأثير وتعليقاته (۲۹۷/۴)۔

(۲) عمدة القاری (۷۲۱۲)۔

(۳) عمدة القاری (۷۲۱۲) وفتح الباری (۱۷۲۱۱)۔

(۴) التاريخ الصغير (ص. ۷۴) وتهذيب التهذيب (۶۳۱۱۰) والإصابة (۳۸۶/۳)۔

(۵) الثقات لابن حبان (۳۹۸۱۳)۔

(۶) السنن الكبرى للسنانی (۴۳۸۱۳) كتاب العلم باب من يصح سماع الصغير) رقم (۵۸۶۵)۔

(۷) فتح الباری (۱۷۳۱۱)۔

(۸) صحيح البخاری (۱۵۸۱۱) كتاب التهجد باب صلاة النوافل جماعة رقم (۱۱۸۵)۔

(۹) فتح الباری (۱۷۳۱۱)۔

دې په هغه وخت کښې د ابن الزبير رضي الله عنه عمر درې يا څلور کاله وو (۱).
 علامه بدرالدين زرکشي رحمته الله عليه ددې جواب ورکړې دې کيدې چه دا روايت دامام بخاري رحمته الله عليه
 د شرط مطابق نه وو. ځکه نه دا روايت نه دې ذکر کړې (۲).
 خودا جواب صحيح نه دې. ځکه چه دا قصه په بخاري کښې په کتاب المناقب کښې
 ذکرده (۳).

ددې صحيح جواب علامه ابن المنير رحمته الله عليه ورکړې دې. چه په اصل کښې دامام بخاري رحمته الله عليه
 مقصد دسنت نبويه نقل کول وو. که په حديث باب کښې د دخولې نه د اوبو شيدنلو ذکر نه
 وو صرف دومره وه «رايت النبي صلى الله عليه وسلم» يا داسې قسم بل څه مضمون وو. نو دا به د مطلب دپاره
 مفيد نه وو. دهغي نه به زيات نه زيات دا ثابتيدل چه راوی صحابي دې. او هغوی نې رحمته الله عليه
 ليدلې وو. احوال واقعيه وجوديه دامام بخاري رحمته الله عليه په مقاصدو کښې نه دي. داسې نه ده چه
 واقعه په دنيا کښې پېښه شوې وي. اوامام بخاري رحمته الله عليه هغه ذکر کوي. بلکه دوی خودنې رحمته الله عليه
 د سنتو ذکر کول غواړي.

چونکه دابن الزبير رضي الله عنه په واقعه کښې صرف دخپل پلار دتلو راتلو. ليدو او ياد ساتلو ذکر
 وو په هغې کښې د نبي صلى الله عليه وسلم د سنتو څه ذکر نه وو. ددې وجې دهغه ذکر په دې مقام کښې
 صحيح نه وو. حالانکه دمحمود بن ربيع رحمته الله عليه روايت کښې د نبي صلى الله عليه وسلم يو عمل منقول دې
 ددې نه فقهاؤ اومحدثينو رحمته الله عليهم ديرا حکام مستنيط کړي دي. نوپه دې باب کښې د محمودبن
 ربيع رحمته الله عليه روايت نقل کولو مفيد وو. دحضرت عبدالله بن الزبير رضي الله عنه روايت مفيد نه وو وانه
 اعلم (۴).

فائده ابن الرشيد دابن المرباط رحمته الله عليه نه نقل کړې دي. چه ابو مسهر عبدالاعلی بن مسهر
 محمد بن حرب په دې روايت کښې متفرد دې.

خودا خبره صحيح نه ده. ځکه چه امام نسائي په «سنن کبری»، کښې د «محدثين الصلي من
 محدثين حرب» په طريق سره امام بیهقي په «المدخل»، کښې د محدثين جوصاعن سلمة بن الخليل
 من محدثين حرب» په طريق سره، دغه شان ابوالتقي، «وهو يلقب بالشاة وكسر القاف»، هشام بن

(۱) عن عبدالله بن زبير رحمهم الله منها قال كنت يوم الأحزاب جعلت أنا وعمر بن أبي سلمة في النساء فنظرت
 فإذا أنا بالزبير على فرسه يختلف بني قريظة مرتين أو ثلاثاً فلما رجعت قلت يا أبت رأيتك تختلف
 وقال: أوهل رأيتي؟ قلت نعم... صحيح البخاري (۵۲۷۱۱) كتاب فضائل أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم (المناقب) باب
 مناقب الزبير بن العوام رضي الله عنه رقم (۳۷۲۰) _

(۲) فتح الباري (۱۷۳۱۱) وانظر أيضاً فتح الباري (۸۱۱۷) كتاب فضائل الصحابة رضي الله عنهم باب مناقب الزبير بن العوام
 (عمدة القاري (۷۳۱۲) وفتح الباري (۱۷۳۱۱) _

(۳) صحيح البخاري (۵۲۷۱۱) كتاب فضائل أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم (المناقب) باب مناقب الزبير بن العوام رضي الله عنه رقم (۳۷۲۰)
 (۴) فتح الباري (۱۷۳۱۱) وعمدة القاري (۷۲۱۲ و ۷۳) _

عبدالملك بن محمد بن حرب، په طريق سره روايت كړې دي. لكه چه ابو مسهره دې روايت كښې متفرد نه دي. بلكه كم نه كم درې حضرات ددوى متابعين دي.

البته دا ونيلي شى چه د زبيدي نه روايت كونكو كښې محدبن حرب متفرد دي. (۱)
ترجمة الباب سره د حديث مطابقت مذكوره روايت د ترجمه الباب سره بيخي منطبق دي. ځكه چه په دې كښې محمود بن ربيع دخپل ماشومتوب واقعه بيانوي. په كوم سره چه دنبي ﷺ د حال علم ورته شوې وو. دغه شان ددې روايت نه عالمانو ﷺ د پرمسائل مستنبط كړي دي. خوددې روايت نه دي دا نشي گنرلي. چه د سماع اوتحمل دپاره د پنځوكالوتحديد دي. لكه څنگه چه بعضي حضراتوپه دې روايت سره د پنځوكالوپه تحديدي باندې استدلال كړې دي. په حديث كښې يا دبخارى ﷺ په ترجمه الباب كښې چرته هم دا نشته چه دصحت تحمل اوسماع دپاره دپنځوكالوتحديد دي. (۲) البته ددې روايت په رنرا كښې دا ونيلي شى چه د پنځوكالوپه عمر كښې ماشوم ضبط كولې شى. اوپه مطالبوباندې پوهيږي. دا عين ممكن ده. چه يوماشوم دپنځوكالونه وي. خوپه هغه كښې عقل وي. اودتميز صلاحيت په كښې وي. دداسي ماشوم سماع دجمهورو په نيزصحيح ده. دغه شان دا هم ممكن ده. چه يوماشوم د پنځوكالونه د زيات عمروي. خوپه هغه كښې عقل، تميز اوضبط موجود نه وي. په دې صورت كښې دهغه دتحمل څه اعتبار نشته. «كما سبق تفصيل ذلك في فاتحة هذا الباب» والله اعلم بالصواب. فائده: دبخارى په عامونسخوكښې دلته «مقي يصح سماع الصغير» الفاظ دي. اود كشميني ﷺ

په نسخه كښې «الصبي الصغير» الفاظ راغلي دي. (۳)
امام بخارى ﷺ په دې باب كښې دوه روايتونه ذكر كړي دي. يو د حضرت ابن عباس رضيه الله عنه دهغې نه د«سمام الصبي» ثبوت كيږي. او بل د حضرت محمود بن ربيع رضيه الله عنه ددې نه د«سمام الصغير» ثبوت كيږي. ځكه چه «صبي» نابالغه ماشوم ته وائي. چه وركوتې بچي وي دا هم ممكن ده. چه دا اوونيلي شى. چه دلته دصغيرنه مراد نابالغه دي. په دې صورت كښې به دواړه روايتود «صغير» لفظ سره متعلق شى.

كه دا دويم احتمال مراد واخستې شى. نوبخارى په تولونسخوكښې چه كومه ترجمه موجود ده. يعنى «سمام الصغير» دا به راجع وي. اوكه دا احتمال وانه اخستي شى. نو بيا به د كشميني ﷺ نسخه «الصبي الصغير» ترجمه مناسب وي. (۴)

(۱) عمدة القاري (۷/۱۱۲) وفتح الباري (۱۷۲۱)۔

(۲) فتح الباري (۱۷۳۱)۔

(۳) فتح الباري (۱۷۱۱)۔

(۴) فتح الباري (۱۷۲۱)۔

۱۹= بَابُ الْخُرُوجِ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ وَرَحَلِ جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ مَسِيرَةَ شَهْرٍ إِلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَنَيْسٍ فِي حَدِيثٍ وَاحِدٍ

د مخکنی باب سره مناسبت علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دلتہ «طلب

العلم» مطلقاً ذکر کړې دې. دې دپاره چہ بری اوبحری دواړو سفرونو ته شامل شی. (۱)

اوپه دواړو روایتونو کښې مناسبت دادې. چہ په مخکنی باب کښې دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ په خاړوی باندې سوریدل اوراتلل اوپه مونځ کښې شرکت کول اوبیا خپل شاگرد ته ددې

واقعہ خبر ورکول ذکر دې. په کوم کښې چہ د طلب العلم او «خروج فی طلب العلم» معنی ښکاره وه. په دې طریقہ په دواړو بابونو کښې مناسبت پیدا شو. (۲)

البته علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ دلتہ په امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ باندې دا اعتراض کړې دې. کہ دا ترجمہ د

«باب ما ذکر فی ذهاب موسى عليه السلام في المهرجل الغض» سره متصل وه. نوزیات مناسب به وو. دې

دپاره چہ دعلم دطلب دبحری اوبری سفرونو مسئله په یوځانې کښې راغلې وه. په مینځ کښې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دوه بابونو ذکر کړې دی. اوبیا ئې ورپسې دا باب راوړې دې. دامناسب نه وه. (۳)

خودا اشکال په هغه وخت کښې صحیح وو. کہ د «باب ما ذکر فی ذهاب موسى عليه السلام

المهرجل الغض» مقصد دعلم دطلب دپاره د بحری سفر جواز بیانول وو.

اوکه ددوی مقصد هغه وی. کوم چہ مونږ دحضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ نه نقل کړې دې. چہ د

ترجمې مقصد دا «تعلم بعد السیادة» اثبات وی. نوپه دې صورت کښې دا اشکال نه وارد یدی

خو حضرت شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ په اصل کښې امام بخاری ددې باب نه وړاندې د

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ اوحر بن قیس رضی اللہ عنہ مناظرہ ذکر کړې ده. په هغې کښې دا وو. چہ

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ د،، حر،، په مقابلہ کښې اوگتله. نوامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددې گټلو وجې ته

په باریکہ طریقہ باندې اشارې کولو دپاره «باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم اللهم علمه الكتاب» ترجمہ قائمہ

کړه. او دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ روایت ئې ذکر کړو. اودا ئې اوخودله. چہ چونکہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم دوی

دپاره دعلم کتاب دعا کړې وه. ځکه حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ دا دعا دنی صلی اللہ علیہ وسلم نه په صفر سنی کښې اوریدلې وه. ددې

وجې دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ذهن یوې بلې مسئلې ته منتقل شو. او هغه مسئله د«سماء الصلوة»

ده ددې وجې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دهغې نه پس دادویمہ مسئله شروع کړه اوکله چہ د دواړو نه

فارغ شو. نو بیا ئې هم هغه «رحلۃ فی طلب العلم» مسئله بیان کړه. چہ اول ده «رحلۃ بحرۃ» ذکر

(۱) عمدة القاری (۷۳۱۲)

(۲) المصدر السابق.

(۳) المصدر السابق.

و او اوس د «رحله بریه» مسئله راوړه. لکه چه دا دواړه ابواب اجنبی نه دی. بلکه د «باب ما ذکر...» د توابع اولواحقو څخه دی. نو د دواړو مسئلو په مینځ کښی څه اجنبی فاصل نشته. (۱)
 د ترجمه الباب مقصد د ترجمه الباب مقصدا بیانوی. چه د طلب علم دپاره سفر کول جائز دي. او یا دې استحباب بیانول مقصود دی. ددې وضاحت دا دي. چه وړاندې امام بخاری رحمه الله د علم اهمیت او ددې د تحصیل مختلفې طریقې بیان کړې. د کومونه چه د علم ضرورت محسوس شو. او دا واضحه شوه. چه د دین او دنیا هیڅ یو کار د علم نه بغیر ممکن نه دي. تردې چه دنیاوی کارونه تجارت او زراعت هم د علم محتاج دي. نو د دین معامله خوددې زیاته اهمه او واضحه ده.

هر کله چه علم دومره ضروری دي. نو که تاته په خپل ځانې کښې علم نه حاصلیږی. نو بهرته تلل به ضروری وی. چه هلته ته دعا لمانو ﷺ نه خپل علمی ضروریات پوره کړې شي. خوددې باوجود د سفر معامله چه مختلفو روایاتو کښې کتلی شی. څه ممنوع غوندې ښکاریده. نبی ﷺ فرمائی دی. «السفر قطعة من العذاب یمنع أحدکم طعامه وشرابه ودمه فإذا قضی دهمته فلیعجل الی أهله» (۲)

دغه شان د نبی ﷺ ارشاد دي. «لا یوکب البحر الا حایم او معتبر او غازیاتی سبیل الله» (۳)

دغه شان نبی ﷺ فرمائی دی. «لا تشد الرحال الا لثلاثة مساجد» (۴)
 ددې په مراد اگر چه خاص مواقع دی. لیکن د الفاظو دا طلاق نه ممانعت معلومیږی.
 ددې روایت په رڼا کښې د تحصیل علم سفر مشته وو. دلته بیا دا هم د سوچ خبره ده. چه بیا دلته دا خبره هم د غوره چه د نبی ﷺ په زمانه کښې او د صحابه کرامو ﷺ په زمانه کښې د تحصیل علم دپاره سفر شوې وو. که نه؟ که نه وو. شوی. بلکه صحابه کرامو ﷺ هم په خپل خپل ځایونو کښې د علم تحصیل کولو. نوییا زمونږ دپاره دا خبره نور هم گرانیږی. ځکه چه سوال پیدا کیږی. چه د تحصیل علم دپاره بهر ته تلل جائز دی که نه؟ بیا د وچې د سفر اجازت دي که د دریاب د سفر هم. دغه شان نژدې مقاماتو ته تللی شی. او که لرو ته هم. ددې مقصد دپاره امام بخاری د «الغزو فی طلب العلم» ترجمه قائمه کړه چه سفر که د نژدې وی او که د لرې. د وچې وی او که د سمندر، د علم د ضرورت تقاضا دا ده. چه کوم ځانې پورې ضرورت

(۱) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری و صحیح البخاری (تعلیقات لامع الدراری (۳۰۰/۱۲)

(۲) صحیح بخاری (۲۴۲۱ و ۲۴۳) کتاب العمرة باب السفر قطعة من العذاب رقم (۱۸۰۴)

(۳) السنن لابن داود کتاب الجهاد باب فی رکوب البحر فی الغزو رقم (۲۴۸۹)

(۴) الحديث أخرجه البخاری فی صحیحه (۱۵۸۱۱) کتاب التطوع (التهجد) باب فضل الصلاة فی مسجد مكة والمدینة رقم (۱۱۸۹) ومسلم فی صحیحه فی کتاب الحج باب فضل المساجد الثلاثة رقم ۳۳۸۴ والنسائی فی سننه فی کتاب المساجد باب ما تشد الرحال إلیه من المساجد رقم (۷۰۱) وأبو داود فی کتاب المناسک باب فی إتيان المدینة رقم (۲۰۳۳)

پوره کپړې هغه ځانې پورې دې څی ددې دپاره امام بخاری رحمه الله په دوو څیزونو استدلال کړې دي. یو څونې د عهد صحابو رضی الله عنهم نه نظریېش کړو. چه حضرت جابر بن عبدالله رضی الله عنه د حضرت عبدالله بن انیس رضی الله عنه نه د یو داسې حدیث اوریدو دپاره تلې وو. کوم چه هغه ته په واسطه سره رسیدلې وو. د یو مياشتې سفر کړې وو. دې دپاره چه دهغوی سند عالی شی. «وسئل تفصیل ذلك قریاً»

دامام بخاری رحمه الله دویم استدلال د حدیث باب نه دي. چه خلاصه یې دا ده. چه علم داسې ناشنا دولت دي. چه انسان ډیر علم زده کړی. خو بیا هم دېې احتیاجی اظهار نشی کولې. حضرت موسی علیه السلام ددې باوجود چه کمال علمی ورته حاصل وو. دا ورته معلوم شوه. چه دالله تعالی یو بنده سره زما نه زیات علم دي. نو هغه سره د ملاویدو دپاره د لارې تپوس کوی. اود ملاقات نه پس دهغوی شرطونه قبلوی. دا دواړه واقعات یې پیش کړل. اوامام بخاری رحمه الله دا اوځودل. چه دعلم دطلب دپاره سفر صرف مطلوب نه بلکه ضروری دي. (۱)

خو په دې قصه باندې استدلال په دې خبره باندې مبنی دي. چه دا پخوانو پیغمبرانو علیهم السلام شریعت د دې امت په حق کښې شریعت دي. دا مسئله مختلف فیها ده.

جمهور عالمان رحمهم الله فرماني. چه «ما قص الله تعالی علینا من شی رانکار، اوقصه رسول الله صلی الله علیه و آله من غیر انکار. فانه یلزمنا علی أنه شریعة رسولنا صلی الله علیه و آله» (۲) یعنی کوم څیز چه الله تعالی یا نبی صلی الله علیه و آله بغیرد انکار نه نقل کړی وی. هغه په مونږ باندې په دې حیثیت باندې لازم دي. چه هغه زموږ د پیغمبر صلی الله علیه و آله شریعت دي.

بیا په دؤو صحابو رضی الله عنهم کښې صرف یو د حضرت جابر بن عبدالله رضی الله عنه واقعه نه ده. بلکه داسې ډیر مثالونه ملاوړی.

حضرت ابویوب انصاری، د حضرت عقبه بن عامر رضی الله عنه نه صرف دیو حدیث اوریدو دپاره د مدینې نه مصر ته سفر کړې وو. کوم چه د یوې میاشتې مزل وو. (۳)

حضرت عبیدالله بن عدی رضی الله عنه د حضرت علی رضی الله عنه نه د حدیث اوریدو دپاره د مدینې طیبې نه د عراق سفر کړې وو. کوم چه د یوې میاشتې مسافت وو. (۴)

حضرت ضحاک بن ثعلبه رضی الله عنه ته چه د نبی صلی الله علیه و آله کوم تعلیمات او احادیث رسیدلې وو. هغوی د خپلې علاقې نه سفر کړې وو. اود نبی صلی الله علیه و آله په خدمت کښې حاضر شوې وو. اود نبی صلی الله علیه و آله نه براه

(۱) لامع الدراری (۲۹۹/۲ و ۳۰۰) وایضاح البخاری (۷۷۵ و ۷۸)۔

(۲) د تفصیل دپاره وگورئ (أصول بزدوی مع کشف الأسرار) (۲۱۲/۳ و ۲۱۷) باب شرائع من قبلنا۔

(۳) الحدیث أخرجه الحمیدی فی مسنده (۱۸۹/۱ و ۱۹۰) أحادیث أبی ایوب أنصاری وأحمد فی مسنده (۱۵۳/۱) والحاکم فی معرفة علوم الحدیث (۸۵/۷) وابن عبد البر فی جامع بیان العلم وفضله (۳۹۲/۱) باب

ذكر الرحلة فی طلب العلم رقم ۵۶۷) ونص الحدیث من ستر مؤمناً فی الدنيا علی هزیه ستره الله یوم القيامة (اللفظ للحمیدی)۔

(۴) رواه الخطیب کذا فی فتح الباری (۱۷۵/۱)۔

راست معلومات کری وو دحضرت ضمام رضی اللہ عنہ قصه وړاندې تیره شوې ده. (۱) ددې نه چه څنگه د قرامت علی الشیخ ثبوت کیږي. دغه شان د رحله فی العلم ثبوت هم کیږي.
امام بخاری رحمته اللہ علیہ د طلب علم دپاره دسفر په باره کښې دحضرت جابر رضی اللہ عنہ قصې ته اشاره کړې ده. فرمانی.

قوله رجل جابر بن عبد الله مسيرة شهر إلى عبد الله بن أنيس في حديث

واحد: حضرت جابر بن عبد الله رضی اللہ عنہ حضرت عبد الله بن انس رضی اللہ عنہ طرف ته د یو حدیث دپاره د یو میاشتې سفر کړې وو.

د ذکر شوی حدیث تخریج اونص دحدیث دا حدیث امام بخاری رحمته اللہ علیہ په «الأدب المفرد» کښې او «خلق أفعال العباد» کښې (۲) امام احمد بن حنبل رحمته اللہ علیہ په خپل مسند کښې (۳) او طبرانی رحمته اللہ علیہ په معجم اوسط کښې (۴) ابو یعلیٰ فی خپل مسند کښې (۵) خطیب بغدادی پ د رحله... کښې (۶) ابن ابی عاصم په کتاب السنة کښې (۷) حاکم په مستدرک کښې (۸) امام بیهقی په ، کتاب الاسماء والصفات، کښې (۹) او ابن عبد البر رحمته اللہ علیہ په جامع بیان العلم وفضله کښې (۱۰) تخریج کړې دي.

«عن جابر بن عبد الله رضی اللہ عنہ قال: بلغني حديث عن رجل من أصحاب النبي ﷺ سمعه من رسول الله ﷺ في القصص ولم أسمعها فابتعت بعيراً فشدت رحلي عليه ثم سرت شهراً حتى قدمت مصر فأتيت عبد الله بن أنيس فقلت للمواب قل له جابر على الباب فقال أبن عبد الله؟ قلت نعم فأتاه فأخبره فقام رطاباً ثم هجى حتى فاعتقني واعتقته فقلت له حديث بلغني عنك سمعته من رسول الله ﷺ ولم أسمعها في القصص فخشيت أن أموت أو تموت قبل أن أسمعها، فقال عبد الله: سمعت رسول الله ﷺ يقول يحشر الله العباد أو قال الناس عراة غراً بهمأ قال قلنا ما بهمأ؟ قال ليس معهم شيء ثم يناديهم بصوت يسمعه من بعد كما يسمعه من قرب أنا

(۱) كتاب العلم باب القراءة والعرض على المحدث).

(۲) الأدب المفرد رقم ۹۷۰ وخلق أفعال العباد (ص. ۹). تعليقات جامع العلم وفضله (۳۸۹۱۱) باب ذكر الرحلة في طلب العلم).

(۳) مسند أحمد بن حنبل (۴۹۵۱۳).

(۴) مجمع الزوائد (۳۵۱۱۰ و ۳۴۶) كتاب البعث باب ما جاء في الحساب).

(۵) تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱).

(۶) كتاب الرحلة للخطيب (ص. ۱۰۹). تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱).

(۷) تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱).

(۸) المستدرک للحاکم (۴۳۷۱۲ و ۴۳۸) کتاب التفسیر. سورة حم المومن و (۵۷۴۱۴ و ۵۷۵) کتاب الأحوال).

(۹) الأسماء والصفات للبيهقي (ص. ۷۸ و ۷۹). تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۹۰۱۱).

(۱۰) جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱ و ۳۹۲) باب ذكر الرحلة في طلب العلم رقم ۵۶۵ و ۵۶۶).

الملك أنا الديان لا ينبغي لأحد من أهل الجنة أن يدخل الجنة ولا ينهى لأحد من أهل النار أن يدخل النار، وعندنا مظلة حتى أقصه منه، حتى المطلة قال قلنا كيف ذا وإنما ذلك الله عزلاً بهما؟ قال بالحسنات والسيئات، قال وتلى رسول الله ﷺ ﴿الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ﴾ (اللفظ للحاكم مستدرکه)

امام حاکم رحمہ اللہ فرمائی: «صحیح الإسناد ولم یخرجاه»^(۱)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ ددوی تصدیق کرے دی۔ او فرمائی: «صحیح»^(۲)

حافظ نور الدین ہیشمی رحمہ اللہ فرمائی: «رواہ أحمد و رجالہ وثقوا و رواہ الطبرانی فی الأوسط بنحو»^(۳)

حافظ منذری رحمہ اللہ فرمائی: «رواہ أحمد بإسناد حسن»^(۴)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: «وإسناده صالح»^(۵)

داین بطل رحمہ اللہ یو وہم: دلته دامام ابن بطل رحمہ اللہ نہ یو وہم شوے دی۔ ہغوی فرمائی: چہ ددی

نہ مراد «حدیث الساتری مسلم» دی۔ دا خبرہ صحیح نہ ده۔ بلکه ہغه یویل حدیث دی۔ یہ کوم

کینی چہ سفر کونکی حضرت ابویوب انصاری رضی اللہ عنہ دی۔ اوچاتہ چہ نہی سفر کرے وو۔ ہغه

حضرت عقبہ بن عامر رضی اللہ عنہ وو۔^(۶)

دمعلقات بخاری رحمہ اللہ متعلق یوہ قاعدہ اوپہ ہغی اعتراض: علامہ بدر الدین زرکشی رحمہ اللہ دلته

اعتراض کرے دی۔ چہ دا معلومہ ده۔ چہ امام بخاری رحمہ اللہ کوم روایت معلقہ پہ صیغہ دجزم

یعنی معروف سرہ راوے۔ ہغه صحیح وی۔ اوکوم روایتونہ چہ پہ صیغہ د تعریض یعنی

مجهول راوے۔ ہغه ضعیف وی۔^(۷)

داقاعدہ دلته ماتیری۔ خکہ چہ دحضرت جابر رضی اللہ عنہ پہ دی واقعہ باندی دلته پہ صیغہ د جزم

«ورحل جابرین عبد الله...» ذکر کرے دی۔ حالانکہ ددی یوہ بلہ حصہ «رحم الله العباد، فیتادهم

(۱) المستدرک للحاکم (۴۳۸۱۲)۔

(۲) تلخیص المستدرک للذہبی المطبوع بذیل المستدرک (۴۳۸۱۲)۔

(۳) مجمع الزوائد (۳۴۶۱۰) کتاب البعث باب ما فی الحساب۔

(۴) الترغیب والترہیب (۴۰۴۱۴) کتاب البعث وأحوال القيامة۔

(۵) فتح الباری (۱۷۴۱۱)۔

(۶) قد ذکرنا هذا الحديث ومن أخرجه بالتفصيل في هذا الباب فارجع إليه إن شئت۔

(۷) قال ابن الصلاح وينبغي أن نقول ما كان ذلك ونحوه بلفظ فيه جزم وحكم به على من علقه عنه فقد حكم

بصحته عنه. مثاله... فكل ذلك حكم منه على من ذكره عنه بأنه قد قال ذلك ورواه فلان يستجير إطلاق ذلك

إلا إذا صح عنده ذكره عنه لأن مثل هذه العبارات تستعمل في الحديث الضعيف أيضاً علوم الحديث

(ص. ۲۴ و ۲۵)۔

بصوت یسعه من بعد کما یسعه من قرب، أنا الملك أنا الديان» امام بخاری رحمته په کتاب التوحید کښې ذکر کړې ده. (۱) چه دا نې نقل کړې دې نودوی د تمریض صیغه استعمال کړې ده. «وین کرهن جابر رضی الله عنهما من هذا الله بن أنیس قال...» نویه دې طریقه دا قاعده ماتیرې. (۲)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: چه په اصل کښې ددې حدیث دوه مضمونونه دی. دیو تعلق در حله فی طلب العلم سره دې. او دبل تعلق د کلام الباری بصوت سره دې. ددې حدیث شواهد موجود دی. په مختلفو اسنادو سره دا ثابت دی. نوددې حدیث درجه دحسن ده. خکه چه دا خبر واحد دې. نوددې نه په صیغه د جزم سره رحله فی طلب العلم ثابتوی. او په مسئله د کلام کښې چونکه د قطعی حدیث ضرورت وو. په هغې کښې خبر واحد کافی نه وی. نو کله چه نې د صوت مسئله ذکر کوله. نو هلته نې د تمریض صیغه استعمال کړه. «وهذا من دقة نظر» رحمه الله علیه» (۳)

خو په دې باندې اشکال کیږی. چه دامام بخاری رحمته خپل رجحان دې ته دې. چه الله تعالی د صوت سره کلام کوی. دوی په کتاب خلق افعال العباد او په صحیح بخاری کښې په کتاب التوحید کښې دا مسئله واضحه کړې ده. نو دا خبره صحیح نه معلومیرې. چه هغوی د صوت په مسئله کښې عدم صلاحیت احتجاج طرف ته اشارې کولو دپاره د تمریض صیغه استعمال کړې وی.

ددې صحیح جواب دا دې. چه امام بخاری رحمته په کوم خانې کښې چه د تمریض صیغه استعمال کړی. نو هلته دهغوی منشاء صرف د سند ضعف نه وی. بلکه دهغې یو سبب اختصار هم وی. او امام بخاری رحمته چه کله روایت بالمعنی کوی. یا د حدیث په الفاظو کښې اختصار کوی. نویه داسې موقع باندې هم کله «یروی» او «یذکر» په صیغه د تمریض سره ذکر کوی. (۴)

په کتاب التوحید کښې امام بخاری رحمته چونکه اختصار فی الحدیث کړې دې. نو خکه نې هلته په «یذکر» سره ددې حدیث ذکر کړې دې. والله اعلم.

[۷] حَدَّثَنَا أَبُو الْقَاسِمِ خَالِدُ بْنُ خَلْفٍ قَاضِي جَمْعٍ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ حَرْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ أَخْبَرَنَا الزُّهْرِيُّ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ بْنِ مَعْمُودٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۵) أَنَّهُ تَمَارَى هُوَ وَالْحَوَظُ بْنُ قَيْسٍ بْنِ جِصْنِ الْغَزَارِيِّ فِي صَاحِبِ مُوسَى فَمَرَّ بِمَسْأَلَةٍ

(۱) صحیح البخاری (۱۱۴/۲) کتاب التوحید باب قول الله تعالی ﴿ولا تنفع الشفاعة عنده إلا من أذن له﴾.

(۲) فتح الباری (۱۷۴/۱) وشرح القسطلانی (۱۷۷/۱).

(۳) فتح الباری (۱۷۴/۱).

(۴) النکت علی ابن الصلاح (التقیید ولا بیضاح لما أطلق وأغلق من کتاب ابن الصلاح) للرافعی (۳۶) وتعلیقات نور الدین عر علی علوم الحدیث لابن الصلاح (۲۵).

(۵) سبق تخريج هذا الحديث قبل بابین باب ما ذکر فی ذهاب موسی فی البحر إلی الحضرة.

بْنِ كَفْبٍ قَدَعَا ابْنُ عَبَّاسٍ فَقَالَ إِنِّي عَمَارْتُ أَنَا وَمَاجِي هَذَا فِي صَاحِبِ مُوسَى
الَّذِي سَأَلَ السَّبِيلَ إِلَى لِقَائِهِ هَلْ سَمِعْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَذْكُرُ شَأْنَهُ فَقَالَ
أَبْنِي تَعَفَّ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَذْكُرُ شَأْنَهُ يَقُولُ يَتِمُّ مُوسَى فِي مَلَأَمِنْ بَنِي
إِسْرَائِيلَ إِذْ جَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ أَتَعْلَمُونَ أَحَدًا أَعْلَمَ مِنْكَ قَالَ مُوسَى لَا فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى
مُوسَى بَنِي عِيدُنَا خُفِرَ فَقَالَ السَّبِيلَ إِلَى لِقَائِهِ لِمَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ الْحَوْتَ آيَةً وَقِيلَ لَهُ إِذَا فَقَدْتَ
الْحَوْتَ فَارْجِعْ فَإِنَّكَ سَتَلْقَاهُ فَكَانَ مُوسَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتِيمٌ أَتَى الْحَوْتَ فِي الْبَحْرِ فَقَالَ قَتَى
مُوسَى لِمُوسَى أَرَأَيْتَ إِذَا أَوْتِنَا إِلَى الصُّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحَوْتَ وَمَا أَنَسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ
أَذْكُرَهُ قَالَ مُوسَى ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي فَارْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا فَوَجَدَا غُفْرًا فَكَانَ
مِنْ شَأْنِهِمَا مَا وَصَّ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ [ر: ٤٣]

رجال الحديث

① **ابو القاسم خالد بن خلی:** دا قاضی ابو القاسم خالد بن خلی (١) الکلاعی الحمصی
رحمته اللہ علیہ دی (٢)

دودی د محمد بن حرب خولانی، محمد بن حمیر، سلمه بن عبد الملك العوصی، جاث بن
عبیده کلاعی، جراح بن ملیح بهرائی اوبقیة بن الولید رحمته اللہ علیہ وغیرہ حدیث روایت کوی
دودی نه روایت کونکو کنبی امام بخاری، امام ابو زرعه دمشقی، ابراهیم بن سلمه
طوطوسی، محمد بن مسلم بن داره رازی، محمد بن عوف طانی، او خپله دودی خونې
محمد بن خالد خلی رحمته اللہ علیہ وغیرہ حضرات دی (٣)

امام بخاری رحمته اللہ علیہ فرمائی: «صدوق» (٤)

امام نسائی رحمته اللہ علیہ فرمائی: «لیس به بأس» (٥)

امام دارقطنی رحمته اللہ علیہ فرمائی: «لیس شیئ یُنکر» (٦)

خلیلی رحمته اللہ علیہ فرمائی: «ثقة» (٧)

(١) ((خلی)) په ددو طریقو سره ضبط شوي دي. یفتح الخاء وکسر اللام المنخفضة وسكون الباء بدون
التشديد كما فی الکاشف للذهبی (٣٦٣/١) رقم ١٣١٢ وانظر الإستدراک فی آخر الکاشف (٥٨٣/٢) وفتح
الخاء وکسر اللام المنخفضة وتشديد الباء بوزن علی كما فی التقریب (٨٧) رقم (١٦٢٤)۔

(٢) تهذيب الكمال (٥٠٨ هـ ٥١٠) وسير أعلام النبلاء (٤٠١٠ هـ)۔

(٣) د استادانو او شاگردانو د تفصيل دپاره او گوړی ((تهذيب الكمال (٥١٨) وسير أعلام النبلاء (٤٠١٠ هـ)۔

(٤) تهذيب الكمال (٥١٨)۔

(٥) المصدر السابق وسير أعلام النبلاء (٤٠١٠ هـ)۔

(٦) تهذيب الكمال (١٨ هـ ٥٢)۔

(٧) تهذيب التهذيب (٨٦١٣)۔

حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «کان من دلاء العلماء» (۶)

دغه شان دوی فرمائی: «ثقة» (۷)

ابن حبان رحمته دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی. (۸)
دوی د وفات کال یقینی طور باندې معلوم نه دی. حافظ ذهبی رحمته فرمائی: غالباً په ۲۲۰ هـ نه پس دوی وفات شوی دی. (۹)

دوی په ۲۱۸ هـ کښې وفات شوی وو. (۱۰) رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

⑤ محمد بن حرب: دوی محمد بن حرب خولانی حمصی ابرش رحمته دی. ددوی حالات اوس په مخکنی باب کښې تیر شو.

⑥ اوزاعی: دوی د شام مشهور عالم، فقیه او امام عبدالرحمن بن عمرو بن ابی عمرو

یحمد اوزاعی شامی رحمته دی. ددوی کنیت ابو عمرو دی. (۱)
امام اوزاعی رحمته مستقل د یومکتب فکریانی وو. داثمه اربعه پشان خلق ددوی په مذهب باندې عمل کونکی وو. وروسته د نوورو مذاهبو پشان ددوی مذهب هم ختم شو. (۲)

دوی په تبع تابعینو کښې وو. (۳)

دوی په تابعینو کښې د عطاء بن ابی ربا، قتادة، نافع مولی ابن عمر، امام زهري، او محمد بن المنکدر رحمته نه استفاده کړې ده.

دغه شان ئې د حسان بن عطیه، امام اعمش، عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج، عبده بن ابی لبابه، علقمه بن مرثد، عمرو بن شعیب، محمد بن الولید الزبیدی، مکحول شامی، یحیی بن سعید انصاری، اویحیی بن ابی کثیر رحمته وغیره ډیرو حضراتو ته هم د حدیث روایت کړې دی. ددوی نه په روایت کونکو کښې ابواسحاق فزاری، اسماعیل بن عیاش، ابوضمره انس بن عیاض، بشر بن بکر تنیسی، بقیة بن الولید، خارجه بن مصعب، سفیان ثوری، امام شعبه، عبدالله بن المبارك، عبدالرحمن بن ابی الزناد، عبدالرزاق بن همام، عبیدالله بن موسی

(۱) سیر أعلام النبلاء (۴۰: ۱۱۰)۔

(۲) الکاشف (۳۶۳: ۱۱) رقم (۱۳۱۲)۔

(۳) الثقات لابن حبان (۲۲۵۸)۔

(۴) سیر أعلام النبلاء (۴۰: ۱۱۰)۔

(۵) الکاشف (۶۱۱: ۱) رقم (۳۰۸۲)۔

(۶) تهذيب الكمال (۳۰۸ و ۳۰۷: ۱۱۷)۔

(۷) کان له مذهب مستقل مشهور عمل به فقهاء الشام مدة وفقهاء الأندلس ثم فنى، سیر أعلام النبلاء (۱۱۷: ۱۱۷)۔

(۸) تهذيب الأسماء واللغات (۲۹۹: ۱۱)۔

(۹) تهذيب اللنوى (۲۹۹: ۱۱)۔

عبسى، عيسى بن يونس، قتاده، «وهو من شيوعه» مالك بن انس، محمد بن حرب خولاني،
امام زهرى، «وهو من شيوعه» معافى بن عمران موصلى الهقل بن زيا، «وهو أثبت الناس فيه» وكيع
بن الجراح، يحيى بن سعيد القطان، يحيى بن ابى كثير، «وهو من شيوعه» اويونس بن يزيد
ايلى رضي الله عنه وغيره دى.)

امام عبدالرحمن بن مهدي رضي الله عنه فرماني، «الائمة في الحديث أربعة الأوزاعي، ومالك وسفيان
الثوري، وحباد بن زيد رضي الله عنه».)

دغه شان دوى فرماني، «ما كان بالشام أحد أعلم بالسنة من الأوزاعي».)

سفيان بن عيينه رضي الله عنه فرماني، «كان الأوزاعي امام أهل زمانه».)

امام بخارى رضي الله عنه عيسى بن يونس رضي الله عنه نه نقل كوى، «كان الأوزاعي حافظاً».)

امام عجلى رضي الله عنه فرماني، «ثقة من عيار الناس».)

امام مالك رضي الله عنه فرماني، «كان اماماً يقتدى به».)

يعقوب بن شيبه رضي الله عنه فرماني، «والأوزاعي ثقة ثبت».)

امام يحيى بن معين رضي الله عنه فرماني، «ثقة ما أقل ما روى عن الزهرى».)

امام ابوحاتم رضي الله عنه فرماني، «امام متبع لم يسمع».)

ابن سعد رضي الله عنه فرماني، «وكان ثقة مأموناً صدوقاً فاضلاً غيراً كثيراً الحديث والعلم والفقه حجة».)

ابن حبان رضي الله عنه فرماني، «وكان من قههء الشام وقرأهم زهادهم ومرابطهم».)

(١) ددوى د شيوخوا و تلامذو د تفصيل دياره اوگورى، تهذيب الكمال (٣٠٨١٧ و ٣١٢) و تهذيب
النوى (٢٩٩١١) و سير اعلام النبلاء (١٠٨١٧ و ١٠٩) _

(٢) تهذيب الكمال (٣١٣١٧) و تهذيب النوى (٣٠٠١١) _

(٣) المصادر السابقة _

(٤) تهذيب الكمال (٣١٤١٧) و تهذيب الكمال (٢٤٠١٦) _

(٥) التاريخ الصغير (١١٧) _

(٦) تعليقات تهذيب الكمال (٣١٦١٧) نقلاً عن نقات العجلى (الورقة: ٣٣) و انظر تهذيب التهذيب (٢٤١١٦) -

(٧) سير اعلام النبلاء (١١٢١٧) _

(٨) تهذيب الكمال (٢٤١١٦) _

(٩) تهذيب الكمال (٣١٣١٧) _

(١٠) تهذيب الكمال (٣١٤١٧) _

(١١) طبقات ابن سعد (٤٨٨١٧) _

(١٢) النقات لابن حبان (٦٣١٧) _

فلاس رحمه الله فرمائی «الأوزاعی شمت»^(۱)

امام ذہبی رحمه الله فرمائی «الأوزاعی امام ثقة وليس هو الزهري كمالك وعقيل»^(۲)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی «ثقة جليل»^(۳)

امام اوزاعی رحمه الله وفات د راجع قول مطابق پہ ۱۵۷ھ کنبی شوې وو.^(۴) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ

واسعہ، د دوی د تفصیلی حالاتو دپارہ د... سیر اعلام النبلاء... مراجعت اوکړئ.

⑤ الزهري: د دوی امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب زهري رحمه الله دی.

د دوی حالات په «بہدہ الوسی» کنبی د دریم حدیث لاندې تیر شوی دی.^(۵)

⑥ عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود: د دوی حالات د «باب متى يصح سماع

الصغير» باندې لاندې تیر شوی دی.

⑦ ابن عباس رضي الله عنهما: د حضرت عبد الله بن عباس رضي الله عنهما حالات په «بہدہ الوسی» کنبی د

خلوړم حدیث لاندې تیر شوی دی.^(۶) او په «کتاب الإیمان» کنبی د «باب کفران العشر و کفر دون کفر»

لاندې تیر شوی دی.^(۷) څه حالات اوس د «باب متى يصح سماع الصغير» لاندې تیر شو.

امام بخاری رحمه الله په دې باب کنبی هم هغه حدیث ذکر کړې دي. کوم چه نې په «باب ما ذکرني

فهاب موسى رحمه الله في البحر المحیط الغضائى» لاندې راوړې وو. د حدیث پوره تشریح هلته تیره شوې وه.

۲۰ = بَابُ فَضْلِ مَنْ عِلِمَ وَعَلِمَ

دمخکنی باب سره ربط: مخکنې باب «باب الغرور في طلب العلم» کنبی د متعلم او معلم حال

ذکروو. په دې باب کنبی امام بخاری رحمه الله د دوی فضیلت بیانوی.^(۸)

د ترجمه الباب مقصد: ترجمه الباب دهغه کس په فضیلت کنبی دي. چه هغه د تعلیم او تعلم

یعنی په خپله د زده کولو او بل ته د خود لو فضیلتونو لره جمع کونکې وی په دې تمثیل کنبی

(۱) تهذيب التهذيب (۲۴/۱۶) _

(۲) ميزان الاعتدال (۵۸۰/۱۲) _

(۳) تقريب التهذيب (۳۴۷) رقم (۳۹۶۷) _

(۴) تهذيب الكمال (۳۱۵/۱۷) وسير اعلام النبلاء (۱۲۷/۷ او ۱۲۸) _

(۵) د دوی د تفصیلی حالاتو دپارہ اوگورئ سير اعلام النبلاء (۱۰۷/۷ او ۱۳۴) _

(۶) كشف الباري (۳۲۶/۱۱) _

(۷) كشف الباري (۴۳۵/۱۱) _

(۸) كشف الباري (۲۰۵/۱۲) _

(۹) عمدة القاري (۷۶/۲) _

«فَعِلْمٌ وَعِلْمٌ» په سياق دمدح کښې بيانولوسره دا خبره ښکاره کوي. چه عالم متعلم د مجرر عالم نه په فضيلت کښې غوره دې. اوهم دا د ترجمې مقصد دې. دلته دې دا خبره واضحه وي چه دترجمة الباب مقصد دمجموعه امرينو فضيلت دې. د احدُ الامرین فضيلت نه دې. يعنی د«باب فضل من علم وعلم» مطلب دې. «فصل من علم فضل من علم» نه دي بلکه مطلب دا «فصل من علم ثم علم» دې. (۱)

امام نسائی فرمائی: «لاہلہا بہ» (۱)

دغہ شان دوی فرمائی: «ثقة» (۲)

ابو عمرو الخفاف رحمہ اللہ فرمائی: «ما رأیت من البشاکم بعد اسحاق بن ابراہیم احفظ من ابی کریب» (۳)

ابراہیم بن ابی طالب رحمہ اللہ فرمائی: «لم أر بعد احدا من جنہل رحمہ اللہ احفظ من ابی کریب» (۴)

ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: «صدوق» (۵)

مسلمہ بن قاسم رحمہ اللہ فرمائی: «کامل ثقة» (۶)

ابن حبان رحمہ اللہ دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی: (۷)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة حافظ» (۸)

پہ کال ۴۳۸ھ کنبی وفات شوی وو: (۹) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعۃ.

① حماد بن اسامہ: دوی ابو اسامہ حماد بن اسامہ بن زید قرشی کوفی دی: (۱۰)

دوی د ہشام بن عروہ، امام اعمش، سعید بن ابی عروبہ، شعبہ، سفیان ثوری، سلیمان بن المغیرہ، مالک بن مغول، مجالد بن سعید، شریک بن عبداللہ نخعی، ابو بردہ برید بن عبداللہ بن ابی بردہ، عبدالرزاق بن ہمام، عبیداللہ بن عمر، فضیل بن غزوان، ولید بن کثیر، یحییٰ بن المہلب رحمہ اللہ وغیرہ روایت حدیث کری دی.

اوددوی نہ روایت کونکو کنبی عبدالرحمن بن مہدی، امام شافعی، قتیبہ بن سعید، امام احمد، امام اسحاق، ابوخیثمہ، ابراہیم بن سعید جوہری، احمد بن الفرات، محمود بن غیلان، ابویکر بن ابی شیبہ، عثمان بن ابی شیبہ، علی بن المدینی، محمد بن عبداللہ بن نعیم، ابو کریب، محمد بن العلاء، امام یحییٰ بن معین، محمد بن المثنیٰ، ابو محمد بن یوسف بیکندی رحمہ اللہ وغیرہ دیر حضرات دی: (۱۱)

(۱) تہذیب الکمال (۲۶/۲۴۷)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) سیر اعلام النبلاء (۱۱/۳۹۵)۔

(۶) تہذیب الکمال (۱۹/۳۸۶)۔

(۷) الثقات (۱۰۵/۱)۔

(۸) تقریب التہذیب (۵۰۰) رقم ۶۲۰۴۔

(۹) الکاشف (۲۰۸/۲) و سیر اعلام النبلاء (۱۹/۲۷۷)۔

(۱۰) تہذیب الکمال (۱۷/۲۱۸ و ۱۹/۲۷۷) و سیر اعلام النبلاء (۱۹/۲۷۷)۔

(۱۱) دشووخ و ملا مذوق دپارہ اوگوری، تہذیب الکمال (۱۷/۲۱۸ و ۲۲۲) و سیر اعلام النبلاء (۱۹/۲۷۷ و ۲۷۸)۔

امام احمد رحمہ اللہ فرمائی: «أبو أسامة ثقة كان أعلم الناس بأمور الناس وأخبار أهل الكوفة وما كان أروا من هشام بن عروة»^(۱)

دغه شان دوی فرمائی: «كان ثبتاً ما كان أثبتة لا يكاد يخطئ»^(۲)

دغه شان دوی فرمائی: «أبو أسامة أثبت من مائة مثل أبي حاصم كان أبو أسامة صحيح الكتاب ضابطاً للحديث كيساً صدوقاً»^(۳) امام يحيى بن معين رحمہ اللہ دوی «ثقة»^(۴) گر خولی دی.

سفيان رحمہ اللہ فرمائی: «ما بال كوفة شاب أقل من أبي أسامة»^(۵)

ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «كان ثقة مأموناً كثيراً الحديث يدرس ويدين تدليسه وكان صاحب سنة وجماعة»^(۶) امام عجلي رحمہ اللہ فرمائی: «كان ثقة وكان يعد من حكماء أصحاب الحديث»^(۷) ابن قانع رحمہ اللہ فرمائی: «كوفي صالح الحديث»^(۸)

ابن حبان رحمہ اللہ دوی لره په كتاب الثقات كنبی ذکر كړی دی.

حافظ ذهبی رحمہ اللہ فرمائی: «صحة عالم أخباري»^(۹) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة ثبت ربما دلس وكان بأخرة يحدث من كتب غيره»^(۱۰)

څنگه چه د علماء جريح وتعديل اقوال ستاسو وړاندې دی. ټولو ددوی توثيق كړې دي البته په دوی باندې دوه الزامات دي. يودا چه دوی به تدليس كول. دويمه دا چه سرقه د حديث نهې كولو. دابن سعد قول ذكر شو. دوی فرمائی: «يدلس ويدين تدليسه» دغه شان د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ قول وړاندې نقل شو. «ربما دلس»

دغه شان از دى د سفيان بن وكيع نه نقل كړى دى. «لان لأعجب كيف جاز حديث أبي أسامة كان أمره

(۱) تهذيب الكمال (۲۲۲/۷) وسير اعلام النبلاء (۲۷۸/۹) _

(۲) انصاف السابقه _

(۳) المصادر السابقه _

(۴) تاريخ الدارمي (۹۲) رقم ۲۴۲ _

(۵) تهذيب الكمال (۲۲۳/۷) وسير اعلام النبلاء (۲۷۸/۹) _

(۶) الطبقات لابن سعد (۳۹۵/۶) _

(۷) تهذيب التهذيب (۳۱۳) _

(۸) تهذيب التهذيب (۳۱۳) _

(۹) الثقات لابن حبان (۲۲۲/۶) _

(۱۰) الكاشف (۳۴۸/۱۱) رقم ۱۲۱۲ _

(۱۱) تقريب التهذيب (۱۷۷) رقم ۱۴۸۷ _

یثناؤکان من أسواق الناس لحدیث (جید) (۱)

ددې الزاماتودا جواب دې. چه ترخو پورې د تدلیس تعلق دې نوررسره دابن سعد رحمته قول تیر شو چه «وین تدلیسه» یعنی هغوی به خپل تدلیس بیانولو. نو په داسې صورت کښې څه عیب نشته.

ترکومې پورې چه د سفیان بن وکیع رحمته دقول تعلق دې. نوسفیان پخپله ضعیف دې (۲) اود دوی نه نقل کونکې ازدی هم ضعیف دې (۳)

حافظ ذهبی رحمته ددوی تذکره په «میزان الإعتدال» کښې کړې ده. اود

«لأن لأصح...» ددې قول نسبت نې سفیان ثوری ته کړې دې (۴) حالانکه د دې قائل سفیان ثوری رحمته نه دې بلکه سفیان بن وکیع دې (۵)

ددې باوجود حافظ ذهبی رحمته فرمانی «ابوأسامة لم أورد له شيء فيه ولكن يعرف أن هذا القول باطل» (۶) خلاصه دا چه ابوأسامة ثقه او ثبت راوی. داصول سته اصحابو ددوی احادیث په اتفاق قبول کړی دی (۷) په ۲۰۱ هـ کښې وفات شوې وو (۸)

⑤ بریدین عبد الله: ددوی مختصره تذکره په «کتاب الإیمان» کښې د «باب أى الإسلام أفضل» لاتدې تیره شوې ده (۹)

دوی ابویرده بریدین عبد الله بن ابی بردة بن ابی موسی الاشعری کوفی رحمته دی (۱۰)

(۱) تهذيب التهذيب (۳۱۳)۔

(۲) الكاشف (۲۲۹۱۱) رقم ۲۰۰۵۔

(۳) الأزدي: هو ابو الفتح محمد بن الحسين الأزدي الموصلي. له ترجمة في ميزان الإعتدال (۵۲۳/۳)۔
قال الحافظ في هدى الساري (ص. ۴۰۰) في ترجمة خثيم بن عراك الغفاري .. وشذ الأزدي فقال منكر الحديث . وغفل ابو محمد بن حزم فاتبع الأزدي وأفرط فقال لا تجوز الرواية عنه وما درى أن الأزدي ضعيف فكيف يقبل منه تضعيف الثقات)۔

وانظر الرفع والتكبير للإمام اللكنوي وتعليقات شيخنا الفاضل العلامة عبدالفتاح أبوغدة رحمهما الله تعالى (ص. ۲۱۷ و ۲۲۴)۔

(۴) ميزان الإعتدال (۵۸۸۱۱) رقم ۲۲۳۵۔

(۵) هدى الساري (۳۹۹) وتهذيب التهذيب (۳۱۳)۔

(۶) ميزان الإعتدال (۵۸۸۱۱) رقم ۲۲۳۵۔

(۷) هدى الساري (ص. ۳۹۹)۔

(۸) الكاشف (۳۴۸۱۱) رقم ۱۲۱۲۔

(۹) كشف الباري (۶۹۰۱۱)۔

(۱۰) تهذيب الكمال (۵۰۱۴)۔

دوی دخپل نیکه. حضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه دخپل پلار عبدالله بن ابی برده. حسن بصری. عطاء بن ابی رباح. ابویوب صاحب انس رضی الله عنه نه روایت کړې دي. اوددوی نه روایت کونکي ابواسامه حماد بن اسامه. سفیان ثوري. سفیان بن عیینه. عبدالله بن المبارك. حفص بن غياث. علی بن مسهر. ابونعیم. ابومعاویه. ضریر. یحی بن سعید اموی رضی الله عنه وغیره حضرات دي. (۱)

ابن معین او عجلې رحمهما الله فرماني. «ثقة» (۲)

امام ابوداود او امام ترمذی رحمهما الله هم دوی لره ثقه گرځولي دي. (۳)

امام نسائي رضی الله عنه فرماني. «ليس به بأس» (۴)

خود امام نسائي رضی الله عنه نه دا هم منقول دي. «ليس بهذا القوي» (۵)

امام احمد رضی الله عنه فرماني. «يريد يروي أحاديث متأكدين» (۶)

ابن حماد رضی الله عنه فرماني. «ليس بهذا القوي» (۷)

امام ابو حاتم رضی الله عنه فرماني. «ليس بالمتمين يكتب حديثه» (۸)

خلاصه دا چه بعضي امامانود رجالو مثلاً امام يحيى بن معين. امام ترمذی. امام عجلې. او امام ابوداود رضی الله عنه مطلقاً ددوی توثيق کړې دي. حالانکه نورو عالمانو رضی الله عنه ددوی لږ غوندې تضعيف کړې دي.

دامام نسائي نه چه «ليس بهذا القوي» تضعيف منقول دي. نور سره «ليس به بأس» توثيق هم مروی دي.

بيا حافظ رضی الله عنه دا تصريح کړې ده. چه امام نسائي به «ليس بهذا القوي» سره د راوی غیر حافظ ته اشاره کوي. (۹)

۱- دشيوخ او تلامذه دپاره اوگوري تهذيب الكمال (۵۰۱۴).

۲- تهذيب الكمال (۵۱۱۴).

۳- تهذيب التهذيب (۴۳۲۱).

۴- تهذيب الكمال (۵۱۱۴).

۵- الضعفاء والمتروكين للنسائي (ص. ۲۸۶).

۶- الضعفاء للعقيلي (۱۵۸۱).

۷- الكامل لابن عدي (۶۲۱۲).

۸- تهذيب الكمال (۵۱۱۴).

۹- قال العافظ في هدي الساري (ص. ۳۸۶) ترجمة أحمد بن بشير الكوفي. فأما تضعيف النسائي له فمشعر بأنه غير حافظ.

امام احمد رحمته بعضی وقت د «مناکیر» اطلاق په .. افراد .. او غرائب .. باندې هم کوی. (۱)
دلته کښې هم دا خبره ده ځکه چه ددوی احادیث اصحاب اصول سته قبول کړی دی. (۲)
حافظ ابن عدی رحمته فرمائی: «روى عنه الأئمة والنسقات ولم يرو عنه أحد أكثر مما رواه أبو أسامة وأحاديثه عنه مستقيمة وهو صدوق وقد أدخله أصحاب الصحاح فيها .. وأرجوان لا يكون به بأس» (۳)
حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «وهو صدوق موثق» (۴)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «احتج به الأئمة كلهم وأحمد وغيره يطلقون المناكير على الأفراد المطلقة» (۵)
دوی د ۱۴۰هـ نه پس وفات شوی وو. (۶) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

۵) ابویرد: ددوی نوم عامریا حارث دې. دوی د حضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه خونی دې او
برید بن عبدالله چه ددوی راوی دې ددوی نیکه دې.

ددوی حالات په «کتاب الإيمان باب أى الإسلام أفضل» لاندې تیر شوی دی. (۷)

۵) حضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه: ددوی حالات هم په مذکوره باب کښې تیر شوی دی
قوله: مَثَلُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ مِنْ الْهُدَى وَالْعِلْمِ كَمَثَلِ الْغَيْثِ الْكَثِيرِ أَصَابَ
أَرْضًا: اللَّهُ تَعَالَى چه د هدایت او علم خبرې راکړې دی. اوزه ئې رالیرلې یم ددې مثال د
تیزباران دې چه په زمکه باندې اووړېږي.

«مثل» د صفت عجیبه دپاره راځي. دلته هم دا معنی مراد ده. (۸)

او کله «مثل» د «قول سائر» دپاره استعمالوی یعنی هغه کلام کوم چه د یوې خاص واقعه سره
تعلق ساتي. او هغې طرف ته په کښې اشاره وي. (۹) لکه «تابط شرأ»

قوله: الْهُدَى: د هدایت لفظ مشترک طور باندې د ارشاد یعنی «إراءة الطريق» او توفیق

(۱) الرفع والتكميل في الجرح والتعديل (ص. ۲۰۱ و ۲۰۲).

(۲) هدى السارى (ص. ۳۹۲).

(۳) الكمال لابن عدی (۳۱۲ و ۶۴).

(۴) تعليقات تهذيب الكمال (۵۴۱۴) نقلًا عن تاريخ الإسلام للذهبي.

(۵) هدى السارى (۳۹۲).

(۶) سير أعلام النبلاء (۲۵۲۱۶).

(۷) كشف البارى (۶۹۰۱۱).

(۸) فتح البارى (۱۷۶۱۱).

(۹) المصدر السابق.

اوتانید او حفظ او عصمت یعنی «ایصال الی المطلوب» دپاره استعمالیږي. (د)
کله چه نبي کریم ﷺ یا قرآن یا عامو خلقو ته نسبت اوشي نو مراد ترې اولنې معنی وی. یعنی
«إِذْ رَأَى الطَّرِيقَ» لکه «وَأَنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (د) او «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّذِي هُوَ أَقْوَمُ» (د)
(ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ) (د)

او که الله تعالی طرف ته منسوب وی. نو کله خو هم دا «إِذْ رَأَى الطَّرِيقَ» معنی مراد وی لکه
(وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ) (د) واما شود هدی نام فاستعمل المعنى على الهدى (د) او کله دتوفیق اوتانید په
معنی کښې یعنی دویمه معنی «ایصال الی المطلوب» کښې استعمالیږي لکه آیت کریمه
دې. «أَنَّكَ لَتَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ» (د)

قوله: الْعِلْمُ: ددې نه مراد هغه علم دین دې. کوم چه الله تعالی د نبي ﷺ په قلب باندې
نازل کړې وو. یعنی قرآن عظیم. کوم ته چه وحی متلو وائی. دغه شان داحادیثو په صورت
کښې چه نبي د نبي ﷺ په زړه باندې القاء کړې ده. کوم ته چه وحی غیر متلو وائی.

قوله: الْغَيْثُ الْكَثِيرُ: غیث هغه باران ته وائی. کوم چه دیرد فاندې وی. (د)
نبي کریم ﷺ خپل علوم ربانیه کوم چه دوی ته ورکړې شوی وو. او هغه هدایت کوم چه دوی
ته ورکړې شوي وو. دهغه باران سره تشبیه ورکړه. کوم چه د قحط سالی په زمانه کښې
راځي. اوبه ښه شان سره خلق هدوېوي. نولکه څنگه چه دغه باران په مړه زمکه کښې ژوند
پیدا کوي. دغه شان کله چه نبي ﷺ پیغمبر جوړ شو. نو په دنیا کښې دجهالت تیرې خورې
شوې وې. خلق هدایت تګی وو. خو هغوی ته هدایت چینه معلومه نه وه. الله تعالی د نبي
کریم ﷺ په ذریعه د هدایت باران او کړو په کوم سره چه مړه زړونه ژوندی شول.

قوله: أَصَابَ أَرْضًا فَكَانَ مِنْهَا نَقِيَّةٌ قَبِلَتْ الْمَاءَ فَأَنْبَتَتِ الْكَلَّا وَالْعُشْبَ الْكَثِيرَ: هغه
باران کله چه په زمکه باندې اوشو. نو بعضې زمکې ښې وې. اوبه نې جذب کړې. اوبه هغې
کښې ښه گیاه او شینکې پیدا شوه.
باران چه کله په زمکه اوشو. نو دزمکې د مختلفو حصو په اعتبار سره مختلف ثمرات او

۱د تفصیل دپاره اوگورئ روح المعانی (۹۱۱ او ۹۲)۔

۲سورة الشوری: (۵۲)۔

۳الإسراء: (۹)۔

۴سورة البقرة: (۲)۔

۵البلد: (۱۰)۔

۶فصلت: (۱۸)۔

۷القصص: (۵۶)۔

۸الغیث: المطر.. وقيل هو المطر الخاص بالخير الكثير النافع .. تاج العروس (۹۳۷۱)۔

آثار مرتب شول. یوه حصه د داسې زمکې وه کومه چه «ثقیة» یعنی زر خیزه وه.

«ثقیة» دبخاری په تولىسونسخو کښې هم دهغه شان «ثقیة» په نون اوقاف سره ده. (د) مراد زر خیزه زمکه ده. اوبه مسلم شریف کښې د «ثقیة» په خانې «طیبة» واقع شوې ده. (۲) دهغې معنی هم زر خیزه زمکه ده.

دامام خطابی، حمیی رحمهما الله وغیره په روایت کښې دى. «ثقیة» (هالاه المثلثة المفتوحة والعین المحمودة المکسورة بعد هاء موحدة غلیفة مفتوحة) ضبط کړې ده. (۳)

خطابی رحمه الله فرمانى. «ثقیة» هغه کندوته وائى. کوم چه په غرونو او کانرو کښې وى په کومو کښې چه د باران اوبه جمع کیږى. (۴)

قاضى عیاض رحمه الله فرمانى. چه دا «روایة» هم غلط دي. اومعناً هم غلط دي. ځکه چه دلته نې «ثقیة» ونیلی دی. دطائفه اولی صفت کول مقصود دی. او که «ثقیة» اوگرخولې شی نودا به د دویمې دلې صفت شی. (۵)

په یو روایت کښې «ثقیة» هم راغلی دی. دکوم معنی چه «طائفة» ده. (۶)

ابن رجب رحمه الله فرمانى. چه په یو روایت کښې «ثقیة»، هالاه الموحدة مکان النون،، راغلی دی. (۷)
ابن رجب رحمه الله فرمانى. چه ددې معنی «القطعة الطيبة» ده. اودا معنی صحیح ده. لکه څنگه چه ونیلی شی. «فلان بقیة الناس» یعنی په نیکانو کښې خواوس بس فلانې پاتې شوې دي (د) والله أعلم.

قوله: الْكَلَاءُ وَالْعُشْبُ الْكَثِيرُ: «کلام» مطلقاً گیاه ته وائى. برابره ده که شنه گیاه وى اوکه

وجه، او «عشب» شنې گیاه ته وائى. (د) لکه چه دا «من قبیل عطف الخاص على العام» دي. (۸)

(۱) فتح الباری (۱/۱۷۶)۔

(۲) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب بیان مثل ما بعث النبی ﷺ من الهدی والعلم رقم (۵۹۵۳)۔

(۳) فتح الباری (۱/۱۷۶) وأعلام الحديث للخطابی (۱/۱۹۷)۔

(۴) أعلام الحديث (۱/۱۹۸)۔

(۵) فتح الباری (۱/۱۷۶)۔

(۶) المصدر السابق)۔

(۷) فتح الباری (۱/۱۷۶)۔

(۸) المصدر السابق)۔

(۹) مختار الصحاح (ص. ۵۷۵) ماده ک. ل. و (ص. ۴۳۳) ماده ع. ش. ب.۔

(۱۰) فتح الباری (۱/۱۷۶)۔

قوله وَكَانَتْ مِنْهَا أَجَادِبُ أُمْسَكْتَ الْمَاءِ فَفَتَحَ اللَّهُ بِهَا النَّاسَ فَشَرِبُوا وَسَقَوْا

وَزَرَعُوا: او بعضی زمکی سخته کانر یجنه وه چه اوبه ایساری کری الله تعالی په هغې سره هغه خلقو ته فائده ورکړه. چاچه پخپله اوڅکلې اوڅاروباندې نې اوڅکولې او کرکړونده نې پرې اوکړه.

«أجادِب» دا خلاف القياس ،، جذب ،، «يفتح الدال المهلة» جمع ده. «وهی الأرض الصلبة التي لا ينصب منها الماء» یعنی جندب داسې زمکې ته وائی. کومه چه کلکه او سخته وی. اوبه هغې کښې دننه اوبه نشی تلې. (۱)

ذا ذکرشوي روایت د اکثر و حضراتو د روایت مطابق دې. اود ابوذر رضی الله عنه په روایت کښې «وَأَجَادِبُ» ، بکس، الهزة وبالغام والدال المعجمتين بينهما ألف وآخر «مشتاة من فوق قبلها ألف، راغلي دې. (۲) دا د «وَأَجَادِبُ» جمع ده. حوض ته وائی. (۳)

بیا اسماعيلي دابو کريب نه «أجارب» نقل کړی دی. (۴) خو خطابی رحمه الله فرمائی: «ليست هذه الرواية بشي» (۵)

بعضودا «أجارد» لوستي دي. کوم چه د «جروام» جمع ده. «جروام» داسې اوچتې زمکې ته وائی. په کومه کښې چه څه نه رازغونږي. (۶)

امام خطابی رحمه الله فرمائی. که دا لفظ روايت ثابت شي. نومعنی نې صحيح کيدې شي. صاحب دمطالع دا ټول اختلافات روايت ثابت کړی دی. (۷) حالانکه په صحيحينو کښې صرف دوه قسم روايات ثابت دي. یعنی «أجادِب» او «وَأَجَادِبُ» (۸)

قوله زَرَعُوا: دلته دا لفظ د «زعم» نه مشتق دې. حالانکه دمسلم په روایت کښې «زعموا» راغلي دي. (۹)

(۱) فتح الباری (۱۷۶۱) وتاج العروس (۱۷۷۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۷۶۱)۔

(۳) تاج العروس (۱۷۷۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۷۶۱) وأعلام الحديث (۱۹۸۱)۔

(۵) المصادر السابقة)۔

(۶) المصادر السابقة)۔

(۷) فتح الباری (۱۷۶۱)۔

(۸) المصدر السابق)۔

(۹) صحيح مسلم كتاب الفضائل باب بيان مثل ما بعث النبي ﷺ من الهدى والعلم رقم (۵۹۵۳)۔

کوم چه د» (رحم) یعنی خرو لونه مشتق دی. امام نووی رحمہ اللہ فرمائی دواړه معانی صحیح دی. (ح)
قوله: وَأَصَابَتْ مِنْهَا طَائِفَةٌ أُخْرَىٰ إِلَّا هِيَ قِيَعَانٌ لَا تَمْسِكُ مَاءً وَلَا تَنْتَبِثُ كَلًّا:
 اوبه بعضي داسي زمكه باندې باران اوورېږي. کوم چه صفا ميدان وی چه نه اوبه
 اويساروی. اونه په هغې کښې گياہ راتوکيږي.

قوله قِيَعَانٌ: دا «قام» جمع ده. د «قام» معنی ده «الأرض التسعة المستوية» او بعضي
 وائی «الأرض السام» او بعضي وائی «الأرض التي لا تثبت» (ح)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دلته دا درې واړه معانی جمع کړي دي. اولیکلی دی «الأرض السام» الق
 لا تثبت» (ح) یعنی هغه سخت ميدان په کوم کښې چه څه نه راتوکيږي.

قوله: فَذَلِكَ مَثَلُ مَنْ فُقِّهَ فِي دِينِ اللَّهِ وَنَفَعَهُ مَا بَعَثَ اللَّهُ بِهِ فَعَلِمَ وَعَلِمَ: دا
 دهغه کس مثال دی. چا چه دالله تعالی په دین کښې پوهه پیدا کړه. او الله تعالی چه په کوم
 څيززه رالېږلې يم. هغه ته نې په دې سره فائده اورسوله. نوهغه پخپله زده کړو اونورو ته نې
 اوخودل.

د «فق» معنی په لغت کښې د فهم راځي.

«فَقِّهَ يَفْقَهُ فَهْمًا» پوهیدل. «فَقِّهَ يَفْقَهُ فَهْمًا» فقیه جوړیدل. «فَقِّهَ يَفْقَهُ فَهْمًا» پیژندل. (ح)
 بیا صاحب العین او علامه هروی رحمهما الله فرمائی. چه د فقه شرعی اوفقه فی الدین د پړه
 «فَقِّهَ» بضم القاف، استعمالیږي. او ابن درید رحمہ اللہ فرمائی. چه «فَقِّهَ» بکس الفاع، استعمالیږي. (ح)
 ابن التین رحمہ اللہ فرمائی. چه دلته روایت هالکمه دي. مگر مناسب ضمه ده. (ح)
 امام نووی رحمہ اللہ فرمائی. روایت دواړه قسمه دي. خو ضمه مشهوره ده. (ح)
 اوس که دا «فَقِّهَ»، هالفه وی. نو بیا خو څه اشکال نشته. ځکه چه روایت بضم القاف دي. اودلته

(شرح النووي على صحيح مسلم (٢٤٧١٢) -

(عمدة القاری (٧٨١٢) -

(فتح الباری (١٧٧١) -

(تفصیل دپاره اوگوری لسان العرب (٥٢٢١١٣) -

(عمدة القاری (٧٨١٢) وشرح نووی لسم (٢٤٧١٢) کتاب الفضائل باب بیان مثل ما بعث النبی ﷺ من

الهدی والعلم رقم ٥٩٥٣ -

(فتح الباری (١٧٧١) -

(شرح نووی لصحيح مسلم (٢٤٧١٢) -

چه کومه معنی مراد ده. یعنی «**فقه فی الدین**» ددې دپاره هم بهم القاف استعمالیږي. نو روایت د لغت مطابق دي.

او که بالفرض د ابن التین رحمته الله خبره معتبره او گټورلې شي. چه روایت بکس القاف دي. نوییا چونکه د ابن درید د تصریح مطابق «**فقه**» بکس القاف، د «**فقاقت فی الدین**» دپاره راځي. نو په روایت اولغت کښې به مطابقت اوشي. (والله اعلم).

قوله: مَمْلُوءٌ مَنْ لَمْ يَرْفَعْ بِذَلِكَ رَأْسًا وَلَمْ يَقْبَلْ هُدَى اللَّهِ الَّذِي أُرْسِلَتْ بِهِ: اودهغه کس مثال چه سرني اوچت نکړو. او توجه نهې اونکړه، اونه نهې دالله تعالی دا هدايت قبول کړو. کوم چه ما راوړې دي.

په مثال اوممثل له کښې مطابقت: دلته یواشکال دا کیږي. چه دلته په مثال اوممثل له په مینځ کښې مطابقت نشته. ځکه چه په مثال کښې درې څیزونه ذکر دي. یعنی ① **أَرْضٌ ثَقِيَّةٌ طَيِّبَةٌ قَهْلَتِ الْمَاءَ وَأَنْهَتِ الْكَلَّ وَالْعَشْبَ الْكَثِيرَ** ② **أَرْضٌ جَدْبَاءُ أَمْسَكَتِ الْمَاءَ** ③ **قِيَعَانٌ لَا تَمْسُكُ مَاءً وَلَا تَنْهَتُ كَلَامًا**.

اوپه ممثل له کښې صرف دوه څیزونه ذکر دي. ① **من فقه فی دین الله وثقعه ما بعثني الله به فعلم وعلم** ② **ومن لم يرفع بهذا رأسا ولم يقبل هدى الله الذي أرسلت به**. ددې اشکال یوجواب خودا ورکولې شي. چه دلته څنگه په مثال کښې درې څیزونه مذکور دي. په ممثل له کښې هم درې څیزونه مذکور دي. په زمکه کښې ددرې قسمونو پشان به په ممثل له کښې درې قسمونه داسې جوړیږي. چه یو خو «**من فقه فی دین الله**» دي. دویم قسم «**من ثقعه ما بعثني الله به فعلم وعلم**» اودریم قسم «**من لم يرفع بهذا رأسا ولم يقبل هدى الله الذي أرسلت به**» دي.

دغه شان چه درې قسمونه او گرځولي شي. نود «**ثقعه**» نه به وړاندې یو «**من**» موصوله مقدر گټورلې شي. اوداسې په کلام د عربو کښې وي. د حضرت حسان بن ثابت رضی الله عنه شعر دي.

قوله: أَمْرٌ يَهْجُو رَسُولَ اللَّهِ مِنْكُمْ وَمَدْحُهُ وَبِنَصْرَةِ سَوَاءٍ: أَيَا په تاسو کښې چه څوک د نبی صلی الله علیه و آله هجو کوي. هغه اوهغه کس څوک چه ستاسو تعریف اومدح کوي. دواړه برابریږي شي؟!

په دې شعر کښې د «**مدحه**» نه وړاندې «**من**» موصوله مقدر دي. لکه چه اصل عبارت داسې دي. «**أَمْرٌ يَهْجُو رَسُولَ اللَّهِ مِنْكُمْ وَمِنْ يَدْحِهِ وَبِنَصْرَةِ سَوَاءٍ**» ددې تفصیل نه به تاسو پوهه شوې نهې.

چه په مثال اوممثل له کښې مطابقت موجود دې.
لکه چه په مثال اوممثل له کښې به د تطبیق صورت دا وی.

① «من قعل دین الله» په مقابل د «أجاب أمسكت الباد فلقم الله بها الناس»

② «من نفعه بما بعثني الله به فلعلم وعلم» په مقابل د «أرضي نفعه قبلت الباد فلقمت الكفا والعش»

③ «من لم يرفع بهذا لك رأساً ولم يقبل هدي الله» په مقابل د «فهمان لا تمسك ماء ولا تنهت كرك»

البته دلته دا سوال کیدې شی. چه «نفعه» نه وړاندې نې «من» ولې حذف کړو. اودا نې په «نفعه» باندې ولې عطف کړو؟

ددې جواب دا دې. چه په دې حذف کښې یوه باریکه اشاره ده. چه دعلم په دې دواړو صورتونو کښې د نفعې رسولو وصف مشترک دې. اگر چه نوعیت د انتفاع مختلف دې.

داصل اشکال دویم جواب دا ورکولې شی. چه تقسیم ثنائی او گرځولې شی. هغه داسې چه لکه څنگه په مثل له کښې دوه څیزونه دی. «من قعل دین الله و نفعه ما بعثني الله به فلعلم وعلم»

او «من لم يرفع بهذا لك رأساً ولم يقبل هدي الله الذي أرسلت به»

دغه شان په مثال کښې هم ددو څیزونو اعتبار او کرې شی. د

علامه طیبی رحمته فرمائی. چه په حدیث کښې صرف ددو طرفونو ذکر دې. یود «أهل ق

الهداية» او بل د «أهل ق الضلال» ددې په مینځ کښې چه کومې دوه درجې دی. یعنی «من یتفهم

بالعلم ولم یتفهم به غیوه» او «من نفع به غیوه ولم یتفهم بنفسه» هغه متروک دې. د «أهل ق الهداية» درجه

نې د «من قعل دین الله» عنوان سره او «أهل ق الضلال» نې په «من لم يرفع بهذا لك رأساً» په عنوان

سره ذکر کړو. اود عطف تفسیری پشان نې د «نفعه» نه پس «نفعه ما بعثني الله به» اود «لم يرفع

بذلك رأساً» نه پس نې «ولم يقبل هدي الله الذي أرسلت به» ذکر کړو. په کوم سره چه

دجانبیو واضح او پوره تصور مخامخ راغلو چه اعلی درجه هدایت یافته هغه کس دې. چا چه

علم حاصل کړو. اوبیا نې پخپله په هغې باندې عمل او کړو. اونور وته نې هدایت لاره

اوځودله. دغه شان «أهل ق الضلال» هغه کس دې. چا چه د پیغمبر اسلام ﷺ د راوړی اسلام

قبولول خولو په خبره ده. د تکبر په وجه نې سر پورته هم نکړو. چه هغې ته اوگوری.

نوخنگه چه په مثل له کښې دوه څیزونه دی. دغه شان په مثال کښې هم دوه څیزونه

دی. یوه د فاندې زمکه اوبله د هغه زمکه چه فائده نه ورکوی بیا لکه څنگه چه د فاندې د

زمکې دوه صورتونه دی. یوه هغه چه پخپله هم فائده اخلي. اونورو ته هم فائده ورکوی. اوبله

هغه چه صرف نوروته فائده ورکوی او بېخپله فائده نه اخلي. (۱)

علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چه په حدیث کښې د «کشل الفیث الکثیر اصاب ارضاً...» نه «ارض» معین «مراد ده یعنی «ارض هی محل الإحتقام» اودا قید ئې د سامع په فهم باندې پریځودې دې ځکه چه په تفصیل کښې چه د کومو دوو صورتونو ذکر دې. هغه هم دقابل انتفاع صورتونه دی. دغه شان چه کومې زمکې سره مقابله شوې ده. هغه ناقابل انتفاع ده لکه چه دلته هم دوه قسمونه ذکر دی. یو «ارضاً هی محل الإحتقام» او دویمه «فیعان لا تمسک مائو ولا تمسک کل» ددې تشریح مطابق «اصابت منها طائفة أخرى» مرجع «اصاب ارضاً» ده. کوم چه په ابتداء د کلام کښې ذکر دې. او په «اصابت منها» کښې د «منها» د ضمیر مرجع «مطلق ارض» ده «ارض لقیة» مجموعه «کما هو الظاهر»

خلاصه دا شوه چه د باران کوم مثال چه ئې ورکړې دي. اود زمکې تقسیم ئې کړې دې دا دوو قسمونو ته شامل ده. یوه قابل انتفاع او بله ناقابل انتفاع، او بیا ئې قابل انتفاع او محل انتفاع په دوو قسمونو کښې تقسیم کړې ده. یوه هغه قسم دې چه په هغې کښې کوم باران ورپېږي. دهغې د فوایدو او ثمراتو نه فائده اخستې شی. او بل قسم هغه دې چه بعینه هم دهغه اوبو نه فائده اخستې شی. لکه چه دا په دې خبره باندې تنبیه ده. چه دکومو خلقو دعلم نه فائده اخستې شی. هغه په دوه قسمه دی. یو قسم خلق هغه دی. چه دهغوی دعلم د فوایدو او ثمراتو نه فائده اخستې شی. لکه علماء مجتهدین، او یو قسم هغه خلق دی. چه بعینه دهغوی دعلم نه فائده اخستې شی. لکه اصحاب حفظ روایت، ځکه چه دوی بعینه علوم منتقل کوی. دعلومو فواید او ثمرات نه منتقل کوی. (۲) والله اعلم.

دغه شان په مثال اومثله له کښې تطبیق کیږي. او هیڅ قسم اشکال باقی نه پاتې کیږي.

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ قَالَ إِسْحَاقُ: ابو عبدالله یعنی امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چه امام اسحاق بن راهویه رحمۃ اللہ علیہ فرمایلی دی.

قوله: اسحاق بن راهویه رحمۃ اللہ علیہ: دا مشهور ددغه اوحدیت امام اسحاق بن ابراهیم بن مخلد خطلی مروزي نزیل نيسابور دې ابويعقوب ددوی کښت دې. اودابن راهويه په نوم باندې مشهور دې. (۳)

کله چه ددوی نه تېوس اوشو. چه دوی ته ولې ابن راهويه وئیلی شی. نودوی اوفرمانیل چه زما پلار دمکې معظمې په لار کښې پیدا شوې وو. دسفر ملگرو ورته راهويه وئیل شروع کړو. ددوی پلار به خپل دا لقب بدگترلو. او ابن اسحاق رحمۃ اللہ علیہ ته په دې کښې څه بدیت نه ښکاریدل. (۴)

(۱) شرح الطیبی (۳۱۱۱) کتاب الإیمان باب الإعتماد بالکتاب والسنة. الفصل الأول.)

(۲) حاشیة السندی علی الصحیح البخاری (۲۶۱۱ و ۲۸)

(۳) تهذیب الکمال (۳۷۳۱۲) وفتح الباری (۱۷۷۱۱)

(۴) تهذیب الکمال (۳۷۹۱۲)

د راهویه رحمه الله تلفظ «(راهویه)» خشکه چه د «(اسامی)» په لفظ کښې د اهل عربیت او محدثینو اختلاف دې. اهل عربیت ددې آخری جزء «(وئیه)» لولی. یعنی «(هتتم الواو وسكون الياء التحتانية وبعدها هاء مكسورة)» او «(واو)» نه وړاندې حرف باندې فتحه وائی. یعنی «(راهویه)»^(۱) حالته محدثین رحمهم الله «(راهویه)» وائی. یعنی په «(هلم)» باندې ضمه وائی. او ددې نه پس په او باندې سکون. ددې نه پس په «(هلم)» باندې فتحه، او په آخر کښې «(هلم)» باندې سکون وائی.^(۲)

په ۱۶۱ هـ کښې ولادت شوې وو.^(۳)

دوی د فضل بن موسی سینانی، فضیل بن عیاض، معتمرین سلیمان، ابو خالد الاحمر، جریر بن عبد الحمید، سفیان بن عیینہ، ابو معاویہ الضریر، محمد بن جعفر غندر، اسماعیل بن علیہ، وکیع بن الجراح، نضر بن شعیب، یحیی بن سعید القطان، عبد الرحمن بن مهدی، او عبد الرزاق بن همام صنعانی رحمهم الله نه علاوه د نورو ډیرو حضراتو نه د حدیث روایت کړې دي. او ددوی نه د حدیث روایت کونکو کښې، ددوی خپل شیخ، یحیی بن آدم او بقیة بن الولید دی دغه شان ددوی اقران امام احمد، امام ابن معین، هم ددوی نه روایت کوی. ددوی نه علاوه امام بخاری، امام مسلم، امام ابوداود، امام نسائی، امام ترمذی، احمد بن سلمه، محمد بن نصر مروزی، جعفر قریابی، او ابو العباس السراج رحمهم الله وغیره حضراتو ددوی نه د حدیث روایت کړې دي.^(۴)

دامام احمد رحمه الله نه چه کله دامام اسحاق بن راهویه رحمه الله په باره کښې تپوس اوشو نو وې فرمائیل: «مثل اسحاق يسأل عنه؟ اسحاق عندنا امام»^(۵)

دغه شان دوی به فرمائیل: «لا أعرف لإسحاق في الدنيا هؤلاء»^(۶)

امام نسائی رحمه الله فرمائی: «ابن راهويه أحد الأئمة ثقة مأمون»^(۷)

(۱) وسیبویه: بکسر السین المهملة وسكون الياء المثناة من تحتها وفتح الياء الموحدة والواو وسكون الياء الثانية وبعدها هاء ساكنة .. هكذا يضبط أهل العربية هذا الاسم ونظائره مثل نفطويه عمرويه وغيرهما.... وفيات الأعيان لابن خلكان (٤٦٥٣) ترجمة سيبويه: ولكن ابن خلكان قد ضبط ... راهويه.. بسكون الهاء بعد الألف انظر وفيات الأعيان (٢٠١١) وهو يخالف ما ذكر من ضبط سيبويه ونظائره فتنبه)۔

(۲) تاج العروس للزبيدي (٣٠٥١١) مادة ..سيب..۔

(۳) سير أعلام النبلاء (٣٥٩١١)۔

(۴) د شيوخ او تلامذو دپاره اوگوري ((تهذيب الكمال (٣٧٣١٢ او ٣٧٧) وسير أعلام النبلاء (٣٥٩١١ او ٣٦٠)۔

(۵) تهذيب الكمال (٣٨٢١٢) وسير أعلام النبلاء (٣٧٢١١)۔

(۶) المصادر السابقة)۔

(۷) سير أعلام النبلاء (٣٧٢١١) وتهذيب الكمال (٣٨٣١٢)۔

سعید بن ذؤیب رضی اللہ عنہ فرمائی: «ما أعلم على وجه الأرض مثل إسحاق»^(۱)

ابن خزیمہ رضی اللہ عنہ فرمائی: «والله لو كان إسحاق في التابعين لأقرأه بحفظه وعلمه وقته»^(۲)

حافظ ذہبی رضی اللہ عنہ فرمائی: «أحد الأئمة الأعلام ثقة حمدة»^(۳)

دغہ شان دوی فرمائی: «قد كان مع حفظه إماماً في التفسير، رأساً للفقهاء، من أئمة الإجماع»^(۴)

ابن حبان فرمائی: «وكان إسحاق من سادات زمانه ثقةً وأحفظاً وقرأ من صنف الكتب وقرأ السنن

وذهب عنها وقبض من خالفها»^(۵)

خلاصہ دا چہ دامام اسحاق بن راہویہ پہ ثقافت، عدالت اوجہیت باندی اتفاق دی.

خوامام ابوداؤد رضی اللہ عنہ فرمائی: «إسحاق بن راهويه، تفريع لعل أن يموت بخسة أشهر سمعت منه في تلك

الأيام في ميتة»^(۶)

حافظ ذہبی رضی اللہ عنہ ددی ڊیر سخت تردید کرې دی. هغوی فرمائی: «هذه حكاية منكبة في الجملة

فكل أحد يتعلل قبل موته غالباً ويمرض فيبلى أيام مرضه متغيراً القوة الحافظة ويموت إلى رحمة الله على تغيره

ثم قبل موته يسير يتخلط ذهنه ويتلاشى عليه فإذا طوى زال بالموث حفظه فكان ماذا؟ أبهش هذا يلين عالم

قط؟ كلا والله ولا سماً مثل هذا الجبل في حفظه وإتقانه»^(۷)

ددې نه پس هغوی دوه منکر حدیثونه ذکر کړی دی. په کومو کښې چہ احتمال شته. چہ

نکارت دامام اسحاق بن راہویہ رضی اللہ عنہ په وجہ نه وی. بلکه دبل یو راوی په وجہ وی. (۸) او که د

امام اسحاق بن راہویہ رضی اللہ عنہ په وجہ نکارت تسلیم کړې شی. نویا هم دهغوی ثقافت، حفظ

اواتقان ته څه نقصان نه رسوی. ددې وجې حافظ ذہبی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ومع حال إسحاق وبراعت عمل

الحفظ ويمكن أنه لوكنه كان لا يحدث إلا من حفظه جرى عليه الوهم في حديثين من سبعين ألف حديث، فلو أخطأ

منها في ثلاثين حديثاً لم يلاحظ ذلك رتبته عن الإجماع به أبداً، بل كون إسحاق تتبع حديثه، فلم يوجه له خطأ

قط سوى حديثين يدل على أنه أحفظ أهل زمانه»^(۹)

(۱) المصادر السابقة -

(۲) المصادر السابقة -

(۳) میزان الاعتدال (۱۸۲۱ و ۱۸۳)

(۴) سير أعلام النبلاء (۳۷۵۱۱)

(۵) الثقات لابن حبان (۱۱۶۸)

(۶) میزان الاعتدال (۱۸۳۱)

(۷) سير أعلام النبلاء (۳۷۷۱۱ و ۳۷۸)

(۸) سير أعلام النبلاء (۳۷۸۱۱ و ۳۷۹)

(۹) سير أعلام النبلاء (۳۷۹۱۱)

دامام اسحاق بن راهویه رحمته الله وفات په ۲۳۸ هـ کښې شوې وو. (۱) «رحمة واسعة»

قوله كَانَ مِنْهَا طَائِفَةٌ قَمِلَتِ الْمَاءُ: يعنی امام اسحاق بن راهویه رحمته الله د «قملت» په ځانې «قملت» روایت کړې دي.

ابن بطال، اصیلی، او قرطبی رحمته الله فرماني. چه دا تصحیف دي. صحیح روایت «قملت» دي. (۲) چونکه نورو عالمانو رحمته الله د «قملت» روایت هم صحیح کړې دي. او توجیه یې کړې ده. چه ددې معنی «شربت» ده. ځکه چه «قيل» «شرب نصف النهار» وائی. ونیلی شی. «قملت الإبل، أي شربت القائلة» (۳)

خوامام قرطبی رحمته الله په دې باندې اعتراض کړې دي. چه دلته خود مطلق شرب معنی صحیح کیدې شی. خود «نصف النهار» په قید سره دمقید کولوڅه معنی ده؟ (۴)

خوددې جواب دا ورکولې شی. چه د «قيل» معنی اگرچه «شرب نصف النهار» سره مختص ده. خودمجازاً که دمطلق شرب دپاره استعمال شی. په دې کښې څه حرج نشته. (۵) لکه څنگه چه د «مشفر» لفظ په اصل کښې د اوبې د شونډې دپاره استعمالیږي. خودمجازاً دانسان د شونډې دپاره هم استعمالیږي. (۶)

ابن درید رحمته الله فرماني. چه دلته د «قملت» معنی صحیح ده. ځکه چه کله په یوځانې کښې اوبه جمع شی. نو ونیلی شی. «قيل الباعق المكان المنخفض» (۷)

خوعلامه قرطبی رحمته الله ددې تردید کړې دي. اوفرمانیلی یې دي. چه په دې صورت کښې به د تمثیل معنی فاسده شی. ځکه چه «إهتمام الماء» چه په کومه زمکه کښې وی. هغه د دویمې ډلې مثال دي. حالانکه دلته کلام د اولنې قسم سره متعلق دي. چه اوبه جذب کړی. اوگیاه راوتوکوی. (۸)

علامه قطب الدین اوعلامه کرمانی رحمهما الله فرماني. چه دامام اسحاق بن راهویه رحمته الله

(۱) تهذيب الكمال (۳۸۸/۲) -

(۲) شرح صحيح البخاري لابن بطال (۱۶۴/۱) وفتح الباري (۱۷۷/۱) -

(۳) تاج العروس (۹۲/۸) وفتح الباري (۱۷۷/۱) -

(۴) فتح الباري (۱۷۷/۱) -

(۵) فتح الباري (۱۷۷/۱) -

(۶) تاج العروس (۳۰۸/۳) -

(۷) فتح الباري (۱۷۷/۱) -

(۸) المصدر السابق -

روایت دلته د «قہلت» او «قہلت» اختلاف سره متعلق نه دي. بلکه مقصود دا دي. چه نورو راویانو «وكان منها نقيّة قہلت الہام» نقل کړي دي. حالانکه امام اسحاق رحمہ اللہ د «نقيّة» په ځاني د «طائفة» لفظ نقل کړي دي. ^(۱)

علامه کرمانی رحمہ اللہ فرماني چه په بعضي نسخو کښي دلته د «قال اسحاق» په ځاني «من لې اسامة» زیادت هم شته. دصفاني په نسخ کښي داسي ده. ^(۲) نوگړيا چه مطلب به دا شي چه محمد بن العلاء شيخ بخاري رحمہ اللہ د خپل استاذ ابواسامه حماد بن اسامة نه «وكان منها نقيّة قہلت الہام» نقل کړي دي. حالانکه اسحاق بن راهويه رحمہ اللہ شيخ دامام بخاري رحمہ اللہ هم دخپل شيخ ابواسامه حماد بن سلمه نه «وكان منها طائفة قہلت الہام» نقل کړي دي. «والله اعلم»

قوله: قَاغُ يَعْلُوهُ الْمَاءُ: «قام» هغه زمکې ته وائي. چه اوبه پرې اوخيژي. ايساري پرې نه امام بخاري رحمہ اللہ په دي سره دوو خبروته اشاره کول غواړي. يوه دا چه حديث شريف کښي دقيعان کوم لفظ راغلې دي. هغه جمع دي. دهغي مفرد «قام» دي. امام بخاري رحمہ اللہ د «قام» تفسير بيانول غواړي. چه دا هغه زمکه ده. په کومه باندې چه اوبه پورته ورخيژي او تيريږي. ^(۳)

قوله: وَالصَّفْصَفُ الْمُسْتَوِي مِنَ الْأَرْضِ: «صفف» همواړي زمکې ته وائي.

امام بخاري رحمہ اللہ چه په حديث کښي کوم د «قيعان» لفظ تشریح اوکړه. نوسمدستی دهغوی ذهن دقرآن پاک آيت «فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا» طرف ته منقل شو. اوددوی عادت دا دي چه کله د حديث شريف تشریح کوي. نو ورسره ورسره د قرآن کریم دالفاظ تشریح هم کوي. ددې وجې نې د «قام» دتفسير سره سره «سطر داق» د «صفف» تفسير هم اوکړو. ^(۴)

۲۱ = ((بَابُ رَفْعِ الْعِلْمِ وَظُهُورِ الْجَبَلِ))

د مخکنی باب سره ربط اوماناسبت ددې باب نه په مخکنی باب کښي دعالم اومتعلم د فضيلت ذکر و په کوم کښي چه دتحصيل علم فضيلت اوييا دعلم فضيلت ته اشاره وه. اوبه دي باب کښي د علم د پورته کيدو ذکر دي. کوم چه جهل لره مستلزم دي په دي باب کښي

۱- عمدة القاری (۸۰۱۲)

۲- فتح الباری (۱۷۷۱)

۳- شرح کرمانی (۵۸۱۲)

۴- عمدة القاری (۸۱۱۲) وفتح الباری (۱۷۷۱)

۵- عمدة القاری (۸۱۱۲)

تخذیر او تنبیہ سرہ دجہل مذمت ذکر دے ﴿وَالصَّادِقِينَ الْأَشْيَاءُ﴾

د ترجمۃ الباب مقصد حافظ ابن حجر فرمائی کہ دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد دعلم زدہ کولو ترغیب ورکول دی خکہ چہ علم بہ پہ ہفہ وخت کنبی پورتنہ کیسی چہ عالمان رحمۃ اللہ علیہ ختم شی اوچہ ترخو پورے عالمان باقی وی علم بہ باقی وی اودعلم پورتنہ کیدل قیامت دعلاماتوختی دہ (نوسری لہر پکار دی چہ ددی نہ خان اوساتی خکہ چہ قیامت بہ پہ داسی وخت کنبی راخی چہ پہ دنیا کنبی بہ دالہ تعالیٰ ذکر پاتی نہ وی اوانہ تعالیٰ بہ دخپلو بدگانونہ خفہ وی

حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ دمؤلف غرض تعلیم اوتبلیغ دی خکہ چہ دعلم پورتنہ کیدل اودجہل ظہور د قیامت د علاماتوختی دی لکہ خٹکہ چہ پہ باب کنبی ذکر شوو دواو احادیثو کنبی تصریح موجود دہ اود اشراط الساعة انسداد اودھنی نہ پریز کوں ضروری دی نو د علم پورتنہ کیدل اودجہل انسداد ہم پہ دی صورت کنبی کیدی شی چہ پہ تعلیم او تبلیغ کنبی کوشش اوکری شی خکہ چہ دظہورجہل بہ ہم دا صورت وی چہ عالمان ختم شی اوجاہلان باقی پاتی وی ﴿کما ورد فی الحدیث﴾ اوددی تدارک دعلم داشعت نہ بغیرنشی کیدی (۱)

قوله وَقَالَ رَبِيعَةُ لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ عِنْدَهُ شَيْءٌ عَمِّنَ الْعِلْمِ أَنْ يُضَيِّعَ نَفْسَهُ: امام ربیع رائی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی دیوداسی کس دپارہ چہ ہفہ سرہ دعلم ہیخ خہ حصہ نہ وی دا صحیح نہ دی چہ خپل خان ضائع کری

ربیعہ رائی: دوی د مدینی منورے مفتی اودخپلی زمانے عالم امام ربیعہ بن ابی عبدالرحمن فروخ قرشی تمیمی مدنی رحمۃ اللہ علیہ دی چہ د ربیعہ الرائی پہ نوم باندی مشہور دی (۲) دوی دحضرت انس، حضرت سائب بن یزید، رحمۃ اللہ علیہ نہ علاوہ دسعید بن المسیب، حارث بن بلال بن الحارث، یزید مولیٰ خنظلہ بن قیس زرقی، عطاء بن یسار، قاسم بن محمد، سلیمان بن یسار، سالم بن عبداللہ، عبدالرحمن بن الاعرج، مکحول شامی، عبداللہ بن دینار رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ نہ د حدیثو روایت کوی

دوی نہ یحی بن سعید انصاری، سلیمان تمیمی، سہیل بن ابی صالح، اسماعیل بن امیہ، اوزاعی، شعبہ، سفیان ثوری، حماد بن سلمہ، فلیح بن سلیمان، لیث بن سعد، مسعر بن کدام، عبداللہ بن المبارک اوسفیان بن عیینہ رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ حضرات روایت کوی امام مالک رحمۃ اللہ علیہ دوی پہ خصوصی شاگردانو کنبی وور (۳)

(۱) عمدة القاری (۸۱۲)۔

(۲) المصادر السابقة۔

(۳) الأبواب والتراجم از حضرت شیخ الہند (۴۹ و ۵۰)۔

(۴) تہذیب الکمال (۱۲۳۹) وسیر اعلام النبلاء (۸۹۱۶)۔

دشیوخ اوتلامدو دپارہ ا وگوری ((تہذیب الکمال (۱۲۴۹ و ۱۲۵) وسیر اعلام النبلاء (۸۹۱۶)۔

امام احمد، امام عجلى، ابوحاتم، و امام نسانى رحمهم الله فرمانى: «ثقة» (۱)

يعقوب بن شبيب رحمهم الله فرمانى: «ثقة ثبت احدثه احدثه المدينة» (۲)

سواربن عبدالله عنبرى رحمهم الله فرمانى: «ما رأيت أحداً أعلم من ربيعة الراثي قلت ولا الحسن وابن سويرين، قال ولا الحسن وابن سويرين» (۳)

ابن سعد رحمهم الله فرمانى: «وكان ثقة كثير الحديث وكانوا يتقونه لموضع الراى» (۴)

حافظ خطيب بغدادى رحمهم الله فرمانى: «كان ثقيهاً عالماً حافظاً للثقة والحديث» (۵)

حافظ ذهبى رحمهم الله نقل كرى دى: چه حافظ ابن الصلاح رحمهم الله فرمانىلى دى: «له تعويل الآخر» (۶)
دغه شان دوى نقل كرى دى: چه ابوحاتم بن حبان رحمهم الله دوى لره په «فيل كتاب المعقلم» كنى
ذكر كرى دى: (۷)

حافظ ذهبى رحمهم الله فرمانى: چه په دوى كنى هېڅ قسم جرح عالمانونه ده قبوله كړې بلكه
ددې په خلاف ټولو عالمانو رحمهم الله د دوى په رواياتو استدلال او احتجاج كړې دې: (۸)

تركومې پورې چه دابن سعد رحمهم الله د قول تعلق دې: چه «كانوا يتقونه لموضع الراى» نو دا قابل قبول
نه ده. ځكه چه په كوم رانې سره هغه مطعون كولى شى. هغه، فقه، ده. د كومې په باره
كنى چه امام مالك رحمهم الله فرمانىلى دى: «ذهب حلاوة الفقه منذ مات ربيعة بن ابى عبد الرحمن» (۹)
دغه شان عبدالعزيز بن ابى سلمه رحمهم الله فرمانى: «يا اهل العراق تقولون: ربيعة الراى والله ما رأيت
أحداً أحفظ لسنة منه» (۱۰)

تنبيه: مؤرخينو د امام ربيعه رحمهم الله په باره كنى يوه خوندوره واقعه ليكلي ده. چه د دوى پلار
عبد الرحمن بن فروخ هغه وخت د جهاد دپاره تلې وو. كوم وخت كنى چه دوى دمور په خټه
كنى وو. كله چه دوى تلل. نو دخپلې بى بى سره نې ديرش زره اشرفى پريخودې وې. او وېش

(۱) تهذيب الكمال (۱۲۵/۹) وسير اعلام النبلاء (۹۱۱۶) _

(۲) المصدر السابق _

(۳) تهذيب الكمال (۱۲۹/۹) وسير اعلام النبلاء (۹۱۱۶) _

(۴) تهذيب الكمال (۱۳۰/۹) _

(۵) تاريخ بغداد (۴۲۱۸) _

(۶) ميزان الاعتدال (۴۱۲) _

(۷) المصدر السابق _

(۸) ميزان الاعتدال (۴۱۲) _

(۹) تهذيب الكمال (۱۳۰/۹) _

(۱۰) تهذيب الكمال (۱۲۹/۹) _

کاله پس دوی دغازی په حیثیت واپس راغلو. نو په خپل کور کښې ئې داوويشتو کالو یوځوان اولیدو. په غصه شو. او خپل ځوی ته هم غصه شو. چه دا کس زما کور ته ننوځي. تردې چه د ما ونه خلق راجمع شول. امام مالک رحمته الله علیه ته چه خبر او شو. نو هغه هم خان سره مشايع وتلامذه راوستل. او دخپل استاد مدد ته راوړيسدلو. په دې دوران کښې ددوی بی بی دې اوبیژندل. اوبه دې طریقه صلح او شوه.

ابوعبدالرحمن بن فروخ دخپلې بی بی نه هغه اوویش زره درهم طلب کړې کومې چه ئې ورته ورکړې وې. هغوی ورته اووئیل. هغه پیسې محفوظ دی. تاسو مسجد نبوی ته لاړ شئ. اومونځ اوکړئ. هغوی چه جماته لاړو. نومونځ ئې اوکړو. اودمانځه نه پس ئې ډیره لویه حلقه اولیده. چه دهغې استاذ ربیعیه وو. هغوی سر ښکته کړې وو. اوناست وو. دوی دخلقونه تپوس اوکړو. دا څوک دي؟! خلقو ورته اووئیل. دا ربیعیه بن ابی عبدالرحمن دي. دوی ډیر خوشحاله شو. اوچه واپس کورته راغلو. نو خپلې بی بی ته ئې دخپلې خوشحالی اظهار اوکړو. د دوی بی بی ترې تپوس اوکړه. چه اوس ښائې. ستاسو هغه دیرش زره روپۍ زیاتې خوښې دی. که دخپل ځوی دا مرتبه. دوی ورته اووئیل. چه زما دا درجه زیاته خوښه ددې بی بی ورته اووئیل. ما هغه ټول مال دخپل ځوی دعلم په خرچ کولوباندې خرچ کړې دي. دوی ورته اووئیل. چه دا خبره ده. نو تاسو مال نه دې ضائع کړې. (۱)

خوجافظ ذهبی رحمته الله علیه دا قصه په څو وجوهاتو سره موضوع اودخان نه جوړه شوې څرغولې ده. (۲) «والله أعلم»

دامام ربیعیه الراۍ وفات په ۱۳۲ هـ کښې شوې وو. «رحمه الله تعالی رحمة واسعة»

دامام ربیعیه الراۍ د ذکرشوی اثر تخویج دامام ربیعیه الراۍ دا اثر امام بخاری رحمته الله علیه پخپله په

تاریخ کبیر (۳) امام بیهقی په «المدخل» کښې (۴) او خطیب بغدادی په «الجامع لأخلاق الراوی

وآداب السامع» کښې موصولاً تخریج کړې دي. (۵)

د ذکرشوی اثر مطلب اود ترجمه الباب سره مناسبت علامه ابن بطلال رحمته الله علیه فرماني. چه ددې اثر

مطلب دا دي. که په یوکس کښې دعلم قابلیت. اودهغې د فهم اواستعداد وی. نو دهغه دپاره

دعلم طلب اوبه علم کښې مشغوله کیدل دنورو په مقابله کښې زیات ضروری دی. ده دپاره

دعلم په طلب کښې زیات کوشش پکاردې. که هغه دعلم په طلب کښې کوشش نه کوی.

نوخپل خان به تاوانی کړی. (۶)

(۱) تاریخ بغداد (۴۲۱/۴) وتهذيب الكمال (۱۲۶/۹ او ۱۲۷) -

(۲) سير اعلام النبلاء (۹۴/۶ او ۹۵) -

(۳) التاريخ الكبير (۲۸۷/۳) رقم (۹۷۶) -

(۴) تغليق التعليق (۲۸۷/۲) رقم (۹۷۶) -

(۵) الجامع لأخلاق الراوی وآداب السامع (ص. ۱۷۱) باب ذکر أخلاق الراوی ودأبه وما ينبغي له إستعماله مع

أتباعه وأصحابه مبلغ السن الذي يستحسن التحديث معه رقم (۷۳۵) -

(۶) شرح صحيح البخاري لابن بطلال (۱۶۵/۱) -

ددې تشریح د ترجمه الباب سره دې طریقه باندې انطباق دي. چه که دا کس ددې باوجود چه باصلاحیته دي. او استعداد په کښې شته بیا هم دعلم طلب نه کوي. نو دا به رفع علم سبب شی. کوم چه د اشراط ساعت په علاماتو کښې ده. (۱)
 علامه کرمانی رحمته الله علیه فرماني. چه دامام بخاری رحمته الله علیه ددې اثر مطلب د علم خورول اودتبلیغ ترغیب دي. که عالم علم نه خوروي. اوهم په دغه حالت کښې مړ شونود رفع علم اوظهور جهل موجب به شی. (۲)

علامه تیمی رحمته الله علیه فرماني. چه ددې اثر مطلب دا دي. عالم دپاره خپل تشهیریکار دي. دې دپاره چه خلق راشي. اودده نه استفاده اوکړي شی. ترخو پورې چه خلقو ته علم نه وي چه فلانې دشریعت داحکامو عالم دي. نوهغوی به دهغه د علم نه استفاده څنگه اوکړي؟ په داسې صورت کښې چونکه افاده او استفاده نشي کیدی. نوگویا چه دې خپل خان ضائع کوي. اوکله چه افاده واستفاده نه وي. نورفع دعلم اوظهوردجهل به کيږي. (۳)

بعضې عالمانو رحمته الله علیه فرمائيلي دي. چه دعالمانودشان سره نه بنائي. چه دوی دنیاداروته ځي راځي. دوی لره پکاردي. چه دخپل علم تعظیم اوتوقیر اوکړي. اوخپل خان ضائع اوسپک نکړي. (۴)

دا معنی اگرچه فی نفسه صحیح بلکه ډیره ښه ده. خو په ظاهره ددې د ترجمه الباب سره مناسبت نشته. (۵) البته علامه عینی رحمته الله علیه ددې دمناسبت توجیه دا کړې ده. چه کله دنیادارو سره دده تګ راتګ زیات وي. نو د عالمانو رحمته الله علیه علمی وقار او عزت به ختمیږي. اونتیجه به ئې دا راوځي. چه د ده اشتغال بالعلم به په مزه مزه کمیږي. بلکه بیخي به ختم شی. کوم چه به د رفع علم اوظهورجهل سبب اوگرځي. (۶)

[۸۱۰هـ] حَدَّثَنَا عُمَرَانُ بْنُ مَيْسَرَةَ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ عَنْ أَبِي النَّبَّاحِ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ يُرْفَعَ الْعِلْمُ وَيُنْبَتَ الْجَهْلُ وَيُفْرَبَ الْحَمْرُ وَيُظْهَرَ الزَّنا

رجال الحديث

① عمران بن ميسرة: دا ابوالحسن عمران بن ميسرة منقری بصری ادمی دي. (۷)

(۱) عمدة القاری (۸۱۱۲) وفتح الباری (۱۷۸۱۱)۔

(۲) شرح الکرماني (۵۹۱۲)۔

(۳) شرح الکرماني (۵۹۱۲)۔

(۴) عمدة القاری (۸۱۱۲) وفتح الباری (۱۷۸۱۱)۔

(۵) فتح الباری (۱۷۸۱۱)۔

(۶) عمدة القاری (۸۱۱۲)۔

(۷) نهذيب الکمال (۳۶۳۱۲۲)۔

دوی د عبد الوارث بن سعید، محمد بن فضیل، معتمر بن سلیمان، یحیی بن زکریا بن زانده، یحیی بن یمان، حفص بن غیاث، ابو خالد بن الاحمر، ابو معاویه الضری و عباد بن العوام رضی الله عنه و غیره نه روایت کوی.

اود دوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، امام ابوداود، امام ابوزرعه، امام ابوحاتم رازی، امام ابوخلیفه رضی الله عنه و غیره دی.^(۱)

امام دارقطنی رحمته الله ددوی توثیق کړې دي.^(۲)

ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي.^(۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: «ثقة»^(۴)

په ۲۲۳ هـ کښې وفات شوی وو.^(۵) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

① عبد الوارث: دا عبد الوارث بن سعید بن ذکوان تمیمی بصری رحمته الله دي ددوی حالات

مخکې د «باب قول النبي ﷺ اللهم عليه الكتاب» لاندې تیر شوی وو.

② ابو التياح: دا ابو التياح یزید بن حمید ضبعی بصری رحمته الله دي. ددوی حالات هم په کتاب

العلم کښې د «باب ما کان النبي ﷺ يتخولهم بالموعظة وعلم کی لا ینفوا» لاندې تیر شوی وو.

③ حضرت انس بن مالك رضی الله عنه: ددوی حالات په «کتاب الإيمان باب من الإيمان أن یعجب

لأخيه ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دي.^(۶)

قوله: قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ

يُرْفَعَ الْعِلْمُ وَيُنْبِتَ الْجَبَلُ وَيُشْرَبَ الْخَمْرُ وَيُظْهَرَ الزَّانَا: رسول الله ﷺ فرماني دي چې

د قیامت په علاماتو کښې دا علامه ده چې علم به پورته کړې شی او جهل به ښکاره شی او

شراب به خکلی شی او زنا به عامه شی.

قوله: أَنْ يُرْفَعَ الْعِلْمُ: دا «ان» اسم دي خکه منصوب دي.

په دې روایت کښې «يرفع العلم» دي او په مخکني روایت کښې «يقبل العلم» راځي. د تطبیق

دپاره خوبه یا دا وئیلی شی چې په اول کښې به په علم کښې قلت پیدا شی او بیا په آخر

کښې به بیخي ختم شی لکه چې په راروان حدیث کښې د ابتدائي حالت بیان وو او په دې

۱- د شیوخ او تلامذو دپاره او غورځ (تهذيب الكمال) (۳۶۳/۲۲)۔

۲- تهذيب التهذيب (۱۴۲۸)۔

۳- الثقات لابن حبان (۴۹۸۸)۔

۴- تقريب التهذيب (ص ۴۳۰) رقم (۵۱۷۴)۔

۵- كشف الباري (۴۱۲)۔

۶- كشف الباري (۴۱۲)۔

حدیث کنبی د انتہائی حالت بیان دی یا بہ داسی ونیلی شی چہ بہ اولنی حدیث کنبی چہ د «قلت» کوم ذکر دی. دھغی نہ عدم مراد دی. نویہ دوا، واحدیشو کنبی خہ تعرض نشته د علم دیورتہ کیدو صورت د علم دیورتہ کیدو صورت د عبد اللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما پہ حدیث کنبی وارد شوې دی. «قال سمعت رسول الله ﷺ يقول إن الله لا يقبض العلم انتزاعاً ينتزعه من العباد، ولكن يقبض العلم بقبض العلماء حتى إذا لم يبق عالماً اتخذ الناس رؤوساً جهلاً ففسلوا فأفتوا بغير علم فضلوا وأضلوا» (۱)

ددې نه معلومه شوه چہ د علم پورته کیدو صورت به دا وی چہ عالمان به وفات کیری او د هغوی په ځانې به د هغوی د علم حاملین نه وی. نو د علماؤ د وفات سره به علم هم ختمیږی خود بعضی روایاتونه معلومیږی چہ علم به براه راست د سینونه پورته شی. قرآن پاک به د سینونه اوخی.

ابن ابی شیبہ رضی اللہ عنہ په «مصنف» کنبی د حضرت عبد الله بن مسعود رضی اللہ عنہ نه اثر نقل کړې دی «أول ما تفقدون من دينكم الأمانة وآخر ما تفقدون منه الصلاة وسيصل قوم ولا دين لهم، وإن هذا القرآن الذي بين أظهركم كأنه قد نزع منكم قال قلت: يا عبد الله كيف وقد أثبتته الله في قلوبنا؟ قال يسرى عليه في ليلة فترفع المصاحف وينزع ما في القلوب ثم تلا ﴿وَلَكِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ﴾ إلى آخر الآية» (۲) هم دا روایت امام طبرانی رحمته اللہ علیہ هم نقل کړې دی. د هغې الفاظ دا دی. «وليتنزع القرآن من بين أظهركم قال يا أبا عبد الرحمن ألسنا نقرأ القرآن وقد أثبتناه في مصاحفنا قال يسرى على القرآن ليلاً فيذهب من، أجواف الرجال فلا يبقى في الأرض منه شيء» (۳)

ابن ماجه د حضرت حذیفه رضی اللہ عنہ نه حدیث نقل کړی دی. «قال رسول الله ﷺ يدرس الإسلام كما يدرس وش الشوب حتى لا يدرى ما صيام ولا صلاة ولا نكس، ولا صدقة ولا يسرى على كتاب الله عز وجل في ليلة فلا يبقى في الأرض منه الحديث» (۴)

(۱) الحديث أخرجه البخارى فى صحيحه (۲۰۱۱) كتاب العلم باب كيف يقبض العلم رقم (۱۰۰) وفى (۱۰۸۶۲) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة باب ما يذكر من ذم الرأى وتكلف القياس رقم (۷۳۰۷) وأخرجه مسلم فى صحيحه فى كتاب العلم باب رفع العلم وقبضه وظهور الجهل والفتن فى آخر الزمان رقم ۶۷۹۶ (۶۷۹۹) وأخرجه النسائى فى السنن الكبرى (۴۵۶۱۳) كُتِبَ العلم باب كيف يرفع العلم رقم (۵۹۰۷) و (۵۹۰۸) وأخرجه الترمذى فى جامعه فى كتاب العلم باب ما جاء فى ذهاب العلم رقم (۲۶۵۲) وأخرجه ابن ماجه فى كتاب السنة (المقدمة) باب إجتنب الرأى والقياس رقم (۵۲).

(۲) المصنف لإبن أبى شيبه (۵۰۵۱۷) كتاب الفتن باب ما ذكر فى فتنه الدجال رقم (۳۷۵۷۴).

(۳) قال الهيثمى رحمته اللہ علیہ رواه الطبرانى ورجاله رجال الصحيح غير شداد بن معقل، وهونقة مجمع الزوائد (۳۲۹۱۷) و (۳۳۰) كتاب الفتن باب ثان فى أمارات الساعة.

(۴) السنن لإبن ماجه كتاب الفتن باب أشرط الساعة رقم (۴۰۴۹).

په دې دواړه قسمه روایاتو کې چې د ترجیح لار اختیار کړې شي نو داسې به ونیلي شي چې د صحیحینو روایت ته ترجیح حاصله ده.

یا که دواړه قسمه روایاتو کې تطبیق او کړې شي نو دواړه صورتونه به راپېښېږي چې اول به عالمان وفات شي او د هغوی د علومو حاملین به پاتې نشي نو د هغوی علم به ختم شي او بیا به په آخر کې د اجواف رجال او اوزاقو نه هم پورته کړې شي «والعلم عند الله تعالى» د تطبیق دا صورت راجع دې په دې کې چې دغه قسم حدیث ترک ته ضرورت نه پېښېږي.

قوله وَثَبْتُ الْجَهْلُ: په بعضې روایاتو کې د «ثبت» په ځانې «ثبت» راغلي دي (د) یعنې جهل به خور شي.

دغه شان په یو روایت کې «ثبت» راغلی دی. (۲) یعنې «هائون بدل الشبهة من النها» ابن رجب رحمته الله «ثبت» (۳) هم نقل کړې دي. د دې معنی هم خورول او اشاعت دي خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چې دا روایت په صحیحینو کې په یو کې هم نشته (۴) د ثبوت جهل نه خو یا مراد دا دی چې عالمان به ختم شي او د هغوی نابین او د هغوی د علومو حاملین به پاتې نشي نو جهل به خور شي یا دا مطلب دي چې د ښځو پیدائش به زیات شي ځکه چې په ښځو کې جهل زیات وي.

قوله وَيُشْرَبُ الْخَمْرُ وَيُظْهَرُ الزَّانَا: او شراب به څکلی شي او زنا به زیاته شي دلته سوال پیدا کېږي چې د شرابو څکول د قیامت د علاماتو نه څنګه شمارې شي. حالاتګه نفس شرب خو په هره زمانه کې موجود دي په خپله نبی صلی الله علیه و آله په بعضې کسانو باندې په دې کې حد جاری کړې وو.

ددې یو جواب دا دي چې د قیامت په علاماتو کې مطلق شرب مراد نه دي بلکه د شرب عموم او کثرت مراد دي. (۵)

یو جواب دا ورکړې شوې دي چې دلته صرف شرب خمر د قیامت نښه نه ده ګرځولې شوې بلکه شرب خمر او شیوع زنا وغیره مجموعه د قیامت نښه ګرځولې شوې ده. (۶)

د «شرب الخمر» نه کثرت شرب مراد اخستل ددې وجې دی چې د بخاری په یو روایت کې

(۱) كما في بعض النسخ من صحيح مسلم حكاها النووي في شرحه لـ (۳۴۰/۱۲) كتاب العلم باب رفع العلم وقبضه

(۲) شرح الكرماني (۶۰/۱۲) وفتح الباري (۱۷۸۱۱)۔

(۳) فتح الباري (۱۷۸۱۱)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) شرح کرماني (۶۰/۱۲)۔

(۶) المصدر السابق۔

دی. «ویکثر شرب الخمر» (۱) دغه شان د «ظهور الزنا» نه هم مطلق ظهور مراد نه دی بلکه شیوع مراد ده لکه څنگه چه د مسلم په روایت کښې «یفشو» لفظ راغلي دي. (۲)
 علامه عینی رحمته الله اگر چه ددی نه انکار کړې دي چه مطلق په مقید باندې حمل کړې شی. (۳)
 خو حقیقت دا دي چه دلته مطلق په مقید باندې محمول دي ځکه چه سیاق په دي خبره دلالت کوی چه نبی صلی الله علیه و آله د داسې څیزونو خبر ورکول غواړي چه هغه د وړاندې نه معهود نه وو. ښکاره خبره ده چه د نبی صلی الله علیه و آله په زمانه کښې نفس شرب خمر او نفس زنا موجود وه دنوی څیز خبر ورکول اود قیامت د علاماتونه گرځیدو صلاحیت خو په هغه صورت کښې وی چه په دغه شرب خمر اوزنا کښې یوه نوې خبره پیدا شی او هغه نوې کار ددی کثرت اوشیوع ده. (۴)
 «والله أعلم»

[ه] حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى عَنْ شُعْبَةَ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ (۱) قَالَ لَأَحَدٍ تَنُكُّمُ حَدِيثًا لَا يَمُتُ لَكُمْ أَحَدٌ بَعْدِي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ يَقُلَ الْعُلَمَاءُ وَيَطْرُقَ الْجَهْلُ وَيَطْرُقَ الزَّنا وَتَكْثُرَ الْبِغَاءُ وَيَقُلَ الرِّجَالُ حَتَّى يَكُونَ يَخْشَيْنَ امْرَأَةً الْقِيمَ الْوَاحِدَ [۳۳۳و۵۵۵و۳۴۳]

رجال الحديث

- ① مسدد: دا مسدد بن مسرهد اسدی رحمته الله دي. ددوی حالات کتاب الایمان کښې د «باب من الایمان ایحب لأخیه ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۵)
- ② یحیی: دا یحیی بن سعید القطان رحمته الله دي. ددوی حالات هم په پورتنی باب کښې تیر شوی دی
- ③ شعبه: دا امام شعبه بن الحجاج رحمته الله دي. د دوی حالات د «کتاب الایمان باب المسلم من سلم المسلمین من لسانه ویعد» لاندې تیر شوی دی. (۶)
- ④ قتاده: دا امام قتاده بن دعامة سدوسی رحمته الله دي. ددوی حالات هم په «کتاب الایمان باب من الایمان أن یحب لأخیه ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۷)

(۱) صحیح البخاری (۷۸۷۲) کتاب النکاح باب یقل الرجال ویکثر النساء رقم (۵۲۳۱)۔

(۲) صحیح مسلم کتاب العلم باب رفع العلم وقبضه رقم (۶۷۸۶)۔

(۳) عمدة القاری (۸۲۱۲)۔

(۴) شرح القسطلانی (۱۸۱۱۱)۔

(۵) قوله: عن أنس رضی الله عنه هذا الحديث هو الذي قبله وقد سبق تخريجه سابقاً)۔

(۶) کشف الباری (۲۱۲)۔

(۷) کشف الباری (۶۷۸۱۱)۔

(۸) کشف الباری (۳۱۲)۔

⑤ انس رضی اللہ عنہ: داحضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ دې ددوی حالات هم د ذکرشوی باب لاندې نیرشوی دی

قوله لَا حَيْثُكُمْ حَيْثُ لَا يَحْدُثُكُمْ أَحَدٌ بَعْدِي: زه تاسوته داسې حدیث اوروم، چه زمانه پس به درته بل څوک هغه شان حدیث واونه روی

بعضې عالمان رحمۃ اللہ علیہم فرماني، چه حضرت انس رضی اللہ عنہ چونکه دډیر عمر خاوند شوي وو دهغوی په ژوند کښې په صحابو رضی اللہ عنہم کښې بل څوک باقی نه وو، ځکه هغوی او فرمایيل چه زمانه پس به دا حدیث تاسوته بل څوک واونه روی. (۱)

خوپه دې باندې اشکال کیږي، چه په صحابه کرامو رضی اللہ عنہم کښې دټولونه په آخر کښې حضرت ابوالطفیل عامرین وائله دوسی رضی اللہ عنہ دې ددوی وفات دصحیح قول مطابق په ۱۱۰ هـ کښې شوي وو. (۲)

علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرماني، عین ممکن ده، چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم دوی ته خودلی وی، چه په ټولو کښې په آخر کښې به ته دا حدیث اوروې، ستانه پس به بل څوک ددې روایت نه کوي. (۳)

دا هم ممکن ده، چه دحضرت انس رضی اللہ عنہ په گمان کښې دا حدیث دهغوی نه سوا بل چادښی رضی اللہ عنہ نه نه دې اوریدلې، ددې وجې هغوی دخپل گمان مطابق اوونیل، چه «لَا يَحْدُثُكُمْ أَحَدٌ بَعْدِي» (۴)

یوا احتمال دا هم دې، چه دا خطاب اهل بصره سره خاص وو، ځکه چه حضرت انس رضی اللہ عنہ په بصره کښې اوسیدل هلته دوی په ۹ هـ کښې وفات شوي وو. (۵)

په هغه وخت کښې په صحابو رضی اللہ عنہم کښې داسې صحابی رضی اللہ عنہ نه وو، چه هغه په مرویاتو کښې دا حدیث وو، نومطلب دا شو، چه زما نه پس به په بصره کښې دا حدیث تاسو ته څوک بیان نکړي. (۶)

ابن بطال رحمۃ اللہ علیہ فرماني، چه حضرت انس رضی اللہ عنہ دا په هغه زمانه کښې بیان کړې وو، په کومه زمانه کښې چه په زمانه کښې تغیر راغلې وو، حاکمان بدل شوي وو دهغوی دطرفه د ظلم اوزیاتی بازار گرم وو، خلق ویریدل، اودحق ښکاره کولونه په آرام ناست وو، نولکه چه دحضرت انس رضی اللہ عنہ د دې فرمان مطلب دا دې، چه اوس زمانه داسې ده، چه زمانه پس به درته داسې حدیث څوک بیان نکړي، په کوم کښې چه ددوی په اعمالو او کردار باندې تنقید

(۱) شرح ابن البطل (۱۶۵۱).

(۲) بیه ختم الصحابه رضی اللہ عنہم فی الدنيا مات سنة عشروماتة عی الصحیح الکاشف (۵۲۷۱) رقم (۲۵۴۸).

(۳) شرح الکرماني (۶۰۱۲).

(۴) المصدر السابق.

(۵) وآخر من مات منهم بالبصرة أنس بن مالک رضی اللہ عنہ علوم الحديث لابن الصلاح (ص. ۳۰۱) النوع التاسع والثلاثون معرفة الصحابة رضی اللہ عنہم وانظر الکاشف (۲۵۶۱) رقم (۴۷۷).

(۶) عمدة القاری (۸۴۱۲) وفتح الباری (۱۷۹۱۱).

وی او په کوم سره چه ددوی تنقیص کیږی. دا تمهیدنی برابر کړو. اوبیا ئې د قیامت علامات بیانول شروع کړل (۱) «والله أعلم»

قوله: مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ يَقْلَ الْعِلْمُ وَيَظْهَرَ الْجَهْلُ: د قیامت په علاماتو کښې دا ده چه علم به ختم شی. اوجهل به زیات شی. په وړاندینی حدیث کښې «یوفی» راغلې وو. او دلته «یقل» راغلې دې. د دواړو په مینځ کښې تطبیق هلته تیر شوی دې.

قوله: وَيَظْهَرُ الزَّانَا: اود زنا ظهور به اوشی. یعنی ددې شیوع به پیدا شی.

قوله: وَتَكْثُرُ النِّسَاءُ وَيَقْلُ الرِّجَالُ: اوبنځې به زیاتې شی. اوسړی به کم شی ددې کثرت وجه خوږه یا دا وی. چه فتنې به ډیر زیاتې شی. زیات جنگونه به کیږی. اوسړی چونکه جنگیږی. نوهغوی به قتلېږی. نوپه دې طریقه به بنځې زیاتې شی. (۲) ابو عبد الملك فرمائی. چه دا دې خبرې ته اشاره ده. چه فتوحات به زیات شی. او وینځې به زیاتې شی. دیو یوسړی سره به څو څو وینځې وی. (۳)

خو ذکر شوی سبب قابل نظر دې. ځکه چه ددې نه معلومېږی. چه دښخواو وینځویه کثرت شی. خودسرو دقلت په دې کښې څه اشاره نشته. (۴) حالانکه د ابوموسی اشعری رضی الله عنه په حدیث کښې تصریح ده. چه «یرى الرجل الواحد يتبعه أربعون امرأة يلذن به من قلة الرجال وكثرة النساء» (۵)

ظاهره دا ده. چه دا یومستقل علامت دې. دا په سبب باندې مبنی نه دې. هغه داسې چه په آخره زمانه کښې به دالله تعالی په حکم سره بنځې زیاتې پیدا کیږی. اوسړی کم. (۶) چونکه عام طور په پنځو کښې جهل وی. ددې وجې دکثرت نساء علامت د رفع علم اوظهور جهل سره زبردست مناسبت هم شته. (۷)

قوله: حَتَّى يَكُونََ لِحَمِيمٍ امْرَأَةٌ الْقَيِّمُ الْوَاحِدُ: تردې چه پنځوسو بنځویه صرف یو کفالت کونکې وی.

ددې دوه مطلبه کیدې شی. یوه دا چه خلق به د شریعت حدود څه پړواه نه کوی. جهالت به

(۱) شرح ابن البطال (۱۶۵۱).

(۲) فتح الباری (۱۷۹۱) وعمدة القاری (۸۴۱۲).

(۳) المصدا السابق.

(۴) فتح الباری (۱۷۹۱).

(۵) صحيح البخاری (۱۹۰۱) كتاب الزكاة باب الصدقة قبل الرد.

(۶) فتح الباری (۱۷۹۱).

(۷) المصادر السابقة.

عام شی او یو یوکس به پنخوس پنخوس بنخې په خپله نکاح کښې ساتی لکه څنگه چه دبعضې بد دینه مالدارانونه نقل دی. (۱)

دویم مطلب دا دی. چه د پنخود کثرت په وجه به دهغوی نگرانۍ کونکې څوک نه وی. نود یو یوکس په ذمه به پنخوس بنخې وی چه هغه به دهغوی نگرانۍ کوی. (۲)

بیاد خمسین دلته حقیقی معنی هم کیدې شی. اومجازی هم. یعنی کنایه عن الکثرة هم مراد کیدې شی. (۳) ددویمې معنی تائید دحضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه په روایت سره

کیرې. په کوم کښې چه «ویری الرجل الواحد یتبعه اربعون امرأة یلذن به» الفاظ راغلی دی

دلته دا خبره هم قابل غور ده. چه «حق یکون لخمسین امرأة اقیم واحد» دنکره راوړو په ځانې معرفه ذکر شوې ده. اگر چه ظاهر نکره ده. ددې وجې دا ده. چه په اصل کښې دې کښې لام دعهده دپاره دي. اواشاره آیت «الرجال قومون علی النساء» (۴) طرف ته ده. (۵)

دامور خمسسه د تخصیص وجه دلته دقیامت په علاماتو کښې د پنخو څیزونو ذکر دي. یعنی

① قلت علم. ② ظهور جهل ③ شرب خمر ④ ظهور زنا. ⑤ کثرت نساء قلت رجال. ددې پنخو څیزونو د تخصیص وجه دا خودلې شوې ده چه اصلاح د معاش. اومعاد په پنخو څیزونو په حفاظت اوصیانت باندې موقوف ده او په حدیث کښې د ذکر شوو پنخو ذکر چه دا دقیامت علامات دی په دې خبره دلیل دي چه په هغه پنخو څیزونو کښې به اختلال پیدا شی په کومو چه دمعاش اومعاد اصلاح اوفلاح موقوف ده.

هغه پنخه څیزونو دکومو چه حفاظت ضروری دي. دا دی ① دین ② عقل ③ نسب ④ مال ددنیا و اخرت دکامیابۍ دپاره په دې کښې دهریو څیز حفاظت ضروری دي.

چه کله په حدیث کښې ذکر شوی څیزونه ښکاره کیرې. نوددې څیزونو حفاظت به نه کیرې. ځکه چه درفع علم اوظهور جهل په صورت کښې ددین حفاظت ممکن نه دي دشراب خمر په وجه د عقل په حفاظت کښې خلل پیدا کیرې. دغه شان دا دمال په حفاظت کښې هم خلل پیدا کوی. اوشیوع زنا د نسب اومال په حفاظت کښې مخل دي. او قلت رجال د نفس اومال

دواړو دحفاظت دپاره مخل دي. (۶) «والله أعلم»

(۱) فتح الباری (۱۷۹۱۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) فتح الباری (۱۷۹۱۱) وعمدة القاری (۸۴۱۲)۔

(۴) النساء: (۳۴)۔

(۵) فتح الباری (۱۷۹۱۱) وعمدة القاری (۸۵۱۲)۔

(۶) عمدة القاری (۸۵۱۲) وفتح الباری (۱۷۹۱۱)۔

۲۲ = بَابُ فَضْلِ الْعِلْمِ

د مخکنی باب سره ربط اوماناست په دې اوساېقه باب کښې مناسبت بیخی ښکاره دې ځکه چه مخکنی باب کښې هم د علم ذکر و او په دې باب کښې هم. اگر چه په هرباب کښې په یوجدا صفت سره ذکر دې په اولنی باب کښې د علم درفع ذکر و او په دې باب کښې د علم د فضل ذکر دې. (۱)

داسې مناسبت هم بیانولې شی چه په مخکنی باب یعنی «باب رفع العلم و ظهور الجهل» کښې د تعلیم او تعلم تر غیب مقصود و او په دې باب کښې د علم فضیلت بیانوی هم د دغه تعلیم او تعلم تر غیب مقصود دې.

د تکرار فی الترجمة اعتراض اود توجمة الباب مقصد امام بخاری رحمته دا باب مکرر منعقد کړې دې ځکه چه د کتاب العلم په ابتداء کښې هم بعینه دا باب تیر شوې دې هلته مونږ ددې پوره تفصیل ذکر کړې دې. «فارجه الیه ان شئت» دلته دهغې خلاصه زده کړی.

علامه عینی رحمته فرمائی. چه په صحیح نسو کښې د کتاب العلم په ابتداء کښې د «باب فضل العلم» وجود نشته. نود تکرار فی الترجمة اعتراض هډو واردیږی نه. (۲)

اوکه تسلیم کړې شی چه هلته د «باب فضل العلم» ذکر شته. نو هلته د «فضل علم» نه فضل د عالمانو رحمته مراد دې او په مذکوره باب کښې .. فضل علم .. مراد دې. (۳)

علامه کرمانی رحمته ددې اعتراض دا جواب ورکړې دې. چه د کتاب العلم په شروع کښې فضیلت علم مراد دې او دلته «فضله» یعنی زیاتی علم مراد دې. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته هم دا توجیه اختیار کړې ده. (۵)

دغه شان علامه سندھی رحمته هم دا توجیه اختیار کړې ده. هغوی فرمائی. چه امام بخاری رحمته دلته «باب فضل العلم» منعقد کړې دې. مطلب دا دې. چه ددې فضل سره به څه کولی شی. «حدیث پاک نه معلومیږی. که دچا سره زیاتی علم وی نور و نه شي خودل پکار دی. خودلته سوال دا دې. چه آیا په دې عالم کښې دا هم ممکن ده چه علم زیات شی او یا نه د ورکولو نوبت راشی یا دا د عالم مثال او عالم خواب خبره ده. علامه سندھی رحمته فرمائی. چه د علم د زیادت صورت دا کیدې شی چه دیو عالم سره زیاتی کتابونه وی نو هغه نور و نه

(۱) عمدة القاری (۸۵۱۲)۔

(۲) عمدة القاری (۸۵۱۲ و ۸۵)۔

(۳) عمدة القاری (۸۵۱۲)۔

(۴) شرح کرمانی (۳۱۲)۔

(۵) فتح الباری (۱۸۰۱)۔

ملکا یا عاریة ورکری. دغه شان که دیوشیخ نه استفاده کوی. اویخپله دشیخ مرتبی ته رسیدلې وی نورورته دهغه نه د انتفاع موقع ورکړی. (۱)

حضرت شیخ الهندی رحمه الله هم دا توجیه اختیارکړې ده هغوی فرمائی. دا ترجمه بعینه د کتاب العلم په شروع کښې تیره شوې ده. ددې وجې شارحینو رحمه الله فرمایلی دی. چه دفضل دوه

معانی دی. «فضیلت» او «فاضل عن الحاجة» په اول باب کښې اوله معنی اویه دویم باب کښې دویمه معنی مراد ده. دې سره دتکرارشبه په آسانتیا سره دفع شوه خودترجمې په مقصود

کښې اویه حدیث «ثم أعطيت فضل عمن الخطاب» کښې کوم چه په دې باب کښې مذکور دې. ددې په تطبیق کښې دعالمانو رحمه الله کلمات مختلف دی.

زمونږ په نیز راجع اواقرب دا ده. چه دترجمې نه دمؤلف مقصود دا دې. چه کوم علم چه دیوکس دضرورت نه زیاتی وی. دهغې څه حکم دې؟ مثلاً یو مفلس، معذور اومجبور داسې

وی. چه دهغه دزکاة حج، اوجهاد ادا کولونه قدرت وی. اونه طاقت، بلکه په انده زمانه کښې هم بیخی ناامیده یا عادة ناامیده وی. اویا په معاملاتوکښې نې مزارعت، مساقات،

مضاربت، تجارت، رهن اواجارې ته نه حاجت وی اونه توقع، نودداسې کس دپاره ددې عباداتو او معاملاتو علم حاصلول څنگه دی. اوددې دزده کولودپاره خپل وختونه لگول او

ددې دپاره سفرکول، په عبادت کښې داخل دې اوکه په مالایعیه کښې به شمارلی شی. او دعلم زده کولوچه کوم فضیلت اوتاکید تیرشو. دې په هغې کښې داخل دې که مستثنی دې.

حدیث مذکوره فی الباب نه د دغه علم زانده اوافاضل عن الحاجة حکم معلوم شو. چه علم مطلقاً مفید اومطلوب دې. غایه ما فی الباب کوم علم چه دکوم کس په حق کښې ضروری

نه وی. اودهغه په کار نه راځی. هغه دې نورته اورسوی. دعلم دزده کولونه مقصود صرف عمل نه وی. بلکه تبلیغ اوتعلم هم یواهم مقصود دې.

خلاصه دا چه دمؤلف ددې باب نه مقصود د تبلیغه اوتعلم اهمیت اوفضیلت مقصود دې. لکه څنگه چه دا بواب سابقه اولاحقه نه هم معلومه ده. والله تعالی اعلم. (۲)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمه الله فرمائی. (۳) چه ددې تائیدپه ابن ماجه کښې دحضرت ابوذر رحمه الله دمرفوع روایت نه هم کیږی. «يا ابا ذر! ان تغدو فتعلم آية من كتاب الله عز وجل من ان تصل

مائة ركعة وان تغدو فتعلم بها من العلم عمل به اولم يعمل، عز وجل ان تصل ألف ركعة» (۴)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمه الله فرمائی. چه زما په نیزدلته دا احتمال هم شته. چه دامام بخاری رحمه الله مقصود دزیات علم ترغیب ورکول دی. یعنی دا نه ده. چه صرف په قدرد حاجت باندې سړې اکتفاء اوکړی. ځکه چه نبی ﷺ دلته په قدرد حاجت پی نه دی ځکلی. بلکه

(۱) حاشیة السندی علی صحیح البخاری (۴۹۱۱)۔

(۲) الأبواب والتراجم لشیخ الهندی قدس الله روحه (ص. ۵۱ و ۵۰)۔

(۳) الكنز المتوارى فی معادن لامع الدراری و صحیح البخاری۔

(۴) مسنن ابن ماجه کتاب (السنة) باب فضل من تعلم القرآن وعلمه رقم (۲۱۹)۔

دومره نی اوخلکه چه «حق خرم» من تحت ألقار» لکه چه مصنف رحمته دلته په ترجمه الباب سره د حضرت انس رضی الله عنه د مرفوع حدیث تائید او کړو. «منهومان لا یشعمان منهومان العلم لا یشعمن منه»^(۱) بیا کومو حضراتوچه دلته د «فعل» نه مراد «فعلیت» اخستی دې. په هغوی باندې اشکال واردیږي چه په روایت کښې خودوودخه فضیلت او منقبت ذکر نشته. دا حضرات دا ورکوي چه په روایت کښې ذکر دی چه نبی صلی الله علیه و آله خپله جوته حضرت عمر رضی الله عنه ته ورکړه اوچه نبی صلی الله علیه و آله هغه استعمال کړې وې. دا زبردست فضیلت دې. حضرت ګنگوڅی رحمته فرماني چه حدیث شریف په دې باندې دلالت کوي چه دعلم زده کول او حاصلول لکه چه د نبی صلی الله علیه و آله د استعمال کړی څیز حاصلول دی. ښکاره خبره ده چه دا دعلم ښکاره فضیلت دې.^(۲)

دغه شان ابن المنیر رحمته هم دا بیان کړی دی. او فرماني چه حدیث شریف نه د فضیلت اثبات په دې طریقه دې. چه په دې کښې دعلم نه هغه د نبی صلی الله علیه و آله په جوتي سره کومه چه نې دوی ته ورکړه دهغې په حصې سره تعبیر کړې دې. او هم دا خبره د فضیلت دپاره کافی ده.^(۳) حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته فرماني چه ددې حدیث په رڼا کښې د تکرار یو جواب دا هم ورکولی شی. چه د کتاب العلم په ابتداء کښې .. فضل علم .. د رفع درجاتو په اعتبار سره مراد وو خکه چه هلته آیت کریمه .. «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ»^(۴) نې راوړې دې. اولته فضل علم په دې اعتبار سره دې چه دا د نبی صلی الله علیه و آله فضله ده.^(۵) والله اعلم تنبیه علامه کرمانی رحمته د کتاب العلم په ابتداء کښې هم هغه توجیه کړې ده کومه چه مونږ بیان کړه. یعنی هلته فضیلت اولته فضله مراد ده. خو کله چه دې باب ته رارسیدلې دې. نو هغوی د فضل نه فضیلت مراد اخستی دې. او ددې تقریر نې کړې دې.^(۶) فتنه

[۸۲] حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَفْرِ قَالَ حَدَّثَنِي اللَّيْثُ قَالَ حَدَّثَنِي عَقِيلٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ حَمْزَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ أَنَّ ابْنَ عُمَرَ^(۷) قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ

(شعب الإيمان للبيهقي (۲۷۱۷) الحادي والسبعون من شعب الإيمان باب في الزهد وقصر الأمل رقم ۱۰۲۷۹)

(الامع الدراري (۳۱۰۱۲) -

(المتواری علی تراجم أبواب البخاری (ص. ۱۶) -

(المجادلة: ۱۱) -

(الکنز المتواری (۳۱۰۱۲) -

(شرح کرمانی (۶۳۱۲) -

(قوله أن ابن عمر رضي الله عنهما الحديث أخرجه البخاری في صحيحه (۵۲۰۱۱) في كتاب المناقب فضائل أصحاب النبي صلی الله علیه و آله باب مناقب عمر بن الخطاب أبي حفص القرشي العدوي رضی الله عنه رقم ۳۶۸۱ كتاب التعبير. باب اللين رقم ۷۰۰۶) وباب إذا جرى اللين في أطرافه وأظافيره رقم ۷۰۰۷ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب فضائل الصحابة رضی الله عنهم باب من فضائل عمر رضی الله عنه رقم ۶۱۹۰ و ۶۱۹۱ وأخرجه الترمذي في جامعه في كتاب الرؤيا باب (في روايا النبي صلی الله علیه و آله اللين والقصر) رقم ۲۲۸۴ وفي كتاب المناقب (باب رؤيا ابي رضی الله عنه في شربه من قدح اللين وإعطائه عمر فضله رقم ۳۶۸۷) -

امام عجلې فرمائی: «ثقة»^(۶)

امام ابن معین فرمائی: «عقيل ثقة»^(۷)

حافظ ابن حجر فرمائی: «ثقة ثبت»^(۸)

امام ابو حاتم فرمائی: نہ چہ کله تپوس اوشو «عقيل بن خالد أحب إليك أم يونس» نودوی ورته اوفرمانیل: «عقيل أحب إلى من يونس، عقيل لا بأس به»^(۹)

دغه شان کله چہ ددوی نہ د عقيل اومعمر به باره کنبې تپوس اوشو «أيهما أثبت؟» نو دوی اوفرمانیل: «عقيل أثبت كان صاحب كتاب»^(۱۰)

آجری امام ابوداود فرمائی: نہ د عقيل بن خالد اوقرة بن جبريل په باره کنبې تپوس اوکړو نو هغوی اوفرمانیل: «عقيل أعلى منه مليه مرة»^(۱۱)

ابن حبان فرمائی: دوی لره په کتاب الثقات کنبې ذکر کړی دی.^(۱۲)

البته په دوی باندې د ابن حاتم اويحيى بن سعيد القطان رحمهما الله د طرفه جرح هم منقول ده

ابو حاتم فرمائی: «لم يكن بالحافظ كان صاحب كتاب محله الصدق»^(۱۳)

دغه شان کله چہ د يحيى القطان فرمائی: وړاندې د عقيل اوابراهيم به سعد ذکر اوشو نو هغوی داسې انداز اختيار کړو. لکه چہ دواړه ضعيف دي.^(۱۴)

ترکومې پورې چہ د ابو حاتم فرمائی: دکلام تعلق دې. نوهغه ددوی د ثقافت او تثبت نفی نه کوی. بلکه په «كان صاحب كتاب ومحله الصدق» سره ددوی توثيق او تثبیت ښکاره کيږي. دغه شان پورته پخپله ددوی نہ د عقيل توثيق نقل شوې دې.

ترکومې پورې چہ د يحيى القطان فرمائی: دکلام تعلق دې. نو امام احمد فرمائی: ددې تردید کوی

اوفرماني: «أى شئ ينفع هذا؟ هؤلاء ثقات لم يغربها يحيى»^(۱۵)

(۶) تهذيب الكمال (۲۵۶/۷)۔

(۷) ميزان الاعتدال (۸۹/۳) وفي رواية ابن أبي مريم ثقة تهذيب التهذيب (۲۵۶/۷)۔

(۸) تهذيب التهذيب (۲۹۶) رقم (۴۶۶۵)۔

(۹) تهذيب الكمال (۲۴۴/۲۰)۔

(۱۰) المصدر السابق۔

(۱۱) تعليقات على تهذيب الكمال (۲۴۵/۲۰)۔

(۱۲) الثقات لابن حبان (۳۰۵/۷)۔

(۱۳) ميزان الاعتدال (۸۹/۳) رقم (۵۷۰۶)۔

(۱۴) المصدر السابق۔

(۱۵) المصدر السابق۔

بیا دا خبره دې هم معلومه وی چه په صحیح بخاری کښې د عقیل ټول روایات دامام زهری رحمته الله علیه نه مروی دی. (۱)

دغه شان امام یحییٰ بن معین رحمته الله علیه د امام زهری رحمته الله علیه په روایانو کښې دوی د ټولونه مضبوط راوی ګرځولې دي. (۲)

خلاصه دا چه شوه چه عقیل بن خالد ثقه ثبت اوجت دي او کومو حضراتوچه په دوی باندې کلام کړې دي هغه قابل قبول نه دي هم دا وجه ده چه اصحاب صحاح سته ددوی روایات د احتجاج او استدلال په طور قبول کړی دي.

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني: «أحد الثقات الأکث من أصحاب الزهری إعتد به الجماعة» (۳)

حافظ ذهبی رحمته الله علیه چه په دوی باندې کوم کلام شوې دي دهغې رد کوی اولیکي «عقيل ثبت حجة وإن شاء کرناه لثلاث تعقب علينا...» (۴)

ددوی وفات په ۱۴۱ هـ یا ۱۳۲ هـ کښې شوې دي. (۵) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ **ابن شهاب:** دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهری رحمته الله علیه دي ددوی مختصر حالات د بدء الوحي د دریم حديث لاندې تیر شوی دی. (۶)

⑤ **حمزة بن عبد الله بن عمرو:** دا حمزه بن عبدالله بن عمر بن الخطاب رحمته الله علیه دي ابوعمار د دوی کښت دي دوی د سالم بن عبدالله بن عمر حقیقی ورور وو. (۷)
دوی دخپل پلار حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه دخپلي ترور حضرت حفصی او عاتشې رضی الله عنهما نه روایت کوی او دوی نه روایت کونکو کښې عبيد الله بن ابی جعفر مصری عتبه بن مسلم امام زهری او موسی بن عقبه رحمته الله علیه وغیره دي. (۸)

ابن سعد رحمته الله علیه فرماني: «وكان ثقة قليل الحديث» (۹)

(۱) كما يظهر من رموز المزی فی تهذيب الكمال (۲۴۲۱۲۰) _ اویونس بن یزید ابلی رحمته الله علیه فرماني: ((ما أحد أعلم بحديث الزهری م عقيل)) (میزان الإعتدال (۸۹۱۳) رقم ۵۷۰۶) _

(۲) قال ابن معین: أثبت من روی عن الزهری مالک بن أنس ثم معمر ثم عقيل وقال أيضاً أثبت الناس فی الزهری مالک بن أنس ومعمر ويونس وعقيل وشعيب بن ابی حمزة وسفيان بن عيينة تهذيب الكمال (۲۴۳۱۲۰) وفي تاريخ الدارمی (۴۵) رقم ۲۱ _ وعقيل ثقة نبيل الحديث عن الزهری رحمته الله علیه _

(۳) هدی الساری (ص. ۴۲۵) _

(۴) میزان الإعتدال (۸۹۱۳) رقم ۵۷۰۶ _

(۵) تهذيب الكمال (۲۴۵۱۲۰) _

(۶) كشف الباری (۳۲۶۱۱) _

(۷) تهذيب الكمال (۳۳۰۱۷ و ۳۳۱) و تقریب التهذيب (۱۸۰) رقم ۱۵۲۴ _

(۸) استاذانوا و شاهر دانود تفصيل دپاره او ګورئ تهذيب الكمال (۳۳۱۷) _

(۹) الطبقات لابن سعد (۳۰۱۵) _

امام عجلې علیه السلام فرمائی «مدن تابی ثقة»^(۱)

امام علی بن المدینی علیه السلام فرمائی «سمت یح بن سعد یقول قهله أهل المدينة إثناً عشر» بیا نی دوی په هغوی کښې شمار کړو.^(۲)
ابن حبان علیه السلام دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی.^(۳)
حافظ ذهبی علیه السلام فرمائی «ثقة إمام» علیه السلام رحمة واسعة.

⑥ ابن عمر رضی الله عنهما: دا حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما دې ددوی حالات په کتاب الايمان کښې د

«باب الإیمان وقول النبی صلی الله علیه وسلم فی الإسلام علی خمس» لاندې تیر شوی دی.^(۴)

قوله: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ بَيْنَا أَنَا وَأَبِي أُتِيتُ بِقَدَرٍ

لَبَنٍ: حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرمائی: چه مادر رسول الله صلی الله علیه وسلم نه اوریدل چه زه اوډه ووم ماته دپیو پیالی راوړې شوه.

قوله: فَتَرَيْتُ حَتَّى إِنِّي لَأَرَى الرَّيَّ يَخْرُجُ فِي أَظْفَارِي: نو ما دا ښه اوڅکل تردې چه ما موږ والې اوکتلو چه زما د نوکانو نه اوځی.

«أرى» داڅو یا د رؤیت نه دې په معنی د، العلم، یعنی د افعال قلوب ځنې دې په دې صورت کښې به دا د دوو مفعولو تقاضا کوی. دلته یومفعول «أرى» دې او دویم مفعول «یخرج فی أظفاری» دې اوکه دا د افعال قلوب ځنې نه وی نو د یو مفعول تقاضا به کوی چه هغه دلته کښې «أرى» دې او د «یخرج فی أظفاری» دا جمله به حال وی.^(۵)

«أرى» د رانې مهمله په کسرې او د یا په شدسره، دا د «رؤی یرؤی» مصدر هم دې او اسم هم دې په مصدر کښې روي. په فتحې سره هم نقل کړې شوې دې.^(۶)

«یخرج فی أظفاری» اظفار د ظفر (بضم الظاء المعجمة) جمع ده په یو روایت کښې د «یخرج من أظفاری» الفاظ راغلي دي.^(۷)

(۱) تهذيب الكمال (۳۳۱۷) _

(۲) تهذيب الكمال (۳۳۲۱۷) _

(۳) الثقات لابن حبان (۱۶۸۱۴) _

(۴) الکاشف (۳۵۱۱۱) رقم (۱۲۳۷) _

(۵) الکاشف (۳۵۱۱۱) رقم (۱۲۳۷) _

(۶) عمدة القاری (۸۶۱۲) _

(۷) المصدر السابق _

(۸) کما فی رواية عساکر. قال الحافظ فی الفتح (۱۸۰۱۱) والعینی فی العمدة (۸۶۱۲) وانظر صحيح البخاری

(۱۰۳۷۱۲) کتاب التبعیر، باب اللین، رقم (۷۰۰۶) _

او په یو بل روایت کښې ((علم من اهل)) الفاظ دی. (۱) ددې دواړو روایتونو نه معلومه شوه چه دلته ... فی ... من ... په معنی کښې دي.

دا هم ممکن ده چه ((فی)) په معنی د «علی» وی. لکه څنگه چه په «وَلَا صَلَیْتُمْ فِیْ جُدُوْرِ الْفُطْرِ» (۲) کښې په «علی جنود النخل» معنی کښې دي. (۳) نواوین مطلب دا شو چه ما دومره پی اوڅکل. اوزه دومره موږ شوم چه زما په هریویند کښې دهغه اثار ښکاره شول.

قوله ثُمَّ أُعْطِیْتُ فَضْلَیْ عُمَرُو بْنِ الْخَطَّابِ: بیا ما خپله پاتې شوې عمر بن الخطاب رضی الله عنه ته ورکړه.

قوله قَالُوا قَبَا أَوْلَتْهُ یَا رَسُولَ اللَّهِ: صحابه کرامو رضی الله عنهم عرض وکړو. یا رسول الله تاسو ددې څه تعبیر اوباسی.

قوله قَالَ الْعِلْمُ: نبی ﷺ او فرمائیل. ددې تعبیر علم دي. د پیو نه علم مراد اخستلو وچه د پیو په صورت کښې علم مثالیه دي. ددې دتمشیل وجه دا ده. چه پی او علم په کثرت نفع کښې مشترک دی. (۴) دغه شان دا خبره هم ده. چه دواړه سبب دصلاح دي. پی د انسان د خوراک، اودده د قوت او صلاح ذریعه ده. دغه شان د دنیا او آخرت د صلاح ذریعه اود روحونو غذا ده. (۵)

مهلېب رضی الله عنه فرمائی چه په خوب کښې د پیو لیدل سنت، فطرت، علم اود قرآن په اهلیت دال دی. ددې وجې په دنیا کښې ماشوم ته د ټولونه اولنې څیزدا ملاویری هم دا څیز دده معدې ته رسی. او هم ددې په وجه دده ژوند قائم وی هم دا وصف په علم کښې هم دي په کوم باندې چه د زړونو د حیات دارومدار دي. هم په دې حیثیت سره دپیو دعلم سره مناسبت او مشاکلت ښکاره دي.

بیا د پیو دلالت په ژوند باندې هم دي. ځکه چه په ماشوموالی کښې د ژوند دارومدار هم په پیو باندې وی. کله ددې دلالت په ثواب باندې هم وی. ځکه چه دا د جنت په نعمتونو کښې دي. په جنت کښې به د پیو وله (نهر) هم وی. کله ددې دلالت په مال حلال باندې هم کیږی. ځکه چه په پیو کښې هغه پاکوالي اوشفافیت وی. کوم چه د حلال مال خاصیت دي. نبی ﷺ دحضرت عمر رضی الله عنه په باره کښې د پیو تعبیر په علم سره ځکه ورکړو چه نبی ﷺ ته دحضرت عمر رضی الله عنه د فطرت اودین د صحت علم وو. او په علم فطرت کښې دننه دزیادت نوم شته. (۶) والله اعلم.

(۱) صحیح بخاری (۱۰۳۷/۲) کتاب التعبير. باب إذا جرى اللبن في أطرافه و أظافيره. رقم (۷۰۰۷) -

(۲) طه: (۷۱) -

(۳) عمدة القاری (۸۶/۲) -

(۴) عمدة القاری (۸۷/۲) وفتح الباری (۱۸۰/۱۱) -

(۵) عمدة القاری (۸۷/۲) -

(۶) شرح ابن البطال (۵۳۰/۱۹) کتاب التعبير باب اللبن -

خوفنا ① ددی حدیث نه معلومه شوه چه کومو خلقوته الله تعالى دولت باطنی ورکړې وی هغوی لره پکار دی چه هغه خلقو کښې داستعداد مطابق تقسیم کړی

② دغه شان دا ترې هم په پوهه کښې راځی چه استاذانولره پکار دی چه کله کله د خپل خوراک نه پاتې شوې څیز شاگردانوته ورکوی په دې سره داستاذانومحبت پیدا کیږی او دهغوی په زړونو کښې د برکت سبب گرځی.

پوه شبه اودهغې جواب دلته دې چاته دا شبه نه کیږی چه نبی ﷺ خپله پاتې شوې جونه حضرت عمر رضی الله عنه ته ورکړه په کوم سره چه د حضرت عمر رضی الله عنه فضیلت په ټولوتړدې چه په حضرت ابوبکر رضی الله عنه باندې هم ثابتیږی نوددې جواب دا دې چه بیشکه چه ددې واقعه نه دحضرت عمر رضی الله عنه علمی کمال ثابتیږی خودا حضرت صدیق رضی الله عنه ته په نسبت سره نه دې بلکه یو جزئی فضیلت دې په دې سره دحضرت ابوبکر رضی الله عنه په مقابله کښې افضلیت نه لازمیږی ځکه چه حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته کلی فضیلت حاصل دې.

فائده حضرت شاه ولی الله رضی الله عنه په ازاله الخفاء کښې دحضرت عمر رضی الله عنه علمی مقام ښه واضح کړې دې. (۱)

۳۳= بَابُ الْفُتْيَا وَهُوَ وَقْفٌ عَلَى الدَّابَّةِ وَعِزِّهَا

«فتیا» بضم الفاء اسم مصدر دې دڅه مسئلې جواب ته وائی لکه څنگه چه ورته .. فتوی .. وئیلی شی. (۲) .. هو .. ضمیر مفتی طرف ته راجع دې. (۳) کوم چه د .. فتیا .. نه معلومیږی .. دابة .. اگرچه په لغت کښې «کل ماش على الارض» ته وائی خو په عرف کښې دسورلی ځناور باندې ددې اطلاق کیږی.

دمنځنۍ باب سره مناسبت ددې نه وړاندېنی باب کښې دعلم فضل ذکر و او .. فتوی .. هم علم دې ددې وجې ددواړو بابونو مناسبت ښکاره دې. (۴)

دتوجمې مقصد حضرت شاه ولی الله رضی الله عنه فرمائی چه د فتوی ورکولودپاره چه مفتی په یو ځانې باندې په اطمینان سره ناست وی او هلته هغه دخپل علمی مجلس دعالمانو رضی الله عنه سره مشوره هم کوی اولی اومناسب دې اوداحتیاط تقاضا هم دا ده خودا به هم جائز وی چه په ولاړه ولاړه یا په روانه سوال کونکي ته مسئله اوښائی نوکه په سورلی سور وی یا ولاړ وی ټول جائز دی اودنبی ﷺ نه ثابت دی. (۵)

حضرت شیخ الهند رضی الله عنه هم تقریباً چه دا خبره کړې ده دوی فرمائی چه د قضاء تعلم اوفتاء وغیره امور متعلقه بالعلم مقتضی سکون او اطمینان اوحسن ادب دې اود حضرت امام

(۱) إزالة الخفاء عن خلافة الخلفاء (۸۵/۲ - ۱۴۰).

(۲) عمدة القاری (۸۷/۲) وفتح الباری (۱۸۰/۱۱).

(۳) فتح الباری (۱۸۰/۱۱).

(۴) فتح الباری (۱۸۰/۱۱).

(۵) شرح تراجم أبواب البخاری (ص. ۱۵).

مالک و غیره امامانو رحمہم اللہ نہ ہم داسی منقول دی. نو غیر اطمینانی حالت مثلاً رکوب. قیام اوسیر کنبی دافتاء و غیره کراہیت تہ خیال تلہ شو غالباً چہ بہ ترجمہ الباب کنبی ددی خیال مدافعت مقصود دی. (۱)

حضرت گنگوہی رحمہم اللہ فرمائی چہ دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ پہ یو حدیث کنبی نبی صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد فرمائی دے ﴿یا کم أن تتخذوا قہود و دواکم منابر، فإن الله إنما سخرها لكم لتعلمکم إلى ہد لم تکونوا بالعبیہ، لا یشتق الأنفس و جعل لکم الأرض، فعملیہا فافضوا حاجتکم﴾ (۲)

ددے نہ معلومہ شوہ چہ سورلی پہ لارہ کنبی اودرول اوپہ ہغے باندے سوریدل نہ دی پکار. کہ خہ ضرورت پینس شی. نوز مکے تہ را کو زیدل پکار دی نو امام بخاری رحمہم اللہ دا او خود لہ چہ پہ سورلی باندے سوروی اویو عالم د سوال جواب ورکوی. نویہ دے کنبی خہ حرج نشتہ. خکہ چہ د علم د اشاعت پہ غرض داسی کول ضروری دی. (۳) دا اگر چہ حقیقت دی. چہ د جواب فتوی دیارہ د ذہن استحضار ضروری دے خودا پہ ہغہ وخت کنبی ضروری دی. چہ بہ مسئلہ باندے سوچ کول غوازی. او کہ مسئلہ مستحضرہ وی. نویا پہ بیانولو کنبی خہ حرج نشتہ.

دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ پورتنی روایت پہ کوم کنبی چہ ددی نہ منع شوی دہ چہ خورلی نہ منبر جوہ کرے شی. ددی مطلب دا دی. چہ مخامخ پہ سورلی مہ کیئی: چہ تقریر پرے کوئی اونہ د فتوی ورکولود پارہ پہ دابہ باندے سوریری. ددی دامطلب نہ دی. کہ پہ دابہ باندے سورلی پہ حالت کنبی کہ د مسئلے تپوس اوشی. یا دخہ خاص شرعی مصلحت پہ وجہ پہ دابہ باندے دوعظ اوتقریر پہ غرض رکوب او کرے شی. نودا عمل بہ ناجائز وی اود جواب ورکولود پارہ بہ د دابہ نہ را کو زیدل لازمی وی. بہر حال ذہنی تعلق د اعتیاد سرہ دے چہ ددی عادت نہ دی جوہرول پکار. دمطلق استعمال سرہ نہ دی. کہ د ضرورت اوشرعی مصلحت دوجی وی. نودا نہی نہ واردیری. (۴) واللہ اعلم.

[۸۰] حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عِيسَى بْنِ طَلْحَةَ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ غَرْوَيْنِ الْعَاصِ (۱) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَفَ

(۱) الأبواب والتراجم لشيخ الهند رحمہم اللہ (۵۱۰)۔

(۲) سنن أبي داود كتاب الجهاد باب في الوقوف على الدابة رقم (۲۵۶۷)۔

(۳) لامع الدراری (۳۱۲/۲)۔

(۴) إيضاح البخاری (۹۳/۵)۔

(۱) قوله: عن عبدالله بن عمرو بن العاص. الحديث أخرجه البخاری أيضاً في صحيحه (۲۳۱۱ و ۲۴) كتاب العلم باب السؤال والفتيا عند رمي الجمار رقم ۱۲۴ و في (۲۳۴/۱۱) كتاب الحج باب الفتيا على الدابة عند الجمره رقم ۱۷۳۶ و (۱۷۳۸) وفي (۹۸۶/۲) كتاب الأيمان والنذور باب إذا حثت ناسياً في الإيمان رقم ۶۶۶۵ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب جواز تقديم الذبح على الرمي والحلق على الذبح وعلى الرمي وتقديم الطواف عليها كلها رقم ۳۱۵۶ و (۳۱۶۳) وأخرجه ابوداود في سننه في كتاب المناسك باب فيمن قدم شيئاً قبل شي في حجه رقم ۲۰۱۴ وأخرجه الترمذی في جامعه في كتاب الحج باب ما جاء فيمن حلق قبل أن يذبح أو نحر قبل أن يرمي رقم ۹۱۶ وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب المناسك باب من قدم نسكاً قبل نسك رقم (۳۰۵۱)۔

فِي حُجَّةِ الْوُدَّاعِ يَمْنَى لِلنَّاسِ يَسْأَلُونَهُ لِقَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فُتِّقْتُ قَبْلَ أَنْ أُذَيِّمَ
فَقَالَ أُذَيِّمٌ وَلَا حَرَجَ لِقَاءَ آخَرٍ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فُتِّقْتُ قَبْلَ أَنْ أُذَيِّمَ قَالَ أَزِيْمٌ وَلَا حَرَجَ فَمَا
سُبُلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ شَيْءٍ قَدِيمٍ وَلَا آخِرٍ إِلَّا قَالَ أَفْعَلُ وَلَا حَرَجَ

[۱۲۴] و ۱۶۴۹ و ۱۶۵۱ و ۱۶۸۸]

رجال الحديث

② مالك: دا امام مالك بن انس رحمته الله دي. ددوی حالات په كتاب الايمان كښي د «پاپ من الدين القرامن الفتن» لاندې تيرشوي دي. (۱)

③ ابن شهاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبيدالله بن شهاب زهري رحمته الله دي. ددوی مختصر حالات په بدء الوحي كښي د دريم حديث لاندې تيرشوي دي. (۲)

④ عيسى بن طلحه بن عبد الله: دا ابو محمد عيسى بن طلحه بن عبيدالله قرشي تيمي مدني رحمته الله دي. (۳)

دوی دخپل پلار حضرت طلحه بن عبدالله، حضرت معاويه، حضرت ابوهريره حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص، حضرت معاذ بن جبل او حضرت عائشې رضي الله عنها وغيره نه روايت كوي. او ددوی نه روايت كونكوي كښي محمد بن ابراهيم تيمي، محمد بن عبدالرحمن، امام زهري، يزيدي بن ابي حبيب او ددوی وراړه اسحاق بن يحيى او طلحه بن يحيى رحمته الله وغيره روايت كوي. (۴)

اسماعيل: دا ابو عبدالله بن ابي اويس اصبحي مدني رحمته الله دي. ددوی حالات په كتاب الايمان كښي د «پاپ تفاضل أهل الإيمان في الأعمال» لاندې تيرشوي دي. (۵)

ابن سعد رحمته الله دوی د اهل مدينې په طبقه اولي كښي ذكر كړي دي. او فرمانيلى ئې دي «كان ثقة كثير الحديث» (۶)

امام يحيى بن معين، نسائي، او عجلي رحمته الله فرماني «ثقة» (۷)

(۱) كشف الباري (۸۰/۱۲) _

(۲) كشف الباري (۳۲۶/۱) _

(۳) تهذيب الكمال (۶۱۵/۲۲) و سير أعلام النبلاء (۳۶۷/۱۴) _

(۴) شيوخ وتلامذة دپاره او گوري (تهذيب الكمال، ۶۱۵/۲۲ و ۶۱۶) و سير أعلام النبلاء (۳۶۷/۱۴) _

(۵) كشف الباري (۱۱۳/۲) _

(۶) الطبقات الكبرى لابن سعد (۱۶۴/۱۵) _

(۷) تهذيب الكمال (۶۱۶/۲۲) _

ابن حبان رحمه الله فرمائی دی: «کامن أفاضل أهل المدينة ومقلاتهم وأسماهم»^(۱)

حافظ ذہبی رحمته الله فرمائی: «من الحكماء العقلاء»^(۲) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «ثقة فاضل»^(۳)
د حضرت عمر بن عبدالعزیز رحمته الله پہ دور خلافت کنبی غالباً پہ ۱۰۰ھ کنبی وفات شوی
وو: «رحمه الله تعالى رحمة واسعة»^(۴)

عبداللہ بن عمرو بن العاص: د دوی حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب

المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده»^(۵) لاندی تیر شوی دی: «

فائدة العاص. به په یاء سره. العاصی.. وئیلی شی. یا بغیرد یاء نه؟

① اخفش صغیر فرمائی: چه دا هم دیاء سره دې. اود دې حذف جائز نه دې. حالانکه عوام نې
د یاء په حذف سره وائی.

② اونحاس رحمته الله فرمائی: چه دا دتولونحاتو نه خلاف مذهب دې. مطلب دا دې: چه دا داسماء
منقوصه ځنی دې. نویه دې کنبی د یاء اثبات او حذف دواړه جائز دې: «

③ علامه کرمانی رحمته الله فرمائی: چه دجمهوریو په نیزدا په یاء سره لیکلی شی. اود اهل عربیت
په نیزدا فصیح دې. حالانکه په دیرو کتابونو کنبی د یاء په حذف سره واقع دې. قران کریم
کنبی قراءت سبعة کنبی هم په دې طریقہ راغلی دې. مثلاً «الکلمة المتعالة»^(۶)

④ علامه کرمانی رحمته الله فرمائی: چه بعضی حضراتو دا اجوف گرځولې دې: «نویه دې
صورت کنبی په آخر کنبی دیاء د وجود هلو څه سوال نه پیدا کیږی.

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَفَ فِي حَجَّةِ الْوُدَّاعِ بِمِنَى لِلنَّاسِ

يَسْأَلُونَهُ: نَبِيَّ كَرِيمٍ رحمته الله په حجة الوداع په موقع د خلقودپاره په منی کنبی وقوف کړې وو.

خلقوبه د دوی نه تپوسونه کول.

دنبی رحمته الله دې آخری حج ته حجة الوداع، حجة التمام، حجة الاسلام، حجة البلاغ، وئیلی شی: «

① الثقات لابن حبان (۲۱۲/۵)۔

② الکاشف (۱۱۰/۱۲) رقم (۴۳۷۷)۔

③ تقريب التهذيب (۴۳۹) رقم (۵۳۰۰)۔

④ تهذيب الكمال (۶۱۷/۲۲)۔

⑤ كشف الباری (۶۷۹/۱)۔

⑥ تاج العروس (۲/۴۵۱۱۰) وتبصير المنتبه بتحرير المشتبه (۸۸۹/۳ و ۸۹۰) وتعليقات الإكمال للشيخ

عبد الرحمن بن يحيى المعلمي اليماني (۲۲/۱۶)۔

⑦ الرعد: (۹)۔

⑧ شرح الكرماني (۶۳/۲) وعمدة القاري (۸۹/۲)۔

⑨ تاريخ الخميس (۱/۴۸۱۲) وعمدة القاري (۳۶۱/۱۸)۔

حجة الوداع خو ورته ددې وجې وائی چه نبی ﷺ ددې حج په موقع صحابه کرام ﷺ رحصت کړې وو. «رعلی لا اراکم بعد ما یمنی» (۱)

حجة التمام ورته ددې وجې ونیلې شی چه په دې موقعه باندې آیت کریمه «وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا» (۲) بنازل شوې دې. (۳)

او حجة الاسلام ورته ددې وجې وائی چه دا د نبی ﷺ د حج فريضه وه د حج د فرضيت نه پس نبی ﷺ هم دا حج ادا کړې وو. (۴)

او حجة البلاغ ورته خکه وائی چه نبی ﷺ په دې حج کښې کومه خطبه ونیلې وه په هغې کښې ئې فرمانیلې وو. «اللهم هل بلغت؟ اللهم هل بلغت؟» (۵) والله اعلم.

قوله: فَبَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَخَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْبِعَ فَقَالَ أَذْبِعْ وَلَا حَرَجَ

فَبَاءَ آخَرُ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَخَرْتُ قَبْلَ أَنْ أُرْمِيَ قَالَ ارْمِ وَلَا حَرَجَ فَمَا سَأَلَ

النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ شَيْءٍ قَدِيمٍ وَلَا آخِرٍ إِلَّا قَالَ أَفْعَلْ وَلَا حَرَجَ:

یوکس راغلو. او عرض ئې اوکړو. زما خیال نه وو. اود ذبحې نه وړاندې مې خلق اوکړو. نبی ﷺ ورته او فرمائیل. قربانی وکړه. څه بک نشته. یوکس راغلو. او عرض ئې وکړو. زما خیال نه وو. د رمی نه وړاندې مې قربانی وکړه. نبی ﷺ او فرمائیل. رمی اوکړه. څه بک نشته. د نبی ﷺ نه چه دیوخیزه تقدیم او تاخیریه باره کښې چه کوم تپوس هم شوې وو. نو نبی ﷺ به ورته فرمائیل. څه بک نشته.

دیوم النحر څلور مناسک اویه دې کښې د ترتیب حکم: په یوم النحر کښې څلور کارونه کولی شی. ① رمی ② نحر ③ حلق یا قصر ④ اوطواف زیارت.

ددې څلورو واړه مناسکو ترتیب هم دا دې. کوم چه ذکر شو. د نبی ﷺ نه ددې په ترتیب سره ادا کول ثابت دی. (۶) اودا ترتیب مطلوب او مقصود هم دې.

(۱) جامع الترمذی. کتاب الحج باب ما جاء فی الإفاضة من عرفات. _

(۲) المائدة: (۳) _

(۳) صحيح البخاری (۱۱۱۱) كتاب الإيمان باب زيادة الإيمان ونقصانه رقم ۴۵ كتاب المغازی باب حجة الوداع رقم ۴۴۰۷ (وفي (۶۶۲۱۲) كتاب التفسير. سورة المائدة باب «اليوم أكملت لكم دينكم» رقم ۴۶۰۶ (وفي (۱۰۷۹۱۲) فاتحة كتاب الاعتصام رقم ۷۲۶۸) _

(۴) عن زيد بن أرقم رضي الله عنهما أن النبي ﷺ غزا تسع عشرة غزوة وأنه حج بعدما هاجر حجة واحدة لم يحج بعدها حجة الوداع. صحيح البخاری (۶۳۲۱۲) كتاب المغازی باب حجة الوداع رقم ۴۴۰۴ _

(۵) صحيح البخاری ب (۲۳۴۱۱) كتاب الحج باب الخطبة ديام منى رقم ۱۷۳۹ _

(۶) كما في حديث جابر الطويل عند مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب حجة النبي ﷺ رقم ۲۹۵۰ ففيه ذكر الأمور الثلاثة سوى الحلق وذكر الحلق في حديث أنس رضي الله عنه مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب بيان أن السنة يوم النحر أن يرمى ثم ينحر يمينه يعلق... رقم ۳۱۵۲ _

البته په دې خبره کېښې اختلاف دې، چه دا ترتیب واجب دې که مسنون؟

① دامام ابوحنیفه رحمته الله په نیزدقارن اومتتمع دپاره داوونو درې څیزونو په ترتیب سره ادا کول واجب دی. په طواف کېښې ترتیب واجب نه دې، که دا مقدم کوی اوکه موخر کوی. یا نې په مینځ کېښې ادا کوی. دامام ابوحنیفه رحمته الله په نیزد مفرد دپاره ذبح اوباقی درې څیزونو کېښې ترتیب ضروری نه دې، ځکه چه په ده باندې قربانی واجب نه ده. (۱)

② امام مالک رحمته الله فرمائی، چه که خلق په رمی باندې مقدم کړی. نوپه ده باندې دم دې، څوکه خلق په نحر باندې یا نحر په رمی باندې مقدم کړی. نوپه ده باندې څه واجب نه دی. لکه چه ددوی په نیزد رمی اوحلق په مینځ کېښې ترتیب واجب دې، چه اول دې رمی کولې شی. اوبیا حلق. اوپه باقی څیزونو کېښې ترتیب مسنون دې. واجب نه دې. (۲)

③ امام شافعی رحمته الله فرمائی، چه په دې څلورو واړه څیزونو کېښې ترتیب مسنون دې، که دترتیب نه خلاف دا افعال ادا کړې شی برابره ده که په هیره وی اوکه په حکم باندې د جهل دوچې وی. یا په قصد وی. د اصح روایت مطابق په ده باندې څه واجب نه دی. (۳)

امام احمد رحمته الله فرمائی، که په ذکرشواوامورو کېښې نې ترتیب په قصد سره پریخودل نود یو روایت مطابق دم شته. اودبل روایت مطابق په ده باندې دم نشته. اوکه په هیره یا په حکم باندې د جهل دوچې نې د ترتیب خلاف عمل اوکړو. نوڅه پرې واجب نه دی. (۴)

دصاحبینورحمهم الله هم دا مسلک دې، چه په دې مناسکو کېښې ترتیب واجب نه دې. نو ددې اموریه تقدیم اوتاخیر سره څه نه واجبیږی. (۵)

لکه چه د جمهورو په نیزد په څه درجه کېښې ترتیب ساقطیږی. اوامام ابوحنیفه رحمته الله د ترتیب د وجوب قائل دې.

دجمهور دلیل یووخودیت باب دې، په دې کېښې دنسب رحمته الله نه د تقدیم خلق علی الذبح په باره کېښې تپوس شوې دې. اونسب رحمته الله فرمائیلی دی. «اذبح ولاحر» دغه شان د نحر قبل الرمی په باره کېښې ترې تپوس شوې دې. نو نسب رحمته الله ورته فرمائیلی دی. «ارمر ولاحر» دغه شان حدیث په آخر کېښې راوی وائی. «فما سئل النبی صلی الله علیه وسلم عن شیء قدم ولا آخر الا قال لا فعل ولاحر»

د دې حضراتو استدلال دحضرت ابن عباس رضی الله عنهما په حدیث باندې هم دې. «ان النبی صلی الله علیه وسلم سئل هل حجهته قال ذبحت قبل ان ارمی فاولم اید» قال ولاحر» قال حلفت قبل ان اذبح فاولم اید» ولاحر» (۶)

(۱) هدایه مع فتح القدیر (۴۶۹۱۲) باب الجنایات: البحر الرائق (۲۴۱۳) وبدائع الصنائع (۱۵۸۱۲).

(۲) المغنی (۲۳۱۱۳).

(۳) المجموع شرح المذهب (۱۶۰۸) و (۲۱۶۸).

(۴) المغنی (۲۳۰۱۳).

(۵) هدایه مع فتح القدیر (۴۶۹۱۲) والبحر الرائق (۲۴۱۳ و ۲۵) وبدائع الصنائع (۱۵۸۱۲).

(۶) صحيح البخاری (۱۸۱۱) کتاب العلم باب من اجاب الفتيا بإشارة اليد والرأس رقم (۸۴) وقد اخرجہ فی مواضع كثيرة أنظر رقم (۱۷۲۱ و ۱۷۲۳) ورقم (۱۷۳۴ و ۱۷۳۵ ورقم (۶۶۶۶).

هم دا مفهوم دحضر علی (١) حضرت اسامه بن شریک (٢) حضرت جابر (٣) حضرت قیس بن سعد (٤) نه مروی دی.

دامام ابوحنیفه (رحمته الله علیه) استدلال دحضرت ابن عباس (رحمته الله علیه) په فتوی باندې دې کومه چه ابن ابی

شبهه نقل کړې دې. «من قدم شیاً من حجه أو أخره فليهرق لذلك دمًا» (٥)

په دې روایت کښې ابراهیم بن مهاجر راوی دې او محدثینو (رحمته الله علیه) دده تضعیف کړې دې. (٦) خوهم دا روایت امام طحاوی (رحمته الله علیه) په شرح معانی الآثار کښې نقل کړې دې. دهغې په یو طریق کښې د ابراهیم بن مهاجر واسطه موجود نه ده. (٧)

ابن ابی شبهه هم دا مفهوم د ابوالشعثاء بن جابرین زید (٨) سعید بن جبیر (٩) او ابراهیم نخعی (١٠) نه هم نقل کړې دې.

ترکومي پورې چه د «(فعل ولا حرج)» حدیث تعلق دې نو امام ابوحنیفه (رحمته الله علیه) د «(ثم)» په معنی کښې اخلې. لکه چه په دې طریقه د ترتیب په فساد کښې دگناه نفی شوې ده. د کفارې نفی نه ده شوې. (١١)

دلته د غور قابله نکته دا ده چه حضرت ابن عباس (رحمته الله علیه) یو طرف ته د «(لا حرج)» حدیث نقل کوی. او ددې باوجود دوی د وجوب جزاء فتوی ورکوی. په دواړو کښې د تطبیق هم دا صورت

دې چه «(لا حرج)» د نفی «(ثم)» په معنی کښې دې.

ددې قرینه دا هم ده چه کله داسې قسم سوال ونونه زیات شو نو نبی (صلی الله علیه و آله) او فرمائیل چه گناه خو د یو مسلمان په عزت اخستو کښې دې. (١٢) دلته حرج د گناه په معنی کښې دې هم دا

(١) مصنف ابن ابی شیبه (٣٤٦٣) کتاب الحج باب فی الرجل یحل قبل أن یدبح.

(٢) سنن أبی داود کتاب المناسک باب قیمن قدم شیاً فی حجه رقم ٢٠١) و مصنف ابن ابی شیبه (٣٤٦٣) رقم ١٤٩٦٣.

(٣) مصنف ابن ابی شیبه (٣٤٥١٣) رقم ١٤٩٥٩.

(٤) مصنف ابن ابی شیبه (٣٤١٣) رقم ١٤٩٦٥.

(٥) المصنف لابن ابی شیبه (٣٤٥١٣) کتاب الحج باب فی الرجل یحل قبل أن یدبح رقم ١٤٩٥٤.

(٦) قال القطان والنسائی یس بالقری وقا أحمد لا بأس به انظر الکاشف (٢٢٥١١ و ٢٢٦) وانظر تهذیب التهذیب (١٦٧١ و ١٦٨) ومیزان الاعتدال (٦٧١) رقم ٢٢٥.

(٧) شرح معانی الآثار (٤٩٣١١) کتاب مناسک الحج باب من قدم من حجه نسکاً قبل نسک قال الحافظ فی الدراية (٤١١٢) وأخرجه الطحاوی من وجه آخر أحسن منه عنه.

(٨) مصنف ابن ابی شیبه (٣٤٥١٣) رقم ١٤٩٥٣.

(٩) مصنف ابن ابی شیبه (٣٤٥١٣) رقم ١٤٩٥٥.

(١٠) مصنف ابن ابی شیبه (٣٤٥١٣) رقم ١٤٩٥٧ و ١٤٩٥٨.

(١١) فتح القدیر (٤٦٩٢).

(١٢) عن اسامة بن شریک قال خرجت مع النبی (صلی الله علیه و آله) حاجاً فکان الناس یأتونه فمن قال یا رسول الله سمعت قل أن أطوف أو قدمت شیاً أو أخرت شأ فکان یقول لا حرج إلا علی رجل إقترض عرض رجل مسلم وهو ظالم فذلک حرج وهلك... سنن أبی داود کتاب المناسک باب فمین قدم شیاً قبل شی فی حجه رقم ٢١٠٥.

وجه وه کله چه صحابه کرام رضی الله عنہم د نبی ﷺ نه خطبه واوریده نوخیل افعال نبی د ترتیب خلاف بیاموندل. ددې وجهی هغوی سره دگناه ویره شوه ددې خیال داخلاق دپاره نبی ﷺ اوفرمانیل «لاحر»^(۱)

حقیقت دا دې چه د نبی ﷺ سره دصحابه کرام رضی الله عنہم دحج دا اولنی موقع وه او تر دغه وخته پورې دمناسک حج صحیح علم چاته نه وو ددې وجهی د فساد ترتیب گناه پورته کړې شوه ددې تائید په شرح معانی الآثار کښې دحضرت ابو سعید خدری رضی الله عنہ په روایت سره کبړی په کوم کښې چه نبی ﷺ د مختلفو سوالونوپه جواب کښې «لاحر»^(۲) فرمانیل اوبیا نبی اوفرمانیل «مهادالله وضع الله عزوجل الحرام الضیق وتعلموا مناسککم فلانها من دینکم»^(۳)

ددې نه معلومه شوه چه نبی ﷺ په دې مقام کښې دحج کومه نفی کړې ده دا ددې وجهی وو چه دمناسک حج علم عام نه وو. خودا د وجوب جزاء اودم سره منافی نه ده^(۴)

هم دا وجه ده چه حضرت ابن عباس رضی الله عنہما د «لاحر»^(۵) والا حدیث راوی دې اویه خپلهفتوی کښې د وجوب دم تصریح کوی.

دحضرت اسامه بن شریک په روایت کښې هم دې طرف ته اشاره ده چه دلته د «حر»^(۶) نه مراد «اثم» دې ځکه چه نبی ﷺ فرمائی «لاحر لاحر»^(۷) لا اعلی رجل اقترض عرض رجل مسلم وهو قائم فذلک الذی حرم وهلك»^(۸)

گوری په حالت داحرام کښې که یوکس ته د بیمارۍ یا تکلیف دوجې دحلق ضرورت پېښ شی. دقرآن په نص دا جائز ده.^(۹)

اویه ده باندي څه گناه نشته. خوددې باوجود ددې عمل په وجه په ده باندي په اتفاق سره جزاء واجب ده.^(۱۰)

دحجة الوداع په موقع چونکه د صحابه کرام رضی الله عنہم یوه لویه ډله د نبی ﷺ سره په اول خل حج ادا کولو اودمناسک حج نه کماحقه واقفیت نه وو ددې وجهی دفساد ترتیب گناه پورته کړې

شوه. اویه «لاحر»^(۱۱) نبی هم دې رفع اثم بیان کړو. اگرچه دم بیا هم واجب دي. ددې تقریرنه معلومه شوه چه دعدم اثم حکم په هغه وخت کښې وو په کوم وخت کښې چه د مناسک حج په صحیح طریقہ باندي واقفیت نه وو اوس چونکه دمناسک ټول تفصیلات

(۱) انظر الکوکب الدرۍ وتعلیقانه (۱۲۱/۲ و ۱۲۲)۔

(۲) شرح معانی الآثار (۴۹۲/۱) کتاب المناسک باب من قدم نسکاً قبل نسک (۔)

(۳) المصدر السابق۔

(۴) سنن أبی داود کتاب المناسک باب فیمین قدم شیاً قبل شئ فی حجه رقم (۲۰۱۵)۔

(۵) قال الله تعالى ﴿ ولا تحلقوا رؤسکم حتی یبلغ الہدی محلہ فمّن کان منکم مریضاً أو به أذى من رأسه

فدفعه من صیام أو صدقة أو نسک... ﴾ البقرة: ۱۹۶۔

(۶) بدائع الصنائع (۱۹۲/۲) فصل: وأما ما یجرى مجرى الطیب...۔

مخامخ راغلی دی. نو اوس جهل څه عذر نه دي. نو که نن د داسې جهالت په وجه ترتیب فاسد شی. نونه یواځې دا چه دم به واجب وی بلکه گناه به هم وی. والله اعلم.

امام طحاوی رحمه الله دامام ابوحنيفه رحمه الله په مسلك باندې د آيت كريمه نه «وَلَا تَخْلِقُوا رُفُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ» (۱) باندې استدلال کړې دي چه ددې آيت په رڼا کښې نحر په حلق باندې مقدم کول ضروري دی تقديم حلق على النحر جائز نه دی اودا اجماعی مسئله ده نو هرکله چه دمحصّر دا حکم دي. نو د قارن وغيره به هم دا حکم وی. چه حلق قبل النحر به صحيح نه وی. اود مخالفت په صورت کښې به دم واجب وی. (۲)

دهديث د ترجمة الباب سره انطباق دلته ترجمة الباب «باب الفتيا وهو اوقف على الدابة وغيرها» دي. دعلامه عيني اوقسطلاني وغيره په نسخو کښې هم داسې دي. (۳) اود کرمانی او حافظ ابن حجر رحمهما الله په نسخو کښې د «وغيرها» لفظ نشته. (۴) که دا لفظ موجود وی او که نه وی په حديث باب کښې د «وقف في حجة الوداع يعني للناس» الفاظ خوشته. د دابه وغيره څه ذکر نشته. نو په ترجمة الباب کښې او په حديث مذکور کښې به مطابقت څنگه وي؟

علامه عيني اوقسطلاني رحمهما الله په نسخو کښې چونکه د «وغيرها» لفظ راغلي دي ددې وجهي هغوی د روايت د اطلاق نه ترجمة ثابتې کړې ده. نو فرماني چه «وقف» دخپل عموم په وجه وقوف على الدابة وغير الدابة دواړو ته شامل دي. کيدې شي. چه نبي صلى الله عليه وسلم په دابه وو او کيدې شي. چه په دابه نه وو. (۵)

خود حافظ ابن حجر او کرمانی رحمهما الله په نسخو کښې چونکه د «وغيرها» لفظ نشته. صرف «باب الفتيا وهو اوقف على الدابة» ذکر دي. ددې وجهي دي ته ضرورت پيښ شو چه هغه خپله ترجمه په روايت سره ثابتې کړي. او په روايت کښې د وقوف على الدابة څه ذکر نشته بلکه په هغې کښې خو مطلقاً... وقف... ذکر دي. نو دامام بخاری رحمه الله ترجمه به څنگه ثابتيږي؟

(البقرة: ۱۹۶)۔

(۱) شرح معاني الآثار (۴۹۳۱) قال الكاساني رحمه الله في بدائع (۱۵۸۱۲) ولأبي حنيفة رحمه الله الإستدلال بالمحصّر !! حلق قبل الذبح لأطى في رأسه أنه تلزمه الفدية بالنص فالذي يحلق رأسه بغير الأذى به أولى ولهذا قال أبوحنيفة بزيادة التغليف في حق من حلق رأسه قبل الذبح بغير أذى حيث قال لا يجزئه غير الدم وصاحب الأذى مخير بين الدم والطعام والصيام. كما خيره الله تعالى وهذا هو المعقول لأن الضرورة سبب لتخفيف الحكم وتيسيره فالمعقول أن يجب في حال الإختيار بذلك السبب زيادة غلط لم يكن في حال العذر فأما أن يسقط من الأصل في غير حالة العذر ويجب في الة العذر فممتنع)۔

(۲) عمدة القاري (۸۸۱۲) وإرشاد الساري (۱۸۲۱)۔

(۳) شرح الكرمانی (۶۳۱۲) وفتح الباري (۱۸۰۱۱)۔

(۴) عمدة القاري (۸۸۱۲) وإرشاد الساري (۱۸۲۱)۔

حافظ ابن حجر رحمته الله جواب ورکړې دې چې امام بخاری رحمته الله د روایت نور وپورقو ته اشاره کړې ده. په کتاب الحج کېنې روایت دې «ولف رسول الله ﷺ على ناقته ...» نود مصنف رحمته الله ترجمه ثابته شوه (۲).

په دې باندې اشکال دې چې په روایت کېنې خو د «ناقة» ذکر دې او په ترجمه کېنې د «دابة» ذکر دې او په دابه اوناقة کېنې فرق وی ځکه چې ناقة خاص دابه ته وائی اود دابه اطلاق په هر څناور کېږي.

ددې جواب دا دې. اگر چه په لغت کېنې د دابه اطلاق «ما یدب على الأرض» باندې کېږي خو په عرف کېنې په مرکوب باندې کېږي. اوناقة هم احدى المركوبات ده. (۳) نو هر کله چې په یو مرکوب باندې اود ریدل اود جواب ورکول جواز ثابت شو. نو دنورو مرکوبات باندې د سورلۍ په حال کېنې جواب ورکول پخپله ثابت شو.

علامه عینی رحمته الله په حافظ ابن حجر رحمته الله باندې دا اعتراض کړې دې چې دا څنگه خبره ده چې دعوی دلته ده. اودلیل هلته؟ یعنی دعوی خو په کتاب العلم کېنې ده. اودلیل په کتاب الحج کېنې دې. (۴)

خو دا اعتراض صحیح نه دې. ځکه چې دا د تراجم ابواب په سلسله کېنې دامام بخاری رحمته الله د جاری اصولو څنې دې. (۵)

علامه عینی رحمته الله اگر چه دلته اودغه شان په «باب السفر فی العلم» کېنې په حافظ ابن حجر رحمته الله باندې سخت تنقید کړې دې. او په اصل باندې ئې رد کړې دې. (۶) خو پخپله دوی په «باب من حمل جاریة صغيرة على عنقه في الصلاة» په ترجمه الباب کېنې د «على عنقه» اثبات هم په دې اصل په مدد سره کړې دې. (۷) دغه شان په باب «تسوية الصفوف عند الإقامة وبعدھا» کېنې هم دا اصل استعمال کړې دې. (۸) دغه شان په باب «باب التقاض والملازمة في المسجد» کېنې هم ددې اصل ذکر کړې دې. (۹) والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

(۱) صحیح البخاری (۲۳۴۱۱) کتاب الحج باب الفتناء علی الدابة عند الجمرۃ رقم (۱۷۳۸)۔

(۲) فتح الباری (۱۸۰/۱۱ و ۱۸۱)۔

(۳) فتح الباری (۱۸۰/۱۱)۔

(۴) عمدة القاری (۸۸۱۲)۔

(۵) الأبواب والتراجم (ص. ۸) أصل نمبر ۶ ومقدمة لامع الدراری (ص. ۳۵۷) الأصل الحادی عشر من أصول التراجم

(۶) عمدة القاری (۸۸۱۲) و (۱۷۷۱۲ و ۱۷۸)۔

(۷) عمدة القاری (۳۰۱۱۴) کتاب الصلاة أبواب سترۃ المصلی۔

(۸) عمدة القاری (۲۵۳۱۵) کتاب الأذان۔

(۹) عمدة القاری (۲۲۸۱۴) کتاب الصلاة۔

۲۳ = بَابُ مَنْ أَجَابَ الْفُتْيَا بِإِشَارَةِ الْيَدِ وَالرَّأْسِ

په مخکنی اودې باب کښې مناسبت ښکاره دي. چه په دواړو بابونو کښې د فتوی ذکر دي
د ترجمه الباب مقصد حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه فرماني چه امام بخاری رحمته الله علیه دلته د «فتوی
بالإشارة» جواز بیانوی. اگر چه په دې زمانه کښې احوط دا ده. چه په اشاره باندې فتوی
ورنکړې شی. (۱)

مطلب دا دي چه په حقیقت کښې مستفتی د جواب دا جمال نه غلطه فائده اخلي نو په
اشارې سره خوبه په طریق اولی غلطه فائده اخستې شی. ځکه چه کیدي شی. څوک دا سوچ
اوکړي. چه په اشاره سره فتوی ورکول به جائز نه وی. نو امام بخاری رحمته الله علیه دا جواب بیان
کړ. او دا نې اوونیل. چه کله په یوځانې کښې د خطري ویره نه وی. نو په اشارې سره په جواب
ورکولو کښې څه حرج نشته. خو چه په کوم ځانې کښې د مستفتی د گډوډ کولو ویره
وی. او مفتی دا گنري. چه مستفتی به دهوکه وکړي. نو په اشارې سره جواب ورکول نه دی
پکار. بلکه ښکاره جواب ورکول پکار دی.

حضرت شیخ الهندی رحمته الله علیه فرماني. چه نبی صلی الله علیه و آله به په تعلیم او تبلیغ کښې د پراهمت کولو په
ایضاح او افهام کښې به نې دهر ممکن اړخ خیال ساتلو تر دې چه بعضې وخت به نې درې
درې ځله ارشاد فرمائیل. (۱) او کله به نې د بل غرض دپاره د دومره تکرار نه کار اخستلو چه
صاحبه کرام رضی الله عنهم ته به ددې وینا نوبت راغلو. «لیته سکت» (۲)

ددې تقاضا دا وه. چه د سوال جواب. او تعلیم او تبلیغ. په واضح انداز کښې. په غیر مبهمه
الفاظو او عباراتو کښې ادا کړې شی. صرف په اشارو باندې اکتفاء نشی کولی. نو امام بخاری
رحمته الله علیه دا اوخود له که یو طرف ته د نبی صلی الله علیه و آله نه په تعلیم کښې. زیات وضاحت. د افهام اهتمام
منقول دي. نوبل طرف ته د نبی صلی الله علیه و آله نه په اشارو کښې جواب ورکول هم منقول دی. اصل کښې
چه څنگه موقع به وه. هغه شان به نې کول. که په خبره کښې به خفاء وه. نو ښکاره وضاحت به
نې کولو. او که خبره به ښکاره وه. صرف په اشاره به کار کیدو. نو په خپلو اشارو سره به نې
جواب ورکولو. نو که د مستفتی دمفتی نه د څه آسانې خبرې تپوس اوکړي. د کوم جواب چه په

(۱) شرح تراجم أبواب البخاری.

(۲) عن أنس عن النبي صلی الله علیه و آله أنه كان إذا تكلم بكلمة أعادها ثلاثاً حتى تفهم عنه... صحيح البخاری (۳۵۱۱)
كتاب العلم باب من أعاد الحديث ثلاثاً ليفهم عنه (رقم ۹۵).(۳) عن أبي بكر قال كنا عند رسول الله صلی الله علیه و آله فقال ألا أنبئكم بأكبر الكبائر؟ ثلاثاً... الإشراك بالله وعقوق
الوالدين. وشهادة الزور. أو قول الزور. وكان رسول الله صلی الله علیه و آله متكئاً فجلس فما زال يكررها حتى قلنا ليته
سكت... صحيح مسلم كتاب الإيمان باب الكبائر وأكبرها (رقم ۲۵۹) وانظر الجامع للترمذی كتاب الشهادات
باب ما جاء في شهادة الزور رقم ۲۳۰۱ وأبواب تفسير القرآن باب ومن سورة النساء (رقم ۳۰۱۹) ومسند
أحمد (۳۶۵ و ۳۷).

اشاره ورکول کافی کيږي نوږه دې کيښي څه باک نشته

..هرسخن نکته وهرنکته مکانه دارد... (۱)

[۸۴] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ حَدَّثَنَا وَهْبٌ قَالَ حَدَّثَنَا أَيُّوبُ عَنْ عِكْرِمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۱) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبَلَ فِي عَجْتِهِ فَقَالَ ذُبَحْتُ قَبْلَ أَنْ أَرْمِيَ فَأَوْمَأَ يَدَهُ قَالَ وَلَا حَرَجَ قَالَ حَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْبَحَ فَأَوْمَأَ يَدَهُ وَلَا حَرَجَ

[۱۶۳۴ و ۱۶۳۶ و ۱۶۴۷ و ۱۶۴۸ و ۱۶۸۹]

رجال الحديث

① موسی بن اسماعیل: دا ابوسلمه موسی بن اسماعیل تبو ذکی بصری رحمته الله دې د دوی مختصر حالات په بده الوحي کيښي د څلورم حديث لاندې تیر شوی دی. (۱) مونږ به دلته لږ په تفصيل سره ددوی حالات ذکر کوو.

ددوی د ابراهيم بن سعد الزهري، جرير بن حازم، جویریة بن اسماء، حماد بن زيد، حماد بن سلمه، داود بن ابی الفرات، سلام بن ابی مطيع، شعبه بن الحجاج، عبد الله بن المبارك، عبدالعزيز بن مسلم، عبد الوارث بن سعيد، معتمر بن سليمان، مهدي بن ميمو او ابو عوانه الوضاح بن عبدالله وغيره حضراتو نه روايت د حديث کوي.

اود دوی نه روايت کونکو کيښي امام بخاری، ابوداود، ابراهيم حربي، احمد بن منصور رمادي، ابوزرعه رازی، ابوحاتم رازی، او يعقوب بن شيبه رحمته الله وغيره دی. (۲)

امام يحيى بن معين رحمته الله فرماني: «ثقة مأمون» (۳)

ابو الوليد طيالسي رحمته الله فرماني: «ثقة صدوق» (۴)

(۱) الأذيواف والتراجم (ص. ۵۱)۔

(۲) قوله عن ابن عباس، الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۲۳۲/۱ و ۲۳۳) كتاب الحج باب الذبيح قبل الحلق رقم (۱۷۲۱ و ۱۷۲۳) و (۲۳۴/۱ و ۲۳۴) كتاب الحج باب إذا رمى بعد ما أمسى أو حلق قبل أن يذبح ناسياً أو جاهلاً رقم ۱۷۳۴ و ۱۷۳۵) و (۹۸۶/۲) كتاب الأيمان والتذویر باب إذا حنت ناسياً في الأيمان رقم (۶۶۶۶) وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب جواز تقديم الذبيح على الرمي والحلق على الذبيح وعلى الرمي وتقديم الطواف عليها كلها رقم ۳۱۶۴ وأخرجه النسائي في سننه في كتاب المناسك باب الرمي بعد المساء رقم ۳۰۶۹) وأخرجه أبوداود في سننه في كتاب المناسك باب الحلق والتقصير رقم (۱۹۸۳) وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب المناسك باب من قدم نسكاً قبل نسك رقم ۳۰۴۹ و ۳۰۵۰)

(۳) كشف الباري (۴۳۳/۱ و ۴۳۴)۔

(۴) شيخ أوتلازمذه دپاره اوگوري تهذيب الكمال (۲۲۱/۲۹ و ۲۴)۔

(۵) تهذيب الكمال (۲۴۱/۲۹)۔

(۶) تهذيب الكمال (۲۵۱/۲۹)۔

ابن سعد رحمته الله فرمائی «کان ثقة کثیر الحدیث»^(۱)

ابن حبان دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی. او لیکیلی نہی دی. «کان من المتقین»^(۲)

ابن حزم رحمته الله فرمائی «ثقة إمام مشهور»^(۳)

عجلی رحمته الله فرمائی «بصری ثقة»^(۴)

حافظ ذہبی رحمته الله فرمائی «ثقة ثبت»^(۵)

دغہ شان دوی فرمائی «الحافظ الحجة أحد الأعلام»^(۶)

البتہ ابن خراش رحمته الله پہ دوی باندی کلام کوی. او پہ مبہم انداز کنبی فرمائی «صدوق وتکم

الناس فیہ»^(۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی «کذا قال ولم یفسد ذلك الكلام»^(۸) مطلب دا دی. چہ دجا توثیق موجود وی. پہ ہغہ باندی مبہم جرح خہ اثر نہ کوی. نو دا بن خراش رحمته الله دکلام خہ اعتبار نہشتہ

حافظ ذہبی رحمته الله پہ میزان الاعتدال کنبی ددوی د ذکر کولونہ پس لیکی. «لم أذكر بأسلہ للین فیہ، لکن لقول ابن خراش فیہ، صدوق وتکم الناس فیہ قلت القائل الذہبی نعم تکلموا فیہ بأنه ثقة

ثبت رافضی»^(۹)

پہ کال ۲۲۳ھ کنبی وفات شوی دی. ^(۱۰) رحمہ اللہ تعال رحمتہ واسعہ.

⑤ **وہیب:** دا وہیب بن خالد بن عجلان باہلی بصری رحمته الله دی. د دوی حالات پہ کتاب

الایمان کنبی د «باب تفاضل أهل الإيمان فی الأعمال» لاندی تیر شو ی دی. ^(۱۱)

⑥ **ایوب:** دا ایوب بن ابی تمیمہ کیسان سختیانی بصری رحمته الله دی. د دوی حالات پہ کتاب

^(۱) الطبقات لابن سعد (۳۰۶/۷)۔

^(۲) الثقات لابن حبان (۱۶۰/۹)۔

^(۳) المحلی (۲۰/۶)۔

^(۴) تعلیقات تہذیب الکمال (۲۶۱/۲۹)۔

^(۵) الکاشف (۳۰۱/۲) رقم (۵۶۷۷)۔

^(۶) میزان الاعتدال (۲۰۰/۴) رقم (۸۸۴۷)۔

^(۷) المصدر السابق۔

^(۸) ہدی الساری (ص. ۴۴۶)۔

^(۹) میزان الاعتدال (۲۰۰/۴) رقم (۸۸۴۷)۔

^(۱۰) تہذیب الکمال (۲۶۱/۲۹)۔

^(۱۱) کشف الباری (۱۱۸/۲)۔

الایمان کنبی د «باب علاوة الايمان» لاندې تیر شوی دی (۱)

۵ **عکرمه:** دا عکرمه مولی عبدالله بن عباس رضی الله عنه دې ددوی تفصیلی حالات په کتاب

العلم کنبی د «باب قول النبی صلی الله علیه و سلم العلم علیه الكتاب» لاندې تیر شوی دی (۲)

۵ **ابن عباس رضی الله عنه:** حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه حالات په بدء الوحي کنبی دخلورم

نمبر جديت لاندې اوپه کتاب الايمان کنبی د «باب کفران العشیء و کفر دون کفر» لاندې تیر شوی دی (۳)

قوله أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبَلَ فِي حُجَّتِهِ فَقَالَ ذَبَحْتُ قَبْلَ أَنْ

أَرْمِيَ فَأَوْمَأَ يَدَهُ قَالُوا لَا حَرَجَ: د نبی صلی الله علیه و سلم نه د حج په موقع باندې تپوسونه شوی وو. یوکس تپوس وکړو. چه ما د رمی نه وړاندې ذبح کړې ده. نبی صلی الله علیه و سلم په لاس سره اشاره وکړه. او وې فرمائیل. څه باک نشته.

کیدې شی چه نبی صلی الله علیه و سلم اشاره او قول دواړه جمع کړی وی په دې طریقه چه په لاس نې اشاره کړې وی. اوپه ژبه نې «لا حرج» فرمائیلی وی.

دا هم کیدې شی. چه «لا حرج» دا د اشارې شرح وی. یعنی نبی صلی الله علیه و سلم چه په لاس باندې کومه اشاره کړې وه. ددې مطلب دا وو. چه «لا حرج» په تقدیم او تاخیر کنبی څه باک نشته. دا دویمه معنی دامام بخاری رحمته الله علیه د ترجمې سره زیاته مناسب ده. (۴)

قوله قَالَ حَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أذْبَحَ فَأَوْمَأَ يَدَهُ وَلَا حَرَجَ: یوکس اوونیل. ما د ذبحې نه وړاندې حلق کړې دې. نبی صلی الله علیه و سلم د لاس په اشارې سره او فرمائیل. څه باک نشته.

[۸۰] حَدَّثَنَا النُّكَيْتِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ أَخْبَرَنَا حَنْظَلَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ عَنْ سَالِمٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يَقْبُضُ الْعِلْمُ وَيُظَاهَرُ الْجَهْلُ وَالْفِتْنُ وَيَكْتُمُ الْهَرَجُ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا الْهَرَجُ فَقَالَ مَكَدُ أَيْدِيهِمْ فَهَرَقَهَا كَأَنَّهُ يُرِيدُ الْقَتْلَ

رجال الحديث

① **المکی بن ابراهیم:** دامام مکی بن ابراهیم بن بشیر بن فرقد تمیمی حنظلی بلخي دې. ددوی کتبت ابوالسکن دې. بعضي حضراتو ددوی د نیکه نوم فرقد بن بشیر خود لې دې. (۵)

(۱) کشف الباری (۲۶۱۲)۔

(۲) کشف الباری (۴۳۵۱۱) و (۲۰۵۱۲)۔

(۳) فتح الباری (۱۸۱۱۱)۔

(۴) نهذب الکمال (۴۷۶۱۲۸) و سیر أعلام النبلاء (۹۵۴)۔

په کال ۱۲۲۰ هـ کښې پیدا شوې وو. دوی دامام ابوحنیفه رحمه الله امام مالک، یزید بن ابی عبید، بهزین حکیم، عبدالله بن سعید بن ابی هند، ابن جریج، حنظله بن ابی سفیان، ایمن بن نابل، فطربن خلیفه، هشام الدستوانی، او عثمان بن الاسود رحمه الله وغیره نه روایت کوي.

ددوی نه روایت کونکو کښې امام احمد بن حنبل، امام بخاری، عبيدالله بن قواریری، يحيى بن معين، محمد بن بشار، بن دارین ابراهیم بن یعقوب جوزجانی، او عبد الصمد بن غالب رحمه الله وغیره حضرات دی (۱).

امام مکی بن ابراهیم رحمه الله دامام بخاری رحمه الله په خصوصي استاذانو کښې وو تردې چه دامام بخاری رحمه الله په صحیح بخاری کښې چه کوم ثلاثیات دی په هغې کښې یوولس احادیث هم ددوی نه مروی دی (۲).

ددوی دحضرت امام ابوحنیفه رحمه الله سره ډیر عقیدت وو. دوی فرماني: «کان ابوحنیفه اهل العلم» (۳).

کردري اوموفق په «مناقب» کښې نقل کړي دی چه یوخل امام مکی بن ابراهیم درس ورکولو. نودوی اوفرمانیل «حدثنا ابوحنیفه...» یوکس اودریدل اووې ونیل «حدثنا عن جریج ولا تحدثنا عنه» مکی بن ابراهیم ډیر سخت خفه شو په مخ باندې ئې ددې آثار بنکاره شول. هغه کس توبه اوویستله اود پښیمانتیا اظهار ئې اوکړو. خو حضرت مکی بن ابراهیم رحمه الله اوفرمانیل «لا لا تحدث السفهاء حرمت عليك أن تكتب عنی قم من مجلسی» نوترخپورې چه هغه دمجلس نه پاسیدلې نه وو. دوی حدیث نه اورول. د هغه د پاسیدو نه پس دوی اوفرمانیل «حدثنا ابوحنیفه...» اودرس ئې جاری کړو (۴).

امام احمد بن حنبل اوامام عجلې رحمهما الله فرماني: «ثقة» (۵).

۱- دشیخ اوتلامذو دپاره اوگوری تهذیب الکمال (۴۷۹، ۴۷۷، ۴۷۸) وسیر اعلام النبلاء (۵۵۱، ۵۵۰، ۵۵۱-۵۵۲) مقدمه لامع الدار (ص ۶۴) و (۱۰۲ و ۱۰۳) وأخرج عنه البخاری الأربعة الأول من الثلاثيات والسابعة والحادية عشرة والثانية عشرة، والرابعة عشرة والسابعة عشرة والتاسعة عشرة)) دامام مکی بن ابراهیم نه علاوه دنورو ثلاثیاتو مکمل تخريج به هم وړاندې په ((باب إثم من كذب على النبي ﷺ)) داولنی ثلاثي روایت لاندې راشي: «البدایة والنهاية (۱۲۳/۱۰)»

۲- مناقب الإمام الأعظم للإمام موفق بن احمد المکی (۲۰۳ و ۲۰۴) الباب التاسع فی حفظ لسانه وورعه ونفواه ومناقب الإمام الأعظم للإمام محمد بن محمد بن شهاب المعروف بابن البراز الکردري (۲۵۱ و ۲۵۲) بذیل مناقب الموفق (الفصل الرابع فی أخلاقه)»

۳- الحدیث الکمال (۴۷۹، ۴۷۸) وسیر اعلام النبلاء (۵۵۱، ۵۵۲)»

امام یحییٰ بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «صالح»^(۱)

امام ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «محلہ الصدق»^(۲)

امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «لیس بہ ہلک»^(۳)

امام محمد بن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وکان ثقة .. وکان ثبات الحدیث»^(۴)

امام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة مامون»^(۵)

مسلم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة»^(۶)

خلیلی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة متفق علیہ»^(۷)

پہ کال ۲۱۵ھ کنبی وفات شوی وو.^(۸)

⑤ خنظلہ بن ابی سفیان: دا خنظلہ بن ابی سفیان جُمحی قرشی مکی دی د دوی

مختصر حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «ہاب الایمان وقول النبی صلی اللہ علیہ وسلم بنی الإسلام علی خمس»

لاتدی تیرشوی دی.^(۹)

⑥ سالم: دا سالم بن عبداللہ بن عمر رحمۃ اللہ علیہ دی د دوی جالات پہ کتاب الایمان کنبی د

«ہاب الایمان من الایمان» لاتدی تیرشوی دی.^(۱۰)

⑦ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ: د دوی حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «ہاب أمور الایمان» لاتدی

تیرشوی دی.^(۱۱)

قوله: قَالَ يَقْبِضُ الْعِلْمَ وَيُظْهِرُ الْجَهْلَ وَالْفِتْنُ وَيَكْثُرُ الْهَرْجُ: نبی صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل چہ

علم بہ پورته شی. او جہالت او فتنی بہ غالبی شی. او بہ ہرج کنبی بہ زیادت اوشی.

(۱) المصادر السابقة _

(۲) المصادر السابقة _

(۳) المصادر السابقة _

(۴) الطبقات لابن سعد (۳۷۳/۷) _

(۵) تهذيب الكمال (۴۸۱/۲۸) وسير أعلام النبلاء (۵۵۲/۹) _

(۶) تهذيب التهذيب (۲۹۵/۱۰) _

(۷) المصدر السابق _

(۸) الكاشف (۲۹۳/۲) رقم (۵۶۲۱) _

(۹) كشف الباری (۶۳۶/۱) _

(۱۰) كشف الباری (۱۲۸/۲) _

(۱۱) كشف الباری (۶۵۹/۱) _

قوله قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا الْهَرْجُ: تَبَسُّوسُ أَوْ شَوْ يَارَسُولَ اللَّهِ هَرْجٌ خُهِ دِي؟

قوله فَقَالَ هَكَذَا يَدُهُ فَحَرَفَهَا كَأَنَّهُ يُرِيدُ الْقَتْلَ: نَبِيُّ ﷺ بِه لَاس سِرِه اِشَارَه وَكِرِه لِكِه

چِه نَبِيُّ ﷺ لَاس گَوَرُ كِرُو اُوخودِل. د نَبِيُّ ﷺ مَرَاد قَتْل وَو

مَظْلَب دَا چِه نَبِيُّ ﷺ بِه لَاس سِرِه اِشَارَه اُوکِرِه اَوْتَحْرِيف نَبِي اُوکِرُو يَعْنِي لَاسُونَه نَبِي کَا رِه کِرَل دَاسِي اِشَارَه نَبِي اُوکِرِه خَنگِه تَوْرَه وَهونکِي لَاس اُوچَتَوِي

«کَلَمَه يَرِيدُ الْقَتْلَ» جَمْلَه دَخَنظَلَه بِه شَاگَرْدَانُو کِنَبِي دِچَا اِضَافَه شَوِي تَفْسِيرِي جَمْلَه دِه خَکِه چِه دَا رَوَايَت اَبُو عَوَانَه د عَبَاس دَوْرِي عَن اَبِي عَاصِم عَن خَنظَلَه بِه طَرِيق سِرِه نَقْل کِرِي دِي

عَبَاس دَوْرِي وَانِي «وَأَرَادَ اَبُو عَاصِمُ كَأَنَّهُ يَضْرِبُ عُنُقَ الْإِنْسَانِ» (١)

د «هَرْج» مَعْنَى دَهْرَج اَصْلِي مَعْنَى دِيُوخِيز اِتْسَاع اَو کَثْرَت دِي. هَم دَدِي وَجِي د اِخْتِلَاف اَوْفَتَنِي دِيَا رَه هَم اِسْتِعْمَال شَوِي دِي. (٢)

عَلَامَه کَرْمَانِي ﷺ فَرْمَانِي چِه «هَرْج» مَعْنَى فِتْنَه دِه. دَدِي نَه د قَتْل مَعْنَى اِخْتِلَاف مَجْزَا صَحِيح دِي. خَکِه چِه هَرْج دَقْتَل د لَوَازِمَاتُوخَنِي دِي. اَلْبَتَه کِه د هَرْج مَعْنَى د قَتْل د لَفْت نَه ثَابِتَه شِي نَوْبِيَا بِه دَا دَدِي حَقِيقِي مَعْنَى وَی. (٣)

حَافِظ اَبْنِ حَجَرٍ ﷺ فَرْمَانِي چِه عَلَامَه کَرْمَانِي ﷺ نَه ذَهْوَل شَوِي دِي. خَکِه چِه وِیَانَدِي بِه کِتَابِ الْفِتَنِ کِنَبِي دَا رَوَايَت رَاغَلِي دِي. (٤) بِه هَغِي کِنَبِي رَاوِي دَا تَصْرِیح هَم کِرِي دِه چِه دَاهِل جِشَه رُبِه کِنَبِي د هَرْج مَعْنَى قَتْل دِي. (٥)

[٨١] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ حَدَّثَنَا وَهَيْبٌ قَالَ حَدَّثَنَا هِشَامٌ عَنْ فَاطِمَةَ عَنْ أَسْمَاءَ (١) قَالَتْ أَتَيْتُ عَائِشَةَ وَهِيَ تُصَلِّي فَقُلْتُ مَا شَأْنُ النَّاسِ فَأَشَارَتْ إِلَيَّ الشَّمَاءَ فَإِذَا

(١) فتح الباري (١٨٢/١) -

(٢) النهاية (٢٥٧/١٥) -

(٣) شرح الكرماني (٦٤١/٢) -

(٤) صحيح البخاري (١٠٤٦٢/١ و ١٠٤) كتاب الفتن باب ظهور الفتن رقم (٧٠٦٥) و (٧٠٦٦) -

(٥) فتح الباري (١٨٢/١) -

(٦) قوله عن أسماء: الحديث أخرجه البخاري أيضاً في (٣٠١١ و ٣١) كتاب الوضوء باب من لم يتوضأ إلا من الفسي المنقل رقم (١٨٤) و (١٢٦١) كتاب الجمعة (الصلاة) باب من قال في الخطبة بعد البناء أما بعد رقم (٩٣٢) وفي (١٤٤١١) كتاب الكسوف (الصلاة) باب صلاة النساء مع الرجال في الكسوف رقم (١٠٥٣) و باب من أحب العنقة في كسوف الشمس رقم (١٠٥٤) وفي (١٤٥١١) كتاب الكسوف باب قول الإمام في خطبة الكسوف (أما بعد رقم (١٠٦١) وفي (١٦٥١١) كتاب السهو رقم (١٠٥٤) باب الإشارة في الصلاة رقم (١٢٣٥) و (١٨٣١١) كتاب الجنائز باب ما جاء في عذاب القبر رقم (١٣٧٣) وفي (٣٤٢١١) كتاب العنق باب ما يستحب من العنقة في الكسوف والآيات رقم (٢٥١٩) و (٢٥٢٠) وفي (١٠٨٢١٢) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة باب الإقتداء بسنن رسول الله ﷺ رقم (٧٢٨٧) و مسلم في صحيحه في كتاب الكسوف باب ما عرض على النبي ﷺ في صلاة الكسوف من أمر الجنة والنار رقم (٢١٠٣ و ٢١٠٨) والنسائي في كتاب الكسوف باب التشهد والتسليم في صلاة الكسوف رقم (١٤٩٨) وابن ماجه في سننه وفي كتاب إقامة الصلاة باب ما جاء في صلاة الكسوف رقم (١٢٦٥) -

النَّاسِ قِيَامًا فَقَالَتْ سُبْحَانَ اللَّهِ قُلْتُ آيَةً فَأُشَارَتْ بِرَأْسِهَا أَيْ نَعَمْ فَقُمْتُ حَتَّى تَجَلَّيَ الْقَشِيُّ فَجَمَلْتُ أَصْبَ عَلَى رَأْسِي الْمَاءَ فَحَمِدَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنْتَنِي عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَتْ مَا مِنْ شَيْءٍ إِلَّا أَرَيْتُهُ إِلَّا أَرَيْتُهُ فِي مَقَامِي حَتَّى الْجَنَّةَ وَالنَّارَ فَأَوْجَمَ إِلَيَّ أَنْتُمْ تَقْتَتُونَ فِي قُبُورِكُمْ مِثْلَ أَوْ قَرِيبَ لَا أَذْرِي أَيْ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيرِ الدَّجَالِ يُقَالُ مَا عَلِمْتُكَ بِهَذَا الرَّجُلِ فَأَمَّا الْمُؤْمِنُ أَوِ الْمُؤَقِنُ لَا أَذْرِي بِأَيِّمَا قَالَتْ أَسْمَاءُ فَيَقُولُ هُوَ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ جَاءَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى فَأَجَبْنَا وَاتَّبَعْنَا هُوَ مُحَمَّدٌ ثَلَاثًا فَيَقَالُ ثُمَّ صَاحِبًا قَدْ عَلِمْنَا إِنَّ كُنْتَ لَمُؤَقِّنًا بِهِ وَأَمَّا الْمُنَافِقُ أَوِ الْمُرْتَابُ لَا أَذْرِي أَيْ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ فَيَقُولُ لَا أَذْرِي سَمِعْتُ النَّاسَ يَقُولُونَ شَيْئًا فَقُلْتُهُ

[۱۸۲ و ۸۸۰ و ۱۰۰۵ و ۱۰۰۶ و ۱۰۱۲ و ۱۱۷۸ و ۲۳۸۳ و ۲۳۸۴ و ۶۸۵۷ و ۷۱۲]

رجال الحديث

- ① موسی بن اسماعیل: ددوی حالات اوس هم ددی باب کنبی داوونی حدیث لاندی تیرشول.
- ② وهیب: دا وهیب بن خالد بن عجلان باهلی بصری رحمته الله دی. ددوی حالات په کتاب الایمان کنبی د «باب تفاضل اهل الإيمان فی الأعمال» لاندی تیرشوی دی. (۱)
- ③ هشام: دا هشام بن عروه رحمته الله دی. ددوی اجمالی حالات په بدء الوحی کنبی د دویم حدیث لاندی (۲) او تفصیلی حالات په کتاب الایمان کنبی د «باب احب الدین الی الله اذومه» لاندی تیرشوی دی. (۳)
- ④ فاطمه: دا فاطمه بنت المنذر بن الزبیر بن العوام قرشیه اسدی ده. (۴)
 داد هشام بن عروه بن الزبیر العوام بی بی ده اوددوی نه په عمر کنبی دولس دیارلس کاله مشره وه. (۵)
 دوی د خپلی نیا حضرت اسماء بنت ابی بکر، حضرت عمره بنت عبدالرحمن انصاریه او حضرت ام سلمه رضی الله عنهما روایت کوی.
 ددوی نه روایت کونکو کنبی ددوی د خاوند هشام بن عروه، نه علاوه محمد بن اسحاق بن

(۱) کشف الباری (۱۱۸/۲).

(۲) کشف الباری (۲۹۱/۱).

(۳) کشف الباری (۲۹۱/۱).

(۴) تهذیب الکمال (۲۶۵/۳۵).

(۵) تهذیب الکمال و تعلیقاته (۲۶۶/۳۵).

یسار او محمد بن سوقه رحمتهما دی. (۱)

امام عجلې رحمته فرمائی: «مدیة تابعیة لله» (۲)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «لله» (۳)

ابن حبان دوی په کتاب الثقات کنبی ذکر کړی دی. (۴) والله اعلم.

⑤ اسماعرضی الله عنہا: د دا حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنہ لور حضرت اسماء بنت ابی بکر رضی الله عنہا ده. د حضرت زبیر بن العوام اہلیہ وه. (۵)

دهجرت نه تقریباً اووشت کاله وړاندې پیدا شوې وه. (۶) په شروع کنبی تقریباً د اوولس سړو نه پس مسلمانہ شوې وه. (۷) دهجرت په موقع باندې حضرت عبدالله بن زبیر رضی الله عنہ د دوی په خیته کنبی وو. (۸) دوی په مدینه منوره کنبی په مهاجرینو کنبی د تولونه اولنې مولود وو. (۹)

دوی ته ذاتاً لناطقین هم وئیلی شی. ځکه چه د نبی صلی الله علیه وسلم اود حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنہ د هجرت په موقع دوی خپل څادر دوه ټکړې کړې وو. اوپه هغه یوه ټکړه نې د سفرتونه دان

تړلې وو. نبی صلی الله علیه وسلم په دغه موقع فرمائیلي وو. «أهدک الله بنطاقک هذا لطاقین فی الجنة» (۱۰)

د حضرت زبیر رضی الله عنہ سره چه کله ددې نکاح اوشوه. نوپه هغه وخت کنبی حضرت زبیر رضی الله عنہ سره څه نه وو. دوی به ټول کار تردې چه د خپل اس خسمانه هم په خپله کوله. روسته حضرت ابوبکر رضی الله عنہ دوی ته یو غلام ورکړ. نو د اس د خسمانې نه دا فارغه شوه. (۱۱)

حضرت اسماء د عزم او همت ستن وه. حجاج بن یوسف اوحضرت عبدالله بن زبیر رضی الله عنہ د جنګ په موقع کله چه حجاج دې قتل کړو. اوپه سولې زوروند کړو. نوپه هغه ځانې باندې حضرت اسماء تیره شوه. په هغه وخت کنبی دا نابینا شوې وه. وې وئیل «أما أن للماکب أن یثقلن» آیا ددې شهسوار د راګوزیدو وخت لاته دې شوې. حجاج او وئیل. ددې منافق خبره

۱- شبیخ اوتلامذه دحالاتودپاره اوګوری تهذیب الکمال (۲۶۵/۳۵)۔

(۱) تهذیب الکمال (ص. ۷۵۲) رقم (۸۶۵۸)۔

(۲) تقریب التهذیب (ص. ۷۵۲) رقم (۸۶۵۸)۔

(۳) الثقات لابن حبان (۳۰۱۵)۔

(۴) تهذیب الکمال (۱۲۳/۳۵)۔

(۵) الإصابة (۲۳۰/۱۴)۔

(۶) تهذیب الکمال (۱۲۴/۳۵) او (۱۲۵)۔

(۷) تهذیب الکمال (۱۲۳/۳۵)۔

(۸) تقریب التهذیب (۳۰۳) رقم (۳۳۱۹)۔

(۹) تهذیب الکمال (۱۲۴/۳۵)۔

(۱۰) الإصابة (۲۳۰/۱۴)۔

کوی حضرت اسماء رضی اللہ عنہا ورته اووئیل «والله ما كان مثلاً لكان صواماً قواماً براء» هغه ورته اووئیل واپس لاره شه ته دیود اتوب دوجې ستا عقل زانله شوې دې.

وانی چه حجاج کله دې د سولې نه راکوز کړونود یهودیانوبه قبرستان کښې نې اوغورخولو. اویا نې حضرت اسماء رضی اللہ عنہا راغوستله حضرت اسماء رضی اللہ عنہا انکار اوکړو. نوحجاج دوباره قاصد وراولېږلو. چه راشه گنی د ویختونه به دې په رانیکلو رانیکلو راولو. حضرت اسماء رضی اللہ عنہا بیا انکار اوکړو. حجاج پخپله راغلو. اووې وئیل. گوره مادالله تعالی دشمن سره څه اوکړو؟ حضرت اسماء رضی اللہ عنہا ورته جواب ورکړو. او ما اولیدل. چه تا دهغه دنیا بریاد کړه. اوهغه ستا آخرت تباہ کړو. او نور نې ورته اووئیل. چه ماته معلومه شوې ده. چه ته عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہ پورې دخندا کولوپه وجه هغه ته «این ذات النطاقین» وانې. واوره. یقیناً زه «ذات النطاقین» یم. ما دخادریه یو حصه باندې د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د سمرتوبه دان ترلې وو. اوبله حصه مې د عامو ښځو پشان د خپل سرباندې اچولې وو. او اوس واوره. چه ما د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه اوریدلی دی. چه په تقیف کښې به یو دروغژن وی. اویو مفسد. دروغژن خو مونږ اوکتل. اود مفسد په باره کښې زما دا یقین دې. چه هم ته نې حجاج لا جوابه شو. اودهغه ځانې نه پاسیدل.»

دحضرت عبدالله بن زبیر رضی اللہ عنہ د شهادت نه څه لس یا شل ورځې پس د سلو کالوپه عمر کښې په ۷۳هـ کښې حضرت اسماء رضی اللہ عنہا وفات شوه. (۱) تردغه وخته پورې نه خو ددوی غائب پریوتې وو. اونه نې په عقل کښې څه کمې راغلې وو. (۲)

حضرت اسماء رضی اللہ عنہا د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه روایت کوی. او ددوی نه روایت کونکو کښې د ابوالزبیر نیکه، تدرس، طلحه بن عبدالله بن عبدالرحمن، عباد بن حمزه، عباد بن عبدالله بن الزبیر، عبدالله بن الزبیر، عبدالله بن عباس، عروه بن الزبیر، قاسم بن محمد ثقفی، ابواقد الیشی، صفیه بنت شیبه، اوفاطمه بنت المنذر بن الزبیر رضی اللہ عنہ دی. (۳)

دحضرت اسماء رضی اللہ عنہا نه ټول شپې پنځوس احادیث مروی دی. په دې کښې څوارلس احادیث متفق علیه دی. په څلورو کښې بخاری اوپه څلورو کښې مسلم متفرد دی. (۴) رفق الله عنهما وارضاهما.

(۱) صحیح مسلم کتاب فضائل الصحابة رضی اللہ عنہم باب ذکر کذاب ثقیف ومبیرها رقم ۶۴۹۶)۔

(۲) المصدر السابق)۔

(۳) المصادر السابقة)۔

(۴) تهذيب الكمال (۱۲۳۱۳۵)۔

(۵) خلاصة الخزرجی (ص. ۴۸۸) وقال الذهبي: مستندها ثمانية وخمسون حديثاً إتفق لها البخاري ومسلم على ثلاثة عشر حديثاً وانفرد البخاري بخمسة أحاديث ومسلم بأربعة سير اعلام النبلاء (۲۹۶۱۲) د ذخائر المواريث (۳۴۷۱۳ و ۳۵۱) په تتبع سره معلومه شوه. چه پنځلس دی. اوامام بخاری په څلورو اوامام مسلم په څلورو کښې متفرد دی. والله اعلم)۔

قوله قَالَتْ أَتَيْتُ عَائِشَةَ وَهِيَ تُصَلِّيُ: حضرت اسماء رضی اللہ عنہا فرمائی کہ عایشہ رضی اللہ عنہا تہ

ورغلہ اوھنی مونخ کولو
دا صلاة الکسوف وو پہ ۹ھ کنبی حضرت ابراھیم د وفات پہ ورخ نمر تندر اونیلو (۱)
نبی ﷺ جات تہ تشریف راورلو د مانخہ وخت نہ وو خود صلاة الکسوف دپارہ د صحابہ
کرام رضی اللہ عنہم دیر لوی شمار جمع شوې وو پہ دې موقع باندې حضرت اسماء رضی اللہ عنہا دخپلې
خور حضرت عایشہ رضی اللہ عنہا حجرې تہ ورداخلہ شوه حضرت عایشہ رضی اللہ عنہا پہ دغه وخت کنبی
مونخ کولو اوھم دخپلې حجرې نہ نې اقتداء کړې وه حالانکہ نبی ﷺ پہ جعات کنبی د
جماعت مونخ کولو

قوله فَقُلْتُ مَا شَأْنُ النَّاسِ فَأَشَارَتْ إِلَى السَّمَاءِ فَإِذَا النَّاسُ قِيَامٌ فَقَالَتْ

سُبْحَانَ اللَّهِ: ما تپوس اوکړو په خلقو څه شوی دی؟ یعنی بې وخته مونخ کوی؟
نوهنی آسمان طرف ته اشاره اوکړه یعنی دې طرف ته ې اشاره اوکړه چه دا مونخ د نمر د
تندر نیولوپه وجه کولې شی خلق په حالت دقیام کنبی وو. حضرت عایشہ رضی اللہ عنہا سبحان الله
اووئیل یعنی سبحان الله ې اووئیل اوآسمان طرف ته ې اشاره اوکړه اوغالباً سبحان الله ې
ددې وجې وئیلې وو چه حضرت اسماء رضی اللہ عنہا ته معلومه شی چه دا په دې وخت کنبی په ژبه
جواب نشی ورکولې (۲)

قوله قُلْتُ آيَةُ فَأَشَارَتْ بِرَأْسِهَا أَيْ نَعَمْ: ما تپوس اوکړو آیا څه نښه یا علامه ښکړه
شوې ده؟ نوهنی دسریه خوزولو سر اشاره اوکړه چه او.

قوله فَقُمْتُ حَتَّى تَجَلَّأَنِي الْغَشِيُّ فَبَعَلْتُ أَصْبَ عَلَى رَأْسِي الْمَاءَ: زه
اودریدم تردې چه په ما باندې د بې هوشی حالت غالب شو نو ما په خپل سر باندې اوبه
واچولې.

دا کثرو حضراتو په نیز دا «علانی» دې اود کریمه په نسخه کنبی «تجلان» دې (۳) ددې معنی
پتول دی «غشی» د اغما یو صورت دې د انسان په حواسو کنبی سکوت راشی قوت دراکه
کارنه کوی (۴) دلته د «علان الغشی» یا «تجلان الغشی» نه ددې ابتدائی مقدمات مراد دی

(۱) فتح الباری (۵۲۹۱۲) کتاب الکسوف باب الصلاة فی کسوف الشمس)۔

(۲) قال الکاسانی فی بدائع الصنائع (۲۳۵۱۱) وإن أخبر بخبر فقال أحمدته أ. أخبر بما يتعجب منه فقال سبحان الله فإن لم يرد جواب المخبر لم تقطع صلاته وإن أراد جوابه قطع عند أبي حنيفة ومحمد وعند أبي يوسف لا يقطع وإن أراد به الجواب۔

(۳) فتح الباری (۱۸۳۱)۔

(۴) الغشی هو تعطل القوى المحركة والحاسة لضعف القلب من الجوع أو الوجع وإجماع الروح الحيوانی کله (إليه)

دغشی تکامل مراد نه دې که داسې وه نو حضرت اسماء رضی الله عنها به په دغه حالت کښې په خپل سر باندې اوبه څنگه اچولې حالانکه دا فرمانی «حق علان الفیض لجملت اصعب علی رأس المام»

هم ددې ځانې نه عالمانو رضی الله عنهم دا اخذ کړې دې چه غشی متکامل نه وی یعنی داسې غشی وی چه په هغې کښې حواس سالم وی نو اودس پرې نه ماتیږی (۱) امام بخاری رحمته الله علیه به دې باندې په کتاب الرضو: کښې «باب من لم يتوضأ الا من الفیض الشغل» ترجمه منعقد کړې ده. (۲)

قوله فَمَحَمَّدٌ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنْتَ عَلَيْهِ نُمَّ قَالَ مَا

مِنْ شَيْءٍ لَمْ أَكُنْ أَرَيْتُهُ إِلَّا رَأَيْتُهُ فِي مَقَامِي: بیا نبی صلی الله علیه و آله دالله تعالی حمد اوثناء بیان کړه. اوبیا نې افرمائیل کوم څیزونه چه ماته وړاندې نه وو خودلی شوی هغه ټول څیزونه ماته په دې مقام کښې اوخودلی شول.

یعنی نبی صلی الله علیه و آله ته په صلاة الکسوف په دوران کښې دټولو غیبی څیزونه مشاهده اوکړې شوه. هغه مشاهده چه په عالم دنیا کښې وی نشی کولی.

دا مشاهده په ظاهره دعالم مثال وه ځکه چه په دې عالم کښې څومره څیزونه دی نوبه عالم مثال کښې ددې شیبه اومثال موجود وی. دا یو مستقل عالم دې کوم چه شاه ولی الله رحمته الله علیه به تفصیل سره بیان کړې دې. (۳)

قوله: حَتَّى الْجَنَّةِ وَالنَّارِ: تردې چه ماته جنت او دوزخ اوخودلی شول.

دلته یواشکال دې هغه دا چه داسې قسم کلام د ترقی دپاره استعمالیږی. ونیلی شی چه ما دا لیدل دی دا لیدلی تردې چه دا مې هم لیدلی دی. اودلته دترقی معنی په پوهه کښې نه راځی. ځکه چه نبی صلی الله علیه و آله په لیلة المعراج کښې جنت او دوزخ دواړه کتلی وو.

ددې جواب دا دې چه دلته د عالم سفلی بیان دې چه په دې کښې زه موجود ووم اوماته دیرغیبی څیزونه اوخودلی شول. تردې چه جنت او دوزخ راته هم اوخودلی شول. اوبه شب معراج کښې دوی ته د بل عالم مشاهده کړې شوې وه.

دویم جواب دا کیدې شی چه دجنت اودوزخ مشاهده په لیلة المعراج کښې دوی ته شوې وه. خو په صلاة الکسوف کښې چه په کوم مخصوص کیفیت او طریقه ورته ددې مشاهده اوشوه. دغه شان ورته په شب معراج کښې نه وه شوې. په دې صورت کښې به د ترقی تعلق دمخصوص صفت سره وی.

دریم جواب دا کیدې شی چه داد امور عظام غایت وو. مطلب دا چه د مانځه په دوران کښې ماته د لویو لویو کارونو مشاهده اوکړې شوه تردې چه دجنت او جهنم هم. نو دا د رویت غایت نه دې بلکه د دامور عظام غایت دې. (۴) والله اعلم

(۱) شرح صحیح البخاری لابن بطال (۲۸۱۱)۔

(۲) صحیح بخاری (۳۰۱۱ و ۳۱)۔

(۳) حجة الله البالغة (۵۱۱ و ۵۶) باب ذکر عالم المثال)۔

(۴) حاشیه السندی علی صحیح البخاری (۵۰۱۱)۔

دجنت او جهنم وجود ددې روایت نه معلومه شوه. چه جنت او دوزخ دواړه موجود دی. داهل سنت والجماعت دا متفقہ عقیده ده. چه جنت او دوزخ پیدا شوی دی. په معتزله او قدریه کښې بعضې کسانو ددې نه انکار کړې دي. او وانی. چه الله تعالی جنت او دوزخ لا تراوسه پورې نه دی پیدا کړی. بلکه د قیامت په روځ به یې پیدا کوی. (۱)
خودا مذهب بیخی باطل دي. ځکه چه دقرآن او سنت بهی شمیره نصوص دی. کوم چه دا فاسد مذهب باطلوی. (۲)

بعضې خلق وانی. چه مونږ خود دنیا ټوله جغرافیه معلومه کړه. خو په یوځانې کښې راته هم جنت او دوزخ ملاؤ نشو. خوددوی دا دعوی بیخی غلطه ده. ځکه چه نن بلکه هره ورځ نوې نوې انکشافات کیږی. هم ددې علم جدید د دعوی دارو دا اعتراف دي. چه مونږ ته دا خبره وړاندې دا معلومه نه وه. اوس راته معلومه شوه. ددې اعتراف نه پس ددوی د دې دعوا څه قیمت پاتې کیږی. چه مونږ ته د دنیا جغرافیه معلومه کړې ده؟

اوس پورې لږه موده وړاندې صرف شپږ براعظم وو. او اوس پوره یو براعظم معلوم کړې شو. دکوم نوم چه انتارکتیکا دي. اودا عین ممکن ده. چه صبا ته یو نه بلکه څو براعظم معلوم کړې شی. نوآیا د داسې تحقیق په بنیاد دا ونیولی شی. چه مونږ ټولې دنیا جغرافیه معلومه کړه. په دې کښې چرته هم دجنت او دوزخ نوم اونښه نشته؟!.

بیا دې دلته دا خبره هم یاده وی. چه داهل سنت والجماعت عقیده ده. چه جنت او دوزخ دواړه پیدا شوی دی. دا دعوا نه ده. چه هم په دې دنیا کښې دی. که بالفرض ستاسو خبره تسلیم کړې شی. چه واقعی تاسود دنیا گوټ گوټ اولټول. نوبیا هم دا چرته لازمیږی. چه جنت او دوزخ هم په دې دنیا کښې بیا موندی. ځکه چه دا خویه دې عالم دنیا کښې نه دی. بلکه په بل عالم کښې دی. دکوم نه چه تاسو خبرنه ئې.

دلته یوسوال دا پیدا کیږی. چه نبی ﷺ خودا فرمائی. چه ماته د صلاة الکسوف په دوران کښې جنت او دوزخ اوخودلی شول. اوبنکاره ده. چه صلاة الکسوف نبی ﷺ هم په دې دنیا کښې کړې وو. نو جنت او دوزخ به هم دلته وی.

دا سوال بیخی سطحی اوبې بیناده دي. گورئ سره ددې چه نبی ﷺ به په دې دنیا کښې موجود وو. اوروزانه به ورته دېلې دنیا ډیرې خبرې خودلې شوې. نوکه جنت او دوزخ هم کوم چه د بلې دنیا څیزونه دی. په دې دنیا کښې اوخودلی شول. په دې کښې څه محال دي. اونه دا لازم ده. چه جنت او دوزخ هم ددې دنیا سره متعلق دی. دېلې دنیا یوکس د نبی ﷺ په خدمت کښې روزانه حاضرېږی. د پیغام راوړلو فریضه ئې ادا کوله. اونبی ﷺ به ئې د حقائقو نه خبرول. اوصحابه کرامو ﷺ ته به هغه په وخت کښې معلومه شوه. کله چه به نبی ﷺ هغوی ته پخپله خبر ورکړو. نوکه په دې دنیا کښې نبی ﷺ ته جنت او دوزخ خودلی شوی وی. په دې کښې د څه اشکال خبره نشته.

(۱) شرح العقيدة الطحاوية لابن المغز الحنفی (ص. ۴۲۰)۔

(۲) د دلائل و دپاره او گورئ شرح العقيدة الطحاوية (ص. ۴۲۱ و ۴۲۴)۔

قوله فَأَوْحَىٰ إِلَيْكَ أَنكُم مُّقْتَتُونَ فِي قُبُورِكُمْ: ماته د وحی په ذریعه دا اوخودلې

شوه چه تاسویه په خپلو قبرونو کې په امتحان کېنې اچولې شی ددې نه د قبر د سوال او جواب اثبات کیږی.

مسئله د عذاب قبر د اهل سنت والجماعت متفقہ عقیده ده چه دمرگ نه پس اهل ایمان ته په قبر کېنې لذت او خوشحالی او نعمتونه ملایږی. او کافران منافقان او گناهکاران په عذاب کېنې اخته کولې شی. (۱) چونکه په اهل قبور کېنې د کافرانو او عصاة مومنین کثرت وی. د دې وجې تغلیبا د عذاب قبر، عنوان اختیار کړې شو. (۲)

بیا د قبر اطلاق په کنده باندې هم کیږی. په کوم کېنې چه د مری جوته دفن کولې شی. په آیت کریمه (وَلَا تَقْرَعُ عَلَیْهِمْ) (۳) کېنې هم دا معنی استعمال شوې ده. دغه شان د دې اطلاق د مرگ نه پس په برزخی مقام باندې هم کیږی. نوکه یو کس په حسی کنده کېنې دفن نکړې شی. نو دهغه دپاره هم راحت او نعمت او ثواب او عقاب ثابت دي.

لکه چه د اهل سنت والجماعت په نیزد مرگ نه پس حیات برزخی شروع کیږی. په دې کېنې حیات کېنې که چاته حسی کنده ملاؤ شی. نوهم په هغې کېنې گنی بغیر دکندي نه هم په دې باندې د ثواب او عذاب ترتب کیږی.

ددې په مقابله کېنې خوارج. بعضې معتزله مثلاً ضارین عمرو. بشر المریسی. وغیره د عذاب قبر نه مطلقاً انکار کوی. (۴)

امام بخاری رحمه الله په کتاب الجنائز کېنې په عذاب قبر باندې مستقل باب قائم کړې دي. (۵) انشاء الله دا بحث به په تفصیل سره هلته راشی.

قوله: مِثْلُ أَوْ قَرِيبَ لَا أَدْرِي أَيُّ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ مَرْءٍ فِتْنَتِ الْمَسِيحِ الدَّجَالُ: دا

امتحان به د مسیح دجال سره نزدې نزدې یا ددې مماثل وی. دلته یو روایت خوهم دا

دي. یعنی «مثل» او «قریب» کېنې هریو غیر منون دي. (۶) په دې صورت کېنې به د «مثل»

او «قریب» دواړو اضافت «فتنة السم الدجال» ته وی. البته په دې صورت کېنې به د مضاف

او مضاف الیه په مینځ کېنې د «من» اضافه وی. ددې وجې بعضې حضراتو د مضاف

او مضاف الیه په مینځ کېنې دحرف جار اظهار جائز گرځولې دي. (۷)

(۱) العقبة الطحاوية وشرحها (۳۹۶۰)۔

(۲) شرح العقائد النسفية مع النبراس (۳۱۵)۔

(۳) التوبة: ۸۴۔

(۴) فتح الباری (۲۳۳/۳) کتاب الجنائز باب ما جاء في عذاب القبر۔

(۵) صحيح البخاری (۱۸۳/۱) کتاب الجنائز باب ما جاء في عذاب القبر۔

(۶) فتح الباری (۱۸۳/۱)۔

(۷) فتح الباری (۱۸۳/۱) وجمع الهوامع (۵۲/۲) مبحث الإضافة مسئلة لا يفصل بين المتضافين)۔

دویم روایت دا دې چه «مثل» غیر منون دې او «قریبا» منون دې (۱) په دې صورت کښې به د مثل اضافت بغیر د واسطه د ... من... نه فتنه طرف ته وی یعنی «مثل فتنة الدجال» او «قریبا» چونکه منون دې نوځکه به دې سره ... من... وانی یعنی «قریبا من فتنة الدجال»

«لأدری ای ذلک قالت أسام» دا جمله معترضه ده شک داسما، یقیناً نه دې بلکه داسما، یقیناً نه روایت کونکې ته دې ممکن ده چه فاطمې ته شک وی. اودا راجع ده اودا هم ممکن ده چه شک هشام ته وی ځکه چه د کتاب الجمعة په یو روایت کښې هم په دې حدیث کښې وړاندې جمله ده «فأما المؤمن أوال المؤمن» په دې کښې د هشام د شک تصریح ده (۲) وانه اعلم

قوله المسيح الدجال: مسیح، (بفتح المیم وکسر السین المهملی وبعده یاء، ساکنی ثم جاء مهملی، دوه دی یو مسیح الهدایه او بل مسح الضلالة.

مسیح الهدایه خو حضرت عیسی علیه السلام او مسیح الضلالة مسیح الدجال ته وانی بعضې حضرات فرمائی چه د مسیح اطلاق په حضرت عیسی علیه السلام باندې کیږی اود مسیح (بکسر المیم وتشدید السین المهملی المكسوری کسکین) اطلاق په دجال باندې کیږی

بعضې حضرات فرمائی چه په دجال باندې د مسح «بالعالمه الهیلة» اطلاق نه کیږی بلکه په ده ته مسیح «بالغام المعجزة» وئیلی شی. خو په ظاهره دا تحریف دې.

بعضې حضرات فرمائی چه په حضرت عیسی علیه السلام او دجال باندې د مسیح بالتخفیف اطلاق هم کیږی. اود مسیح بالتشدید پشان د سکین اطلاق هم کیږی.

دجال ته د مسیح وئیلو وجه یا خودا ده چه دې به «مسوم العین» وی یا ددې وجې هغه به زمکه مسح کوی یعنی د یوخوا نه به بل طرف ته په منډه ځی او منتقل کیږی او یا ورته ددې وجې مسیح وانی چه دې به «مسوم عن کل عیوب ویرکة» وی. یعنی دده نه هر خیر او برکت پاک کړې شوې دې (۳)

ده ته دجال ځکه وانی چه دې به د ټولونه زیات فریبی او دروغ ژن وی. ځکه چه دا د... دجل، نه وتلې دې دکوم معنی چه فریب اود دروغ وینا ده (۴)

حضرت عیسی علیه السلام ته چه مسیح وانی نوبه دې کښې اختلاف دې بعضې وانی چه دا د عبرانی ژبې لفظ دې په اصل کښې... مشیحا... دې چه معنی نې مبارک دې بعضې حضراتو

(۱) فتح الباری (۱۸۳/۱) -

(۲) صحیح بخاری (۱۲۶) کتاب الجمعة باب من قال فی الخطبة بعد التناء أما بعد: رقم ۹۲۲ خو چونکه په دې جمله کښې بلکه په اکثر روایاتو کښې څه تصریح نشته ددې وجې په ظاهره داسې ښکاره چه داشک د فاطمې ته پیدا شوې وی لکه چه د «لأدری ای ذلک قال الأسماء رضی الله عنها» نه ښکاره ده.

(۳) د تفصیل دپاره اوگوری تاج العروس (۲۲۴/۲) مادة... مسیح... -

(۴) تاج العروس (۳۱۸/۷) مادة رجل -

ددې معنی صدیق خودلي ده (۱)

صاحب د قاموس علامه مجدالدین فیروز آبادی د «مسیم» د اشتقاق په باره کښې په خپل کتاب «شوام الاسماء مشارق الأکوار للصابغان» کښې دغه شان په خپل شرح د بخاری کښې پنځوس اقوال ذکر کړي دي او په خپل تفسیر «مصارفوی التمییز لطف کتاب الله العزیز» کښې شپږ پنځوس اقوال ذکر کړي دي (۲) «من أراد التفصیل فليرجع إلی هذه الكتب»

دیني ﷺ د ارشاد مطلب دا دي چې په قبر کښې اهل قبر په لوي آزمائش کښې اخته کړي شي دوی د دې آزمائش تشبیه د دجال د فتني سره تشبیه ورکړه ځکه چې د دجال فتنه به لویه فتنه وي. الله تعالی به هغه ته په ډیرو څیزونو باندې قدرت ورکړي وی یوکس به قتل کړي بیا به یې دوه ټکړي کړي. اویا به یې د دوباره ژوندی کیدو حکم ورکړي هغه به دوباره ژوندی شي. اویا به ورته په هغه باندې قدرت نه وي دهغه په لاس به کله زمکه تکه شته او زرخیره شي. اوکله به وچه کيږي. هغه به دخان سره دجنت او دوزخ شیبه په لاس کښې اخستی وي. اوگرځي به. د زمکې خزانې به دهغه سره گرځي. د آسمان نه به دهغه په اشاره باندې باران ورپري. زمکه به دهغه په حکم باندې بوتې راوباسي په اصل کښې به دا ټول هرڅه دالله تعالی په حکم سره وي.

دې به یوکس ته اوواښي که زه ستا موریلار راژوندی کړم ته به په ما ایمان راوړي هغه به هان اوواښي. نودهغه په حکم به دوه شیطانان د هغه د موریلار په شکل کښې متمثل شي. اوښکاره شي. اودا به ورته اوواښي. او بچي دا ستا رب دي دې اومه (۳)

دقبر فتنه یا آزمائش دا دي چې کله مړده په قبر کښې کیځوډي شي نوډه ته به دوه فرشتې راشي چې دهغوی نومونه نکیر او منکر دي. هغوی به ددې کس نه دده د رب. دین او محمد ﷺ په باره کښې تپوس کوي. صاحب دایمان به صحیح جوابونه ورکړي اوڅوک چې ایماندار نه وي. هغه به جواب نشي ورکولې. دهغه وخت نه به په ده باندې د ثواب اونعمتونو اود عقاب اوعذاب سلسله شروع شي (۴)

قوله: يَقَالُ مَا عَلِمْتُكَ بِهَذَا الرَّجُلِ: اوبه ونیلي شي تاته ددې سړي په باره کښې څه علم دي؟

(۱) تاج العروس (۲/۲۲۴ و ۲۲۵)

(۲) قاموس المحيط مع شرحه تاج العروس (۲/۲۲۴ و ۲۲۶)

(۳) ددجال په باره کښې احادیث تقریباً د حدیثونه ټولو کتابونو کښې موجود دي دلته چې کومې خبرې اولیکلي شوي ددې دپاره اوددې نه علاوه د نور تفصیل دپاره اوگويئ سنن ابن ماجه کتاب الفتن باب فتنه الدجال وخروج عیسی بن مریم وخروج یاجوج وماجوج رقم ۴۰۷۷

(۴) عن أبي هريرة رضي الله عنه قال قال رسول الله ﷺ إذا قبر الميت. أو قال أحدم أنا ملكان أسودان أزرقان يقال أحدهما المنكر وللآخر النكير. جامع الترمذی کتاب الجنائز باب ما جاء فی عذاب القبر رقم ۱۰۷۱ وانظر السنن لابن داود کتاب السنة باب المسئلة فی القبر وعذاب القبر رقم ۴۷۵۳ من حدیث البراء بن عازب (رضي الله عنه)

دلته به د رسول الله د الفاظو په ځانې د «هَذَا الرَّجُلُ» تعبیر اختیار کړې شی. ددې نه ابتلا، او امتحان مقصود دې ځکه چې د رسول الله ﷺ ونیلو صورت کښې خوبه د جواب او حجت تلقین وی. (۱) دلته الله دې نکرې سپکوالې مقصود نه دې.

قوله: هَذَا الرَّجُلُ: هذا محسوس طرف ته داشاري کولو دپاره دې. حالانکه دلته څوک

محسوس نشته. نو ددې مشار الیه به څه وی. ددې باره کښې د عالمانو ﷺ مختلف اقوال دي.

① بعضي حضرات فرماني. چې دلته د... هذا... اشاره هغه څيز طرفته ده. کوم چې په ذهن کښې معهود او پروت دې. لکه چې معنوی طور چې کوم څيز حاضر وي. هغه د مبالغې په طور محسوس او مبصر او ګرځولې شو. او هغې طرف ته اشاره او کړې شوه. (۲)

② بعضي عالمان ﷺ فرماني. چې د مړي او رسول الله ﷺ په مينځ کښې به حجابات لري کړې شي. د نبی ﷺ مشاهده به ورته کولې شي. اودا به ترې تپوس کولي شي. چې ددې سړي په حق کښې ته څه وائي. (۳)

اوپه دې رفع حجاب کښې څه استبعاد نشته. نبی ﷺ د معراج د شپې نه پس چې کله نبی ﷺ اهل مکې ته د دې واقعه خبر ورکړو. نو کافرانو ترې د امتحان په طور د مسجد اقصی په باره کښې تپوس وکړو. الله تعالی ورته حجات لري کړل. او نبی ﷺ ورته اوخودل. چې د مسجد اقصی اوصاف دا دي. (۴)

اگرچه دا احتمال صحيح دې ليکن د هيڅ روايت نه د عدم ثبوت په وجه حافظ ابن حجر او علامه قسطلانی رحهما الله فرماني. چې داسې خبرې په احتمال سره نه ثابتېږي. بيا خاص کردار چې دا مقام، مقام د امتحان هم دې. دلته که رفع د حجاباتو او کړې شي. اود نبی ﷺ مشاهده ورته او کړې شي. نو بيا به امتحان څه پاتې شي؟ (۵)

⑤ بعضي حضراتو فرماني دي. چې هلته به ورته د نبی ﷺ شبيه اوخودلې شي. د نبی ﷺ مثال او صورت به ورته مخامخ کړې شي. او تپوس به ترې او کړې شي. دا به محسوس او مبصر وي. (۶)

⑥ قاضي عياض ﷺ فرماني. چې دا احتمال هم شته. چې د نبی نوم واخستې شي. او تپوس ترې او کړې لکه څنگه چې دا احتمال هم شته. چې د نبی ﷺ مثال او صورت ورته مخامخ کړې شي. (۷)

(۱) شرح الکرماني (۶۹۱۲) -

(۲) مرقاة المفاتيح (۱۹۹۱۱) باب إثبات عذاب القبر الفصل الأول -

(۳) شرح القسطلاني (۴۶۴۱۲) کتاب الجنائز باب ما جاء في عذاب القبر -

(۴) السيرة الحلبية (۳۷۹۱۱) باب ذكر الإسراء والمعراج وفرض الصلوات الخمس -

(۵) ارشاد الساري للقسطلاني (۴۶۴۱۲) کتاب الجنائز باب ما جاء في عذاب القبر وقرقة المفاتيح (۱۹۹۱۱) باب إثبات عذاب القبر الفصل الأول -

(۶) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری وصحيح البخاری (۳۱۵۱۲) -

(۷) إكمال إكمال المعلم للأبي (۵۸۱۳) -

⑤ دا هم کیدې شی. چه په دې کښې یوه خبره هم نه وی. بلکه د نبی ﷺ اوصاف ورته بیان کړې شی. ددې تائید ددې روایت نه هم کیږي. چه الفاظ نې دا دی: «ما هذا الرجل الذي بعث فيكم» (۱) ښکاره ده چه داوصاف بیانولونه پس معقول په منزله دمحموس گرځي. نوځکه دلته د اشارې په استعمالولوکښې څه حرج نشته.

حاصل دا چه بدیهی اودعلم ضروری په طوربه مری ته دا علم اوشی. چه تپوس دمحمد ﷺ په باره کښې کولې شی.

قوله: فَأَمَّا الْمُؤْمِرُ أَوِ الْمُوقِرُ لَا أَدْرِي بِأَيِّهِمَا قَالَتْ أَسْمَاءُ قَيِّقُولُ هُوَ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ جَاءَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَاهْدَى فَاجِبْنَا وَاتَّبَعْنَا هُوَ مُحَمَّدٌ تَلَا: مومن یا یقین کونکې کس به اووانی. حضرت اسماء رضی الله عنها فرماني. چه ماته معلومه نه ده. خو به اووانی. چه دا محمد دانه تعالی رسول دې. دوی مونږ ته په معجز اتواو آیاتونو باندې راغلی وو. مونږ هغه قبول کړل او د دوی تابعداری مواو کړه. دا محمد ﷺ دې. داسې به درې ځله اووانی.

د«ومحمد» جواب نه معلومیږي. چه فرشتې سوال کوي. نو نوم ورته نه اخلي. ګني د «ومحمد» ونيلو به څه ضرورت وی؟

تنبيه: دلته په روایت کښې اختصار دې. چه صرف یو سوال ذکر دې. ګني په روایاتوکښې درې سوالونه راغلي دی. «مادینک» او «من ربهک» راوی د اختصار په وجه حذف کړی دی. (۲)

قوله: قِيْلَ لَمْ صَاحِبًا: نواوبه ونيلی شی. چه په آرام او اطمینان سره اوده شه

«صالحاً» صالح نه دې. او په دي کښې دفاندې مضمون ملحوظ وی. یوڅیز به هغه وخت کښې صالح وی. چه په هغې کښې فائده وی. دلته دصالحاً مطلب دا دې. چه ته په آرام او اطمینان سره اوده شه. الله تعالی به فی الجمله تاته فائده اورسوی. اگرچه پوره فائده به جنت ته د تلو نه پس وی. خود هغې سلسله به د اوس نه شروع کیږي.

دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه په روایت کښې د«ثم نم نومة الصرور فيكون في أحسن نومة نامها أحد حق بعث» الفاظ راغلي دی. (۳) اودحضرت ابوهريره رضی الله عنه په حدیث کښې دی «ثم نم نومة العروس الذي لا يوقته إلا أحب أهل إليه، حق بعثه الله من مضجعه ذلك» (۴)

قوله: قَدْ عَلِمْنَا إِنْ كُنْتَ لَمُوقِنًا بِهِ: مونږ ته خو معلومه وه چه ته په دې خبره یقین ساتي.

(۱) السنن لأبي داود كتاب السنة باب المسألة في القبر وعذاب القبر رقم (۴۷۵۳)۔

(۲) سنن أبي داود كتاب السنة باب المسئلة في القبر وعذاب القبر رقم (۴۷۵۳)۔

(۳) كرواه سعيد بن منصور كذا في فتح الباري (۲۳۸۱۳) كتاب الجنائز باب ماجاء في عذاب القبر)۔

(۴) جامع الترمذی كتاب الجنائز باب ماجاء في عذاب القبر رقم (۱۰۷۱)۔

دا علم داندۀ تعالی د طرفه نه ورکړې شوې وی اودا هم کیدې شی چه دا فرشتې دهر مومن حالات وینی او گوری او په دې طریقه دوی ته دا علم حاصل شوې وی او کیدې شی چه دده مخ نه دا اندازه کیدې شی دایمان نور دا ښانی چه دا کس په نبی ﷺ باندې ایمان راوړونکې دې

قوله وَأَمَّا الْمَنَاقِبُ أَوَ الْمَرَاتِبُ لَا أَذْرِي أَيَّ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ فَيَقُولُ لَا أَذْرِي

سَمِعْتُ النَّاسَ يَقُولُونَ شَيْئًا فَقُلْتُهُ يَأْتِي شُو مُنَاقِبٍ مَرَاتِبٍ شَكُّ كُونِكِي) معلومه نه ده چه اسماء رضي الله عنه څه فرمایلی دی. نو هغه به او وانی ماته معلومه نه ده البته ما د خلقو نه څه وین اوریدلې وه ما به هم هغه وینا کوله

منافق هغه دې چه دهغه په زړه ایمان نه وی په ظاهره ایماندار وی. او مراتب هغه دې چه هغه په د څو وجو هاتو دوجې اسلام خوښوی خو څه وجو هات ددې نه منع کونکي هم موجود وی. کله چه دمنافق یا مراتب نه تپوس او کړې شی چه دا څوک دې هغه به او وانی ماته معلومه نه ده چه دا څوک د هالبته دا چه خلقو یوه خبره کوله. او ما هم دهغوی په تابعداري کښې هغه خبره کوله یعنی لکه چه هغه به او وانی. چه زما ایمان د جذر قلب نه نه وو د خلقو په لیدلو باندې ما هم دخپل غرض او مفادو په خاطر محمد رسول الله و نیلې وو.

ایا دقبر سوال ددې امت سره مخصوص دې؟ ددې حدیث نه معلومه شوه چه په قبر کښې به تپوس کولې شی. آیا دا د دې امت سره خاص دې. او که عام دې؟

حکیم ترمذی رحمته الله علیه د نوادر الاصول د مصنف رحمته الله علیه رانې دا ده چه دقبر سوال ددې امت سره خاص دې. دهغوی قول دې چه د نبی ﷺ نه وړاندې څومره انبیاء علیهم السلام مبعوث شوی دی هغوی یو لوامت دین حق طرف ته رابلل. که هغوی به قبول کړو. نو دیره ښه گنې داندۀ تعالی عذاب به نافرمان ختم کړل کله چه نبی ﷺ مبعوث شونواندۀ تعالی د دین عذاب پورته کړو. البته د عذاب قبر سلسله نې قائمه کړه. نو کله چه سړې د عالم برزخ نه تیریری دده نه به دا سوال کیږی مومن به کامیابیری او چه څوک مومن نه وی هغه به په عذاب کښې اخته کیږی. (۱)

د څه احادیثو د ظاهره نه هم ددې رانې تائید کیږی په صحیح مسلم کښې د حضرت زیدبن

ثابت رضي الله عنه مرفوع روایت دې. «إِنَّ هَذِهِ الْأُمَّةَ تَبْتَلِي الْقُبُورَ» (۲)

دغه شان په مسند احمد کښې د حضرت عائشې رضي الله عنها مرفوع حدیث دې.

«وَأَمَّا فَتْنَةُ الْقُبُورِ فَيُفْتَنُونَ وَعَنْ تَسْتَلُونَ» (۳)

(۱) إيضاح البخاري (۹۹۱۵) _

(۲) کتاب الروح لابن القيم (ص. ۱۳۷) المسئلة الثانية عشرة : وهو أن سوال منكر ونكير هل هو مختص بهذه الأمة أن يكون لها ولغيرها (طبعة مكتبة نصير بجوار إدارة الأزهر الشريف تحقيق وتعليق محمد انيس عبادة ومحمد فهمي السرجاني) _

(۳) صحيح مسلم كتاب الجنة وصفتها ودلها رقم (۷۲۱۳) _

(مسند احمد (۱۴۰۱۶) _

ابن عبدالبر رحمته په دې کښې توقف اختیار کړې دې (۱)
اوابن القيم رحمته فرماني چې دا سوال ددې امت پورې خاص نه دې بلکه د مخکنو امتونو نه
به هم دا سوال کېږي (۲)

تر کومې پورې چې دهغه احاديثو تعلق دې دکوم نه چې په ظاهره دا معلومېږي چې دا سوال
به ددې امت نه کېږي نو په دې کښې د نبی صلی الله علیه و آله د قبر کیفیت د امتحان په طور بیان شوي
دې د تېرو شوو امتونو نه د سوال نفی په کښې نشته (۳)

ایا د قبر تېوس به دهرکس نه کېږي که صرف د مومن نه؟ بیا په دې کښې اختلاف دې چې آیا
دا سوال به دهر مومن او کافر نه کېږي او که صرف دهغه خلقونه به کېږي کوم چې د اسلام
دعویدار وي برابره ده که په حق وي او که په باطله. دعبيدین عمیر رحمته دا ډیر لوی تابعي
دې. ددوی نه امام عبدالرزاق رحمته نقل کړی دی چې دوی فرماني «انما یفتن رجلاً مومن
ومنافق واما الکافر فلا یسأل عن محب و لا یعرفه» (۴)

حافظ ابن عبدالبر او حافظ سیوطي رحمهما الله هم دا رائي اختیار کړې ده (۵)
حالانکه علامه ابن القيم حکیم ترمذی. امان حافظ ابن حجر رحمته رائي دا ده چې دا تېوس
به د مومن او کافر هر یوکس نه کېږي (۶)

ابن عبدالبر رحمته فرماني چې آثار او روایات په دې باندې دال دي چې په قبر کېږي به د سوال
ازمایش صرف د مومن دپاره وي يادهغه منافق دپاره دچا شمار چې په اهل قبله کېږي
کېږي او تر کومې پورې چې دکافر جاحد تعلق دې. نو دهغه نه به د رب. دین اونبی په باره
کښې څه تېوس نه کېږي. صرف د اهل اسلام اهل قبله نه به سوال کېږي بیا به اهل ایمان ته
دالله تعالي د طرف نه تثبیت نصیب شي. او اهل باطل به څوکې شي (۷)
ابن القيم رحمته فرماني چې دا سوال به دهرکس نه کېږي که مومن وي او که کافر وي.

(۱) کتاب الروح (ص. ۱۳۷)۔

(۲) کتاب الروح (ص. ۱۳۸)۔

(۳) کتاب الروح (ص. ۱۳۸ او ۱۳۹) وفتح الباری (۲/۲۴۰) کتاب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر)۔

(۴) مصنف عبدالرزاق (۵۹۰/۱۳) کتاب الجنائز باب فتنة القبر)۔

تنبيه: وقع فی المصنف ههنا عبدالله بن عمر بديل عبيد الله بن عمير، والثاني هو الصواب. والأول تصحيف وانظر التمهيد (۲۵۲/۲۲) وفتح الباری (۲۳۹/۱۳) کتاب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر وانظر أيضاً طلوع الثريا بإظهار ما كان خفياً المطبوع فی ضمن الحاوي للفتاوى (۱/۱۷۸/۲)۔

(۵) التمهيد (۲۵۲/۲۲ و ۲۵۴) وطلوع الثريا بإظهار ما كان خفياً المطبوع فی ضمن الحاوي للفتاوى (۱/۱۷۸/۲) ورد المختار (۶۲۹/۱۱) کتاب الجنائز باب مطلب فی سوال ملکین هل هو عام لكل أحد أو لا؟۔

(۶) کتاب الروح (ص. ۱۳۲) المسئلة الحادية عشرة وفتح الباری (۲۳۹/۱۳) کتاب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر)۔

(۷) التمهيد (۲۵۲/۲۲)۔

ددوی اولنی دلیل دا دی چه دالله تعالی ارشاد دی: ﴿يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُعْطِي اللَّهُ الطَّيِّبِينَ مِمَّا يَشَاءُونَ﴾ (۱)

دا آیت کریمه د عذاب قبر په باره کښې نازل شوې وو. لکه څنگه چه په بخاری شریف کښې ددې تصریح ده (۲)

ددې آیت نه معلومه شوه چه الله تعالی به مومنان ثابت قدم کړی. او ظالمان به گمراه کړی ظالم دخپل عموم په وجه کافرانوته هم شامل دي.

دویم دلیل په صحیح بخاری کښې دحضرت انس رضی الله عنه روایت دي. په هغې کښې دی: «وَأَمَّا السَّافِقُ وَالْكَافِرُ يُقَالُ لَهُ مَا كُنْتَ تَقُولُ فِي هَذَا الرَّجُلِ...؟» (۳)

دریم دلیل دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه روایت دي. دوی فرمائی: «شهدت مع رسول الله ﷺ جنازة فقال رسول الله ﷺ يا أيها الناس إن هذه الأمة تبتلى في قبورها فإذا الإنسان دفن فافترق عنه أصحابه جاءه ملك في يد مطراق فأعده قال ما تقول في هذا الرجل؟ فإن كان مومنًا قال أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمدًا عبده ورسوله.. وإن كان كافرًا أو منافقًا يقول له ما تقول في هذا الرجل...؟» (۴)

څلورم دلیل دحضرت براء بن عازب رضی الله عنه اوږد حدیث دي. په هغې کښې دی: «وإن الكافر.. فذكر موته قال وتعاد روحه في جسده ويأتيه ملكان فيجلسانه فيقولان له من ربك؟» (۵)
ایا په قبر کښې به دماشومانو نه تپوس کیږي؟ په دې مسئله کښې هم اختلاف دي چه آیا په قبر کښې به دماشومانو نه تپوس کیږي که نه؟

بعضې حضرات فرمائی چه دماشومانو نه به هم تپوس کیږي ځکه چه په هغوی باندې دجنازې مونځ کیږي. دهغوی دپاره دعا کولې شی. دالله تعالی نه دا سوال کولې شی چه دوی دعذاب قبر او فتني دقبر نه محفوظ کړه. (۶)

په موطا امام مالک کښې دحضرت ابوهریره رضی الله عنه نه نقل دي چه دوی په یوماشوم باندې دجنازې مونځ اوکړو. اوبیا ئې دعا اوکړه: «اللهم اهدنا من عذاب القبر» (۷)

(۱) ابراهيم: (۲۷)۔

(۲) صحيح البخارى (۱۸۳۱۱) كتاب الجنائز باب ماجاء فى عذاب القبر رقم (۱۳۶۹) و (۶۸۲۱۲) كتاب التفسير سورة ابراهيم باب يثبت الله الذين آمنوا بالقول الثابت .. رقم (۴۶۹۹)۔

(۳) صحيح البخارى (۱۸۴۱۱) كُتِبَ الجنائز باب ماجاء فى عذاب القبر رقم (۱۳۷۴۰)۔

(۴) مسند أحمد (۴/۱۳) قال ابن القيم الذى رواه ابن ماجه والإمام احمد (كتاب الروح ۱۳۳) هكذا قال وقد تبعت سنن أى ابن ماجه فلم أجد الحديث عن أبى سعيد الخدرى رضی الله عنه والله أعلم۔

(۵) السنن لأبى داود كتاب السنة باب المسئلة فى القبر رقم (۴۷۵۳)۔

(۶) كتاب الروح لابن القيم (ص. ۱۳۹) المسئلة الثالثة عشرة۔

(۷) موطاء إمام مالك كتاب الجنائز باب ما يقول المصلى على الجنازة رقم (۱۸)۔

دغه شان دحضرت عائشې رضی اللہ عنہا په باره کښې منقول دی چه ددوی په خواه کښې د یوماشوم جنازه تیره شوه نوهغه په ژړا شوه کله چه دهغوی نه تپوس اوشو نو وې فرمائیل «هذا الصبی بکیت له شفقة علیه من ضمة القین»^(۱)

البته ددې رانی د قائلینو وینا ده چه الله تعالی به ددوی عقل مکمل کړی چه په هغې سره به دوی په معامله پوهه شی. اودوی ته به دجواب الهام اوکړې شی^(۲) نورحضرات فرمائی چه دهغه ماشوم نه به څه تپوس نه کيږی څوک چه ممیز نه وی البته چه کوم ماشوم ممیز وی. اورسول اومرسل پیژنی. نودهغه نه به تپوس کيږی چه په ناسوکښې رالیرلې شوې دا کس څوک دي؟^(۳)

دا حضرات فرمائی چه دحضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په حدیث کښې چه د کوم عذاب ذکردي نوددې نه عقوبت اوسزا مراد ده بلکه بغیردعقوبت اوسزا نه تکلیف محسوسول دی لکه څنگه چه په حدیث کښې راغلی دی «ان الميت لیعذب بهکام أهله علیه»^(۴) دلته دا مراد نه دي چه دژوندې کس په گناه به ده ته عذاب ملاویږی. ځکه چه «وَلَا تُزَادُ وَزْرَةً وَلَا تُخَفَّرُ»^(۵) یومنلې شوې قانون دي. البته ددې بکاء اونوحه په وجه به مړې تکلیف محسوسوی دغه شان قبرینکاره خبره ده. چه د هوموم اوارلام اوارمانونومرکز دي کیدې شی چه په بجی باندې ددې اثروی. ددې وجې ددې نه د بچ کیدو دعا کولې شی. ددې نه نې په «أعذب من عذاب القین»

سره تعبیر اوکړو. لکه څنگه چه د نبی صلی اللہ علیه و آله وسلم ارشاد دي «السفر قطعة من السقر»^(۶) ښکاره ده چه په دې حدیث کښې د عذاب نه عقوبت مراد نه دي. بلکه دسفر تکلیفونه او مشقتونه مراد دي. لکه چه په عذاب کښې د عقوبت په مقابله کښې عموم دي.^(۷)

بعضې حضراتو په دې باره کښې توقف اختیارکړې دي. علامه دسوقی فرمائی «وهوالحق لأنه لم يرد نص بشي»^(۸)

صاحب ددرمختار فرمائی «والأصح أن الأنبياء لا يستلون ولا أطفال المؤمنين وتوقف الإمام في أطفال المشركين»^(۹)

(۱) کتاب الروح (۱۳۹).

(۲) المصدر السابق.

(۳) المصدر السابق.

(۴) صحيح البخاري (۱۷۱۱) كتاب الجنائز باب قول النبي صلی اللہ علیه و آله وسلم يعذب الميت ببعض بكاء أهله عليه إذا كان النوح من سنته رقم (۱۲۸۶).

(۵) الفاطر: (۱۸).

(۶) صحيح بخاري (۴۲۱۱) كتاب العمرة (الحج) باب السفر قطعة من السفر رقم (۱۸۰۴).

(۷) كتاب الروح لابن القيم (ص. ۱۴۰ او ۱۴۱).

(۸) أوجز السالك (۲۲۹۱۴) كتاب الجنائز. باب مايقول المصلي على الجنازة.

(۹) الدر المختار مع رد المحتار (۶۲۹۱۱) كتاب الجنائز مطلب في سوال الملكين هل هو عام لكل أحد أولا؟.

علامه شامی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ د درمختار دمصف رحمۃ اللہ علیہ د قول «ومن لایسأل ینھی أن یلقن» نہ پہ اشاری سرہ دا معلومیری چہ پہ قبر کنبی بہ دتولونہ تپوس نہ کیری البتہ پہ «السماء الوہام» کنبی نہ ددی پہ خلاف ونیلی دی پہ هغی کنبی دی «کل ذی روح من ہی آدم یستل فی القبر بإجماع أهل السنة لکن یلقن الرضیع الملک وقیل لا، ہل ینلمہ اللہ تعالیٰ کما ألهم عیسى صلی اللہ علیہ وسلم فی البہد» علامہ شامی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ داجماع خبرہ محل دنظر دی خکہ چہ ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ خو فرمائی چہ تپوس بہ صرف دمومن اومنافق نہ کیری د کافرنہ بہ نہ کیری (۲) فائدہ علامہ شامی رحمۃ اللہ علیہ دعلامہ سیوطی رحمۃ اللہ علیہ نہ نقل کوی چہ د لاندینی کسانونہ بہ پہ قبر کنبی تپوس نہ کیری «الشہید والمراہط والمطعون والیت من الطاعون بقرۃ إذا کان صابراً محتسماً والصدیق والأطفال والیت یوم الجمعة أولیتها والقاری کل لیلة تبارک: الملک وبعضہم ضم الیہا السجدة والقارئ فی مرض مؤتہ قل ہواللہ أحد»

بعضی حضراتو پیغمبران علیہم السلام ہم پہ دے کنبی شمار کری دی خکہ چہ ددوی درجہ ینکارہ خبرہ دہ چہ د صدیقینونہ پورتنہ دہ (۱) واللہ اعلم.

د احادیث باب توجمة الباب سوہ انطباق پہ دے باب کنبی لکہ خنگہ چہ تاسو اوکتل درے احادیث ذکر کری دی او باب نہ قائم کری دی «باب من أجاب الفتیایا إشارة الید والرأس»

پہ دے کنبی پہ اولنی حدیث کنبی پہ «فأوما یبدۃ قال ولا حرۃ» اوپہ دویم حدیث کنبی دی «فقال هكذا یبدۃ فحرۃھا» دا دواہرہ حدیثونہ مرفوع دی اوپہ دے کنبی صراحۃ د اشارۃ بالید ثبوت دی.

پہ دریم حدیث کنبی دحضرت عائشہ رضی اللہ عنہا «إشارة بالرأس» ذکر دہ خوبہ دی باندی اشکال کیدی شی چہ د مصنف رحمۃ اللہ علیہ مدعا تری نہ ثابتیری خکہ چہ دا خونہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم فعل دی اونہ پہ دے باندی تقریر ثابت دی.

ددے جواب دا دی چہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا پہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم پسے روستہ دمانخہ پہ حالت کنبی اشارہ کری وہ اونبی رحمۃ اللہ علیہ چہ بہ خنگہ ورا ندی لیدل کول دغہ شان پہ نہ روستہ ہم لیدل کول نود حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا پہ فعل باندی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم تقریر ثابت شو (۲) دا ہم یرہ ممکن دہ چہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا تولہ قصہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ بیان کری وی نویہ دی صورت کنبی خہ اشکال نہ پاتی کیری واللہ اعلم

(۱) ردالمختار (۶۲۹۱۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) ردالمختار (۶۲۹۱۱) کتاب الجنائز مطلب ثمانیہ لایسنلون فی قبورہم۔

(۴) الكنز المتوارى (۳۱۳۱۲)۔

۲۵= بَابُ تَحْرِیضِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

وَقَدْ عَبْدُ الْقَيْسِ عَلَى أَنْ يُحْفَظُوا الْإِيمَانَ

وَالْعِلْمَ وَتَحْزِنُوا مَنْ وَرَاءَهُمْ وَقَالَ مَالِكُ بْنُ الْحُوَيْرِثِ قَالَ لَنَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
ارْجِعُوا إِلَى أَهْلِكُمْ فَعَلْتَهُمْ

د باب سابق سره ربط ددې باب دمخکنی باب سره دا مناسبت دې چه په باب سابق کښې د سوال اوجواب په ذریعه دعلم په خپله زده کول اوپل ته خودل اوشو ظاهره ده چه دا سوال اوجواب کوم چه په حقیقت کښې تعلیم اوتعلم دې. دتحریر اوترغیب نه خالی نه دې. (۱)
د ترجمه الباب مقصد حضرت شیخ الهندی رحمه الله فرمائی. چه ددې ترجمې نه هم دتعلیم اوتعلم تاکید مقصود دې. اوتعلیم اوتبلیغ دحفظ نه بغیر ممکن نه دی ددې وجې نې دحفظ هم تاکید اوکړو. اومعلومه شوه. چه اهل علم لره پکار دی چه متعلم ته په حفظ اوتبلیغ کښې دتاکید کولونه کوتاهی نه کوی. والله اعلم. (۲)

بعضی حضرات فرمائی. چه «بلغوا حق ولوایه» نه چه کوم ایهام وو چه صرف دقرآنی آیتونو تبلیغ دې کولې شی. دهغې د رد طرف ته اشاره ده. چه په تعلیم اوتبلیغ کښې تعمیه دې. که هغه قرآنی آیت وی. اوکه حدیث نبوی وی.

خو حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی. چه دا غرض صحیح نه معلومېږی ځکه چه ددې دپاره نې وړاندې «باب لیل العلم الشاهد الغائب» مستقل باب قائم کړې دې

حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی. چه ددې ترجمې نه زما په نیز غرض دا دې. چه دتبلیغ دپاره دا ضروری نه دی. چه مبلغ دې کامل عالم وی. بلکه که یوکس پوره عالم نه وی نودهغه دپاره هم تبلیغ کول جائز دی. ځکه چه مالک بن حویرث اووفد عبدالقیس د نبی ﷺ سره څو ورځې پاتې شوی وو. په دغه ورځو کښې چه دغه خلق څه زده کړی وو نبی ﷺ ورته دهغې د تعلیم اوتبلیغ حکم کړې وو. وفد عبدالقیس ته نې دلته صرف د اته خبرود تبلیغ حکم کړې دې. (۳) والله اعلم.

قوله وَقَالَ مَالِكُ بْنُ الْحُوَيْرِثِ قَالَ لَنَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ارْجِعُوا

إِلَى أَهْلِكُمْ فَعَلْتَهُمْ: حضرت مالک بن حویرث رحمه الله فرمائی چه مونږ ته نبی ﷺ حکم اوکړو. چه دخپل کور خلقوته واپس لاړشی اوهغوی ته علم اوبناسی

حضرت مالک بن الحویرث رحمه الله: دا دنبی ﷺ صحابی حضرت مالک بن الحویرث بن

(۱) عمدة الفاری (۹۹۱۲)۔

(۲) الأبواب والتراجم (۵۲۱۵۱)۔

(۳) الكنز المتواری (۳۱۶۱۲) و تقریر بغاری شریف (۱۸۷۱)۔

حشیر بن عوف بن جندع لیشی رضی الله عنه دې ابوسلیمان نې کښت دې ددوی دنسب نامې په بیانولو کښې بعضې حضرات اختلاف کړې دي (۱)

دوی د نبی صلی الله علیه و آله په خدمت کښې دخپلو همزولو څو ځوانانوسره حاضر شوې وو. او تقریباً شل ورځې اېسار شوې وو. ددې نه پس نبی صلی الله علیه و آله دوی ته تعلیم ورکړو او خپل وطن ته نې واپس اولیرل (۲)

دوی په بصره کښې اوسیدل (۳)

دوی دنبی صلی الله علیه و آله نه روایت کوي. او ددوی نه روایت کونکی. سوار حرمی. نصرین عاصم لیشی. ابوعطیه. اوابوقلابه جرمی رضی الله عنه دي (۴)

ددوی نه اصول سته مصنفینو رضی الله عنه احادیث نقل کړې دي (۵)

ددوی نه ټول پنځلس احادیث مروی دي. په دې کښې دوه متفق علیه دي. او په یو حدیث کښې امام بخاری او په یو کښې امام مسلم متفرد دي (۶)

ابن عبدالبر رحمته الله لیکلی دي: «سکن البصرة ومات بها سنة اربع وتسعين» (۷)

خو حافظ ذهبی رحمته الله په «تجريد أسماء الصحابة رضی الله عنه» کښې «سنة اربع وتسعين» فرمایلي دي (۸) دغه شان ابن سکن رحمته الله هم په دې باندې جزم کړې دي (۹)

وجه دا ده. چه په بصره کښې په اتفاق سره د ټولونه په آخر کښې وفات شوې صحابی حضرت انس رضی الله عنه وو. اودهغوی وفات په ۹۳ هـ کښې شوې دي. نوپه بصره کښې که دحضرت مالک بن الحویرث رضی الله عنه وفات په ۹۴ هـ کښې شوې وو. نوآخری صحابی رضی الله عنه به حضرت مالک بن الحویرث وو. حضرت انس بن مالک رضی الله عنه به نه وو. ددې وجې «اربع وتسعين» د «اربع وتسعين»

سره تصحیف دي (۱۰) والله اعلم. «رضی الله عنه وأرضاه»

د ذکرشوی تعلیق تخريج دحضرت مالک بن الحویرث رضی الله عنه دا تعلیق دهغوی د یواږد حدیث یوه ټکړه ده. دا حدیث امام بخاری رحمته الله په خپل صحیح کښې تقریباً نهه ځله مفصل او

(۱) تهذيب الكمال (۳۲/۲۷ او ۱۳۳) و تهذيب التهذيب (۱۴۱۰ او ۱۴) _

(۲) الإصابة (۳۴۲/۳) _

(۳) الاستيعاب بهامشي الإصابة (۳۷۴/۱۳) _

(۴) د شیوخ او تلامذه دپاره او گورنئ تهذيب الكمال (۱۳۳/۲۷) _

(۵) المصدر السابق) _

(۶) تهذيب الأسماء واللغات (۸۰/۱۲) وخلاصة الخزرجی (۳۶۷) _

(۷) الاستيعاب بهامشي الإصابة (۳۷۴/۱۳) _

(۸) تهذيب التهذيب (۱۴۱۰) وحاشية سبط ابن العمري على الكاشف (۲۳۴/۱۲) رقم (۵۲۴۶) _

(۹) الإصابة (۳۴۳/۱۳) و تهذيب التهذيب (۱۴۱۰) _

(۱۰) تهذيب التهذيب (۱۴۱۰) _

مختصراً ذکر کرے دی (۱) دلتہ چہ کوم الفاظ ذکر دی ہفہ بعینہ پہ «کتاب الأدب» کنبی «باب رحمة الناس والبهائم» کنبی موجود دی (۲)

د ذکرشوی تعلیق مقصد د ذکرشوی تعلیق نہ دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد د ترجمۃ الباب اثبات دی چہ پہ دی حدیث کنبی نبی صلی اللہ علیہ وسلم حضرت مالک بن الحویرث رضی اللہ عنہ اودہفہ ملگری خیلو کورنوتہ واپس اولیبرل اوخہ چہ نی دلتہ کتلی وو اوژدہ کرے وو دا حکم نی ورتہ اوکرو چہ دا دخیلے علاقے خلقوتہ اونبانی

[۴] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى قَالَ حَدَّثَنَا غُنْدَرٌ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ أَبِي جَمْرَةَ قَالَ كُنْتُ أَرْجُمُ بَيْنَ ابْنِ عَبَّاسٍ (۱) وَبَيْنَ النَّاسِ فَقَالَ إِنَّ وَقَدْ عَبْدُ الْقَيْسِ أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ مَنْ الْوَقْدُ أَوْ مَنْ الْقَوْمُ قَالُوا رِبْعُهُ فَقَالَ مَرْحَبًا بِالْقَوْمِ أَوْ بِالْوَقْدِ غَيْرَ خَرَّابًا وَلَا نَدَامَى قَالُوا إِنَّا نَأْتِيكَ مِنْ شُقَّةٍ بَعِيدَةٍ وَبَيْنَنَا وَبَيْنَكَ هَذَا الْحَيُّ مِنْ كُفَّارٍ مُضَرٍّ وَلَا نَسْتَطِيعُ أَنْ نَأْتِيَكَ إِلَّا فِي شَهْرِ حَرَامٍ فَمَرْنَا بِأَمْرِ يُخْبِرُ بِهِ مَنْ وَرَاءَنَا نَدْخُلُ بِهِ الْجَنَّةَ فَأَمَرَهُمْ بِأَرْبَعٍ وَنَهَاهُمْ عَنْ أَرْبَعٍ أَمَرَهُمْ بِالْإِيمَانِ بِاللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَحَدَّثَهُ قَالَ هَلْ تَذَرُونَ مَا الْإِيمَانُ بِاللَّهِ وَحَدَّثَهُ قَالُوا اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ قَالَ شِمَادَةٌ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَصَوَّمَ رَمَضَانَ وَنَظَّطُوا الْخُمْسَ مِنَ النِّعَمِ وَنَهَاهُمْ عَنِ الدِّبَاءِ وَالْحَنْتَمِ وَالزُّفْرِ فَقَالَ شُعْبَةُ رُبَّمَا قَالَ النَّبِيُّ وَرُبَّمَا قَالَ النَّبِيُّ قَالَ اخْفُظُوا وَأَخْبِرُوا مَنْ وَرَاءَكُمْ [رقم: ۴]

رجال الحديث

① محمد بن یحییٰ: مشهور امام حدیث محمد بن یحییٰ بن عثمان بن عبدی بصری رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی کنیت ابو بکر اولقب ، بندار ، دی ددوی حالات مخکی پہ کتاب العلم کنبی د «باب ما کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یتغولهم بالموعظة والعلم (لاینفروا) لاتدی تیرشوی دی

② غندر: دا ہم د حدیث مشهور امام ابو عبد اللہ محمد بن جعفر هذلی رحمۃ اللہ علیہ دی چہ د غندر ، پہ لقب سرہ مشهور دی د دوی حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب قلم دون

(صحیح البخاری (۸۷۱) کتاب الاذان باب من قال لیؤذن فی السفر موذن واحد رقم ۶۲۸) و (۸۸۱) باب الاذان للمسافر اذا كانوا جماعة .. رقم ۳۰۶) و (۶۲۱) و (۹۰۱) باب إثنان فما فوقها جماعة رقم ۶۵۸) و (۹۵۱) باب إذا استوو فی القراءة فلیؤمهم أكبرهم رقم ۶۸۵) و (۱۱۳۱) باب للکث بین السجدين رقم ۸۱۹) و (۳۹۹۱) کتاب الجهاد والسير باب سفر الإنیین رقم ۲۸۴۸) و (۸۸۱۲) کتاب الأدب باب رحمة للناس والبهائم رقم ۶۰۰۸) و فاتحة کتب أخبار الأحاد باب مجاء فی إجازة خبر الواحد الصدوق رقم ۷۲۴۶) (انظر التعليقة السابقة)۔

د دی حدیث تخریج پہ کشف الباری (۱۲/۶۹۶) ((کتاب الایمان باب أداء الخمس من الایمان)) لاتدی تیرشوی دی ۔

قلم» لاندې تیر شوی دی (۱)

⑤ شعبه: دا امیر المومنین فی الحدیث شعب بن الحجاج بن الورد العتکی بصری دې د دوی حالات په باب ،، هاب المسلم من سلم المسلمون من لسانه وید»، لاندې ذکر شوې دي (۲)

⑥ ابو جمره: دا ابو جمره نصر بن عمران ضیعی بصری دې د دوی حالات په کتاب الایمان کښې د «هاب آله الغس من الإیمان» لاندې تیر شوی دی (۳)

⑦ حضرت عبد الله بن عباس: د دوی حالات په کتاب الایمان کښې د «هاب کفران العیود کفر دون کفر» لاندې تیر شوی دی (۴)

قوله: قَالُوا إِنَّا نَأْتِيكَ مِنْ شِقَّةٍ بَعِيدَةٍ: وفد عبد القیس او وئیل مونتاسوته د لرې مسافت نه یا د لرې مزل کرې دې اورا غلی یو.

«شق» بضم الشین ویکسرها، ددې معنی .. بعد .. دې بعضې حضرات فرمائی چې «شق» لرې سفريا مسافت بعیده ته وائی په دي صورت کښې به دلته د «بعیده» صفت. صفت کاشفه وی.

بعضې حضرات فرمائی چې «شق» سفرته وائی وئیلی شی «فلان بعید الشقة» یعنی «بعید السفر» شقة معنی ناحیه هم ده.

په دې صورتونو کښې به دا صفت احترازی وی. ځکه چې سفريا ناحیه کله نژدې وی او کله لرې وی (۵)

قوله: وَنَهَاهُمْ عَنِ الذَّبَاءِ وَالْمُحْتَمِرِ وَالْمَزَقَةِ قَالَ شُعْبَةُ رُبَّمَا قَالَ النَّقِيرُ وَرُبَّمَا قَالَ الْمُقَيَّرُ: دامام شعبه رضی الله عنه دا مطلب نه دې چې زما استاذ ابو جمره به کله د دبا،

.. جنتم .. او .. مزفت .. ذکر کولونه پس نقیر ذکر کولو او مکله د .. مقیر .. لفظ وئیل. بلکه مطلب دا دې چې زما استاذ ابو جمره، درې څیزونه، جنتم، دبا، او مزفت ذکر کول او کله به ئې د .. النقیر .. زیادت هم کولو او کله به ئې د .. مزفت .. په ځانې .. مقیر .. وئیل ځکه چې .. مزفت .. او .. مقیر .. دواړه یو څیز دي (۶) والله اعلم بالصواب.

(۱) کشف الباری (۲۵۰/۱۲)

(۲) کشف الباری (۶۷۸/۱)

(۳) کشف الباری (۷۰۱/۱۲)

(۴) کشف الباری (۲۰۵/۱۲)

(۵) النهاية (۴۹۲/۱۲) ومجمع بحار الأنوار (۲۴۱/۱۳) تاج العروس (۳۹۶/۶)

(۶) فتح الباری (۱۸۴/۱) وعمدة القاری (۱۰۰/۱۲)

حدیث عبدالقیس مکمله تشریح په کتاب الایمان کښې د «باب آدام الغس من الإيمان» لاندې تیره شوې ده (۱) «فارجه الیه ان شئت».

۲۶ = باب الرحلة فی المسألة النازلة وتعليم أهله

رحلة، بکسر الراء، ارتحال اوسفرته وائی او... رحلة، بالضم، طرف ته وائی کوم ته چه سفر کولی شی حافظ فرمائی چه دلته... رحلة... رحلة... بکسر الراء او... رحلة بفتح الراء هم راغلي ده په معنی د «المرأة الواحدة» هم راغلي ده (۲).

د مخکنی باب سره مناسبت په تیرشوی باب کښې تحریض علی العلم وو د تحریض په نیتجه کښې طالب علم د مختلفو ځایونو سفر کوی بیا خاص کر چه کله څه واقعه او واقعه پېښه شی نو بیا وتل ضروری شی ددې وجې ئې دلته د «رحلة فی المسئلة النازلة» باب قائم کړو (۳).

د تکرار فی الترجمة شبه اودهغې جواب ددې نه وړانې امام بخاری د «باب الخروج فی طلب العلم» باب قائم کړې وو او اوس دوی «باب الرحلة فی المسئلة الثالثة» قائم کړو په ظاهره دا تکرار دي.

ددې جواب دا دي چه سابقه باب عام وو په مطلق خروج فی العلم باندې دان وو اودا ترجمه خاص ده په دې کښې دڅه واقعي او حادثې په پېښیدو باندې دتل مقصود دی نو تکرار نشو (۴).

د ترجمې مقصد حضرت شیخ الہندی رحمه الله فرمائی که د یوې مسئلې ضرورت پېښ شی او حکم معلوم نه وی د عالم نه د معلومولو دپاره دې سفراو کړی او خپلواهل علمونه دې هم تعلیم ورکړی دا نه چه سکوت او اختیار کړی او کینی ددې نه د تعلیم او تعلم تاکید او ضرورت معلومیږي والله اعلم (۵).

مطلب دا دي چه په احکام شرعيه کښې جهل چونکه عذر نه دي ددې وجې کوشش کول پکار دي او علم حاصلول پکار دي «فلما شغلنا فی السؤال» (۶).

تنبيه دلته تاسو گورئ چه د ترجمې په آخر کښې «وتعليم أهله» هم شته دا صرف د کریمي په نسخه کښې دی.

(۱) کشف الباری (۹۴۱۲و ۹۲۷) -

(۲) فتح الباری (۱۸۴۱۱) -

(۳) عمدة القاری (۱۰۰۱۲) -

(۴) شرح الکرمانی (۳۷۱۲و ۳۴) -

(۵) الأبواب والتراجم (ص ۵۲) -

(۶) الكنز المتوارى (۳۱۸۱۲) -

حافظ ابن حجر و علامه عینی رحمہما اللہ فرمائی: «چہ ددی حذف کول صحیح دی خکہ چہ دتعلیم اہل پہ بارہ کنبی امام بخاری و زاندي «باب تعلیم الرجل امتہ و اہلہ» مستقل باب قائموی (۱)

خود لنتہ دا ونیلی شی چہ ہفہ ترجمہ کومہ چہ راتلونکی دہ عام دہ او مذکورہ ترجمہ خاص دہ ددی مقصد خودا دی چہ د ضروری مسئلہ دپارہ چہ کوم سفرا و کړې شی نود مسئلہ معلومیدونہ پس ہفہ خپل اہل تہ ہم خودل پکار دی او یہ راروانہ ترجمہ کنبی نہی مطلقاً دا خودلی دی چہ دخپلی وینخی اوینخی دتعلیم اہتمام کول پکار دی وائہ اعلم

[۱۱] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِقَاتٍ أَبُو الْحَسَنِ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا عُمَرُ بْنُ سَعِيدٍ ابْنُ أَبِي حُسَيْنٍ قَالَ حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي مُلَيْكَةَ عَنْ عَقْبَةَ بْنِ الْحَارِثِ (۱) أَنَّهُ تَزَوَّجَ ابْنَتَهُ لِأَبِي إِيَّادِ بْنِ عَزِيزٍ فَأَتَتْهُ امْرَأَةٌ فَقَالَتْ إِنِّي قَدْ أَرْضَعْتُ عَقْبَةَ وَالَّتِي تَزَوَّجَ فَقَالَ هَذَا عَقْبَةُ مَا أَعْلَمُ أَنَّكَ أَرْضَعْتَنِي وَلَا أَخْبَرْتَنِي فَرَكِبَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمَدِينَةِ فَسَأَلَهُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَيْفَ وَقَدْ قِيلَ فَقَارَقَهَا عَقْبَةُ وَنَكَحَتْ زَوْجًا غَيْرَهُ [۴۸۱۶ و ۲۴۹۷ و ۲۵۱۶ و ۲۵۱۷ و ۴۸۱۶]

رجال الحديث

① محمد بن مقاتل أبو الحسن: دا ابو الحسن محمد بن مقاتل مروزی بغدادی مکی دی ددوی لقب .. رخ، دی ددوی حالات پہ کتاب العلم کنبی د «باب ما یندر کئی المناولہ و کتاب اہل العلم بالعلم الی المذہبان» لاندی تیرشوی دی.

② عبد الله: دا امام عبد الله بن المبارك خنظلی رحمہ اللہ دی ددوی مختصر حالات پہ بدو الوحی کنبی د پنجم حدیث لاندی تیرشوی دی (۲)

③ عمر بن سعید بن ابی حسین: دا عمر بن سعید بن ابی حسین قرشی نوفلی مکی دی (۳)

(۱) فتح الباری (۱۸۴/۱) وعمدة القاری (۱۰۰/۲)۔

(۲) قوله عن عقبه بن الحارث: الحديث أخرجه البخاري أيضاً في (۲۷۶/۱) كتاب البيوع باب تفسير المشبهات رقم ۲۰۵۲) و (۳۶۰/۱) كتاب الشهادات باب إذا شهد شاهد أو شهود بشئ رقم ۲۶۴۰ و (۳۶۳/۱) كتاب الشهادات باب شهادة الإمام والعبيد رقم ۲۶۵۹) و باب شهادة الرضعة رقم ۲۶۶۰ و (۷۶۴/۲ و ۷۶۵) كتاب النكاح باب شهادة الرضعة رقم (۵۱۰/۴) والنسائي في سننه في كتاب النكاح باب الشهادة في الرضاع رقم ۳۳۳۲) وأبو داود في سننه في كتاب القضاء باب الشهادة على الرضاع رقم ۳۶۰۳ و (۳۶۰/۴) والترمذي في جامعه في كتاب الرضاع باب ما جاء في شهادة المرأة الواحدة في الرضاع رقم (۱۱۵/۱)

(۳) كشف الباری (۴۶۲/۱)۔

(۴) نهذيب الكمال (۳۶۴/۲۱)۔

دوی دطاوس به کیسان، عبدالله بن ابی ملیکه، القاسم بن محمد، عبدالرحمن بن القاسم بن محمد، محمد بن المنکدر، او عطاء بن ابی رباح رضی و غیره نه روایت کوی او ددوی نه روایت کونکو کښې سعید بن سلام، سفیان ثوری، وروح بن عباد، ابو عاصم النبیل، عبدالله بن داود خریبی، عبدالله بن المبارک، عیسی بن یونس، اویحیی القطان رضی و غیره دی. (۱)

امام احمد بن حنبل رضی فرمائی: «ثقة من أمثل من يكتبه عنه» (۲)

امام یحیی بن معین او امام نسائی رحمهما الله فرمائی: «ثقة» (۳)

امام عجلې، ابن البرقی او محمد بن مسعود بن العجمی رضی هم ددوی توثیق کړې دي. (۴)

امام ابو حاتم رضی فرمائی: «صدوق» (۵)

ابن حبان رضی دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی. (۶) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ عبدالله بن ابی ملیکه: دا ابوبکر عبدالله بن عبيدالله بن ابی ملیکه زهیر بن عبدالله بن جدعان تميمی قرشي دي. ابو محمد هم ددوی کښت دي. (۷)

⑥ عقبه بن الحارث: د عقبه بن الحارث بن عامر بن نوفل قرشي نوفلي مکی رضی دي. دفتح مکې په موقع باندې مسلمان شوي وو.

محدثين فرمائی: چه ددوی کښت،، ابوسروعه،، دي. دعلم الانساب په عالمانو کښې دي. علماء وائی: چه،، ابوسروعه،، د عقبه ورور وو. اودا واره د فتحې مکې په موقع مسلمان شوي وو.

ابو حاتم رضی فرمائی: چه ابوسروعه عقبه بن الحارث د حضرت خبيب بن عدي رضی قاتل وو. دي مقتدم دي. او عقبه بن الحارث کوم چه دابن ابی ملیکه رضی،، روایت کوی. دا متاخر دي.

بعضي حضراتو عقبه بن الحارث او ابوسروعه دواړه مورشريك ورونه گرځولي دي. حافظ ابن حجر رضی دمحدثينو قول راجع گرځولي دي. چه ابو سروعه هم د عقبه کښت دي. اودا يوکس دي. (۸)

۱- دشيخ او تلامذه دپاره اوگوري تهذيب الكمال (۳۶۵/۲۱).

۲- تهذيب الكمال (۳۶۶/۲۱).

۳- تهذيب الكمال (۳۶۶/۲۱) و تهذيب التهذيب (۴۵۳/۷).

۴- تهذيب الكمال (۴۵۳/۷).

۵- المصدر السابق.

۶- الثقات لابن حبان (۱۶۶/۷ و ۱۶۷).

۷- كشف الباري (۵۴۸/۲).

۸- د تفصيل دپاره اوگوري تهذيب الكمال (۱۹۴ و ۱۹۲/۲۰) و تهذيب التهذيب (۲۳۸/۷ و ۲۳۹) والإصابة

(۴۸۸/۲) و تهذيب الأسماء واللغات (۳۳۶/۱).

حضرت عقبه بن الحارث رضی اللہ عنہ دینی رضی اللہ عنہ نه علاوه د حضرت ابوبکر صدیق او حضرت جبرین مطعم رضی اللہ عنہ نه هم روایت کوی.

او ددوی نه روایت کونکو کنبی ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف، عبدالله بن ابی ابی ملیکه، او عبیدانه بن ابی مریم مکی رضی اللہ عنہ دی. (۱)

ددوی نه په شمار یو خوا حدیث مروی دی. امام بخاری رحمته اللہ علیہ ددوی درې حدیث نقل کړې دی او امام مسلم رحمته اللہ علیہ د دوی څه حدیث نه دې نقل کړې. (۲)

دامام مسلم او ابن ماجه رحمهما الله نه علاوه باقی د اصول سته مصنفینو رضی اللہ عنہم ددوی د احادیثو تخریج کړې دي.

قوله: أَنَّهُ تَزَوَّجَ ابْنَهُ لَأَبِي إِسْهَابِ بْنِ عَزِيزٍ حضرت عقبه بن ابی ملیکه رضی اللہ عنہ د ابوها بن عزیز لور سره نکاح کړې وه.

ددې میرمن نوم... غنیه دي. ام یحی نې کنیت دي. (۳) دا کنیت د کتاب الشهادات په یو روایت کنبې راغلې دي. (۴)

ابوها بن عزیز بن قیس تیمی. دا صحابی رضی اللہ عنہ دي. وئیلی شی. چه په مسجد حرام کنبې د ټولونه وړمې. ددوی د جنازې مونځ شوې وو. (۵)

عزیز «فتح العين المهملة و الزاين متقوطين بينهما ياء تعانية» په وزن د کریم دي. دا تصغیرنه دي. (۶)

قوله: فَأَتَتْهُ امْرَأَةٌ یوه ښځه دي ته راغله.

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرماني چه ددې نوم ماته معلوم نشو. (۷)

قوله: فَقَالَتْ إِنِّي قَدْ أَرَضَعْتُ عُقْبَةَ وَابْنِي تَزَوَّجَ هغې او وئیل چه ما عقبه او دده جینی ته چاسره چه ده نکاح کړې ده. تن ورکړې دي.

مطلب دا چه دا دواړه په خپلو کنبې رضاعی ورور خور دي.

قوله: فَقَالَ لَهَا عُقْبَةُ مَا أَعْلَمُ أَنَّكَ أَرْضَعْتَنِي وَلَا أَخْبَرْتَنِي عقبه او وئیل چه ماته معلومه نه ده. چه تا ماته پي راکړې دي. اونه ما ته تا خبر راکړې دي.

۱- د بشیوخ او تلامذه دپاره اوگوری ته ذیب الکمال (۱۹۳۱۲۰)۔

۲- ذخائر الموارث فی الدلالة علی مواضع الحديث (۳۱۷۱۲) و خلاصة الخرجی (ص. ۲۶۸)۔

۳- فتح الباری (۱۸۴۱۱)۔

۴- صحیح البخاری (۳۶۳۱۱) کتاب الشهادات باب شهادة الإمام والعبيد رقم ۲۶۵۹۔

۵- النظر الإصابه (۱۱۴ او ۱۲)۔

۶- فتح الباری (۱۸۴۱۱ او ۱۸۵) والإصابه (۱۱۱۴)۔

۷- فتح الباری (۱۸۵۱۱)۔

مطلب دا که د رواج مطابق د رضاعت ضرورت پېښ شوې وو. اوماته دې پې راکړې وو. نوکم از کم ماته خوبه دې خودلې وو. چه زه ستا رضاعی مور یم

قوله فَرَكِبَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمَدِينَةِ فَسَأَلَهُ: هَفْه مَدِينِي منورې ته اور رسول الله ته سفر اوکړو. او اور سید لو. او د نبی ﷺ نه نې تپوس اوکړو. چونکه په زړه کښې نې شک شو. او تسلی ورته نه ملاویده. ددې وجې هغوی دمکې معظمې نه چرته چه ډیره وو. دهغې نه مدینې منورې ته سفر اوکړو. چه د رسول الله ﷺ نه د مسئلې تپوس اوکړې. او عمل پرې اوکړې. (۱)

قوله فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَيْفَ وَقَدْ قِيلَ: نَبِيٌّ وَرْتَه او فرمائیل. چه ته څنگه هغه ښځه په خپله نکاح کښې ساتې. حالانکه داسې خبره شوې ده چه هغه ستا خور ده.

ایا په رضاعت کښې د یوې ښځې گواهی معتبره ده؟ په دې خبره کښې اختلاف دې ک مرضعه گواهی ورکړې. نو یواځې ددې گواهی معتبره که نه؟
امام احمد، امام اسحاق، امام اوزاعی، او امام زهري رحمهم الله فرماني. چه د مرضعه گواهی خنله هم معتبره ده. حضرت ابن عباس رضي الله عنه او طاووس رضي الله عنه نه هم دا منقول دی.
دامام اوزاعی رضي الله عنه نه یو قول دا هم معتبر دي. که مرضعه د تزویج نه وړاندې گواهی ورکړې. نو معتبره گڼي نه ده.

امام مالک رحمهم الله فرماني. چه د رضاعت د اثبات دپاره د دوو ښځو شهادت معتبر دي. د سړي وجود په کښې ضروري نه دي.
امام شافعی رحمهم الله فرماني. چه د رضاعت په باب کښې کم از کم د څلورو ښځو گواهی ضروري ده. دا د امام شعبي او عطاء رحمهما الله نه هم مروی دی.

امام ابو حنیفه رحمهم الله فرماني. چه د رضاعت د اثبات دپاره هم د شهادت نصاب ضروري دي. یعنی دوه سړي یا یوسړې او دوه ښځې، ددې نه بغیر رضاعت نه ثابتیږي. (۲)
امام احمد رحمهم الله وغیره د حدیث باب نه استدلال کوي. چه دلته صرف د یوې ښځې گواهی ده. او نبی ﷺ ددې په وجه دخپلې بی بی پرې خود و حکم کوي.
احناف رحمهم الله په دې باب کښې په آیت کریمه (وَأَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ) (۳)

تر کومې پورې چه حدیث باب تعلق دي. نو جمهور دا په تنزه. تورع او احتیاط باندې محمول کوي. ددې جواب حاصل دا دي. چه صرف د مرضعې په شهادت باندې بیلتون کول عام قانون نه دي. اونه شریعت حرمت ثابتوی. البته په دې سره یو قسم شک اوشبه ضرور پیدا

(۱) فتح الباری (۱۸۵۱)۔

(۲) عمدة القاری (۱۹۹۲۰) کتاب النکاح باب شهادة المرضعة۔

(۳) البقرة: (۲۸۲)۔

کبری بیکاره ده چه دشبهي پیدا کیدو نه پس به دغه بی بی سره په مخالطت کښې انبساط نه وی چونکه دټول عمر معامله ده نوهمیشه دپاره به انقباض باقی وی. دکوم چه په امور معاشرت اورتريت اولاد باندې بد اثر غورځېږي. نود «العلل بین والحرار بین و بینهما مشتبهات»^(۱) او «دم ما یزیک الی مالایزیک»^(۲) خیال نې اوساتل.

اونبی ﷺ ورته د تقوی او ورع په بناء باندې «کیف وقد قیل» او «دعها عنک»^(۳) او فرمائیل محقق ابن الهمام او علامه سرخسی رحمهما الله هم دا جواب اختیار کړې دي.^(۴) علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه د شیخ خیر الدین رملی رحمته الله علیه بحر الرائق د حاشیه په حواله سره نقل کړی دی. چه هغوی لیکلی دی. صرف دیوې ښځې شهادت دیانه معتبر دي اوقض، معتبر نه دي. په قضا اودیانت کښې فرق دا دي. چه ترڅو پورې معامله عدالت ته نه وی رسیدلي. نوترهغه وخته پورې به هم د دیانت اعتبار وی. اودمفتی نه که ددې په باره کښې استفتاء اوشی. نومفتی به د دیانت په اعتبار سره فتوی ورکوي. البته معامله عدالت ته اورسیده. نو قاضی به ددې اعتبار نه کوي. ځکه چه دقاضی فیصله صرف دښځې په گواهي باندې نشي کولې.

په نبی ﷺ کښې دواړه حیثیونه وو. نبی ﷺ مفتی هم وو. اوقاضی هم. اوس دا کتل پکار دي. چه نبی ﷺ دا فیصله په کوم حیثیت سره ورکړې وه. که دقضاء په حیثیت سره نې ورکړې وی. نویښکه د جواب ورکولو ضرورت به وی. او قرائن ددې مقتضی دی. چه نبی ﷺ د قضاء په حیثیت سره دا فیصله نه وه کړې. بلکه د افتاء په حیثیت سره نبی ﷺ دا فیصله کړې وه.

که چرته دا فیصله قضاء وه. نو حضرت عقبه رضی الله عنه چه ورته څنگه خبر ورکړو. نبی ﷺ به ترې اعراض نه کولو. بلکه سمدستی به نې فیصله کوله. حالانکه په روایاتو کښې دی. چه نبی ﷺ د خبرې اوریدونه پس اعراض اوکړو.^(۵) کله چه دوی دوباره بلکه په بعضې روایاتو کښې

دریم اوڅلورم ځل اصرار اوکړو. نو نبی ﷺ او فرمائیل «کیف وقد قیل!»^(۶) دغه شان که دا فیصله قضاء وه. نو نبی ﷺ به خامخا گواهي مجلس ته راغوستې وه. اوبیا به نې حکم کولو. خودلته څه هم نه دی شوی.

(۱) صحیح البخاری (۱۳۱۱) کتاب الإیمان باب فضل من استبرأ لدینه رقم (۵۲).

(۲) جامع الترمذی کتاب صفة القيامة باب (بدون ترجمة) رقم (۲۵۱۸) وسنن النسائي کتاب الأشربة باب الحث على ترك الشبهات رقم (۷۵۱۴).

(۳) كما في رواية أخرجه البخاري في صحيحه (۳۶۳۱۱) كتاب الشهادات باب شهادة المرضعة رقم (۲۶۶۰).

(۴) المبسوط للسرخسي (۱۶۹۱۱۰) كتاب الإستحسان وفتح القدير (۳۲۴۱۳) وآخر كتاب الرضاع).

(۵) ففي رواية البخاري في صحيحه (۳۶۳۱۱) كتاب الشهادات باب شهادة الإماء والعبيد (فذكرت ذلك لنسبي ﷺ فأعرض عني قال فتحتيت فذكرت ذلك له ...).

(۶) كما في رواية الدارمي في سننه (۲۱۰۱۲) كتاب النكاح باب شهادة المرأة الواحدة على الرضاع رقم (۲۲۵۵).

خلاصه دا شوه چه دعلامه خيرالدين رملی رحمته الله دقول مطابق دلته نبی! قضاء دا فیصله نه ده کړې بلکه دیانته نې فیصله کړې وه لکه چه په داسې صورت کښې قضاء نه بلکه دیانته تفریق ضروری دې

اومحقق ابن الهمام رحمته الله په نیزدلته دیانته هم تفریق ضروری نه دې صرف تورعاً اوتنزیهاً نې ورته د تفریق حکم کړې وو. (۱)

بیا امام سرخسی رحمته الله دا هم فرمائی چه په حدیث باب کښې چه دکومې ښځې دگواهي ذکردې پکارده چه دا دچا په نیز هم صحیح نشی ځکه چه په روایاتوکښې راځی چه عقبه بن حارث رحمته الله فرمائی «تزوجت بنت ابی اهاب، فجمعت سوداء تستطعننا فلیتنا أن نطعمها فجمعت من الغد تشهد علی الرضاع...» امام سرخسی رحمته الله فرمائی چه «ومثل هذه الشهادة تكون من ضمن فلا تتم المحبة بها» (۲)

قوله: فَفَارَقَهَا عَقِبَةُ رَسُولِ اللَّهِ :نوحضرت عقبه رحمته الله خپله بی بی جدا کړه په «فارق» کښې دا احتمال هم شته چه نبی صلی الله علیه و آله تفریق وکړو اودا احتمال هم شته چه حضرت عقبه رحمته الله ورته طلاق ورکړو اوجدانې کړه. (۳)

قوله: وَنَكَحَتْ زَوْجًا غَيْرَهُ :اوددوی ښځې دبل چا سره نکاح وکړه

ددغه کس نوم «طریپ» خودلې شوې دې: (۴)

د ترجمة الباب اثبات دحدیث باب نه ترجمة الباب ښکاره ثابتیږی «فرکبالی رسول الله صلی الله علیه و آله بالمدينة» یعنی حضرت عقبه رحمته الله ته چه کومه مسئله پښه شوې وه دهغې دحکم معلومولو دپاره دمدينې منورې سفر وکړو په اکثرونسخوکښې چونکه «باب الرحلة فی المسئلة النازلة» دې اوزیادات په کښې نشته ددې وجې د حدیث نه د ترجمة الباب ښځی ښکاره دې.

البته دکریمه په نسخه کښې د «وتعلیم اهل» زیادات دې ددې وجې که دا نسخه غلطه اوگرخولې شی لکه څنگه چه حافظ ابن حجر اوعلامه عینی رحمهما الله کړی دی نوبیا د څه جواب ضرورت نشته.

اوکه دا زیادات صحیح اوگنلې شی نوونیلی شی چه حضرت عقبه رحمته الله چه واپس کورته راغلی وی نوهغوی به خامخا خپل کورواله د نبی صلی الله علیه و آله دجواب نه خبر کړی وی اوبیا به نې مفارقت اختیارکړې وی والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

(۱) فضل الباری (۸۹۱۲ و ۸۹۱۱)

(۲) السبوط للسرخسی (۱۶۹۱۱۰) کتاب الإستحسان)۔

(۳) فضل الباری (۸۹۱۲)

(۴) فتح الباری (۱۸۵۱۱)

۲۷ = بَابُ التَّنَاوُبِ فِي الْعِلْمِ

تناوب د باب تفاعل مصدر دی. ددې معنی ده نوبت په نوبت یعنی وار په وار. نو د تناوب فی العلم مطلب شو. د علم حاصلولو دپاره نوبت مقرر کول. (۱)
 د مخکنی باب سره مناسبت په باب سابق کښې د طلب علم دپاره د رحله ذکر وړ ښکاره خبره ده. چه د علم د طلب دپاره سفر کول زیات حرص وی په دې باب کښې وایه وایرینی نوبت مقرر کولو سره د علم د طلب دپاره تلل ذکر دی. کوم چه شدت حرص فی طلب العلم باندې دلیل دی. (۲)

د توجیه الباب مقصد حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې باب مقصد دا دی. که د ضروری شغلونو په وجه د علم د حاصلولو فرصت نه وی. نو په طریقه د تناوب علم زده کول پکار دی. او که عالم ته په خپله نشی ورتلی. نو دیو معتمد په ذریعه دې علم حاصل کړی. (۳)
 حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه صاحب فرمائی. چه زما په نیز دا هم ممکن ده. چه حضرت امام بخاری رحمته الله علیه دا خودل غواړی. چه د علم طلب اگر چه فرض دی. لیکن ددې فرضیت دا خبره نه لازمی. چه دنورو ضروریاتو نه دې سرې بیخی فارغ وی. بلکه دنورو ضروریاتو سره سره هم علم حاصلول صحیح دی. د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د کلام نه ددې تائید کیږی. حافظ فرمائی (۴)
 چه د طالب علم دپاره د علم په طلب کښې د معاش د طلب نه غافله کیدل نه دی پکار. خودې سره سره دې دا خبره هم یاده وی. چه په کومه ورځ دې د علم مجلس نه نشی تلې. نو چه په دغه ورځ چه کوم حالات پېښیږی. دهغې نه د خبریدو انتظام شي کړې وی. وچه دا ده چه د حضرت عمر فاروق رضی الله عنه واقعه دلته ذکر ده. ددې په یو طریق کښې دا تصریح ده. چه حضرت عمر رضی الله عنه په دغه وخت کښې سوداگری کوله. (۵)

[۸۹] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَقَالَ ابْنُ وَهْبٍ أَخْبَرَنَا يُونُسُ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي ثَوْبٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ عَنْ عُمَرَ (۱) قَالَ كُنْتُ أَنَا وَجَارِلِي مِنَ الْأَنْصَارِ فِي بَيْتِ أُمِّيَّةَ بْنِ زَيْدٍ وَهِيَ مِنْ عَوَالِي

(۱) فتح الباری (۱۸۵۱۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) الأبواب والتراجم (ص. ۵۲)۔

(۴) فتح الباری (۱۸۶۱۱)۔

(۵) الكنز المتوارى فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (۳۱۹۱۲)۔

(۱) قوله عن عمر رضی الله عنه: الحديث أخرجه البخاری أيضاً فی صحیحه (۳۴۱۱) كتاب المظالم والغصب باب الغارة والعلية المشرفة وغير المشرفة فی السطوح وغيرها رقم ۲۴۶۸ كتاب التفسير. سورة التحريم باب تنفی مرضات أزواجك رقم ۴۹۱۳ وباب ((وإذ أسرائني إلى بعض أزواجه حديثاً..)) رقم (۴۹۱۴) و(۷۳۱۱۲) باب قوله ((إن تنوبا إلى الله فقد صغت قلوبكما رقم ۴۹۱۵)) فی (۷۸۰/۱۲ و ۷۸۲) كتاب النكاح باب موعظة الرجل إبنته لحال زوجها رقم ۵۱۹۱ (۷۸۵۱۲).... [بقیه حاشیه په راروانه صفحه....]

النَّبِيَّةَ وَكَثَا نَتَنَاقُشُ الْبُكُولَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْزِلُ يَوْمًا وَأَنْزَلَ يَوْمًا
فَإِذَا نَزَلَتْ جِئْتُهُ بِغَيْرِ ذَلِكَ الْيَوْمِ مِنَ الْوَحْيِ وَغَيْرِهِ وَإِذَا نَزَلَ فَقُلْ مِثْلَ ذَلِكَ فَتَنَزَّلُ صَاحِبِ
الْأَنْصَارِ يَوْمَ تَوْبَتِهِ فَقَرَّبَ بَابِي مُرَبَّأً شَدِيدًا فَقَالَ أَمْرٌ هُوَ قَفَزْتُ عَنْهُ فَخَرَجْتُ إِلَيْهِ فَقَالَ قَدْ حَدَّثَ
أَمْرٌ عَظِيمٌ قَالَ قَدْ دَخَلْتُ عَلَى حَفْصَةَ فَإِذَا هِيَ تَبْكِي فَقُلْتُ طَلَّقُكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ لَا أَذْرِي ثُمَّ دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ وَأَنَا قَابِمَةٌ أَطْلَقْتَ
نِسَاءَكَ قَالَ لَا فَقُلْتُ اللَّهُ أَكْبَرُ [۳۳۶] و ۳۶۲۹ و ۳۸۹۵ و ۴۹۲۰ و ۵۵۰۵ و ۸۸۲۹ و ۱۶۸۳۵

رجال الحديث

- ① ابو اليمان: دا ابو اليمان الحكم بن نافع بهرانی حمصی رحمته الله دی. ددوی حالات و پاندي
د باب بدء الوحي د شپيرم حديث لاندي تيرشوی دی. (۱)
- ② شعيب: دا ابويشر شعيب بن ابي حمزه قرشي اموي رحمته الله دی. ددوی مختصر حالات هم
په باب بدء الوحي کښي د شپيرم حديث لاندي تيره شوې ده. (۲)
- ③ الزهري: دامام محمد بن مسلم بن عبيدالله بن عبدالله بن شهاب زهري رحمته الله دی. ددوی
مختصر حالات په بدء الوحي کښي د دريم حديث لاندي تيري شوی دی. (۳)
- ابوعبدالله: ددوی نه مراد امام بخاري رحمته الله دی.
- ④ ابو وهب: دا امام عبدالله بن وهب مصري رحمته الله دی. ددوی حالات هم په کتاب العلم
کښي د «باب من يرد الله به غير ما يفقهه في الدين» لاندي تيرشوی دی.
- ⑤ يونس: دا يونس بن يزيد ايلي قرشي رحمته الله دی. ددوی حالات مختصرأ د باب بدء
الوحي کښي د پنځم نمبر حديث لاندي تيرشوی دی. (۴) او تفصيلاً په کتاب العلم کښي د

....بقية حاشيه د تيرمخ] كتاب النكاح باب حب الرجل بعض نساؤه أفضل من بعض رقم (۵۲۱۸) وفي
(۸۶۸۱۲ و ۸۶۹) كتاب اللباس باب ما كان النبي صلى الله عليه وسلم يتجوز من اللباس والبسط رقم (۵۸۴۳) وفي
(۱۰۷۷۱۲) كتاب أخبار الآحاد باب ما جاء في إجازة خبر الواحد الصدوق رقم (۷۲۵۶) وفي (۱۰۷۸۱۲) كتاب
أخبار الآحاد باب قول الله تعالى ﴿ لا تدخلوا بيوت النبي إلا أن يؤذن لكم ﴾ رقم (۷۲۶۳) ومسلم في سننه
صحيحه في كتاب الطلاق باب في الإيلاء وإعتزال النساء وتخيرهن وقوله تعالى ﴿ وإن نظاهرا عليه ﴾ رقم
۳۶۹۱ و ۳۶۹۶) والنسائي في سننه في كتاب الصيام باب كم الشهر وذكر الاختلاف على الزهري في الخبر
عن عائشة رضي الله عنها رقم ۲۱۳۴ وفي كتاب الطلاق باب الإيلاء رقم ۳۴۸۵ والترمذي في جامعه في
كتاب التفسير باب ومن سورة التحريم رقم (۳۳۱۸) -

('كشف الباري (۴۷۹۱۱) -

('كشف الباري (۴۸۰) -

('كشف الباري (۳۲۶۱۱) -

('كشف الباري (۴۶۳۱۱) -

«باب من یرواه به غیراً یفقهه فی الدین» لاندې تیر شوی دی.

① عبدالله بن عبد الله بن ابی ثور: دا عبدالله بن عبدالله بن ابی ثور قرشی مدنی

دې د بنو نوفل سره ددوی تعلق دي. (۱)

دوی د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه او حضرت صفیه بنت شیبه رضی الله عنها نه روایت کوي. اود دوی نه روایت کونکې محمد بن جعفر بن زبیر او امام زهري رحمهما الله دي. (۲)

حفظ ذهبی رحمته الله فرماني: «وثق» (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: «ثقة» (۴)

ابن حبان رحمته الله دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړي دي. (۵)

فائده دا راوی د یو بل راوی عبدالله بن عبدالله بن عتبة بن مسعود رضی الله عنه سره په خپل نوم. دیلازاونیکه په نوم کښې شریک دي. اود حضرت ابن عباس رضی الله عنه په روایت کولو کښې هم شریک دي. البته ددغه دویم راوی په صحیحینو کښې د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه ډیر روایتونه مروي دي. او په صحیحینو کښې عبدالله بن عبدالله بن ابی ثور نه د دې حدیث باب نه سوا بل حدیث نشته. (۶)

یوه بله فائده خطیب بغدادی لیکلی دی چه عبدالله بن عبدالله بن ابی ثور د ابن عباس رضی الله عنه نه سوا د بل چا نه روایت نه دي کړي. اود دوی نه د زهري نه سوا بل چا روایت نه دي کړي. (۷)
خود پورتنی تفصیل نه دا معلومه شوه چه دوی د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه علاوه د حضرت صفیه بنت شیبه نه هم روایت کړي دي. دغه شان د دوی نه روایت کونکو کښې محمد بن جعفر بن الزبیر رحمته الله هم دي. (۸) والله اعلم. رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

② عبدالله بن عباس رضي الله عنهما: ددوی حالات په باب بدء الوحي کښې د

د څلورم نمبر حدیث لاندې تیر شوی دی. (۹) «کتاب الإيمان باب کفران العشرة کفر دون کفر»

(۱) تهذيب الكمال (۶۸۱۱۹) _

(۲) استاذنا و شاگردانود تفصيل دپاره اوگورئ تهذيب الكمال (۶۸۱۱۹) _

(۳) الكاشف (۶۸۱۱۱) رقم (۳۵۶۰) _

(۴) تقريب التهذيب (ص. ۳۷۲) رقم (۴۳۰۷) _

(۵) الثقات لابن حبان (۶۵۱۵) _

(۶) عمدة القاری (۱۰۳۱۲) وفتح الباری (۱۸۵۱۱) _

(۷) قاله الخطيب في المکمل انظر تهذيب التهذيب (۲۱۱۷) _

(۸) محمد بن جعفر بن الزبير عن صفی بن شیبی. د روایاتودپاره اوگورئ ((سنن أبی داود کتاب المساک باب الطواف الواجب رقم ۱۸۷۸)) و سنن ابن ماجه من استلم الرکن بمحجته رقم (۲۹۴۷) _

(۹) کشف الباری (۴۳۵۱۱) _

لاندې تیر شوی دی. (۱) دغه شان څه حالات په «کتاب العلم باب منق یص سام الصغیر؟» کښې اود «آنا یومئذنا همت الإحتلام» د تشریح لاندې تیر شوی دی

⑤ عمر رضی الله عنه: حضرت عمر بن الخطاب رضی الله عنه مختصر حالات هم په بده الوحی کښې د اولنی حدیث لاندې (۲) او په «کتاب الإیمان باب زیاده الإیمان ونقصانه» لاندې تیر شوی دی (۳)

قوله قال أبو عبد الله، وقال ابن وهب أخيراً يونس: امام بخاری رحمه الله دا حدیث دلته په دوو سندونو سره نقل کړې دي. یو ابوالیمان عن شعيب عن الزهري په طریق سره، کوم چه موصول دي. او بل د ابن وهب عن يونس عن الزهري په طریق سره کوم چه معلق دي. دلته چه نې کوم الفاظ ذکر کړي دي. هغه د ابوالیمان عن شعيب په طریق سره نقل شوی الفاظ دي. د ابن وهب عن يونس الفاظ نه دي. ځکه چه دلته اصل مقصود «کنکنا وجاهل من الأنصار یقی أمية بن زيد و همی من حوال المدينة، کنا و کتاب النزل علی رسول الله ﷺ» الفاظ دي. اودا ابوالیمان عن شعيب په طریق سره منقول دي. د ابن وهب عن يونس په طریق کښې «و کتاب» خبره موجود نه ده. بلکه هغوی «عن ابن عباس قال لم أدل حريصاً على أن أسأل عمن الخطاب عن المراتین...» الفاظونه شروع کړي ده (۴)

د ابن ابی وهب دا تعلیق ابن حبان په خپل صحیح کښې «محدثین الحسن بن قتیبة عن حملة بن یحیی عن ابن وهب» په سند سره موصولاً نقل کړې دي. (۵)
دلته یو سوال دا پیدا کیږي. چه هر کله دلته د ابوالیمان عن شعيب د طریق الفاظ دي. نو د ابن وهب عن يونس د طریق تعلیقاً ذکر کولو څه مقصد دي؟
ددې جواب دا دي. چه دا روایات نې تعلیقاً راوړلو په دې کښې دا خودل مقصود دي. چه ددې روایت په پوره نقل کولو کښې شعيب متفرد نه دي. بلکه يونس بن یزید هم ورسره شریک دي. (۶)

دا خبره دي هم پیش نظری. چه دا روایت دلته مختصر دي. امام بخاری رحمه الله وړاندې په کتاب المظالم او کتاب النکاح کښې دا ډیر په تفصیل سره نقل کړې دي. (۷)

(۱) کشف الباری (۲۰۵۱۲)۔

(۲) کشف الباری (۲۳۹۱۱)۔

(۳) کشف الباری (۴۷۴۱۲)۔

(۴) نص علی ذلك الذهلي والدارقطني والحاكم وغيرهم فتح الباری (۱۸۵۱۱) وعمدة القاری (۱۰۳۱۲)۔

(۵) الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۱۹۲۱۷) كتاب النکاح باب معاشره الزوجين ذکر البيان باب المرء جائز له أن يؤذ بهجرانها مدة معلومة رقم (۱۷۵)۔

(۶) عمدة القاری (۱۰۳۱۲) وفتح الباری (۱۸۵۱۱)۔

(۷) امام بخاری رحمه الله دا حدیث تفصیلاً او مختصراً په کومو کومو ځایونو کښې ذکر کړې دي. دهغې گوته کول په تیره حاشیه کښې شوی دی فارجه ان شنت۔

قوله قَالَ كُنْتُ أَنَا وَجَارِي مِنْ الْأَنْصَارِ بَيْنَ أُمَيَّةَ بْنِ زَيْدٍ وَهِيَ مِنْ

عَوَالِي الْمَدِينَةِ: حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمائی کہ زہ او زما یو انصاری گاونڈی، مونہ د بنو امیہ بن زید پہ عوالی مدینہ کنبی اوسیدو

دا گاونڈی خو کو وو؟ دا گاونڈی خو کو وو، علامہ قطب الدین القسطلانی رحمہ اللہ فرمائی: (۱) کہ دا حضرت عتبان بن مالک وو، ابن قسطلانی رحمہ اللہ خو کہ دلیل نہ دی ذکر کری البتہ ابن بشکوال د دی قول د توجیہ کوشش کری دی، چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم د حضرت عمر او حضرت عتبان بن مالک رحمہما اللہ پہ مینخ کنبی د مواخاۃ رشتہ قائمہ کری وہ، نو قوی امکان دی کہ د دی گاونڈی نہ مراد حضرت عتبان رضی اللہ عنہ وی.

خو علامہ برمادی رحمہ اللہ فرمائی: چہ ددی نہ مراد حضرت اوس بن خولی بن عبد اللہ رضی اللہ عنہ دی، (۲) ددوی دلیل دا دی، چہ دابن سعد پہ روایت کنبی دی، «وکان عمر مواخياً أوس بن خولٍ لایسم شیاً لا حدثہ ولا یسم عمر شیاً لا حدثہ» تصریح راغلی دہ، (۳)

علامہ قسطلانی شارح بخاری رحمہ اللہ فرمائی کہ «لکن لا یلزم من المواخاة الجوار» (۴) یعنی کہ د دواو پہ مینخ کنبی د مواخاۃ رشتہ وہ، نو ددی نہ دا نہ لازمیری، چہ دواوہ گاونڈیان ہم وو خوددی جواب دحافظ ابن حجر رحمہ اللہ د کلام نہ ملاویری، چہ د ابن سعد رحمہ اللہ پہ روایت کنبی د «وکان عمر مواخياً أوس بن خولٍ» مطلب د «مواخاۃ» معلومہ رشتہ نہ دہ بلکہ مصادقہ او ملگرتیا دہ، خکہ چہ ابن سعد رحمہ اللہ د حضرت عمر او عتبان بن مالک رحمہما اللہ مواخاۃ اود حضرت اوس بن خولی او حضرت شجاع بن وہب رضی اللہ عنہما د مواخاۃ تصریح کری دہ، (۵) بلکہ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د قسطلانی شارح بخاری پیش کری دلیل ددی خبری دتردید دپارہ استعمال کری دی، چہ ددی جارنہ عتبان بن مالک مراد دی، دوی فرمائی، چہ «لکن لا یلزم من الإخاء أن یتجاورا» (۶) یعنی کہ د حضرت عمر او عتبان بن مالک رضی اللہ عنہما پہ مینخ کنبی کہ د مواخاۃ رشتہ وہ ہم، نویا ہم ددی نہ دا نہ لازمیری، چہ دا دواوہ گاونڈیان وو بیا خاص کر کہلہ چہ پہ یو روایت کنبی د «ہاں» تصریح ہم پکار دی.

(۱) دا علامہ قطب الدین دحافظ ابن حجر رحمہ اللہ نہ ورا ندی بزرگ دی او علامہ شہاب الدین قسطلانی رحمہ اللہ صاحب دارشاد الساری شرح بخاری دا بل صاحب دی او دوی دحافظ نہ روستہ دی، اودلہ دغہ متقدم بزرگ مراد دی

(۲) فتح الباری (۱۸۵۱۱) کتاب النکاح باب موعظة الرجل إبنه لحال زوجها وإرشاد الساری (۱۸۸۱۱)۔

(۳) الطبقات لابن سعد (۱۹۰۸) ذکر المرأتین التین تظاهرتا علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وتخیرہ و نساءہ۔

(۴) إرشاد الساری (۱۸۸۱۱)۔

(۵) فتح الباری (۲۸۱۱۹) کتاب النکاح باب موعظة الرجل إبنه لحال زوجها۔

(۶) المصدر السابق۔

قوله بنی امیه بن زید: دا د مدینې منورې د یوې محلي نوم دې چرته چه دا قبله آباده وه د قبیلوه نوم به کورنه وو. (۱)

قوله عوالی مدینه: عوالی دعالیه جمع ده. دعوالی نه هغه کلی مراد دی کوم چه د مدینې منورې پورته حصه یعنی مشرقی حصه کښې آباد وو. دعوالی شروع د دوو میلونو نه تر اته میلو پورې کیږی. (۲)

قوله وَكُنَّا تَتَأَوَّبُ النُّزُولَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْزِلُ يَوْمًا وَأَنْزِلُ يَوْمًا: مونږ به دنبي ﷺ په خدمت کښې په وار په وار باندې حاضریدو یوه ورځ به هغه حاضریدو. او یوه ورځ به زه

قوله فَإِذَا أَنْزَلْتُ جِئْتُهُ بِخَبَرِ ذَلِكَ الْيَوْمِ مِنَ الْوَحْيِ وَغَيْرِهِ وَإِذَا أَنْزَلَ فَعَلَ مِثْلَ ذَلِكَ: په کومه ورځ چه به زه حاضریدم. نود هغه ورځې دوحی وغیره خبر به ما ورکول. او کله چه به هغه حاضریدل. نودغه شان به وو.

مطلب دا که په دغه ورځ به څه وحی نازل شو. یا به څه مسئله پېښه شوه. یا به نبی ﷺ څه لښکر لیرل. یا به نبی ﷺ د څه خبرې تعلیم او تبلیغ کړې وو. نو ما به خپل ملگری ته هغه بیانول. او کله چه به زما ملگری راغلو. نو هغوی به راته بیانول.

((فَقَالَ صَاحِبِي الْأَنْصَارِيُّ يَوْمَ نَوَيْتَ فَعَرَّبَ بَابِي ضَرْبًا شَدِيدًا فَقَالَ أَتُمُوهُ فَقَرَعْتُ فُخْرَجْتُ إِلَيْهِ فَقَالَ قَدْ حَدَّثَ أَمْرٌ عَظِيمٌ قَالَ قَدْ دَخَلْتُ عَلَى حَفْصَةَ فَإِذَا هِيَ تَبْكِي فَقُلْتُ طَلَّقَكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ لَا أَدْرِي ثُمَّ دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ وَأَنَا قَابِئًا أَطَلَّقْتَ نِسَاءَكَ قَالَ لَا فَقُلْتُ اللَّهُ أَكْبَرُ))

زما انصاری ورور یوه ورځ په خپل نوبت کښې حاضر شوې وو. (کله چه واپس راغلو. نو) زما دروازه ئې ډیره په تیزه باندې اوو هله. او وې ونیل. هغه (یعنی عمر) دلته دې زه ډکورنه وارخطا رابهر شوم. هغه اوونیل. چه یوه ډیره لویه حادثه پېښه شوه حضرت عمر رضی الله عنه فرماني چه زه حفصې کره ورغلم. هغې ژړل. ماترې تپوس اوکړو. آیا رسول الله ﷺ تاسو ټولوته طلاق درکړې دې. هغې راته اوونیل. چه ماته معلومه نه ده. بیا زه دنبي ﷺ په خدمت کښې حاضر شوم. او او دریدم. عرض مې اوکړو. تاسو خپلو بیبیانوته طلاق ورکړې دې. نبی ﷺ اوفرمائیل. نه. نو ما الله اکبر اوونیل.

دا روایت دلته ډیره مختصر دې وړاندې تفصیلی روایت راځی چه دهغې خلاصه دا ده حضرت عمر رضی الله عنه یوه ورځ په خپله څه مسئله کښې سوچ کولو چه د حضرت عمر رضی الله عنه بی بی راغله. او وې ونیل. چه تاسو داسې اوکړئ. د حضرت عمر رضی الله عنه په ذهن کښې دا خبره وه چه په

(۱) عمدة القاری (۱۰۴/۲) -

(۲) المصدر السابق) -

مکه کنبې به د قريشو دسرو وړاندې ددوی ښځې غلې اوسيدې. اومخامخ به نې مورت
جواب نه ورکولو. خو دهجرت نه پس دلته په انصاروکښې معامله ددې په عکس وه. دلته
ښځې لږې غوندې غالبې وې. اوخپلوخاوندانو ته به نې جوابونه ورکول. ددې وجې حضرت
عمر رضي الله عنه خفه شو اووې ونيول چه تاسوښځې زمونږ په کارونوکښې دکوم وخت نه دخل
اندازی کوئ ددوی ښځې ورته اووئيل. ته هم عجيبه سړې نې. ته دومره هم بد گټرې چه مونږ
تا سره په څه مسئله کښې بحث اوکړو. حالانکه ستا دلورخو دا حال دې چه دښې رضي الله عنه سره
بحث کوی. اوکله ورسره ټوله ورځ خبرې اترې بندوی.

حضرت عمر رضي الله عنه اووریدل. اودحضرت حفصې رضي الله عنها نه نې تپوس اوکړو چه تاسو نښې رضي الله عنه ته
دخبرې جواب ورکوئ. اوکله کله ورسره ټوله ورځ خبرې بندوی. حضرت حفصې ورته
اووئيل. او حضرت عمر رضي الله عنه ورته اوفرمائيل. داسې مکوه اودعاشې سره خان مه برابره
وه. هغه خو د نښې رضي الله عنها د محبت په وجه بې فکره ده. دغه شان د نښې رضي الله عنها نه زیات څه مه
غواړه چه دکوم څيز ضرورت وی. ماته وایه.

حضرت عمر رضي الله عنه ددې نه پس حضرت ام سلمې رضي الله عنها ته ورغلو. اوهم دا تپوس نې اوکړو
حضرت ام سلمې رضي الله عنها اووئيل «واعجابه، وما لك وللدخول في أمر رسول الله ونسائه والله إننا لنكبه فإن
حمل ذلك كان أول به وإن نهانا كان أطوع عندنا منك» حضرت عمر رضي الله عنه فرمائی چه «فندمت على كلامي
لنساء النبي ﷺ بما قلت»^(۱)

بيا فرمائی چه ما او زما يو ملگری په خپلو کښې دا فيصله کړې وه چه د نښې رضي الله عنها په
خدمت کښې به نوبت په نوبت حاضری کوو. کوم کس چه په خپل نوبت کښې لارشی نو هغه
به دهغه ورځې ټول واقعات خپل ملگری ته بيانوی.

يوه ورځ زما ملگری په خپل نوبت باندې حاضرشو. اوچه واپس راغلو. نو دروازه نې ډيره په
تيزه باندې اوټکوله. زه په ويره باندې رابهرشوم. هغه اووئيل. يوه ډيره لويه واقعه پېښه شوې
ده. په هغه ورځوکښې په مدينه کښې دا افواه خوره شوې وه. چه غسانی قبيله په مدينه د
حملې کولو تياريانې کوی. ددې افواه د وجې ما ترې تپوس اوکړو. چه آيا غسانی سردار
حارث بن ابی شمر حمله اوکړه. هغه اووئيل خبره ددې نه هم لويه ده. نښې رضي الله عنها خپلو بيبانوته
طلاق ورکړې دي.

حضرت عمر رضي الله عنه اووریدل. اوزر نې خپلې جامې وغېره بدلې کړې. او راووتلو. دصبا مونږ
نې په نښې رضي الله عنها پسې اوکړو. نښې رضي الله عنها چه دمانځه نه فارغ شو. نو بالاخانې ته نې تشریف
يوو. حضرت عمر رضي الله عنه فرمائی چه زه حفصې ته روغلم هغې ژل. ماترې د ژړا تپوس
اوکړو او ورته مې اووئيل چه ماتاته د وړاندې نه تاته تنبيه درکړې وه. بيا مې ترې تپوس
اوکړو چه آيا نښې رضي الله عنها تاسو ټولو ته طلاق درکړې دي. هغې اووئيل معلومه نه ده. نښې رضي الله عنها په
بالاخانه کښې تشریف فرما دي. زه دهغه خانې ته راووتم منبرطرف ته لارم څه صحابه

(۱) طبقات ابن سعد (۱۸۹۸) ذکر المراتبين التين نظاهرنا على رسول الله ﷺ وتخييره نساء.

کرام الله ناست وو اوژل ئې هغوی سره مې څه وخت تیر کړل اویا بالاخانې طرف لارم. هلته ریاخ نومې دنی غلام ناست وو ما هغه ته اوونیل ته زما دپاره اجازت اوغواړه زه نبی ﷺ سره ملاویدل غواړم هغه اجازت اوغوښتلو خونې ﷺ سکوت اختیار کړو. دغه شان په وقفه وقفه څو څو ځله د اجازت غوښتلو نه پس اجازت ملاؤ شو.

حضرت عمر رضی الله عنه فرمائی: څه زه داخل شوم. اوسلام مې اوکړو تپوس مې اوکړو. څه تاسو ازواج مطهراتو ته طلاق ورکړې دي؟ نبی ﷺ زما طرف ته اوکتل اووې فرمائیل نه. ما په زوره باندې انځه اکبر اوونیل.

حضرت عمر رضی الله عنه دلته د تعجب په طور په تیزه باندې الله اکبر اوونیل څه خلقو د خبرې نه څه خبره جوړه کړې ده. خبره ئې خوره کړې ده. هم دا دامام بخاری رحمه الله رانې ده ځکه څه دوی په کتاب الادب کښې «باب التکبر والتسبیح عند التعجب» قائم کړې دي. اودهغې لاندې ئې د حضرت عمر رضی الله عنه ددې روایت حواله پیش کړې ده. (۱)

بعضې حضرات فرمائی: څه دوی د شکریه په طور دا الفاظ اوونیل څه نبی ﷺ طلاق نه دي ورکړي. ښکاره ده. که چرته نبی ﷺ طلاق ورکړې وو. نو د نورو ازواج مطهراتو سره به د حضرت عمر رضی الله عنه لور به هم طلاق وه.

حضرت عمر رضی الله عنه ددې نه پس د نبی ﷺ دغم سپکولودپاره اود کوم د ناخوښه حالت څه پیدا شوې وو. دهغې د لرې کولودپاره نبی ﷺ سره څه داسې خبرې وکړې. څه نبی ﷺ مسکې شو.

په دې موقع باندې نبی ﷺ دخیلو بیانونه پوره یوه میاشت معتزل اوسیدلې وو پوکم دیرش ورځې پس کله څه میاشت پوره شوه. نو نبی ﷺ امهات المومنین سره ملاؤ شو. (۲)

۲۸=بابُ الغضبِ فی الموعظةِ والتَّعلیمِ اِذا رَأَى مَا یُکْرَهُ

دمخکنی باب سره مناسبت: په سابقه باب کښې د «تساوې العلم» ذکر وو. کوم څه د متعلمینو د صفات ځنی وو. په دې باب کښې هم د متعلم د نفعي د بعضې صفاتو او احوالو ذکر دي. څه معلم کله په متعلم کښې څه ناخوښه خبره محسوس کړي. نو دهغې اصلاح دي کوي. په دې طریق په دواړو بابونو کښې مناسبت واضح کیږي. (۳)

(۱) صحیح البخاری (۹۱۸۱۲) رقم الحدیث (۶۲۱۸)۔

(۲) روایت امام بخاری رحمه الله په خپل صحیح کښې (۳۳۵ و ۳۳۴۱۱) کتاب المظالم والغصب باب الفقرة والعلية المشرقة وغير المشرقة في السطوع وغيرها رقم (۲۴۶۸) و (۷۲۹۱۲ و ۷۳۰) کتاب التفسير سورة التحريم باب تبتغي مرضات أزواجك رقم ۴۹۱۳ و (۷۸۰۱۲ و ۷۸۲) کتاب النکاح باب موعظة الرجل إبنته لحال زوجها رقم ۵۱۹۱ و (۸۶۸۱۲ و ۸۶۹) کتاب اللباس باب ما كان النبی ﷺ يتجاوز من اللباس والبسط رقم ۵۸۴۳ لاندې په تفصیل سره نقل کړې دي. حدیث پوره تشریح د باب په شروع کښې تیره شوې ده۔

(۳) عمدة القاری (۱۰۵۱۲)۔

د ترجمه الباب مقصد حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے چونکہ پہ احادیث کو کتب منصوص دی ہے نبی صلی اللہ علیہ وسلم بہ د تعلیم او وعظ کتب نومی او رفق خوینول کله چه یو اعرابی پہ جمان کتب متیازی او کرې نو نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی وو «لما بعثتم ميسين ولم تعشوا معسرين»^(۱) دغه شان نبی صلی اللہ علیہ وسلم چه کله حضرت ابو موسی اشعری او حضرت معاذ بن جبل رضی اللہ عنہما یمن ته لیږل نو ورته ئې فرمائی وو «یسوا ولا تعسوا ویشوا ولا تنفوا»^(۲)

دغه شان نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی دی «یسوا ولا تعسوا ویشوا ولا تنفوا»^(۳) دغه شان حضرت معاویہ بن الحکم سلمی رضی اللہ عنہ فرمائی چه «فلاصل رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فہل یو وای مارایت معلماً قبلہ ولا بعدہ احسن تعلماً منه فوالله ما کهن ولا غریفی ولا شفتی...»^(۴) دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد دا دې چه ددې نصوصو پہ کتلوسره دې دا نشی گنرلې چه دغصې گنجانش نشته بلکه په بعضې خایونو کتب غضب او غصه یواځې دا نه جائز ده بلکه مستحسن ده.^(۵)

دا شدت دهغه رفق او تیسیر منافی نه دې بلکه بعضې وخت د نارضی اظهار مفید وی طالب علم په نیغه لاره شی. د آئنده دپاره احتیاط شروع کړی. دیر شارحین رحمۃ اللہ علیہم لکه ابن المنیر، علامه برماوی، او علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په دې باب کتب په وعظ تعلیم او قضاء کتب فرق بیانول غواړی. اودا بڼی چه په وعظ او نصیحت کتب د غصې اظهار مقصود وی چه په خلقو کتب بیداری پیدا شی اویہ قضا کتب د غضب اجازت نشته.^(۶) ځکه چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی دی «لا یقضین حکم بین اثنين وهو غضبان»^(۷)

علامه بدرالدین دمامینی رحمۃ اللہ علیہ دلته دا اعتراض کړې دې چه په وعظ کتب خو د غضب اظهار صحیح دې. خو په تعلیم کتب دا مضر دی. ځکه چه په دې سره قوت فکریه منتشر شی طالب علم اوویرېږی. هوش ئې په ځانې نه وی. او عقل ئې صحیح کار نه کوی. نوڅه چه د تعلیم مقصد دې یعنی چه طالب علم ته علم حاصل شی. د غضب په وجه هغه مقصد قوت کیږی.^(۸)

(۱) صحیح البخاری (۳۵۱۱) کتاب الوضوء باب صب الماء علی البول فی المسجد رقم (۲۲۰) و (۴۱۲ و ۹۰۵) کتاب الأدب باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم یسروا ولا تعسروا رقم (۶۱۲۸)۔

(۲) صحیح البخاری (۴۲۶۱) کتاب الجهاد والسير باب ما یکره من التنازع والإختلاف فی الحرب وعقوبة من عصى إمامه رقم (۳۰۳۸)۔

(۳) صحیح البخاری کتاب العلم باب ما کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یتخولهم بالموعظة والعلم کی لا ینفروا رقم (۶۹)۔

(۴) صحیح مسلم کتاب المساجد ومواضع الصلاة باب تحریم الکلام فی الصلاة ونسخ ما کان من إباحته رقم (۱۱۹۹) (الأبواب والتراجم ص ۵۲)۔

(۵) ارشاد الساری (۱۸۸۱ و ۱۸۹)۔

(۶) صحیح البخاری (۱۰۶۰۱۲) کتاب الأحکام باب هل یفرض الحاكم أو یفتی وهو غضبان رقم (۷۱۵۸)۔

(۷) ارشاد الساری (۱۸۹۱)۔

ددې جواب دا دې چه اول خو دا قاعده کلیه نه ده چه دهر ماشوم وار خطا کیږي اوبیا چه په چا باندې څه اثریږي اوڅوک چه د استاد د خفگان نه زیات ویریږي دهغه قوت فکریه اگرچه په دغه وخت کېنې کار نه کوي خو دده دپاره په آنده زمانه کېنې غصه فائده منده وی هغه به دا سوچ کوي که آنده دپاره که بې توجه اوبی احتیاطی اختیار کړي شی نو د استاد سزا به راته ملاویږي اودهغه خفگان به برداشت کولې شی نوهغه به د اول نه احتیاط کول شروع کړي.

امام بخاری رحمته الله دا نه دی فرمایلي چه په هره موقع باندې د غصې اظهار کول پکار دي بلکه کله چه د غضب صحیح موقع وی نوپه هغه موقع باندې دهغې اظهار کولې شی تنبیه دلته اگرچه شارحینو رحمته الله د قضاء مسئله ذکر کړې ده خو حقیقت دا دې چه دامام بخاری رحمته الله دلته په قضاء او تعلیم کېنې فرق کول په ظاهره مقصود نه دي دلته خو هغوی صرف دا خودل غواړي چه معلم او واعظ د ضرورت په وخت د غضب اظهار کولې شی پاتې شوه د قضاء مسئله نودا به په کتاب الاحکام کېنې راشي هلته امام بخاری رحمته الله مستقل طور باندې باب قائم کړې دي «هل يقنع الحاكم أو يفتق وهو غضبان» (پیا نې په دې معنی کېنې دا حدیث نقل کړې دي کوم چه اوس وړاندې تیر شو پاتې شوه دا مسئله چه قاضی د غصې په حالت کېنې د فیصلې کولونه ولې منع کړې شوې دي؟

نوددې جواب دا دي چه دانسان قوت فکریه مفلوج شی دسړی قوت ادراک صحیح کار نه کوي که هم په دغه حال کېنې فیصله اوکړې شی نوکیدې شی چه د مسئلې صحیح جواب اودمقدمې صحیح فیصله اونشی ددې وجې منع اوکړې شوه.

[۱۰] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ قَالَ أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ عَنْ أَبِي خَالِدٍ عَنْ قَتِيبِ بْنِ أَبِي حَازِمٍ عَنْ أَبِي مَعْنُودٍ الْأَنْصَارِيِّ قَالَ قَالَ رَجُلٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ لَا أَكْسَادُ أَذْرِكُ الْعَلَاءَ مِمَّا يَطْوُلُ بِنَا فَلَانَ قَمَا رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مُوعِظَةٍ أَشَدَّ غَضَبًا مِنْ يَوْمَيْدِي فَقَالَ أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ مُتَقَرُّونَ فَمَنْ صَلَّى بِالنَّاسِ فَلْيُخَفِّفْ فَإِنَّ فِيهِمُ الْمُرِيضَ وَالضَّعِيفَ وَذَا الْحَاجَةِ

رجال الحديث

① محمد بن کثیر: دا محمد بن کثیر عبدی بصری دي ابو عبدالله نې کنیت دي سليمان بن کثیر د دوی ورور دي هغه دده نه پنخوس کاله مشر وو (۱) معلومه دي وی چه دمحمد بن کثیر په نوم باندې یوبل راوی هم دي هغه صنعانی دي دهغوی په صحیحینو کېنې څه روایت نشته البته په سنن نسائی ابو داود اوترمدی کېنې

(۱) صحیح البخاری (۱۰۶۰۱۲) -

(۲) نهذب الکمال (۳۳۴ و ۳۳۵) -

شته (۱) او محمد بن کثیر عبدی رحمته اللہ علیہ روایتونه نه صرف په صحیحینو کښې دی بلکه ددې نه علاوه په سنن اربعه کښې هم دی. (۲)

دوی د ابراهیم بن نافع مکی، اسرائیل بن یونس، اسماعیل بن عیاش، جعفر بن سلیمان ضبعی، سفیان ثوری، دخپل ورور سلیمان بن کثیر، شعبه بن الحجاج، عمورین مرزوق و اشجی، همام بن یحیی او ابو عوانه رحمته اللہ علیہ نه روایت کوي. اود دوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، ابوداود، مسلم بن ابراهیم بن عبدالله کجی، امام دارمی، عبد بن حمید، علی بن المدینی، امام محمد بن یحیی ذهلی، ابوحاتم رازی، ابوزرعه رازی، رحمته اللہ علیہ وغیره حضرات دي. (۳)

امام ابوحاتم رحمته اللہ علیہ فرماني: «صديق» (۴)

ابن حبان رحمته اللہ علیہ دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی. اولیکلی ئې دی. «وكان تقياً فاضلاً» (۵)

امام احمد رحمته اللہ علیہ فرماني: «ثقة» (۶)

سلیمان بن قاسم رحمته اللہ علیہ فرماني: «لا بأس به» (۷)

البته امام یحیی بن معین رحمته اللہ علیہ فرماني: «لا تکتبوا عنه لم یکن بالثقة» (۸)

دغه شان دوی فرماني: «لم یکن یسأهل أن یکتب عنه» (۹)

حافظ ذهبی رحمته اللہ علیہ په «تہذیب» کښې لیکي دی. چه دامام یحیی بن معین رحمته اللہ علیہ اولنې قول چه «لا تکتبوا عنه لم یکن بالثقة» د دوی په باره کښې نه دي بلکه د یویل راوی محمد بن کثیر فہری (۱۰) په باره کښې دي. (۱۱) البته دویم قول چه «لم یسأهل أن یکتب عنه» د دوی نه ثابت دي. خودوی فرماني: «الرجل من طفا القنطرة و ما علمنا له شیاً منکراً یلین به» (۱۲)

(۱) تہذیب الکمال (۳۲۹/۲۶)۔

(۲) تہذیب الکمال (۳۲۹/۲۶)۔

(۳) د شیوخ او تلازمذہ دپاره او گوري تہذیب الکمال (۳۳۶/۲۶)۔

(۴) تہذیب الکمال (۳۳۶/۲۶)۔

(۵) الثقات لابن حبان (۱۹ الثقات لابن حبان (۷۷۱۹ و ۷۸۰)۔

(۶) تہذیب الکمال (۴۱۸/۹)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) تہذیب الکمال (۳۳۶/۲۶) ومیزان الاعتدال (۱۸۱/۴) رقم ۸۰۹۹۔

(۹) سیر أعلام النبلاء (۳۸۴/۱۰)۔

(۱۰) انظر ترجمه و قول ابن معین فیہ فی میزان الاعتدال (۲۰/۴) رقم ۸۱۰۱۔

(۱۱) حاشیة السبط ابن العجمی علی الکاشف (۲۱۳/۱۲) رقم ۵۱۲۷۔

(۱۲) سیر أعلام النبلاء (۳۸۴/۱۰)۔

دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی «ثقة لم یصب من ضعفه»^(۱)

په ۲۲۳ هـ کنبی دلس کم سلو کالویه عمر کنبی وفات شوې وو ^(۲) رحمه الله تعالى رحمة واسعة

⑤ سفيان: دا امير المومنين في الحديث امام سفيان بن سعيد ثوري رحمته الله دې ددوی حالات په کتاب الايمان کنبی د «باب علامة المنافق» لاندې تیر شوی دی ^(۳)

⑥ ابن أبي خالدة: دا اسماعيل بن ابي خالد احمسي بجلی کوفی رحمته الله دې ددوی مختصر حالات په کتاب الايمان کنبی د «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندې تیر شوی دی ^(۴)

⑦ قيس بن ابي حازم: دا مخضرم تابعی قيس بن ابي حازم احمسي بجلی کوفی دې ددوی حالات هم په کتاب الايمان کنبی د «باب قول النبي ﷺ الدين النصيحة لله ولرسوله ولأئمة المسلمين وعامتهم» لاندې تیر شوی دی ^(۵)

⑧ حضرت ابو مسعود انصاري رحمته الله: دا مشهور صحابی حضرت ابو مسعود بدري انصاري رحمته الله دې ددوی نوم عقبه بن عمرو دې ددوی حالات هم په کتاب الايمان کنبی د «باب ما جاء أن الأعمال بالنية والحسبة ولكل امرئ ما دوى» لاندې تیر شوی دی ^(۶)

قوله: قَالَ قَالَ رَجُلٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ لَا أَكَادُ أَذْرُكَ الصَّلَاةَ مِمَّا يَطْوُلُ بِنَا

فَلَانٌ: حضرت ابو مسعود انصاري رحمته الله فرمائی يو کس عرض اوکړو يا رسول الله ماته د جماعت مونځ ادا کول گران دی ځکه چه فلانې کس مونځ ته اوږد مونځ کوی دا کس څوک وو؟ حافظ ابن حجر رحمته الله خويه دې مقام کنبی ددوی نوم حزم بن ابي بن کعب رحمته الله ذکر کړې دې ^(۷) خو وړاندې چه کله کتاب الاذان ته رسيدلې دې نو ددې نوم تردید نه کړې دې او دا نه و نیلی دی چه ددې کس نوم معلوم نه نشو ^(۸)

دغه شان د «فلان» يعنی امام په باره کنبی بعضې حضراتو د حضرت معاذ بن جبل رحمته الله نوم

(۱) تقريب التهذيب (ص. ۵۰۴) رقم (۲۶۵۲)۔

(۲) تهذيب الكمال (۳۳۶۱۲۶)۔

(۳) كشف الباري (۲۷۸۱۲)۔

(۴) كشف الباري (۶۷۹۱۱)۔

(۵) كشف الباري (۷۶۱۱۲)۔

(۶) كشف الباري (۷۴۸۱۲)۔

(۷) فتح الباري (۱۸۶۱۱)۔

(۸) فتح الباري (۱۹۸۱۲) كتاب الاذان باب تخفيف الإمام في القيام وإتمام الركوع والسجود)۔

اخستې دې حالانکه صحيح دا ده. چه دلته امام ابی بن کعب رضي الله عنه وو. (۱) دحضرت معاذ رضي الله عنه واقعه د ماسخوتن دمانځه په باره کښې ده (۲) حالانکه دحديث باب واقعه د صبا د وخت ده (۳) دغه شان د حضرت معاذ رضي الله عنه واقعه د بنوسلمه دجمات ده. اودحضرت ابی رضي الله عنه واقعه د مسجد قبا ده (۴)

دلته شکايت کونکې وائی چه «لا اکاد أدرك الصلاة مما يطول بنا فلان» چه د فلانی سړی د تطويل په وجه زه مونځ نشم کولې.

په دې باندې اشکال دې چه تطويل خو دادرارک سبب دې. د فوت کيدو سبب خو نه دې

قاضی عیاض رحمته الله فرمائی. چه دلته تصحيف شوې دې. په اصل کښې «لاکاد أترك الصلاة»

وو چا د «لاکاد» د لام تاکيد نه پس د«اکاد» همزه د متکلم په الف سره بدل کړې دې. اوددې

نه پس نې د «اکاد» همزه زیاتی کړې ده. اود «أترك» نه نې «أدرک» جوړ کړې دې د «لاکادأترك

الصلاة» مطلب به دا شی. چه دفلانی د تطويل په وجه ما دجماعت مونځ پریخودل شروع

کړو. (۵) د دې تائید د بل طریق د الفاظو نه کیږی. «لأن التأخر عن صلاة الفداة من أهل فلان مما

یطيل بنا» (۶) حافظ رحمته الله فرمائی. دا معنی ښه ده. خوروايت ددې تائید نه کوی. (۷)

ابوالزناد بن سراج وائی. چه ددې مطلب دا دې. چه د فلانی د تطويل په وجه زه دهغه سره

مونځ نشم کولې. د طول قیام د وجې سترې کیږم. که هغه رکوع ته ځی. نوزه د سترې وائی

دوجې رکوع ته نشی تلې. دغه شان کله چه سجدي ته ځی. نوزه د سترې والی د وجې سجدي

ته نشم تلې. لکه چه «لا اکاد أدرك الصلاة» معنی ده. «لا اکاد أتم الصلاة مع الإمام» (۸) دا معنی هم

صحيح ده. خوچونکه په بل طریق د «لأن التأخر عن الصلاة» الفاظ راغلی دی. (۹) دهغې په رنځ

کښې دحديث باب «لا اکاد أدرك الصلاة» جملې مطلب به دا وی. چه «لا أقرب من الصلاة في الجماعة

بل أتأخر منها أحياناً من أجل التطويل» (۱۰)

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) صحيح البخاري (۱۹۷۱۱) كتاب الأذان باب تخفيف الإمام في القيام ... رقم (۷۰۲).

(۴) فتح الباری (۱۹۸۱۲) کتب الأذان باب تخفيف الإمام في القيام..

(۵) فتح الباری (۱۸۶۱۱).

(۶) صحيح البخاري (۹۷۱۱) كتاب الأذان باب تخفيف الإمام .. رقم (۷۰۲).

(۷) فتح الباری (۱۸۶۱۱).

(۸) فتح الباری (۱۸۶۱۱).

(۹) كما سبق تخريجه آنفاً.

(۱۰) فتح الباری (۱۸۶۱۱).

قوله فَمَارَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَوْعِظَةٍ أَشَدَّ غَضَبًا مِنْ يَوْمِئِذٍ مَا

نبی ﷺ په هيڅ وعظ کښې هم ددغه ورځ نه زيات غصه نه ووليدلې. چونکه نبی ﷺ وړاندې د تطويل صلاه نه منع کړې وه اوخودلې ئې ووجه په دې طريقه به خلق متنفر شي ددې باوجود شکايت کيږي نوددې وجهي نبی ﷺ سخت خفه شو. (۱) ددې نه د ترجمه الباب اثبات کيږي کوم چه ښکاره دې.

قوله فَقَالَ أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ مُنْفَرُونَ فَمَنْ صَلَّى بِالنَّاسِ فَلْيَخَفْ نبی ﷺ

اوفرماښل اي خلقو تاسونفرت پيدا کوي کوم کس چه خلقو ته مونځ ورکوي نوتخفيف دې کوي نبی ﷺ دعاموخلقو د فاندې دپاره دغه شان چه مخاطب مخصوص ملامته نشي دخاص خطاب په ځانې به ئې عام خطاب کولو. (۲) نودلته هم نبی ﷺ عام خطاب اوکړو اوتنبیه ئې ورکړه چه په داسې تطويل سره به خلق متنفر شي نوپکارده چه مونځ مختصر وي. دتخفيف مطلب دا دې چه په کوموکومومونځونوکښې کوم کوم سورتونه مسنون وي هغه اوويلي شي مسنون سورتونه په منهي عنه تطويل کښې داخل نه دي (۳)

قوله فَإِنَّ فِيهِمُ الْمَرِيضَ وَالضَّعِيفَ وَذَا الْحَاجَةِ ځکه چه په دوی کښې مريض کمزوري او حاجتمند خلق وي.

المريض.. اوددې معطوفات «ان» دپاره اسم دې ځکه منصوب دی.

په يوروايت کښې د «ذوالحاجة» په ځانې «ذوالحاجة» دپه په دې صورت کښې به دا يا خو مستقله جمله استينافيه اوگرخولې شي اويا به دا د «المريض» او «الضعيف» په محل باندې عطف کولې شي. (۴) والله اعلم

[۴] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ قَالَ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ الْمَدِينِيُّ عَنْ رِبْعَةَ بْنِ أَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ يَزِيدَ مَوْلَى الْمُتَنَبِّئِ عَنْ زَيْدِ بْنِ خَالِدٍ الْمُجَنَّبِيِّ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلَ رَجُلًا عَنْ اللَّقْظَةِ فَقَالَ اغْرَفَ وَكَأَنَّهَا أَوْ قَالَ وَعَاءُهَا وَفَاصَّهَا ثُمَّ عَرَفَهَا سَنَةً ثُمَّ اسْتَمْتَعَ بِهَا فَإِنْ جَاءَ رَبُّهَا فَأَذَاهَا إِلَيْهِ قَالَ فَصَالَةُ الْإِبِلِ فَقَضِبَ حَتَّى اخْمَرَتْ وَجْنَتَاهُ أَوْ قَالَ اخْمَرَتْ وَجْهَهُ فَقَالَ وَمَا لَكَ وَلَهَا مَعَهَا سِقَاؤُهَا وَجِدَاؤُهَا تَرُدُّ أَسَاءَ وَتَرْعَى الشَّجَرَ قَدَرَهَا حَتَّى يَلْقَاهَا رَبُّهَا قَالَ فَصَالَةُ الْغَنَمِ قَالَ لَكَ أَوْلَئِكَ أَوْ لِيَذُوبُ

[۲۲۴۳ و ۲۲۹۵ و ۲۲۹۷ و ۲۳۰۴ و ۲۳۰۶ و ۲۳۸۶ و ۵۷۶۱]

(۱) المصدر السابق.

(۲) عمدة القاری (۱۰۶۲).

(۳) فضل الباری (۹۳۱۲).

(۴) فتح الباری (۱۸۶۱).

رجال الحديث

- ① عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد مسندی جعفری بخاری رحمته دی. ددوی حالات په کتاب الایمان کښي د «باب أمور الإیمان» لاندې تیر شوی دی. (۱)
- ② ابوعامر: دا ابو عامر عبدالله بن عمرو بن قیس عقدی بصری رحمته دی. ددوی مختصر حالات هم د کتاب الایمان په ذکر شوی باب کښي تیر شوی دی. (۲)
- ③ سليمان بن بلال مديني: دا ابو محمد یا ابویوب سليمان بن بن بلال قریشی تیمی مدنی رحمته دی. ددوی مختصر حالات په کتاب الایمان کښي د «باب رفع العلم وقهور الجهل» لاندې تیر شوی دی. (۳)
- ④ ربيعه: دا امام ربیعہ بن ابی عبدالرحمن المعروف به «ربيعه الراي» رحمته دی. ددوی حالات هم په کتاب العلم کښي د «باب رفع العلم وقهور الجهل» لاندې تیر شوی دی.
- ⑤ يزيد مولى المنبعت: دا یزید مولى المنبعت ((بضم الميم وسكون النون وفتح الموحدة وكر الملهمة بعدها مثلة)) (۴) مدنی رحمته دی. ددوی د حضرت ابوهریره او حضرت زید بن خالد جهنی رحمته نه روایت کوی. ددوی نه روایت کونکو کښي د دوی خوښي عبدالله بن یزید نه علاوه بسیرین سعید ربیعہ بن ابی عبدالرحمن، عبدالملک بن عیسیٰ ثقفی او یحییٰ بن سعید انصاری رحمته دی. (۵)
- حافظ ابن حجر رحمته فرماني: «صديق» (۶)
- حافظ ذهبي رحمته فرماني: «ثقة» (۷)
- ابن حبان رحمته دوی لره په کتاب الثقات کښي ذکر کړی دی. (۸)
- ددوی روایات په اصول سته کښي موجود دی. (۹) رحمه الله تعالى رحمة واسعة

(۱) کشف الباری (۶۵۷/۱)۔

(۲) کشف الباری (۶۵۸/۱)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) تهذيب الكمال (۶۰۶) رقم (۷۷۹۸)۔

(۵) «استاذنا وشاگردانودپاره اوگورن مخکنی حواله»۔

(۶) تهذيب التهذيب (ص. ۶۰۶) رقم (۷۷۹۸)۔

(۷) الکاشف (۳۹۲/۲) رقم (۶۳۷۳)۔

(۸) الثقات لابن حبان (۵۳۱۵)۔

(۹) تهذيب الكمال (۲۹۱/۳۲)۔

① زید بن خالد جهنی رضی اللہ عنہ: دا مشهور صحابی زید بن خالد جهنی رضی اللہ عنہ دی ددوی پہ کیت کنبی اختلاف دی ابو زرعه، ابو عبد الرحمن او ابوطلحه کنیتونه منقول دی. (۱)
په غزوہ حدیبیہ کنبی شریک شوی وو. دفتح مکې په موقع د جهنیه قبیلې بیرغ هم ددوی په لاس کنبی وو. (۲)

دوی دنی رضی اللہ عنہ نه علاوه دحضرت عثمان، حضرت ابوطلحه انصاری، او حضرت ام المومنین عائشې رضی اللہ عنہا نه روایت کوی.

ددوی نه روایت کونکو کنبی بشرین سعید، خالد بن زید بن خالد جهنی، خلاد بن السائب، سعید بن المسیب، سعید بن یسار، صالح مولى التوامه، یزید مولى المنبث، عبدالله بن یزید مولى المنبث، عطاء بن ابی رباح، ابوسالم جیشانی، ابو عمره مولى زید بن خالد جهنی رضی اللہ عنہ وغیره حضرات دی. (۳)

ددوی نه تقریباً یو اتیا احادیث مروی دي په دې کنبی پنځه احادیث متفق علیه دی او په درې حدیثونو کنبی اما مسلم متفرد دي. (۴)

ددوی وفات کوم ځانې کنبی شوي دي په دې کنبی مختلف اقوال دی مدینه منوره کنبی یا په مصر کنبی یا په کوفه کنبی، دا درې اقوال دي. (۵)

دغه شان ئې د وفات په کال کنبی هم متعدد اقوال دي. ۷۸ هـ یا ۷۸ هـ کنبی د پنځه اتیا کلو په عمر کنبی وفات شوی وو. (رضی الله عنه وارضاه)

قوله أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلَ رَجُلًا عَنْ اللَّقْظَةِ: دنی کریم رضی اللہ عنہ نه یوکس دلقظه په باره کنبی تپوس او کړو.

په حدیث باب کنبی د، «رجل»، نه څوک مراد دي؟ ابن بشکوال اود دوی بعضي متبعینود «رجل» نه مراد حضرت بلال رضی اللہ عنہ اخستی دي. اودا ئې ابوداود طرف ته منسوب کړې دي. (۶)
خو حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی، چه ماته دابوداود په هیڅ یوه نسخه کنبی دا تصریح نه ده ملاؤ شوې. هسې هم په دې مقام کنبی دحضرت بلال رضی اللہ عنہ کیدل بعید دی. ځکه چه په یو روایت کنبی د «علم اعرابی» الفاظ راغلی دي. (۷) ظاهره ده، چه حضرت بلال رضی اللہ عنہ په اعرابی سره موصوف کول بعیده خبره ده. (۸)

(۱) الإستیعاب بهامش الإصابة (۵۵۸/۱ و ۵۵۹) والإصابة (۵۶۵/۱).

(۲) المصادر السابقة.

(۳) داستان انا و شاگردانو دپاره او گوری تهذب الکمال (۶۳۱/۱ و ۶۴).

(۴) خلاصة الخرزجی (۱۲۸).

(۵) الإستیعاب بهامش الإصابة (۵۵۹/۱).

(۶) تهذب الکمال (۶۴۱/۱) و تقریب التهذب (۲۲۳) رقم (۲۱۳۳).

(۷) فتح الباری (۸۰/۱۵) کتاب اللقظه باب ضالة الإبل رقم (۲۴۲۷) و رقم (۲۴۲۷).

(۸) صحيح البخاری (۳۲۷/۱) کتاب اللقظه باب ضالة الإبل رقم (۲۴۲۷).

(۹) فتح الباری (۸۰/۱۵).

بعضی حضرات فرمائی کہ دا کس ہم پخبلہ راوی یعنی حضرت زید بن خالد جہنی رضی اللہ عنہ دے (۱) ددی قول مستند دا دے کہ د طبرانی پہ یو روایت کنہی کوم کہ ہم د ربیعہ پہ واسطہ سرہ مروی دے دہنی الفاظ دا دی «انہ سأل النبی ﷺ...» (۲) خودا دلیل زیاتہ فائدہ نہ ورکوی خکہ کہ ددی روایت پہ یو طریق کنہی کوم کہ امام احمد رحمۃ اللہ علیہ نقل کرے دے «انہ سأل النبی ﷺ او ان رجلاً سال...» الفاظ دی (۳) یعنی پہ شک سرہ مروی دے.

دغہ شان پہ یو روایت کنہی دے «ان رجلاً رسول اللہ ﷺ وانا معه...» الفاظ دی (۴) ددی نہ معلومہ شوہ کہ سائل حضرت زید بن خالد جہنی رضی اللہ عنہ نہ دے بیا پہ دے کنہی پہ دے اعتبار سرہ ہم بعد دے کہ روستہ پہ یو روایت کنہی «چہ اعرابی» الفاظ راغلی دی ہیکارہ دہ کہ دخپل خان نہ پہ اعرابی سرہ تعبیر کول دیرہ بعیدہ خبرہ دہ.

پہ یو حدیث کنہی د لفظہ سوال د حضرت ابو ثعلبہ خشنی رضی اللہ عنہ نہ (۵) او پہ یو حدیث کنہی ہم دغہ شان سوال د حضرت عمیر رضی اللہ عنہ نہ (۶) او پہ دریم حدیث کنہی د حضرت جبارود عبدی رضی اللہ عنہ نہ ہم منقول دے (۷) پہ دے کنہی اگر کہ دا احتمال شتہ کہ پہ حدیث باب کنہی دے... رجلاً... مصداق دا حضرات وی. خو ددی خہ قرینہ موجود نہ دہ.

حافظ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ سائل ہم حضرت سدید الجہنی رضی اللہ عنہ دے خکہ کہ حمیدی. بغوی. ابن السکن. بارودی. او طبرانی. تولو حضرات د «محدثین معن الفقاری عن ربیعہ عن عقبہ بن سید عن اُبیہ» پہ طریق سرہ نقل کرے دے «قال سألت رسول اللہ ﷺ عن اللقطة» (۸)

امام ابوداؤد رحمۃ اللہ علیہ ہم ددی روایت یوہ حصہ تعلیقاً نقل کرے دہ خود دے بعینہ الفاظ نہ دی نقل کرے (۹)

حافظ فرمائی کہ چونکہ حضرت سدید جہنی رضی اللہ عنہ د حضرت زید بن خالد جہنی رضی اللہ عنہ د قبیلی سرہ تعلق ساتی. نو غالب گمان دا دے کہ د حدیث باب رجل مبہم ہم دا وی (۱۰) وائتہ اعلم.

(۱) المصدر السابق۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) مسند أحمد (۱۱۵۴)۔

(۴) صحيح مسلم كتاب اللقطة باب معرفة العفاص والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم (۴۵۰۰) و (۴۵۰۱)۔

(۵) مجمع الزوائد (۱۶۸۱۴) كتاب البيوع باب اللقطة وفتح الباری (۸۱۱۵)۔

(۶) إرواء الإسماعيلي في الصحابة كذا في فتح الباری (۸۱۱۵)۔

(۷) مجمع الزوائد (۱۶۷۱۴) وفتح الباری (۸۱۱۵)۔

(۸) فتح الباری (۸۱۰۵ و ۸۱) ومجمع الزوائد (۱۶۸۱۴)۔

(۹) سنن أبي داود كتاب اللقطة باب التعريف باللقطة رقم (۱۷۰۸)۔

(۱۰) فتح الباری (۸۱۱۵)۔

دلقطة لغوی تعریف .. لقطه، غورخیدلې خیزته وئیلی شی چه راوچت کړې شی (۱)
 امام خلیل بن احمد اولیث رحمهما الله فرمائی چه .. لقطه .. «بهم اللام وتسکین القاف»
 غورخیدلې خیزته وائی او .. لقطه .. «بهم اللام وفتح القاف» راوچتونکی ته وائی (۲)
 خوا امام ازهری رحمه الله فرمائی چه خلیل کوم تحقیق کړې دې د تحقیق قیاس تقاضا هم دا
 ده ځکه چه د «فعله» وزن په عربی ژبه کښې بفتح العین وی نود فاعل په معنی کښې وی
 لکه «ضحکة» کثیر الضحک ته وائی او «مرعة» کثیر الصرع (زیات راپرخونکی) ته وائی
 دغه شان «مِرْعَة» او «مِرْعَة» دی اوکه هم دا وزن بسکون العین وی نویه دې کښې د مفعول
 معنی پرته وی لکه «ضحکة» چا پورې چه خدا شوې وی «مرعة» څوک چه راپرخونې شوی
 وی البته په دې لفظ یعنی لقطه کښې چه د اهل عربونه څه اوریدلې شوی دی هغه خلاف
 القیاس دی یعنی «لقطة» بفتح القاف شی ملقوط په معنی کښې دی (۳) هم دا وجه ده چه
 ابن بری رحمه الله فرمائی چه دمفعول معنی ورکوی نویه دې صورت کښې په عین کلمه باندې
 فتحه نادره ده. (۴)

دغه شان علامه زمخشری وائی چه «لقطة» بفتح القاف ده کوم چه عوام په سکون القاف سره
 وائی. (۵)

لکه چه دوی دا خودل غواړی چه په سکون القاف سره وئیل غلط دی دا دعوام د غلطوځنی
 ده والله اعلم.

دالتقاط لقطه حکم په دې کښې اختلاف دې چه التقاط د لقطه غوره دې اوکه پریخودل نی؟
 احناف رحمه الله فرمائی که د لقطه د ضائع کیدو ویره وی نومالک ته د واپس کولویه نیت د دې
 التقاط مندوب اومستحب دې اوکه ددې د ضائع کیدو څه ویره نه وی نویه داسې صورت
 کښې دا حنافو رحمه الله په نیزددې التقاط مباح دې اوکه التقاط دمالک په ځانې دخپل ځن
 دپاره وی نودا حرام دی. (۶)

دامام شافعی رحمه الله په نیزکه د ضیاع ویره وی اوپه خپل ځان باندې نې اطمینان وی نود
 یوقول مطابق پرې التقاط واجب دې اود یوقول مطابق التقاط مستحب دې (۷)

(۱) تاج العروس (۶۱۶/۵) _

(۲) فتح الباری (۷۸۱/۵) فاتحة كتاب اللفظة وتاج العروس (۲۱۶/۵ و ۲۱۷) _

(۳) المصادر السابقة -

(۴) فتح الباری (۷۸۱/۵) _

(۵) الفائق للزمخشری (۳۹۱/۱) ضمن .. مادة .. خلی .. تحت شرح قوله **لِقَطَةٍ** فی مكة ((لا یختلی خلاها ولا تحل لقطتها إلا لمنشد)) _

(۶) بدائع الصنائع (۲۰۰/۱۶) كتاب اللفظة فصل: وأما بیان أحوالها.. _

(۷) المعنی لابن قدامة (۳۱۶) كتاب اللفظة) _

دامام مالک به نیز که دغه خیز قیمتی وی نوال تقاط غوره دې.
دامام احمد رحمته به نیز ترك التقاط مطلقاً غوره او افضل دې. (۱)

قوله فَقَالَ اغْرِفْ وَكَأَنَّهَا أَوْ قَالَ وَعَاءُهَا وَعِصَا صَهْبَا نَبِي عليه السلام او فرماييل. ددې سربند يا نهې او فرماييل. ددې لوبښې او ددې تيلي او پيژنه.

«وکام» تيلي: چه په کوم خيز باندې ترلی شی. هغه ته «وکام» ونيلى شی. او «وعام» لوبښې او ظرف ته ونيلى شی. «عفاص» تيلي: او ظرف ته هم ونيلى شی. او د بوتل د بندولو کاک ته هم «عفاص» ونيلى شی. (۲)

قوله ثُمَّ عَرَفَهَا سَنَةً: بيا تر يو کاله پورې ددې اعلان کوه.

مدت تعريف خومره پکار ده. دامام مالک، امام شافعي، امام احمد او امام ابو حنيفه او جمهورو عالمانو عليهم السلام په نيز مدت تعريف يو کال پکار دې. (۳)

امام محمد عليه السلام په «ميسوط» کښې د قليل او کثير د فرق نه بغير هم دا حنافو عليهم السلام هم دا مذهب نقل کړې دې. او هم دا ظاهر روايت دې. (۴)

امام قدوري رحمته دا حنافو عليهم السلام يو روايت نقل کړې دې. په هغې کښې په قليل او کثير کښې فرق شوې دې. نو که لقطه د لسو درهمو نه کمه وي. نو خو ورځې پورې. او که د لسو روپو يا ددې نه د زيات قيمت وي. نو تر يو کاله پورې به تعريف کولې شی. (۵)

علامه شمس الانام سرخه رحمته فرماني: چه دا حنافو په نيز د... تعريف... څه حد مقرر نه دې. که لقطه مال قليل وي او که مال کثير، تر هغه وخته پورې... تعريف... ضروري دې. ترڅو پورې چه دا يقين ونشي. چه اوس به نهې مالک نه لټوي. (۶) صاحب د هدايه رحمته هم ددې روايت تصحيح کړې ده. او په دې باندې فتوی ده. (۷)

بيا د شوافعو عليهم السلام په نيز د اصح ترين مذهب مطابق په معمولي او قيمتي خيز کښې فرق شته. که معمولي خيز وي. نو تر يو کاله پورې تعريف ضروري نه دې. بلکه دومره ورځو پورې تعريف ضروري دې. چه لټونکي عام طور باندې اعراض او کړي. او په قلاز کښي. او که قيمتي خيز وي. نو پوره يو کاله پورې تعريف ضروري دې. (۸)

(۱) المصدر السابق.

(۲) عمدة القاري (۱۰۸۲ او ۱۰۹).

(۳) المغني لابن قدامة (۴۱۶) كتاب اللقطة.

(۴) الهداية (۳۶۸۱۴) طبعة إدارة القرآن كتاب اللقطة.

(۵) مختصر القدوري (ص ۱۴۱) كتاب اللقطة (قديمی کتب خانه کراچي).

(۶) المبسوط للسرخسي (۳۱۱) كتاب اللقطة و رد المحتار مع الدر المختار (۳۵۰۱۳) كتاب اللقطة.

(۷) الهداية (۳۶۹۱۴) كتاب اللقطة و رد المحتار (۳۵۰۱۳) كتاب اللقطة.

(۸) تکملة فتح المهلم (۶۰۷۱۲) كتاب اللقطة نقلاً عن مغنی المحتاج (۴۱۴۱۲).

په معمولی او قیمتی څیز کېنې تفریق ما به الامتیاز څه دی؟ په دې باره کېنې څه متعین معیار موجود نه دي، بلکه د ملقط د گمان مطابق چه د کوم څیز په ورکیدو باندې افسوس زیات نه وي. او چه د هغې د لتولو عمل ډیرې مودې پورې نه وي. نوهغه به معمولی څیز وی گنې قیمتی به وي. (۱) هم دا د مالکيه و د اکثر وفقهاو مذهب دي. (۲)
د حضرت عمر رضی الله عنه نه نقل دی. چه تر درې کالو پورې تعریف کول ضروری دی. (۳) ځکه چه د صحیحینو په روایت کېنې کوم چه د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه نه مروی دي د درې کالو تعریف منقول دي. (۴)

کوم حضرات چه دیوکاله پورې د تعریف قائل دي. هغوی په حدیث باب باندې استدلال کوی. داخانو د مختار قول مطابق لکه څنگه چه مخکې بیان شو. د تعریف څه موده مقرر نه ده. اونه په مال قلیل او کثیر کېنې فرق شته.

ددې راتې وجه دا ده. چه په روایاتو کېنې د تعریف په سلسله کېنې مختلفې مودې منقول دي. (۵) ددې نه معلومېږي. چه دا منصوص او متعین نه دی. بلکه په غالبې راتې باندې مینی دی. یعنی ملقط به ترهغه وخته پورې دهغه څیز تعریف کوی. ترڅو پورې چه ده ته دا اطمینان نه وي شوي. چه اوس به ئې لتونکې نه راځي. (۶)

ددې تائید دهغه روایت نه کیږي. کوم چه امام عبدالرزاق صنعانی رحمته الله علیه په خپل مصنف کېنې نقل کړي دي. چه حضرت عمر رضی الله عنه فرمائي: «إِذَا وَجَدْتَ لُقْطَةً فَعْرِفْهَا عَلَى بَابِ الْمَسْجِدِ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فَإِنْ جَاءَ مِنْ يَمَنِفَهَا وَالْأَشْأَلُكُ بَهَا» (۷)

(المصدر السابق)۔

(۱) تكملة فتح الملهم (۶۰۷۱۲) كتاب اللقطة نقلاً عن مواهب الجليل للحطاب (۷۳۱۶)۔

(۲) المغنى (۴۱۶) وفتح الباری (۷۹۱۵) كتاب اللقطة باب إذا أخبره رب اللقطة بالعلامة دفع إليه)۔

(۳) فلقال وجدت صرة على عهد النبي ﷺ فيها مائة دينار فأتيت بها النبي ﷺ فقال عرفها حولاً فعرفتها حولاً ثم أتيت فقال عرفها حولاً فعرفتها حولاً ثم أتيتها الرابعة فقال أعرف عدتها ووكامها ووعاءها فإن جاء صاحبها وإلا إستمتع بها صحيح البخارى (۳۲۹۱۱) كتاب اللقطة باب هل يأخذ اللقطة ولا يدها تضع حتى لا يأخذها من لا يستحق رقم ۲۴۳۷ وانظر صحيح مسلم كتاب اللقطة باب معرفة العفاس والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم ۴۵۰۶ و ۴۵۰۸)۔

قال ابن الجوزي في «التحقيق».. ولا تخلوا هذه الروايات من غلط بعض الرواة بدليل أن شعبة قال فيه فسمعت يقول بعد عشر سنين عرفها عاماً واحداً أو يكون عليه السلام علم أنه لم يقع تعريفها كما ينبغي فلم ينسب له بالتعريف الأول والله أعلم إنتهى كلامه (نصب الراية (۴۶۷۱۳) كتاب اللقطة رقم ۶۱۳۵)۔

(۴) په حدیث باب کېنې یو کال دېزاد حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه په حدیث کېنې درې کاله دی. وقد سبق تخريجه آنفاً)۔

(۵) النظر المبوط للمحسى (۵۱۱)۔

(۶) المصنف لعبدلرزاق (۱۳۶۱۱۰)۔

بل طرف ته په مصنف عبدالرزاق کښې یو بل روایت دې. چه سفیان بن عبدالله ثقفی ته یوه تیلی: ملاوه شوه. چه په هغې کښې ډیر مال وو. هغه حضرت عمر رضی الله عنه ته ورغلو. نو هغه په یو کال باندې د څلورو کالو د تعریف حکم ورکړو. اود دې نه پس نې بیا په بیت المال کښې جمع کړل. ^(۱) ددې نه ښکاره کیږی. چه په دې سلسله کښې څه متعینه موده مقرر نه ده. والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

قوله ثُمَّ اسْتَمْتَعُ بِهَا: بیا ته ددې نه فائده اخله.

د استمتاع باللقطة حکم امام شافعی رحمته الله او امام احمد رحمته الله فرمائی. که د تعریف نه پس مالک رانغلو. نو دا ملقط په خپل استعمال کښې راوستې شی. که غنی وی او که فقیر. ^(۲) امام ابو حنیفه رحمته الله فرمائی. چه ملقط نې په خپل استعمال کښې په هغه وخت کښې راوستې شی. چه دې پخپله فقیر وی. او که غنی وی. نو په دې صورت کښې پرې تصدق لازم دې. بیا د صدقه کولونه پس که مالک راشی. نو هغه ته اختیار دې. که هغه صدقه نافذوی. او که غواړی. نو د ملقط نه دې ضمان واخلی. د ضمان اخستلو په صورت کښې به د صدقې اجر ملقط طرف ته منتقل کیږی. ^(۳)

هم دا د سفیان ثوری او حسن بن صالح رحمهما الله مذهب دې. دامام احمد رحمته الله یو روایت هم ددې مطابق دې. ^(۴)

امام مالک نه د ذکر شوو دوو مذاهبو کښې د هریو مطابق یو یو قول منقول دې. د مالکیانو رحمته الله په کتابونو کښې دا ذکر دی. چه د تعریف نه پس ملقط ته درې قسمه اختیار حاصل دې. یا خودې د مالک دپاره د امانت په طور محفوظ اوساتی. یا دې صدقه کړی. یا دې خپله مالک جوړ شی. او په خپل استعمال کښې دې راولی. بیا چه صدقه نې کړی. یا نې په خپل استعمال کښې راولی. نو ضمان ادا کول به پرې وی. (که مالک نې پیدا شی. او مطالبه کوی) ^(۵) والله اعلم.

شوافع او حنابلہ رحمته الله د خپل مذهب دپاره په حدیث باب باندې استدلال کوی. په دې کښې د تعریف نه پس نبی صلی الله علیه و آله وسلم ^(۶) «ثم استمتع بها» فرمائیلی دی.

دغه شان په یو طریق کښې «فالشئک بها» راغلی دی. ^(۷) او په یو طریق کښې «ولا فاستفقاها» راغلی دی. ^(۸)

(۱) منصف عبدالرزاق (۱۳۵۱۰ او ۱۳۶)

(۲) المغنی لابن قدامة (۷۱۶) کتاب اللقطة -

(۳) بدائع الصنائع (۲۰۲۱۶) -

(۴) المغنی (۷۱۶) -

(۵) تکملة فتح الملم (۶۱۰۱۲) نقلًا عن التاج والإکلیل للمواق ومواهب الجلیل للخطاب (۷۴۱۶) -

(۶) صحیح البخاری (۳۲۸۱۱) کتاب اللقطة باب إذا لم یوجد صاحب اللقطة بعد سنة ففی لمن وجدها رقم (۲۴۲۹)

(۷) صحیح البخاری (۳۲۷۱۱) کتاب اللقطة باب ضالة الإبل (۲۴۲۷) -

ددې حضراتو استدلال د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه په واقعه باندې دې په کومه کښې چه ذکر دی چه دوی ته یوه تیلی ملاؤ شوه چه په هغې کښې سل دیناره وونښې رضی الله عنه ورته د تعریف نه پس د هغې نه د فاندې اخستلو اجازت ورکړ و. (۱) حالانکه د امام شافعی رحمه الله د قول مطابق حضرت ابی رضی الله عنه مالدار صاحبو رضی الله عنه کښې وو. (۲)

دغه شان ددوی استدلال د حضرت علی رضی الله عنه په یوه واقعه باندې دې چه هغوی ته یو دینار ملاؤ شو نښې رضی الله عنه ورته د هغې د استعمال اجازت ورکړې وو. (۳) حالانکه د حضرت علی رضی الله عنه دپاره صدقه حلاله نه وه.

احناف رضی الله عنه د حضرت عیاض بن حمار رضی الله عنه په مرفوع روایت باندې استدلال کوی چه «من أصاب نقطة فليشهد عادل أو ذوی عدل، ولا یکتّم ولایفیب فان وجد صاحبها فلیردها علیه و لا فهو مال الله یوتیه من یشاء» (۴)

په دې حدیث کښې استدلال د «فهو مال الله یوتیه من یشاء» جملې باندې دې دا تعبیر عموماً دهغه څیز دپاره وی. دکوم مستحق چه فقیران وی نه چه مالداران (۵)

داحنافو رضی الله عنه یواستدلال د حضرت عبدالله بن الشخیر رضی الله عنه په حدیث باندې دې «قال قال رسول الله ﷺ ضالة المسلم حرق النار» (۶)

(۱) صحیح البخاری (۳۲۹۱۱) کتاب اللقطة باب هل يأخذ اللقطة .. رقم ۲۴۳۷) وصحیح مسلم کتاب النقطة باب معرفة الغفص. والوكاء وحکم ضالة الغنم والإبل رقم ۴۵۰۶ و ۴۵۰۸) _

(۲) جامع ترمذی کتاب الأحکام باب ما جاء فی اللقطة وضالة الإبل والغنم رقم (۱۳۷۲) _

(۳) داواقعه ابوداود د حضرت سهل بن سعد رضی الله عنه نه نقل کړې ده چه ((أن علی بن ابی طالب دخل علی فاطمة وحسن وحسين یبکیان فقال ما یبکیما؟ قالت الجوع فخرج علی فوجد دیناراً بالسوق فجاء إلى فاطمة وأخبرها فقالت إذهب إلى فلان اليهودی فخذ لنا دقیقاً فجاء اليهودی فاشترى به دقیقاً فقال اليهودی أنت ختن هذا الذی یزعم أنه رسول الله ﷺ قال فخذ دینارک ولك الدقیق فخرج علی حتی جاء فاطمة فأخبرها فقالت إذهب إلى فلان الجزار فخذ لنا بدرهم لحماً فذهب فرهن الدینار بدرهم لحم فجاء به فعجنت ونصبت وخبزت وأرسلت إلى أبیها فجاء هم فقالت یا رسول الله ﷺ أذكر لك فإن رأیته لنا حلالاً أكلناه وأكلت معنا من شأنه کذا وكذا قال کلوا بسم الله فأکلوا فبیناهم مکانهم إذ غلام ینشد الله والإسلام الدینارفأمر رسول الله ﷺ فدعی له فسأله فقال سقط منی فی السوق فقال النبی ﷺ یا علی إذهب إلى الجزار فقل له إن رسول الله ﷺ یقول لك أرسل إلى بالدينار ودرهمك علی فأرسل به فدفعه رسول الله ﷺ إليه سنن أبی داود کتاب اللقطة باب التعریف باللقطة رقم (۱۷۱۶) _

(۴) السنن لأبی داود کتاب اللقطة باب التعریف باللقطة رقم (۱۷۰۹) والسنن الکبری للنسائی (۴۱۸۱۳) کتاب اللقطة باب الإشهاد علی اللقطة رقم (۵۸۰۸) و (۵۸۰۹) والسنن لابن ماجه کتاب اللقطة باب اللقطة رقم (۲۵۰۵) ورواه إسحاق بن راویه فی مسنده کما فی نصب الرأیة (۴۶۶۱۳) کتاب اللقطة رقم (۶۱۳۳) _

(۵) نکلمة فتح الملمم (۶۱۰۱۲) _

دغه شان د حضرت جارود عليه السلام نه يو اوږد حديث منقول دي. چه «ضالة المسلم حرق النار فلا يقربنها ضالة المسلم حرق النار فلا يقربنها» ^(٢) خودا درې واړه حدیثونه صریح نه دی. دا حافو عليه السلام يو دليل د حضرت يعلى بن مره عليه السلام مرفوع روايت دي. «من التحط لقطعة يسيرة ثوبا أو شبهه فليعرفه ثلاثة أيام ومن التحط أكثر من ذلك ستة أيام فإن جاء صاحبها ولا فليصدق بها فإن جاء صاحبها فليخبر» ^(٣) په دې حديث کښې «فليصدق بها» اگرچه په مدعى باندې صریح دي. خودا حديث د سند په اعتبار سره ضعیف دي. ځکه چه په دې کښې عمر بن عبدالله بن يعلى دي. کوم چه ضعیف دي. ^(٤)

دغه شان د حضرت ابوهريره عليه السلام نه مرفوع روايت دي. «لا تحل للقطعة من التحط شيأ فليعرفها فإن جاء صاحبها فليدعها إليه، فإن لم يأت فليصدق بها فإن جاء فليخبر» ^(٥) بين الأجر وبين الذي له»

خوپه دې حديث کښې ديوسف بن خالد سمتی واسطه ده. کوم چه بالاتفاق ضعیف دي. ^(٦) لکه چه ټول پنځه مرفوع احاديث دي. په دې کښې دا آخری دوه دسند په اعتبار سره صحيح نه دي. اوباقی درې احاديث اگرچه د سند په اعتبار سره صحيح دي. خو صریح نه دی. البته احناف دا ونيلى شی. چه د حضرت ابوهريره عليه السلام او حضرت يعلى بن مره روايتونه چه په کښې ضعف دي. هغه موند د صحابو په آثارو او تعامل سره دی. لکه چه دا دواړه حدیثونه هم بې اصل نه دی.

د حضرت عمر ^(٧) حضرت على ^(٨) حضرت ابن مسعود ^(٩) حضرت ابن عباس ^(١٠) حضرت عبدالله بن عمر ^(١١)

(١) أخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب اللقطة باب ضالة الإبل والبقر والغنم رقم ٢٥٠٢.

(٢) رواه أحمد في مسنده (٨٠١٥) والطبراني في الكبير انظر مجمع الزوائد (١٦٧١٤).

(٣) رواه الطبراني في الكبير مجمع الزوائد (١٦٩١٤).

(٤) وهو من رجال أبي داود وابن ماجه انظر تقريب التهذيب (٤١٤) رقم ٤٩٣٣.

(٥) رواه الطبراني في الصغير والأوسط مجمع الزوائد (١٦٨١٤).

(٦) الكاشف (٣٩٩١٢) رقم ٤٤٣٢.

(٧) المصنف لابن أبي شيبة (٤١٩١٤) كتاب البيوع والأقضية باب ما يصنع بها رقم ٢١٦٢٩ و (٢١٦٣٠).

والمصنف لعبد الرزاق (١٣٩١١٠) كتاب اللقطة رقم ١٨٦٣٠.

(٨) انظر جامع المسانيد (٧٦١٢) الباب العشرون في الغرض والتفاضي والوديعة والعارية والآبق واللقيط واللقطة والسنن الكبرى للبيهقي (١٨٨١٤) كتاب اللقطة باب أكلها الغنى والفقر إذا لم تعترف بعد تعريف سنة.

(٩) المصنف لابن أبي شيبة (٤١٨١٤) كتاب البيوع والأقضية باب في اللقطة ما يصنع بها رقم ٢١٦٢٣.

والمصنف لعبد الرزاق (١٣٩١١٠) رقم ١٨٦٣١.

(١٠) المصنف لابن أبي شيبة (٤١٨١٤) رقم ٢١٦٢٢ والمصنف لعبد الرزاق (١٤٠١١٠).

(١١) المصنف لعبد الرزاق (١٣٧١١٠) رقم ١٨٦٢٣ والسنن الكبرى للبيهقي (١٨٨١٦).

حضرت عبدالله بن عمرو (رضی اللہ عنہ)، حضرت عائشہ (رضی اللہ عنہا)، حضرت ام سلمہ (رضی اللہ عنہا) (۴) دا اتہ صحابہ کرام (رضی اللہ عنہم) دی ددوی دآثارونہ ثابتہ ده چه دوی ملتقط دلقطه نه فاندی اختلواوبه خپل استعمال کنبی د راوستلو اجازت نه دې ورکړې بلکه دا حکم نه ورکړې دې چه یا خو دې دا صدقه کړی اویا دې د امانت په طور خپل خان سره محفوظ کړی.

احادیث مبارکه او مذکورہ آثارو په رنراکنبی احناف دا وانی چه د حضرت زیدین حارث جهنی، او حضرت ابی بن کعب (رضی اللہ عنہ) په احادیثو کنبی چه د «استفام بالقطه» اجازت ذکر شوې دې هغه په دې صورت محمول دې چه ملتقط مستحق وی.

ترکومی پورې چه د امام شافعی (رحمۃ اللہ علیہ) دا فرمائیل دی چه حضرت ابی بن کعب (رضی اللہ عنہ) په مالدارو صحابو (رضی اللہ عنہم) کنبی وو نو ددې جواب دا دی چه دا د بعضی روایاتونه معلومیری چه حضرت ابی بن کعب (رضی اللہ عنہ) په مالدارانو صحابو (رضی اللہ عنہم) کنبی وو د حضرت انس (رضی اللہ عنہ) نه مروی دی چه «ما ذلت هذه الآية لن تنالوا البرحق تنفقوا مباحون»، قال أبو طلحة أرى ربنا يسألنا من أموالنا فاشهدك يا رسول الله إن قد جعلت أرضي ببعده لله قال فقال رسول الله (ﷺ) اجعلها في قرايتك قال فجعلها في حسان بن ثابت وأبي بن كعب (رضی اللہ عنہما)» (۴)

حافظ ابن حجر (رحمۃ اللہ علیہ) فرمائی چه د ذکر شوی حدیث اود امام شافعی (رحمۃ اللہ علیہ) د قول په مینځ کنبی دجمعی صورت دا دې چه هغه په اول کنبی فقیر وو روسته د فتوحاتو نه دې مالدار شو. دامام شافعی قول د دغه آخری زمانې سره متعلق دې لکه چه په دغه زمانه کنبی دلقطه واقعه پښه شوې وه. اونی (رحمۃ اللہ علیہ) هغوی ته په حالت دمالدارئ کنبی د فاندې اختلو اجازت ورکړې وو. (۵)

خود حافظ (رحمۃ اللہ علیہ) دا جواب فائده نه ورکړی ځکه که چرته دا اومنلې شی چه دې په مالدارانو صحابه کرامو (رضی اللہ عنہم) کنبی وو نو بیا هم په دې باندې څه دلیل نشته چه دا واقعه دهغوی د مالدارئ د زمانې ده. (۶) «فإن قضایا الأحوال متى تطرق إليها الإحتمال سقط منها الإستدلال» (۷)

(۴) المنصف لابن أبي شيبة (٤١٨/٤) رقم (٢١٦٢٥)۔

(۵) المنصف لابن أبي شيبة (٤٢١/٤) باب ما رخص فيه من اللقطة رقم (٢١٦٥١) والمنصف لعبد الرزاق (١٤٠/١١٠) رقم (١٨٦٣٤)۔

(۶) المنصف لابن أبي شيبة (٤٢٠/٤) رقم (٢١٦٣٧)۔

(۷) صحيح مسلم كتاب الزكاة باب فضل النفقة والصدقة على الأقربين والزوجة والأولاد والوالدين ولو كانوا مشركين رقم (٢٣١٦) وصحيح البخاري (٣٨٥/١) كتاب الوصايا باب إذا وقف أو أوصى لأقاربه ومن الأقارب (۸) قال الحافظ: ويجمع بأن ذكر كان في أول الحال وقول الشافعي (رحمۃ اللہ علیہ) بعد ذلك حين فتحت الفتوح

التلخيص الجبير (٧٦/٣) كتاب اللقطة رقم (١٣٣٧)۔

(۹) انظر تكملة فتح الملهم (٦١٤/٢)۔

(۱۰) نصب الرأية (٤٦٩/٣) كتاب اللقطة رقم (٦١٤٧)۔

ترکومې پورې چه دحضرت علی عليه السلام دواقعہ تعلق دې نوبہ دې کښې سندا اومتنا کلام شوې دې.

ددې په سند کښې موسی بن یعقوب زمعی مدینی دې دې مختلف فیه راوی دې. ابن معین رحمته الله دده توثیق کړې دې. اوامام نسائی ددې په باره کښې فرمائی. «لیس بالقوی» (١) حافظ ذهبی رحمته الله فرمائی. «فیه لږ» (٢) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی. «صدوق سن الحفظ» (٣) نوبه دې حدیث کښې دسند په اعتبار سره ضعف دې.

دغه شان دا واقعہ عبدالرزاق په خپل مصنف کښې (٤) اسحاق بن راهویه، ابویعلی موصلی او بزار رحمته الله په خپلو مسانیدو کښې (٥) نقل کړی دی. (٦)

ددې په سند کښې ابوبکر بن عبدالله نومیو راوی دې. دده په باره کښې امام بزار رحمته الله فرمائی دی. «لین الحديث» (٧) او عبدالحق په «الأحكام» کښې فرمائی. «متروک» (٨) دمتن په اعتبار سره په دې کښې دا کلام دې. چه د ابوداود د حضرت سهل بن سعد په روایت کښې د تعریف ذکر نشته. اودلقطه د تعریف ډیر احادیث ثابت دی. لکه چه دا روایت د باقی ټولو روایاتو دپاره کوم چه موجه للتعریف دی. دهغې سره معارض دې.

بیا ددې په متن کښې اضطراب هم شته. د ابوداود په روایت کښې دی. چه حضرت علی عليه السلام ته کله دا دینار ملاؤ شول. نوبه هغې باندې ئې دخوراک لوازمات حاصل کړل. اوروتی ئې تیاره کړه. اونبې عليه السلام ته ئې خبر ورکړو.

اود عبدالرزاق وغیره په روایت کښې دی. چه څنگه ئې دینار اومنده نو نبي عليه السلام ته ئې خبر ورکړو. بیا د ابوداود په روایت کښې د تعریف څه ذکر نشته. او د عبدالرزاق وغیره په

(١) مختصر سنن أبی داود للمنذری (٢٧٢١٢) کتاب اللقطة رقم (١٦٤٢) _

(٢) الکاشف (٣٠٩١٢) رقم (٥٧٤٤) _

(٣) تقریب التهذیب (٥٥٤) رقم (٧٠٢٦) _

(٤) مصنف عبدالرزاق (١٤٢١١٠) کتاب اللقطة باب أحلت اللقطة البسيرة رقم (١٨٦٣٧) _

(٥) نصب الرأیة (٤٧٠١٣) رقم (٦١٤٩) _

(٦) عبدالرزاق عن أبی بکر عن شریک بن عبدالله عن عطاء بن یسار عن أبی سعید الخدری أن علیاً جاء النبی عليه السلام فیدینار وجهه فی السوق فقال له النبی عليه السلام عرف ثلاثاً ففعل فلم یجد أحداً یعترفه فرجع إلى النبی عليه السلام فأخبره فقال له النبی عليه السلام کله أو شأنکم به فصرفه النبی عليه السلام بانیس عشر درهماً فابتاع منه ثلث شعیر أو بثلاثة تمر ویدرم زیتاً وفضل عنده ثلاثة حتى إذا أکله بعض ما عنده جاء صاحبه فقال له علی قد أمرنی النبی عليه السلام بأکله فانطلق به إلى النبی عليه السلام یذکر ذلک له فقال النبی عليه السلام لعلی أده قال ما عندنا شی نأکله فقال النبی عليه السلام إذا جاء نا شی أديناه إلیه فجعل أجل الدینار وأشباهه ثلاثة یعنی ن ثلاثة أيام لهذا الحديث مصنف عبدالرزاق (١٤٢١١٠، ١٤٣) کتاب اللقطة باب أحلت اللقطة البسيرة رقم (١٨٦٣٧) _

(٧) کشف الاستار عن زوائد البزار (١٣٢١٢) کتاب اللقطة بب تعريف اللقطة رقم (١٣٦٨) _

(٨) نصب الرأیة (٤٧٠١٣) _

روایت کنی تعریف ذکر هم شته (۱)

ابن الهمام رحمه الله فرمائی که د حضرت سهل بن سعد روایت قابل احتیاج هم اومنلی شی نویبا هم ددی نه زیات نه زیات دا ثابتیری چه د امام په اجازت باندې استقراض جائز دی اودا خبره محل دنزاع نه ده ددی نه نه ثابتیری چه که ملنقط مالدار وی نویخپله دقرض په حیثیت نی په خپل استعمال کنی راوستی شی (۲)

که د ابوداد د حضرت سهل بن سعد رحمه الله روایت صحیح تسلیم کړې شی نویبا هم ددی نه د غنی دپاره د لقطه نه د انتفاع جواز نه معلومیری ځکه چه دا روایت صراحة دا بښائی چه ووره ورته یهودی هبه کړی وو اوغوبنه هغه په قرض حاصل کړې وو البته د قرض حاصلولودپاره هغه دگانهې په طوربائع سره هغه دینارکیخودی وو نوکه نبی صلی الله علیه و آله دحلت طعام فتوی ورکړې وه نودا خو محل دنزاع نه دی ځکه چه محل دنزاع خو لقطه ده (۳)

حضرت گنگوهی فرمائی چه دغه دینار کوم چه حضرت علی رضی الله عنه راوچت کړې وو هغه هدو د لقطه په حکم کنی وو نه ددی تفصیل دا دی چه د لقطه اوچتول کله د حفاظت په غرض وی نویه داسې صورت کنی هغه د ملنقط په قبضه کنی امانت گنلې شی اوبه داسې موقع باندې فوری تعریف ضروری دی اولکه چه لقطه اوچتول د حفاظت په غرض باندې نه وی بلکه په خپل ضرورت کنی دخرچ کولو دپاره وی دا په دی صورت کنی ممکن ده چه د مالک په باره کنی دا یقین وی چه هغه به پرې راضی وی په داسې صورت کنی قبضه د امانت وی بلکه قبضه دضمان وی

دلته گورئ حضرات حسنین رضی الله عنهما د لویې دوجې ژړل دهغوی د مور پلارهم ډیر بد حالت وو چه په مدینه منوره کنی به داسې کس نه وو چه حضرت علی رضی الله عنه دهغه دینار استعمال کړی نوهغه به پرې خفه کیدلو خاص کریبا په دی نیت چه هغوی د تاوان ادا کولوپه نیت دا راوچت کړې وو نواوس دا دینار د لقطه په حکم کنی نه دی بلکه ددی مثال داسې شو چه د یو کس سره دده د دوست مال موجود وی هغه پوهیری که زه ددی نه د خپل ضرورت دپاره خرچ کړم بیا خاص کرد لویې ختمولوپه موقع نوهغه به خامخا راضی وی نویه دی غیرصریحی اذن باندې هغوی بهروسه اوکړه که زه دا خرچ کړم نویه دی کنی به څه خرچ نه وی دلته هم دغه شان صورت حال دی چه یهودی کوم چه دمسلمانانو سخت ترین دشمن وو هغه هم حضرت علی رضی الله عنه ته بغیردخه عوض نه په اوړو ورکولوباندې راضی وو نو نور مسلمانان به پرې راضی نه وو؟ (۴)

حضرت کشمیری رحمه الله فرمائی چه دا حدیث د انتفاع باللقطه د جواز دپاره پیش کول صحیح نه دی ځکه چه صدقه دلقطه صدقه نافله وی او صدقات نافله د اکثرواحنافو رحمهم الله

(۱) فتح القدیر (۳۶۰/۱۵) کتاب اللقطه فیبل کتاب الإیاق) _

(المصدر السابق) _

(۲) نکلة فتح الملمم (۶۱۵/۲) _

(۳) یذل المجهود (۲۸۳/۸ و ۲۸۴) _

فقهاؤ به نیز دبنو هاشم دپاره حلال وی. والله اعلم. (۱)

قوله: فَإِنْ جَاءَ رَبُّهَا فَأَذَّهَّا إِلَيْهِ: بیا که ددې مالک راشی نو هغه ته ئې ورکړه. که لقطه ختمه شی اومالک ئې پیدا شی نو تاوان به وی که نه؟ جمهور عالمان رحمهم الله فرمائی که ټول کال د لقطه تعریف اوکړې شی. او د لقطه ذات باقی وی. اوددې نه پس ئې مالک پیدا شی. نو واپس کول ورته واجب دی. اوکه هغه دغه لقطه استعمال کړې وی. او ختمه شوې وی نو تاوان واجب دې.

په شوافعو کښې کرایسی، داود ظاهر، او امام بخاری رحمهم الله په نیزکه لقطه باقی وی. نو واپس کول ضروری دی. اوکه ختمه شوې وی. نوضمان واجب نه دې. (۲)

د کرایسی اوداود ظاهري رحمهما الله استدلال د حدیث باب په یو طریق کښې «فان چاه صاحبها ولا تشکک بها» الفاظ دی. (۳)

دغه شان د زیدبن خالد رضی الله عنه دا روایت سعید بن منصور رحمهم الله هم روایت کړې دې. په هغې کښې «ولا تقصم بها ما تصنع مالک» الفاظ دی. (۴)

د جمهوروا استدلال خو په حدیث باب کښې «فان چاه ربهها فأذها إليه» په مطلق الفاظو باندې دې. یعنی که لقطه باقی وی اوکه استعمال شوې وی. په دواړو صورتو کښې د مالک په مطالبه باندې ادا کول ضروری دې.

دغه شان د جمهورو یو دلیل د حضرت زیدبن خالد رضی الله عنه په یو طریق کښې دا الفاظ هم دی. «وکات ودیعة عند» (۵)

دغه شان د حضرت زید بن خالد جهنی رحمهم الله په یو روایت کښې دا الفاظ دی. «فاعرف عفاصها وکامعاشم کلها فان چاه صاحبها فأذها إليه» (۶) په دې کښې د «کلها» نه پس «فان چاه صاحبها» راغلی دی. دا دخپل ظاهري اعتبار سره په دې خبره دلالت کوی. چه د خوړلونه پس هم واپس کول واجب دی.

دغه شان د ابوداود روایت د جمهورو یو مضبوط او صریح دلیل دې. چه الفاظ ئې دا دی. «عرفها سنة فان چاه بائعها فأذها إليه، ولا فاعرف عفاصها وکامعاشم کلها فان چاه بائعها فأذها

(۱) العرف الشذی (۲۵۳/۱) کتاب الأحکام باب اللقطة وضالة الإبل والغنم.

(۲) عمدة القاری (۲۷۲/۱۲) کتاب اللقطة باب إذا لم يوجد صاحب اللقطة بعد سنة فهي لمن وجدها.

(۳) صحيح بخاری (۳۲۸/۱) کتاب اللقطة باب إذا لم يوجد صاحب اللقطة بعد سنة فهي لمن وجدها.

(۴) عمدة القاری (۲۷۲/۱۲).

(۵) صحيح بخاری (۳۲۸/۱) کتاب اللقطة باب ضالة الغنم رقم (۲۴۲۸).

(۶) صحيح مسلم کتاب اللقطة باب معرفة العفاص والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم (۴۵۰۴).

إیه»^(۱) په دې روایت کښې د ادا، حه «قبل الإذن في الأكل» او «بعد الإذن في الأكل» دواړو صورتونو کښې دې

ددې احادیثو په زړه کښې «ولا فسلک بها» یا «ولا تقتنم بها ما تئنم بهالك» غوندې الفاظو محمل به دا وی. که تعریف نه پس که مالک رانسی. نو د تصرف کولو اجازت به وی خو ددې نه پس د ضمان په باره کښې دا روایات ساکت دی. اونور روایاتو کښې په لقطه کښې د تصرف کولو نه پس دجوب ضمان حکم وارد دې. نو دا مطلق روایات به په مقید روایاتو باندې محمول کولی شی.^(۲) والله اعلم.

د صاحب لقطه په ذمه د لقطه واپس کول کله واجب دی؟ دلته یوه مسئله دا ده. چه په صاحب لقطه باندې د لقطه واپس کول کله واجبیري؟ که د لقطه مالک گواهان قائم کړی. نو دتولوبه نیزد لقطه واپس کول واجب دی.

خو که څوک گواهان پیش نکړې شی. البته د لقطه صفات او نښې اوبښائی. نو په دې کښې اختلاف دي.

امام مالک او امام احمد رحمهما الله فرمائی. چه په داسې صورت کښې د لقطه واپس کول واجب دی. او د احنافو او شوافعو رحمهم الله په نیز په داسې صورت کښې واپس کول جائز دی. خو واجب نه دی.^(۳)

مالکیه اوحنبله رحمهم الله په «فان جاء أحد یخبرک بعددها ووعاتها وکأنها فلتطها» باندې استدلال کوی.^(۴) په دې حدیث کښې ئې د اوصافو په بیان باندې ادا کول متفرع کړی دی.

احناف او شوافع رحمهم الله فرمائی. چه په دې کښې چه د اعطاء، کوم حکم دي. نو دا په اباحت باندې محمول دي. گنې بیا خود دي اود حدیث «البینة على المدعی واليمين على من أنکر» مینخ کښې تعارض راځی. دلته چونکه صاحب لقطه مدعی دي. خو دده په ذمه گواهان لازم دی.

او که په «فلأطها إياها» کښې امریه وجوب باندې محمول کړې شی. نو ددې مطلب به دا وی. چه د گواهانونه بغیرچه صرف اوصاف بیان کړی. نو په دې به هم د لقطه واپس کول واجب وی.

حالانکه «والبینة على المدعی»^(۵) حدیث ښائی. چه مدعی کله گواهان قائم کړی. نو دهغې نه پس به ده ته دخپل مدعا ورکول واجب گنرلې شی. ددې وجې په دواړو کښې د جمع کولو صورت

(۱) سنن أبی داود کتاب اللقطة باب التعریف باللقطة رقم (۱۷۰۶) -

(۲) فتح الباری (۸۵۱۵) کتاب اللقطة باب إذا لم يوجد صاحب اللقطة بعد سنة فهي لمن وجدها) -

(۳) فتح القدیر (۳۵۷۱۵) کتاب اللقطة -

(۴) صحيح مسلم کتاب اللقطة باب معرفة العفاس والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم (۴۵۰۸) -

(۵) السنن للبيهقي (۲۵۲۱۱۰) کتاب الدعوى والبيّنات باب البينة على المدعی واليمين على المدعی عليه وسنن الدرافطني (۲۱۸۱۴) کتاب فی الأقضية والأحكام فی المرأة تقتل إذا إرتدت رقم ۵۱ و ۵۲ وانظر

نصب الرأية (۹۵۱۴ و ۹۶) کتاب الدعوى باب اليمين رقم ۶۴۳ و ۶۴۴ -

هم دا دي چه «فادعها اليه» کښي امر د اباحت دپاره وي. او په حديث مشهور کښي په وجوب باندې محمول کړې شي. (۱) والله اعلم.

قوله: قَالَ فَضَالَةُ الْإِبِلِ فَقَضِبَ حَتَّى اخْمَرَتْ وَجَنَّتَاهُ أَوْ قَالَ اخْمَرَتْ وَجْهَهُ فَقَالَ مَالِكٌ وَلَهَا مَعَهَا سِقَاؤُهَا وَحَدَاؤُهَا تَرْدُ الْمَاءِ وَتَرْغَى الشَّجَرُ قَدْرُهَا حَتَّى يَلْقَاهَا

رَبِّهَا: تَبُوسُ كُونُكِي تَبُوسُ او کړو د وړک شوی او بڼ رانیول جائز دی که نه. نبی ﷺ غصه شو. تردې چه د نبی ﷺ د انتگودواړه راپورته حصې سرې شوې. یا نې داسې او فرمائیل. چه د نبی ﷺ مخ مبارک سور شو. وې فرمائیل. ستا ددې سره څه کار دي؟ دهغه سره دهغه مشکیزه او خپلې وې. هغه به د اوبو چیتوته راځي. او اوبه به ځکي. او په ونو کښي به خړیږي. دي پریږده. تردې چه دده مالک راشي.

«وجنتان» د «وجنة» تشبیه ده. د خرمنې راپورته حصې ته وائی. (۲)

«سقام» مشکیزه ته وائی. (۳) چونکه اوبڼ په یوځل ډیرې اوبه ځکي. او په خپل بدن کښي هغه ذخیره کوي. هم دا وجه ده. چه هغه ته د باربار اوبو ځکلو ضرورت نه پېښیږي. ددې وجې نبی ﷺ او فرمائیل. «معها سقاؤها»

دغه شان الله تعالی ده. ته دوه خپرې (د پښوتلی) داسې ورکړي دي. چه په هغې سره دي په شگو او غرونو کښي گرځي. لکه چه دده په پښو کښي خپلې موجود دي. چونکه دا لوي ځناور دي. خپل حفاظت کولې شي. او ده ته دخوراک ځکاک تکلیف هم نه وي. ددې وجې دي لقطه گرځولوته څه ضرورت نشته. دي هم په خپل حالت باندې پریږده. مالک به ئې پخپله لتوی. او هغه ته به راوړسي.

داوښن التقاط صحیح دي که نه؟ د حدیث باب نه معلومه شوه. چه د «ضالة الإبل» التقاط صحیح نه دي. هم په دي حکم کښي فرس او بقر هم دي. د مالکیانو او شوافع او حنابلو ﷺ په نیزددې التقاط په ځاني ددې پریخودل غوره دي. او دا حنافتو ﷺ په نیزد نوورو څیزونو پشان داوښانو، غواگانو وغیره التقاط هم صحیح دي. (۴)

ترکومي پورې چه په حدیث باب کښي د نفی تعلق دي. نوددي په باره کښي احناف ﷺ وائی. چه دا حکم په هغه وخت کښي وو. چه خلقو کښي نیکان زیات وو. خیانت عام نه وو. په هغه زمانه کښي که به اوبڼ وغیره پریخودې شونو مالک به موندل. خو په زمانه کښي د

(۱) فتح القدیر (۳۵۷/۵) -

(۲) هدی الساری (۲۰۴) الفصل الخامس -

(۳) هدی الساری (۱۳۳) الفصل الخامس -

(۴) هدایه مع فتح القدیر (۳۵۴/۵) کتاب اللقطة -

تغیر راتلو نه پس اوس حکم هم بدل شو اوس خیانت عام شوې دې نو د اوبښ وغيره التقاط هم افضل دي. (۱)

ددې تائید دموطا ددې روایت نه کیږي په کوم کښې چه امام زهري رحمته الله علیه فرماني «ان ضوال الإبل كانت في زمن عمر رضي الله عنه إلا مرسله تنائم لابسها أحد حق إذا كان من عشان بن عفان رضي الله عنه أمر بعرقتها وتعرفها ثم تمام فإذا جاء صاحبها أحلى ثمنها» (۲)

ددې نه معلومه شوه چه په پخواني زمانه کښې به اوبښ آزاد گرځیدل ددې به بچی وو چه به ورته تعرض نه کول. معلومه شوه چه اوس دا خبره نشته نو التقاط کول پکار دی ددې تعریف دي اوکړې شي. اومالك ته نې اورسولي شي.

قوله: قَالَ فَضَالَةُ الْغَنَمِ قَالَ لَكَ أَوْلَا حَيْكٌ أَوْلَى لَذْنِبٍ: تپوس اوشو چه د ورکې شوې چیلې څه حکم دي؟ نبي صلی الله علیه و آله وسلم او فرمائیل هغه ستا ده یا ستا د ورورده یا د شرمخ ده.

د «اغ» نه یا بل مسلمان مراد دي. یا ترې مالک مراد دي. (۳)

د... ذنب، نه مراد یا شرمخ دي. یا هر درنده دي. (۴)

مطلب دا دي. که ورکه شوې چیلې وي. نو هغه خویا ستا ده که ته نې اونیسې. نو اوس دا ستا ذمه واری ده. چه ته ددې حفاظت اوکړې. تعریف نې اوکړې. تردې چه مالک ته اورسی. یا هغه ستا د مسلمان ورور ده. یعنی که ته نې لقطه جوړه نکړې. نو ستا بل مسلمان ورور به هغه لقطه جوړه کړی. او حسب معمول به نې تعریف کوی. یا دا که ته نې اونه نیسې. نو مالک به نې پخپله باندې لټون کوی. او آخر به نې اومومی. او که څوک نې هم اونه نیسی نو بیا به د درنده ښکارشي. (۵)

د حدیث باب هم ددې الفاظو نه استدلال کوی. امام مالک رحمته الله علیه دا رانې ښکاره کړې ده چه د

«فتم» په التقاط سره ملقط مالک جوړیږي. تردې که مالک راشی. نو بیا هم په ده باندې

ضمان نشته. (۶) ځکه چه د حدیث باب الفاظ دی. «لَكَ أَوْلَا حَيْكٌ أَوْلَى لَذْنِبٍ» ظاهر دا دي چه دا

«لام» د تمليك دپاره دي. د حدیث باب په یو طریق کښې نور هم ښکاره الفاظ دی «ثم قال

كيف ترى في ضالة الغنم؟ قال النبي صلی الله علیه و آله وسلم هذا فلان يا له لك أَوْلَا حَيْكٌ أَوْلَى لَذْنِبٍ» (۷)

(۱) المبسوط للرخسي (۱۱۱۱) _

(۲) موطاء امام محمد (۳۶۵) كتاب اللقطة رقم ۸۴۷) موطا امام مالک (۶۴۸۰) كتاب الأقضية باب القضاء في الضوال)

(۳) فتح الباری (۸۲۱۵) كتاب اللقطة باب ضالة الإبل _

(۴) المصدر السابق _

(۵) عمدة القاری (۱۱۰۱۲) _

(۶) فتح الباری (۸۲۱۵) كتاب اللقطة باب ضالة الإبل _

(۷) صحيح بخاری (۳۲۸۱۱) كتاب اللقطة باب ضالة الغنم _

دامام مالک رحمۃ اللہ علیہ استدلال په دې خبره هم دې چه په دې حدیث کښې نې ملتقط اوذب دواړه برابر گرځولی دی نولک څنگه چه په ذنب باندې څه تاوان نشته. دغه شان به د ملتقط په ذمه هم څه تاوان نه وی. (۱)

ددې په مقابله کښې د جمهورو په دې خبره باندې اتفاق دې. که د لقطه استعمال نه وړاندې مالک راغلو نو هغه خپل مالک ته واپس کول لازمی دی. ددې نه معلومه شوه چه په لقطه ملکیت داصلی مالک برقرار دې. (۲)

ترکومې چه د امام مالک رحمۃ اللہ علیہ د استدلال تعلق دې. نوددې جواب دا دې. چه دلته «لام» د تملیک دپاره نه دې. ښکاره ده چه دا «لام» په ذنب باندې هم داخل دې. خو په ذنب مالک نشی جوړیدي. نودغه شان به ملتقط هم مالک نه وی.

البته دالتقاط اجازت شته. اویا د تعریف نه پس که هم مالک ملاؤ نشی. نو په دې صورت کښې که فقیر اومحتاج وی. نو په دې شرط نې پخپله استعمالولی شی. اویا به نې چا محتاج ته د صدقه په طور ورکړي خوکه مالک نې پیدا شی. اوهغه د ضمان مطالبه کوی. نود ضمان ادا کول به ضروری وی. (۳)

[۴۰] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو اسَامَةَ عَنْ بَرْدٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى (۱) قَالَ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَشْيَاءَ كَرِهَهَا فَلَمَّا أَكْثَرَ عَلَيْهِ غَضِبَ ثُمَّ قَالَ لِلنَّاسِ سَمِعْتُمْ قَالَ رَجُلٌ مِنْ أَبِي قَالَ أَبُوكَ حَدَّثَهُ فَقَامَ آخِرَ فَقَالَ مَنْ أَبِي يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ أَبُوكَ سَالِمٌ مَوْلَى شَيْبَةَ فَلَمَّا رَأَى عُمَرَا فِي وَجْهِهِ قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّكَ تُؤْتِي إِلَيَّ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ [۴۱]

رجال الحديث

- ① محمد بن العلاء: دا ابوکریب محمد بن العلاء بن کریب همدانی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دې. ددوی حالات په کتاب العلم کښې د «باب فضل من علم وعلم» لاندې تیرشوی دی.
- ② ابو اسامه: دا ابواسامه حماد بن اسامه بن زید قرشی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دې. د دوی حالات هم په کتاب العلم کښې د «باب فضل من علم وعلم» لاندې تیرشوی دی.

(۱) فتح الباری (۸۲۱۵)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) قوله: عن أبي موسى رضي الله عنه الحديث أخرجه البخاري في صحيحه (۱۰۸۳۱۲) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة باب ما يكره من كثرة السؤال وتكلف ما يعنيه رقم (۷۲۹۱) ومسلم في صحيحه كتاب الفضائل باب توقيفه عليه السلام وتركه إكتارسأله عما لا ضرورة إليه أولا يتعلق به تكليف وما لا يقع ونحو ذلك رقم (۶۱۲۵)۔

⑤ پوید: دا ابورده برید بن عبدالله بن ابی برده بن ابی موسی اشعری رضی الله عنه دی. ددوی حالات اجمالاً په کتاب الایمان کښې د «باب ای الإسلام افضل» لاندې (۱) او په کتاب العلم کښې د «باب فضل من علم وعلم» لاندې تیر شوی دی.

⑥ ابورده: دا ابورده بن ابی موسی اشعری دی. ددوی حالات په «کتاب الایمان باب ای الإسلام افضل» لاندې تیر شوی دی. (۲)

⑦ ابوموسی اشعری رضی الله عنه: ددوی حالات هم په «کتاب الایمان باب ای الإسلام افضل» لاندې تیر شوی دی. (۳)

قوله قَالَ سَلِ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَشْيَاءَ كَرِهَهَا: حضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه فرماني چه د نبی صلی الله علیه و سلم نه د داسې څیزونو په باره کښې تپوسونه اوشول چه دهغې په باره کښې د نبی صلی الله علیه و سلم تپوسونه کول خوښ نه وو.

قوله فَلَمَّا أَكْثَرَ عَلَيْهِ غَضَبٌ: کله چه د نبی صلی الله علیه و سلم نه تپوسونه زیات شول نو نبی صلی الله علیه و سلم خفه شو.

قوله ثُمَّ قَالَ لِلنَّاسِ سَلُونِي عَمَّا شِئْتُمْ: بیانې صلی الله علیه و سلم او فرمائیل چه زما نه خوڅه سوال خوښ وی تپوس کوئ.

ددې مقصد د خفگان اظهار وو. خو بعضې صحابه کرام رضی الله عنهم پوهه نشو. د حضرت انس رضی الله عنه په روایت کښې دی چه صحابه کرامو رضی الله عنهم سرونه ټپت کړل. او په ژړا شول. (۴)

قوله قَالَ رَجُلٌ مِنْ أَيْ: یوسری تپوس او کړو. زما پلار څوک دی؟ نبی صلی الله علیه و سلم ورته او فرمائیل ستا پلار حذافه دی.

دا تپوس کونکې عبدالله بن حذافه رضی الله عنه وو. (۵) په یو روایت کښې راځی چه دهغوی به کله هم دچا سره جگړه وه. نو خلقوبه دې دخپل پلار نه علاوه بل چاته منسوب کولو. ددې وجې هغوی د نبی صلی الله علیه و سلم نه ددې تپوس او کړو. (۶)

دمسلم شریف په یو روایت کښې دی. چه ددوی مور دوی ته اوونیل «ما سمعت بهن قط ألق منك أمنت أن تكون أمك قد قارت بعض ما تقارف نساه أهل الهامية فتفجعها على أعين الناس»

(۱) کشف الباری (۶۹۰/۱۱)۔

(۲) کشف الباری (۶۹۰/۱۱)۔

(۳) کشف الباری (۶۹۰/۱۱)۔

(۴) صحيح بخارى (۶۶۵/۲) كتاب التفسير سورة المائدة باب ((لا تسئلوا عن أشياء إن تبد لكم تسؤكم)) (رقم ۴۶۲۱) "وقد ورد في طريق من رواية أنس فقام عبدالله بن حذافة فقال من أبي يا رسول الله؟ انظر صحيح البخاري

(۵) (۱۰۸۴/۱۲) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة باب ما يكره من كثرة السؤال وتكلف مالا يعنيه رقم (۷۲۹۴)۔
(۶) صحيح مسلم كتاب الفضائل باب توقيره صلی الله علیه و سلم وترك إكثار سؤاله عما لا ضرورة إليه.. إلخ.. رقم (۶۱۲۳)۔

په دې باندې حضرت عبدالله بن حذافه رضی الله عنه جواب ورکړو: «والله لو الحق بعداً أسود للحقته»^(۱)
قوله: قَالَ أَبُوكَ حَذَافَةُ فَقَامَ آخَرُ فَقَالَ مَنْ أَبِي يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ أَبُوكَ

سَالِمٌ مَوْلَى شَيْبَةَ بیا یوکس پاسیدو او تپوس نې اوکړو. یا رسول الله زما پلار څوک دې؟
 نبي ﷺ ورته او فرمائیل. ستا پلار د شیبه آزاد شوی غلام سالم دې.
 ددې سوال کونکې سعد بن سالم رضی الله عنه وو: ()

ایا دا د علم غیب دعوه نه ده؟ دلته دا سوال کیږي. چه دا خود علم غیب ادعاء ده. چه نبي؟
 او فرمائیل «سلین عما شئتم» دغه شان نبي ﷺ ښائي. چه د عبدالله پلار حذافه دې. اود سعد
 پلار سالم دې.

ددې جواب دا دې. چه په صحیح بخاری کښې د حضرت انس رضی الله عنه په یو طریق کښې دی. چه
 نبي ﷺ او فرمائیل «من أحب أن يسأل عن شيء فليسأل عنه فوالله لا تسألن عن شيء إلا أعبىتم به ما
 دمت في مقالي هذا»^(۲)

ددې نه معلومه شوه. چه دامعجزه وه. چه په دغه مقام کښې نبي ﷺ ترڅو پورې تشریف
 فرما وو. نو ددغه وخت دپاره نبي ﷺ فرمائیلی وو. چه تاسو کوم سوال کوئ. زه به د هغې
 جواب درکوم. نو دا په اطلاق باندې حمل کول اوددې نه د نبي ﷺ دپاره علم غیب ثابتول.
 صحیح نه دی.

قوله: فَلَمَّا رَأَى عُمَرُ مَا فِي وَجْهِهِ قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا نَتُوبُ إِلَيْكَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ:
 کله چه حضرت عمر رضی الله عنه هغه آثار اولیدل. کوم چه د نبي ﷺ په مخ مبارک باندې وو. نو عرض
 نې اوکړو. یا رسول الله مونږ الله تعالی ته توبه اوباسو.

په یوبل روایت کښې دی. چه حضرت عمر رضی الله عنه او فرمائیل. «رضينا بالله رباً وبالإسلام ديناً وبمحمد
 نبياً»^(۳)

مطلب دا دي. چه حضرت عمر رضی الله عنه چه کله او کتل. چه نبي ﷺ خفه کیږي. او هسې نه چه
 ددوی د خفگان د وجې څه عذاب نازل شی. ددې وجې حضرت عمر رضی الله عنه د تواضع اظهار
 اوکړو. او دوه خبرې نې عرض کړې. چه «رضينا بالله رباً» او «انا نتوب إلى الله عز وجل»^(۴)

(۱) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب توقره رضی الله عنه و ترک إكتنا سؤاله عما لا ضرورة إليه. رقم ۶۱۲۱.

(۲) فتح الباری (۱۸۷۱).

(۳) صحیح بخاری (۱۰۸۴/۲) کتاب الاعتصام بالکتاب والسنة باب ما یکره من كثرة السؤال وتكلف ما لا
 یغنیه رقم ۷۲۹۴) وانظر صحیح مسلم کتاب الفضائل باب توقیره رضی الله عنه.. رقم ۶۱۲۱.

(۴) صحیح البخاری (۲۰۱۱) کتاب العلم باب من یرک علی ركبته عند الإمام أو المحدث رقم ۹۳.

(۵) فتح الباری (۱۸۷۱).

گوری دلته غلطی د نورونه شوې ده خودا د حضرت عمر رضی اللہ عنہ فهم او فراست او شفقت علی الاصحاب دلیل وو چه هغوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د خفگان لرې کولوداسې کوشش اوکړو. لکه چه غلطی ددوی نه شوې وی. والله اعلم بالصواب

٢٩=بَابُ مَنْ بَرَكَ عَلَى رُكْبَتَيْهِ عِنْدَ الْإِمَامِ أَوِ الْمُحَدِّثِ

«برک یدک بروک» د اوبښ د کینولو دپاره استعمالیږي. (١) خودلته مجازاً د انسان کونړی ماتولونه یا په پنډو کیناستودپاره استعمالیږي. (٢)

مخکنی باب سره مناسبت د مخکنی باب سره مناسبت ددې باب ښکاره دې په دې طریقه چه په مخکنی باب کښي د ادب تقاضې نه پوره کولویه وجه د سوال کونکی نه د استاذ د خفگان بیان وو. اوبه دې باب کښي متعلم ته دعالم مخامخ څنگه کیناستل پکار دی؟ ددې ذکر دې. (٣)

د ترجمة الباب مقصد ددې ځاني نه د ترجمة الباب مقصد هم ثابت شو. که محدث خفه شی. نوموتمعلم دپاره د ادب طریقه اختیارول پکار دی. اودهغه راضی کول پکار دی.

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته اللہ علیہ فرماني. چه دا ترجمه د «باب فی باب» د قبیلې ځني ده ددې مطلب دا دې. چه د مخکنی باب په حدیث کښي د باب نه علاوه نوې فائده هم ذکرده په دې باندې د تنبیہ ورکولودپاره ئې ترجمه قائمه کړه. (٤)

دلته هم د باب سابق دآخری حدیث پشان حدیث موجود دې. خوچونکه ددې نه یوه بله فائده مستنبط کیده. په دې فائدي باندې د خبر ورکولودپاره ئې پرې دلته د «من برک علی رکبتيه عند الإمام أو المحدث» ترجمه قائمه کړه. (٥)

[٣] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَخْبَرَنِي أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا مَالِكٍ (١) أَنَّ

(١) مختار الصحاح (٤٩)۔

(٢) فتح الباری (١٨٨١) وعمدة القای (١١٤١٢)۔

(٣) عمدة القاری (١١٤١٢)۔

(٤) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (مقدمة لامع الدراری (٣٥٤١١) الفائدة الثالثة فی تفاصيل الأصول الأصل السادس دغه شان كشف الباری (١٧٢١١)۔

(٥) الكنز المتواری (٣٢٣١٢)۔

(٦) قوله أنس بن مالك: الحديث أخرجه البخاري في صحيحه أيضاً (٧٧١) في كتاب مواقيت الصلاة باب وقت الظهر عند الزوال م ٤٤ (٥٤٠) و (١٠٣١١) كتاب الأذان باب رفع البصر إلى الإمام في الصلاة رقم ٧٤٩ و (٦٤٥١٢) كتاب التفسير سورة المائدة باب «لا تسألوا عن أشياء إن تبدلكن تسؤكن» رقم ٤٦٢١ و (٩٤١١٢) كتاب الدعوات باب التعوذ من الفتن رقم ٦٣٢٢ و (٩٥٧١٢) كتاب الرقاق باب القصد والمدوام على العمل رقم ٦٤٤٨ و (٩٤٠١٢) كتاب الرقاق باب قول النبي صلی اللہ علیہ وسلم «لو تعلمون ما أعلم لضحكتم قليلاً ولبكيتم كثيراً» رقم ٦٤٨٦ و (١٠٥٠١٢) كتاب الفتن باب التعوذ من الفتن رقم ٧٠٨٩ و ٧٢٩٥ و (١٠٨٣١٢) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة باب ما يكره من كثرة السؤال وتكلف ما لا يعنيه رقم ٧٢٩٤ و ٧٢٩٥ ومسلم في صحيحه في كتاب الفضائل باب توقيره رحمته اللہ علیہ وترك إكثار سؤاله عما لا ضرورة إليه .. رقم ١١٩٩ و ٦١٢٤ والترمذي في جامعه في كتاب التفسير سورة المائدة رقم ٣٠٥٦ وابن ماجه في سننه في كتاب الزهد باب الحزن والبكاء رقم ٤١٩١)۔

رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ فَقَامَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حُذَافَةَ فَقَالَ مَنْ أَبِي فَقَالَ أَبُوكَ حُذَافَةُ ثُمَّ أَكْثَرَانُ يَقُولُ فَبَرَكَ غُرُوعِي رُكْبَتَيْهِ فَقَالَ رَضِينَا بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَبِيًّا نَكْتَا [۵۱۵ و ۶۸۶ و ۳۴۵]

رجال الحديث

- ① ابوالیمان موطأ: دا ابوالیمان الحکم بن نافع بهرانی حمصی موطأ دی. ددوی حالات مخکې په بده الوحي کښې د شپږم نمبر حديث لاندې تیرشوی دی. (۱)
 - ② شعیب موطأ: دا شعیب بن ابی حمزه اموی قرشي موطأ دی. ددوی مختصر حالات هم په بده الوحي کښې د شپږم حديث لاندې تیرشوی دی. (۲)
 - ③ الزهري موطأ: دا امام محمد بن مسلم بن عبيدالله بن عبدالله بن شهاب زهري موطأ دی. ددوی مختصر حالات په بده الوحي کښې د دریم حديث لاندې تیرشوی دی. (۳)
 - ④ انس بن مالك موطأ: حضرت انس بن مالك موطأ ددوی حالات په کتاب الايمان کښې د «باب من الإيمان أن يحب لأحبه ما يحب لنفسه» لاندې تیرشوی دی. (۴)
- قوله:** أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ فَقَامَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حُذَافَةَ فَقَالَ مَنْ أَبِي فَقَالَ أَبُوكَ حُذَافَةُ نبي ﷺ بهرته تشریف راوړ. حضرت عبدالله بن حذافه رضي الله عنه او دریدلو او تپوس ئې او کړو زما پلار څوک دی؟ نبي ﷺ او فرمائیل. حذافه دی. دلته په روایت کښې اختصار دی. لکه څنگه چه دبل روایت نه معلومیري. چه د نبي ﷺ نه خلقو تپوسنه کول نو نب ﷺ خفه شو. بیا ئې هم په دغه حال کښې او فرمائیل. «سلونی» په دې موقع باندې حضرت عبدالله بن حذافه رضي الله عنه او دریدو. او عرض ئې او کړو زما پلار څوک دی؟ (۵)
- قوله:** ثُمَّ أَكْثَرَانُ يَقُولُ سَلُونِي بیا نبي ﷺ ډیر زیات او فرمائیل. زما نه تپوسونه کوئ.
- قوله:** فَبَرَكَ غُرُوعِي رُكْبَتَيْهِ حضرت عمر په خپلو زنگونو باندې کیناستو. ددې جملې نه امام بخاری موطأ د ترجمه الباب اثبات کوی. کوم چه بیخي ښکاره دي.
- حضرت گنگوهی موطأ فرمائی. چه دلته د «بروک» ظاهري مطلب دا جوړیږي. چه حضرت عمر رضي الله عنه چه د وړاندې نه په مجلس کښې موجود وو. هغه په زنگونو باندې او دریدو.

(۱) کشف الباری (۴۸۰/۱)۔

(۲) کشف الباری (۴۸۰/۱)۔

(۳) کشف الباری (۳۲۶/۱)۔

(۴) کشف الباری (۴۱۲)۔

(۵) فتح الباری (۱۸۸۱)۔

چونکه دا هیئت د ادب نه خلاف محسوسیری. ددې وجې امام بخاری رحمته الله علیه ددې جواز ثابت کړو چه د ویرې په موقعه داسې کول صحیح دی. دلته چونکه د نبی صلی الله علیه و آله د خفگان سخته مرحله راغلي وه. ځکه حضرت عمر رضی الله عنه دا هیئت اختیار کړو.

حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرماني. چه دلته دا هم امکان شته. چه د «هروك» نه مراد هیئت تشهد وی یعنی د حضرت عمر په دواړو زنگونو باندې کیناستل مقصود وی. که دا معنی وی. نو بیا خبره ښکاره ده. چه امام ته مخامخ په دې کیفیت باندې کیناستل پکار دی. خو په دې باندې دا اشکال کیږی. چه امام ته مخامخ د کیناستو کیفیت او ادب چه دا شی. نو حضرت عمر رضی الله عنه د اول نه په دې کیفیت ولې نه کیناستل.

ددې جواب دا ورکړې شوې دي. چه عام طور ادب خو دا دي. چه امام ته په دواړو زنگونو باندې کیناستل. خود نورو هیستونو اجازت هم شته. ددې اجازت په وجه حضرت عمر رضی الله عنه اول په بل هیئت باندې ناست وو. خو چه د نبی صلی الله علیه و آله د خفگان واقعه پښه شوه. او هغه د څه درخواست کولو ضرورت محسوس کړو. نو خپل هیئت ئې بدل کړو. او په دواړو زنگونو باندې کیناستو. او عرض ئې او کړو. «رضینا بالله رباً.. الخ» (۱)

عامو شارحینو رحمته الله علیه په دې مقام کښې د «هروك» نه په دواړو پڼدو باندې ناسته مراد اختې ده. (۲)

قوله: رَضِينَا بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَبِيًّا

فَسَكَتَ: او عرض ئې او کړو. چه مونږ الله تعالی رب او اسلام دین او محمد صلی الله علیه و آله نبی منو. او خوشحاله یو.

ابن بطلال رحمته الله علیه فرماني. چه چونکه حضرت عمر رضی الله عنه دا گټل. چه داسې قسم تپوسنه بعضې وخت د تعنت، شکوکو او شبهاتو په وجه کیږی. او په دې باندې عذاب نازلیری. ددې ویرې

هغوی د تسلیم او رضا اظهار او کړو. او عرض ئې او کړو. چه «رضینا بالله رباً.. الخ» (۳) ددې حاصل داې دي. چه الله تعالی مونږ ته کوم کتاب را کړې دي. او د نبی صلی الله علیه و آله په واسطه چه ئې مونږ ته کومه طریقه خودلې ده. چه هغه وی. نو د څه سوال ضرورت نشته. (۴)

قوله: فَسَكَتَ: نونبې صلی الله علیه و آله چپ شو.

په بعضې روایاتو کښې دي. چه «فلسكن غصه» (۵) یعنی د نبی صلی الله علیه و آله غصه سره شوه. یعنی کله چه

(۱) لامع الدراری (۲/۳۲۳ او ۳۲۴) -

(۲) الكنز المتواری (۲/۳۲۴) -

(۳) شرح ابن البطال (۱/۱۷۱) -

(۴) عمدة القاری (۱/۱۱۴) -

(۵) عمدة القاری (۱/۱۵۲) -

حضرت عمر رضی اللہ عنہ دتولو حاضرینود طرفه نمائندگی اوکړه. اودپوره تسلیم اورضا اظهار نی اوکړو. اودا یقین نی ورکړو چه دا تپوسونه د څه تعنت یا شک اوشبه په بنیاد باندې نه دی. نو نبی صلی اللہ علیہ وسلم راضی شو.

تنبيه دمخکنی باب په روایت کنې دی چه حضرت عمر رضی اللہ عنہ اوفرمانیل «إنا حسبنا إلى الله عز وجل» اوپه دې روایت کنې دی چه هغوی «رضينا بالله دها...» اوفرمانیل. نوونیلی به شی چه په دواړو روایتونو کنې اختصار دی. حضرت عمر رضی اللہ عنہ دواړه خبرې کړې وې. په اولنی روایت کنې یوه حصه مذکور ده. اوپه بل روایت کنې بله حصه مذکور ده. والله اعلم.

۳۰ = بَابُ مَنْ أَعَادَ الْحَدِيثَ ثَلَاثًا لِيَفْهَمَ عَنْهُ فَقَالَ أَلَا وَقَوْلُ الزُّوْرِ
[۲۵۱۱:۲] فَزَالَ بِكَرْهَاهَا وَقَالَ ابْنُ عُرْفَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَلْ بَلَّغْتُ
ثَلَاثًا [۴۱۴۱:۱]

زمونې په نسخو کنې په «ليفهم» باندې ترجمه الباب ختم دي. وړاندې د «عنه» لفظ نشته. په دې صورت کنې به دا د باب ، ، «فعل»، نه دمعروف صيغه هم کيدې شی. يعنی «لِيَفْهَمَ» اودمجهول صيغه هم کيدې شی. يعنی «لِيَفْهَمَ»

خوداصیلی اوکړیمی په نسخو کنې د «عنه» زیادت دي. نوپه دې صورت کنې د مجهول صيغه متعین ده. (۱)

دمخکنی باب سره مناسبت ددې باب دمخکنی باب سره مناسبت په دې طریقه دي. چه په سابقه باب کنې د سائل متعلم حال ذکر و. اوپه دې باب کنې هم د متعلم د حال رعایت مذکور دي. ځکه چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم به د سائلینو اومتعلمینو رعایت کولو. اودرې دریر ځله به نی دکلام اعاده کوله. چه متعلمین ښه پوهه شی. (۲)

د ترجمه الباب مقصد ابن الصنیر رحمته اللہ علیہ فرمائی چه امام بخاری رحمته اللہ علیہ په ترجمه الباب سره په هغه کسانو باندې رد کوی. څوک چه حدیث اعاده بده گنری. اوکوم طالب علم چه داعادي مطالبه کوی. هغه غبی اوکندهن گنری. دغه شان دوی فرمائی چه چونکه طبیعتونه مختلف وی. که طالب علم پوهه نشی. نو داعادي مطالبه دهغه دپاره څه عیب نه دي. دغه شان پکار ده چه معلم دپاره هم داعادي نه څه عذر مانع نشی. (۳)

(۱) فتح الباری (۱۸۸۱) وعمدة القاری (۱۱۵۲) -

(۲) عمدة القاری (۱۸۸۲) -

(۳) فتح الباری (۱۸۹۱) -

خود ترجمه الباب دا مقصد د راتلونکی «باب من سم شیاً فلم يفهمه، فراجع» سره زیات مناسب دي.

حضرت گنگوهی فرماني چه د ترجمه الباب نه دا مقصود دي چه مواضع د ضرورت اوجاغت کښې پکارده چه کلام درې درې ځله اعاده کړې شی لکه چه په روایت کښې کوم ځانې کښې د تثلیث ذکر راغلي دي نودهغې نه افهام مقصود دي یا زیات اهتمام په وجه اويا د دې ویرې چه د گنړې دوجې سامعین نه اوری په ترجمه الباب کښې د «ليفهم...» قید په دې باندې دلالت کوی.»

حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه هم د حضرت گنگوهی اتباع کړي ده. او فرماني چه په کومو مواقعو کښې د اعادي ضرورت اوجاغت وی. نو اعاده به نې کوله. گنې په بعضې مواقعو کښې صرف اشاره هم ثابته ده «کما مرسلها» ددې نه هم په تبلیغ اوتفهیم کښې اهتمام طرف ته اشاره معلومیري. معلم ته پکار دی چه مقامات مشکله دوه درې ځله مکرر کړي چه د اوریدونکو په پوهه کښې کمې پاتې نشي.»

علامه سندھی رحمته الله علیه هم تقریباً هم دا خبره کړې ده. هغوی فرماني چه دا تکرار دهغه ځایونوسره مخصوص دي. په کومو کښې چه د اعاده حاجت وو. گنې مطلقاً اعاده مقصود نه ده. ځکه چه مونږ گورو په ډیرو مقاماتو کښې صحابه کرام رضی الله عنهم د نبی صلی الله علیه و آله ارشاد نقل کوی. او وائی «قالها ثلاث» که دنبی صلی الله علیه و آله عادت دا وو چه هره خبره به نې درې ځله کوله. نویا ددې تصریح څه وجه نه وه.» والله اعلم.

قوله: فَقَالَ أَلَا وَقَوْلُ الزُّورِ قَبْلَ زَالٍ يُكْرَهُهَا: نبی صلی الله علیه و آله او فرمایل. واورئ اود دروغو خبره. او نبی صلی الله علیه و آله مسلسل ددې خبرې تکرار کولو.

دا د حضرت ابوبکره رضی الله عنه حدیث یوه حصه ده. کوم چه په کتاب الشهادات، کتاب الادب، کتاب الاستیذان او کتاب استنابة المرتدین کښې موصولاً مروی دي.»

ألا أنكم هاكبار الكفار ثلاثاً قاتلوني يا رسول الله قال الإشراك بالله وعقوق الوالدين، مجلس وكان متكاً قال ألا وقول الزور قال فما زال يكررها حتى قلنا ليته سكت»

(الامع الدراري (۳۲۵ و ۳۲۶)۔

(الأبواب والتراجم (ص ۵۳)۔

(الكنز المتواری (۳۲۶)۔

(صحيح البخارى (۳۶۲۱) كتاب الشهادات باب ما قيل في شهادة الزور رقم (۲۶۵۴) و (۸۸۴۱۲) كتاب الأدب باب عقوق الوالدين من الكبائر رقم (۹۲۸۱۲) كتاب الاستيذان باب من إنكأ بين أصحابه رقم ۶۲۷۳ و (۱۰۲۲۱۲) فاتحة كتاب إستنابة المرتدين والمعاندين وقتالهم باب إثم من أشرك بالله وعقوبته في الدنيا والآخرة رقم (۶۹۱۹)۔

په دې روایت کښې «ألا وقول الودع» په باره کښې ذکر دی. چه نبی ﷺ باربار ددې تکرار کولو. نبی ﷺ ددې د غټوالی په وجه دا باربار وئیل. معلومه شوه. که ضرورت وی. نود یوې خبرې د اهمیت او غټوالی دوجې هغه مکرر بیانولې شی.

دلته یو سوال دا دې. چه امام بخاری رحمته الله علیه باب قائم کړې دې. «باب من أهداهم الحديث ثلاثاً» او په استدلال کښې ذکر کوی. «ألا وقول الودع لما زال يكرها» چه نبی ﷺ ددې قول تکرار او کړو. ددې نه خو ترجمه الباب نه ثابتېږي.

ددې یو جواب دا دې. چه دلته «لما زال يكرها» مذکور دې. د «ثلاثاً» مفهوم په دې کښې دننه پروت دې نومدعا ثابته شوه.

ددې دویم جواب دا دې. چه په حقیقت کښې امام بخاری رحمته الله علیه په «لما زال يكرها» سره استدلال نه دې کړې. بلکه دا حصه نې ذکر کړې ده. او په دې سره نې ددې حدیث اولنۍ حصې ته اشاره کړې ده. په کومه کښې چه نبی ﷺ فرمانیلې دی. «ألا أمثکم بأکبر الکلمات ثلاثاً» په دې صورت کښې به د ترجمه الباب اثبات صریحی شی. «والله أعلم»

قوله: وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَلْ بَلَغْتُ ثَلَاثًا: حضرت

ابن عمر رضي الله عنهما فرماني. چه نبی ﷺ درې ځله اوفرمانیل. آیا ما رسول او کړو. دا تعلیق د امام بخاری رحمته الله علیه په مدعا باندې منطبق دي.

بیا دا تعلیق د نبی ﷺ د حجة الوداع د خطبې یوه تکراره ده. کومه چه امام بخاری رحمته الله علیه په مختلفو مقاماتو کښې ذکر کړې ده. (۱) البته «ألا هل بلغت ثلاثاً» ددې تصریح په کتاب الحدود کښې موصلاً مذکور ده. (۲) «والله أعلم»

[۹۵/۹۶] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُنْتَنَى قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَنَسٍ (۲) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا سَلَّمَ ثَلَاثًا وَإِذَا كَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا

(صحيح البخارى (۲۳۵۱۱) كتاب الحج باب الخطبة أيام منى رقم ۱۷۴۲ و (۶۳۲۱۲) كتاب المغازى باب حجة الوداع رقم ۴۴۰۳ و (۸۹۲۱۲ و ۸۹۳) كتاب الأدب باب قول الله تعالى «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَخْرُجُ مِنْ قَوْمٍ عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ...» رقم ۶۰۴۳ و (۹۹۱۱۲) كتاب الأدب باب ما جاء فى قول الرجل ويلك رقم ۶۱۶۶ و (۱۰۰۳۱۲) كتاب الحدود باب ظهر المومن حصى إلا فى حد أوقى رقم ۶۷۸۵ و (۱۰۱۴۱۲) كتاب الديات باب قول الله تعالى «ومن أحبها...» رقم ۶۸۶۸ و (۱۰۴۸۱۲) كتاب الفتن باب قول النبي ﷺ لا ترجعوا بعدي كفاراً يضرب بعضكم رقاب بعض)) رقم ۷۰۷۷ -

(صحيح البخارى (۱۰۰۳۱۲) كتاب الحدود باب ظهر المومن حصى إلا فى حد أو حق رقم ۶۷۸۵ -

(۳) قوله عن أنس رضي الله عنه: الحديث أخرجه البخارى فى نفس الباب رقم ۹۵ وفى (۹۲۳۱۲) كتاب الإستيذان باب التسليم والإستيذان ثلاثاً رقم ۶۲۴۴ و الترمذى فى جامعه فى كتاب الإستيذان باب ما جاء فى كراهية أن يقول عليك السلام مبتدئاً ثلاثاً رقم ۲۷۲۳ وفى كتاب المناقب باب قول أنس رضي الله عنه كان رسول الله ﷺ يعيد الكلمة ثلاثاً (رقم ۳۶۴۰)

رجال الحديث

① **عبدالله بن عبيد بن عبيد** بن عبدالله بن عبيد الخزامي الصفاري بصري رضي الله عنه دي. (١)
 دوی د حسین بن علی جعفی، روح بن عبادہ، ابوعاصم النبیل، عبدالصمد بن عبدالوارث، محمد بن بشر عبدی، یزید بن هارون، ابوداود حفری، ابوداود طرابلسی رضي الله عنه وغیره نه علم حدیث حاصل کړې دي.
 ددوی نه حدیث حاصلونکو کښې امام بخاری، امام ابوداود، امام ترمذی، امام نسائی، امام ابن ماجه، ابواسحاق ابراهیم بن فهد ساجی، یحیی ساجی، ابوحاتم محمد بن ادريس رازی، او امام ابن خزيمه رضي الله عنه وغیره ډیر حضرات دي. (٢)
 امام ابوحاتم رضي الله عنه فرماني: «صدق» (٣)

امام نسائی رضي الله عنه فرماني: «ثقة» (٤)

امام ابن حبان رضي الله عنه فرماني: «مستقيم الحديث» (٥)

امام دارقطني رضي الله عنه فرماني: «ثقة» (٦)

حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرماني: «ثقة» (٧)

٥٢٨ هـ کښې يا دې ته نژدې نژدې دوی وفات شوی دي. (٨)

② **عبدالصمد بن عبدالله** بن عبدالوارث بن سعيد بن ذکوان تميمي عسبري تنوري بصري رضي الله عنه دي. ددوی کښت ابوسهيل دي. (٩)

دوی دخپل پلار عبدالوارث بن سعيد نه علاوه د ابان بن يزيد عطار، ابراهيم بن سعد زهري، هشام الدستواني، عكرمه بن عمار، ابو خالد بن دينار، اسماعيل بن مسلم عبدی، ربيعه بن كلثوم، شعبه بن الحجاج، همام بن يحيى، حرب بن شداد، او حماد بن سلمه رضي الله عنه وغیره نه حدیث روایت کوی

(١) تهذيب الكمال (٥٣٧/١٨)

(٢) د شيخواو تلامذو دپاره اوگوري: ((تهذيب الكمال (٥٣٧/١٨) ٥٢٨))

(٣) تهذيب الكمال (٥٣٨/١٨)

(٤) المصدر السابق

(٥) الثقات لابن حبان (٤٣٧٨)

(٦) تهذيب التهذيب (٤٦٠٦)

(٧) تقريب التهذيب (٣٦٩) رقم (٤٢٧٢)

(٨) الكاشف (٤٧٧/١) رقم (٣٥٢٨) وتهذيب التهذيب (٤٦١٦)

(٩) تهذيب الكمال (٩٩١/١٨) وسير اعلام النبلاء (٥١٦/٩)

اودوی نہ روایت کونکو کنبی، امام یحییٰ بن معین، امام اسحاق بن راہویہ، امام احمد بن حنبل، امام محمد بن بشار بن دار، ہارون بن عبد اللہ حمال، عبد بن حمید، محمد بن یحییٰ ذہلی، حجاج بن الشاعر، ابوقلابہ رقاشی، اودوی خونہ عبدالوارث بن عبدالصمد رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ حضرات دی۔^(۱)

امام ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «صدوق صلاح الحدیث»^(۲)

ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «کان ثقة إن شاء الله»^(۳)

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «حجة»^(۴)

دغہ شان دوی فرمائی: «الإمام الحافظ الثقة»^(۵)

ابن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وكان والله ثقة»^(۶)

امام حاکم فرمائی: «ثقة مأمون»^(۷)

امام قانع رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة يخطئ»^(۸)

امام علی بن المدینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «هذا الصدوق ثلثه»^(۹)

ابن نمیر رحمۃ اللہ علیہ ہم ددوی توثیق کری دی۔^(۱۰)

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی۔^(۱۱)

پہ ۲۰۷ھ کنبی وفات شوی وو۔^(۱۲) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعۃ۔

⑤ **عبد اللہ بن المثنیٰ رحمۃ اللہ علیہ:** دوی ابوالمثنیٰ عبد اللہ بن المثنیٰ بن عبد اللہ بن انس بن مالک انصاری رحمۃ اللہ علیہ دی۔^(۱)

۱) دشيوخو اوتلامذو دياره اوگوری (تهذيب الكمال (۱۰۱۱۸ و ۱۰۲) وسیر اعلام النبلاء (۱۶۱۹ و ۵۱۷)

۲) تهذيب الكمال (۱۰۲۱۱۸)

۳) الطبقات لابن سعد (۳۰۰۱۷)

۴) الكاشف (۳۵۳۱۱) رقم (۳۳۷۶)

۵) سیر اعلام النبلاء (۵۱۶۱۹)

۶) تعليقات تهذيب الكمال (۱۰۲۱۱۸)

۷) تهذيب التهذيب (۳۲۸۱۶)

۸) المصدر السابق

۹) المصدر السابق

۱۰) المصدر السابق

۱۱) الثقات لابن حبان (۴۱۴۱۸)

۱۲) تهذيب الكمال (۱۰۲۱۱۸)

۱۳) تهذيب الكمال (۲۵۱۱۶)

دوی دخپل تره ثعابه بن عبدالله بن انس، ثابت بنانی، حسن بصری، عبدالله بن دینار، علی بن زید بن جدعان، فضاله بن حصین عطار، موسی بن انس بن مالک، اونضرین انس بن مالک رضی الله عنه نه دحدیث روایت کړې دي.

ددوی نه عبدالصمد، عبدالوارث محمدبن عبدالله انصاری، مسددبن مسرهد، مسلم بن ابراهیم، معلی بن اسد او خالدبن خداش رضی الله عنه وغیره حضراتو روایت کړې دي ^(۱).

امام یحیی بن معین، ابوزرعه، ابوبحاتم رضی الله عنه فرماني: «صالح» ^(۲).

ابوبحاتم ورسره د«شعیب» زیادت هم کړې دي. ^(۳)

امام ترمذی رحمته الله علیه فرماني: «ثقة» ^(۴).

امام عجلې رحمته الله علیه فرماني: «ثقة» ^(۵).

امان ابن جبان رحمته الله علیه دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی. اولیکلی نې دی: «ربما أخطأ» ^(۶).

دابن معین رحمته الله علیه نه ددوی په باره کښې «لیس بشی» هم منقول دی. ^(۷)

زکریا ساجی رحمته الله علیه فرماني: «فيه ضعف لم يكن من أهل الحديث روى متأكرا» ^(۸).

امام نسائي رحمته الله علیه فرماني: «ليس بالقوي» ^(۹).

امام ابوداود رحمته الله علیه فرماني: «لا أخذه حديثه» ^(۱۰).

امام ابوداود ددوی په باره کښې د ابوسلمه نه نقل کړی دی: «وكان ضعيفا منكرا الحديث» ^(۱۱).

البته امام دارقطني رحمته الله علیه دوی ته یوځل ثقه وئیلی دی. او بل ځل نې ضعیف گرځولې دي. ^(۱۲)

امام عقیلی رحمته الله علیه فرماني: «لا يتابع على أكثر من أحاديثه» ^(۱۳).

^(۱) «دشيوخ أوتلامه» دپاره اوگوری تهذيب الكمال (۲۵۱۶ و ۲۶) _

^(۲) تهذيب الكمال (۲۶۱۶) _

^(۳) المصدر السابق _

^(۴) جامع الترمذی کتاب العلم باب ما جاء في الأخذ بالسنة وإجتنب البدعة رقم ۲۶۷۸ _

^(۵) تهذيب الكمال (۳۸۸۱۶) _

^(۶) تهذيب الكمال (۲۷۱۱۶) _

^(۷) ميزان الإعتدال (۵۰۰۱۲) رقم (۴۵۹۰) _

^(۸) تهذيب الكمال (۳۸۸۱۵) وميزان الإعتدال (۴۹۹۱۲) رقم (۴۵۹۰) _

^(۹) تهذيب الكمال (۲۷۱۱۶) _

^(۱۰) المصدر السابق _

^(۱۱) الضعفاء الكبير للعقيلي (۳۰ ۴۱۲) رقم (۸۸۲) _

^(۱۲) تهذيب الكمال (۳۸۸۱۵) _

^(۱۳) الضعفاء للعقيلي (۳۰ ۴۱۲) رقم (۸۸۲) _

خلاصه دا شوه چه عبدالله بن مشی بعضی حضراتو مثلاً امام ترمذی، امام عجلوی وغیره مطلقاً ثقہ گرځولې دې اوبعضی حضراتو مثلاً ابن معین، ابوزرعہ، ابوبحاتم وغیره د ده توثیق کړې دې البته د توثیق اعلیٰ الفاظ نه دی استعمال کړې اوبعضی حضراتو ددوی تضعیف کړې دې چه دې ټولو قولونه او کتلې شی نوصحیح رانې هغه ده کومه چه حافظ ابن حجر رحمہ اللہ قائمه کړې ده یعنی «صدق کثیر الغلط»^(۱)

یعنی ددوی په عدالت کښې خوڅه کمې نشته البته د ضبط د کمی په وجه ضعیف گرځولې شوې دې.

ترکومې پورې چه په صحیح بخاری کښې د داسې راوی د روایت تعلق دې نواگر چه عبدالله بن مشی رحمہ اللہ د صحیح بخاری د عامو راویانو پشان مضبوط نه دې خوبعضی وخت امام بخاری رحمہ اللہ په خپل اجتهاد سره د بعضی داسې راویانو بعضی داسې مخصوص روایتونه قبلوی په کومو کښې چه انکار نه وی.^(۲) بیا خاص کر چه متابع موجود وی دلته هم داسې ده چه په صحیح بخاری رحمہ اللہ کښې د عبدالله بن مشی رحمہ اللہ په روایاتو باندې غور او کړې شی نومعلومه به شی چه ددوی زیات روایات دخپل تره ثمامه نه دی اوسرې دخپل خاندان دا حدیثو زیات اهتمام کوی ددې وجې ددوی نه ئې روایت قبول کړې شوی دی.^(۳) حالانکه یو روایت د ثابت بنانی رحمہ اللہ نه نقل کوی په هغې کښې ددوی تره ثمامه هم شریک دې او د هغوی متابع روایت هم موجود دې دغه شان یو روایت د عبدالله بن دینار رحمہ اللہ نه نقل دې دهغې متابع هم موجود دې.^(۴)

ذکر شوی تقریر په رڼا کښې د امام ابن معین قول چه «لیس بشی» دامام نسائی قول «لیس بالقوی» مونږ دیومخصوص روایت سره خاص کوو.^(۵) ددې روایاتوپه بناء امام بخاری رحمہ اللہ ددوی روایتونه قبول کړې دی والله اعلم. امام بخاری رحمہ اللہ نه علاوه امام ترمذی، امام ابن ماجه رحمہما الله هم ددوی په احادیثو احتجاج کوی.^(۶) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

(۱) تقریب التہذیب (ص ۳۲۰) رقم ۳۵۷۱۰.

(۲) قال الحافظ رحمہ اللہ وقد تقرر أن البخاری حیث یخرج لبعض من فیہ مقال لا یخرج شیاً مما أنکر علیہ فتح الباری (۱۸۹/۲).

(۳) والذي أنکر علیہ إنما هو من روايته عن غیره ثمامہ، والبخاری إنما أخرج له عن عمه هذا الحديث وغیره ولا شک أن الرجل أضبط لحديث آل بیته من غیره فتح الباری (۱۸۹/۱).

(۴) هدی الساری (ص ۴۱۶).

(۵) قال الحافظ فی فتح الباری (۱۸۹/۱) وقال النسائی لیس بالقوی قلت القائل الحافظ لعله أراد فی بعض حدیثه .. وقول ابن معین رحمہ اللہ لیس بشی أراد فی حدیث بعینه سل عنه).

(۶) هدی الساری (۴۱۶).

⑤ ثمامه بن عبد الله بن دا ثمامه بن عبدالله بن انس بن مالك انصاری بصری رحمته دې دوی دبصري قاضي هم پاتې شوی دی. (۱)

دوی دخپل نيکه انس بن مالك رحمته نه علاوه دحضرت براء بن عازب، اوحضرت ابوهريره رحمته نه هم دحديث روايت كړې دي. اگرچه ددوی د حضرت ابوهريره رحمته سره ملاقات نه وو شوي.

ددوی نه په روايت كونكو كښي حبيب بن الشهيد، حسين بن واقد مروزي، حماد بن سلمه، حميد الطويل، عبدالله بن عوان، ددوی وراره عبدالله بن مشي، عزره بن ثابت انصاري، عوف الاعرابي، قتاده بن دعامة، «وهومن آفرانه» مالك بن دينار، اومعمر بن راشد رحمته وغيره دي. (۲) امام احمد بن حنبل اوامام نسائي رحمهما الله فرماني «ثقة» (۳)

امام عجلي رحمته فرماني «تابع ثقة» (۴)

ابن شاهين رحمته هم ددوی توثيق كړې دي. (۵)

ابن حبان رحمته دوی په كتاب الثقات كښي ذكر كړي دي. (۶)

حافظ ذهبي رحمته فرماني «ثقة» (۷)

دغه شان دوی فرماني «وكان من العلماء الصادقين ولي قضاء البصرة وكان يقول صحت جدی ثلاثين سنة» (۸)

البته حافظ ابن عدی رحمته دابويعلى په واسطه د امام يحيى بن معين رحمته نه ددوی تضعيف ته اشاره كړې ده. (۹)

په اصل كښي د امام يحيى بن معين رحمته تضعيف مطلقاً نه دي. بلكه د بخاري د يو روايت په باره كښي دي. كوم چه د «كتاب الصدقات» په نوم سره مشهور دي. دا مکتوب حضرت ابو بكر صديق رحمته حضرت انس رحمته ته په هغه وخت كښي وركړې وو كله چه ئې هغه بحرين ته ليږل. (۱۰)

(۱) تهذيب الكمال (۴۰۵/۴) _

(۲) د استاذانو اوشاگردانو تفصيل دپاره اوگورئ تهذيب الكمال (۴۰۵/۴ او ۴۰۶) _

(۳) تهذيب الكمال (۴۰۶/۴) _

(۴) تهذيب الكمال (۲۹۱۲) _

(۵) تعليقات تهذيب الكمال (۴۰۸/۴) _

(۶) الثقات لابن حبان (۹۶/۴) _

(۷) الكاشف (۲۸۵/۱) رقم (۷۱۶) _

(۸) سير اعلام النبلاء (۲۰۵/۵) _

(۹) الكمال لابن عدی (۱۰۸/۲) _

(۱۰) صحيح بخاري (۱۹۵/۱ او ۱۹۶) _ كتاب الزكاة باب زكاة الغنم رقم (۱۴۵۴) _

ددې کتاب په باره کښې د بعضي محدثينو عليه السلام وينا ده چه دحضرت انس رضي الله عنه نه دوی ته ددې سماع حاصله نه ده. دغه شان د عبدالله بن مشي نه ثمامه ته ددې باقاعده سماع حاصله نه ده. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله په مقدمه د فتح الباری کښې ددې کافی اوشافي جواب ليکلي دي. (۲)
حاصل دا چه امام يحيى بن معين رحمته الله خو اول د ثمامه به عبدالله مطلقاً تضعيف نه دي کړي. بلکه دهغوی دا تضعيف ديوخاص روايت سره مختص دي. بيا په دغه خاص روايت کښې هم ددوی تضعيف معتبر نه دي. هم دا وجه ده چه حافظ ابن عدی رحمته الله ددوی په ترجمه کښې ليکي: «ولثامه من انس احاديث وأرجوانه لابس به وأحاديثه قريبة من غيره وهو صالح فيما يرويه من انس حندی»

خلاصه دا چه ثمامه بن عبدالله ثقه راوی دي. چا هم ددوی تضعيف نه دي کړي. نو حافظ چه دوی صرف «صدوق» گرځولي دي. دا خبره قابل د غورده. (۳) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ انس رضي الله عنه: دحضرت انس رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان کښې د«باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې ذکر کړي دي. (۴)

قوله عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا سَلَّمَ سَلَّمَ ثَلَاثًا: حضرت انس رضي الله عنه دنبی ﷺ په باره کښې نقل کوي. چه کله به نبی ﷺ سلام کولو. نو درې ځله به نې سلام کولو.

علامه خطابی رحمته الله فرماني. چه دنبی ﷺ درې ځله سلام کول د استیذان په موقع باندې وو یعنی کله چه به نبی ﷺ چاته تشریف یوړلو. نو اول به نې سلام کولو. که اجازت به ورته ملاؤ نشو. نو په دویم ځل به نې سلام کولو. او دغه شان که په دویم ځل به هم اجازت ملاؤ نشو. (یعنی چا به د سلام جواب ورنکړو) نو نبی ﷺ به په دریم ځل سلام اوکړو. (۵) ددی تائید د نبی ﷺ ددې ارشاد نه هم کیږي. په کوم کښې چه نبی ﷺ فرمانيلی دي. «إذا استأذن أحدكم ثلاثاً لم يؤذن له فليدعهم» (۶)

دغه شان دحضرت سعد بن عباد رضي الله عنه واقعه ده. چه نبی ﷺ ددوی کورته تشریف یووړو. سلام

(۱) قاله الدارقطني انظر هدى السارى. (ص. ۳۵۷ و) الفصل الثامن الحديث الحادي والعشرون.

(۲) هدى السارى (۳۵۷) الفصل الثامن الحديث الحادي والعشرون وفتح البارى (۳/۱۸۱۳) كتب الزكاة باب زكاة الغنم.

(۳) تقريب التهذيب (۱۳۴) رقم (۴۵۳).

(۴) كشف البارى (۴۱۲).

(۵) اعلام الحديث (۲۰۸۱).

(۶) صحيح بخارى (۹۲۳/۲) كتاب الاستيذان باب التسليم والاستيذان رقم (۵۱۸۵).

نې اوکړو خو جواب ورته ملاؤ نشو نېی ﷺ دویاره سلام اوکړو خو جواب ملاؤ نشو په دریم خل نې سلام اوکړو خو جواب ملاؤ نشو نېی ﷺ واپس روان شو حضرت سعد رضی الله عنه په نېی ﷺ پسې ورمنده کړې او عرض نې اوکړو یا رسول الله ما به هرخل په خپلو غوږونو ستاسو سلام اوریدل او په مزه به مې جواب درکولو په زوره مې جواب نه درکولو دې دپاره چه ستاسود سلام برکتونه راته زیات نه زیات حاصل شی دغه شان نېی ﷺ دویاره هغوی سره دهغوی کور ته واپس شو. (۱)

امام اسماعیلی رحمه الله هم دا ذکر کړی دی چه دا سلام، سلام داستیزان دي. (۲)

علامه سندھی رحمه الله هم دا قول اختیار کړې دي. (۳)

خوپه دې باندې اشکال دا دي چه داستیزان دپاره چه کله سلام اوکړې شی اوپه اول خل اجازت ملاؤ شی نو دویاره د سلام کولو حاجت نشته. (۴)

ددې جواب دا دي چه درې ځله د استیزان مطلب دا نه دي چه همیشه دپاره به درې ځله سلام اچوی بلکه مطلب دا دي چه د نېی ﷺ د استیزان آخری حد درې ځله وو که په اول خل به اجازت ملاؤ شو هغه به کافی وو گنی په دویم خل به نې سلام اچولو که اجازت به ملاؤ شوتیک به وه گنی په دریم خل به نې سلام اچولو که اجازت به ورته ملاؤ شو نو ډیره ښه گنی واپس به شو. (۵)

علامه کرمانی رحمه الله فرماني چه په درې سلامونو کښې به اول د استیزان دپاره وو اودویم به د تحیه دپاره وو یعنی د ملاقات سلام وو اودریم به د تودیع یعنی د رخصتۍ سلام وو. (۶)

خو حضرت گنگوهي رحمه الله فرماني چه دا سلامونه په استیزان تحیه او تودیع باندې حمل کول اگرچه د معنی په اعتبار سره صحیح دی خو دباب په مناسبت سره صحیح نه دی. (۷)

شاه ولی الله رحمه الله فرماني چه دلته په هره موقع باندې درې ځله سلام کول مراد نه دی بلکه چه کله به جمع عفیره وه او خلق به خواړه واره وو نو نېی ﷺ به د سلام د رسولودپاره درې ځله سلام کولو یوه مخامخ دویم ښی طرف ته اودریم گس طرف ته ځکه چه د نېی ﷺ دسلام به ټولوارماني وو. (۸)

حضرت کشمیری رحمه الله فرماني چه کله به نېی ﷺ لوې جمعې ته ور داخلیدو نو یو سلام خو به نې د داخلیدو په وخت کښې کولو دویم سلام چه کله به د مجلس مینځ ته اورسیدو او

(۱) سنن أبی داود کتاب الأدب تب کم مرة یسلم الرجل فی الإستیزان رقم (۵۱۸۵)۔

(۲) فتح الباری (۱۸۹۱)۔

(۳) حاشیه السندی علی البخاری (۵۱۱)۔

(۴) شرح الکرماني (۸۶۲)۔

(۵) إیضاح البخاری (۱۲۴۶)۔

(۶) شرح الکرماني (۸۶۲)۔

(۷) لامع الدراری (۳۲۷۲ و ۳۲۸)۔

(۸) إیضاح البخاری (۱۲۵۶)۔

دریم سلام چه کلمه به دمجلس آخرته اورسیدو کولو (۱)

قوله وَإِذَا تَكَلَّمْتَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا: اوکله چه به نبی ﷺ څه خبره کوله. نوهغه به نې درې ځله کوله دکلمې نه مراد نحوی کلمه مراد نه ده بلکه خبرې اترې مراد دی.

په وړاندینې حدیث کښې د «حق تفهم عنه» قید هم موجود دي. دهغې په رڼا کښې دا معلومیږي چه دنبی ﷺ په هرځانې کښې دتکرار عادت نه وو بلکه تکرار به نې په هغه موقع کولو په کومه چه به افهام مقصود وو. مثلاً چه نبی ﷺ سره به ویره وه که خبره یوځل واوړی. نوزده به نې نکړی یا به نې ﷺ په هغه موقع باندې تکرار کولو په کومه موقعه چه به نې ابلاغ، تعلیم اوتبلیغ مقصود وو یا چه به کله مجمع زیاته وه اوآواز به خلقو ته نه رسیدل. یا به زجر مقصود وو. نونبې ﷺ به تکرار کولو.

که دائمی عادت وو. نوصحابه کرامو ﷺ چه دنبی ﷺ ارشادات نقل کول. نودا به نې ولې ونیل چه «قالها ثلاثاً» یا «کررها ثلاثاً» وغیره، په مخصوص مواقعو کښې تکرار ددې خبرې دلیل دي چه تکرار دائمی عادت نه وو. بلکه په اهمو مواقعو کښې به نې تکرار کولو. والله اعلم. تنبیه دا خبره دي معلومه وی. چه دا حدیث زمونږ د پاک وهند په نسخوکښې موجود نه دي بلکه په مصری نسخوکښې دي. (۲)

علامه قسطلانی رحمته الله علیه فرمانی چه دا روایت د ابن عساکروابوذر په نسخوکښې نشته. حالانکه راروان حدیث هم دا حدیث دي. دهغې سند هم دا دي. نود دویم حدیث په وجه د اولنی حدیث نه استغناء هم کیدی شی. (۳) والله اعلم.

[۹۵] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُبَارَكِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَنَسٍ (۴) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا تَكَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا حَتَّى تَقْبَلَهُ عَنْهُ وَإِذَا أَتَى عَلَى قَوْمٍ قَسَمَ عَلَيْهِمْ سَلَامًا عَلَيْهِمْ ثَلَاثًا [۵۸۹۰]

دا سند داوونی حدیث لاندې بعینه تیر شوي دي. هلته تراجم رجال لیکلی شوی دی.

قوله عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا تَكَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا حَتَّى تَقْبَلَهُ عَنْهُ: دنبی کریم ﷺ په باره کښې نقل کوی. چه کله به دوی خبرې کولې. نودرې ځله به نې خبرې کولې. دي دپاره چه ددوی خبرې ښه زده کړې شی

(۱) فیض الباری (۱۹۲۱)۔

(۲) التزمتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (۳۲۵۱۲)۔

(۳) ارشاد الساری للقسطلانی (۱۹۲۱)۔

(۴) قوله عن أنس قد سبق تخريج هذا الحديث (أنفا)۔

قوله وَإِذَا أَنْتُمْ عَلَىٰ قَوْمٍ فَسَلِّمُوا عَلَيْهِمْ وَسَلِّمُوا عَلَيْهِمْ ثَلَاثًا: او کله چه به نبی ﷺ یو قوم ته تشریف اور لو. اوسلام به نبی کولو. نو درې ځله به نبی سلام کولو. د حدیث تشریح د مخکنی حدیث لاندې تیره شوې ده.

ترجمه- الباب د حدیث الباب نه ښکاره واضع دي والله اعلم

[۹۶] حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ عَنْ أَبِي بِشْرٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ مَاهَكَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو (۱) قَالَ تَخَلَّفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ سَافِرْنَا فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ صَلَاةَ الْعَصْرِ وَنَحْنُ نَتَوَضَّأُ فَجَعَلْنَا نَمْسَحُ عَلَىٰ أَرْجُلِنَا فَنَادَىٰ بِأَعْلَىٰ صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا [۶۰:۱]

رجال الحديث

- ① **مسدد بن حبيب**: دا مشهور محدث مسدد بن مسرهد اسدی رحمته الله دي. ددوی مختصر حالات په «كتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۲)
 - ② **ابو عوانه**: دا ابو عوانه وضاح بن عبدالله يشکری رحمته الله دي. ددوی مختصره تذکره هم د «بده الوحي» کښې د دریم حدیث لاندې تیره شوې ده. (۳)
 - ③ **ابو بصره**: دا ابو بصره جعفر بن ایاس يشکری واسطی بصری دي. ددوی حالات په کتاب العلم کښې د «باب من رفع صوته بالعلم» لاندې تیر شوی دی.
 - ④ **يوسف بن مَاهَك**: دا يوسف بن مَاهَك بن بهز اوفارسی مکی دي. ددوی حالات هم په کتاب العلم کښې د «باب من رفع صوته بالعلم» لاندې تیر شوی دی.
 - ⑤ **عبدالله بن عمرو**: د عبدالله بن عمرو بن العاص رحمته الله حالات د «کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندې تیر شوی دی. (۴)
- قوله** قَالَ تَخَلَّفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ سَافِرْنَا فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ صَلَاةَ الْعَصْرِ وَنَحْنُ نَتَوَضَّأُ فَجَعَلْنَا نَمْسَحُ عَلَىٰ أَرْجُلِنَا فَنَادَىٰ بِأَعْلَىٰ صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا: حضرت عبدالله بن عمرو بن

(۱) قوله عن عبدالله بن عمرو.. قد سبق تخريج هذا الحديث في كتاب العلم باب من رفع صوته بالعلم رقم (۶۰)

(۲) كشف الباری (۲/۲)

(۳) كشف الباری (۴۳۴)

(۴) كشف الباری (۶۷۹۱۱-ک)

العاصم رضی اللہ عنہ فرمائی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پہ یوسف رکنی زمونہ نه روسته پاتې شوې وو. اویسا نې مونږ رالاندې کړو. حالانکه په مونږ باندې دماز یو مونغ راغلې وو. اومونږ اودسونه کول نومونږ په خپلو پوندو باندې اوبه شیندلي. (یعنی معمولی وینځل موکول لکه چه مسح وه) نو نښې صلی اللہ علیہ وسلم په اوچت آواز سره دوه یا درې ځله اووئیل. د پوندو دپاره خرابی ده.

قوله فادرکنا: دکاف په فتحه سره د باب افعال نه د ماضی صیغه ده. دې سره د جمع متکلم صیغې ضمیر منصوب متصل دې. اود «أدرک» فاعل نښې صلی اللہ علیہ وسلم دې.

قوله أرهقنا: دقاف په سکون سره دا دباب افعال نه د جمع متکلم صیغه ده. په دې صورت کښې به «الصلاة، صلاة العصر» منصوب وی. دلته دا امکان هم تخته چه «أرهقنا» دقاف په فتحه سره وی. په دې صورت کښې به «الصلاة» د فاعل په وجه مرفوع وی.

داصیلی په نسخه کښې «أرهقنا» دی. په دې صورت کښې به «الصلاة» مرفوع وی. او «صلاة العصر» هم ظاهره ده. چه د بدلیت په وجه مرفوع دې. (۱)

قوله مرتین أو ثلاثاً: د راوی شک دې. چه نښې صلی اللہ علیہ وسلم «وویل للأعقاب من النار» دوه ځله اوفرمائیل که درې ځله.

ددې نه معلومه شوه. چه درې ځله شرط نه دې. بلکه اصل مقصود تفهیم دې. که د دریو ځلونه په کم سره دا مقصود حاصلېږي. نوکافی ده. (۲)

دا حدیث وړاندې په کتاب الغلم کښې په «باب من رفع صوته بالعلم» کښې تیر شوې وو. اوددې ضروری تشریح هم هلته شوې ده. دغه شان وړاندې په کتاب الطهارت کښې به هم راشی.

۳۱= بَابُ تَعْلِيمِ الرَّجُلِ أُمَّتَهُ وَأَهْلَهُ

د مخکنی باب سره مناسبت په دواړو بابونو کښې مناسبت په دې طریقه دې. چه په مخکنی باب کښې دعام تعلیم ذکر وو. اوبه دې باب کښې د خاص تعلیم ذکر دې. (۳) والله أعلم.
د توجمة الباب مقصد حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چه ددې باب نه هم هغه مقصد دې. کوم چه د باب سابق وو. یعنی د ضرورت د تعلیم او تعمیم د تعلم مقصود دې. د دې وجې نې په کښې د «أهله» زیادت اوکړو. حالانکه په حدیث کښې صرف «أمتہ» ذکر دې. (۴)

(۱) عمدة القاری (۱۱۷/۲) وفتح الباری (۱۸۹/۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۸۹/۱)۔

(۳) عمدة القاری (۱۱۷/۲)۔

(۴) الأیوب والتراجم (ص. ۵۳)۔

حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ ترجمۃ الباب مقصد دا دی ہے کہ سری دپارہ د خلیہ وینخی نہ علم حاصلو لو کنبی استنکاف (شرم) نہ دی کول پکار دغه شان پکار دی ہے مولی ددی پہ خدمت کنبی حرج نہ گنری تعلیم د وینخی اوبی بی حق دی لکہ خنکہ چہ دده خدمت دھغوی پہ ذمہ حق دی (۱)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ ترجمہ مقصد دا دی ہے کہ سری د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د ارشاد پہ وجہ چہ «کم رام وکمک مسؤل من رھمتہ» (۲) پہ وجہ دخپلو کور دخلقو د تعلیم ذمہ وار دی چونکہ پہ حدیث کنبی صرف د تعلیم امہ ذکر وو دتعلیم اہل ذکر نہ وو نویہ دی خبرہ باندی د تنبیہ ورکول دپارہ چہ دا حکم د وینخی سرہ خاص نہ دی بیکلہ اہل نہ پہ طریق اولی سرہ شامل دی پہ ترجمہ کنبی نہی د «اہل» زیادت اوکرو لکہ چہ دا نی اوخودل چہ ہرکله وینخی تہ تعلیم ورکول مطلوب دی نوحرارتو تہ خو بہ تعلیم ورکول پہ طریقہ اولی سرہ مطلوب وی (۳)

[۱۴] أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ هُوَائِبُ سَلَامٍ حَدَّثَنَا الْمُحَارِبِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا صَالِحُ بْنُ حَبَانَ قَالَ قَالَ عَامِرُ الشَّعْبِيِّ حَدَّثَنِي أَبُو بَرْدَةَ عَنْ أَبِيهِ (۱) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثَةٌ هُمْ أَجْرَانِ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمَنَ بِنَبِيِّهِ وَآمَنَ بِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْعَبْدُ الْمُتْلُوكُ إِذَا أَدَّى حَقَّ اللَّهِ وَحَقَّ مَوْلَاهُ وَرَجُلٌ كَانَتْ عِنْدَهُ أَمَةٌ يَطْوَاهَا فَأَذْبَهَا فَأُخْسَنَ تَأْذِيهَا وَعَلَّمَهَا فَأُخْسَنَ تَعْلِيمَهَا ثُمَّ أَعْتَقَهَا فَتَزَوَّجَهَا فَلَهُ أَجْرَانِ ثُمَّ قَالَ عَامِرٌ أَغْضَيْنَا كَهَا بِغَيْرِ شَيْءٍ فَذَاكَانَ يُرْكَبُ فِيهَا دَوْتُهُمَا إِلَى الْمَدِينَةِ (۲۴۰۶ و ۲۴۰۹ و ۲۴۱۳ و ۲۴۴۹ و ۲۴۶۲ و ۲۴۹۵ و ۲۷۹۵)

(۱) لأمع الدراری (۳۲۹/۲ و ۳۳۰)۔

(۲) صحیح بخاری (۱۲۲/۱) کتاب الجمعة باب الجمعة فی القرى والمدن رقم (۸۹۳)۔

(۳) الكنز المتوارى (۳۲۸/۲)۔

قوله عن أبيه الحديث أخرجه البخاري أيضا في (۳۴۶/۱) كتاب العتق باب فضل من أدب جاريته وعلمها رقم ۲۵۴۴ وباب العبد إذا أحسن عبادة ربه ونصح سيده رقم ۲۵۴۷ وباب كراهية التطاول على الرفيق رقم ۲۵۵۱ وفي (۴۲۲/۱) كتاب الجهاد والسير باب فضل من أسلم من أهل الكتابين رقم ۳۰۱۱ وفي (۴۹۰) كتاب أحاديث الأنبياء باب ذكر في الكتاب مريم رقم ۳۴۴۶ وفي (۷۶۱/۲) كتاب النكاح باب إتخاذ السراي ومن أعتق جاريته ثم تزوجها رقم ۵۰۸۳ ومسلم في صحيحه في كتاب الإيمان باب وجوب الإيمان برسالة نبينا محمد صلی اللہ علیہ وسلم إلى جميع الناس ونسخ الملل بملته رقم ۳۸۷ و ۳۸۸ وفي كتاب النكاح باب فضيلة إعتاق أمته ثم يتزوجها رقم ۳۴۹۹ والنسائي في سننه في كتاب النكاح باب عتق الرجل جاريته ثم يتزوجها رقم ۳۳۴۶ و (۳۳۴/۷) والترمذي في جامعه في كتاب النكاح باب ما جاء في الفضل في ذلك رقم ۱۱۱۶ وابن ماجه في سننه في كتاب النكاح باب الرجل يعتق أمته ثم يتزوجها رقم (۱۹۵۶)۔

رجال الحديث

- ① محمد رحمه الله: دا ابو عبدالله بن محمد بن سلام بيکندي دي. ددوی حالات په کتاب الايمان کښي د «باب قول النبي ﷺ أنا أمليكم بالله وأن المعرفة فعل القلب» لاندې تیر شوی دی. (۱)
- ② المحاربي رحمه الله: دا عبدالرحمن بن محمد بن زیاد محاربي کوفی ؓ دي. ددوی کنيت ابو محمد دي. (۲)
- دوی د عبد الملك بن عمير، ليث بن ابي سليم، اسماعيل بن ابي خالد، امام اعمش، فضيل بن غزوان، عاصم الاحول، عمار بن سيف، اوليث بن سعد ؓ وغيره نه روايت کوي. اوددوی نه روايت کونکو کښي امام احمد بن حنبل، ابوکريز، محمد بن العلاء، محمد بن سلام بيکندي، ابوسعيد الاشج، حسن بن عرفه، هناد بن السري، ابوبکر بن ابي شيبة، او عثمان بن ابي شيبة ؓ وغيره دي. (۳)
- امام يحيى بن معين ؓ فرماني: «ثقة» (۴)
- امام نسائي ؓ فرماني: «ثقة» (۵)
- دغه شان دوی فرماني: «ليس به بأس» (۶)
- امام ابن سعد ؓ فرماني: «ثقة كثير الغلط» (۷)
- امام بزار ؓ فرماني: «ثقة» (۸)
- ابن شاهين ؓ فرماني: «ثقة» (۹)
- امام دارقطني ؓ فرماني: «ثقة» (۱۰)
- امام ذهبي ؓ فرماني: «الحافظ الثقة» (۱۱)

(۱) کشف الباری (۹۳/۲) _

(۲) تهذيب الكمال (۳۸۶/۱۷) _

(۳) داستاذا نواو شاگردانو دودپاره او گوړی تهذيب الكمال (۳۸۶/۱۷ او ۳۸۸) وسیر اعلام النبلاء (۱۳۶/۹ او ۱۳۷)

(۴) تهذيب الكمال (۳۸۹/۱۷) _

(۵) المصدر السابق _

(۶) المصدر السابق _

(۷) الطبقات (۳۹۲/۶) _

(۸) کشف الأستار عن زوائد البزار (۲۱۹/۳) کتاب علامات النبوة باب مناقب جماعة رقم ۲۶۰۶ _

(۹) تعلقات تهذيب الكمال (۳۸۹/۱۷) _

(۱۰) تهذيب التهذيب (۲۶۶/۶) _

(۱۱) سير اعلام النبلاء (۱۳۶/۹) _

دغه شان دوی فرمائی «ثقة یهرب» (۱) دغه شان دوی فرمائی «ثقة صاحب حدیث» (۲)

ابن حبان رحمته الله دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی. (۳)
البته ابن معین رحمته الله فرمائی «یروی المناکیر عن مجهولين» (۴) د حدیث منکرې فسد حدیثه
بذلك» (۵)

امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی «صدوق یروی عن مجهولين أحادیث منكرة ففسد حدیثه بذلك» (۶)

امام احمد رحمته الله فرمائی «بلغنا أن المعالي كان یبلس» (۷)

خلاصه دا چه اکثر و عالمانو رحمته الله ددوی توثیق کړې دې خو بعضې عالمانو په دوی باندې
کلام هم کړې دې.

تر کومې پورې چه په بخاری کښې د دوی د احادیثو د اخراج تعلق دې نودوی ددې په وجه
قابل اعتراض نه دې. چه اول خوا اکثر و حضراتو دې ثقه گرځولې دي دویمه دا چه کومو
حضراتو پرې کلام کړې دې. نو هغوی په دې وجه کلام کړې دې. چه دوی د مجهولينونه
روایت کوي. نو که د مجهولينونه روایت نه وی. نو د دوی احادیث به یې شکه یې شهبې قابل
احتجاج وی.

بیا دا خبره دې هم مغلومه وی. چه امام بخاری رحمته الله صرف په دوو ځایونو کښې ددوی نه
د احادیثو تخریج کړې دې. (۸) خو په دواړو ځایونو کښې ددوی متابع موجود دی. (۹)
دوی په ۱۹۵ هـ کښې وفات شوی وو. (۱۰) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ صالح بن حبان رحمته الله: دا صالح بن حبان ثوری همدانی کوفی دې بعضې حضراتو
صالح بن صالح بن مسلم بن حبان و نیلی دی. (۱۱) خو... حبان... د... حی... په لقب سره زیات
مشهور دې. (۱۲)

(۱) الکاشف (۶۴۲/۱) رقم (۳۳۰۵) _

(۲) میزان الإعتدال (۵۸۵/۲) رقم (۴۹۵۲) _

(۳) الثقات لابن حبان (۹۲/۷) _

(۴) میزان الإعتدال (۵۸۵/۲) رقم (۴۹۵۲) _

(۵) المصدر السابق _

(۶) المصدر السابق _

(۷) یوځویه حدیث باب کښې دي. د کوم تخریج چه وړاندې تیر شو. اودویم مقام صحیح بخاری (۱۳۲/۱)

کتاب العیدین باب ما یکره من حمل السلاح فی العید والحرم رقم (۹۶۶) _

(۸) هدی الساری (ص. ۴۱۹) _

(۹) الکاشف (۶۴۲/۱) رقم (۳۳۰۵) _

(۱۰) تهذیب الکمال (۵۴۱/۳)

(۱۱) فتح الباری (۱۹۰/۱) _

دوی کله نیکه طرف ته منسوب کوی اوصالح بن حی وائی اوکله صالح بن حیان. (۱)
 دوی دعلی بن صالح بن حی او حسن بن صالح بن حی پلار دې. (۲)
 دوی دسلمه بن کهیل، سکاک بن حرب، عاصم الاحول، امام عامر شعبی، عون بن عبدالله
 اوقاسم بن صفوان رضی الله عنه و غیره حضراتو نه روایت کوی.
 ددوی نه روایت کونکو کښې ددوی خونې حسن بن صالح بن حی، علی بن صالح بن حی،
 حفص بن غیاث، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، امام شعبه، عبدالله بن المبارک، عبدالرحمن
 بن محمد المحارب، هشیم بن بشیر، ابو عوانه او یحیی بن زکریا بن ابی زانده رضی الله عنه و غیره
 دی. (۳) امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرمائی: «ثقة» (۴)

امام یحیی بن معین او اما نسائی رحمهما الله فرمائی: «ثقة» (۵)

امام عجلې رضی الله عنه فرمائی: «كان ثقة» (۶)

ابن خلفون رضی الله عنه فرمائی: «وهو ثقة» (۷)

حافظ ذهبی رضی الله عنه فرمائی: «ثقة» (۸)

تنبیه حافظ مزنی رضی الله عنه د امام عجلې رضی الله عنه نه د توثیق نقل کولونه پس زیاتی دا لیکي «وقال
 موضح آخر جاز العديث يكتب حديثه وليس بالقوي» (۹)

ددوی په تابعداري کښې حافظ ذهبی رضی الله عنه په «میزان الاعتدال» کښې لیلکی دی «ليس
 بقوي» (۱۰) بیا سبط بن العجمي رضی الله عنه هم ددوی اتباع کړي ده. اولیکلي نې دی «قال العجمي عن
 صالح بن صالح بن حي ليس بقوي» (۱۱) حالانکه حقیقت دا دې چې د امام عجلې رضی الله عنه دا کلام
 دیوبل راوی صالح بن حیان قرشی کوفی په باره کښې دې. (۱۲)

(۱) الکاشف (۴۹۵۱۱) رقم (۲۳۴۲) -

(۲) تهذيب الكمال (۵۵۱۱۳) -

(۳) داستاذا نو او شاگردانو دپاره او گوري تهذيب الكمال (۵۵۱۱۳ هـ ۵۶) -

(۴) تهذيب الكمال (۵۶۱۱۳) -

(۵) تهذيب الكمال (۵۶۱۱۳) وتهذيب التهذيب (۳۹۳۱۴) -

(۶) المصادر السابقة -

(۷) تهذيب الكمال (۳۹۳۱۴) -

(۸) الکاشف (۴۹۵۱۱) رقم (۲۳۴۲) -

(۹) تهذيب الكمال (۵۶۱۱۳) -

(۱۰) ميزان الاعتدال (۲۹۵۱۲) رقم (۳۸۰۰) -

(۱۱) حاشية السبط على الكاشف للذهبي (۴۹۵۱۱) رقم (۲۳۴۲) -

(۱۲) انظر ترجمة في تهذيب الكمال (۳۳۱۱۳) وتهذيب التهذيب (۳۸۶۱۴) -

حافظ ابن حجر رحمته په تهذيب التهذيب او تقريب التهذيب کښې په دې باندې تبصره ورکړې ده (۱).

د صالح بن حن صالح بن حيان وفات په ۱۵۲ هـ کښې شوې وو. (۲) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ عامر الشعبي رحمته: دا مشهور تابعي، محدث، فقيه امام عامر بن شراحيل شعبي کوفی رحمته دی. د دوی مختصر حالات مخکې په کتاب الايمان کښې د «باب المسلم من سلم المسلمين من لسانه ویده» لاندې تیر شوی دی. (۳)

⑥ ابو بردة رحمته: دا حضرت ابو موسی اشعري رحمته خوښ دې ددوی نوم عامر يا حارث دې ددوی حالات په «کتاب الايمان» کښې د «باب أي الإسلام أفضل» لاندې تیر شوی دی.

⑦ حضرت ابو موسی اشعري رحمته: د دوی حالات په ذکر شوی باب کښې تیر شوی دی. (۴)
قوله: قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثَةٌ لَهُمْ أَجْرَانِ: حضرت ابو موسی اشعري رحمته فرماني: چه نبي صلی الله علیه و آله فرمايلي دی. درې کسان داسې دی. چه درې کسان داسې دی. چه هغوی ته به دوه اجرونه ملایوېږي.

«ثلاثة» په «ثلاثة رجال» یا «رجال ثلاثة» په معنی دی. اودا مبتداه. او «لهم أجران» خبر دې. ایا دوه اجرونه په درې کسانو کښې محصور دي؟ دلته اشکال کیږي. چه د حدیث نه خو دا معلومیږي. چه درې کسانو ته به دوه اجرونه ملایوېږي. یو «رجل من أهل الكتاب آمن بنبيه وآمن به» او دویم کس «العبد المملوك إذا أدى حق الله وحق مواليه» او دریم کس «رجل كانت أمه فأدبها فأحسن تأديبها وعلّمها فأحسن تعلیمها ثم أمتهها» حالانکه په قرآن کریم کښې د ازواج مطهراتو په باره کښې راغلی دی. «وَمَنْ يَفْعَلْ يَكُنْ مِنَ الْفَائِزِينَ وَتَعْمَلْ صَالِحًا تَرْجَاهُ مَرْثَتَيْنِ» (۵)
علامه سراجی الدین بلقینی رحمته فرماني: چه د چونکه د ازواج مطهراتو پورې خاص دې. د قیامت پورې عام حکم نه دي. په خلاف ددغه درې کسانو، څکه چه ددوی حکم ترقیامته پورې دي. نو څکه دلته د درې کسانو ذکر اوشو. (۶)
خوبه دې باندې اشکال کیږي. چه ددې نه علاوه نور هم بعضي اعمال او افعال داسې دي. چه په هغې باندې دوه اجرونه ملایوېږي. مثلاً «مثل الذي يقرأ القرآن وهو حافظ له مع السفر والكراهة»

(۱) تهذيب الكمال (۳۹۳/۴) و تقريب التهذيب (۲۷۲) رقم (۲۸۶۵) -

(۲) تهذيب التهذيب (۳۹۳/۴) -

(۳) كشف الباری (۶۷۹/۱) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) الأحزاب: (۳۱) -

(۶) فتح الباری (۱۹۱/۱) -

ومثل الذی یقرأ وهو یتعاهد وهو علیه شدید فله أجران» (۱)

دغه شان په حدیث کښې دی: «إذا حکم الحاكم فاجتهد ثم أصاب فله أجران» (۲)

ددې احادیثو په رڼا کښې غوره دا دی. چه دا اوونیلی شی چه د دریو عدد د احتراز دپاره نه دي بلکه دصحيح قول مطابق دعدد مفهوم معتبرنه وی نودیو عدد تنصيص دهغې نه علاوه د نورو اعدادو نفی نه کوی. (۳)

دوه اجرونه اجر سوره د درې کسانو د تخصیص وجه په دې خبره کښې اختلاف دي چه دوی ته دوه اجرونه ملاویږي. ددې څه سبب دي؟

بعضې حضرات فرماني، چه چونکه دوی دوه کارونه کړي دي. ددې وجې دوی ته دوه اجرونه ملاویږي.

خوپه دې باندې اشکال واردیږي. چه په دې کښې ددوی څه خصوصیت دي؟ څوک چه هم دوه عملونه کوي. نو هغوی ته دوه اجرونه ملاویږي. (۴)

دبعضې حضراتو رائي دا ده. چه دې درې واړو ته به په هریو کارباندې دوه دوه اجرونه ملاویږي.

خوپه دې باندې اشکال دا دي. چه دې درې واړو داسې څه لویه کارنامه نه ده کړې چه اوس به دوی ته په هریو عمل باندې دوه دوه اجرونه ملاویږي. (۵)

زمونږ د عالمانو او مشائخو رضی الله عنہم دا رائي ده. چه په کومو اعمالو او افعالو کښې تراحم وی په هغې کښې به ورته دوه دوه اجرونه ملاویږي. (۶)

په داسې اعمالو کښې د دوه اجرانو ملاویدل څه د عقل نه خلاف خبره نه ده ځکه چه د نبی ﷺ ارشاد دي: «مثل الذی یقرأ القرآن وهو حافظ له مع السفارة الکرام، ومثل الذی یقرأ وهو

یتعاهد وهو علیه شدید، فله أجران» (۷)

(۱) صحیح البخاری (۷۳۵۱۲) کتاب التفسیر، سورة عبس رقم ۴۹۳۷ _

(۲) صحیح البخاری (۱۰۹۲۱۲) کتاب الإعتصام بالکتاب والسنة باب أجر الحاكم إذا اجتهد فأصاب أو أخطأ رقم (۷۳۵۲) و صحیح مسلم کتاب الأقضية باب بیان أجر الحاكم إذا اجتهد فأصاب أو أخطأ ۴۸۷ و (۴۸۹) وسنن أبی داود کتاب القضاء باب فی القاضی یخطئ: رقم ۳۵۷۴ وسنن ابن ماجه أبواب الأحكام باب الحاكم یجتهد فصب الحق رقم ۲۳۱۴ _

(۳) عمدة القاری (۱۲۲۱۲) _

(۴) الكنز المتواری (۳۲۹۱۲) _

(۵) المصدر السابق _

(۶) المصدر السابق و فضل الباری (۱۰۴۱۲) _

(۷) أخرجه البخاری فی صحیحه (۷۳۵۱۲) کتاب التفسیر سورة عبس. رقم ۴۹۳۷ () واللفظ له وأخرجه مسلم فی کتاب صلاة المسافرين باب فضل الماهر بالقرآن والذي یتتبع فیہ رقم (۱۸۶۲ و ۱۸۶۳) _

مطلب دا دې چه یواځر د قرات دې اوږد محنت دې ددې نه دا نه ثابتېږي چه انځلی په کښې دهغه درجه د مشاق او حافظ قرآن نه اوچته ده. ښکاره ده چه د مشقت په وجه دده ثواب زیات دې.

دلته کښې هم که تاسو غور او کړۍ نوږه دې درې واړو کښې هر یو سره یو مزاحم او مقاوم لگیدلې دې کوم چه په عمل کښې خلل اور کاوت جوړېږي.

گوزی دا اهل کتاب د وړاندې نه په یو حق پیغمبر، او آسمانی دین او کتاب الهی باندې ایمان راوړونکی دی په حقیقت کښې چه دهغوی ایمان هرڅنگه وی که صحیح وی یا غیر صحیح، معتبر وی، او که غیر معتبر، هغه خلق په خپل گمان کښې خپل خان داسې گنړی چه مونږ داسې یو چه زمونږ داسې پیغمبر دي، او داسې کتاب دې، داسې څیز عاده دانسان په طبیعت کښې بعضې وخت روسته راتلونکي پیغمبر باندې ایمان راوړونکي او دهغه په اتباع کولو کښې استغناء غوندي پیدا کوی، بلکه یو قسم استنکاف پیدا کوی، بیا خاص کر که چه راتلونکي پیغمبر هغه دهغوی د کتاب او پیغمبر هغه د صداقت او حقانیت، عظمت او وجاهت، او جلالت اقرار کوی، او پخپله دهغې په مدح او تعریف کښې دهغه ژبه لونه وی، ځکه چه هغه دا گنړی، چه هر کله مونږ سره داسې عظیم الشان پیغمبر او داسې د اوچتې درجې کتاب شته، دکوم تصدیق او تعظیم پیغمبر هغه دهغوی قرآن هم کوی، نویا مونږ ته څه ضرورت دې، چه مونږ ددې دویم کس تابع داری او کړۍ ددې وجې به بعضې یهودیانو نبی ﷺ ته «رسول الامین» وویل. (۱)

خلاصه دا چه د اهل کتابو ایمان صحیح دې او که غیر صحیح، معتبر دې او که غیر معتبر، هرڅنگه چه وی، خو هغه ایمان دهغوی په نیزد استغناء باعث وو، او په نبی ﷺ باندې ایمان راوړو، او دهغوی اطاعت کولو سره متصادم، مزاحم او مانع وو.

اوس چه کوم اهل کتاب ددې خواش نفسانی د تابع داری نه خالی شی، او دخپلو نفسانی جذباتو مقابله او کړۍ، اوسوچ او فکر او کړۍ، اوحق او پیژنی، او په هغې باندې عمل کوی، او د جذبات نفسانی نه لاتنډې د حق د قبولولو نه استنکاف، غروړو او عدم توجهی نه کوی، ښکاده ده، چه ده د خپل نفس سره سخته مجاهده او کړۍ، حظوظ شهوات او لذات ټې پریخودلو کښې ټې سخت مشقت برداشت کړی وی، حق ته ټې په خواش نفسانی باندې ترجیح ورکړه، په دې حیثیت به ده ته په نبی ﷺ باندې ایمان راوړیاندې د نورو مسلمانانو په نسبت زیات اجر ملایوږی، چه د قرآن کریم په الفاظو باندې غور او کړۍ شی، نو ددې مطلب دپاره زیاته رنرا ملایوږی شی، دالله تعالی ارشاد دې «أُولَئِكَ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَّوْا» (۲) یعنی کوم اهل کتاب چه ایمان راوړی، نو دهغوی ته به په خپل ایمان باندې دوه ابرونه ملایوږی، ددې وجې چه هغوی صبر او کړۍ، اوصبر خو وائی دې ته چه یو څیز طبیعت نه خلاف وی، نو دلته دې خلقوته په

(۱) کما فی حدیث ابن صیاد، آنک رسول الامین ... آخره مسلم فی صحبه فی کتاب الفتن باب ذکر ابن صیاد رقم (۷۳۵۴)۔

(۲) النقص: (۵۴)۔

ایمان را ور و کنبی په کومو کومو مشکلاتو او شداندا باندې صبر کول وو په کوم باندې چه الله تعالی تضعیف اجر مرتب کړو. دا هغه شداند او مشکلات دی. دکومو ذکر چه اوس اوشو. ددې آیت نه ښکاره معلومیږي. چه داهل کتابو د تضعیف اجر وجه دوه عملونه نه دي. بلکه دطبع نه خلاف خیز باندې د صبر کولو په وجه ددوی په پو عمل یعنی په محمد ﷺ باندې ایمان راوړو دوه اجر و نه ملاوړی.

هم دغه حال دهغه غلام دي. چه دخپل مولی حق کماحقه ادا کوي. او دالله تعالی حقوق په اعلی او اکمله طریقه باندې ادا کوي. هریوکس ته معلومه ده. چه ده ته به دالله تعالی دحقوق په ادا کولو کنبی خومره مشقت او تکلیف وی. دهغه کس په نسبت سره چه هغه آزاد وی. اویا دخپل مولی دحقوق پوره کولوڅه پرواه نه کوي. نوهرکله چه داغلام دا دواړه حقوق په ښه طریقه سره جمع کوي. چه دهغې جمع کول ډیرگران کار دي. ځکه چه دمولی دحقوق ادا کول د الله تعالی دحقوق په ادا کولو کنبی مانع او رکاوټ وی. خوچه ددې مزاحم، مانع باوجود هغه دالله تعالی حقوق ادا کوي. نو ده دوه اجر و نه ملاویدل بیخي مناسب اویه خپل ځاني صحیح دی.

دغه شان دریم کس دي. چه اول خوهغه په وینځه باندې احسانات او کړل. اویا نې په هغې باندې آخری احسان دا اوکړو. چه هغه نې په خپل زوجیت کنبی واخستله. لکه چه خپل خان سره نې برابر کړه. قرآن کریم د بیبيانود دبرابری حقوق ذکر کړی دی. «وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيَّهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (۱) اوددې نکاح نه دده صرف شهوت پوره کول مقصود نه وو. ځکه چه رقیبت موجود وو. نوییا هم په دې کنبی څه دوطی نه څه ممانعت موجود نه وو.

بیا دا چه داسې نکاح په عرف کنبی عار گنرلې شی. چه د آزادولونه پس نې ورسره نکاح اوکړه. خودي کس هغه وینځه په خپله نکاح کنبی واخسته. اویه دې نې خپل احسان مکمل کړو. اویه دي کنبی نې څه شرم محسوس نکړو. چه یوه وینځه نې خان سره برابر کړه. نو دې ته په دوو اجر و نوملاویدو کنبی څه لرې والې نشته. (۲)

قوله: رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمَنَ بِنَبِيِّهِ وَآمَنَ بِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:
پوهغه کس دي. چه هغه داهل کتابوڅنی وی. په خپل نسی نې هم ایمان ساتل. او اوس نې په محمد ﷺ باندې هم ایمان راوړو.

دکتاب اطلاق په لغت کنبی په هر کتاب باندې کیږي. خو په شریعت کنبی د کتاب الطلاق په کتب سماویه باندې کیږي. (۳)

فقهاء چه کله دا اوواڼي. چه په کتاب اوسنت کنبی دا دی. نو هلته دکتاب نه مراد قرآن کریم وی. داهل کتابو نه څوک مراد دی؟ داهل کتابونه عام طور یهود او نصارا مراد وی. خودلته تري

(۱) البقرة: (۲۲۸)۔

(۲) تفصیل دپاره اوگورئ فضل الباری (۱۰۴/۲ او ۱۰۷)۔

(۳) فتح الباری (۱۹۰/۱)۔

خوک مراد دی. آیا دواړه مراد دی. که صرف نصارا مراد دی. په دې کښې اختلاف دی. ابو عبد الملك بونی و علامه توریسی رحمهما الله وغیره وائی چه ددې نه عیسایان مراد دی. (۱) دوی په خپل موقف باندې دوه دلائل بیان کړی دی.

یوه خودا چه هم ددې حدیث په دویم سند کښې دا دی. «وَاِذَا آمَنَ يَمَسُّهُمُ اَمْنٌ يَوْمَهُ» راغلی دی. (۲) دویم دلیل دا دی. چه یهودیت د عیسائیت په وجه منسوخ شوې وو. نو په دین منسوخ باندې ایمان راوړول څه فائده نه ورکوی. (۳)

علامه طیبی. علامه کرمانی، حافظ ابن حجر، ملا علی قاری رحمهم الله وغیره رانې دا ده چه اهل کتاب عام دی. یهود اونصارا دواړه ترې مراد دی. (۴)

دامام بخاری رحمه الله رجحان هم دې طرف ته دی. ځکه چه هم دا حدیث دوی د حضرت ابوموسی اشعری رحمه الله نه په کتاب الجهاد کښې تخریج کړې دی. او په هغې باندې نې ترجمه قائمه کړې ده. «باب ففعل من اسلم من اهل الکتابین» (۵)

ددې حضراتو یو دلیل دا دی. چه کله په کتاب اوسنت کښې د اهل کتابو ذکر اوشو. نو مراد ترې هم دا دواړه وی.

دویم دلیل دا دی. چه په قرآن کریم کښې «الَّذِينَ اتَّيْنَهُمُ الْكِتَابُ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ ۖ وَاِذَا اُنْزِلَ عَلَيْهِمْ قَالُوا اَمَّا بِرَبِّنَا لَا تُكْفِرُ الْكُفْرَ مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ ۚ اُولَٰئِكَ يَوْمَئِذٍ اَجْرُهُمْ مَرَّتَيْنِ اِمَّا صَغُورًا ۙ» (۶) آیتونود حضرت عبدالله بن سلام اود دوی دملگرو دایمان راوړوپه باره کښې نازل شوی دی.

په طبرانی کښې د رفاعه قرظی رحمه الله نه روایت دی. «قَوْلُ هَذِهِ الْاَيَاتِ فِي وَفْقِ مَنْ آمَنَ مَعَهُ» (۷)

دغه شان طبرانی دعلی بن رفاعه قرظی نه په صحیح سند سره نقل کړی دی. «خمس عشرة من اهل الکتاب منهم ابی رفاعه الى النبی ﷺ فَأَمَّنُوا بِهِ فَأَوْذَوْا فَتَوَلَّى «الَّذِينَ اتَّيْنَهُمُ الْكِتَابُ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ» (۸)

دا ټول د بنی اسرائیلو سره تعلق ساتی. (۹)

(۱) فتح الباری (۱۹۱۱)۔

(۲) صحیح البخاری (۴۹۰۱۱) کتاب أحادیث الأنبياء باب واذكر في الكتاب مريم إذا انتبذت من أهلها رقم ۳۴۴۶

(۳) فتح الباری (۱۹۰۱۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۹۱۱) وشرح الطیبی (۱۲۶۱۱) وشرح الکرماني (۸۸۱۲) والرقاة (۷۸۱۱)۔

(۵) صحیح البخاری (۲۲۲۱۱) کتاب الجهاد والسير۔

(۶) القصص: ۲۵ (۵۴)۔

(۷) فتح الباری (۱۹۱۱) والمعجم الكبير للطبرانی (۴۴۲۱۵) أحادیث رفاعه بن قرظ القرظی رقم ۵۴۶۳ و

(۸) الدر المنثور (۱۳۱۱۵) ومجمع الزوائد (۸۸۱۷) کتاب التفسیر، سورة القصص۔

(۹) المصادر السابقة۔

(۱۰) فتح الباری (۱۹۱۱)۔

دغه شان دحضرت قتاده رضی الله عنه نه نقل دی. «أهلها دلت لي همدان بن سلام و سلمان الفارسي رضی الله عنه»
(حضرت عبدالله بن سلام یهودی وو او حضرت سلمان فارسی نصرانی وو دواړو خپل خپل
مذهبونه پریځودی وو او مسلمانان شوی وو.)^(۱)

ترکومي پورې چه د فريق اول د دلائلو تعلق دي. نوهغه يو دحضرت ابو موسی اشعري رضی الله عنه
د حديث باب يو سند دي. او هغه سند مرجوح دي.

تفصيل دا دي. چه دحضرت ابو موسی اشعري رضی الله عنه دا حديث دعامر شعبي رضی الله عنه نه درې
کسانو نقل کړې دي. يوفراس بن يحيى همداني، بل فضل بن يزيد دي. او دې دريم کس
صالح بن صالح بن حيان ثوري همداني دي. په دوی کښې د د فراس بن يحيى روايت امام
احمد،^(۲) اود فضل بن يزيد روايت امام ترمذی،^(۳) اود صالح بن صالح روايت په
صحيحينو وغيره کتابونو کښې نقل شوی دی.^(۴)

دفراس بن يحيى اوفضل بن يزيد په روايتونو کښې خوځه اختلاف نشته. اونه په دې کښې
د «آمن بعيسى» تصريح شته.

البته دصالح بن صالح بن حيان نه ددې روايت نقل کونکی په صحيح بخاری کښې
عبدالرحمن بن محمد بن زياد محاربي، سفيان ثوري، سفيان بن عيينه، عبدالله بن المبارك
او عبدالواحد بن زياد رضی الله عنه دي.

په صحيح مسلم کښې دصالح نه ددې روايت نقل کونکی هشيم، عبدة بن سليمان، سفيان
بن عيينه، او شعيبه رضی الله عنه دي.

په سنن نسائي کښې دا روايت دصالح بن صالح نه يحيى بن ابي زانده نقل کړې دي.
اوپه سنن اب ماجه کښې دصالح بن صالح شاگرد عبدة بن سليمان دي.^(۵)

په دې ټولو اسنادو کښې صرف يو سند کښې د عبدالله بن المبارك رضی الله عنه نه د «آمن بعيسى»
تصريح ده. او په بل طريق کښې نشته.^(۶) البته دسفيان ثوري رضی الله عنه په شاگردانو کښې اختلاف

دي. په صحيح بخاری کښې د سفيان ثوري دشاگرد محمد بن كثير په طريق سره د «أهل
الكتاب» حصه نه ده ذکر.^(۷) حالانکه په مسند احمد کښې دسفيان ثوري شاگرد عبدالرحمن

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) مسند أحمد (۴۰۵/۱۴).

(۴) جامع ترمذی کتاب النکاح باب ما جاء في الفضل في ذلك (أي في فضل الرجل يعتق الأمة ثم يتزوجها) رقم (۱۱۱۶).

(۵) حديث باب تخريج اوگوري.

(۶) ددې ټولو تخريج په مخکښې حديث کښې شوې دي.

(۷) صحيح بخاری (۴۹۰/۱۱) کتاب احاديث الانبياء باب «واذكر في الكتاب مريم...» رقم (۳۴۴۶).

(۸) صحيح بخاری (۳۴۶/۱۱) کتاب العتق باب العبد إذا أحسن عبادة ربه ونصح سيده رقم (۲۵۴۷).

بن مهدی په طریق کښې «آمن بما جاء به مبین» نقل کوی (۱) لکه چه د صالح په شاگردانو کښې خوتول خلق عام لفظ ذکر کوی. صرف دابن المبارک رحمته په طریق کښې د «آمن بهی» نقل کوی. اود سفیان ثوری رحمته په روایت کښې اختلاف دی یو صاحب «آمن بهی» نقل کوی. او بل صاحب عام لفظ نقل کوی. نود روایت په حیثیت سره به «درجل من اهل الکتاب» یا ددې پشان بل عام لفظ ته ترجیح حاصله وی. ددې حضراتو دویم دلیل دا دی. چه یهودیت دنصرانیت په وجه منسوخ شوې دی. او په منسوخ دین باندې ایمان ساتل څه فائده نه ورکوی.

په دې باره کښې حافظ ابن حجر رحمته فرمائی. چه دلته د نسخې د شرط لگولو څه ضرورت نشته. ځکه چه حضرت عیسی رحمته هم بنی اسرائیلو طرف ته لیږلې شوې وو. په دې کښې څه اختلاف نه وو. په هغوی کښې چه چا په حضرت عیسی رحمته باندې ایمان راو. هغه ته، مسیحی،، وئیلی شی. او چا چه پرې ایمان راوړلو. بلکه تکذیب نې اوکړو. او په خپل یهودیت باندې قائم پاتې شو. نو هغه مومن نه دي. اودا حدیث داسې گسانوته شامل نه دي. ځکه چه په دې کښې دا شرط دی. چه «مومن بنییه» دي.

البته هغه کسان کوم چه په یهودیت کښې داخل شوی وی. او هغوی په بنی اسرائیلو کښې نه وو. او یا هغوی حضرت عیسی رحمته سره نه وو. او نه ورته د حضرت عیسی رحمته دعوت رسیدې وو. نو د داسې کسانو په باره کښې وئیلی شی. چه دغه یهودیان دی. اود حضرت عیسی رحمته د بعثت نه پس هم هغوی مومنان دی. ځکه چه هغوی په حضرت موسی رحمته باندې ایمان لری. اود هغوی نه پس دوی د هیڅ پیغمبر تکذیب نه دي کړي. نو که داسې یوکس د نبی رحمته نبوت بیا موندو (یعنی دده په ژوند پیغمبرد نبوت دعوه اوکړه). نو هغه به ددې خبر په مصداق کښې داخل وی. د یمن بعضې قبائل هم داسې قسم وې. چه هغوی یهودیان وو. اود حضرت عیسی رحمته دعوت هغوی ته نه وو رسیدلې.

دلته اصل اشکال دهغه یهودیانو په باره کښې دی. کوم چه د نبی رحمته په زمانه کښې په مدینه منوره کښې وو. مخکې مونږ د آیت کریمه، «أُولَئِكَ يَتُوبُونَ أَعْرَاضَهُمْ مَّرْتَبِينَ» (۲)، اود رفاعه قرظی، علی بن رفاعه قرظی، اود امام قتاده رحمته د آثارو په باره کښې خودلی وو. چه ددهغې مصداق حضرت عبدالله بن سلام اوو غیره حضرات دی. دهغې ټولتعلق د بنی اسرائیلو سره وو.

دا حضرت په یهودیت باندې برقرار پاتی شول. اود دوی په حضرت عیسی رحمته باندې ایمان هم نه وو. نو ددوی په حق کښې دوه اجرونه ثابت دی. حافظ رحمته ددې جواب دا ورکړې دی. چه د مدینې دغه یهودیانوته د حضرت عیسی رحمته

(۱) مسند احمد (۳۹۵۱۴)۔

(۲) القصص: (۵۴)۔

دعوت نه وو رسيدلې ځكه چه د دوى دعوت ډيرو ځايونو ته نه وو رسيدلې. ددې وجې هغوى په يهوديت باندې قائم پاتې شو. او په حضرت موسى عليه السلام باندې دهغوى ايمان باقى پاتې وو. تردې چه نبى صلى الله عليه وسلم پيغمبر شو. نو هغوى په نبى صلى الله عليه وسلم باندې ايمان راوړلو په دې طريقه به اشكال لري شى. ()

ددې تفصيل دا دې. چه بخت نصر كله دشام په علاقه كښې په بنو اسرائيلو باندې ظلمونه كول. نو هغه ځاځي ته ډيرو يهوديانو هجرت اوگړو. د هغوى د تلو نه په صدو روسته حضرت عيسى عليه السلام مېعوث شو. د حضرت عيسى عليه السلام په واسطه باندې د توحيد او شريعت دعوت د شام يهوديانو ته اورسيدل. د مدني منوري يهوديانو ته نه وو رسيدلي. (۱) لكه څنگه چه د

وفاء الوفاء د یوې واقعہ نه معلومیږي. چه مدینې منورې سره نزدې په «جماہ امرعالد» نومې غریباندي یوه قبر دې په هغې باندې لیکلی دی. «أنا أسود بن سودة رسول الله عيسى بن مريم إلى أهل هذه القرية» دابن شهاب زهری نه منقول دی. چه «وجد قبر جد علي جماہ امرعالد أربعين ذراعاً في أربعين ذراعاً مكتوب في حجره، أنا عبد الله من أهل تنویر رسول الله عيسى بن مريم عليه السلام أهل هذه القرية فأدركني الموت فأوصيت أن أدفن في جماہ امرعالد» (۱)

ددې دویم جواب علامه طیبی رحمۃ اللہ علیہ دا ورکړې دې: چه د مدینې منورې یهود اگر چه په منسوخ دین باندې عمل کونکي وو. خو به دې کسې څه بعد نشته. چه په نبی صلی اللہ علیہ وسلم باندې ایمان راوړو په برکت دهغوی ادیان د منسوخیت باوجود قبول کړې شو. او په دې طریقہ هغوی د دوو اجرانو مستحق جوړ شو. ^(۴)

اهل کتاب دلته عام دی اوکه هغه خلق مراد دی چاچه تحریف او تبدیلی نه ده کړې؟ بیا په دې کښې اختلاف دي. چه ددې نه صرف هغه اهل کتاب مراد دی. چا چه تحریف او تبدیلی نه وه کړی. اوکه ټول اهل کتاب ترې مراد دی؟

امام طحاوی او قرطبی رحمہما اللہ فرمائی کہ داهل کتاب نہ صرف ہفہ خلق مراد دی جا کہ تحریف او تبدیلی نہ وہ کریں۔ خکہ کہ اجر او ثواب د حق پہ اتباع باندی ملاویری۔^(۵)
علامہ سراج الدین بلقینی، حافظ ابن حجر، علامہ عینی او ملا علی قاری رحمہم اللہ فرمائی کہ

12. *How do you feel about the way the company handles its employees?*

(۱) فتح الباری (۱۹۰۱ و ۱۹۱۱)۔

(۱) فیض الباری (۱۹۳۱)۔

(١) وفاة الوفاء بإخبار دار المصطفى للعلامة نور الدين علي بن أحمد السهمودي المتوفى ٩١١ هـ (١٦٤٣م). الباب السابع في أوديتها وبقاعها الفصل الرابع في جماعاته ... الطبعة الثالثة (١٤٠١ هـ / ١٩٨١ م) دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان.

(١) الكاشف عن حقائق السنن المعروف بشرح الطيبي (١٢٦١) كتاب الإيمان الحديث الحادى عشر).

مشكل الآثار (٢٢٨ و ٢٢٦/١) كتاب بيان مشكل ما روى عن رسول الله ﷺ من قوله ((ثلاثة يؤتون أجرهم مرتين.. وإكمال إكمال المعلم للأبي ومكمل إكمال الأكمال للسوسى (٢٦٣١١ و) وفتح الباري (١٩١١)۔

اهل کتاب عام دی. (۱) ددې دلیل دا دې. چه په آیت کریمه کښې «أُولَئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ» (۲) کوم چه ددې حدیث هم معنی دي. د تحریف او تبدیلی نه پس نازل شوی دی. دویم دلیل دا دې. چه نبی ﷺ هرق ته کوم خط لیکلې وو په هغې کښې ئې دا لیکلی وو. «أَسْلَمَ تَسْلِمَ يُوْتُكَ اللهُ أَهْرَكَ مَرَّتَيْنِ» (۳) هرقل په عیسائیت کښې د تحریف او تبدیلی نه پس داخل شوی وو.

دغه شان کله چه نبی ﷺ هرقل ته خط لیکلې وو. چه «أَسْلَمَ تَسْلِمَ يُوْتُكَ اللهُ أَهْرَكَ مَرَّتَيْنِ» نوهلته نبي ﷺ دا هم لیکلی وو. چه «يا أهل الكتاب تعالوا في كلمة سواء بيننا وبينكم» سره خطاب کړې وو. (۴) معلومه شوه. چه په دې کښې هغه ټول اهل کتاب شامل دي. څوک چه د سابقه دین منونکی وو. برابره خبره ده. چه هغوی د تحریف نه وړاندې داخل شوی وی اوکه د تحریف نه پس، والله اعلم.

د تصاعف اجر دا حکم د نبی ﷺ د زمانې پورې خاص دې اوکه عام دې؟ بیا په دې کښې هم اختلاف دي. چه دا حکم د نبی ﷺ زمانې پورې خاص دې. اوکه عام دي؟ علامه سراج الدین بلقینی رحمه الله فرماني. چه دا حکم عام دي. ترقیامته پورې هم دا حکم دي. کوم کتابی چه هم ایمان راوړی. نوهغه ته به دوه اجرونه ملاوړی. (۵) کوم غلام چه هم د الله تعالی اود مولی حق ادا کوي. هغه ته به دوه اجرونه ملاوړی. دغه شان هریوکس چه خپلې وینځې ته تعلیم ورکوي. اوازاده ئې کړی اوپه خپله نکاح کښې ئې راوړی. نوهغه ددو اجرانو مستحق دي. خو علامه کرمانی رحمه الله فرماني. چه دا د نبی ﷺ د زمانې پورې خاص دې ځکه چه د نبی ﷺ د بعثت نه پس خو د ټولې دنیا پیغمبر هم نبی ﷺ دي. نو دیوکس په حضرت عیسی علیه السلام باندې ایمان راوړی. دا دهغه په خپل پیغمبر باندې ایمان نه دي. ځکه چه دهغه نبی حضرت موسی او حضرت عیسی علیهما السلام نه دي. بلکه دهغه پیغمبر حضرت محمد ﷺ دي. (۶)

په دې باندې اشکال دي. هغه دا چه بیا خو د نبی ﷺ په زمانه کښې هم دا حدیث معمول به نشی کیدي. ځکه چه کله د نبی ﷺ بعثت اوشو. نو د ټولو پیغمبر به محمد ﷺ وی. نو د یوکس په حضرت موسی یا حضرت عیسی علیه السلام باندې ایمان راوړل. پکار ده چه نافع نه وی.

(۱) فتح الباری (۳۸۱۱) کتاب بدء الوحی حدیث هرقل و (۱۹۱۱۱) وعمدة القاری (۱۹۱۹۲) ومرقاۃ المفاتیح (۷۸۱۱ و ۷۹) -

(۲) القصص: (۵۴) -

(۳) صحیح بخاری (۴۱۱) کتاب بدء الوحی رقم ۷) -

(۴) المصدر السابق) -

(۵) فتح الباری (۱۹۱۱۱ و ۱۹۲) -

(۶) شرح الکرماني (۸۸۱۲) -

که ددې جواب داسې ورکړې شې چې د حدیث تعلق دهغه کسانو سره دې چاته چه د نبی ﷺ د بعثت علم نه وو شوې نوبیا د نبی ﷺ د زمانې پورې د خاص کولو څه ضرورت نشته. د نبی ﷺ نه پس هم که یوکس دا اووانی چه دا هغه یهودی یا نصرانی دي چه د نبی ﷺ د بعثت علم ورته نشته. اویا هغه مسلمان شی نوپه دې صورت کښې به هغه ته په خپل پیغمبرباندې د ایمان راوړو ثواب ملاویرې اوزمونږ په پیغمبرد ایمان راوړو ثواب هم ملاویرې. (۱)

نوصحیح خبره هم هغه ده. کومه چه علامه بلقینی رحمه الله فرمائیلې ده چه دا حکم عام دې د نبی ﷺ په زمانې پورې خاص نه دي. والله اعلم.

قوله: وَالْعَبْدُ الْمَمْلُوكُ إِذَا أَدَّى حَقَّ اللَّهِ وَحَقَّ مَوْلَاهُ: اویو هغه غلام دې چه هغه دالله تعالی حق هم ادا کوی. اودخپل مولی حق هم.

دلته کښې د«عبد» سره د مملوک قید ددې وجې لگولې شوې دي. ځکه چه هسې خو ټول خلق دالله تعالی بندگان اوهغه غلامان دي. خودلته دا خودل مقصود دی چه دا کس دالله تعالی دغلامی سره سره د خلقو غلام هم وی. (۲)

بیانې دلته «حق موالیه» فرمائیلې دی. «حق مولاه» نې نه دی فرمائیلې. یعنی د جمعې صیغه راوړې شوې ده. د مفرد صیغه نه ده. ددې وجه یا دا ده. چه دلته د «العبد» نه مراد یو غلام نه دي. بلکه جنس مراد دي. په کوم کښې چه د کثرت هم احتمال شته. ددې وجې د «موالی» لفظ استعمال کړې شویا. وجه دا ده. چه بعضې وخت یو غلام د خومالکانوپه مینځ کښې مشترک وی. هغه صورت ته هم د شاملولودپاره دلته د«موالی» جمع صیغه استعمال کړې شوه. (۳)

عبد مملوک ته دوه اجرونه ولې ملاویرې؟ ددې تفصیل مونږ وړاندې بیان کړې دي.

قوله: وَرَجُلٌ كَانَتْ عِنْدَهُ أَمَةٌ فَأَدَّى بِهَا فَأُخْسِرَ تَأْدِيَتَهَا وَعَلَمَهَا فَأُخْسِرَ تَعْلِيمَهَا ثُمَّ

أَعْتَقَهَا فَتَزَوَّجَهَا: یوهغه کس دي چه هغه سره یوه وینځه وی. اوهغه ورته ښه ادب اوښائی اوتعلیم ورته ورکړې ښه تعلیم ورته ورکړی. اویا نې آزاده کړی. اویا ورسره نکاح اوکړی. علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه د تادیب تعلق د مروت سره متعلق اداپوسره دي اود تعلیم شرعی احکامو سره دي لکه چه د تادیب تعلق دعرف سره دي اودتعلیم تعلق د شریعت سره دي. یا دا اووايه چه د تادیب تعلق د دنیاوی امورو سره دي اود تعلیم تعلق د اخروی امورو سره دي. (۴) والله اعلم

(۱) فتح الباری (۱۹۱۱ او ۱۹۲)

(۲) عمدة القاری (۱۲۱۲)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) شرح الکرمانی (۸۹۱۲)

دغه شان دوی فرمائی چه د «آدمها» نه پس چه نه کوم «فأحسن تأميناها» فرمائی. ددې مطلب دا دې چه «آدمها من غیر مصنف و ضرب بل باللفظ والرفق» دغه شان د «اعلمها» نه پس د «فأحسن تعليمها» مطلب دې چه «علمها بالرفق والغلق»^(۱)

یواشکال اوهغې جواب دلته خلور اعمال مذکور دی یونادیب. دویم تعلیم. دریم اعتناق. خلورم تزویج هر کله چه دا خلور اعمالو شول نوپکارده چه اجر هم په دې مقدار سره وې علامه عینی رحمته فرمائی چه اصل کنبې د وینځویه باره کنبې صرف د اعتناق اوتزویج اعتبار کړې شوې دې خکه چه دتادیب اوتعلیم په وجه اجر صرف د وینځویه خاص نه دې بلکه دا خو د پردی اوخپل اولاد په باره کنبې هم د اجر باعث دې هم دا وجه ده چه دلته نه «فله أهران» دوباره اعاده کړې ده. مقصود دا دې چه دا مه گنړې چه دا خلور اعمال دی نو خلور اجر ونه په ملاویرې بلکه په حقیقت کنبې دا هم دوه علمونه دی نودوه اجر ونه په ملاویرې^(۲)

په دې باندې بیا اشکال کیږې چه بیا دلته د تادیب اوتعلیم ذکر کولو څه فائده وه صرف داعتناق اوتزویج ذکر کول کافی وو.

علامه عینی رحمته فرمائی چه چونکه دتعلیم یافته وینځې سره نکاح کول د زیت برکت باعث وی. خکه چه تعلیم یافته اوادبناکه ښځه دخپل خاوند په دیني امور کنبې ښه اعتنا کولې شی. نوخکه نه تادیب اوتعلیم د تمهید په طور سره ذکر کړل.^(۳)

علامه کرمانی رحمته فرمائی چه ددې کس دپاره دوه اجر ونه د دوو متنافی امورو په وجه دی. دوه متنافی امور رقیقت اوحریت دې درقیقت تقاضې جدا وی. اودحریت تقاضې جدا وی په دې حیثیت ده ته دوه اجر ونه ملاویرې.^(۴)

امام بخاری رحمته په کتاب النکاح کنبې حضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه معلق حدیث ذکر کړې دې په هغې کنبې دی «ثم اعتقها ثم أصدقها»^(۵) ددې مطلب دا دې چه دا آزده کړی. اودې سره کومه نکاح اوکړی په دې کنبې عتق لره مهر اونه گرځوی بلکه مستقل مهر ورته ورکړي. والله اعلم.

قوله: فَلَهُ أَجْرَانِ: په شروع کنبې «ثلاثة لهم أهران» راغلی وو. او اوس نه دلته دوباره

(۱) المصدر السابق.

(۲) عمدة القاری (۱۱۹۱۲) وشرح الکرامی (۹۰۱۲).

(۳) المصادر السابقة.

(۴) شرح الکرامی (۹۰۱۲).

(۵) صحيح البخاری (۷۶۱۱۲) كتاب النکاح باب إنقاذ السراي ومن أعتق جاريته ثم تزوجها رقم (۵۰۸۳) ووصله أبواود الطيالسي في مسنده (۶۸) رقم (۵۰۱) وانظر فتح الباری (۱۲۷۱۹ او ۱۲۸) كتاب النکاح باب إنقاذ السراي.

ذکر کوی ددی وجه یا خو هغه ده کومه چه علامه عینی رحمته ذکر کړې ده. چه دلته تنبیه وړ کول مقصود دی چه د وینخو په تعلیم او تربیت او اعتناق او تزویج باندې به دوه اجرو نه ملاوېږي زیاتی نه. (۱) په دې صورت کښې ددې جملې تعلق صرف ددې آخری صورت سره دي. خو ظاهره دا ده چه ددې تعلق ددې ټولو سره دي. اودلته ددې تکرار طول کلام او په مینځ کښې د فصل په وجه راغلې دي. (۲)

قوله ثُمَّ قَالَ عَامِرُ أَغْطِيْنَا كَهَا بِغَيْرِ شَيْءٍ قَدْ كَانَ يُرْكَبُ فِيهَا دُونَهَا إِلَى

الْمَدِينَةِ: بیا عامر شعبي رحمته فرماني چه مونږ تاته دا روایت په مفتو کښې درکړو. حالانکه ددې نه هم د کم روایت دپاره به د مدینې منورې پورې سفر کولې شو.

په دې کښې خطاب په ظاهره باندې ابن الصالح رحمته ته دي. ددې وجې هم په دې ظاهر باندې علامه کرمانی رحمته جزم کړې دي. او مخاطب نې د شعبي رحمته شاگرد ابن الصالح گرځولې دي. (۳) خو حقیقت دا دي چه دا یو خراسانی کس ته خطاب دي. دچا د سوال په جواب کښې چه امام شعبي رحمته دا حدیث بیان کړې وو. په صحیح بخاری کښې صالح تصریح کړې ده چه «ان رجلاً من اهل خراسان قال للشعبي رحمته فقال الشعبي رحمته اعدنا ابهرده من ابی موسى اشعري رحمته...» (۴)

په ذکر شوی روایت کښې تپوس ذکر نه دي. امام مسلم تپوس هم ذکر کړې دي. «قال رأيت رجلاً من اهل خراسان سأل الشعبي فقال يا ابا عمرو، ان من قبلنا من اهل خراسان يقولون ان الرجل اذا اعتق أمته ثم تزوجها فهو كالراکب بدته فقال الشعبي رحمته حدثني ابهرده ان ابی موسى عن أبيه...» (۵)

بیا په اهل خراسان کښې چه دا کومه خبره مشهوره وه. دا بې بنیاده هم نه وه. ځکه چه د حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت عمر، حضرت انس رضی الله عنه او حضرت سعید المسیب، او ابراهیم نخعی رحمهم الله نه هم دامنقول دي. (۶) غالباً دي حضراتوته حدیث باب علم نه وو.

(۱) عمدة القاری (۱۱۹۱۲) -

(۲) فتح الباری (۱۹۲۱۱) -

(۳) شرح الکرماني (۹۰۱۲) -

(۴) صحیح البخاری (۴۹۰۱۱) کتاب أحادیث الأنبياء باب (و ذکر فی کتاب مریم) رقم (۳۴۴۶) -

(۵) صحیح مسلم کتاب الإيمان باب وجوب الإيمان برسالة نبينا محمد صلی الله علیه و آله إلى جميع الناس ونسخ الملل بملته (رقم ۳۸۷) -

(۶) قال العافظ فی فتح الباری (۱۲۷۱۹) کتاب النکاح باب إتخاذ السراي ومن اعتق جاریه ثم تزوجها أخرج الطبرانی بإسناد رجاله ثقات عن ابن مسعود أنه کان يقول ذلك، وأخرج سعید بن المنصور عن ابن مرملة وعند ابن أبي شیبة بإسناد صحیح عن انس أنه سئل عنه فقال: «إذا اعتق أمته لله، فلا يعود فيها ومن رقی سعید بن المسیب وإبراهیم نخعی رحمهم الله انهما کرها ذلك) -

مصادر ومراجع كشف الباري دريم جلد

القران الكريم: كلام رب العالمين.

الابواب والتراجم لصحيح البخاري شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب (متولى ١٣٠٥ هـ مطابق ١٩٨٢ م) ايج ايم سعيد كهنى پاكستان چون كراچي

الابواب والتراجم حضرت شيخ الهند مولانا محمود حسن صاحب ديوبندي بريتنيك المتولى (١٣٣٩ هـ) ادارة تاليفات اشرفيه ملتان.

اتحاف السادة المتقون بشرح أسرار إحياء علوم الدين: علامه سيد محمد بن محمد العفيف الزبيدي المشهور بهر تقي بريتنيك (متولى ١٢٠٥ هـ) دار احياء التراث العربي

الاتقان في علوم القران: حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطي بريتنيك (متولى ٩١١ هـ) شركة مكتبة ومطبعة مصطفى الهادي الحلبي مصر، طبع رابع (١٣٩٨ هـ مطابق ١٩٤٨ م)

الاحسان بتدقيق صحيح ابن حبان امام ابوحاتم محمد بن حبان نسقي بريتنيك متولى ٥٣٥٣ هـ مؤسسة الرسالة بيروت.

إحياء علوم الدين مع شرح اتحاف السادة المتقون: امام محمد بن محمد الغزالي بريتنيك (متولى ١٣٥٥ هـ) دار احياء التراث العربي، بيروت.

إختصار علوم الحديث أبو الفداء عباد الدين إسماعيل بن شهاب الدين عمر المعروف بابن كثير بريتنيك المتولى ٤٤٤٤ هـ دار التراث: القاهرة ١٣٩٩ هـ ١٩٤٩ م.

الأدب المفرد مع شرح فضل الله الصدي، امير المؤمنين في الحديث محمد بن اسماعيل البخاري المتولى (٣٥٦ هـ) مكتبة الإيمان المدينة المنورة.

إرشاد الساري شرح صحيح البخاري: ابو العباس شهاب الدين أحمد بن محمد النسلان بريتنيك (متولى ٩٣٣ هـ) المطبعة الكبرى الأميرية، مصر طبع سادس ١٣٠٣ هـ

إزالة الغمام عن خلافة الخلفاء حضرت شاه ولي الله محدث دهلوي بريتنيك المتولى (١١٤٦ هـ) سهيل اكيه مي.

الاستيعاب في اسماة اصحاب بهامش الإصابة ابو عمرو يوسف بن عبالله بن محمد بن عبد البر بريتنيك متولى (٣٦٣ هـ) دار الفكر بيروت.

أسد الغابة مؤلف الدين أبو الحسن علي بن محمد الجزري المعروف بابن الأثير المتولى ٥٣٠ هـ دار الكتب العلمية بيروت _ الأشملي للعلامة نور الدين أبي الحسن علي بن محمد بريتنيك المتولى ٩٩٠ هـ مع حاشيته للشيخ محمد بن علي

الصمان بريتنيك المتولى ١٢٠٦ هـ دار احياء الكتب العربية -

إصابة في تمييز الصحابة شهاب الدين ابو الفضل أحمد بن علي النسلان البصري المعروف بابن حجر بريتنيك (متولى ٨٥٥ هـ) دار الفكر، بيروت

أصول اليزودي: فضل الإسلام أبو الحسن علي بن محمد اليزودي رحمته (متولى ٨٢٤هـ) الصدوق پهلشاز كراچی
الاعلام: عبد الدين بن محمود بن محمد الزركلي رحمته (متولى ١٣٩٦هـ مطابق ١٩٧٦م)
أعلام الحديث: إمام أبو سليمان أحمد بن محمد الخطابي رحمته (متولى ٨٨٨هـ) مركز إحياء التراث الإسلامي جامعة
أمر القرى مكة المكرمة،

إكمال إكمال المعلم شرح صحيح مسلم أبو عبد الله محمد بن خلفه الرشتاني الأبي المالك رحمته المتولى ٨٢٤ أو ٨٢٨
دار الكتب العلمية بيروت.

الإمام إلى معرفة أول الروای وتقيد السامام أمام قاضي عياض بن موسى اليحصبي رحمته المتولى ٥٣٣ مجلس
تعاون الإسلامي كراچی الطبعة الأولى ١٣٢٠هـ ١٩٩٩م،

الإمام علي بن المديني ومنهجه في نقد الرجال دكتور إكرام الله إمداد الحق حفظه الله دار الهيات الإسلامية
بيروت الطبعة الأولى ١٣١٣هـ ١٩٩٣م

الإنتقام في فضائل الأئمة الثلاثة الفقهاء الإمام الحافظ أبو عمرو يوسف بن عبد البر رحمته المتولى ٥٣٣هـ مكتب
الطبوعات الإسلامية حلب الطبعة الأولى ١٣١٤هـ ١٩٩٤م،

الأنساب أبو سعد عبد الكريم بن محمد بن منصور السمعاني رحمته المتولى ٥٢٢هـ دار الجنان بيروت الطبعة
الأولى ١٣٠٨هـ ١٩٨٨م،

(٣٣) أنوار الباري: مولانا سيد أحمد رضا بنجوري مدظلهم، مدينه پريس بنجور

(٣٤) أوجز المسالك إلى مؤطا مالك: شيخ الحديث حضرت مولانا محمد زكريا صاحب كاندھلوی رحمته
(متولى ١٣٠٢هـ) إدارة تالیفات اشرفیه ملتان،

أيضاً البخاري: حضرت مولانا فضل الدين محمد صاحب رحمته (متولى ١٣٩٢هـ) مجلس قاسم المعارف ديبند
البحر الرائق علامة زين العابدين بن ابراهيم بن نعيم رحمته المتولى ٩٢٩هـ أو المتولى يا المتولى ٩٤٠هـ مكتب
رشيديه كوئته

بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع ملك العلماء علام الدين ابوبكر بن مسعود الكاساني رحمته المتولى ٥٨٤هـ
ايم سعيد كهنی كراچی،

الهداية والنهاية: حافظ عباد الدين أبو القدام إسماعيل بن عمر المعروف بـ ابن كثير رحمته (متولى ٥٤٤هـ) مكتبة
المعارف، بيروت، طبع ١٩٤٤م

هذه الجهود: حضرت العلامة خليل أحمد سهارنپوري رحمته (متولى ١٣٣٦هـ) مطبع ندوة العلماء لکنھو، ١٣٤٣
مطابق ١٩٤٣م

البرهان في علوم القرآن بدر الدين محمد بن عبدالله زركشي رحمته الله المتوفى ٥٤٩٣ هـ دار المعرفة للطباعة والنشر، بيروت.

بيان القرآن: حاكم الأمت حضرت مولانا أشرف علي صاحب تهانوي نورالله مرقداً رحمته الله (متوفى ١٣٦٢ هـ) شيخ غلام علي ايند سنزلاهور،

تاج العروس من جواهر القاموس: ابوالفيض سيد محمد بن محمد المعروف بالمرتضى الزبيدي رحمته الله (١٢٠٥ هـ). دار مكتبة الحياة بيروت لبنان،

تاريخ بغداد ومدينة السلام: حافظ احمد بن علي المعروف بالخطيب البغدادي رحمته الله (متوفى ٣٦٣ هـ). دار الكتب العربي بيروت لبنان،

تاريخ الخبيس في احوال أنفيس نفيس: شيخ حسين بن محمد بن الحسن الديار بكري المالكي رحمته الله (متوفى ٩٦٦ هـ)، مؤسسة شعبان بيروت،

التاريخ الصغير للأئمة المؤمنين في الحديث محمد بن اسماعيل البخاري رحمته الله المتوفى ٢٥٦ هـ، المكتبة الأثرية شيخ بوركا تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي المتوفى ٨٠ هـ عن أبي زكريا يحيى بن معين المتوفى ٣٣٣ هـ دار المأمون لثقافت ١٣ هـ.

التاريخ الكبير: أمير المؤمنين في الحديث محمد بن اسماعيل البخاري رحمته الله (متوفى ٢٥٦ هـ). دار الكتب العلمية بيروت،
تبصير: منتبه بتحرير المشتهر حافظ احمد بن علي المعروف بإبني حجر العسقلاني رحمته الله المتوفى ٨٥٤ هـ، المكتبة العلمية بيروت.

تحفة الأشراف بهعرفة الأشراف أبوالحجاج جمال الدين يوسف بن عبدالرحمن المزني رحمته الله (متوفى ٤٣٢ هـ) المكتب الإسلامي بيروت طبع دويم ١٣٥٣ هـ مطابق ١٩٨٣ م

تدريب الراوي بشرح تقريب النوادي: حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطي رحمته الله (متوفى ٩١١ هـ) المكتبة العلمية مدينة منورة،

تذكرة الحفاظ: حافظ أبوعبدالله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبي رحمته الله (متوفى ٧٤٨ هـ). دار المعارف العشائيه الهند،

التغريب والتهريب للإمام عبدالعظيم بن عبدالقوي البنداري رحمته الله المتوفى ٦٥٦ هـ دار احياء التراث العربي بيروت الطبعة الثالثة ١٣٨٨ هـ، ١٩٦٨ م،

تعريف أهل التقديس بهراتب الموصوفين بالتدريس حافظ احمد بن علي المعروف بإبني حجر رحمته الله المتوفى ٨٥٤ هـ، دار الكتب العلمية بيروت.

تعليقات جامع بيان العلم وفضله لأبي الأشبال الزميري، دار ابن الجوزي الطبعة الرابعة ١٣١٩ هـ،

تعليقات الرفعة والتكميل في الجرح والتعديل، الشيخ عبدالفتاح أبوغدة رحمته الله المتوفى ١٣١٤ هـ، مكتبة المطبوعات الإسلامية حلب طبع سور ١٣٠٤ و١٣٠٥ هـ، ١٩٨٤ م،

تعليقات على تهذيب الكمال، للدكتور بشار حواد معروف حفظه الله تعالى مؤسسة الرسالة الطبعة الأولى ١٣١٣ هـ،
تعليقات على الكاشف للذهبي شيخ محمد عوامة شيخ أحمد محمد نوال الخطيب حفظهما الله مؤسسة دار القلم مؤسسة علوم القرآن الطبعة الأولى ١٣١٣ هـ، ١٩٩٢ م،

تعليقات كتاب الزهد للإمام المبارك رحمته الله للعلامة حبيب الرحمن أعظمي، رحمته الله المتوفى ١٩٩٢ م،
تعليقات كتاب الضعفاء الكبير للعقيلي للدكتور عبدالمعطي أمين قلعي دار الكتب العلمية بيروت -
تعليقات على لامع الدراري شيخ الحديث مولانا محمد زكريا رحمته الله المتوفى ١٣٥٤ هـ. الموافق ١٩٨٢ م، مكتبة إمدادية مكة المكرمة -

تعليقات نور الدين عتر على علوم الحديث للإمام الصلاح تصدير ١٣٠٦ هـ، ١٩٨٦ م، دار الفكر دمشق -
تغليق التعليق للحافظ أحمد بن علي المعروف بإبن حجر رحمته الله المتوفى ٨٥٢ هـ، المكتبة الإسلامية ودار عمار -
تفسير الطبري (جامع البيان) إمام محمد بن جرير الطبري رحمته الله المتوفى ٣١٠ هـ دار المعرفة بيروت -
تفسير القرآن العظيم: حافظ أبو القداء عباد الدين إسماعيل بن عمران كثير دمشق رحمته الله (متوفى ٤٤٣ هـ) دار الفكر بيروت،

التفسير الكبير (مفاتيح الغيب): إمام أبو عبد الله فضال الدين محمد بن عمر الحسين رازي رحمته الله (متوفى ٦٠٦ هـ)،
مكتبة الاعلام الإسلامي إيران،

تقريب التهذيب: حافظ إبن حجر عسقلاني رحمته الله (متوفى ٨٥٢ هـ) دار الرشيد حلب ١٣٠٦ هـ
التقريب والتيسير لمعرفة سنن المشير النذير مع تدريب الراوي أبو زكريا يحيى بن شرف الدين النووي رحمته الله
(متوفى ٦٤٦ هـ) المكتبة العلمية مدينه منورة،

تقريب غاري شريف اردو: شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب كاندھلوي متوفى رحمته الله (١٣٥٤ هـ مطابق ١٩٨٢ م، مكتبة الشيخ كراچی،

التقريب والإيضاح لما أطلق وأغلق من كتاب إبن الصلاح: حافظ أبو الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين العراقي رحمته الله (متوفى ٨٠٦ هـ) مكتبة سلفيه مدينه منورة طبع اول ١٣٨٩ هـ

تكملة فتح البلم: حضرت مولانا محمد تقي عثمان مدظلهم. مكتبة دار العلوم كراچی،
تبیس الإلهيس للإمام أبي الفرج عبد الرحمن بن علي المعروف بإبن الجوزي رحمته الله المتوفى ٥٩٤ هـ، إدارة الطباعة المنبرية الطبعة الثانية ١٣٦٨ هـ،

التلخيص المبرور في تخريج أحاديث الرازي الكبير: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متولى ١٤٥٢هـ). دار نشر الكتب الإسلامية لاهور، ٢٠٠٠

تلخيص المستدرک للبطوط رحمته: حافظ شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبي رحمته (متولى ١٤٣٨هـ). دار الفكر بيروت،

تهذيب أصول الفقه للعلامة محفوظ بن أحمد بن الحسن أبوالخطاب الكلوي رحمته (متولى ١٤١٠هـ، جامعة أم القرى مكة المكرمة)

التهذيب لمال المطامير والمعاني والأسانيد: حافظ أبو عمرو يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبد الوعالي رحمته (متولى ١٣٧٣هـ). المكتبة التجارية مكة المكرمة،

تهذيب الأسماء واللغات: إمام معالي الدين أبو بكر يحيى بن شرف النووي رحمته (متولى ١٢٤٦هـ) [دار الطبع المنيرة، تهذيب التهذيب: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متولى ١٤٥٢هـ) دائرة المعارف النظامية حيدرآباد دکن، ١٣٣٥،

تهذيب الكمال: حافظ جمال الدين أبوالحجاج يوسف بن عبد الرحمن مزني رحمته (متولى ١٤٣٢هـ). مؤسسة الرسالة التهذيب للنووي رحمته طبع اول ١٢١٣، (انظروا تهذيب الأسماء واللغات).

توضيح الأفكار لمعاني تنقيح الأنظار للإمام محمد بن اسماعيل المعروف بالأمير الصنعاني رحمته (متولى ١١٨٢هـ دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الأولى ١٣١٤هـ، ١٩٩٤م،

تيسير مصطلح الحديث للدكتور محمود الطحان حفظه الله قديمي كتب غانه كراتشي.

الثقات: لابن حبان حافظ أبوحاتم محمد بن حبان بسقي رحمته (متولى ١٣٥٢هـ) دار المعارف العثمانية حيدرآباد ١٣٩٣هـ،

جامع الجوامع (مع شرحه هبة الهوامع) للعلامة جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمته المتوفى ٩١١هـ، منشورات الرضا قم إيران)

جامع البيان في تفسير القرآن للإمام محمد بن جرير الطبري رحمته (متولى ١٣١٠هـ دار المعرفة بيروت).

جامع بيان العلم وفضله وما ينهني في روايته وحيله: حافظ أبو عمرو يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبد الوعالي رحمته (متولى ١٣٧٣هـ). دار الفكر ودار العلم الجوزي الطبعة الرابعة ١٣١٩هـ ١٩٩٨م إحياء التراث العربي بيروت،

جامع ترمذي (سنن ترمذي) إمام أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة ترمذي رحمته (متولى ١٢٤٩هـ) إحياء سعيدي كهفي كراچی دار إحياء التراث العربي

الجامع الصغير مع شرح فيض القدير: حافظ جلال الدين عبد الرحمن سيوطي رحمته (متولى ١٩١١هـ). مكتبة إسلاميه سنندري لائل پور،

الجامع لأحكام القرآن: (تفسير القرطبي) إمام أبو عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي رحمته (متوفى ٦٤١ هـ) دار الفكر بيروت،

الجامع لأخلاق الراوي وآداب السامع للإمام العافظ أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي رحمته المتوفى ٨٦٣ هـ، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى ١٣١٤ هـ، ١٩٩٦ م.

جامع البنايد، للإمام أبي المؤيد محمد بن محمود الخوارزمي رحمته المتوفى ٦٦٥ هـ، المكتبة الإسلامية سنندري لامل يون

حاشية تدريب الراوي شيخ عبد الوهاب عبد اللطيف رحمته المكتبة العلمية بالمدينة المنورة الطبعة الثانية ١٣٩٢ هـ، ١٩٧٢ م.

حاشية سبط العجسي على الكاشف للإمام برهن الدين أبو الوفاء إبراهيم بن محمد سبط ابن العجسي الحلبي رحمته المتوفى ٨٣١ هـ، شركة دار القفلة (مؤسسة علوم القرآن)

حاشية السندي على البخاري (مطبوعه مع صحيح بخاري): إمام أبو الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي سندي رحمته (متوفى ١١٣٨ هـ)، قديمي كتب خانه كراچی،

حاشية السندي على سنن ابن ماجه للإمام أبي الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي السندي رحمته المتوفى ١١٣٨ هـ، دار المعرفه، بيروت الطبعة الثانية ١٣١٨ هـ، ١٩٩٤ م.

حجة الله البالغة، حضرت شاه ولي الله أحمد بن عبد الرحيم دهلوي رحمته (متوفى ١١٤٦ هـ) إدارة الطباعة النبوية مصر ١٣٥٢ هـ،

حلية الأولياء: حافظ أبو نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد أصبهاني رحمته (متوفى ٥٣٣ هـ) دار الفكر بيروت، خلاصة الخزرجي (خلاصة تذهيب تهذيب الكمال) للعلامة صفى الدين الخزرجي رحمته المتوفى ٩٣٣ هـ، نه پسن مكتب المطبوعات الإسلامية (حلب)

الدراية في تخريج أحاديث الهداية للحافظ احمد بن علي المعروف بـابن الحجر رحمته المتوفى ٨٥٤ هـ، دار نشر الكتب الإسلامية بلاهور.

الدر المختار للعلامة علام الدين محمد بن علي بن محمد الحسكفي رحمته المتوفى ١٠٨٨ هـ، مكتبة رشيدية كوتته، الدر المنثور في التفسير بالماثور للحافظ جلال الدين عبد الرحمن السيوطي رحمته المتوفى ٩١١ هـ، مؤسسة الرسالة

ذغائر الوارث في الدلالة على مواضع الحديث لعبد الغني بن إسماعيل بن عبد الغني الناهلي رحمته المتوفى ١٣٣٣ هـ، دار المعرفة بيروت (دار كتب العلمية بيروت)

رد المحتار للعلامة محمد أمين بن عشرين عبد العزیز عابد بن شامی رحمته المتوفى ١٢٥٤ هـ، مكتبة رشيدية كوتته

رساله شرح تراجم أبواب البخاري رحمه الله حضرت مولانا شاه ولي الله دهلوي رحمه الله (متوفى ١١٤٦هـ) قديمي كتب خانہ کراچی،
الرفع والتكميل في الجرح والتعديل: علامه أبو الحسنات عبدالحی لکهنوی رحمه الله (متوفى ١١٣٢هـ)، مکتب
الطبوعات الإسلامية حلب، دریم طبع ١٣٠٤هـ،

روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني: أبو الفضل شهاب الدين سيد محمود آلوسی بغدادی رحمه الله
(متوفى ١١٢٤هـ) مکتبه امدادیہ ملتان،

الروض الأنف: إمام أبو القاسم عبد الرحمن بن عبد الله السهيلي رحمه الله (متوفى ٥٨١هـ) مکتبه فاروقیہ ملتان ١٣٩٤هـ،
سنن ابن ماجه: إمام أبو عبد الله محمد بن يزيد بن ماجه رحمه الله (متوفى ٢٤٢هـ)، قديمي كتب خانہ کراچی،
دار الكتب المصري قاهره

سنن ابن داود: إمام أبو داود سليمان بن الأشعث السجستاني رحمه الله (متوفى ٢٤٥هـ) ايچ ایم سعيد کيفي
کراچی، دار احیاء السنۃ النبویۃ،

سنن دارقطني: حافظ أبو الحسن علي بن عمرو دارقطني رحمه الله (متوفى ٢٨٥هـ) دار نشر الكتب الإسلامية لاهور،
سنن الدارمي للإمام أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن الدارمي رحمه الله (متوفى ٢٥٥هـ)، قديمي كتب خانہ کراچی،
السنن الكبرى للبيهقي: إمام حافظ أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (متوفى ٢٥٨هـ) نشر السنۃ ملتان،
السنن الصغرى للنسائي: إمام أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله (٢٢٣هـ) قديمي كتب خانہ کراچی،
السنن الكبرى للنسائي: إمام أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله (٢٢٣هـ) نشر السنۃ ملتان،
سير أعلام النبلاء: حافظ أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهي رحمه الله (متوفى ٤٢٨هـ) مؤسسة الرسالة،
السيرة الحلبية: انسان العيون في سيرة الأميين (بأمر من) علامه علي بن برهان الدين الحلبي رحمه الله
(متوفى ١٠٣٣هـ) المکتبة الإسلامية بيروت،

السيرة النبوية لابن هشام: هشام بن عمار أبو محمد عبد الملك بن هشام المعافري المصري رحمه الله
(متوفى ٢١٣هـ) مکتبه فاروقیہ ملتان،

شرح ابن الهيثم للإمام أبي الحسن علي بن خلف بن عبد الملك المعروف بإبن هيثم (متوفى ٢٢٩هـ)، مکتبة
الرشيد، الرياض، الطبعة الأولى ١٣٢٠هـ، ٢٠٠٠م،

شرح الأبي على مسلم (انظروا إكمال المعلم).

شرح تراجم أبواب البخاري (انظروا شرح تراجم أبواب البخاري)

شرح الزرقاني على الموطأ للشيخ محمد بن عبد الباقي بن يوسف الزرقاني المصري رحمه الله (متوفى ١١١٣هـ)
دار الفكر بيروت

شرح عقود رسم الفلق (ضمن مجموعة رسائل ابن عابدين) علامه محمد أمين بن عمر بن عبدالعزيز عابدين

الشمسي بوزني المتولى (١٢٥٨هـ)، سهيل اكيدهي لاهور

شرح العقائد النسفية (مع النوراس) للعلامة سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني بوزني المتولى ٤٠٠ مكنه حبيبيه كويتيه

شرح العقيدة الطحاوية: علامه صدر الدين علي بن علي بن محمد بن أبي العزحلي بوزني (متولى ٤٠٠هـ) قديمي كتب خانه كراچي،

شرح الكرماني (الكواكب الدراري) للعلامة شمس الدين محمد بن يوسف الكرماني بوزني (متولى ١٢٧٠هـ) دار احياء التراث العربي

شرح مشكل الآثار للإمام أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي بوزني المتولى ٣٣١هـ مؤسسة الرسالة ١٣١٥ ١٩٩٣ م

شرح معاني الآثار امام أبو جعفر أحمد بن محمد بن سلامة بن سلمه طحاوي بوزني (متولى ٥٣١هـ) مركز محمد آر ام باغ كراچي، امير محمد آر ام باغ كراچي،

شرح النووي على صحيح مسلم امام أبو ذر كريايحي بن شرف النووي بوزني (٢٤٦هـ) قديمي كتب خانه كراچي، شعب الإيمان: امام حافظ أحمد بن الحسين بن علي البيهقي بوزني (متولى ٥٨٠هـ) دار الكتب العلمية بيروت، ١٤١٠هـ

الشبائل المحمدية لترمزي بشرح المواهب الدنية للبيجوري، امام أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذي بوزني (٢٤٩هـ) فاروق كتب خانه

صحيح بخاري شريف: امام أبو عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري بوزني (متولى ٢٥٦هـ) قديمي كتب خانه كراچي، صحيح مسلم امام أبو الحسين مسلم بن الحجاج القشيري بوزني (متولى ٢٦١هـ) قديمي كتب خانه كراچي،

طبقات الشافعية الكبرى: علامه تاج الدين أبو نصر عبد الوهاب بن تقي الدين سبكي (متولى ٤٤١هـ) دار المعرفة بيروت، طبقات الكبرى: امام أبو عبد الله محمد بن سعد بوزني (متولى ٤٣٣هـ) دار صادر بيروت،

طلوع الثريا بإظهار ما كان خفياً (ضمن كتاب الحاوي للفتاوى) للحافظ جلال الدين عبد الرحمن السيوطي بوزني المتولى (٩١١هـ) مكتبة تورية رضية فيصل آباد

قفا الأمان للعلامة عبد الحى الكهنوي بوزني المتولى ١٣٠٣هـ، مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب الطبعة الثالثة ١٣١٢هـ)

عارضة الأحوذ للإمام أبي بكر محمد بن عبد الله المعروف بإبن العربي بوزني ٥٣٣هـ، المطبعة المصرية بالأزهر العرف الشذي مطبوعه مع جامع ترمذي: امام العصر علامه أنور شاه كشيوري بوزني (متولى ١٣٥٢هـ) ايقه ايم

سعيد كهفي كراچي،

علوم الحديث (مقدمه إبن الصلاح حافظ تلى الدين أبومروعثمان بن عبد الرحمن المعروف بإبن الصلاح الشهرزوري رحمته ٥٦٣هـ). دار الفكر بيروت،

عبد القاري شرح صحيح البخاري: إمام بدر الدين أبومحمد محمود بن أحمد العيني رحمته (متولى ٨٥٥هـ). إدار الطباعة المنيرية،

غريب الحديث والأثر: إمام أبوسليمان أحمد بن محمد الخطابي رحمته (متولى ٨٣٨هـ). مركز البحث جامعه ام القرى مكة مكرمه.

الفاثقي غريب الحديث: علامه جار الله أبوالقاسم محمود بن عمر الزمخشري (متولى ٥٣٨هـ). دار المعرفة بيروت، فتح الهاري شرح صحيح البخاري: أحمد بن علي المعروف بإبن حجر عسقلاني رحمته (متولى ٨٥٢هـ). دار الفكر بيروت،

فتح القدير: إمام كمال الدين محمد بن عبد الواحد المعروف بإبن الهام رحمته (متولى ٨٦١هـ). مكتبه رشديه كوتنه، فتح المغيث للسخاوي: إمام أبوعبد الله محمد بن عبد الرحمن السخاوي رحمته (متولى ٩٠٤هـ). دار الإمام الطبري الطبعة الثانية ١٣٢١هـ، ١٩٩٢م،

فتح المغيث شرح العراق/ شرح الفقيه العراقي: إمام أبو الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين العراقي رحمته (متولى ٨٠٦هـ). دار الحيل بيروت،

فصل الهاري شرح أروصحيح البخاري: شيخ الإسلام علامه شهاب عبد عثمان رحمته (متولى ١٣٦٩هـ). دار علوم شرعيه كراچي،

فيض الهاري: إمام العصر علامه أنور شاه كشميري رحمته (متولى ١٣٥٢هـ). رتبان بك ديودهل، القاموس المحيط للمجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي رحمته (متولى ١٨١٤هـ). دار الفكر بيروت ١٣١٥هـ، ١٩٩٥م،

الكاشف للإمام شمس الدين أبوعبد الله محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي رحمته (متولى ٤٨هـ). شركة دار القبله مؤسسة علوم القرآن الطبعة الأولى ١٩٩٢م، ١٣١٣هـ،

الكاشف عن حقائق السنن (شرح طيب). إمام شرف الدين حسين بن محمد بن عبد الله الطيب رحمته (متولى ٤٣هـ). إدارة القرآن كراچي.

الكامل في ضعف الرجال: إمام أبواحمد عبد الله بن عدي جرجاني رحمته (متولى ٣٦٥هـ). دار الفكر بيروت، كتاب الأسام والصفات للإمام حافظ أبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمته (متولى ٣٥٨هـ). مطبعة السعادة، مصر، كتاب الرحلة للإمام حافظ أحمد بن علي المعروف بالخليلي المهدي رحمته (متولى ٣٦٣هـ). دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الأولى ١٣١٣هـ، ١٩٩٣م،

كتاب الروح للإمام شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أبي بكر المعروف بإبْن القِيم الجوزية رحمته المتوفى ٥١٥هـ
مكتبة نصير بهو إدارة الأزهر الشريف (مصر)

كتاب الزهد والرفائق للإمام عبد الله بن المبارك رحمته المتوفى ١٨١هـ، دار الكتب العلمية
كتاب الضعفاء الكبير: أبو جعفر محمد بن عمرو بن موسى بن حماد العقيلي المكي رحمته (متوفى ٣٣٣هـ)، دار الكتب
العلمية بيروت،

كتاب الضعفاء والمتروكين للنسائي (المطبوع مع التاريخ الصغير والضعفاء الصغير للبخاري) إمام أبي
عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمته المتوفى ٣٠٣هـ، المكتبة الأثرية سانكله شيخويرة

كتاب العلل: إمام أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذي رحمته (متوفى ٢٧٩هـ)، إبيد إيم سعيد كوفي كراچی،
كتاب المصاحف للإمام أبي بكر عبد الله بن سلمان بن الأشعث السجستاني رحمته المتوفى ٣١٦هـ دراسة وتحقيق
الدكتور محب الدين عبد السبحان، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية دولة قطر، الطبعة الأولى ١٣١٥هـ، ١٩٩٥م،
كشف اصطلاحات الفنون: علامه محمد أعلى تهاؤی رحمته (متوفى ١١٩١هـ)، سهيل اكيدى لاهور، مكتبة لبنان
الطبعة الأولى ١٩٩٦م

كشف الأستار عن زوائد الهزار: إمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمته (متوفى ٨٠٧هـ)، مؤسسة الرسالة
طبع أول ١٣٠٥هـ

كشف الباري شيخ الحديث حضرت مولانا سليم الله خان مدظلهم العالی مكتبة فاروقية كراچی،
كشف الخفاء ومزيل الإلهاس شيخ إسماعيل بن محمد العجلوني رحمته المتوفى ١١٦٢هـ، دار إحياء التراث العربي بيروت،
الكفاية في علم الرواية للإمام أحمد بن علي المعروف بالخطيب البغدادي رحمته المتوفى ٣٦٣هـ، دار الكتب
العلمية، بيروت ١٣٠٩هـ، ١٩٨٨م،

الكنوز المتوارى في معادن لامع الدراري (انظروا تعليقات لامع الدراري)
الكوكب الدراري حضرت مولانا رشيد أحمد گنگوہی قدس سرہ المتوفى ١٣٣٣هـ، إدارة القرآن كراچی،
لامع الدراري: إمام رباني حضرت مولانا رشيد أحمد گنگوہی رحمته (متوفى ١٣٣٣هـ)، مكتبة إمداديه مكه مكرمه،
لسان العرب للعلامة أبي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم ابن منظور الإفريقي المصري رحمته المتوفى
١١هـ، نشر أدب الجوزة قم إيران ١٣٠٥هـ،

لحات من تاريخ السنة وعلوم الحديث شيخ عبدالفتاح أبو عذرة رحمته المتوفى ١٣١٤هـ، مكتب المطبوعات
الإسلامية بحلب،

موطأ مالك بن انس المتوفى ١٧٤هـ، دار إحياء التراث العربي

مسند أحمد: إمام أحمد بن حنبل رحمته الله (متولى ٥٢٣١هـ)

مسند العمري: إمام أبو بكر عبد الله بن الزبير العمري رحمته الله (متولى ٥٢١٩هـ) المكتبة السلفية مدينة منورة،

مصنف ابن أبي شيبة للحافظ عبد الله بن محمد بن أبي شيبة المعروف بابن بكير ابن أبي شيبة رحمته الله المتولى ٥٣٥هـ
الدار السلفية بمبنى الهند الطبعة الثانية ١٣٩٩هـ، ١٩٤٩م،

المصنف لعبد الرزاق: إمام عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعاني رحمته الله (متولى ٥٢١١هـ) مجلس علمي،

مصنوع في معرفة الحديث الموضوع للعلامة نور الدين علي بن سلطان القاري المتولى ١٠١٣هـ، مكتب المطبوعات
الإسلامية حلب)

معالم السنن للإمام أبي سليمان أحمد بن محمد الخطابي رحمته الله المتولى ٥٣٨٨هـ مطبعة أنصار السنة المحمدية
١٣٦٤هـ، ١٩٤٣م،

معجم الطبراني الكبير للإمام سليمان بن أحمد بن أيوب الطبراني رحمته الله المتولى ٥٣٦٠هـ دار إحياء التراث،

المعجم الوسيط: دكتور إبراهيم أنيس، ودكتور عبد الحليم منتصر عطية العوالحي، محمد خلف الله أحمد،
مجيع اللغة العربية دمشق،

معرفة علوم الحديث: إمام حافظ أبو عبد الله محمد بن عبد الله حاكم نيشاپوري رحمته الله (متولى ٥٣٠٥هـ) دار الفكر

المغني للإمام موفق الدين أبو محمد عبد الله بن أحمد بن قدامة رحمته الله المتولى ٥٢٤٠هـ دار الفكر بيروت)

المغني في ضبط أسماء الرجال ومعرفة كفى الرواة وألقابهم وأنسابهم للعلامة الحديث الشيخ محمد طاهر بن
علي الفتحي الهندي رحمته الله المتولى ٩٨٦هـ، دار نشر الكتب الإسلامية لاهور

مقدمة ابن الصلاح (علوم الحديث) لحافظ تقي الدين أبو عمرو عثمان بن عبد الرحمن المعروف بابن الصلاح رحمته الله
المتولى ٥٢٣هـ دار الكتب العلمية بيروت)

مقدمة أجزال المسالك لشيخ الحديث مولانا زكريا كاندهلوي رحمته الله المتولى ١٣٠٤هـ ندوة العلماء لكونه

مقدمة فتح البهيم لشيخ الإسلام شيراز أحمد العثمان رحمته الله متولى ١٣٦٩هـ مطبعة دار العلوم كراچی.

مكتوبات إمام ربان مجد دألف ثان شيخ أحمد فاروق سرهندي رحمته الله المتولى ١٤٣٣هـ عكس مطبوعة أمرتس)

مكمل إكمال الإكمال للإمام أبي عبد الله محمد بن محمد بن يوسف السفوسي الحسینی رحمته الله المتولى ٨٩٥هـ
دار الكتب العلمية بيروت)

مناقب الإمام الأعظم للإمام، الإمام موفق بن أحمد المكي رحمته الله متولى ٥٢٨هـ مكتبة اسلاميه كونته

مناقب الإمام الأعظم إمام محمد بن محمد بن شهاب المعروف بابن المزار الكندي رحمته الله المتولى ٨٤٤هـ
مكتبة إسلامية كونته)

- الموضوعات للإمام أبي الفرج عبد الرحمن بن الجوزي المتوفى ٥٩٤هـ، قرآن محل اردو بازار كراچی)
- البوقظة في علم مصطلح الحديث للإمام الحافظ شمس الدين محمد بن أحمد الذهبي رحمته المتوفى ٤٣٨هـ، مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب الطبعة الثانية (١٣١٢هـ)
- ميزان الاعتدال في نقد الرجال: حافظ شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان، رحمته (متوفى ٤٣٨هـ) دار إحياء الكتب العربية مصر (١٣٨٢هـ)
- تزفة النظر في توضيح نحة الفكر حافظ ابن حجر العسقلاني المتوفى ٨٥٢هـ الرحيم أكيه مي
- نصب الرابة في تخريج أحاديث الهداية: إمام حافظ أبو محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف زيلعي رحمته (متوفى ٤٢٢هـ) مجلس علمي البهليل ١٣٥٤هـ
- النكت على كتاب ابن الصلاح: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متوفى ٨٥٢هـ).
- النهاية في غريب الحديث والأثر: علامه مجد الدين أبو السعادات المبارك بن محمد بن الأثير رحمته (متوفى ٦٠٦هـ) دار إحياء التراث العربي بيروت،
- وفاء الوفاء بأخبار أحوال المصطفى للعلامة نور الدين علي بن أحمد السهودي رحمته المتوفى ٩١١هـ، دار إحياء التراث العربي بيروت الطبعة الثالثة (١٣٠١هـ، ٩٩٨١م)،
- وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان: قاض شمس الدين أبو العباس أحمد بن محمد المعروف بإبني خلكان رحمته (متوفى ٦٨١هـ) دار صادر بيروت،
- الهداية للعلامة برهان الدين أبو الحسن علي بن أبي بكر المرغيناني رحمته المتوفى ٥٩٦هـ كتب خانة رشيد دلهي
- إدارة القرآن كراتشي)
- هدى الساري مقدمه فتح الهاري، حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متوفى ٨٥٢هـ) دار الفكر بيروت،
- هبة الهوامع للعلامة جلال الدين، عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمته المتوفى ٩١١هـ منشورات الرضى، قم إيران

هذا آخر ما أردنا إيراداً من شرح كتاب العلم ويليهِ إن شاء الله تعالى
في المجلد الرابع باب غلة الإمام النساء وتعليمهن من كتاب العلم والله
نسأل التيسير، فإنه ليس لكل عسر،
والحمد لله الذي بنعمته تتم الصالحات والصلاة والسلام على رسوله
محمد أفضل الموجودات وأكرم المخلوقات، وعلى آله وأصحابه
والتابعين لهم ما دامت الأرض والسموات.